

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՄԱՍԿԵԼ ԱՌՈՐԱԴՑԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ՀԻՐԱԶ

Գիրք Ա

ԵՐԵՎԱՆ
2012

ՄԱՐԿԵԼ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

Հ. 100 100 100
Է. 1 00 100
Ս. 100 0

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԻՐԱԶ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

ՄԱՐԴԸ

ԳԻՐԲ Ա

Հ. 100 100 100
Է. 1 00 100

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ՀՏԴ 891. 981. 0

ԳՍԴ 83. 3 Դ

Շ 641 Ա.

ԽՄԲԱԳԻՐ՝

Բանախթանի գիտությունների ֆակուլտետ.

Գրքնետ ՄԵՐԺ ՄՐԱՊԱՈՆՅԱՆ

Մուրադյան Սամվել

Շ 641 Ա. Դժվանեն Ըրուզ: Բանաստեղծը, Մարդ / Ս. Մուրադյան. -

Եր.: ԵՊԳ, 2012. Գ Ա - 576 էջ:

Դժվանեն Ըրուզը բանաստեղծն իրը կենդանի լեզուն էր, բայց նա լեզուն է նաև հիմա և հետո: Երան մեծարում էին «նայ դասական քնարերգությանը եզրափակող բանաստեղծ», «նայրց վշտի բանաստեղծ» և այլ պատվանուններով, որոնք մասամբ էին համապատասխանում նրա քուն նույնպես: Երա մահից անցել է շուրջ երեք տասնամյակ: Ըստերն շտապեցին իրենց հուշագրությունները գրել համազգային մեծ բանաստեղծի կյանքը քանակով մեհուրանել իրենց կենսագրությանը կամ հանատանը: Սակայն այդ բանաստեղծը որևէ մեկի մասնավոր անփականությունը չէ, և ոչ որ չի կարող հավանել նրա մասին ավարտում ու սպասել խոսք անելու:

Սույն մեմուարայան հեղինակը, շուրջ քստորդ դարը (1961-1984 թթ.) լինելով բանաստեղծի մտերիներից մեկը, ներկայացնել է իր ճանաչած Դժվ. Ըրուզը մարդուն ու բանաստեղծին և ըստ կատելության քննադատել նրա ստեղծագործությունը: Բանաստեղծի գրական հիմնական ամբողջացնելու նկատմամբ ներառված են նաև հեղինակի նախնական սպառնալից հոդվածներ և ուսումնասիրություններ՝ որոշակի լրամշակումներով ու բարեփոխումներով:

Քիչըց նախատեսվում է գրականագետների, ուսանողների, ուսուցիչների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 891. 981. 0

ԳՍԴ 83. 3 Դ

ISBN 978-5-8084-1569-0

© Ա. Մուրադյան, 2012

ԳՐՔԻ ՀՈՎԱՆԱԿՈՐ
ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ
ՑՈՎԱՍԵՓ ԵՒ ԳԱՐՈՒԽ
ՆԱԼՊԱՆՏԵՄՆԵՐ

(Լուս Անտալիա, ԱՄՆ)

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅ ԳՐԱՏՊՈՒԹՅԱՆ

500

ԱՄՅԱԿԻՆ

Հայաստանի Հանրապետության Գրքերի և հասարակական գիտությունների նախարարություն
Հայաստանի Հանրապետության Գրքերի և հասարակական գիտությունների նախարարություն

***

Միտք եմ անում գետի ափին՝
Յառկամ ափին կանաչերազ,
Ինձ թողնելով անխթարթին՝
Գետն Հտուճ է Հավերժապաշտ-
Երթն ատուճ է իր աղբրին՝
Ետ չնայես՝ քար կզտանաս...
Ետ չի թևերուճ թարթիչն անզամ
Ու միշտ առա՛ջ, առա՛ջ, առա՛ջ՝
Ասես գետի՝ ուր է վազուճ
Կույր տարերքով մշտապատշ,
Ու գնո՛ւճ է, գնո՛ւճ, գնո՛ւճ
Հափերժի Հետ մշտազնա,
Լոկ աղբրն է ափին մեռնում,
Նա, որ ետ է նայում մի պահ...
Այսպես դարե՛ր, դարե՛ր գլխիս՝
Դարերին է Համբավ տալիս
Իմ ժողովուրդն, ու Հավատա՛
Հավե՛ճ պիտի այսպես երթա
Դեպի երա՛զն իր զուլթական՝
Ետ չլինքամ թարթիչն անզամ, —
Ետ չի նայում,
Թե գառնա ետ՝
Կարանա
Իսկույն եկթ...

Մտանում է Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Շիրազի ծննդյան 100-ամյակը, և շուրջ երեք տասնամյակ է՝ նրան չենք տեսնում Երևանի փողոցներում, մտախի ու Հեռավոր բնակավայրերում ժողովրդական լայն խավերի Հետ բազմամարդ ու չունդալից Հանդիպումներում, չենք լսում նրա արտակարգ սրամտու-
թյունները... Բայց նա ընդմիշտ մեզ Հետ է, արդիական է, ինչ-
պես բոլոր իրական մեծերը, ազգային է խորապես ու Հենց
դրանով էլ Համամարդկային: Համաշխարհային մեծ քնարեր-
գուներից մեկն է նա՝ իր ծիսականալար քնարով ու Հենց Հայ-
կական Համամարդկայնությամբ, ազգային ուղղգվածության
այն զործերով, որոնցով Համաշխարհային են բոլոր փոքրաթիվ
ազգիքի մեծ բանաստեղծները:

Իր աղբյուր գարաշրջանի կենդանի լեզունը էր նա՝ Հզոր
երևակայությամբ ու պատկերավոր մտածողության բացառիկ
ուժով, գեղարվեստական մաքի անկասելի թռիչքներով օժտ-
ված ազգային այն շոտյ Հանճարը, որի ստեղծագործությունը
խորհրդային ժամանակներում և այնուհետև եղավ Հայ սե-
րունդներին Հայցի մտածողությանը, Հոգեբանությանը ու
նկարագրով դաստիարակելու և Ափյուռքում Հայագահպանու-
թյան լավագույն միջոցը:

Դյուրին էր նրա կյանքը: Հայոց ազգային իրավունքների
և արժանապատվության, պատմական արդարության վերա-
կանդեման Համար մղած Համառ, ամենօրյա Ավարտյունում նա
ոչ մի սահման ու կաշկանդում չհանդուրժող ազատամտու-
թյամբ դարձավ ժամանակի մեծագույն գրական ընդդիմու-
թյունը, Հայոց լեզվի և դրանով իսկ Հայության պահպանու-
թյան Համար մարտնչող, ձուլման վտանգի դեմ անզիջում
պատերազմ Հայտարարած անվեհեր քաջամարտիկը:

Բայցը գիտեին նրան որպես կենդանի լեզունդի, որպես մեր
էպոսի գյուցագուն ծեփից մեկին, որը, Հանուճ Հայ մարդու և
աշխարհի խիղճն արթուն պահելու, մարդու բարոյական նկար-
ագիրը վեհացնելու, Հանուճ Հայության Հարատեման, իր

լուին գրասեղանի վրա Վարդանի ու Անդրանիկի, բոլոր հայ քաջորդիների պես զոհվելու պատրաստ աննահանջ գոտեմարտ էր մղում:

Որ չգիպչեն հայոց լեզվին ժամանակներն անկառու:

Նրա ամեն բանաստեղծություն կամ պոեմ, յուրաքանչյուր տող ու պատկեր գլավիլիտի և հրատարակիչների կողմից արժանանում էր մանրագրին գրաքննություն և խմբագրվում էր «Նեղինակից գաղանի»: Մեծ գծավորությունները հաղթահարելով, համառու ու աննկուն պայքարով էր նա կորոպանում հրատարակելու անզամ թույլատրելի ստեղծագործությունները՝ այն էլ նաևժողոր աղճատումներով ու անխիղճ կրճատումներով: Իսկ թե նյութական, բարոյական ու քաղաքական ինչ արգելապատնեշների է բախվել պետական բոլոր ասպարեզներին քոնի «քաղաքագրություն» վտարված ու մերժված, հանախ հուսալքված, «խեքնասպանություն մտքի ազատվելը զլիտում պատվոզ» բանաստեղծը՝ քչերին է հայտնի:

Իսկ ինչ գիտի այսօրվա՝ երիտասարդ սերունդը արևմտահայ վարուժանյան շքեղ պատկերավորությունը և արևելահայ՝ իտահայանական զեղչուկ պարզությունը միահյուսած (Հակոբ Օշականի բնութագրումն է՝ Ս. Մ.) և իր սեփական ոճն ու զարդը ստեղծած Հովհ. Շիրազի մասին, վազվա սերունդն ինչօ՞վ է հիշելու նրան. արդյո՞ք մենք ամեն ինչ արել կամ անում ենք Հայաստանում ու Ափյուռքում սերունդներին նրանի՞ց գաստարակելու և մեր ազգի զլիտին կախված արդի տարածություն լի վտանգները կանխելու համար: 24՝ որ իտահայերին Հայաստանն օտարաշունչ ու օտարահունչ տեղանունների ժանգից մաքրած, մեր անձնանունները հայացրած, 1960-ականների զարթոնքի և 80-ականների արցախյան պահանջատրություն ու հերոսամարտը սերունդներին զաղափարական առաջնորդ Հովհ. Շիրազի պտղագամխոտությունը հայության համար կենսական անհրաժեշտություն է և արքայական պարտազիր հրաման՝ անվերապահ կատարման ենթակա: Իսկ նա

բանաստեղծության իրական արքա էր, ժողովրդի՝ թաղազրած պոետների արքան, որը երբեք չգործածվ արքաների պոետ:

Իրականում ազգայնահայ բանաստեղծն ապրեց բոլոր սրբացված նահատակների վարքով կրելով նույնիսկ ավելի ծանր չարաբանքներ ու նվաստացումներ, քան Հնում հանուն հավատի ու զազափարի մարտիրոսված ու սրբացված նահատակ՝ վկաները, մարեց իր կոչմանն ու սրբազան իդճերին, հայության ու ողջ մարդկության արդարություն, խաղաղության երազանքին հավատարիմ՝ երբեք չմտածելով վայելքի, փառքի ու բարեկեցության մասին:

Այո՛, նա համաշխարհային մեծ քնարերգու էր՝ շոալյորեն օժտված նաև էպիկական ու դրամատիկական արգասարք մերքերով: Կարող էր շափածո վիտել Արևելքի ու Արևմուտքի մեծերի՝ Հոմերոսի ու Ֆիրդուսու, Բայրոնի ու Պուշկինի, Արսոյանի ու Թուժանյանի, Վարուժանի ու Զարեհի նման: «Միամանկա և իջեզարե» (պատահական չէին նրա բննագրության ու կինոնկարահանման փորձերը), «Աիրանմե», «Տիգրան Մեծի վիշաք և հավերժությունը», «Հայոց դանթեականը», «Անի» և զոնես անտիպ «Թոնդրակեցիներ» պոեմները հիմք են տալիս ստեղծելու, որ նա նույնպես Հովհ. Թուժանյանի նման «հոգով և էությունը գրամատուրգ բանաստեղծ» էր:

Մեր զեղարվեստական մտքի բոլոր զրոսորումների հետ գրական ազգակցությունը կապված՝ մեր միջնադարյան տաղերգության ու ժողովրդագրուսանական բանաստեղծության, նոր ու նորագույն գասական քնարերգության ազնիվ շարունակությունն էր Հովհ. Շիրազը և բոլորից առանձնանում էր իր ինքնատիպության պատկերավոր մտածողության բացառիկ ուժով և երևակայության հզոր թռիչքներով: Նրա ստեղծագործությունն իր խորապես արդիական բովանդակությամբ ու փիլիսոփայական խոր ենթաշխտերով, անսպասելի գյուտերի առատությամբ, քնարական նրբազեղությամբ, էպիկական հզոր շեշտադրումներով, բարդ շարումներով ու զեղարվեստական այլ յուրահատուկություններով անզնահատելի ազգային արժեք է:

Հայն էր այդ բանաստեղծի մտահորիզոնը, անպարփակ ու անպարագրելի՝ տեսողաչառ, իսկ ստեղծագործությունը Հայության օրհանգիսի Հարցերի Հետ միասին ընդգրկում էր «քաղցած մրջնի Հոտաշանքից» մինչև Համաշխարհային վիշտը, մինչև մարդու խորանգույն ներաշխարհի տարրեր ծայքերի ու նեմֆաշերտերի բացահայտումները, մինչև «մաքի ձեռքով» բնություն ու տիեզերքի վերին զազանիքների խորաթափանց արծարծումները:

Այս ամենի Հետ միասին՝ նա կյանքը նորոգող ու վերարձարձող Հայփրանական գարունների, սիրո բազմերանգ զգացմունքի, մայրական ու Հայրական սիրո, Հայրենիքի սիրո, Հայոց մեծ ողբերգության ու արգար պահանջատիրության, բոլոր ազգերին անհրաժեշտ խաղաղության, մարդկային փոխըմբռնման ու Համերաշխության, բնություն գեղեցկությունների ու մարդկային վսեմ առաքինությունների, ազնիվ տենչերի անմրցելի երգիչն էր.

Ժայռից ջրվեժը փչրվում է ցած,
Անդնում մահով կապում ծիածան.
Քանի որ կյանքս մի վայրկյան է լուկ
Եվ իմ դեմ աշխարհն՝ Հավիտական,
Մի բան է տենչում սիրտս անանոթ՝
Քնկուզ մի վայրկյան լինել ծիածան,
Որ ծայրինծայր աշխարհը զրկեր
Ու գեղեցկությամբ աշխարհը լցնեք
Քնկուզ մի վայրկյան,
Քնկուզ մի վայրկյան...

Անձնավորված այս բնագրականորեն ներկայացվում է մարդասեր Հեղինակի Համամարդկային բուռն ձգտումը: Այո՛, ճիշտ ու ճիշտ իր պատկերած ծրածանակամար բնական գեղեցկությամբ աշխարհը զրկող, ինքնամոռաց զոհաբերումով ժայռերի գլխից անդունդը նետվող և նույն այդ անդնդի վրա Հանձարեղ ու Հավերժ մի վայրկյան իր մահով ծրածան կապող, աշխարհը գեղեցկությամբ լցնող ջրվեժի նման էր Հովհ.

Շիրազ երևույթն ինքը, որի երկրաշին կյանքը չի սահմանափակվում միայն ծննդյան ու մահվան շոր թվականներով:

Որպես բանաստեղծ՝ նա մեափորվել է Հայ և Համաշխարհային գեղարվեստական խոսքի զարգացման ողջ անցյալի փորձով ու գրական ավանդներով, և ինքն էլ ստեղծել է նոր զպրոց ու կենսունակ ավանդներ, որոնք շարունակվելու և զարգացվելու են գրական նոր սերունդների կողմից: Այնպես որ նա, թվում է, տարել է ոչ միայն 20-րդ դարում, այլև նրանից շատ ու շատ ժամանակներ առաջ և իր գեղարվեստական մտաւնաթելությամբ ու ստեղծած ավանդներով Հաստատագրես ապրելու է նաև զայրերներով:

Բանաստեղծ ծնվում կամ դառնում են որոշակի ժամանակներում ու Հանդամանքներում: Իսկ այն կենսապայմանները, որոնցում աշխարհ եկավ Օնիկ Կարապետյանը, մեզմ առած, այնքան էլ «բանաստեղծական» չէին: Եղեռնի ահափոր տարիներ, արևմտահայ սովահար գաղթականներով ու որբերով լեցուն խղճուկ Արևելյան Հայաստան պատերազմական վիճակում, վեց տարեկանում՝ Հոր կորուստ, զժպարագույն մանկություն, որբանոց, գոյատևման մաքառում՝ այդ Հակապոլիսյան ամենաընդգրկուն իմաստով...

Եվ միխիթարականն այն է, որ այս գեղեցում «ձվազողը չզարձավ մի չար ձրագող», այլ «բարձրագահ բանաստեղծ», որին Հանրությունը ճանաչում է 1930-ական թվականներից ի վեր, բանաստեղծ, որի Հայտնությունը մեծագույն բարերախտություն ու պատմական անհրաժեշտություն էր եղեռնազարկ եղած և անզամ գրանից Հետո Հարություն առած, բայց աշխարհի լայնքով ու երկայնքով սփռված Համայն Հայության Համար:

Բայց Հովհ. Շիրազը ազգային պատկանելություններից՝ Հայ լինելուց անկախ էլ մեծ բանաստեղծ էր, ինչպես բոլոր ժամանակներում քերթողական արվեստին ազնվորեն ծառայած բոլոր իրական մեծություններն ու մեծ մարդասերները ամբողջ աշխարհում: Այն երջանիկ-դժբախտներից էր նա, որոնց մտածողության ու նկարագրի վրա ամենազոր ժամանակը թեև որոշ

չնչին ազդեցութիւն ունեցել է, սակայն իշխանութիւն բնալ չի ունեցել, ընդհակառակը, Համազգային ու Համամարդկային իղձերի այդ արտահայտիչները թեև իրենց ժամանակում ազդում են զգալիորէն կյանքով, բայց Հենց նրանք են իրենց բարձրաբովեստ ու մնայուն սանդղագործութիւններով զանուս Հոգևոր Հայ ու սերունդների առաջնորդ, իրենց վարքով ու ազգանվեր գործով իմաստավորում, բովանդակավորում են նույն այդ ժամանակն ու ազգում նրա վրա, բերողում նրա գեծքը:

Հովհ. Երրազ Մարզն ու Բանաստեղծը ներգաշնակ միասնութիւն էին. բանաստեղծութիւնը բխում էր նրա մարդկային էութիւնէն: Իսկ կենսակերպը, մարդկային նկարագրին ու վարքագիծը թելադրում էր նրա մեջ ապրող Հաննաբը նորին մեծութիւն Բանաստեղծը: Իր մյուս ժամանակակիցների պես կարող էր ապրել նոխութիւնն ու շքեղութիւնն մեջ, արժանանալ պետականորէն Հովանավորող փառքի, բայց շարեց զրա Համար պահանջվող գիշումները և չօգտվեց այդ Հնարավորութիւնից: Ուրիշներին ծագրում էր մարդկային այդօրինակ թուլութիւններին Համար: Շատերին էր անառաղանդ անվանում, բայց Հանախ նրանից կլսելի, թէ՛ այսինչը կամ այնինչը Հաստատ անառաղանդ չէին, բայց գիտնա ինչու ժողովրդի բանաստեղծը չհարձան, որովհետեւ պաշտօնի և պնտի մզանցին, իրենց կապեցին պետական կերակրամանին և ճոխ ու շքեղ ապրեցին, իսկ նոխութիւնը բանաստեղծութիւնն մեծագույն թշնամին է...

Հասարակ ու ժուժկալ, սակավապետ ու գրեթէ գերվիշային կյանքով ապրած այդ Հոբր անՀատականութիւնը, մեծ բանաստեղծ լինելով, մեծագույն քաղաքագետ էր նաև, Հայրենասիրութիւնն ու ազգանվիրութիւնն բարձրագույն օրինակ:

Իմ մայր ազգին թեկուզ ինքս ծար պես ծնած լինեի,
Ասովամային ամբրոսների կաթով սնած լինեի,
Ե՛ս լինեի թեկուզ ծնած անձա՛նութիւնն իմ Հայոց, —
Էլի պիտի պարտք մնայի, թեկուզ Ասոված լինեի:

Ուներ սեփական մեծութիւնն Հօտակ գիտակցութիւնն.

Հազար տարի Հնոս էլ զեռ զու գալիք ես անլուս, —

մարգարեանում էր բանաստեղծը: Ու երբ այսօր՝ նրա մահից տասնամյակներ անց, Հայացք ենք նետում Հայ մարդու նրա՛ տեսակին, մարդկային նրա՛ նկարագրին ու քաղաքացիական կեցվածքին, ճշմարիտ բանաստեղծական խառնվածքին ու թողած իրք գիթիտարի գրական ժառանգութիւնը և մանավանդ Հայաստանի և Միջուռքի Հայ երիտասարդութիւնն ուղղված պատգամախոսութիւնը, կրկին ու վերստին Հանողվում ենք, որ նա արդիական է աշխարհի բոլոր մեծերի պես: Ավելին՝ նա իր ստեղծած մնայուն արժեքներով Հենց այսօրվա բանաստեղծն է և Հայուն Հայաստանի անցյալի, սուղնապներով ու մաքառումներով բնորոշվող ներկայի մեծ երգիչը և ըզձաշատ գալիքի գերազնիվ պատգամախոսը:

Դասական Հայ քնարերգութիւնն այդ ազնիվ երակը ինքնաճանաչման արյուն, Հարսեման կամք, ալյուն ու կենսահայտ էր ներարքիւմ Հայութիւնն նոր սերունդներին, Հաննաբը կանխատեսութիւնն անցյալի ու ներկայի մեջ տեսնում գարգացման ուղիներն ու գալիքի Հեռանկարները: Հայ - թուրքական Հարաբերութիւններին և Հայոց մեծ եղեռնի Համաշխարհային ճանաչման անՀրաժեշտութիւնն մապէն տասնամյակներ առաջ նրա ալմած բնորոշումներն այսօր էլ ամենաարդիական բանամեծ արժեք ունեն և ուղեցույց պիտի լինեն այդ խնդրով գրազվող Հայ և ոչ Հայ քաղաքական ու պետական գործիչներին Համար: Ունե՛նք այսօր արդյոք ավելի արդիական ու նաև, ցավօք, չհնացող, քաղաքականութիւնն մեջ ավելի Հտակ կողմնորոշող բանամեծ, քան շիրազյան Հետեյալ պատկերավոր արտահայտութիւնն է.

Թուրքն Հայի արնից մեռքերը Հանում,
Աստու սրբունքի մեջ է լվանում,
Սրբում սրբիւ՛ով ազգերի տված,
Յնծում լուռութիւնը նրանց սնատված...

Հտակ գիտեր, որ ինքը Ե. Չարենցից Հնոս նոր սկիզբ է ու շարունակութիւն: Ազգային նկարագիր, ոգի ու մտածողու-

թյունն ձևավորող այդ բացատրի անհատականությունը հենց ինքն իրավունք ունեն իր բանաստեղծական հայտնությունը բնութագրելու հետևյալ քառյակով.

Աշխարհ եկա՝ հայոց երգի կանթիկները մտք տեսա,
Նոր էր մտքի վերջին ջառը, ու վշտերը բար տեսա.-
Միաքս՝ դեպի Մասիսն ի վեր, սիրաբա՝ բուրբախտ արևի՝
Սիրտս դրի իմ երգի մեջ ու ջաները վառ տեսա...

Հովհ. Երրագի գրական մուտքի տարիներին՝ 1920 - 30-ական թվականներին, կատարվում էր զվարթին սերնդափոխություն: Տեղական մի քանի թափթփուկների ձևերով Չարենցի ու Բակունցի պես հանճարներն ոչնչացրած պետական մեքենան, իբրև թե, շատ ուշացած հասկացալով, որ իր գեղակահարած կամ բանտերում ու արտարափայլերում տանջահար արած և ոչ լրիվ երկու տասնամյակ հետո «Հանցակազմի բացակայության պատճառով» հեռանալու արդարացրած գրական սերունդն անփոխարինելի էր, իսկ իր հովանավորած խեղճուկրակ ու մերն ի վիճակի չէին նրա դերը կատարելու: Չարենի ու դաթան ժամանակների պարտադրանքով մտքի էր «վերջին ևս հանրապետական հեռացվել ու ոչնչացվել էին գրական մեծ ճանապարհ անցած, դարի բանաստեղծական գեմքը բնորոշող եղբյն Չարենցն ու իր սերունդը:

Այս Հանգամանքներում էլ, հենց մեծերի՝ Ալ. Երվանդագի, Ավ. Իսահայանի ու Ը. Չարենի ներկայությամբ, իբրև նոր սերիզ՝ գրական աշխարհ Հաստատարայլ մուտք էր գործում Հովհաննես Երրագը, որին վիճակված էր կրելու հետախոնջյան շրջանի մեր նորագույն քնարերգության զարգացման բարդ ճանապարհի զվարությունները:

Նա, «սիրաբ երգի մեջ դրած», պատվով կատարեց իր պատճառական գեմն առաքելությունը: Որպես ճշմարիտ ժողովրդական բանաստեղծ և իր մեծ ու լուսավոր նախորդների արժանավոր հոգեմտանակ ու աղնիվ շարունակություն իր հզոր քնարերգությունը նա ժողովրդի մեջ արգարացիորեն նվանց բարձրա-

գույն հեղինակություն՝ կանգնեց այդ մեծերի կողքին՝ և դարձավ Հուսայի կամուրջ նախորդների և Հաջորդների միջև:

Եվ սա ամենին էլ չափազանցություն կամ գերազանցատություն չէ: Մեր գրական միտքը, մանավանդ խորհրդային տարիներին, Հովհ. Երրագ երևույթի իր գնահատումներում, մեզմ ասած, եղել է զուտպ ու չափավոր, ավելի հանախ գրականին և անհարկի ժառանգում, իսկ քննադատելիս էլ ցուցաբերել է անտեղի շտապություն...

Բայց այն, որ Ալ. Երրանգագի, Ավ. Իսահայանի, Վ. Ալազանի, Գ. Մահարու, Հ. Մահյանի, Գ. Սևակի, Ս. Խանդաղյանի նման ողջամիտներն են ըմբռնել ու արժևորել Հովհ. Երրագի պատմական ծառայությունը, այն, որ Արշակ Չուպուխյանի, Հակոբ Օշականի, Անդրանիկ Մատուչյանի, Լևոն-Չավին Սյուրմելյանի ու Վիլյամ Սարգսյանի նման մեծություններն են գնահատել Երրագին, այն, որ Ս. Ազարարյանի ու Հր. Թամբաղյանի պես քննադատներն են բարերանել նրան (գեռ օտարների մասին չենք խոսում), ամենին էլ պատահական չէ: Իսկ այն, որ ժողովուրդը նրան իսկպան Վարպետ էր անվանում չչփոխելով Ավ. Իսահայանի հետ, բացարձակ իրողություն է: Նման երևույթը, անկախ ոմանց քմահաճույթից, չէր կարող անկատ ու անարժագանք մնալ, չէր կարող մնալ պետական քանոնով ու կարկինով զմլված շրջանակներում: Այն պիտի ի հեծուկ ոմանց գնահատվեր թե՛ իր ժամանակի մեջ և թե՛ նրանից դուրս, և գեռ նոր է սկսվելու Հովհ. Երրագին գնահատելու ժամանակը:

Բացի նրանից, որ մշտապես կար Հովհ. Թումանյանի ասած «տարակրի և անտաղանդություն հավիտենական կռիվը», կար նաև գրականության հանդեպ պետական ու կուսակցական աչառու քաղաքականությունը, գրականությունը պարտադիր պիտի լիներ կուսակցական, որը, մեզմ ասած, Հովհ. Երրագի և ազգային օգտին չէր: Նրա շուրջ ծավալված անիմառս վեճերն ամփոփելով՝ ուժ ուսուցիչը Երևանի պետական համալսարանի Հայ գրականության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս Հր. Թամբաղյանը, պնդում էր և գրել էր. «Անողոր, բայց ի-

մաստուն ժամանակը խոսում է Հովհաննես Երրազի օգտին»։ Իսկ մեր վերջին գրույցների ժամանակ էլ, այն էլ ոչ մեկ ու միակ անգամ, ուղղակի ասում էր. «— Անկատար ծրագրեր շատ ունեմ, բայց ջգտում, ափսոսում եմ մեկի՝ Համար միայն. ես պարզաբ մնացի Հովհաննես Երրազին: Ծիշտ է, ժամանակին նրան պաշտպանել եմ կուպիտ ու անարդար Հարձակումներից և գրել եմ, իմ ու գրական ընկերներին կարծիքով, իրոք բնութագրական գիժանկար, սակայն այդ զարմանահարշ բանաստեղծի մասին իմ գիրքը զեռ չեմ գրել, ինչպես գրել եմ Թուժամյանի, Սիւսանյանի, Տերյանի ու Զարենցի մասին: Դա արգեն լինելու է քո օրբոցան պարտականությունը. դու է պիտի խոր գիտականությունը գրես քո աշխույժ ու կենդանի գիրքը նրա մասին՝ օգտագործելով մեր, զոնն ինձ Հայտնի, տասնամյակների՝ մտերմության, կենդանի գրական կյանքում բազմաթիվ Հանգրիպումների ու գրույցների սպաժորությունների Հարուստ պաշարները...»:

Հովհ. Երրազից ու Հր. Թամրազյանից Հետո մյուս սիրելի ուսուցիչս ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտի երբեմնի անօրեն, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» Հանգեսի գլխավոր խմբագիր ակադեմիկոս Էդ. Զրբաշյանն էր: Նա, մեծ տեսքան և Հատկապես Թուժամյանի, Տերյանի ու Զարենցի սիրահար լինելով, ինձ և շատերի Համար զարմանայի, միշտ վերապահությունը էր արտահայտվում արևելահայ մյուս քնարերգուների ու Հասկապես Ավ. Իսահակյանի ու Հովհ. Երրազի մասին: 1975-ին՝ Վարպետի ծննդյան 100-ամյակի տոնակատարության օրերին բուռն բանավեճերից Հետո նա փոխեց ու որոշակիացրեց իր վերաբերմունքը Ավ. Իսահակյանի նկատմամբ գրելով նրա քնարական Հերոսի և «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի մասին նախ «Բանբեր Երևանի Համալսարանի» Հանգեսում, ապա իր «Չորս գագաթ» գրքում Հրատարակված երկու լավագույն ուսումնասիրությունները: Առհասարակ Հավասարակշիռ, բարեկիրթ այդ մարդն ու գրականագետը Հովհ. Երրազի մասին սովորաբար զուսպ էր արտահայտվում, բայց նկատի ունենալով նրա բազմանգամ ընտանիքի գժվարին կենսապա-

մանները՝ Համակրում էր այն աստիճան, որ նույնիսկ պատրաստվում էր գրավոր դիմումով Հանուն նրա Հրամարվել իր ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս ընտրվելուց¹: Նրա այդ քայլը ակադեմիայում կասեցրել էին Համոզելով, թե՛ Հովհ. Երրազը, որպես մեծ բանաստեղծ, զուրս է մրցույթից, և նրա Համար առանձին ակադեմիկոսի տեղ է Հատկացվելու, որը, սակայն, այդպես էլ չկայացավ, սակայն իրականացվեց ուրիշ բանաստեղծների Համար...

Ակադեմիայի ընտրություններում Հովհ. Երրազն ունեցել է նաև այլ Համակիրներ, որոնցից էր ակադեմիկոս Մ. Ազալանը: Պահպանվել է ՀԽՍՀ ԳԱ ընդհանուր ժողովին 1982 թ. Հիվանդանոցի Հղած նրա նամակը, որի վրա կա և շիրազյան այսժխի մակարդակություն. «Վաղամեծիկ ակադեմիկոսի ազնիվ գայությունն է իմ և Սևակի մասին... Իմ մտքարարն օրս,— կասեր մեծ Համեաը,— տեղա սիրա իմ»: Այդ գրությունն մե՛ջ իր գործընկերներին Հիշեցնելով, որ ակադեմիայի Հիմնադրման օրից նրա կազմում եղել են Հայ գրականության ականավոր ներկայացուցիչները՝ Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորայանը, ակադ. Մ. Ազալանը գրել է. «Վերջին տասնամյակներում մեր գրականության երախտավորները տեղ չեն գտնում ակադեմիայի կազմում: Այդպես չէ, սակայն, վիճակը մեր երկրի (ԽՍՀՄ-ի—Ս. Մ.) Հանրապետական մյուս ակադեմիաներում: Մենք այժմ փոստանքով ենք նշում, որ ժամանակին չկարողացանք տաղանդավոր բանաստեղծ Գարույր Սևակին ընդգրկել ակադեմիայի կազմում: Ես կարծում եմ, արտահայտած կլինեմ ակադեմիայի անդամների և ամբողջ ժողովրդի կարծիքը, եթե մեր ժամանակի մեծագույն բանաստեղծ Հովհաննես Երրազին նորից զինարկության զնենք և քնարենք ակադեմիայի կազմում: Դա պատվաբեր գործ կլինի»:

¹ Պարզվում է այս մասին էջ Տրբաշյանը նաև ակադեմիայի գրականության ինստիտուտում է արտահայտվել, և դա վկայում է նաև ԵՊԳ Խայր լեզվի ամբիոնի ողորմու Աշուտ Տեր-Սիսայանը, որն այն ժամանակներում աշխատում էր գրականության ինստիտուտում:

Այնուհետև ակադեմիկոսը, որպես հիմնադրում վկայակոչելով Հովհ. Շիրազի մասին Ալ Շիրվանզադեի, Ավ. Բասահյանի, Մարիտաա Շահինյանի, ինչպես և ուսւ, ֆրանսիացի, իտալացի, չին, լեհ, պարսիկ, արաբ, վրացի գրողների ու թարգմանիչների հույժ գրական կարիքները, ընդգծում է, որ «Շիրազը խոսում է համերժական ժամանակի ճայնով, ինչպես Չարենցն էր ասում «Մշտահայրով, մշտագո, մշտատև»: Ակադեմիկոսն իր նամակն ավարտել է այսպես. «Եկեք ուրեմն, Հարգելի ընկերներ, այդ միշտ զոդանջող ու մեզ արթննու պահ չիրազյան երգը, որ մեր ժողովրդի խիզճն ու պատիվն է, Հարգենք արժանվույն կերպով: Խնդրում եմ նամակս գնել ՀՍՍՀ ակադեմիայի ընդհանուր ժողովի քննարկմանը:

Հարգանքներով ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մատուր Ազաջան
20. 01. 1982 թ., հիվանդանոցից»:

Այս նամակն էլ, պարզվում է, որևէ ազդեցութուն չի ունեցել խորհրդային ժամանակների գիտությունների ակադեմիայի վրա, որը զեռնս ազգային էջը էլ կոչվում և Գ. Սևակի ու Հովհ. Շիրազի նման բանաստեղծների անկը էջը...

Հովհ. Շիրազը հրաշայի գիտեր ակադեմիական ընտրություններում իր և Գ. Սևակի «ձախողումների» բուն պատճառը, գիտեր իրական մեղավորներին, սակայն այնլի շատ մեղադրում էր քննադատներին: Ասում էր՝ անպաշտպան գրողներ ենք, իսկ քննադատները մեզ ինչպես հարկն է չեն ներկայացնում, «իմ սարերը թողած՝ ուրիշների ձորերը կգովեն»: Այսպես զգոճել էր գրականագետ Զավեն Ավետիսյանից մի բանաստեղծի մասին նրա ասած հոգովածը կարգալուց հետո:

1976 թ. գրողների միություն 7-րդ Համագումարում էլ Հովհ. Շիրազն իր ելույթում խիստ զգոճել է քննադատներից (բարեխառտար նրա ելույթի ճայնագրությունը պահպանվել է): «Խ՛ւր է մեր քննադատությունը: Գննադատներ միտքը, նրա սիրտը, ողնաշարի ուղեղի նպատակն այն է, որ նա պետք է պատպանի կենդանի գրողներին»:

Կարգացած լինելով էդ. Զրբաշյանի՝ Հովհ. Թումանյանին և Մրաաք Մեծարենցին նվիրված ուսումնասիրությունների հա-

տորները՝ Հովհ. Շիրազը Համահրանքով էր արտահայտվում նրա մասին: 1983 թ. սեպտեմբերի 23-ին, երբ նույն մեքենայով վերադառնում էինք Արազյուղում կայացած Հանդիպումից, ասացի, որ էդ. Զրբաշյանի մենդյան 60-ամյակն է, և խնդրեցի նախ ինձ իջեցնել Կոնդում Հորեյարի տան մոտ, Հովհ. Շիրազն ասաց.

— Էդիկին չասես, թե մենք միասին ենք եղել, որ իմանա՝ հասել եմ իր տան մոտ ու ներս չեմ մտել՝ շնորհավորելու, Հաստատ կենդանա, սակայն չափազանց Հոգնած եմ, ի վիճակի չեմ գալու: Խաթիրն Համար իմ ջերմաջերմ շնորհավորանքները Հաղորդել նրան: Ասա՝ Շիրազը Հոգնած էր, միայն այդ պատճառով չեկավ:

— Արդեն գիտի, որ միասին ենք, և ուշանալու եմ:

Հորեյարին Հաղորդեցի Շիրազի շնորհավորանքը, բայց նա էլ հենց ինձեից նեղացավ, թե՛ դո՛ւ ես մեղավոր, որ Շիրազը հասել է մեր դռան մոտ ու տուն չի մտել, եթե լավ պնդեիր, նա քեզ հետ կգար, գոնե քեզ էլ էր մերժի...

Բայց 1984 թ. փետրվարյան մի օր, սակայն, նույն էդ. Զրբաշյանը անակեկալ սուր ընդհարում էր ունեցել Հովհ. Շիրազի հետ: Համապատաս աշխատանքի եկավ մայրահեղ վերջոված ու այլայլված այնքան, որ, տեսնելով նրա այդ վիճակը, ինքս հարցրի՝ ի՞նչ է պատահել: Գիտեր մեր մտերմությունն աստիճանը և Հովհ. Շիրազից իր վիրավորվածությունն մասին անմիջական տպավորություններ է անկեղծ դառնությունս այսպես արտահայտեց.

— Ինչ առաջ փողոցում պատահարար գիտե՞ս ում եմ Հանդիպել՝ քո սիրելի բանաստեղծին: Ուրիշ ոչ մեկը էջը կարող ինձ այսպես զարթացնել ու դառնացնել: Այդպես էլ այդ մարդը չափի զգացում չուներցավ: Սկզբում Հանդիստ, խաղաղ, մարդավարի զրուցում էինք կյանքի ու գրականության մասին: Երզվում եմ իմ բոլոր սրբություններով՝ ես ոչ մի վիրավորական խոսք չասացի նրան, բայց այդ տարորինակ մարդը, որի Համար ես ակադեմիայի ընտրություններում կոխվ էի տալիս, մեկ էլ անսպասելի բռնկվեց, իր խորին զգոճությունն ար-

առհասարակ ընդհանրապես զբաղանազաններից ու քննադատներից և մասնավորապես ինձնից:

— Էլ գլխա՞րդ Ջրբայան, բա մեզք չե՞ն իմ ու քո պաշտելի Քուժմանյանը, Մեծարենցը, մեր մյուս զասականները, հզգքան ի՞նչ կբրբրենք էնոնց, արխիվեն՛ր, ձնագրեն՛ր, տեքստային տարբերակեն՛ր... Քննադատի, գրողական գեներալի, անհատի վրա ուժգ փորձիք, որ խոսքդ արժեք ու կշիռ ունենա, իմանանք՝ ո՞վ ես դու: — Ահա այսպիսի կուպան արտահայտություններից վերափորձեց ու ծաղրեց ինձ, իսկ ես, նրա այդ մեծամտությունից պաշտաւոր, երեսին նայեցի և անկեղծորեն ընդամենը մի պարզ բան ասացի.

— Եվ դու ասանց ամաչելու հանդիմու՞մ ես քեզ Համեմատելի Քուժմանյանի հե՞տ: Այսքանն ընդամենը: Երգվում եմ՝ ուրիշ ոչինչ չեմ ասել: Իսկ նա անամոթ մեծամտությամբ ի՞նչ պատասխանի լավ է: Նայեց երեսիս ու ասաց.

— Իյա՞, էլ դ ի՞նչ կրօես, մեծն Քուժմանյանն այսօր ինձի հետ ապրել քեզի պես քննադատների միջավայրում ու բառանաւար ձեռ ստորագու՞ւռ (սնց էլ գայրկենապա հորինեց այդ բառը) վերաբերմունքին՝ կոշիկիցս հետ բանաստեղծ պիտի մտար...

— Իսկ դու, սիրելի՛ս, այսպիսի ամբարտաճան ու անպարկեշտ մեծամտին լուրջ մարդու տեղ ես դնում...

Անակնկալից շփոթված, ինքս էլ չզգալով թե ինչպե՞ս ընդամենը մի լուրջ հարց» էլ ես ավի նրան.

— Դա միայն Ձե՛ր կարծիքն է, թե՞՞ նաև պետություն...

Անպարկեշտ հարցս, իհարկե, մնաց անպատասխան...

Օրեր անց բանաստեղծն ինքը Հաստատեց կատարվածը՝ բոլոր մանրամասների բառացի ճշգրտությունով:

Հովհ. Շիրազի հետ իմ վերջին Հանդիպումը կայացավ 1984 թ. մարտի 2-ին: Նա դուրս էր եկել Հրատարակչության տնօրենի՝ Հարություն Ֆելեքյանի (վերջինս էլ Ջրբայանից Հետո արդեն մի քանի տարի նաև «Իսմերի Երևանի Համալսարանի» Հանդեսի գլխավոր խմբագիրն էր) առանձնասենյակից, ես

զլավիտի բաժանմունքից: Աստիճաններով իջնում էի արդեն՝ նրան չնկատած: Ինքը տեսել էր ինձ ու վերևից ձայն ասեց.

— Մուրա՛ղյան (զարմացա, առաջին անգամ էր ինձ այդպես դիմում),— կանչեց ինձ աստիճանների գլխից.— երեկ «Քոնգրակեցիներ» պոեմիս մասին էլ ի՞նչ ես խոսել տնօրենի հետ, որ երեկվա Չարություն Ֆելեքյանն այսօր դարձել է Բարություն Ֆելեքյան. մեջը գու՞թ է արթնացել, երեի կուզե «Քոնգրակեցիներ» պոեմս էլ ապել:

— Շատ չէ, ասացի, երեկ, երբ միասին «Հայոց դանթնակաւոր» պոեմից զուխներից նախկին գեկավարություն և խմբագրի կրճատած ու «կորցրած» և իմ հիշողությամբ վերականգնած արձակ առաջարկները համեմատում էինք բերածը սեպտեմբերյանների հետ, զարմացավ, որ հիշել եմ գրեթե բառացի ճշգրտությամբ և հետաքրքրվեց քո մյուս ձնագրերով: Խոսեցինք Հատկապես «Անի» և «Քոնգրակեցիներ» պոեմներից մասին: Ընդամենը ասել եմ, որ նույն այս Հրատարակչությունը Չեզելից տարիներ առաջ Շիրազի «Քոնգրակեցիներ» պոեմը ավել էր մի բանաստեղծի՝ սպազորության համար անկեղծելով նրա գրավոր գրական (զուցեց և բացասակա՞ն) կարծիքը, իսկ ես, մերժելով Շիրազի պոեմը, Հետո Հրատարակեց նույն «Քոնգրակեցիներ» վերնագրով իր պոեմը...

— Էլ զ մեկը գիտե՞մ,— ասաց տրեւը,— իսկ ինչպիսի՞ն է Շիրազի պոեմը, գոնե մի Հատված կարո՞ղ ես հիշել:

Ես էլ պոեմից միայն մի փոքրիկ Հատված եմ մտաւ արտասանել

Կույս զպիս են, կույս էլ գն՛ում...

Կույսը պի՞ղծ է, երբ չի ծնում.

Այն էլ կույսը Հայոց ապրի...

Որ կարոտ է կովոր ըսակի...

— Ուրեմն՝ Հասկացել է... Ես էլ կրեմ՛ էս Ֆելեքն ինչո՞ւ է ինձ հօր Հատուկ կանչել ու պոեմիս մասին կհարցնե: Հաստատա՞ քո բարի մատը խառն է եղել...

Գայմանավորվեցինք, որ իր վերջնական նայելուց Հետո ես մի անգամ էլ ուշադիր կարգամ նաև «Քոնգրակեցիներ» պոե-

մի մեքենագրի մտորեցողքը, ինչպես «Հայոց դանթեականի» վերջին տարբերակն էի ժամանակին կարգացել հրատարակչությանը հանձնելուց առաջ:

Վերջին անգամ մարտի 7-ին էր մեր տուն հեռաձայնել և իմ տանը չլինելու պատճառով աղջկանս՝ Անիի հետ էր խոսել.

«- Բալիկ ջան, Երբազ պապիկին է: Հայրիկիդ ասա՛ գա պոծմը վերցնի, իրեն կապահան»:

Մտածեցի՝ թող Մարտի 8-ի տունն անցնի՝ կզեամ կվերցնեմ: Ասկայն մարտի 9-ին արգեն բանաստեղծը կաթվածահար էր եղել...

Հիմանդանոցում էր, վիճակն՝ օրհասական, բայց փրկության թաղան հույս էինք փայտալուծ: Մտածեալ չէի կարող. Հակառակի պես հարբուխ ունեի այդ օրերին, ուստի հիվանդասենյակ չէի մտնում՝ վախենալով՝ կվնասեմ, հետո ինձ կմեղադրեն: Այդ օրհասական պահին՝ պիտի հիվանդանայի...

Ատում էին՝ ծայրահեղ վատ է վիճակը, չի խոսում, չի հազորակցում. ի՞նչ կարող էի անել: Երբ հիվանդասենյակի դուռը ուրիշների ելումուտի ժամանակ քայցում էր, երկար ու անզոր նայում էի տապալված արձիկն՝ ինձ զատապարտելով: Միայն հայացքով էր հասկացնում, որ ինձ տեսել է, ու ես ջանում էի հիշողությանս մեջ գրռոջմել նրա լուռ, արտասպասառն ու բազմախոս վերջին հայացքը...

Իմ և էլ Ջրբաշյանի միջև ստանությունը փարատվեց մարտի 14-ին: Ժամը 11-ին մոտ վախճանվել էր Հովհաննես Երբազը, և այդ բոթը առաջինը նա ինձ հայտնեց: Համապարան մտնելով՝ լուռ հանդիսավորութայամբ, խոստ մոայլ զեմքով մոտեցավ, իրեն բնորոշ անկեղծութայամբ զրկեց ինձ, հարազատի պես համբուրեց և արցունքների միջից մխիթարելով ասաց.

- Երևի տեղյակ չես, աշխպես դու հիմա այտուց չէիր լինիքիչ առաջ մահացավ Հովհաննես Երբազը: Ես քեզ անկեղծորեն ցավակցում եմ, որովհետև համոզված եմ իմ բոլոր ծանոթներից ավելի շատ դու ես հիմա արժանի այսպիսի ցավակցության, այս պահին երևի դու ես աննեից խորն զգում Համազգային այդ մեծ կորստի արժեքը: Վերջին օրերին, մարդուն էլ

մի կողմ գրած, նորից կարգացել նրա բոլոր գրքերը, որ ժամանակին շեքմ մակագրութայամբ ինձ էր նվիրել: Կարգացի և համոզվեցի, որ նա ճիշտ և իրավացի էր բոլոր հարցերում: Նա իրոք բնարուխ մեծ բանաստեղծ էր: Մենք արդար չեղանք նրա նկատմամբ, իրեն պատշանող վերաբերմունքի շարժանացրինք... Մեր մեղքը դու պիտի քավես և պարտքը հատուցես...

Ես իրոք պարտք էի թե՛ Հովհ. Երբազին և թե՛ իմ ուսուցիչներին:

* * *

Շատերն են զրել Հովհաննես Երբազի մասին. զրականագիտական ծանրակշիռ ուսումնասիրություններից՝ մենագրություններից ու արժևորող հոդվածներից, քննադատական հոյուզներինց ու դիմանկարներից բացի, մահալանդ հետմահու, լույս են տեսել մահախոսականներ, զանազան հուշեր, արձակ և չարձան զեղարվեստական պատումներ: Դրանցով մի կողմից հարստացավ շիրազագրությունը, մյուս կողմից հետմահու ծավալվեց ու վերարժարվեց Երբազ մարդու մասին անհավոր ու գրավոր լեզվեղը: Երբեմնի հակառակորդներն ու մերժողներն անգամ նրա մահից հետո հանրութայանը ներկայացան իրեն ճշմարիտ սիրողներ, երկրպագուներ ու բարեկամներ: Շատերն անկեղծ էին, բայց և կային «Գնա մեռիք՝ արի սիրեն» սկզբունքով գրվածներ: Անուղղելի շարժախոսներն էլ առանց անհարմար զգալու իրենց բնորոշ արտահայտություններն էին անում մահվան լուրն առնելով. կարծես իրենք չէին մտնելու և ապրելիս էլ արգեն մեռած չէին... Բայց ահա Գեորգ Էմինը, Հենց Երբազի թաղման օրը, տեսնելով բանաստեղծի նկատմամբ Համաժողովրդական աննարագեղ սերը, անկեղծացավ ու ասաց.

- Տղերք, Հովհաննես Երբազն իր ողբութայան ժամանակ մեզ բոլորիս միտ իր սովորում թողեց, իսկ իր այս թաղումով էլ հետմահու սպանեց բոլորիս: Ուրիշ ո՞վ պիտի արժանանա այսպիսի թաղման...

Ոճանք, բանաստեղծին սիրելով, իբրև ականառեսի իրական պատում են ներկայացրել նրա կյանքից այնպիսի դեպքեր ու զրվագներ, որոնց իրականում իրենք նույնիսկ ներկա էլ չեն եղել: Այդպիսին են, օրինակ «Միակողմանի» կամ «Անունը» զրվագները Մետաքսի Հուշագրքում: Ի դեպ, որպես կատարված դեպքի միակ վկա՝ ամենայն պատասխանատվությամբ հավաստում եմ, որ այդ հտովածում ներկայացվածը խիստ թերի է և ազավազված: Հարգելի բանաստեղծուհին, որն այս դեպքում ականատես վկայազրույց չէ, այլ՝ վերապատմող, հեռանկրը ներկայացրել է առանց պատճառների, որնքը նրան պարզապես չէին էլ կարող Հայասնի լինել: Թող ընթերցողը ներողամտ լինի ոչ թե այս կրկնումից, այլ հարկադիր այս պատումի համար և Մետաքսի գրածին՝ Համեմատելով՝ ճանաչի բուն իրողությունը, որ ստորև ներկայացնում ենք անհրաժեշտաբար՝ առանց որևէ մեկի վերավորելու կամ նեղացնելու միտումնավորության:

Դեպքը պատահել է 1981 թվին՝ Հովհ. Շիրազի երկերի ծրագրված հինգ հատորյակի առաջին հատորի հրատարակվելուց անմիջապես հետո, երբ «Առվտական գրող» հրատարակչության տնօրենը Շիրազի մտերիմ ընկեր Գեորգ Նալբանդյան էր, իսկ այդ հատորի խմբագիրը Շիրազին իսկապես արժևորող բանաստեղծ Արտակ Ոսկանյանը: Պլանով նախատեսված էր, որ երկերի հինգ հատորյակը պիտի հրատարակվեր Հովհ. Շիրազին պատշաճ 60 000 տպաքանակով: Բայց նշված տպաքանակով հնտագայում լույս տեսան 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ հատորները (հինգերորդ հատորն այդպես էլ լույս չտեսավ), երբ արդեն տնօրենը Հ. Ֆելեքյանն էր: Ի-ին հատորը, որն ընդգրկում է Հովհ. Շիրազի բուն քնարերգությունն իր գրեթե լավագույն մասով, նախկին տնօրենը 60 000-ի փոխարեն տպագրել էր 20 000 տպաքանակով (Համեմատեք Ի-ին հատորը մյուս հատորների հետ և կհամոզվեք սա անհերքելի իրողություն է), իսկ մնացած 40 000-ի թղթով տպել էր իր վեպը, որն այն ժամանակվա

երիտասարդներից մեկը շտապել էր մամուլում ոչ ավել ոչ պակաս համեմատելու Դոստոևսկու վեպերի հետ...

Բանաստեղծը թիկունքից անպատեհի Հարված էր ստացել այն էլ հարազատ ընկերոջից, որն իրեն շատ հարցերում մարդկայնորեն օգնել էր, անդամ ավագ խմբագրի պաշտոնով աշխատանքի էր հրամանագրել հրատարակչությունում:

Ձեզ եմ դիմում, սիրելի՛ ընթերցողներ, Հովհ. Շիրազին իրավունք չունե՞ր վերավորելու և դժգոհելու այս երևույթից և իր իրական բարեկամից ու մանկութան ընկերոջից, որն իրեն ոչ ընդորոշ արարք էր թույլ տվել ի վնաս Շիրազի: Ունե՞ր, իհարկե՞: Դժգոհել էր և անկեղծորեն արտահայտվել նաև մի քանի մտերիմ գրողների ներկայությամբ (հակառակորդների ու թշնամիների մոտ իր ընկերների մասին երբեք չէր արտահայտվում): Նրանք էլ, տնօրենին դուր գալու համար, քամրասել էին Շիրազից, թե՛ նա այսպես ու այսպես ասաց: Վերավորված տնօրենն էլ կանչել էր բանաստեղծին ու... լրջորեն կըլտամբել:

Գլավխաի՛ մամուլում պետական զաղտների պահպանության մարմնի՛ մեզ հսկող և տպագրության թույլատրող բաժանմունքը նույն հրատարակչության շնորհի 2-րդ հարկում էր՝ 18-րդ սենյակում: Բանքեր երևանի համայնարանի՞ պատասխանատու քարտուղարն էի այդ ժամանակ. գնացել էի՛ հետաքրքրվելու հանդեսի մամուլների ճակատագրով: Վերադարձին հենց միջանցքում հանդիպեցի տնօրենի առանձնատեսչակից զուրս կողմ այլայլված Հովհ. Շիրազին:

- Ի՛նչ եղավ էր, որ քեզի տեսա, թե չէ հիմի պիտի խելլունի:
- Քիչ խելյառ էիր՝ նո՛ր պիտի խելլուես...
- Ձե՛, հիմի՛, հիմի՛: Տեսնի՛ս զը էդ տրանզիստորին ու իր ընկերներին: Գեորգն արարքի մասին արդարացի դժգոհել եմ մտանքը՝ մտերիմ կարծելով, բայց սրանք, խոսքերս իրենց երևակայությամբ հարստացրած, տեղ են հասցրել: Երանի՛ ինչես էի ասել՝ էն ասած լինեիր: Բայց դու տես մարդու էությունը: Էս Գեորգն էլ կանչել է, ինձի կրես՝ Հովհաննես Շիրազ, դու որ տղամարդավարի իմ դեմ հենց հիմա էլ ինձ հայհոյես

² Տես Մետաքս, Գովհաննես Շիրազը՝ հմ ինչերում, «Ձագակ», եր., 2002, էջ 108:

քեզնեն չեմ նեղենա, բայց որ այդ մարդոց մտտ ես Հայհոյել, դա նախ վիրավորական պիտի լինի քեզ Համար, Հետո նոր՝ ինձ Համար... Բայց ես իսկապես չէի Հայհոյել: Ապառա, ստուած կանգնեցի ու մտաբերեցի, թե իրականում ես ի՞նչ եմ ասել:

— Գեւորգ, կեցի՛ր, ասացի, նեղանալու ի՛նչ կա, ես ընդամենը այնքան եմ ասել ու այսպես. ասարեւորութիւնները լուրջ քեզի բերողներին են: Ձայրացած ասացի, դուրս ելա ու Հիմի լամ է՝ քեզ Հանդիպեցի:

— Ձեռ խրատովում, էլի՛ր, ասացի, դու չգիտեի՛ր, որ քեզ շրջապատողները մեջ խոսք տանող — բերողներ կան, մարդկային էլ թուլութիւնը նրանք էլ ունեն, ինչո՞ւ ես նրանց մտա այդքան անկեղծացել:

— Ենչտ չե՛ս ըստ, խոսք տանող են, Հըմը բերող չեն:

Չափազանց Հուզված էր: Փորձեցի Հանգստացնել ու տուն ուղեկցել: Բայց Հակառակի պես Հենց Հրատարակչութեան մտաակայքում տեսանք Տերյան փողոցով բարձրացող երեք գիւնովցած ընկերներին, որոնց մեջ էր և Հիշյալ անձը: «ԳաՀո՛, մտանցի, Հիմա որ փողոցում սրանց միջև կտիվ ու վեճ ծագի, ես ի՛նչ եմ անելու»: Ասկայն բարեբախտաբար բանը կովի չՀասավ: Երբազը մի քիչ մեղմացել էր արդեն, բայց այնուամենայնիվ որոշեց ծագրով լուծել խնդիրը: Ներքուստ ուրախացա. կտիվը միայն խոսքով էր լինելու:

Տարածութիւնը կրճատվում էր, և անխուսափելի էր այդ երեքի Հետ դեմ առ դեմ Հանդիպումը:

— Կտեսի՛ս ովքեր կուզան:

— Տեսնում եմ, բայց Հետու են, Համ էլ դրանց չեմ հանաչում.— կցկատուր ասացի ես: Լավ էլ ճանաչում էի. սպասեցի, որ Երբազ ինքը արտահայտուի:

— Էն ձախ կողմից եկողն ո՞վ է, գիտե՛ս: Էղիկ Գարաակ Խոսկանյանն է (Արտակ Ոսկանյանն էր):

— Իսկ է՛ն աջ կողմից եկողն ով է, գիտե՛ս:

— Ձեմ ճանաչում, ասացի, դարձյալ սպասելով, որ Կ. Հակոբյանին նույնպես բնորոշի:

— Հայաստանում Կարլին անունով երեք գրող կա. մեկը Կարլին Մուրադյանն է՝ նույն ինքը՝ Գեորգ Բեմինը (Էմինին նկատի ունեի), մյուսը մի քուրդ գրող է՝ Կարլենն Չաչանն, սա էլ Հայ գրող Կարլենն Հաչանն է:

... Արդեն մտտեցել էինք այնքան, որ Երբազը Թաթուլի օձիքը բռնեց.

— Մո միակողմանի՛ լրտես, էգ ի՛նչըդ է, որ լուրերը էս կողմն կտանիս, Հըմը էս կողմեն չես բերի:

— Գարուր Սևակն էսպիտի բան չէ՛ր անի.— ըմբոստանալով ուղեց Երբազին չեղել Թաթուլը:

— Աստվածաշո՞ւնչ էլ չես կարդացել. պատմիրանները չգիտե՛ս՝ Աստուռ անունը ամեն պատեհ-անպատեհ առիթով բերանդ մի՛ առնիր...

Դիմացինը խեղճացավ և Երբազի Հաջորդ՝ «Անունդ ի՛նչ է» Հարցին, խոնարհ պատասխան տվեց.

— Անունս Թաթուլ է, Վարպե՛ս:

— Թաթուլ անունդ ե՛ս եմ զրել, իշու ձագ, Հիշողութեան էլ չունիս: Դու Հիմի ճիշտն բտ՛ Հայրդ. քահանայի Հետ զաշնակցելով, ծխական մատյանի ու ծննդյան վկայականիդ մեջ ի՛նչ էին զրել անունդ:

— Ես ի՛նչ մեղք ունեմ, Վարպե՛ս, նորածին եմ եղել, առանց իմ կամքը Հարցնելու անունս Սովետ են զրած եղել:

— Անձեռմոխիքի անուն ունի, սրիկա՛, Հիմա որ քո մեծ Հայրենակցի՛՝ Տերյանի անվան փողոցում որ քեզի Հայհոյեմ, պիտի էրթաս էստեղ-էնտեղ բռնս, թե Երբազը սովետին կՀայհոյի, Հակաստովետական Հայհոյանք կուտար...

Երբ շփոթված տղաները առանց Հրատեղախ լուս Հնուացան, մնացինք երկուսով:

— Տեսա՛ր ինչ եղավ: Ախր ես էղոնց շատ կտիրեմ, իրենք էլ գիտեն, բայց իրենք էին մուսկաուսթիւն էրե, ու Հիմա էլ ոչ թե Աստված, այլ Սատանան դեմս բերեց Հսոնց, ես էլ զայրացած խոսեցի: Ախտո՛ս, մեղք էին տղերքը...

Երանի՛ Հսօր չՀանդիպեիրք...

Իրականում այս պատճառով ու այսպես է Հովհ. Շիրազը պատժել «միակողմանի լրտեսին»:

Բոլոր դեպքերում, չնայած կիսատպուառությանը, Մետաքսն այս պատումը չի Հորինել, գուցեև Քանացի է մյուս Հերոսներին «խնայել», սակայն գոնե պահպանել է էականը: Ահա Կասարակ նրա գիրքն արժեքավոր է ոչ միայն շիրազյան Հրատարակմանը, այլև Հրատարակչաների կուլիաների Հետևում կատարվածների, Հովհ. Շիրազի նկատմամբ գրողների միության ղեկավարների վերաբերմունքի և նրա գրչակիցների արարքների կարևոր բացահայտումներով: Այսպես Հանրությանն անհայտ պիտի մնային էդ. Քոփչյանի, Գ. Էմինի ու մանավանդ Վ. Պետրոսյանի և Մ. Մարգարյանի տմարդի արարքները թե՛ Հովհ. Շիրազի ողջության ժամանակ, թե՛ նրա մահից հետո:

Ոմանք բացահայտ էին գործում, ոմանք՝ թաքուն: Մի իբր թե շահա նուրբ բանաստեղծուհի էլ, որին Հասկանալի պատճառով մեկը ոչ ապել ոչ պակաս բնորոշեց որպես «աստղերից իջած կին», Հենց գրողների միության դահլիճում Հայտարարել էր, թե՛ «Այս Շիրազ կոչված խուլիզանին պետք է մարմնապես, ֆիզիկապես ոչնչացնել...»: Թեև դահլիճն աղմկել էր, բայց, ըստ ներկաների, նրան սաստելով ըմբոստացել էին միայն երեք հոգի՝ Սուրեն Աղարարյանը՝ թղթվելով ինչպե՛ս չեք ամաչում, սա Հո 37 թիվը չէ՞, Սարմենն էլ իր աթոռն էր չպտել այդ ողևորված ընկերուհու վրա, նույնիսկ Աշոտ Գրաչին էր ընդ-վզել: Գրողների միության մի երկրորդ քարտուղար էլ մի անգամ բուռնցքով Հարվածել ու ջարդել էր բանաստեղծի երկու ատամները, մի անգամ էլ ոտքով Հարվածելով կողոսկրն էր կտրել... Հովհ. Շիրազն ինքը այդ վայրենության զեմ բողոքեց, բայց Հենց ինքը թույլ չտվեց, որ քրեական գործ Հարուցեն: Եվ սակայն Հենց այս մարդիկ էլ «արգարանում» էին ու տարածում, թե ո՞վ է Հայտնում Շիրազին որ, նա գիտմամբ է մտել Հայածված առարկալի կերպարի մեջ...

Մետաքսի վկայությամբ՝ Հայաստանի գրողների միության պլենումում Հիշյալ բանաստեղծուհու անգուսպ կոչը՝ Շիրազին ոչնչացնելու մասին, ափսո՛ս, ցավալի իրողություն է: Դա Հաստատվում է նաև ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյին՝ Հովհ. Շիրազի ձեռնկերպմամբ՝ «Հայաստանի գլխավոր ղեկավարության բյուրոյի խորհրդատւթյանը» 1961 թ. նրա ուղղած դիմում— բողոքով:

Առաջին անգամ Հրատարակվող այդ նամակում կարդում ենք. «Ինչպես թուրքն է յաթնադանով պաշարել Անին՝ այսպես էլ գրողների միության պաշտոնական ոճմակը, խիստ ու խիստ գաղտնիությամբ, Քանում է Հասցնել ինքնասպանության... մահի: Այդ ոճմակի ջանքերով և ձեռք միջի՛ «մեծերի» լուս ծափահարությամբ արդեն յոթը տարի է նոքա ինձինք ոչ մի նոր բան չեն ապել, բացի վերատուգմանց:

Այդ ոճմակի գաղանային ձևերով իմ զեմ զոցված են երկրի բոլոր ու բոլոր թերթների դուները, արդեն յոթ տարի է զիմացել և՛ դժոխային Հալածանքներին և զլուխ և՛ Հանել ինքնապանության մուսլ վիհանդեղից...

Բայց բաժակը, ահա, լցվում է, և խեղբուս և՛ ինձ ու ձեզ փրկեք զայդ Հալիթական սևաթույր խայտառակությանից. նույնիսկ խեղզված և՛ նյութական թաղթաղուկում...:

Իմ զեմ այդ ոճմակը գաղափարական կոխի՛վ մղում. ևս Մասին և՛, ևս ոչ... Մի ժողովում նույնիսկ մեկը բղավեց, թե պետք է Շիրազին ոչնչացնել նաև մարմնապես:

Հովհանես Շիրազ,—

Համաժողովրդական..... »³ (Ընդգծ.— Ս. Մ.):

Բանաստեղծը 17 կետից բաղկացած ելույթի նախագիծ կամ ըստ երևույթի գործունեության մի ծրագիր էր պատրաստել, թե առաջիկայում ինչով պիտի զբաղվի, իր որ երկի տպագրությանը խոչընդոտելու զեմ ինչ ձեռնարկի, թշնամիների

³ Լամանը պահվում է բանաստեղծի ժառանգորդի մոտ — Ս. Ս.:

և գրչակների զրպարանքներին ի՛նչ հակադարձի, երկրի ղեկավարներին հանդիպելիս ի՛նչ պիտի պատմի նրանց, ինչի՛ մասին պիտի խոսի և առաջնահերթ ի՛նչ պիտի անի:

Անշուշտ, անթվակիր այդ ծրագրի բոլոր այդ 17 կետերն էլ հետաքրքիր են բանաստեղծի շուրջն ասեղծված մթնոլորտն ու նրա մարդկային ապրուստերը պատկերացնելու համար, սակայն ընթերցողի ուշադրությունն առայժմ հրավիրում ենք միայն մի քանի կետերի վրա.

«8. Ինձ բոլոր սեզոնային զրկելը՝ կիրգիզական, զազախական, ապա տաջիկական, հետո ուկրաինական, ապա ուսուական գրական շարափներից զտարվելու, բոլորը պատմել:

9. Ավելի զազրելին՝ նրբ մեռնում է այն կամ այն իմ գրչակիցը՝ իմ անուրը չէին դնում մահախոսականների տակ, որպեսզի ժողովրդի աչքից զցեն:

13. «Հայ գանթեականը» պոեմիս արգելումը Ստ. Վարդանյանի կողմից (Կենտկոմ), Կոմպոզիտորների միության զահչիտում իբր պիտի կատարվեր իմ ծննդյան օրվա նշումը: Աֆիշաները բոլոր պատերից հանվեցին լուսաղեմը դեռ չբացված (Էջ. Միրզոյանի ասածները հիշել...):

14. Էրերունուց էլ զրկեցին ինձ...

15. Նազուշ Հ-ի (Գերագույն սովետի գլխավորի) ինձ բերած ողջույնը Փարիզի 2000 — հայ գանդվածներին և իմ այցելության մասին խոսակցությունները և նրա երկրիմի պատասխանը:

16. Աքցախի (Ղարա) և Նախըրվանի մասին, «Ղարաբաղի ողբ» պոեմիս ճակատագրի մասին. — խոսել մեր արգար գատից»:

Բանաստեղծին ամենից շատ մտահոգող կետերից մեկը Զ. րզն էր, որի վերաբերյալ հանտիս էր արտահայտվում.

«— Վերագորական է, անմարդկային: Ի՛նչ պատասխանեմ մարդոց իրավացի գեղձուսթյանը, թե ինչ՞ու՞ իմ անուրը այս-ինչի կամ այնինչի մահախոսականի տակ չկա: Գիտեն թե՛ ե՛ս չեմ ուզե, բայց չգիտեն, որ թաղման կառավարական հանձնաժողով կազմողը ես չեմ, որ անուրս ցավակցողների մեջ՝ դեմ: Կանանի՛՞ս՝ ի՛նչպես են ինձ վերագորում ու մեկուսացնում...»

Մինչդեռ գոնե դու գիտես, որ Պարույրի մահով ինձնից շատ վշտացած ու ողբացող մեկը չկա»:

Բանաստեղծի նկատմամբ վերաբերմունքը նույնն էր մամուլի պետական կոմիտեում և պետհրատում: Իրենց կուսուներս երևակայող ղեկավարներ կային, որ ազատամտությունն ու բանաստեղծներին և մանկավանդ Հովհ. Շիրազին Հայածում էին մարքսիզմ-լենինիզմի զրոշով: Իրենք էին որ կային: Այդպիսի ղեկավարներ ո՛չ Բաքուն ուներ, ո՛չ Մոսկվան, ոչ էլ միտիենական մյուս հանրապետությունները: Ազգային գրական ու գիտական արժեքներ, այդ թվում և Հովհ. Շիրազի ստեղծագործությունների ճակատագրեր նրանք էին գնում: Իհարկե, կային նաև այնպիսիները, որոնք դժվարություններ էին համատեղում ազգային մտածողությանը հայ մարդուն և խորհրդային կոմունիստ պաշտոնյային, բայց, ի վերջո, նրանք էլ ենթարկվում էին վերին հրահանգներին: Իսկ եթե ոմանք ինքնարդարացման կամ հետին թվով բարեկամ ձեռնալու մարմաջով (իսկ այդպիսիք բավական շատ կան այսօրվա թոշակատուների մեջ) նույնիսկ իրողությունը փորձեն հերքել կամ կասկածի մատենել, ապա մեր սասածը հաստատող պատմաթիվ պահպանված վավերագրեր կան, որոնք կարող են պատկերացում տալ բանաստեղծի շուրջ ձեռագրված մթնոլորտի մասին: Բանը հասել էր նրան, որ Հովհ. Շիրազին խմբագրում կամ հրատարակում էին Հեղինակից գաղտնի, լավագույն ղեպքում վերատպում էին արդեն հայտնի ստեղծագործությունները և հայտարարում, թե Շիրազն իրեն սպառել է, այլևս նոր գործեր չի գրում և զբաղված է ինքնակրկիտությամբ: Մինչդեռ պարզվում է, որ 1972 թ. պետական պլանից հանել են նրա բոլոր գործերը, 1974 թ. արդեն շարված և էջկապած «Քենար Հայաստանի» երրորդ գրքից, անխնա կրճատումներից բացի, հանել են շուրջ 100 բանաստեղծություն և ծախսն էլ բռնազանձել Հեղինակից: Ողջամիտ ընթերցողին ենք ներկայացնում մի վավերագիր.

«Կենտկոմի գլխավոր ղեկավարին

Դիմում — բողոք

Ահա այն բանաստեղծություններս, որոնք իբրև փշոտ արհիվներ՝ լայն անդամներ են գրգռելու: — Եթե այս անփուշ իմ վարդերը չկարողացրեք վերադնել գրքիս մեջ, — ես էլի կրողդեմ՝ մեղմից էլ բարձր բարձունքի՝ խղճի առջև դնելով սույն այս իմ հայրենապաշտի երգերս: — Առանց սրանց ես գիրք չեմ տա աշխարհին:

2. Երբազ (ստորագրություն)

2. Գ. Բանաստեղծություններս հանված են զազանի կերպով խմբագրի և պետհրատի կողմից, բայց բունեցի...»:

Նույն իրավիճակը շարունակվել է և հետագայում՝ 1977 թ.: Գլխավոր խմբագիրը Հովհ. Երբազի խմբագրվող գրքի անվանաթերթին արել է հետևյալ մակագրությունը.

«Ընկ. Լ. Արազյանին

Խնդրում եմ խմբագրել բայց հեղինակից ... զազանի:

Մովսիս՝ 15. 0 մ.

10. 05. 77 Ստորագրություն»:

Իսկ թե ինչ զազանիքներ են պարունակում Հովհ. Երբազի մնացած շուրջ 4000 նամակները, ջուրջ կտա դրանց հանգամանակից ուսումնասիրությունը:

Դեռ այն օրերին Հայանի էր, որ Վ. Գևորգյանը Հովհ. Երբազի մահվան օրը՝ 1984 թ. մարտի 14-ի գիշերը՝ ժամը 4-ին, գնացել է Հիվանդանոց, իսկ ցերեկը՝ հոգեհանգստից առաջ, գնացել է Կենտրոն, ամեն ինչը զործադրել Հայոց մեծերի պանթեոնում Հովհ. Երբազի հուղարկավորությունը խափանելու և Թոխմախի գերեզմանատանը կազմակերպելու «Հատուկ առաքելություն»:

Թափանքը մասնակցելու համար ոտքով երևան եկած 600 վերաբորված գյուղացիների նույնիսկ պահանջում էին Գյուլմերի տանը բանաստեղծի աճյունը: Ընդ Կենտրոնի առաջին քաղաքապետ Կ. Դեմիրճյանը, սակայն, որ այդ օրերին բուժվում էր Մոսկվայում, իմանալով իրավիճակը՝ պնդել էր, որ Հովհ. Երբազի տեղը Կոմիտասի այգու՝ Հայոց մեծերի պանթեոնում է՝ Կոմիտասի, Երբվանդազի, Ավ. Իսահակյանի ու մյուս մեծերի

կողքին, և ինքն էլ անձամբ կհա ու կկազմակերպել հուղարկավորությունը: Իսկապես էլ, ընդհատելով Մոսկվայում իր բուժումը՝ նա եկավ ու կազմակերպեց նախադեպը չուներեցած այդ թաղումը, ինքն էլ մյուսների հետ ուսամբարձ զուրս բերեց Հովհ. Երբազի դազաղը Օպերայից, դրեց սպռահանդերձանքով ու ծաղիկներով զարդարված իր շքեղ մեքենայի վրա, որ արամադրել էր նախապես, և ինքն էլ ուղեկցեց Գանթեոն⁴:

Շատերը, հիմնականում մերձգրտական մարդիկ, շատ բան հորինել են, հուշագրելիս պարզապես չեն ունեցել Երբվանդազի, Եր. Օսյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ստ. Զորյանի, Հակոբ Մի-

Դով. Երբազի զինակազմի ուղեկցում են կառավարական հանձնաժողովը և Գեներալ-ճյանի զխաղվորայանը, և բազմաազար իուղարկավորները

բույնու, Թեղդիկի արդարամտությունն ու ազնիվ օրագրողի բարեխիղճ անկողմնակալությունը: Եր. Օսյանի՝ «այս մասին

⁴ Տես Սեսարյանի վայրբայրումը նրա հիշյալ գրքում, էջ 66:
Բազմոլայան պատմելը ճողքած մի խումբ գողներ կանոնում էին մտնել Օպերայի Երբազի հրաձուլ տալու: Կարգապահ ոստիկաններին երբ բացատրեցին, թե ինչն էր գողներն են, խնդրում են տանց հեղթի խողմն, հսկող ոստիկանները գեթե միաբեան ասացին. «Գողը Երբազ էր մնալ: Դուք ո՞վ եք»:

կուզեմ բացարձակապես անկեղծ ըլլալ» սկզբունքը «մոռացած» Հոգու ա իրենց թույլ են տվել փաստական ու ժամանակագրական կուպու սխալներ, Հովհ. Շիրազի մասին իրենց պատուհն ծանրարժեքնեկ ավելորդ, կենցաղային ու երկրորդական, գրականության համար որևէ հետաքրքրություն չունենցող մանրամասներով, որոնց մեջ ավելի շատ իրենք են ներկայացված, քան Շիրազը, իրական գեղարվեստի խառնել են երևակայածն ու ցանկալին՝ այդպիսով ավելացնելով կասկածելին և կամա թե ակամա նվազեցնելով իրենց խոսքի կշիռն ու արժանահավաստությունը:

Այդպիսի խառնաշփոթություններով, որինակ, առատ է բաժնատանգով մանկության ընկերներից ու իրական մտերմներից մեկի՝ Ն. Գալստյանի (Մշեցի) հուշագրերը՝ Նիկար Բարսեղյանի հանձնարարականով ու խմբագրությանը: Ճիշտ է, որ Հովհ. Շիրազը խորագույն հարգանք ուներ մանկության ժամանակների Լենինականի «Խուժանի որբանոցի» իր ընկերների ու նաև Ն. Գալստյանի նկատմամբ, Երևանում և տարբեր վայրերում իր հետ կայացած գրական միջնորդություններին երբևի՜մ հրապարակում էր նրան, պատվում ու մեծարում՝ որպես որբ մանկության տարիների իր ընկերոջ, բայց Հովհ. Շիրազի «Մի փնտուր իմ արժիվ կյանքից» գրքի վերնագրի նմանոգությունը ստեղծված նրա «Մի փնտուր արժիվ կյանքից» հուշագրերը՝ շատ կարճոր տեղեկություններով հանդերձ, ցամաք, պարունակում է փաստական սխալներ, անճշտություններ ու աչքի է ընկնում ավելորդ շեղումներով և մտքի ծայրահեղ անհե-

տեղողականությամբ: Դրանց բնույթը պատկերացնելու համար նշենք գոնե մեկը:

Հեղինակ Ն. Մշեցին, բանաստեղծի ու Մուշեղ Նարյանի հետ միասին Գյումրուց վերադառնալով, մասնակցել է հուշահավոր գերասան Հրաչյա Ներսիսյանի թաղմանն ու գրանից հետո գնացել է Հովհ. Շիրազի տուն, և նրանց միջև իրր ծավալվել է հետևյալ զրույցը.

«- Թաղեցի՞ր,- հարցրել է Հ. Շիրազը,- և հետևել է պատասխանը.

- Այո՛, բեկված ձայնով ասացի ևս, խաղազություն՝ են նրա շիրմին: Ներս մտան Մասին ու Սիրիանը՝ այդ անմեղ գտնուկները, ընդհատվեց մեր զրույցը»⁵(ընդգծ.- Մ. Մ.):

Այդպիսի չկայացած «զրույցի», անկեղծ ստան, չեմ ուզում և չեմ էլ կարող հավատալ, որովհետև բոլորիդ հետ միասին ևս էլ գրեմե՛, որ հայ բնի մեծ վարպետ Հրաչյա Ներսիսյանը 1961 թ. աշնանը՝ նոյեմբերի 6-ին է՛ մահացել, իսկ Հովհ. Շիրազի զավակները՝ դեռ չծնված «անմեղ գտնուկներ» Մասինն ու Սիրիանը, այդ զրույցի պահին «ներս մտնել» ու «զրույցն ընդհատել» պարզապես չէին կարող, որովհետև նրանք զրանից առնվազն 5-6 տարի հետո պիտի լույս աշխարհ գային...

Ոմանք խնդիրն այնպես են ներկայացրել, կործան հիշյալ բարձրաստիճաններն ու մյուսներն ո՛չ Հովհ. Շիրազին գրեմին, ո՛չ նրա ստեղծագործությունը, ո՛չ էլ իրենց անտի ու պաշտոնի արժեքը: Նրանք բոլորն էլ զգում ու հասկանում էին, որ ամենածոլորդական բանաստեղծի բարձունքին հասած Հովհ. Շիրազը հորհրդային Հայաստանի պետության մեջ մի առանձին ինքնակառավարվող ազգային պետություն է իր ներքին ու արտաքին քաղականությամբ, ամբողջ ժողովրդով համայրվող ազգային բանակով: Հասկանում էին, որ Հովհ. Շիրազի իշխանություններից երկույդ չունի, բանաստեղծի նրա արքայական գահը ոչ որ խլել չի կարող, իսկ իրենք վախենում էին կորցնել գահաթոնը: Գնտախան մարտիկներից ու պաշտոն-

⁵ Ըստ այդ հուշագրի այդ հանդիպումներից միայն ինքն է ներկա եղել և գլուխների գրականագետներ Մուշեղ Լարյանն ու Վարդես Սարգսյանը: Իրոք, նրանք էլ են մասնակցել մեկ-երկու հանդիպումների, ոչ ավելի: Իսկ թե Շայաստամի տարբեր վայրերի ուղեգրներում, բեռնում, գրծարանների քանդակային կոլեկտիվներում, գյուղական համայնքներում ու մշակույթի տներում կայացած բազմաթիվ հանդիպումներում ո՛չ էլ չուրք քառորդ դար հանդուրյանը ներկայացրել է Շիրազին ու ծանախանը նրա անտիալ ստեղծագործությունները, հուշագիրը «համատարն» լույ է չի հիշել ոչ Գառնիկ Գովհանիսյանին, ոչ Սամվել Մուրադյանին, ոչ էլ Սիրիսյան Սարգսյանին: Նրա պես «հանձնա» են եղել նաև Վազգեն Սուրբյան (Սուրբյան) ու մյուս հուշագիրները:

⁶ Լ. Մշեցի, Մի փնտուր արժիվ կյանքից, Գյումրի, 1996, էջ 46:

բիւնք: Տարիներ առաջ գյուղի մշակութի տանը կայացավ
Հովհ. Շիրազի գրական Հանդիպումը գյուղի Հասարակութեան
Հետ, որտեղ շատ էին շիրազացիները: Հատկապես այդ
գյուղում Շիրազն ունեցած իր, կարելի է ասել, ամենախնամ-
նացիոնախառնական ելույթը, խոսեց ժողովուրդների բարեկա-
մութեան ու Համերաշխութեան անհրաժեշտութեան մասին:
Իսոյ Հնց այդ գյուղից էին գրավոր դիմումներ Հասնի Կենտ-
րոն և Գերագույն խորհուրդ, թե Նորջր բանաստեղծ Հովհ.
Շիրազը իրենց գյուղում թշնամութուն էր սերմանում Հայ և
ազերբեջանցի ժողովուրդների միջև: Խնդրին տեղյակ չիր-
գասեր Հայերը, որպես Հակաբալլ, մայրուղու վրա գյուղի
սկիզբն ու ավարտը նշող «Շիրազու» ցուցանակի երեսից
գիշերը նեղով ջնջել էին վերջին լու մասնիկը՝ այդպես իրենց
գյուղի անունը դարձնելով **Շիրազ**:

Գյուղի ազրեսիվ աղերները մի պատվիրակություն էին
ուղարկել Բ. Սարկիսովի մոտ ու իրենց զժգոհութիւնը Հայտ-
նել: Նրա խորհրդով նորից ավելացրել էին լու մասնիկն ու
վերականգնել գյուղի նախկին անունը:

Դեպքը կրկնվել էր մի քանի անգամ:

Բ. Սարկիսովը բորբոքված տարածայնութունները Հար-
թիւն, խնդիր կարգավորելու և խաղաղ լուծում առելու նպա-
տակով գյուղ է ուղարկում գրողների միութեան նախագահ Վ.
Պետրոսյանին՝ տեղի շիրազացիներ Հայ բնակչության մեջ բացա-
տրական աշխատանք տեսնելու Համար: Այսինքն՝ գյուղի ան-
վանափոխութիւնը կարող է կատարվել միայն ՀեՍՀ Գերա-
գույն խորհրդի նախագահութեան Հրամանագրով, իսկ քաղա-
կացույն օրենսդիրն, իբր, մտադիր է Հետագայում Հայ ժողո-
վրդի մեծ բանաստեղծ Շիրազին արժանավորապես մեծարելու
և Հիշատակը Հավերժացնելու Համար նրան Համապատասխան
ուրիշ բնակավայր, անգամ քաղաք անվանակոչել...

Վ. Պետրոսյանն իրոք ասցելում է գյուղ, կազմակերպում
Հիշյալ ժողովը, իսկ թե գյուղացիների Հետ ի՛նչ է խոսում,
ի՛նչպես է փորձում նրանց Համոզել Հրամարվելու գյուղը
Շիրազի անունով կոչելու գաղափարից՝ բոլոր մանրամասնե-

րով արգեն գիտեր Հովհ. Շիրազը: Իսկ գեպի շիրազյան մեկ-
նութիւնը, որը գրողների միութեան նախագահի արարքից
նրա վերափոխման արտահայտութիւնն էր, դառնում է
երգիծանքի կատարյալ զուխործոց:

— Շիրազուի թուրքերին դուր պալու և գյուղում վեճերը
խաղաղացնելու Համար Սարկիսովը կրկին Մարդկետոյին: Էս էլ
գյուղ կերթաւ, ժողով կենե, ինչքան կարողութիւնը թույլ կու-
տա ինձի կրամբանս ու կշարախոսե, վերջն էլ իր գրողական
իրական արժեքի գիտակցումով իր էութեանը Համապատաս-
խան աչնիվ առաջարկ կենե. գյուղացիներին կրո՛ւ՝ Շիրազը
Համարաւ անուն չէ՛ ձեզի, ինչո՛ւ մեր սերունդներին կուզեք
կապել էնոր անվան Հետ, իբր այդքանը թիչ է՛ մեր Հայասն-
ներին մեզ թշնամի կգործենեք փուչ բանի Համար: Ինձ լսեք,
մեր գյուղի Շիրազու անվան սկզբից **Շիրազը** ջնջե՛ք, թող
մնա **Լու**—, որ ինձի Համապատասխանի...

* * *

Յրված են շիրազյան մասունքները. գրունք բանաստեղծու-
թիւններ են, խմբագրութիւններում ու Հրատարակչութիւն-
ներում կորած մեքենայի ամբողջական գործեր, գրքերի, Հրա-
վիրատոմսերի, լուսանկարների վրա մեղադրի մակադրութ-
իւններ ու ընծայագրեր, Հարազատներին, մանկութեան բնկեր-
ներին, զպրոցներին, գյուղական Համայնքների զեկավարներին,
սկսնակ ու երիտասարդ գրողներին, իր Հանձարի երկրպագու-
ներին, Հայրենիքում և Ափյուռքում ապրած գրական մարդ-
կանց, ծանոթներին ու անծանօթներին ուղղված նամակներ,
Հրատարակչական բնագավառի զեկավարներին, խմբագիրնե-
րին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին Հասցեագրված դիմում-
ներ ու խնդրագրեր: Իսկ եթե սրանք (և ոչ միայն) Հավաքվեն
ու միատեղվեն, Գյուժրու տուն-թանգարանը չի կարողանա
տեղավորել: Ուրեմն՝ ժամանակն է մտածել Հնց Հայոց մայ-
րաքաղաք Երեւանում, ուր Հովհաննես Շիրազն ապրել է շուրջ
կես դար, նրա տուն-թանգարան ստեղծելու մասին:

Բնական է, որ շիրազյան նյութերով առավել հարուստ են եղել Հրատարակիչներն իրենք ու բանաստեղծի մտերիմները, մանկութիւն, որբանոցային ընկերներն ու դասընկերները:

Մեծ բարեբախտութիւն է, որ նույն նիկար Բարսեղյանը, Մանուկ Մանուկյանը, Մետաքսեն⁷, Մկրտիչ Սարգսյանը, Աբրամ Գրիգորյանը, Նազարեթ Կերակոսյանը, Նորայր Արզու-մանյանը, Վազգեն Առաքելյանը (սա այնքան է սիրել Շիրազին, որ իր իմացած ամեն ինչ վերագրել է նրան, ինչպես Թագմիշ Լալայանի «Որբի ծննդան էլ նման է լացի» տողը, իսկ «Գրական թերթի» բանից անտեղյակ գրախոսն էլ ոգևորվել է դրանով) և ուրիշներ հրատարակել են իրենց Հայագրածուներում պահպանները և իրենց Հուշագրութիւններում քննադիմ են ներկայացնել իրենց տեսած ու ճանաչած Շիրազ մարդուն ու բանաստեղծին:

Հարկ ենք Համարում կարևորել Լ. Լովնաթանի⁸ Հովհ. Շիրազի Հետ, նրա և Իսահակյանի, Շիրազի մասին Համո Սահյանի, Սերո Խանզադյանի, Գեորգ Արշակյանի, Մորիս Փոցմիշվիլու Հետ վարած Հարցազրույցները, որոնք գրեթէ բառացի Համ-ընկնում են Հովհ. Շիրազի «Մի փետուր կամ արծիվ կյանքից» գրքի տեղեկութիւններին և անձամբ իմ լսածներին ու տեսածներին: Բայարեկ Մելյանն էլ քննադրաբար կազմել է «Հովհաննես Շիրազի կենսամատենագրութեան» երկհատորյակը:

Այլ է որակի և արժանահավատութեան խնդիրը: Նշված ու չնշված բոլոր Հուշագրութիւններն էլ, առավել կամ նովա Հայաստանից, իրենց այն կամ այն թիրուխամբ Հանդերձ անշուտ կարևոր են Շիրազ մարդ — լիզնդի ու բանաստեղծի դիմանկարի ամբողջացման Համար: Սակայն դրանց Հետ միասին և զրանցից առաջ անշուտ, զնահատելի են Հովհ. Շիրազի ստեղծագործութեան մասնագիտական արժեքները:

Ինչպես տեսնում ենք, թեև նախապատրաստութիւն արվել է, սակայն բուն անկիթներն անշուտ են:

Նախորդ դարի երկրորդ կեսի մեր մեծ գրականագետների իմ սիրելի ուսուցիչներ Հր. Թամբազյանի և Էդ. Զրբաշյանի վերջ հիշածս պարտավորեցնող խոսքերը բնականաբար պիտի ունենային իրենց ներգործող զորքը: Սակայն դրանց Հետ միասին ու զրանցից ավելի, Հովհաննես Շիրազ մարդու և բանաստեղծի, Հայաստանի և Սփյուռքի Հայութեան Հանդեպ չմարող պարտքի զգացումն անընդհատ բորբոքել է Հենց նրա մի գրավոր պատգամ-պատվիրանը, պարտավորեցնող ու պարտադրող «Էջրպարտ» կտակ-բանաստեղծութիւնը, որը մնվել է Հետա-յայ Հանգամանքներում:

Շուրջ քսուորդ զար տեսած մեր գրեթէ ամենօրյա Հանդի-պումներն ու զրույցները Հիշելու տեղը չէ Հիմա. այս զրքում

դրանց կանգրդառնանք միայն ըստ անհրաժեշտութեան մնացածը թողնելով Հետագային: Այժմ կարևոր ենք Համարում Հետևյալ բնորոշ զրովազի վերհուշը, որը նոր լույս կարող է սփռել դիտարկվող երևույթի որոշ կողմերի վրա:

1975 թ. մայիսի 15-ին Լ. Շիրազը Հեռաձայնեց ինձ. — Էքերմանի «Զրույցներ Գյոթիի Հետ» գիրքը ժամանակին ուսուցիչներով, գերմաներենով փորձել եմ կարդալ, բայց չի

⁷ Ի պատիվ բանաստեղծուհու պետք է ասել, որ իննց ճրան էր հալոցվել ժամանակից ձեռք բերել Գովհ. Շիրազի 1954 — 55 թթ. Սովետական ուսանելու տարեցներն գրած ու քո-րած երկու ընդհանուր տեսություն, որոնք էլ մա տարիներ առաջ հանդիսավորությամբ հասնեց Ե. Յարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանին — Ս. Ա.:

տպագործի: Իմացա, որ Հակոբ Հակոբյանը, ո՛չ պրոչեստանտեր, գերմաներեն ընագրից հայերեն թարգմանել և տպագրել է: Գիրքը բաժանորդագրական է՝ «Համաշխարհային դասականներ» մասնաշարով. հարելը շատ դժվար է: Ճիշտ է, գրավաճառները բարեհաճ են իմ հանդեպ, սիրահոժար ընդառաջում են ինձ, բայց ես հերթի կանգնած մարդկանցից կամչչնամ: Խաթիրա համար որևէ հնարքով գտիր բե՛ր այդ գիրքը, որ կարգամ. դրա կարիքը շատ սուր եմ զգում:

Իր փառքի գագթնակետին հասած վաթսուներեքամյա Հովհ. Նիրազը կարգալու գիրք էր խնդրում... Իսկապես գրասիրության ու ընթերցանության ժամանակներն էին: Գիրքը հայթայթելու խնդրում հարկադրված ենթադասվեցի գրականագետներ Արշակ Մաղոյանին ու Խաչատուր Վարդանյանին, և երեքին միացյալ ուժերով գնվեց Հովհ. Նիրազի ուղած մեկ գիրքը: Ընկերներս այս պատմությանը մասնակցեցին նաև իրենց «Արշակը» հերթը, ես էլ գիրքը: Երկուսս էլ սիրով՝ մակագրությամբ:

Գիրքը հանձնեցի:

— Մեկ շաբաթ հետև կուզաս կտանիս. վերջերս մեր տանից սկսել են բաներ կորչել:

— Ուրեմն մեկ շաբաթ դու չպիտի գրես և միայն այս գի՞րքը պիտի կարդաս... Որ այդպես է՝ կգամ մեկ ամիս հետո:

Ճիշտ մեկ ամիս անց հունիսի 15-ին, զանգահարեց.

— Արի գիրքդ տա՛ր, չուշանաս:

Հակառակի պես ուշացա, տեսա՝ մեկ ոտքը շեմքից դուրս, մյուս ոտքը ներս Շիրազին՝ բաց դռան մեջ կանգնած, գիրքը թեկի տակ:

— Ինչո՞ւ ուշացար. ես սպասել չեմ սիրե. սովոր եմ, որ ինձի սպասեն. տասնհինգ տարվա մեջ չսովորեցի՞ր...

Չարդարացա, բայց իրավիճակից դուրս գալու համար մուտքի աստիճաններով իջնելիս հարցրի.

— Կարդացի՞ր, Ի՞նչ տպավորություն ստացար հայերեն ընթերցումից:

— Հոյակապ գիրք է: Երանի՛ր ամեն Հայ մեծ գրող մի այսպիսի մեծ կենսագիր ունենալ...

— Օրինակ՝ ո՞ւմ եկատի ունես:

— Ես կուզեի, որ էպիսի մի մեծ ու աղնիվ կենսագիր ունենար Մովսես Խորենացին. այդ դեպքում նրան Հինգերորդ դարից չէին տեղափոխի մինչև Իններորդ, մեկըմ պիտի ունենար ասաներորդ դարի հանճարը՝ Գրիգոր Նարեկացին, մեկըմ՝ Նաճապետ Քուչակը, որ վերանային նրա վերաբերյալ վեճերն ու կապածները, մեկըմ՝ Սայաթ-Նուվան, չէ՛, Սայաթ-Նուվան արդեն ունի, որովհետև Գարույրի գիրքը իրոք լավն է, մեկըմ Արովյանը պիտի ունենար, մեկըմ՝ աճեղ և անմրցելի Բաֆֆին, մեկըմ՝ Թուսայանը, մեկըմ Իսահակյանը, Միամանթոյին նվիրված Թամարյանի գիրքն էլ է լավը, մեկըմ Վարուժանը պիտի ունենա, մեկըմ՝ Տերտրյանը, մեկըմ Չարենցը, և ինչո՞ւ չէ, մեկն էլ ե՛ս պիտի ունենամ... (ընդգծ. — Ս. Մ.):

— Ասածդ Հենց քո ձեռքո՞վ այս վայրկյանին գրիր, որ ես ու սերունդները չմոռանանք, — ասացի՛ մտածելով, որ նա իր այս խոսքով այդ պահին հայ բանաստեղծության պատմության ու զարգացման ընթացքի մեջ իր իսկ տեղն է ճշգրտում:

— Որտե՞ղ գրեմ, ինչո՞վ գրեմ, տուն դառնալ էլ չեմ ուզում...

— Հենց այստեղ և այս գրքի կողին գրիր:

— Գրիչ չունիմ:

Հասկացա, որ խուսափում է գրելուց. կանաչ միջուկով մի գրիչ կար մոտս, ավի և պարտադրեցի տեղնուտեղը գրել:

Հաջողվեց համոզել: Ինքն էլ գտավ գրելու կերպը: Աստիճանները վրա շուռ եկավ, ձախ ոտքը դրեց վերին աստիճանին, գիրքը՝ ձեկին ու սկսեց գրել:

— Ես կողմը չնայեա, ինձի չխանգարես...

Բնավորությունը գիտեի. բուռն ոգևորության, մանավանդ ստեղծագործելու ինքնամոռաց պահին նրան պարզապես խանգարել չէր կարելի: Հաճախ էի տեսել նրան ստեղծագործելիս: Բանաստեղծություն կամ պոեմ գրելիս արագագիր էր նա, մտածողությամբ՝ ազատ, ինքը՝ աշխարհից վերացած: Նրա առյուծային մոնշյունից զգացի, որ այդ պահին ոչ թե իր ասածը,

այլ բանաստեղծութիւնն է գրում: Ավարտելով՝ փակեց դիրքը, սովեց ինձ ու խրատ հնչեցրանգով Համեմարարեց.

— Այսօրգա գրածս իմ ներկայութեամբ չկարդաս. կերթանք «Արմենիա», կնայենք, Հետո կերթնա տուն, կնտեղ նոր կկարդաս. թե չէ Հիմա կլսեմ, կուզենամ փոփոխել, Հարժար չէ: Թող էզդպե անագարտ մաս բնարուք փրճակու՛մ...

Մեր «Արմենիա» միասին գնալը սովորաբար վերածվում էր կատարյալ թատերական ներկայացման, որի գերակատարները մեզ Հետ միասին ժամանակի ուրիշ մտալորականներն էին լինում՝ սեռատրան այցելող գրողներ, զերասաններ և այլն: Բոլորի ուշադրութեան կենտրոնում ներքուստ մասյլ, բայց կենսախիղճ ու արտաքուստ ժպտուն, գրեթե միշտ բարձրամայն կատակող Հեղնարան Հովհ. Շիրազն էր:

Յերեկ էր: «Արմենիայի» ճաշարահում այդ ժամերին սովորաբար շատ մարդ չէր լինում: Այդ օրն էլ, իր բնավորութեան համեմայն ուսումնասիրելով գահլիճի մարդկանց, որոշեց բոլորի լսելի բարձրամայն սրամտել.

— Յամվել, — դիմեց ինձ՝ գրեթե զոտայով. — նայի՛ տես, Յական Շողենցն էնտեղ կեկհ Հետ նստած է. Հանկարձ չըտե՛ս՝ Յականն անտագանդ է, կնիկը կլսե՛ կնեղենա...

Հիմնականում մատուցող Հակոբն էր մեզ սպասարկում: Շիրազը նրան մտերմաբար ձուտիկ էր կոչում: Նրանք վաղուցցա ծանոթներ էին և ունեին «անձնոցիկային գաղտնի նամակագրութիւն»: Ձուտիկը, ինչպես բնուած ներկայացման պահին, ամեն անգամ կնտանար, կխոնարհվեր, «Ողջո՛ւն Հայոց մեծագոր արքային: Արդյոք ի՛նչ կկամենա ճաշակել այսօր Հայոց անգահ Հարքան «Արմենիայի» խոհանոցից» ստելով սեղանիկ: Շիրազի առջև, կզներ բռտածալ մի անձնոցիկ մեջը իր երևակայած լավագույն Հայհոյանքը, որին բանաստեղծը պիտի զբարձր պատասխաներ մինչև ճաշի մատուցումը:

Պատասխանը միայն ու միայն ձուտիկի մասնավոր սեփականութիւնն էր. սեղանի շուրջ եղողներին ոչ ոք իրավունք չուներ զրանք կարդալու: Ով գիտի տարիների ընթացքում

բանի՛ այդպիսի անձնոցիկ— պատասխան էր Հովաքել Հեռասն ձուտիկը...

Հովհ. Շիրազը Հերթական պատասխանն էր գրում, երբ դահլիճ մտան մի խումբ սփյուռքահայեր: Տեսնելով նրան խանդավառ ողջագուրվեցին ու խնդրեցին լուսանկարվել: Բանաստեղծը անՀանգիտ շարժումներով վեր կացավ սեղանից՝ ճըմռթեմ թողնելով չափարտած կամ չհավանած պատասխանը: Մինչև նրա վերադարձը, մեզքս ինչ թացքնեմ, բուռն Հեռաբերբութեան պարտագրանքով գողուցի Հարթեցրի անձնոցիկը: Բայց իր գրածը բանաստեղծն այնպես էր ջնջել, որ Հնարավոր եղավ վերձանել միայն մեկ տող՝

Գրդանս է դատարկ՝ զլիսի Հալասար...

Անձնոցիկը նույն ձևով նորից տեղը դրի:

— Որե՛ մեկը Հո չե՛ս կարդացել, — խստորեն Հարցրեց վերադարձին:

Ես լուխյայն մատնացույց արի ճժոթված անձնոցիկն ու իրոք չբացված դիրքը: Ձուտիկը պատվիրածը դանդաղ բերեց, բայց արագ դրեց սեղանին՝ մինչև գոտկատեղը խոնարհվելով և «Ան՛ւշ արեք, վեմափա՛յլ արքա» ստելով, իսկ Շիրազը նրան մեկնեց նոր գրած պատասխանը՝ «Դո՛ւ էլ տեսչ արա, Ձուտի՛կ» մաղթանքով:

Միակ անգամն էր, որ անՀամբեր ուզում էի Շիրազից շուտ բաժանվել: Շատ էր Հեռաբերքի ի՛նչ է գրել տեսնես, որ չի ուզում իր ներկայութեամբ կարգած, արք նա ինձ գտառում էր ամեն ինչ և ինձ Հետ էր քննարկում բոլոր նոր ձեռագրերը, Հրատարակելիք գրքերը:

Նույնիսկ Հրածեղտից Հետո էլ, երբ բավականաչափ Հեռացել էի, երկուզում էի, թե Հեռվից էլ կտեսնի ու կկշտամբի: Վերջապես տուն Հասա, բացեցի դիրքը և Հենց կաղմի վրա ներսում, տեսա Շիրազի ձեռքով մեկ շնչով գրված «Էքսպրոմտը», որը թեև, արքս՛ս, նախապես ինձ սասածը չէր, բայց և Հարքան եմ, որ այն սասնչորատողանի Հետևյալ խորունկ բանաստեղծութիւնն էր.

(Էքսպրոմտ)

– Սամվել, երանի՜ այս մարդու նման՝
 Դու մատչանիք մտքերս անսահման,
 Որ չաղ եմ տալիս անդուլ ու անվերջ
 Այն էլ բյուրեղի՞ ունայնություն մեջ,
 Այն էլ այս անհող քարերի վրա
 Միտք-խոյանքներս, դանձրս ատորյա,
 Որ չեն վատապուժ ոչինչ ու ոչինչ,
 Իմաստուններս և խենթներս շինչ,—
 Սուրբ արքունիքներս սպառնամբյան,
 Անհող հունդերս, Հողերս անզուրկ,
 Մովսր, որ ազգիս մաղով եմ տալիս...
 Ահա թե ինչու և ի՞նչ եմ լալիս...
 Երնե՛կ չուսլիս դու մատչանիք,
 Որ դարեր Հետո քեզ էլ գտնիկր...

Հովհաննես Երրազ⁹

Իր ստեղծագործության համազգային ու համամարդկային արժեքի խոր գիտակցումով է Հեղինակը գրել այս բանաստեղծությունը: Ու թեև այն ձևավորվել ու ծնվել է հանպարաստից՝ մի քանի րոպեում, սակայն տասնամյակների ներքին բարդ մտորումների, նախակուսակման և հասունացման արդյունք է իրականում. պարզապես մեր հանդիպման պահին է ստեղծվել ինքնարատահայտման հնարավորությունը:

Ախոս՝, որ Երրազը Գյոթեն չէր իր անսահման հնարավորություններով, և ոչ էլ նա կարող էի լինել էքսպրոմտը, որը պետական հանձնարարականով օրագրական ճշգրտությունը գրանել է գերմանական հանձարի Հետ նրա կյանքի վերջին շրջանի՝ 1823 – 1832 թթ. գրույցները: Ցավոք, այդպիսի հնարավորություն ու պայմաններ մեզ ժամանակին տրված չեն եղել, և Հիմա պատանություն ու երիտասարդության տարիների տեսաններս ու անձամբ բանաստեղծից լսածներս մեկնարանվում

⁹ Պոզիս էրեմո ընթերցող կտեսի այս բանաստեղծության, ինչպես և շիրազան այլ ծնողների լուսապատեններ ու առաջին անգամ երազայակվող լուսանկարներ – Ս. Ա.:

են հասուն տարիների միավորյալ հայացքով⁹: Ուսանող տարիներին մի քանի անգամ եմ սկսել Հովհ. Երրազի հետ հանդիպումների, նրա ելույթների և իմ ունեցած գրույցների բառացի գրառումներ: Բայց գրանք, գրառածս դասախոսությունների հետ միասին, դասամիջոցներին պայուսակով կորչում էին համալսարանական լսարանից, ճամպուրկով՝ հանրակացարանային սենյակից... Եվ քանի որ կորուստներս սեղել էին ունենում հատկապես ապրիլի 24-ի նախօրերին, հասկացա, որ գրանք պատահական չեն. իմ ձեռագրերով ու փաստաթղթերով հետաքրքրվողները իրականում անհատներ չէին:

Գրառելը գաղարկների այն ժամանակ, երբ վերջնականապես համոզվեցի, որ այդ պայմաններում ինչ էլ գրեմ՝ պիտի զոդանան, իսկ գրանք պահելու ապահով տեղ չունեի:

Մնում էր ապավինել հիշողությանը (այն տարիքում հիշողությունից գանգատվելու պատճառ չունեի և չգիտես ինչու հավատացած էի, թե ոչինչ չեմ մոռանա, մինչև գրելու հարմար ժամանակը կգա, իսկ այդ ժամանակը, հակառակի պես, ուշանում էր):

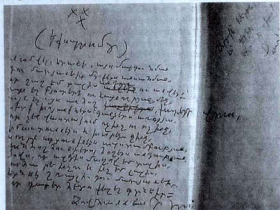
«Էքսպրոմտը» ինքնագիր վավերական գրական փաստ է: Որքան մեզ հայտնի է, Հովհ. Երրազն իր կենսագրիներից ուրիշ որևէ մեկի այսպիսի գրավոր կտակ – հանձնարարություն չի

⁹ Լազարեթ Կիրակոսյանի նման ազնիվ կենսալիզը, որը ծանոթ էր այս «էքսպրոմտին», «Սեծ Շիրազի էրեմոն» խորագրով քանաստեղծություն է ընծայագրել տողերիս գրողին (տես և, Կիրակոսյան, Ընտրի եղևր, Եր., 2011, էջ 79):

Շիրազն ունի էրեմոններ
 Սեզ Լորյուններ, աղի սանդ:
 Դու առաջին էրեմոնն ես,
 Դու ասածով անձնան ես,
 Դու ծով մտքերն իր անասինան
 Ընթոստ ու ինքն և անասան
 Սեզ համձնեցիր, մայրամեջիր,
 Որ չկողմն պատյանեցիր....

Արդ ինչիմակին հայանելով մեր խորին շնորհակալությունը՝ պիտի խստովանենք, որ մեզ դուր շատ ավելի համեստ է, քան նրա իրոք քարեզ գնահատմանը – Ս. Ա.:

տովել: Իր փորձերի գաղափարն հասած վախճանամայա Հովհ. Շիրազի ձեռքով գրված խոհաքնարական այդ մանրակերտը, հանձնարարական լինելուց բացի, մի կուս գեղարվեստական խառցում է, որը, նաև Հեղինակի ներքին խոտովաձույզ վիճակի պատկերը և իր վաստակի ինքնարժեքումը լինելով իրոք որ, լավագույնն է բնորոշում բանաստեղծ – ժողովուրդը և բանաստեղծ – ժամանակ հարաբերությունները:

էքեմանի «Չորսյանի Գործի տես» գրքի զրա Գ. Շիրազի Ա. Մուրադյանին նվիրած կտակ-բանաստեղծության մետազիջը

Շիրազյան այս «Էքսպրոմտի» և Էքերմանի պես կենսագիր ունենալուն արժանի Հայ գրողների ժամանակագրական ներկայացման արտաբուստ գծովար նկատելի կապը ներքուստ խիստ տրամաբանական է: Բանաստեղծը իր նախորդներին զասակարգում էր նրանց խոր ճանաչողությամբ, ստեղծած մնայուն արժեքներով և ազգապաշտպան գերով: Ինքն էլ է այդ

հարաբերության մեջ՝ մատյանվելու արժանի իր խնեթ ու իմաստուն անասճման մտքերով, ոչինչ չվաստակող «առօրյա գանձերով», որ անդուլ սերմնացանի պես կենդանի տրեությունամբ շաղ է տվել «բյուրեղի ունայնություն մեջ» և հայոց «անհող բարերի վրա»...

Բանաստեղծության մեկ խորանալու փոխարեն՝ քնարական հերոս – Հեղինակի ողբերգական հոգեվիճակի սուր զգացողությամբ Հ. Թումանյանի հանճարեղ «Մեր նախորդներին» բանաստեղծությունը հիշեցնող շիրազյան այս «Էքսպրոմտը» բնարան ընդունենք մեր «Հովհաննես Շիրազ, բանաստեղծը, մարդը» գրքի համար և հետևենք նրա ընթացքին:

Ճողովուրդը իսկապես սիրում և գնահատում էր իր բանաստեղծին, բայց նրա իրական մեծությունը ոչ բոլոր էին գիտակցում: «Մարի վրա գանձող հովիվը չի պատկերացնում նրա իրական բարձրությունը: Նա պետք է ցած իջնի ու հեռուներից նայի սարին»,- իմաստասիրտում էր Հովհ. Շիրազը:

Գրական միջավայրում Հովհ. Շիրազը չբնագատված էր հարաբերությամբ լավ ու վատ մարդկանցով: Լավերը թեև համակրում, սիրում էին նրան, բայց իրենց ողջ բարայցականությամբ հանդերձ՝ քչերն էին կարողանում հարկ եղած պարծու պաշտպանել բանաստեղծին, և ոմանք էլ ոչ թե միտումնաբերությամբ, այլ իշխանությունների թելադրանքով, հարկադրված, ակամա էին գործում նրա դեմ:

«Անողոր և իմաստուն» ժամանակի հարահուր բողոքն է սրբաբուստ պատահական ու երկրորդական գծերից, տանում է անցողիկը, թողնում մնայունը, ոմանց էլ ամբողջությամբ է տանում... Իսկ ժամանակի պատվերն անվերջ կատարող ակամա վատերն ու կամա չարամիտները ակնհայտին էին իրենց բամբասանքներով, անձնական նախանձի մազձ ու թույնով: Մրանց ստոր արարքներից, խարդախանքներից ու դավերից զժգոճ բանաստեղծն իր հոգեվիճակը պատկերավոր այսպես է ներկայացրել՝

Միամանը տեղս լինե՛ր՝ կուսանար ցավից...

Գրական միջավայրի մի որոշակի անձնավորություն մասին մի առակ էր գրել Լուիզ Շիրազը՝ «Մարգարիտն ու փրփուրը» վերնագրով: Այդ այլարանությունը, սակայն, այնպիսի ընդհանրացում էր, որ բանաստեղծը սիրում էր կրկնել իրեն նվիրված հանդիսություններին. մարգարիտն ինքն էր, փրփուրը՝ Հանիրազի փառաբանվածներն ու գրական հակառակորդները: Նրանց՝ այդ «Հազարանյա թշնամիներին» մասին են շիրազյան առակների մեծ մասը, որոշ բանաստեղծություններ, բալլադներ ու քառյակներ: Հիշենք զրանցից գոն մի նմուշ.

Ա՛խ, անկամորդ ու նախանձ են
 Թշնամիներս Հազարկնյա.
 Վրաս բուռ-բուռ Հող կղցնե՛ս,
 Որ բամբասանք - Հողով դմնյա՝
 Իմ կրկերի սարը ծածկեն...
 Բայց կույր ու քե՛ն՝
 Դեռ չգիտեն,
 Որ սարն Հողին կուզ չի դեռ.
 Ինչ Հողով էլ ինչքան ծածկեն՝
 Սարն այնքան վեր կբարձրանա:

Զարմիրաներից նույնիսկ Իսահակյանն է զժվարությունը գլուխ հանել: «Մի անգամ,- գառնացած խոսեց Շիրազը,- զրոզների միություն նախագահ Իսահակյանին սախ, թե՛ չեմ կասկածում, որ ինձ շատ ես սիրում, գիտեմ, համոզվել եմ, բայց ինչո՞ւ մրցանակները տալիս ես ուրիշներին: Իսահակյանը ինչդեպքով, սասց.

- Օնրիկ, ինչո՞ւ ես մոռանում, որ իմ գլխարկն ու վերաբրեւում օրը վեցից ութ ժամ կախված են զրոզների միությունում... Մի՛ թե զա հասկանալի չէ...

Այն, որ Շիրազը սրամտությունը անգերազանցելի էր, բուրբ գիտեին ու խուսափում էին նրա Հարվածի տակ ընկնելուց: Նրա բնորոշումները գառնում էին անընթեղի պիտակ: Նա պահի մե՛ղ ուղեորվում ու գրողների, քննադատների երգիծական մականուններ էր ստեղծում՝ նրանց անվան և ազգանվան

մեկ հնչյունի կամ տառի փոփոխությամբ: Բայց ինքը ջանում էր չտարածել զրանք. «Իմ ընկերներին չեմ ուզե նեղացնեմ, որ թշնամիներս չշատանան»: Լսողներն էին տարածում զրանք:

Լուի. Շիրազը Ձվարթնոցում իր խոտիկ հետ: 1975 թ. աշուն

Վերջին լուսանկարներից. Գյումրու ճանապարհին. 1983 թ. ամառ

Երբեմն էլ, իհարկե, Լուիզ Շիրազն ինքն էր շարանճի կատակներով զրզուում, առիթ տալիս հակառակորդներին, որ իր դեմ արտահայտվեն: Նրանից վիրավորվածներն, իրենց արածը թաքցնելով կամ քողարկելով, ամենուր տարածում էին, թե՛ տեսե՛ք-տեսե՛ք՝ ոչ թե մենք նրան, այլ Շիրազն ինքն է մեղ Հայրածում, լսեցի՞ք՝ ինչե՛ր է ասում մեր Հասցեին:

Մի օր Հրապարակի գրախոսնութի մաս Հանդիպելիք Սուրեն Վահանունու տղային՝ կինոռեժիսոր Արա Վահանուն:՝

- Արա՛ ջան, զու իմ Արայիկիս պես տղա ես. գիտե՛ս՝ Հորդ մասին նոր գիրք է լույս տեսել, այն էլ՝ երկու հատորով: Ես Հորդ մանկությունից գիտեմ: Ոչ մի տեղ Հորդ կենսագրու-

թուեն ու բնավորութունը էնքան լավ ու ճշգրիտ չի ներկայացված, ինչպես էլ գրքում է. թե չունեն նվիրեմ, արդեն պատվիրել եմ, — ասաց Երրազը շատ լուրջ, հավատ ներշնչող հեղեղանքով:

Արան կարծես իրոք Հավատաց, և երեքով մասնք գրախանութ: Մեծ հերթը սպասարկող գրավաճառուհուն Արփիկին մտանալով՝ Հ. Երրազն ասաց.

— Ան՝ւշ ջան, մի էն գիրքը բեր՝ ս:

Պարզվեց՝ նա գիրքը իրոք նախապես պատվիրել էր, վճարել, թերթով փաթեթել ու պահ տպել՝ սպասելով հարմար առիթի: Առիթը ներկայացել էր:

— Նախ դու կարգա, Արայիկ ջան, հորդ ճանաչիր, հետո տուր՝ հայրդ էլ թող կարգա, որ հասնի լիակատար ինքնաճանաչման:

Արա Վահունին կասկածելով բացեց փաթեթը, և ի՛նչ դուրս գա լավ է. գունավոր սուպերչապիկով և պատկերազարդ երկու հատորով մի գիրք՝ «Հայաստանի թուեակտը օձերը»...

Օրեր անց Հովհ. Երրազը գրողների տանը (ինքը Հաճախ «մրողների տուն» էր առում) հանդիպում է Ս. Վահունուն: Երկուսն էլ լուռ ժպտում են իրարու, և հենց այդ պահին Երրազը նրան ասում է.

«— Սուրեն, առականերիս գիրքը շուտով պիտի տպեմ՝ «Առական գինջ ցուցանեմ» վերնագրով. հիմի ճիշտն բան, էդ գրքում ո՛րն է քեզի հարմար տեղը, օձերի սկի՞ գրք, թե՛՛ կարիճների վերջը...»⁷⁰:

Հաներաջա չէր քննադատների հետ, թեև, որպես զբաղված մարդկանց, ներքուստ համակրում էր նրանց, բայց երբեմն էլ խոսել էր արտահայտվում: Գրականագետ Գարեգին Հովսեփյանը, որպես «օժանդակ բայ», երբեմն ներկա էր լինում շիրազյան զբաղված հանդիպումներին՝ պայմանով, որ բանաստեղծի մասին խոսք չասեր: Բայց նա, իր ներկա լինելն արգարացնե-

լու համար, փորձում էր գոնե հյուրասիրութունների մասնակի գնահատել Երրազ բանաստեղծին: Մի օր էլ, մի ջերմ միջավայրում, զբաղվածագրական տեսական եզրաբառերով ծանրաբեռնված մի ճոռոմ, խրթին կենացածառ հրամցեց.

«— Երրազը սովանտիզմն ու սեպիզմը հաճախ է համարում. նա, միտոցիցիզմը հաղթահարելով, էքսպրեսիոնիզմը և սիմվոլիզմը միաժուլելով, ջանում է սենտիմենտալիզմից բարձրանալ զեպի էքզիստենցիալիզմի մատույցները...»:

Զարմացած իրար նայեցինք:

— Մո՛, էս ի՛նչ կենե, էս ի՛նչե՛ր կխոսի, գիտե թե լավ բան է խոսածը, — ասաց տարակուսած ու խոսքն անմիջաբար ուղղեց ճառասուտին.

— Գարեգին, արա՛ղըդ խմե, արա՛ղըդ. մեզք են էս մարդիկ, հո մեր ձեռքը կրակը չե՛ն բնկել, գիտական կոմունիզմի ու օթեիզմի դասախոսները քի՛չ են, որ էնոնց պես կխոսիս, էդ խոսքերդ պահե՛՛ ղոկոտորակներից պաշտպանությանը կրեսս...:

Ավելի բուռն էին Լևոն Բատիկյանի հետ բանավեճերը: Նա «Հովհաննես Երրազի մայրականը» խորագրով ուսումնասիրութուն էր գրում: Մամուլում մի հատված էր տպագրել, որտեղ նշել էր ապացուցել, թե Երրազն «արդարացիորեն է հասել մեր աստվածացման ենթագիտակցությանը», բայց և մեղադրում էր բանաստեղծին՝ կեռը խստորեն դատապարտելու համար:

«— Տեսես կէիկ կհասկանա՞ ինչ է գրել. ես չիկե՛մ, թե ով է մայրը, և ինչ է կինը: Յավալին էն է, որ կեռը հարցում ինքն էլ ինձի պես դժբախտ է, ու գրածներս կարդալուց հետո էլ մինչև հիմի չի հասկցել կեռը էսութունը»:

... Գուռը բայեց ու ներս մտավ Լ. Բատիկյանը՝ թևատակին մի թերթափաթեթով: Սառն էր ընդունելութունը: Ընչող լուսթյունը խախտվեց Լևոնի խոսքով.

— Երրա՛, որ իմանաս ի՛նչ եմ քերել...

— Արդեն ինձ զարմացրել ես գրածովդ:

— Բերածս իշխան է:

⁷⁰ Մետաքսն քեղել է այս պատճի մի այլ տարբերակ կապված կուսակցական պաշտոնյա դաժան մի նրխասարկ բանաստեղծի հետ — Ս. Ս.:

- Ես իշխանների հետ գործ չունիմ:

- Մարզ չէ՛, ձո՛ւկ է:

- Մե՛կ է: Լամ էլ էգիկ չի կրնա իշխան էղնի: Դո՛ւ բն, Սամվել, երկու որ առաջ միասին Անան չէի՞նք, որ սևանցիները մղկատացին, թե այնկոծության պատճառով չէին կրցն իշխան բռնի: - Էդ ի՛նչըդ է, գոռոզ իշխանը Անանու՛մ արքային չուզեց երևալ, հիմա փռոճնեղ եկել է Երևան՝ արքայից ներողութուն հայցելո՞ւ... Փաթեթերը բաց տեսնեմ:

Լենց թուղթը բացելիս ցելոֆանե տողարկի մեջ երևացին Ալյոբ 16ի տղամահոտ իշխանները:

- Էսպես էլ իշխա՛ն, որպես քննադատ է՛լ ես էսքան ազնիվ-էսիկ գիտե՞ս ինչպես իշխան է, Լեո՛ն, ինչըդ որ ուրիշ մոլորակից թռչող օրփսներով գան Երկիր՝ ուղեման երկբային մարդ տեսնին, բայց մի չար հրաշքով Երկրի բոլոր մարդիկ վերացած էղնին, մենակ զու մնացած էղնիս: Քեզի տեսնին, բսն՝ ա՜հա՛, էսիկ մարդ է: Էսիկ էլ ճիշտ էդ տեսակ իշխան է՞»:

* * *

Տանամյակներ շարունակ դերվիշի կյանքով ապրած, երբեք չբեղության ու վայելքի չձգտած, ամեն ինչ անմասնորդ իր ժողովրդին տված և փոխարենը ոչինչ չպահանջած այդ նվիրյալ բանաստեղծը եղեռն տեսած ու պատմական Հայրենիք կորցրած մեր ժողովրդի մշտաբխուն խիզճն էր ու ոգին:

Հայության հանդեպ թույլ արված պատմական անարգարությունների դեմ հերոսաբար մարտնչող և հանուն մեր ազգային արժանապատվության ու իրավունքների մաքառող մերոջա «տխուր պատկերի ասպետ» էր նա, որ խորհրդային վարչակարգի պայմաններում հետևողականորեն մաքառեց ժողովրդից թաքցվող եղեռն կոչված իրողության ճանաչման և պատմական արդարության վերականգնման համար:

Հայրենիքում թե Սփյուռքում Հայոց լեզվի ամենախիզախ պաշտպանն էր նա և Հայապահպանություն անխոնջ ու անդուլ զանգահարը, սերունդների մեջ մեր զարթնեցի, ազգային ինքնագիտակցության ու նկարագրի աննահանջ գտաբարակը,

ազգային միասնության ու Հայրենի Հոգեի վրա աշխարհացիք Հայության համախոճման հզորագույն պատգամատունն ու արցախյան ազատամարտի նախապատրաստողներից, նրա հերոսական սերնդի գաղափարական առաջնորդներից մեկը: 1988 թ. վաղ գարնան բազմահազարանոց ցույցերին ու միախնդներին մարզկանց համախմբում և երբեմն միխոնտանոց բուռնացրված ու անտանված ձեռքերով ձեռուն Արցախի ազատամարտի էր տանում Հովհ. Երրազն իր այն կարգախոսներով, որ տասնամյակներ շարունակ ներարկել էր համայն Հայության արյան, հոգեբանության ու գիտակցության մեջ:

Իր ստեղծագործությունները Հովհ. Երրազն մեծազույն անհրաժեշտություն էր և մեր ժողովրդին մատուցեց անուբանալի պատմական ծառայություն. նրա բանաստեղծություններն ու պոեմները իրոք սերունդների վրա ունեցել են վիթխարի ներգործություն և՛ դեղադեղատական, և՛ բարոյահոգեբանական, և՛ ազգային ինքնանախաճման առումներով:

Չլինեին նրա՛ կարգախոսի, պատգամի ու բանաձևի արժեք ունեցող գործերը՝ մենք ժամանակին դժվարություններ ապրող ազատագրվեցի՞նք մեր մարդկանց՝ Յասիլիբեկ, Զալիբեկ, Նուրիբեկ, Անտեֆոն, Գատեֆոն, Գայանեբեկ, Դեզիմեբեկ, Ենթուր, Վան-Երիբեա, Կարիս, Լարիս, Վիլիս, և բնակավայրերի՝ Թալաբոխ, Ճյոխան, Տավշանդշյաղ, Սուխոյ - ֆանտան, Իլան, Զալան, Դոնախոզան, Մոլլադուբուն, Սամազարովեշ, Դոթնուր, Ուլիխանլու, Մեջղու, Չոտլու, Չամուր օտարահունչ ու անխմատ անուկներին: Միափեցնող պատակի նշանակություն ունեցան շիրազյան «Հայոց անունները» և «Մեր գյուղերի անունները» պոեմները Հայաստանը օտար ժանդից մաքրելու և Հայության նոր սերունդներին արժանի Հայրենիք դարձնելու խնդրում:

Կյանքը հիմնավորապես ցույց տվեց Հովհ. Երրազ ազգային գործչի բանաստեղծական ազնիվ ու հզոր խոսքի ճշմարտացիությունն ու կենսունակությունը: Իսկ նրա բազմաթիվ կանխատեսումներ իրականություն են զարմել կամ իրականանալու ճանապարհին են, և շատ բանաձևումներ էլ այսօր ունեն

Հուժ արդիական նշանակություն չենց գալիքի տեսանկյունից: Հանձնարեզորին ըմբռնել էր զարի սգին, մարդկային ու ազգային հարարներությունները, ճանաչում էր օրինաչափությունները, տեսնում, զարմանալի ներքնատեսությամբ զգում էր, թե զեպի ուր է տանում զարգացման ընթացքը, և գալիքում ինչ է սպասվում հայ մոդոլոգին: Հպարտանում էր ազգային սգի և նկարագրի ունեցող, Հայաստանը շենացող, նրա գիտությունն ու մշակույթը զարգացնող Հայերով, բայց և դառնանում էր բազմազգի մարդկանց խարդավանքներից, սպիքը երեսին այլ բան էին ասում, հետևից և հարց վճռող կարող սեղերում այլ:

«...Իսկը Հոգեբանական վեպի զար է հիմա, — մի օր ասաց վրդովված բանասանկզը, — իբր թե կստեղի կատաղի թշնամիներս քիչ էին, իմ մանկության որբանոցային, պատանու-թյան ու երիտասարդության ընկերն էլ, որ մտկոմարենակ Նոյի ազգով էլ զարձել, իմ ուսերին սպվելիք զրքի զեմ է վայրահաչել՝ Հայտարարելով, թե իբր ես նացիոնալիստ զրոզ եմ, ինձ չի կարելի հրատարակել և ուսերենով ներկայացնել համամիութենական ընթերցողին: Վերջերս էլ իմացա, որ նույն մարդը հիմա իմ մասին ինչ-որ գիրք է գրում: — Ափսո՛ս փրպասան չեմ, որ սրանց կերպար-գիմանկարները տեղգծեն ու Հոգեբանությունը անկաշկանդ արձակի լայն հնարավորություններով ու ճկուն արտահայտչամիջոցներով բացահայտեն: Թե չէ՛ ես ինչ էլ կզրեն՝ բանաստեղծություն կդառնա: Որոչ հատվածների ծանոթ եմ, բայց չեմ պատկերացնում, թե նրա զրամ գիրքը ինչ պիտի լինի»:

Սուսը Ա. Գրիգորյանի «Պատումներ Երրազի կյանքից» հուշապատումի մասին է, որը լույս է տեսել բանաստեղծի մահից երեք տարի հետո: Մեր նպատակից զուրս է դնահատելի և զատապարտելի էջերով Հարուստ այդ հուշագրքի, ինչպես և մյուս հուշագրությունների՝ բոս հուժյան արժևորումը: Ն. Մշեցու հուշագրությունն էլ անզրադառնում ենք, որովհետև նրա մեջ կա Երրազից անձամբ մեր լսածը հատատող հետեյալ վկայությունը.

«...Մնացինք երկուսով:

— Ի՞նչացել եմ՝ Արամ Գրիգորյանը զերք է գրում քո մասին, ճի՞շտ է:

— Այո՛, ճիշտ է, բայց չգիտեմ ինչ զուրս կզա:

— Բայց զու գրա հետ երկար տարիներ չէիր խոսում: Նա ինչպե՞ս է քո մասին գիրք գրում:

— Է՛, բոլորն էլ գրում են. կոնա՞մ բոս՝ մի՛ գրի:

— Բայց պատճառն ի՞նչ էր, որ էզբան երկար տեղք ձեր խոսությունը:

Պոլի. Շիրազը ապրող հանձար

Սի քու գնրգնան 1984 թ. մարտի 21:
Պոլի Շիրազի յոթնորոցը

— Իյա՛, ընչի զու չիղեն՝ ընձի՞ կհարցնես:

— Գիտելի, բայց մուացել եմ:

— Որ մուացել ես, թող էզպես էլ մնա: Լա՛վ: Արամը Մոսկվա կապրի: Իմ մոզովածուն կուզելին ուսերեն սպելին: Արամն բուն է էզիկ նացիոնալիստ զրոզ է:

— Բայց դու ճշտեցի՞ր:

— Իհարկե՛ն, ուրիշը՛մ պատմել է, ես էլ լսել եմ: Դրա համա՞ր էզքան երկար պատե՛լա պահեցիր: Բայց իրա տղի՛ Բուբրիկի հետ կխոսի՛մ, նամակ կգրեմ»¹¹:

Այս իսկ պատճառով էլ, թող ներգլի տակ, դժվար է հավատ ընծայել բանաստեղծի քրոջ՝ Գուհար Կարապետյանի այն հավաստմանը, թե իբր «վերջին հիվանդության ժամանակ ինձ հետ գրուցելիս Հովհաննեսը նորից խոսք բացեց «Արևիկի, բայց հեռավոր» Արամի մասին. «Ն՛ր է գալու»¹²:

...երևու Շիրազ կա այս նստն աշխարհում
Մեկը արծով է քանցակված,
Մեկը վանդակված...

եկավ հեիհե, թո՛րիչքով, բայց Շիրազը արդեն չկար»¹³: Այն-
ինչ բանաստեղծի մեծ նեղով արտասանած վերջին խոսքը, հի-

¹¹ ՏՅՆ Ե. Մշեթի. Ելվ, գիրքը, էջ 83:

¹² Ա. Գրիգորյան, Ելվ, գիրքը, էջ 230:

¹³ Մեսարյան յի Աշխ բանաստեղծի քրոջ Գուհարի այդ պատեմ ներկա գտնվելը—Ա. Ս.:
¹⁴ Նույն տեղում:

վանդանոցում այդ պահին ներկա եղած հարազատների առ-
լով, իրականում եղել է հետևյալը.

— Էրեխո՞ցս բերեք...

Բայց այդ ասելով՝ նա պահանջել էր իր մյուս զավակներին
և ոչ թե «հեռավոր, բայց սիրելի Արամին»:

Հարկադրված ենք տակ, որ այդ «վերջին հիվանդության
ժամանակ» ամբողջովին ուժասույսա Շիրազը, դարձյալ ներկա
եղած հարազատների վկայությամբ, ոչ միայն չի «գրուցել»,
այլև չի խոսել, ուր մնաց՝ գրել. մահն զգալով լուս արտասովի
է միայն: Ականատես Մեսարյանն, որին նախասպա գանդահա
րած է եղել Ս. Կապուտիկյանը, Շիրազի կաթվածահար լինելու
օրվա՝ մարտի 9 - ի զեպքն այսպես է վկայագրել. «Ջանգա-
հարեցի Կապուտիկյանին: Հայտնեց, որ Հովհաննես Շիրազը

կաթվածահար է եղել, որ Արայիկը հարբուխով պառկած է: Շի-
րազին տարել են Բ-րդ վարչության հիվանդանոց: Ես վատ նա-
խազգացուժով իրար անցա: Լցվեցինք Ժիրայրի ավտոմեքե-
նան ու շտապեցինք հիվանդանոց: Ինձ թույլ ալիցին վերև
բարձրանալու: Մտա հիվանդանոց այն պահին, երբ Շիրազին
պատգարակից տեղափոխում էին մահահակալ: Գունատ էր: Գրե-
թե անզգա: Աչքերը փակ, խախտացնում էր: Ձեռքի եղունգնե-
րը կապտած էին: Հասկացա, որ վերջն է... Այստեղ էին Շիրազի
փոքր քույր Մանիկը, նրա աղջիկը՝ Լենան, աղանձ Ջոսիկը,
Արայիկի կինը՝ Նարինեն: Հիվանդին 421-րդ սենյակում տե-
ղափոխելուց հետո միացրին սրտանման: Ես հեկեկալով թեյի
զգալով ջուր էի լցնում հիվանդի բերանը, որ առանց շուրթերի
միջնորդության կլիկալով հոտում էր կոհորդն ի վար... «Շիրազ,
Շիրազ, առում էի շփելով ճակատը, բայց ոչ մի արձագանք:
Տնքում էր ու թույլ խոխուում: Թվում էր՝ ձայն լսում էր,
աչքերի կուպերը շարժվում էին, բայց բացել չէր կարողանում:
Անզգա ընկած էր գրականության հսկան մյուսահեր գլուխը
բարձին»¹⁴ (ընդգծ.—Ա. Մ.):

¹⁴ Մեսարյան, Ելված գիրքը, էջ 57-59:

Այս է եղել Հովհաննես Երրագ բանաստեղծի և մարզու վերջին օրերի ու ժամերի իրական վիճակը:

Բայց Հեռո Հայանվեցին ինչ-որ ժամացույցի պատմություն, մահից տարիներ, անգամ ասանամյակներ առաջ Հովհ. Երրագի գրած բանաստեղծությունները Համարեցին Հիվանդանոցում կամ «մահից քիչ առաջ գրված ստղեր»: Ճիշտ է, որ միևնույն փաստը կարող է ունենալ տարբեր մեկնաբանություններ, բայց բայց կեղծիքը, «մի լավ բան ստեղծ համար» ճշմարտության կամայական խեղաթյուրումը Հանդուրժելի է: Նույն Ա. Գրիգորյանն էլ է նման նման մի բան Հարմարեցրել կամ Խ. Արսլանի օսած՝ «չի՛նել և սպազրեկ»: «Երբ մի որ այս լուսանկարը լույս աշխարհ գա, նրան որպես բացատրություն պիտի Հնչեն Երրագի, մահվանից քիչ առաջ գրած, ստղերը.

Այնպես խաղաղ է արևը մեռուում,
Կարծես չգիտես խորհուրդը մահվան,
Դեմքին դեռ ոսկի ժպիտ է մուսմ:
Մինչև խախտում կիջնի գերեզման:

Օ՛, թե գիտե՛ս, թե ես էլ, իբրով,
Մահեցա Հեռո աշխարհ պիտի գամ,
Ես էլ կմեռնեմ նրա պես խաղաղ,
Ես էլ ժպիտով մահեի կզևամ...¹⁵

Ինչի՞ նման է սա և ինչի՞ Համար, տե՛ր Աստված, այսքան է՛լ՝ քմահառ ու կամայական... Բայց էլ՞՞ որ 1949 թ. գրված այս բանաստեղծությունը վաղուց ապոված է եղել Հովհ. Երրագի տարբեր Հատորներում: 1949 թիվը՝ ուր, 1984 թիվը՝ ուր: Այսինքն՝ Հիշյալ բանաստեղծությունը գրված է եղել ոչ թե Հեղինակի «մահվանից քիչ առաջ» ու նրա ձեռքով, այլ... առնվազն 35 տարի առաջ...

Եվ սա՛ է Ա. Գրիգորյանը ներկայացրել որպես որպես «Համոզորեն գեղեցիկ ճշմարտություն»:

Իսկ այս կարգի «մանր» թվացող վրիպումները, իրոք որ, ստվեր են զցուծ բանաստեղծի Հնագույն ընկերոջ՝ Ա. Գրիգորյանի՝ «ականատեսի աչքով» նկարագրած «Համոզորեն գեղեցիկ» պատմիկների վրա և ստիպում են կասկածի աչքով նայել նրա նկարագրած նույնիսկ իրականում ճշմարտապես կատարվածներին:

* * *

Զարմանալի Հանկարծատեղծ էր Հովհ. Երրագը. նրա մահագրությունները՝ արձակ կամ չափածո, ծնվել ու զրվել ակնթարթի մեջ: Իսկ ինչքա՞ն սրամիտ ասույթներ, բանավոր բանաստեղծություններ թղթին չհանձնվեցին... Համո Սահյանն անտեղի էլ էր ասում՝ գրավորն արգեն կա, պետք է փրկել բանավոր Հովհաննես Երրագին:

Ընկերներս գիտե՛ին, որ խաչի սիրահար է: Երբ Օսիկ Ղափանցյանը Հրավիրեց, խոստացավ անպայման ինձ Հեռո ներկա լինել: Իսկ պայմանավորված օրը գծկամությանը Համաձայնեց, թե՛ կերթա՛նք մարդու՛ն նեղություն կտանք... Ասացի՞ սկզբից պիտի մերժե՛իր, Հիմա նա այդ նեղությունն արգեն կրել է և Հենց քո նշած ժամը Ց-ին էլ սպասում է:

— Համոզեցիր, — ասաց Հագնվելով, — Հրըր սիրի՞նդ ուր է:
— Փողոցում սպասում է, որ Հենց մեզ տեսնի՝ մեքենա կանգնեցնի:

Ժամը 7 անց կես էր, ձմեռվա մութնուլույս: Հեռվից ձայնեց գրիթն ըզզվելով.

— Նկի՛ր,
Հանդիպել ես գելի...

Մտածեցանք: Դեռ մեքենա չկար: Ականջի մոտ, բայց ինձ էլ լսելի, ժպտալով շարունակեց.

Նեկի՛ն՝
Հանդիպել է գելին.
Բայց զարկելով թաթիլների թելին՝

¹⁵ Ա. Գրիգորյան, 674, գլխը, էք 230: Սեր ընդգծում է: Այնպես է քնում, քե Գուկ. Ըրրագի քոռ Գոտար Կարապետյանի «եռավոր, բայց սիրելի Արամ» մասին խոսքը անցել է Ա. Գրիգորյանի զրի սակավ և ստացել նրա համար «նպատակոր» երանգներ — Ս. Մ.:

Կախարդում է գելին...

Այն ժամանակների մի սիրողական կինոսարքով նկարում էի Հյուբերին Երբազի հետ: Մտերիմ Հյուբերից մեկը նկարվելիս կանգնեց Նելլիի կողքին: Երբազը մտտեցավ.

— Նելլի՛, կողքիդ կանգնած է արսիբը գելի...

Լուսանկար շրջան մասնագրություն: «Ի՞նչ Մամուրկա Նելլիի գլուխ: Ի՞նչ Իր Սիբին էլ ի՞նչ գլուխ լինի գեթ այսպես, մեկ վայրկյան...»: Գ. Շիրազ, 1968.

Հովհ. Երբազը մանկան պես հրճվում էր շարերի ու վատերի մասին իր իսկ Հորինած մի երևակայական գլխարկալի ճամփորդությունը պատմելիս: Պատմում էր Հավաստությունները ներշնչող լրջությամբ, չարանների կատակելով ու ժպտալով, բայց ասածին կարևորություն հազորդելով:

«— Դրանի, որ օձերի արքայի նստավայրը Հեղկաստանն է. մի որ վեր կացա ու Հեղկաստան գնացի... երևակայությամբ իրականում ինձ ո՞վ կիմոզներ, որ երթայի: Գնացի ու Հարցնելով գտա օձերի արքայի պալատը: Պահապանն ու քարտուղար օձ-օձուհիներին ներկայացա, խնդրեցի, որ իմ մասին զեկուցեն արքային:

Գեղեցիկ կյանքի վայրում լայն ժայռեր զայտ:

Ջեկուցեցին: Չնայած օձ էր և օձերի՛ արքան, բայց մեր մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին բոլորովին նման չէր: Երբ խնայեցավ, որ բանաստեղծ եմ և Հայաստանից Հատուկ իրեն զիմելու խնդրով եմ գնացել հասել Հեղկաստան, ժամանակ արամազրեց ու մարդավայել քնդունելություն արժանացրեց: Ներս հրավիրեցին: Տեսա պետական գործերը իմ պատճառով Հեսաձգած արքային՝ սովից և գաճուճքին բազմած, միախառը բերանին և գեղանի օձուհիներով շրջապատված: Նրա վերաբերմունքից զգացված խոնարհ ողջունեցի և վարանուժով կանգ առա:

— Լսում եմ,— ասաց արքան և նազիր-վեզիր օձ-օձուհիներին դուրս արեց: — Մնացինք երկու արքա՝ մեկս օձերի, մեկս՝ բանաստեղծների: Ի՞նչն է քեզ մեր աշխարհը բերել, Հայոց՝ բանաստեղծների արքա Երբազ, անկեղծորեն ասա՛, մի՛ քաշվիր:

— Ջարմացած եմ, որ Դուք էլ եք ինձ լավ ճանաչում, արքա՛,— ասացի Հուզված ու շփոթված:

— Մի՛ գարմացիր. բանաստեղծիդ փառքից ու հուշակից առաջ Հալածանքներիդ Համբավն է մեզ հասել:

— Հենց այդ պատճառով ես էլ Հասել եմ այստեղ: Եկել եմ Ձերդ վեհմաքայլ Օձուխանը խնդրելու, որ մի՛ բիշ, շա՛տ բիշ, չնչին, խորհրդանշական քանակով թույն տաք ինձ՝ գուռս ինքնապաշտպանության, չարամիտ թշնամիներին դեմ կռվելու և իմ մեջ ապրող Հանճարեղ բանաստեղծին փրկելու համար: Ըն՛չառ որ ասե՛մ, արքա՛, չե՛մ էլ կռվելու. պարտացիր չէ՛ մեկնունմեկին խայթե՛մ, մարդկային բնույթս այդպիսին չէ: Բավական է թշնամիներս միայն իմանան՝ ես էլ թույն ունե՛մ իրենց վախից այլևս ինձ չեն Հալածի:

Լեցեց արքան, խեղճացավ, արքայական վեհությունից դարձավ մի բուռ Հասարակ օձ, նազիր-վեզիր օձերին ու օձուհիներին նորից ներս կանչեց և նրանց ներկայությունը ասաց.

— Երբազ ջան, ներս՝ դ եղիր. ես քեզ մերժողը չէի, բայց այս պալատականներս էլ զիտեն, որ մեր թույնի պաշարները Հայպետհրատն ու Հայաստանի գրողների միությունը արդեն կես դարից սգվել է՝ կապալով վերցրել են ու չեն վերագործնում...

Մենք էլ վաղուց թունադուրկ, խեղճուկրակ ու թշվառ օձեր ենք, ափսո՛ս, քեզ օգնել չենք կարող...»:

Այս զավիշաողորմերգական պատմությունը Հենց այնպես սրամտելու համար չէր ստեղծվել:

* * *

Միշտ էլ անտաղանդներն ու անցողիկ միջակությունները, մերձգրական երևույթները, թուամայանի ասած «ռչ-գրական ոչնչությունները», միտումնավոր անանեղով Հիմնականն ու էականը, այդ կերպորդականներից ու պատահականներից չարամտորեն աղմուկ, փրփուր ու մուսցուլիայան մշուշ են հյուսում մեծերի անվան շուրջ: Սա ցավալի օրինաչափություն է, որ ուղեկցում է բոլոր հանճարներին՝ Գուշկինին՝ կաշենովսկիները, թուամայանին «Հայոց դրամբյանիզմը», Տերյանին՝ մատենյանները, Մեծարենցին՝ Ենոք Արմենն ու Ժակ Սայասպայանը: Վերջինիս մասին եր. Օտյանը գրել է. «Սայասպայան գրող է նաև, խեղճ մարդը, սակայն, ժամանակ չէ ունեցած գլուխգործոց մը գրելու»:

Նման քննադատներով էին շրջապատված Եղիշե Չարենցն ու նրա համակիրները: Գ. Վանանկեցին, Ն. Գարսեյանը և 1920–30-ական թթ. այգործինակ քննադատներն այսօր հիշվում են միմիայն Չարենցի առնչությամբ: Նիշտ այդպես էլ եղել են քննադատներ ու գրական գործիչներ, որոնք եթե հիշվեն, ապա միայն Հովհ. Երրազի առնչությամբ:

«–Չարենցի գրական թանգարանը քննելիս փոխն չտեսա՞ր, – Հարցնում էր ժամանակի ողջամիտ քննադատ Հար. Սուրիաթյանը Գուրգեն Վանանկեցուն և նմաններին:

Հովհ. Երրազի կապակցությամբ էլ Նույնպիսի մի Հարց էր տալիս և Գուրգեն Մահարին իրեն ու բոլորին.

«– Թերություններ ունե՞ր Երրազը:

Պատասխանում ենք.

– Ունի:

– Կարելի՞ է նշել նրանցից ամենակարևորները:

Այս կերպորդ Հարցին պատասխանելու փոխարեն՝ ես ինձ Հարցնում եմ.

– Նշելուց առաջ կամա-ակամա թերիները՝ դու պատասխանիր.

– Կարո՞ղ ես գրել վերոհիշյալ բանաստեղծություններին համապոր դործեր: Պատասխանում եմ.– Ո՛չ:

– Կարո՞ղ ես գրել մի նոր «Բիրլիական»:

– Ո՛չ:

– «Քնար Հայաստանի», «Տիգրան Մեծի վի՛շաբ»:

– Ո՛չ:

Այս «ոչերից» Հետո դու իրավունք ունե՞ս խոսելու թերությունների մասին մի բանաստեղծի, որն ստեղծագործողն է այս անկրկնելի գործերի...
– Իհարկե ոչ»¹⁰:

Հիմա՝ ասանամյակներ անց, զարձայլ հայտնվում են արդեն փակված «Ազատամտություն» թերթուկի լրագրողների պես թափթիփուկներ՝ բանաստեղծի լուսավոր հիշատակի վրա ցելի շարժելու անհասկանալի մոլուցքով: Ուրեմն՝ Հին պատվերները դեռ չարունակվում են, և կամ այսօրվա պաշտոնատարներինց ոմանք էլ իրենց աթոռա-անձնապաշտպանության լավատյուն կերպը անցյալի պես համարում են անհրաժեշտ անդերում Հովհ. Երրազին դեմ արտահայտվելը:

Միջնդեռ վրացի գրող և թարգմանիչ Մորիս Փոջխիշվիլին, որ չունեի նման վախ ու մտահոգություն, անկողմնակալ ու անկեղծ էր Երրազ Բանաստեղծի և Մարդու իր գեղահատուկներում: Նա Հովհ. Երրազի հուշարկավորությունը չէր մասնակցում որպես Հարևան երկրից ցավակցելու և Հարգուպատշաճ մատուցող Հյուր, այլ Հարազատի պես եկել էր «ցավակցություններ ընդունելու»: Եվ զա անում էր Հովհ. Երրազ Մարդու և Բանաստեղծի համամարդկային մեծ արժեքի խոր ըմբռնմամբ. «Մեր դարը չէ ունեցել պոետական հանճարի այնպիսի կորուստ, ինչպիսին Հովհաննես Երրազի մահն էր: Նրա մեջ բոցկլուտում էր մաշտոցյան լեզվի կրակը, նրա երակ-

¹⁰ «Խաղաղության ժամանակ» հոդվածների ժողովածու, «Դայաստան» իրատ. եր., 1974, էջ 20:

ներում հասում էր նարեկացու, Քուչակի արյունը, իսկ սրտի միջով անցնում էր Խաչատուր Աբովյանի վերքը: Նա տիրապետում էր Սասունցի Դավթի ուժին, սակայն նրա պոեզիայում ծագվում էր մոր ծագիկը, որի անունը քընքշությունն է: Նրա քնարը պատվով կրում էր Կոմիտասի կարոտը և Մարտիրոս Սարյանի գույների հարմոնիան»:

Այդպիսին էր Հովհ. Շիրազն իր երկրային կյանքում, այդպիսին է նա անմահության ոլորտներում: Աստիճանաբար ցրվում են չարամիտների ստեղծած փրփուրն ու մշուշը, և բանաստեղծի կերպարը իր պաշտելի Մասիսի նման ամենքին երևում է իր բնական վեհությունը ու պայծառությունը:

Այս գիրքը ձոն-մատյան է մեծ բանաստեղծի ու գերազնիվ Հայի Հովհաննես Շիրազի սուրբ հիշատակին: Նրա հանգեպ մեր մարդկային ու մասնագիտական պարտքը գոնե մասամբ հատուցած կհամարենք, եթե մեզ հաջողված լինի առանց «չարամտորեն ավելացնելու կամ պակասեցնելու»՝ թեկուզ որոշ չափով ընդլայնել իմացությունների շրջանակն ու պատկերացումները իրոք համաժողովրդական մեծ բանաստեղծի ու մարդու մասին և ավելի ճանաչելի դարձնել նրան գիտական հանրությունը, ընթերցողների ներկա ու գալիք սերունդներին:

ՄԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ
ԾՆՈՒՆԴԸ

ՄԻՆՉԵՎ «ԳԱՐՆԱՆԱՄՈՒՏ»

Հովհ. Շիրազի մանկության, որբանոցային դժվարին կյանքի, ուսումնասիրության, բանաստեղծական հայտնության, առաջին Հաջողությունների ու ստեղծագործական վերելքի մասին շատ է զբվել: Բայց ահա նրա կյանքի հատուկ շրջանի, մի շարք ստեղծագործությունների հրատարակման պատմության մասին ծույնը չի կարելի սանել: Հասկանալի պատճառներով քննադատները խուսափել են մխրճվել հատկապես 1950–80-ական թթ. նրա գործունեության, հայտնության պահանջատիրության արժարժույթների, գրողների միության, հրատարակչական ու պետական-կուսակցական մարմինների հետ ունեցած հարաբերությունների մեկնարանման մեջ:

Նախորդ «Մուտք» բաժնում մենք անդրադարձանք այդ հարաբերությունների մի շնչին մասին միայն. հաջորդ գլուխներում էլ դեռ կենդակացնենք համանման խնդիրներ: Սակայն դրանք դարձյալ ամբողջական չեն լինի. անսպառ այդ երևույթը միշտ էլ արժանանալու է վերաբարձարժանների, որոնք իրենց հետ կրեքեն նոր բացահայտումներ ու մեկնաբանություններ: Ահա ինչու չժանրանալով արդեն հայտնի կենսագրական փաստերի վրա՝ ֆանալու ենք զիտարկել մեր Հայցնական տղա առավել կարեորները և, մյուսները թողնելով հետազային, առայժմ հիմնականում ենք ունենալու նրա գրական ուղու կարևոր շրջափուլերի զիտարկումն ու մի շարք բնորոշ ստեղծագործությունների արժեքումը:

***

Մարզու ծնունդը և բանաստեղծի ծնունդը տարբեր իրողություններ են: Դրանք երբեք չեն համընկնում: Բուր մարդիկ էլ ծնվում են և ունենում են իրենց ծննդյան, ցավոք և մահվան տարիքները: Քչերն են մարզու հետ միասին բանաստեղծ ծնվում կամ դառնում հետո, իսկ մարզու մեջ բանաստեղծի ծննդյան ժամանակը որոշելն էլ դյուրին չէ: Ի՞նչ

Իմ սիրո արցունքի միջին ատուճ եմ՝ երկի՛նք իմ, ներքի՛նք,
Եթե քո վարդերի վրա արցունքի մի ցող եմ լացել...
Ես խարված իմ սերն եմ լացել, օ՛, ներքի արցունքս, ներքի,
Ինձ բուրբ քո ստողերի մեջ լուկ նրա աչքերն են խոցել...
Ես վայրի վարդենու պես երբ նրան իմ սիրտը բացի,
Առավ՛ նա ու նետեց ճամփին՝ ասելով՝ բիրտ ես մնացել,
Բայց երբ որ գտան ճամփորդներն ու սիրով սիրտս կարգացին,
Ուղեցին համբուրել վիշտս, սեղմեցին կրճը՛նքի՛ն ջահել,
Ասացին՝ իդուր ես լացել թափառող մի ծաղկի համար,
Ասացին, որ սրտես, ահա, վշտերի ամպն է հեռացել,
Բայց ամպից հեռք է մնացել կարոտիս արցունքը՝ դոհար...
Ա՛խ, ներքի, մո՛րս պես ներքի, թե՛ իրավ՛ դու մայր ես դարձել.
Ես սիրո վարդն եմ մնացել քո երգի բեղունության համար:

սկզբունքով որոշել՝ գրած ու սպաղարած առաջին բանաստեղծություններն իմ, առաջին, թե՛ մի քանի ժողովածուներով, դժբանքից լավագույնս՝ իմ ամբողջ գրական ժառանգությունը: Բայց տասնյակ ժողովածուներ սպաղարելուց հետո էլ ո՞՞մանք բանաստեղծ չեմ դառնում: ուրեմն՝ բանաստեղծ չէիմ էլ ծնվել:

Ինչդերև ավելի պարզ հարցադրմամբ պետք է ձևակերպել բանաստեղծ ծնվո՞ւմ եմ, թե՛՞ գառնում:

Հարցն ունի միանշանակ մեկ պատասխան՝ Հովհ. Շիրազը բանաստեղծ ծնվել էր, ու թեև այս պարագայում էլ մարզու և բանաստեղծի ծննդյան ժամկետների համընկնում չկա, բայց դրանք՝ որպես իրողություններ, ժամանակով միմյանց ամենից մոտն են, կամ մարզու և կայացած բանաստեղծի միջև ժամանակային տարածությունն ամենից կարճն է:

Համամիտ ենք Ա. Գրիգորյանի այն տեսակետին, թե Հովհ. Շիրազի գրական ճանապարհի սկիզբը չի կարելի համարել 1935 թ. «Գարնանամուտի» սպաղարությունը, քանի որ դրանից շատ առաջ՝ դեռ 1929-30 թթ. էլ նա արդեն սպաղարվում էր ու արդեն կայացած բանաստեղծ էր, իսկ գրական առաջին փորձերը կատարել էր դեռևս 7-8 տարեկանից, նույնիսկ դրանից էլ վաղ: Բանաստեղծների, աշուղների, երգիչների հայրենիքում, ուր ծնվել ու հասակ է նետել Օնիկ Կարապետյանը, վաղ հասունացման համար կային նպաստավոր պայմաններ: Այդ միջավայրում իրոք մեծ կարևորություն էին տալիս մարզու գեղարվեստական ունակություններին, առավել ևս՝ բանաստեղծելու կարողությունը: Մրամիտ ու խոսքաչան մարդկանց այս միջավայրն էլ կողմնորոշիչ եղավ սպաղար բանաստեղծի համար և նպաստեց նրա բնածին ունակությունների, ստեղծագործական կարողությունների անկաշկանջ դրսևորմանը:

Ժամանակին մատնանշում և գրում էին Հովհաննես Շիրազի ծննդյան տարրեր տարեթիվեր: Բանաստեղծն ինքն էլ չէր թաքցնում, որ իր անշարժապաս եղած տարիներին իրեն աշխատանքի տեղավորելու համար հարցադրանքներ ստիպված են եղել փոխել ծննդյան վկայականը մեկ - երկու տարով մեծացնելով նրան: Այդ պատճառով էլ, իբր, նրա ծննդյան բուն

տարեթիվը միայն Աստղիկ մայրիկը կամ բույրերը՝ Մանիկն ու Գուհարը, գիտեին:

Մինչև 1965 թվականը որպես Հովհ. Շիրազի ծննդյան տարեթիվ ընդունված էր 1914 թ. ապրիլի 26-ը, և դրա դեմ բանաստեղծն ինքն էլ մինչև 1974 թվականը կարծես չէր առարկում: Ընդհակառակը, տարրեր առիթներով նույնիսկ հաստատել է այն.

Վեց տարեկան մանուկ էի,

Երբ կոչվեի սպառա Հորսւ-

գրել է բանաստեղծը և անգամ վերջին հրատարակություններում էլ չի փոխել: Ուրեմն ամենագործ իմարտություն հոր սպանություն տարեթիվը՝ 1920-ը, հանում ենք այս «վեց տարեկան»-ը և ստանում անվիճելի իմացող 1914-ը: Հաճախ էին տարակուսողները հարցադրու համար անձամբ իրեն՝ Հովհ. Շիրազին գիմում, իսկ նա խորհրդավոր ու բազմանշանակ պատասխանում էր.

Մովսես օրը էլ մի՛ Հարցելի.

Հայը ծննդյան լուկ մի օր չունի...

1965 թ.՝ Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյակի ապրիլքսանչորսան հայտնի դեպքերից հետո, Հովհ. Շիրազը հատուկ կամարտահայտությամբ հայտարարեց, որ ինքը ծնվել է հենց 1915 թ. ապրիլի 27-ին՝ Մեծ եղեռնի դժբաղակ օրերին Կարսից Գյումրի գաղթի ճանապարհին¹⁷: Իր այս որոշումը նա հիմնավորել է նաև բանաստեղծություններով.

Ես ծնվել եմ ձորերում՝

Եղեռնի սեւ օրերում:

¹⁷ Ինքիբր ասելով իսնճամանորեն կարող է ընկնել Յուկ. Շիրազի գիտական կենսագրության մեջ, որը պետք է շարադրի վավերագրորի և ժամանակակիցների վկայությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությանը ու փաստերի համալրմանը: Մենք անդրադառնալու ենք Գ. Շիրազի կենսագրության այն դրվագներին, որոնք կարևոր ենք իսմարում նրա որպես բանաստեղծի, մակերման, ստեղծագործական ուղու, գրական մտածողության ընթացի, նախորդների ու ժամանակակիցների հետ ունեցած հարաբերությունների և ժամանակի զգական կյանքում նրա դերի ընթացադրան տեսանկյունից - Ա. Ա.:

Մայրս՝ կրճիթի սրբիկ՝
Իմ սրբուցն է կորիկ:

Աչքս քայք՝ տվի տեսու,
Աստված սասց՝ «զոհ է սա»:

Գեռ փայտե ձի չհեծած՝
Բաճաթի միուց ընկա ցած:

...Քիչ էր մուռ՝ եղևուների
Թաթին իմ կոկորդն էլ բուխ:

Բյուրերին է նա Հորիւ,
Ինչպե՛ս է, որ չեմ կորիւ:

Ձեմ պղտորվի վշտից մեծ,
Սոխակս օձի չսփռվեց:

Հոգին արցունք ու ուկի՝
Խտացվածքն եմ իմ աղբի:

Այժմ աղբին իմ անշար
Գարաք են Աստված ու աշխարհ...

Ընդգծելով Կարսում ծնված իր Աստղիկ մոր և գյուժերիցի հմուտ հողագործ ու գիշերապահ թաղևտու Հոր մեղձ ու բարի բնավորությունը՝ նա ֆանացել է հաստատել այդ թվականը նկատելով, որ իր ծնունդը ունեցր նպատակով հեռացելու՜ են Հայոց մեծ եղևուների սարսթից, ինչպես մեկուսացրին և թույլ չտվին, որ անձամբ մասնակցի 1965 թ. Մեծ եղևուների 50-ամյակի առթիվ կազմակերպված միջոցառմանը: Բուրբրին կարելի էր, նրան չէր կարելի...

«Մայրս հնզ էր, նույնիսկ հեղին ու ծայրաստիճան ինքնամփոփ ու մեծասեր, քնքուշ, ինչպես Հովի, երկչոտ, ինչպես սարի եղևիկ, սիրելի, ինչպես թիֆերի տակ քաշված երկչոտ աչքերով մանուշակ: Հայրս նույնպես բարի ու մեղմախոս էր, ինչպես Շիրակի դաշտերի հովերը, բայց երբեմն խիստ՝ ինչպես Արագածի ձմռան չուներ: Ահա այս երկու մեղմություններն ինձ աշխարհ են բերել, որպես իրենց սիրո երբորդ պտուղը, հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվականին Գյուժերի նվիրական քա-

ղաքում»¹⁹ (ընդգծ.՝ Ս. Մ.),՝ հետագայում «Մի փետուր իմ արծիվ կյանքից» հուշագրության մեջ գրել է բանաստեղծը՝ նպատակ ունենալով հաստատել իր ծննդյան տարեթիվը:

Ուրիշ վկայություններ էլ կան, որոնցով հաստատվում է 1914 թվականը: Բանաստեղծի մանկության ընկերներից Վազգեն Հարությունյանն, որինսկ, այդ տարեթիվն է հիմնավորել այն վավերական իրողություններով, որոնք ինքը կարող էր և պարտավոր էր ճշգրիտ հիշել: Իր «Գյուժերին, նրա մարդիկ, սփյուռնությունները» գիրքը նա սպազրել է 1996 թ., երբ 85 տարեկան էր՝ ժողովրդի հաշվումներով 1911 թ. ծնված: Ինչպես Գյուժերին ու նրա մարդկանց վերաբերող բոլոր նշանակալից իրողաբանությունները՝ նա Հովհ. Շիրազի ծնունդն էլ, մկրտությունն էլ, թվում է, վկայագրել է ճշգրտորեն:

Հարևաններ են եղել, նրա մայրական տատը՝ Շողակաթ Սաեփանյանը, եղել է Հովհաննես Կարապետյանի ապագա Շիրազի տատները, հայրը՝ տեր Հովսեփ քահանա Հարությունյանն էլ՝ նրան մկրտող քահանան: Վ. Հարությունյանը՝ «Կուժայր» թերթի «ամենաառաջիկ ու երկարակյաց թղթակիցը», ճշգրիտ հիշել է գյուժերիցի պատկանելի հողագործ Թաղևտսի ընտանիքին առնչվող բոլոր մանրամասները, անպա՛ռ այն հասցեները, որտեղ վարձով ապրել է այդ ընտանիքը: Ինքն ու բանաստեղծը զեռ վաղ մանկությունից ու պատանեկությունից ներգրավված են եղել Գյուժերու գրական-մշակութային կյանքում: 1930 թ. Գյուժերու առաջին երիտասարդ գրողների գրական միավորմանն է նա անդամակցել Աղավնու (Գրիգորյան), Արայոմ Շահբաղի, Բագրատ Ստաֆֆու, Հովհաննես Շիրազի և ուրիշների հետ միասին, 1934 թ. հրավիրվել Հայաստանի երիտասարդ գրողների միության առաջին համագումարին, ուր անձամբ էլ լսել ե. Չարենցի ու Վ. Ալազանցի գովեստի խոսքերը մեծ սպազա խոստացող Հովհ. Շիրազ բանաստեղծի մասին...

¹⁹ Ջ. Շիրազ, Մի փետուր իմ արծիվ կյանքից, «Նայաստան» հրատ., Եր., 1984, էջ 7:

Հիմա տեսնենք՝ նա ի՞նչ է հիշում. «1914 թվականի ապրիլին էր: Հորդ անձրև էր տեղում: Ապրիլի 25-ի գիշերը բավականին ուշ ժամի, մեր տուն եկավ Հարևան բոստանիչի Թադևոսը և տատիկս խնդրեց իրենց տուն գնալ: Կինը երկունքի ցավերի մեջ էր: Տառա շտապ Հագավ շորերը և Թադևոսի Հետ գնաց: Առափտայան վերադարձավ և Հայտնեց, որ Աստղիկը շատ դժվար է ծննդաբերել, աղա է ունեցել»¹⁹:

Եթե այս վիպաբանության ընդունում ենք, ապա Հովհ Շիրազը ծնվել է 1914 թ. ապրիլի 25-ի գիշերը, այսինքն՝ 26-ին: Սա պարզապես ճշմարտանման է հնչում: Բանի որ իր Հայրն է եղել միտոզ քահանան, Վ. Հարությունյանը, հիշում է նաև ապագա բանաստեղծի միտոզիայան մանրամասները: Այդ մանրամասները ճշգրտել, բազմիցս հիշել և հիշեցրել է բանաստեղծն ինքը և Հաստատել նաև «Մայրիկին ուխտն ու ազդեցությունը» բանաստեղծության հեղինակային ժանդազրույթյամբ: «Մեզ այնպես է թվում, որ Վ. Հարությունյանն էլ Հետան է ընդունված պաշտոնական տեսակետին և իր հիշողություններով փորձել հիմնավորել ընդունված և ավանդույթի ուժ ստացածը:

Անկարելի է կարծել, թե բանաստեղծը բնավ չի Հետաքրքրվել ու պարզել իր ծննդյան ճիշտ տարիները. էջ՝ որ նրան Հայտնի էր, որ այդ տարիները մեկ տարով մեծացրել են՝ տեղեակի գործարանում աշխատանքի ընդունելու և Հրամանագրել կարողանալու Համար:

Այնպես որ, 1915 թ. ապրիլի 27-ը բոլորովին էլ պատահական տարիներ էլ, այլ ճշգրտված:

¹⁹ Վ. Հարությունյան, Գյուլմոն, նրա մտքի, սովորությունների, Գյուլմի, 1986, էջ 59:

²⁰ Տես նույն գրքի «Ինչպես մկրտվեց Շիրազը» հատվածը, մաս 3. Շիրազ, Երևոյ, հ. 4, էջ. 1986, էջ 150: Դուրի Շիրազի «Թեմա Պայասախն» 4-րդ հատոր չի ունեցել. Վ. Հարությունյանը նկատել է ունեցել Երևոյի ժողովածուի այս 4-րդ հատորը, ուրեքն նրա ինչորոշությունում անեն ինչ ճշգրտել չէ: Գրչապ բանաստեղծության ժամթագրության մեջ իր մկրտության օրը Վ. Հարությունյանի բնական իր «քարաղ քոնեյու» և այլ մանրամասներ ճշգրտորեն վկայելով համարել հեղինակն իր ծննդյան տարեթիվը համարել է 1915-ը: Բ. Սեյանը բնու է մաս ուրիշ քվոր ու վկայություններ (մաս Բ. Սեյան, Գովհանես Շիրազ կենսամատենագիտություն, Եր., 1989, էջ 8) – Ա. Մ.:

Խնդիրն ավելի կհասակվի, եթե հիշենք, որ բանաստեղծը երրորդ զավակն էր, իսկ քույրերի Գուհարն ու Մանիկը կամ Մարիամը, եղբորից մեծ էին տարիներով, իսկ վերջինը ծնվել էր 1914-ին:

Սակայն երկու տարիներ էլ՝ և՛ 1914 թ. ապրիլի 26-ը, և՛ 1915 թ. ապրիլի 27-ը, վերաբերում են Հովհանեսի (Օնիկ) Կարապետյան մարզուն, իսկ այդ թվերը, իրենց որոշակի թե կասկածելի լինելով Հանդերձ, մեզ Համար գրեթե նույնքան կարևորություն ունեն, որքան Նարեկացու, Բուշակի, Սայաթ-Նովայի կամ Արտվյանի Համար մատանելվող ծննդյան տարրեր տարիները: Իսկ բանաստեղծներ էլ կան, որոնց ծննդյան տարիներին առհասարակ Հայտնի չէ, բայց նրանց ստեղծագործությունները են բնորոշվում իրենց ազգրած գարն ու ժամանակը: Ուրեմն՝ կարևորն այս զեպքում ոչ թե մարդու ծննդյան տարիները, ամբար, որն ու ժամն են, այլ բանաստեղծի ծննդյան ժամանակը. ե՞րբ է ծնվել բանաստեղծ Շիրազը, այսինքն՝ երբ վախճի՞ց է սկսել գրել ու արժեքներ ստեղծել, ի՞նչ միջավայրում ու Հանգամանքներում, ո՞ր իրադարձություններն են վճռական եղել նրա բանաստեղծական կենսագրության Համար: Ահա ինչու էր Հովհ. Շիրազը փոխել իր ծննդյան տարիները և կայել Հայոց մեծ եղևնիի իրազույթյան Հետ:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի, արևմտահայության ջարդի, բռնազաղթի ու սովի մղձավանջային տարիներ, Հայության իսպառ բնաջնջման իրական ու ստակալի վտանգահա այլ այլ տարիներին է անցել բանաստեղծի որը ու անուրախ մահկանությունը: Արևելահայությանը ևս բնաջնջելու մոլուցքով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ զանգված արևմտահայության զանգվածային ջարդերից ու տեղահանություններից Հետո Հայությանը լիովին բնաջնջելու նպատակով Թուրքերը ներխուժել էին Գարեհաստան ու Արևելյան Հայաստան: Ույի և նրա շրջակայքի Հայերի կտորումից ու տեղահանումից Հետո նրանք Հարձակվեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վրա, գրավեցին Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը և սպառնում էին Երևանին: 1920 թ. աշնան Թուրքական արշավանքի ժամանակ Հագարավոր Հայերի Հետ միասին

պանդինց նաև ապագա բանաստեղծի Հայրը՝ աղնիվ Հողազործ Քաղկեսը, և փոքրիկ Հովհաննեսի՝ Աուսան Օֆոյի Համար այդ ժամանակից սկսվեց ծայրահեղ աչքառություն ու որոնքայան դառը փորձություններով լի մի շրջան: Ամուսնու պայակնելուց Հետո ստեղծված անհայտահարելի նյութական գեղարվեստականները, սովի, երեք մանկահատակ երեխաներին միայնակ պահելու անկարելիությունն ու նրանց կորցնելու վախն էին Հարկադրել Աստղիկ մայրիկին՝ զավակներին Հանձնելու որբանոց: «Սովը ուրբերի պես պտտվում էր մեր խրճիթի զլխին, Հետագայում՝ զրել է բանաստեղծը, — մեկ ուղում էր իջնել, խել մեկն ու մեկին, բայց ինչ-որ մի անհայտ բախտ գուժի էր գալիս և Հայտնվում մի վայրկյան զողջողո ձեռքում մի կտոր Հացի փշանք... եվ մեր օրերը արտապնդելով անցնում էին: եվ մի օր մայրս մեզ տարավ որբանոց»²¹:

Չմանրանալք նրա որբանոցային կյանքի մանրամասների վրա, մանավանդ որ դրանք Հրաչյաի ներկայացրել են և՛ Հնդդինական իր «Ա՛ր փետուր իմ արծիվ կյանքից» զբքում, և՛ նրա մանկությունը ընկերներն իրենց Հուշերում: Ընդգծենք միայն, որ երեխան եղել է բացառիկ ունակությունների տեր և գեղարվեստի տարբեր ճյուղերում վաղ մանկությունից զբսերել է իր բնատուր շնորհները: Դեռ աստանանաչ չեղած ոտանավորներ էր Հորինում, որոնք զրի էին առնում իրենից այնպիսի ջուրերը, կալից բանդակում էր կենդանիներ ու առարկաներ, որ ջուրերը փոխանակում էին ... Հացով: Բայց Հացի խնդիրը զբանով ոչ միայն չէր լուծվում, այլև Օֆոյին ու բախտակիցներին մղում էր անհավատալի անմեղ ու արկածալից գողություններ:

Վաղ մանկություն տարիների նրա առաջին բանաստեղծական թոթովանքները լսել ու քաջալերել են Աստղիկ մայրիկը, նույնիսկ 1920 թ. զոչված Քաղկես Հայրիկը, Գոհար և Մանիկ ջուրերը, որոնց Հանդեպ առատելիական սեր ունեց բանաստեղծը, որբանոցային խուժանացած ընկերները, շուկայի առևտրականներն ու արհեստավորները, Գյուճքիում կենտրոնացած մտավորականները, զժմար ապրող վշտահար, բայց

պարզ ու սրտաբաց մարդիկ: Բնորոշ է Հոր մասին Հեղինակային Հնունայ մանկական վերհուշը, որի մեջ երևում է նաև բանաստեղծն ինքը.

- Ինքն իրենից Օնիկս ոտամալոր կՀանե...
- Կալից մարդ էլ կէինե, — պարծնում էր Հայրիկս:
- Ասա ինքը մարդ դառնա, — կստաղվում էր մայրիկս:
- Չէ՛, կգառնա. չե՛ս տեսնում՝ մատներն Հույս են ի մնե...

Բարեմիտ ու չարամիտ Հարեաններն էլ իրենց խորհրդավոր վերաբերմունքն ունեին.

— Բիթը սրբել չի կրնա՝ ինչն՛ր կենե՛ Հըլլա տես...

Տրամագրություն որոշ պահերի բանաստեղծն ընկնում էր Հուշերի գրելը և ինքն էր տխրություն պատմում իր ու ընկերների Հանրապետ զողուժյունների մասին. մի սուր ծայրով երկաթածող էին գտել. երեք-չորս ընկերներով մտնում էին շուկա. մյուսները խոսեցնում էին միթո՞ վաճառողին, իսկ ավելի Համարձակը՝ Օֆոն, Հնուվից այդ ձողը աննկատ խրում էր խնձորի կամ ուրիշ մրգերի շեղջերի մեջ, և եթե «արչավանքը» քարհաջող էր լինում, ավարտվում էր ամեն մեկին մի խնձոր, մի տանձ ավարով, ու այդպիսով գոնե մասամբ կտրում էին իրենց աճավոր քաղցը: Բայց Հանախ էլ բռնվում էին Հենց շուկայում ու զանազան պատիժների արժանանում:

Պատժվում էին նաև «Առուժանի որբանոցի» զեկավարների ու մանավանդ իրենց զատախարանչուՆու՝ վաթսուհամյա գեղեցկուհի օրիորդ Սաթնեիկի մտրակով կամ ավազի վրա երկար չոքելով, որ կոչվում էր ավազապատիժ: Իսկ Օֆոն Հանախ նաև ընկերների փոխարեն էր մերկ մեկնելով ժամերով չոքում ավազախձերի վրայ՝ Հանձն առնելով նրանց զործած ու չզործած մեղքերը: Բայց Օֆոն ընկերներից տարբերվում էր չորս էական մի առավելությունով. ունեց գեղարվեստական տարբեր շնորհներ, որոնց զբսերումով մեղմանում էին զեկավարության խիստ պատիժները:

Հիմնականում Համընկնում են Հովհ. Երբազի և նրա Հին ընկեր Հուշագրիների վկայություններն այս շրջանի մասին: Ա.

²¹ Առյւյ տեղում, էջ 9.

Գրիգորյանը, սակայն, չգիտես ինչու, ջանացել է անպայման հավաստել, թե իբր շիրազյան չքնաղ բանաստեղծություններից մեկը նվիրված է եղել Հենց այս դաժան գեղեցկուհուն.

Դու չբիռներն ունես վարդի
Եվ աչիկներ գեղեցիկ,
Ատամնաչար պղամանդի
Եվ աչիկներ գեղեցիկ,
Այտեր ունես վարդ ու կաթի
Եվ աչիկներ գեղեցիկ:
Լույս պարանոց կույս կարապի
Եվ աչիկներ գեղեցիկ:
Մաղեր ունես գիշեր սաթի,
Եվ աչիկներ գեղեցիկ:
Գաթան հասակ նազող բարդի
Եվ աչիկներ գեղեցիկ:
Ավա՛ղ, և քար մի սիրտ ունես
Եվ աչիկներ գեղեցիկ:

Սակայն նրա այդ վկայությունը²² հավատ ընծայել չենք կարող, որովհետև նախ «վարդի չբիռներ», «ատամնաչար պղամանդի», «լույս պարանոց կույս կարապի», «գաթանան հասակ՝ նազող բարդի» փոխարքարկան համեմատություններն ամենևին էլ բնորոշ չէին կարող լինել վաթսուևամյա թեկուզե գեղեցկուհի օրիորդին, և ապա՝ կնոջ գեղեցկությունը և նրաներքինի հակադրության այդպիսի սուր զգացողությունը բնորոշ չէր կարող լինել թեկուզ Օմիրի նման 7–8 տարեկան որբանոցային երեխային: Երկերի ժողովածուի 3-րդ հատորում և զետես անտիպ «Հասարակություն» Հովհ. Շիրազյն ինքն է նշել այս բանաստեղծության գրության տարեթիվը՝ 1940, երբ ինքն արդեն 25 – 26 տարեկան երիտասարդ էր և Երևանի պետհամալսարանի ուսանող: Բանաստեղծության իրական հասցեատեղը, ըստ «Լիրիկա» (1946) գրքում տպագրվածի, ժաննա ա-

նունով մեկն է եղել, հավանաբար ուսանողության տարիներին ծանոթներից կամ հրատարակներից մեկը, որն իրոք քարսիրտ անտարբերություն է զբաղեցրել բանաստեղծի նկատմամբ: Իսկ Օմիրի որբուկ ընկերներից վայրագորեն ծեծած օրիորդ Սաթենիկը, ինչպես ստորև կտեսնենք, բանաստեղծի վկայությանի նույնիսկ սիրելի, քաջալերել է շնորհաշատ որբուկին, համար յոյն նրա գլուխը:

«Խուժանի որբանոցը քիչ հուշեր ունեմ,- խոստովանել է բանաստեղծը,- հիշում եմ, թե ինչպես մանուկ մասնեբով դուժուղազ կավից շինում էի գառ, Հովիվ, ուլ, ձի, կով, գուլթան ու նույնիսկ գյուղ և իմ այդ «ստեղծագործությունների» «Հմայքով» սիրվում էի որբանոցի ղեկավարների կողմից՝ ինչպես, օրինակ, վաթսուևամյա օրիորդ Սաթենիկից, որը վայրագորեն ծեծում էր իմ ընկեր-որբուկներից շատերին, իսկ ինձ միշտ քաջալերում էր՝ գլուխ շոյելով, թեև ես միշտ էլ «մեղքի» մեջ էի լինում»²³(ընդգծ.՝ Մ. Մ.): Այս ապավորություններից են հյուսվել բանաստեղծի ու իր սերնդակիցների մանկությունը պատկերող գրեթե բոլոր ստեղծագործություններն ու «Իմ ընկեր Լորիկը» պոեմը, շիրազյան արձակի որոշ էջեր:

«Խուժանի որբանոցը», այնուամենայնիվ, տանելի էր. այնտեղ որբերին գոնե օրը երկու անգամ կերակրում էին խաշած լորով, բայց բնելու տեղ շինելու պատճառով գիշերները նրանց «տուն» էին ուղարկում: Սա, բանաստեղծի ասելով, իրական որբանոցը չէր: Ավելի սարսափելի էր միտքը Բիշերի՝ Գոլիզոնում առգափորված որբանոցը, որտեղ առավել չարահանրերին՝ Հաց, կաշիկ, սավան զողացողներին, արժանացնում էին առավել խիտա ու անմարդկային պատիժների. առողջ մանուկներին հարկադրում էին մտնել քոսով վարակված հիվանդների բաղնիքը, ուր իբր թե բուժում էին ծծմբահեղուկով: Երկու անգամ էլ Օմիր ինքն է ստիպված եղել մտնել այդ «գեղին դժոխքի» պարունակները: Հասկանալի է բոլոր ատճանակիր որբուկ-

²² Տես Ա. Գրիգորյան, «Ատուճճը Շիրազի կյանքից», եր., 1987, էջ 14-16:

²³ Լույս տեղում, էջ 9:

ներն էլ պիտի Զանգեզուրի փախչել այդ ահապոր պատժներէց-
ովանք պարզապես քաղաք էին փախչում, ոմանք շուկա, իսկ
Օվոն, ի տարբերութիւն նրանց, ցնթիկները փախչում էր
ընտելան գիրկը, Հիանում նրա անապակ գեղեցկութիւննե-
րով, լողանում Արփաշայի բլուրեղ ջրերում, քնում ուրիշների
սովորոտ, ծաղկազարդ օրորոցում, իսկ երեկոյան Հարկազարդ
էր վերադառնակ իր որջը: Ետանվամբքն ու բանաստեղծին
ընտրը մի տեսակ բնազդական կողմնորոշման հարց էր: Այս-
պես է բնութիւնն արմատակալել ոչ միայն նրա հոգում, այլև
բանաստեղծութիւններում, դարձել պատկերավոր մտածողու-
թյան ատաղձ ինչպես Մեծարեկնից պարագայում: «Բայց այդ
սեխ ու սովի դժոխքից ես շուտ-շուտ ծղկում, փախչում ու
մտնում էի գաշտերը, ուրիշները փախչում էին դեպի քաղաք,
դեպի շուկա, իսկ ես փախչում էի դեպի ձորերի կանաչ դերկը,
դեպի մենակութիւն էի սրտով ձգտում, գնում-իջնում էի իմ
նվերական Արփաշայի քնուշ Հովիտները և տիրջը կորցրած
որսկանի փոքրիկ շան պես թանչիւն էի տալիս ձորերում ու ջրե-
րում մինչև իրիկուն և սովահար ու Հոգնարեկ գալիս էի որ-
ջը...»²⁴ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Որբանոցային կամ խուճանութան չըջանի չարանճիներինց
մի այլ էնպան յուրահատկութամբ, մի կարևոր ճիւղով էլ էր
առանձնանում Օնիկը. նա «էն գլխից» բանաստեղծ էր: Ահա և
նրա առաջին ունկնդիր «ընթերցողներինց» մեկի՝ որբանոցային
ընկերով վկայութիւնը. «Մի խոսքով, խուճանների որբանո-
ցում էինք 7 - 8 տարեկան երեխաներ:

Գետնին ծալապատիկ նստած՝ լսում էինք Օնիկին (նի Հարա-
վում, սրճով դեմքով, ցցված սականջներով), կլանում էինք
ամեն մի խոսք: Նա չէր կարդում, նշայած արդեն գրագետ էր:
Առում էր բերանացի, անդիր: Հետո թի՛ լա՛վ բանք են:

— Թ՛վ է գրել, ո՛վ է ասել, — հարցնում էր մեզանից տարե-
քը...

— Ի՛նչ գիտեմա՞ ով է գրել: Մայրս է պատմում: Քույրիկ-
ներս են ստում: Ես էլ անդրի եմ անում:

... Ձէինք էլ մտածում, թե այդ թուրքահայ օրերին ով է
Երբալին գրագիտութիւն սովորեցրել: Որտեղի՞ց նա գիտե-
ր այրքան բան, այդքան երգ ու Հաննիւլեկ՞²⁵ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Փորկը ինչ-որ բան լցնելու համար խեղճուկրակ օրերը
գիժում էին կարելի և անկարելի բոլոր միջոցներին.

Ջեր էլ մտա, բայց որբերին

Նստարկ ջեր էր աշխարհը ուղը. —

ցավով հիշել է բանաստեղծն իր որբութան «եզակի Հրաշալիք-
ներինց»: Հավանաբար, այս եզակի գեղարք պատճառով այնչի
շատ տարածված էր մի վարկարեկիչ կարծիք. իբր թե նա շատ
նշանավոր դոջ է՝ «եքիտ մատով Հանոց»: Իսկ դա ընդամենը
շատ պարզ, չափազանցված չարախոսութիւն էր, որովհետև
Օվոյից ի՛նչ Հանցագործ. նա ընդամենը սնունդ՝ հաց, խնձոր,
տանձ, սոխ, կարտոֆիլ և նման «բանտանան» է թոցրել և
զոհարալոր դոջ է՝ «եքիտ մատով Հանոց»: Իսկ դա պարա-
գայում նրան չի լքել խիղճը: Որբանոցից վերջնականապես
փախչում է ազատասանն ինչու՞ման Օվոն ու Հայտնվում Գլում-
բու շուկայում: Այստեղ էլ մայրը գտնում է իր կորած Օնիկին,
ուսև տանում ու հետո էլ դպրոց տալիս:

Գորոցը որբանոցից տարբեր աշխարհ էր. դասեր, ուսուցիչ-
ներ, գրքեր, ունակութիւնների դրսևորման որոշ հնարավորու-
թիւններ: Օրապահիկ, շոր ու կոշիկ էին տվել ազքատի երեխա
լինելու հանգամանքով: Սակայն նախկին միջավայրից, խու-
ճանային սովորութիւններից, որբանոցային ու փողոցային
չարանճիութիւններից վերջնական հրամարումը դուրսին չէր:
Անմեղ չարանճին հետը շուտ էր տանում դպրոց, որը գտնու-
մ էր դասերը խանդարելու պատճառ(այս մասին կան և՛ իր՝ Հովհ.
Շիրազի, և՛ Ա. Գրիգորյանի վկայութիւնները): Մի անգամ էլ
(սա դուտ իր՝ բանաստեղծի պատմման է), երբ նկարչութիւն
դասատուն աշակերտներին Հանձնարարել էր էջ նկարել և
նրանց բացատրել էր, թե սովորաբար այն նկարներն են հա-

²⁴ Հ. Շիրազ, ԵՎ. գիրքը, էջ 11:

²⁵ Ա. Գրիգորյան, ԵՎ. գիրքը, էջ 14-16:

չողովում, որ անմիջապաք բնությունից կամ բնօրինակից են վերցրվում (սա արդեն զպարտական դասընկերը՝ դասարանի երբեմնի ախազն է մեր ներկայությամբ հիշեցրել բանաստեղծին, որը նա մտարերեց ու սիրով Հաստատեց), Հաջորդ զատին ուսուցիչը զարմանքով տեսել է մի անակնկալ՝ դասարանում գրաստիստակի մոտ կանգնած մի էջ:

— Մզ է այն էչը զասարան բերել:

— Ե՛ս եմ բերել, — պարծեցել է Օնիկը, — Դուք չըսի՞ք, թե Հաջող են լինում բնությունից ու բնօրինակից ներշնչված նկարները, բերել եմ, որ աչակերտները բնական էչ տեսնին և ճիշտ ու լավ նկարեն...

Եվ ուսուցիչը, արդեն Հովհ. Երազի տակնով, զասարանի ազգային Հանձնարարել է.

— Էս էչին էն մյուս էչի Հես զասարանից գո՛ւրս արա... — հիշում էր Երազն ու ծիծաղում այնպես, ինչպես երևի գեղարվ որն էր կուշտ ծիծաղել:

Դպրոցում ուներ իր սիրած առարկաները. ամենից շատ սիրում էր Հայոց լեզուն, պատմությունը, աշխարհագրությունը, նկարչությունը: Ու միշտ նույն անհանգիստ շարանճին էր: Նկարելու, գրելու ձիբքերը թեև նրան փրկում էին ծանր պատժներից ու արժանացնում գուրգուրանքի, բայց նա կարոտով հիշում էր ռուկայի տանձն ու խնձորը, ընկերներին, զատերից փախելու ու քանաստեղծավորի թափառում էր իր սիրած վայրերում: Հետո զարձակ Հայտնի Զուր ծախող ու մի օր էլ բախվեց նշանավոր Պոլոզ Մուկուչին ավելի ուշ մտերմանելով նրա Հետ: Մայրը խնդրել է սրան-նրան, որ Հետ ընդունեն զպրոց կամ այլ մի տեղ, որ տղան մի արհեստ սովորի. կտրվի իր փոս շըրջապատից: Իսկապես էչ տղային Հոր գորել էր.

Արհեստ սովորիք, մի՛ լինիր նպուկ

Արհեստն է մարդուն ոսկի բխլազուկ:

Մի որոշ ժամանակ զարբնի աչակերտ եղավ, Հեսո՞՛ Հյուսնի, կոչկակարի, Խուժան Օվոյից զարձակ «Հեղինակավոր մարդ»՝

Փիննաչի Օվո. «Որքա՛ն էին ուրախանում իմ Հին ծանոթները, գլխավորապես Հասակավոր մարդիկ, որոնցից բանուժան էի թուցրել... Բայց ինձ չէին գտահուում, կոչիկները չէին տալիս, որ կարեմ. ես էչ Հո սոված չէի՞՛ մնալու. Թույլ ավելի, որ իմ խուժան ընկերները իրենց զողացած ավարը բերեն ու պահան ինձ մոտ դազգահչիս մեջ...Եվ ես դառնում էի գողերի պահեստապետ: Մինչև կեսօր փինաչություն էի տեսում, ուրիշի կոչիկ կարկատում, կեսօրից Հետ, ինչպես կասեր Թուժանյանը, խուժան ընկերներին Հետ գնում էի Արփաշայ, լողանում էի, մինչև իրիկուն թափառում էի Արփաշայի կանաչ սպերին կամ գնում էի Հովիվների մոտ ու ստաղերի Հետ գնում տուն. մի նկուզ էր դա, Տեր-Ամպալումի մոտ մտայն նկուզը»²⁶(ընդգրծ. — Ս. Մ.): Բայց սա էլ երկար չի տեսում, քանի որ նույն այդ ընկերները զողանում են Փիննաչի Օվոյի կոչկակարի զործիքները զրկելով նրան արհեստավորի ազնիվ աշխատանքով ապրուստ Հայթայթելու վերջին միջոցից:

Այս էր 1920-ական թթ. Հայ ու մանավանդ գյուժերական իրականությունը, որտեղից 1921 թ ապրիլի վերջերին՝ անգամ Հայաստանի խորհրդայնացումից էլ Հինգ ամիս Հետո էին Հեռացել Թուրքերը կողոպտելով, թալանելով, պղծելով ամեն ինչ ու թողնելով իրենց վայրագությունյան ցավալի Հետքերը:

Այդ ժամանակներում էլ Օվոն ստեղծագործում էր: Ա. Գրիգորյանը Հիշատակում է Հովհաննես Թուժանյանի մահվան առիթով Օննիկի գրած մի քանաստեղծություն, իսկ դա բնականաբար պիտի գրված լիներ 1923 թ. զարնանը՝ մարտի 23-ից Հետո, մեծ զբոսի մահվան անմիջական տպավորությամբ. հիշում է նաև ուրիշ տողեր ու պատասխաններ, քանաստեղծական գեղեցիկ պատկերներ, որոնք պիտի հղկվեին ու ամբարձրվեին ավելի ուշ գրված ստեղծագործություններում:

Թուրքական աղետին 1926 թ. Հաջորդեց բնական աղետը՝ Լեհինականի նշանավոր ժամքը, որը բազմաթիվ գոհերի ու

²⁶ 3. Երազ, Ելվ գիրք, էջ 18:

փյուզումների պատճառ դարձավ: Փամանակակիցները Հիշել են այդ առթիվ Ատրպետի օգնությունը Օնիկի ստեղծած «Փամաքը եկավ ժամը յոթին գետնի տակիցը» ոտանավորը, որը գյումրեցիները նրդի էին վերածել, և ոչ միայն դա: Արզեն զբրանանա՛ջ՝ գալրցում սոփորելու տարիներին էլ սիրահարվում է, գրում մեզ Հասած աշակերտական առաջին բանաստեղծություններն ու նամակները՝ Հասցեագրված դասընկերուհուն՝ Մանիկ Անմեղրիկյանին: Սակայն դրանք չենք կարող անվանել «առաջին բանաստեղծություն», քանի որ արզեն որոշակի վարպետության Հասած գրչի արտագրանք և Հասուն գեղարվեստական մտածողության արտահայտություն են: Հենց այն, որ գալրցողական աշակերտ եղած ժամանակ էլ նա գրել է 12 բանաստեղծություններից կազմված շարք, արզեն սկսնակի բան էլ: Ահա այդ շարքին ուղեկցող շիրադյան նամակը.

«Միրելի Մանիկ, որոշեցի քեզ Համար այս դասին բանաստեղծություններ գրել, ոչ այն բանի Համար, որ գեղեցիկ ես և իմ սրտի զուրկան, այլ նրա Համար, որ մի ավելորդ անգամ ևս ցույց տամ քեզ իմ անաղարտ և քո սիրո բողբոջ Հրդեհված սիրտս, որպես մի կարմիր, սրբազան դրոշակ՝ քո սիրո և քո էություն գերուխտ բերդերի վրա ծածանվող»²⁷ (ընդգծ. Ս. Մ.):

Համաձայնե՞ք ո՛չ այս նամակը, ո՛չ էլ Մանիկին նվիրված այդ տասներկու բանաստեղծությունները, որոնցից 2-րդը և 5-րդը նպատակային ընտրությունը ներկայացնում ենք ընթերցողին, ամենին էլ սկսնակի կամ թեկուզ բարձր դասարանի աշակերտի գեղարվեստական մտածողություն չեն:

2.

Դու նման ես մանուշակի,

Աչք ու ունքով՝ վառ կրակի,

Միրաս վաղուց կպել է քեզ.

²⁷ Ամանվորը և բանաստեղծությունը տես Ս. Մառուկյան, Գովաճենն Շիրազ. Նորահայտ ստեղծագործություններ, «Սուլճի» հրատ., Եր. 2002, «Շիրազի սիրո ցնարք» բաժնում, էջ 78 - 87:

Ինչպես լուսին արեգակի,
Դու մեր դաշտի քնքուշ ծաղիկ,
Իմ երգի սեր, իմ անմեղիկ:

5.

Քեզ կպահանջ ծաղիկներում,
Ամբրոսաբույր շողերի մեջ,
Սրտիս վարդի թերթիկներում,
Կլվածանց ցողերով պերճ,
Ազատ երկրիս արևի պես
Կրճքիս վրա փայփայեմ քեզ...

Իհարկե, ո՛չ սրանք, ո՛չ էլ նույն Մ. Անմեղրիկյանին նվիրված մյուս բանաստեղծությունները զեռևս կատարելություններ չեն, սակայն սրանց մեջ զգալի է բանաստեղծի սրտի արտփյունը, զգացմունքների ուժն ու անկեղծությունը, որն արտահայտվել է թեկուզ անկատար պատկերավոր խոսքի միջոցով: Սակայն աստիճանաբար բարձրանում էր պատանու բանաստեղծական Հեղինակությունը, այն էլ ոչ միայն որբանոցային կամ չուկիայական ու զպրոցական ընկերների շրջանում: Արդեն 1929 - 30 թթ. նրա գործերը ոչ միայն լույս էին տեսնում պատի թերթերում ու այժմանայինրում, այլև տպագրվում էին տեքստիլ գործարանի «Մանածագործ» ու քաղաքային «Բանվոր» թերթերում: Հրճվաճեցով էր Հիշում, թե ինչպես «Մանածագործի» ցրիչ եղած ժամանակ մի անգամ Հենց ճանապարհին Հանել էր տպարան տարփող նյութերից մեկն ու նրա տեղը զրիչ իր բանաստեղծությունը: «Հանցագործին» այս անգամ չէր պատժվել, քանի որ բոլորն անվերապահ Հավանել էին այդ բանաստեղծությունը: Ապագա բանաստեղծի կյանքի այս դժվար շրջափուլի մասին, կարծում ենք, ուրիշների բնորոշումներից առաջին արժանահավատ վկայություն է Հենց նրա սեփական Հետևյալ խոստովանությունը.

«Երբ ջուր ծախողի կուժը ինձ ծարավ թողեց, փորձեցի երկու մատով Հանել օրվա Հացը՝ ընկնելով կրկնակի «գուրս» ընկածների մանուկ ոճմակը: Բայց իմ բախտից Հենց առաջին փորձը փորձանք բերեց մանուկ գլխիս, քանից տեղուտեղը

բունփնց առաջին գրպանն ահա՛յոր մկնամտնելս... Եվ ձգտեցի արհեստ ստորել, կանգնում էի Հյուսնի, զարքնի, կոշկակարի խանութի դռներին և հայրի-մայրի նայում էի, որ... մարդ գտանամ: Եվ քանի՛-քանի՛՝ անգամ աշակերտեցի զարքնին, Հյուսնին, կոշկակարին, պղնձագործին, դերձակին, բայց ամենքի մոտ ինձ չգտա, անողւս ձանձրանում էի... Եվ, չգիտեմ ինչպե՛ս, գրտում պատերի տակ, սկսեցի կոշիկ կարկատելով դուրսն օգահել, բայց սա էլ ես չէի... Այսպ հին ու մին էի հավաքում, ծախում, հին կոշիկներ, պղնձի, երկաթի կտորներ, բայց սա էլ երազներս ետից չհաստավ... սա էլ ես չէի: Մայրս տարավ տվեց ջուլհակի աշակերտ. ջղերի խելահեղություն ստացա և մի օր կտրտեցի հատվի Հնեքաթիկերը, ինձ տարան, հետո բայց թողեցին, - ջուլհակն էլ ես չէի, մտա խմբագրատուն... ցրել, այդ էլ ես չէի... փախա, որ ինձ գտնեմ, և կարծես... այս գրքերում էլ ման եմ դալիս, հույս ստսված...»²⁸ (Ընդգծ. - Մ. Մ.):

Որբանոցներից ու չուկայից նրա հանգեպ առավել բարեհաս գունփնց գրական միջավայրը, որովհետև բանաստեղծությունների կողքին հաճախ էին տպագրվում հրատապ խնդիրներ արձարժող նրա թղթակցությունները, նորակառույցների մասին լուրերը. լրագրական հոդվածներ, որոնք նույնպես գրեթե բանաստեղծություն էին կամ ավարտվում էին բանաստեղծությամբ: Սակայն պատանու համար գլխավորում բանաստեղծությունն էր: Եվ հակառակ չարախոսների հերյուրանքների՝ թե Օնիկը գոռոզ է ու մեծամիտ, նա խելամտորեն կարևորում էր ավագների կարծիքը, խոնարհարար ընդունում նրանց դիտողություններն ու առաջարկությունները:

Արդևն համրավա՛յոր Գնդա՛մ Սարյանին կարծիքի էր տվել իր նոր բանաստեղծությունների տեսրը՝ մեջը թյուրիմացարար թողած իրենց տան հացի գրքույկը, որը կորած էին համարում: Տանեցիք մեղադրում էին, թե զա հննց «այդ խուժանի ձեռքի գործն» է. նա է ծախել հացի գրքույկը և իրենց մատնել սփր... Երդումները բանի տող չեն անցնում, իսկ ինքը չէր հի-

շուժ, չգիտեր, որ գրքույկը Գ. Սարյանին տված տետրի մեջ է և ամաչում էր մտանայ նրան ու կարծիք հարցնել, մինչև մի օր Սարյանն ինքն է պատահարար հանդիպում նրան: Սակայն բանաստեղծությունների համար դեռ ոչինչ չասած՝ խիստ մտահոգ հարցնում է.

« - Ա՛յ տղա, ո՞ւր ես կորել չես երևում... քանի դեռ տետրը ինձ չէի տվել՝ գրեթե ամեն օր էի քեզ տեսնում: Բայց արդեն երկու ամիս է՝ չկաս: Ընկերներիդ չե՛ն ասել, որ ես քե՛զ եմ փնտրում: Բանաստեղծություններդ, խոսք չունեմ, շատ հետաքրքիր են ու ինքնատիպ, զա շատ լավ է, բայց առանց այս գրքույկի ինչպե՛ս եք Հաց ճարել, երբ այն տետրիդ մեջ՝ ինձ մտա էր...»:

Այսպես է բանաստեղծը փրկվել զավաճանություն ու գողություն մեջ մեղադրվելուց և նույնիսկ հարազատների ձեռքով բանտարկության մատնվելուց:

Լավ թե զատ կողմերով նրան գրեթե բոլորն էին ճանաչում, բայց խոստումնալից պատանուն հասկապես սիրում էր արդեն ձերուձի Ասրպետը՝ հանրահայտ «Տժվժիկ» նորավեպի հեղինակը:

« - Գիտեր, որ քաղցած եմ մնում, և Հպարտ արժանապատվությունս թույլ չի տալիս ուրիշից խնդրել, - պատմում էր բանաստեղծը: - Որպեսզի ես չվիրավորվեմ՝ մշակել էր ինձ կերակրելու, սովից փրկելու հարմար եղանակ: Եթե անձամբ էլ ինձ չտեսներ, բնկերներես միջոցով կկանչեր իր մոտ, կտաներ չուկա, կանոնք մի տուրքակ քամած մածուն, կտար ձեռքս ու կխնդրեր.

- Օնիկ ջան, էս մածուներ տանի՞ս մեր տուն:

Տանում էի, պատմում էր բանաստեղծը, ճանապարհին գայթակղություններ չէի դիմանում, ուտում էի մածունի վրայից, կիսատ տուրքակը տուն հասցնում: Ու թեև Ասրպետը քաջ գիտեր, որ ես ճանապարհին մածունի տուրքակը «թեթևացնում» եմ, հաջորդ օրը նորից էր կանչում.

- էս մածուներ տանի՞ս մեր տուն...»:

²⁸ Գ. Հրդու, Երկր, հ. 4, էջ 234:

Մի կարճ ժամանակ՝ դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1933 թ., ուսուցչություն է անում մոտակա Հաջինազար (Հետագայում՝ Կամո՝ Ախուրյանի շրջանում) գյուղում: Հաջինազարի դպրոցում, որի մոտ մի օր պտույտի ժամանակ կանգ առանք, մտենշավ բանաստեղծին աշակերտածներից մեկը՝ արդեն տարեց մարզ, հեղինակի ներկայությամբ պատմեց Շիրազի մանկավարժական զործուներությունից զրգովներ: Պարզվեց, որ դասերին աշակերտներին ինքուրույն աշխատանք կատարելու Հանձնարարություններ է տվել, իսկ ինքը՝ բանաստեղծուհի-յուններ գրել: Ունեցել է խանգարող աշակերտներին կարգի հրավիրելու կամ պատժելու յուրօրինակ միջոցներ՝ սկսած բանավոր դիտողությունից: Պատմողն ինքը հիշեցրեց, թե աշակերտ ժամանակ իր շարձանկարություններն ինչպիսի չափածո գիտողություններով էր ստանում բանաստեղծ — ուսուցիչը:

Ների՛ք զրզզաւ,
Ների՛ք բըբզաւ,
Դուռը բացվի՛
Դուրս կըվըզզաւ...

Իսկ մի ուրիշ աշակերտից, որը Շիրազի դասաւումբյան ժամանակ դասարանի բացարձակ լուծյունը խանգարում էր աղանձ (խեծաղ) ուսուցիչ, գրպակից հանում է ամբողջ խեծաղը և իր զրգանը լցնում: Որոշ ժամանակ անց՝ նոր դասը բացատրելու ընթացքում, հանկարծ լսվում է սոփած աշակերտների համընդհանուր բրբիջը: Խեծաղի տերը բողբոջել էր՝ «էդ ի՛նչըդ է, ուսուցչին դասի ժամանակ խեծաղ ուսուց կարելի է, աշակերտին չի՛՝ կարելի»:

— Ընչտ կրսւ,— հաստատեց բանաստեղծը և ինքը շարունակեց.— դու մի՛՝ բուն՝ այդ աշակերտից վերցրած խեծաղը, որ գրպանս էի լցրել, հենց դասի ժամանակ ես եմ սկսել ինքնաբերաբար ուսուց...

Բանաստեղծական ազատության վարժված Օնիկը չէր կարող երկար կաշկանդվել դպրոցական կարգուկանոնի շրջանակներում. նա շուտով նորից հայտնվում է քաղաքում՝ որբանո-

ցային ընկերների ու գրական մարզանց շրջապատում: Զույ-հակի աշակերտի «պաշտոնով» աշխատում է տերտախի գործարանում, թղթակցում մամուլին, եռանդով մասնակցում տերտախի և երկաթուղայինների գրական տարբեր խմբակների աշխատանքներին:

1930-ականների Գյումրիում էին կենտրոնացել Արեմտահայաստանից գաղթած կամ արտասահմանից եկած, խորհրդային երկրի համար «անհուսալի» գրական մտավորականներ՝ Գեղամ Սարյանը, Ատրպետը, Խաչիկ Դաշտենցը, Սողոմոն Տարսեցին և ուրիշներ: Մայրաքաղաքում նրանց կուտակվելու մեջ քաղաքական վտանգ էին ստանում ժամանակի իշխանությունները: Մրանց միջավայրը նույնպես բարենպաստ եղավ պատանի բանաստեղծի համար: Նրանց բախվերությունն ինքնափտահայտությունները չէին պատանուն, և ժամույն իր էջերը լայնորեն բացեց արագագիր բանաստեղծի առջև: Բարձրացավ պատանի բանաստեղծի հեղինակությունը՝ գրական անուն ունենալու չափ:

Կարապետյան ազգանունը, սակայն, երկարահունչ էր և պատանու ու շատերի կարծիքով բնավ էլ բանաստեղծական չէր. ուստի որոշ բանաստեղծություններ հրատարակում է **Հովհաննես Պետյան** ստորագրությամբ՝ կրճատելով իր ազգանվան **կարա** սիգրենամար: Բայց ահա հայտնվում է մի հաղթանակամ կիսազրգահտ՝ ոտանավորներ գրող իսկական Հովհաննես Պետյանը.

— Հովհաննես Պետյանը ե՛ս եմ. անունս հընչի՛՝ ես գողցել...

Սպանալիքն այնքան լուրջ էր, որ բանաստեղծն անմիջապես որոշում է **Կարապետյանի** վերջին մասը սղել ու դառնալ **Հովհաննես Կարապ**: «Նույնիսկ մի քանի ոտանավոր էլ տպեցի «Հովհաննես Կարապ» ստորագրությամբ, պատմում էր բանաստեղծը, բայց հանկարծ հիշեցի, որ կարապ թուշուր երկում է միայն մեռնելու պահին, և դրանից էլ ծաղկ **կարապի** երգ արտահայտությունը: Ուրեմն յուրաքանչյուր բանաստեղծություն կարող էր իմ վերջին ե՛րգը դառնալ: Բոլորովին էլ հարձար գրական անուն չէր: Փորձեցի իմ մեծ հայրենակցի նմա-

նությամբ կոչվել **Հովհաննես Երևակացի**, մի քանի նամակներ ու բանաստեղծություններ այդպես էլ ստորագրել են, բայց դա էլ հարմար չէր. անմիջապես մեղադրեցին մեծամտության մեջ՝ տեսնե՞ք՝ ո՛ւմ հետ է չափվում»:

Երբ արդեն կարծես գտել էր իրեն և ծննդավայրին համապատասխան լավագույն գրական անունը՝ **Հովհաննես Երևակ**, նորից հայտնվում է մեկը և բուռնցքներով սպառնալից հարձակվում պատանու վրա ու մարմնական վնասվածքներ պատճառելով պահանջում է հրաժարվել այդ անունից էլ:

Բանաստեղծի բնատուր ձրերը գնահատող Արարիկան է միջամտում: Հենց նա էլ, պատանու բանաստեղծություններից ու «Սիամանթո և Խընգարե» պոեմից Արևելքի մեծ բանաստեղծների Հաֆսեդի ու Սաադիի ծննդավայրի՝ Իրանի Երբազ հուշակավոր քաղաքի վարդերի բույրն առնելով, իր ձեռքով **Երբակ** անվան կ - ն ղ է դարձնում՝ այդպես ձևավորելով հայ բանաստեղծի **Երբազ** գրական անունը: Մանավանդ «Մարդկանց անունները» (հետագայում «Հայոց անունները») պոեմը գրելուց հետո բանաստեղծը ազնիվ ու սրտացավ ընթերցողներից և գրչակից բարեկամներից ու չարկամներից կշտամբանքներ ստացավ: Ինչո՞րք վերաբարձում էր նաև Համո Սահյանի հայտնի պարոդիան.

Բայց պետք մեր անվանի,
Թողած անունն իր Սևանի,
Թողած Երբակն իր Հեղանակ,
Անվանել է իրեն Երբազ,
Օտար անունն ստել վրան՝
Մաղր է անում սրան-նրան...

Իր անվան շուրջ վեճերի լավագույն բացատրությունը տվել է բանաստեղծն ինքը 1954 թ. ՀնՍՀ Մարտունու ջրբանի Զորագյուղի դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ, ժողովրդական երգիչ ու երգահան Հայրիկ Ղազարյանին դրած նամակում, որով էլ սկսվել է նրանց տևական բարեկամությունը: Հ. Ղազարյանն էլ չափածո նամակով մյուսների նման

Հարցրել է, թե ինչու «Մարդկանց անունները» պոեմի Հեղինակ հայոց բանաստեղծի անունը **Երբազ** է և ոչ **թե Երբակ**:

Բարեբախտաբար պահպանվել Հովհ. Երբազի պատասխան նամակը դեռևս «անծանոթ ընկեր» Հ. Ղազարյանին, որում բանաստեղծն իր գրական անվան ծագման մասին տվել է իրոք հետաքրքիր ու համոզիչ պատասխան: Այդ պատասխանից հստակ երևում է, որ բանաստեղծն ինքն էլ դժգոհ է եղել Արարիկի՝ իրեն պարտադրած անունից, բայց այդ անունով հուշակվելուց, հանրածանաչ դառնալուց հետո նրանից հրաժարվելն անհնար էր արդեն: «Սիրելի անծանոթ ընկ. Հայրիկ Ղազարյան, - գրել է Հովհ. Երբազը, - ստացա ոտանավորով գրված Ձեր ողջույնի նամակը իմ «Մարդկանց անունները» պոեմի մասին: Շատ ու շատ շնորհակալություն Ձեր տար վերաբերմունքի համար: Ձեր այդ բարձր գնահատականն ինձ՝ իրեն ժողովրդի **ինքնաընտրյալ ծառայի**, պարտավորեցնում է:

Իսկ թե ինչու իմ անունը **Երբակ** չէ, այլ **Երբազ** է, դա, կարծում եմ, համազգային հարց չէ: Իմ անունը գրող Արարիկան է կնքել ու նշանակում է **Երբ առյուծ, աղ՝ առյուծի քերան**: Նա ինձ այդպես կնքեց շատ վաղուց, երբ կարդաց իմ «Սիամանթո և Խընգարե» պոեմի ձեռագիրը և ասաց: «Սերը առաջ այսպես պիտի գրեն. **առյուծի քերանով լացած վիշտ է առյուծի քերանով, սոխակի լեզվով**: Ահա իմ անվան ծագումը:

Բարևներով՝ Հովհաննես Առյուծաքերան:

15.04. 1954, Երևան»²⁹(ընդգծ. - Մ. Մ.):

Ին՝ Հովհաննես Պետյանը, թե՛ մյուսները իրենց ողջության օրոք որպես բանաստեղծ այդպես էլ չկայացան ու անհետացան սուպարեզից, սակայն գրական այմանախներում, «Մանածագործ», «Լեռնագործ» ու «Բանվոր» թերթերում, ապա և «Գրական թերթում» սկսեցին հաճախակի երևալ ժամանակի համար անսովոր, թարմ ու ինքնատիպ բանաստեղծություն-

²⁹ Լամանը տես Մ. Մանուկյան, Գովհաննես Երբազ. Նորահայտ ստեղծագործություններ, «Արևիկ» հրատ., եր., 2002, էջ 9:

ներք Հովհաննես Երթազ ստորագրութեամբ: Նրան, ընթերցող լայն շրջանների հետ միասին, սկսում են ուշադրութեան արժանացնել թե՛ գրական վարպետներն ու սերնդակիցները և թե՛ պետական-հուսանկալի գործիչները:

Ա. Գրիգորյանի «Պատումները», որքան էլ կասկածելի կամ Հորինված լինեն, այնուամենայնիվ, արժանաՀավատ ու Հետաքրքիր շատ վիպակներ են պարունակում Հովհ. Երթազի վաղ շրջանի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ: Այդպիսիք են «Երգեր Հոգին» երեք բանաստեղծութուններից կազմված շարքի «Գրական թերթում» տպվելուց Հետո եղած արձագանքները և մանավանդ Չարենցի ու Ալազանի դեհաժանակները, «Բանաստեղծները» գրական շարժան Հանգանակի, Երթազի կազմած «Գրական Լեհերնական» այժմանախի, «Լեհագարա» և «Թոհիրները» բանաստեղծութունների, Երթազի շուրջ ժողոված բանավեճերի բնութագրումները և այլն: Դրանցից մեկն էլ բանաստեղծի նկատմամբ Ազատի Խանճյանի Հույժ գրական վերաբերմունքի մասին «Լուսավոր կանխատեսում» խորագրով պատումն է:

Ինչ «Գարնանամուտը» լույս չէր տեսել: Հանրապետության երկրորդ քաղաքն ապրում էր եռուս գրական կյանքով, որը զուրա չէր Կենդանի ուշադրությունից: Ազատի Խանճյանը, որը խելամուտքն կարողանում էր զսպել շարամիտների կրքերը և ուղղորդում էր ողջ Հանրապետության գրական կյանքի ընթացքը, բոլոր Հնարավոր եղանակներով ու միջոցներով պաշտպանում էր Հայաստանների թիրախ դարձած Չարենցին, Բակունցին և մյուս առողջ գրական ուժերին, անձամբ էր այցելում Լեհինական Հետեկու նրա գրական կյանքին: Այստեղ էլ նա «Մանածագործ» գործարանային Թերթում կարգում է Հ. Երթազի «Թոհիրները» բանաստեղծությունը: Ա. Գրիգորյանի խոսքից Համառոտելով, ոչ ամբողջությամբ, բերում ենք Հ. Երթազին վերաբերող արտահայտությունները... Խանճյանը երեք անգամ կրկնեց.

- Երթազ... Հովհաննես Երթազ... Երթազ:
- Ապա դարձավ ինձ.
- Իու որտեղից գ գրեա նրան:
- Ո՛ւ՛՛՛՛:

- Երթազին, ո՛ւ՛՛՛՛՛՛՛...

- Որքանոցից: Մանկատներից:

- Ո՛ր:

- Եռուսանների: Ղեկավարը աներկիացիներն էին:

- Այն էլ խուժանների... Ի՛նչ էիք անում:

- Մեզ Հովաքեյ էին տարբեր որբանոցներից: Փայտում էինք: Հովաքում էին, լցնում մի տեղ, անունն էլ դրել էին Խուժանների:

Խանճյանը տխրեց: Կարծես զայրացավ նաև իմ դեմ:

- Լա՛վ: Հասկանալի է:

Փոքր-ինչ անց նա նորից խնամքով բացեց «Մանածագործը»: Ապա բարձրաձայն, այս անգամ արդեն բոլորի Համար կարգապ Երթազի բանաստեղծությունը...

Կարող երկրորդ անգամ, ինքն իր Համար, բայց և լսելի: Այս անգամ, արդեն, լուսնային ավելի երկարից: Հետո ասաց.

- Ը՛ր, Ի՛նչ կասեք... Ա՛յ դա Երթազ: Գիտե՛ք, - այսպիսի դեպքերում Պուշկինը դեմելով իրեն՝ կասեր. «Ա՛յ դա Պուշկին» (Պուշկինին Հիշեց, գուցե թե կատար ունենալով նաև Երթազի և Պուշկինի որոշ սողների Հոգեհարազատությունը): Բայց սպասեք, ո՛վ է ինձ պատմել այս տղայի մասին, Ալազանը, թե՛ Նդիշեն, Չարենցը: Ձէ՛, Ալազանն էր, որ ասաց. «Նկիլ է մի նոր բանաստեղծ...»: Ինչքան Հարուստ է ժողովուրդը: Տեսավ աճավոր կոտորածներ, տանջանք ու թշվառություն: Բայց աճա Երթազը...

... - Երթազին ասա, թող այս բանաստեղծությունն ու զարկի երևան, «Գրական թերթին», Ալազանին»:

Լա՛ց մտախոհ և նույն պահին էլ դիմելով Հովաքովածներին (տեսն դիմում էր բազմամարդ դահլիճին) այսպես խոսեց.

- Ասացե՛ք Երթազին, որ ես չափազանց սիրեցի նրա Համարձակ, մեծ թախքներով առնելուն պատկերավոր խոսքը - ասել է նա: - Գալիս է, երեխ, նոր մի քնարերգու, որ նման չէ ոչ որի: Բայց եկեք չչտասպե՛ք... Հանկարծ չմեծամտանա՛: Ո՛վ դիտի... Բայց սա Հողիվ թե մեծամտանա: Որբություն է տեսել, կորուսանք է տեսել: Զգուշանա՛ք գրական նախամեծից: Մեկ էլ տեսար ինձ էլ մեղադրեցին՝ տեսե՛ք, - ասե՛ն, - Խանճյանը մի

բանաստեղծությամբ Հեռահար ենթադրություններ է անուս՝³⁰
(ընդգծ. — Ա. Մ.): Եվ իսկապես էլ, 1934 թ. փետրվարի 20-ի
Համարում «Գրական թերթը» տպել է Հովհ. Շիրազի «Քոնի-
ները» բանաստեղծությունը:

Այլ խնդիր է, երբ նույն Ա. Գրիգորյանը ներկայացրել է
Չարենցի և Շիրազի Լենինականում «կայացած» բանավեճը,
որի մասին ո՛չ Շիրազը, ո՛չ էլ ուրիշ մեկը որևէ անգամ գրավոր
թեք բանավոր չեն հիշել, կամ 1958, 1964 և 1974 թթ. «Բնար
Հայաստանին» ներկայացրել է «1934 թ.» մակագրությունը և
այլն: Եթե նա վկայիք այն իրողությունը, որ Չարենցը, Շիրա-
զի անելով կամ նվարդ թուժամայանի Հավաստմամբ, իր ծոցա-
տետրում արտագրած է եղել «Նրադարա», «Հին աշխարհը չեմ
տեսել» կամ այլ մի բանաստեղծություն, և հեղինակի մասին
իր հիացմունքն արտահայտել գրական միջավայրում նրան
լիարժեք Հավատ կրնալիսինքն:

Բանաստեղծի Հեռ գրեթե ըստը Հանդիպումներում, երբ
Հարցնում էին նրա և Չարենցի անձնական Հնարավոր ծանո-
թություն մասին, Հովհ. Շիրազը գրեթե ամեն անգամ այս էր
պատմում, և Ա. Գրիգորյանը չէր կարող տեղյակ չլինել: Վեր-
ստուգման նպատակ ու ցանկություն չուներ, սակայն թող
ներքի տան չենք կարող Հավատ ընծայել Չարենցի եղբոր-
կան մահից տարիներ Հետո՝ անգամ Հայրենական պատերազմի
տարիներին և ավելի ուշ Հովհ. Շիրազի գրած բանաստեղ-
ծությունների մասին Չարենցի կարծիքներին, որ վկայել է Ա.
Գրիգորյանը:

Սա բոլորովին այլ քննարկման նյութ է: Սակայն նույն Ա.
Գրիգորյանը բերել է նաև այլ աղբյուրներով Հաստատվող Հա-
վաստի վկայություններ 1920—30-ական թթ. գրական կյանքի,
Հովհ. Շիրազի գրական շունչալից մուտքի, նրա անկասելի
Հաջողությունների, նրան ընդունողների և մերժողների, նրա
անվան շուրջ ծագած բանավեճերի մասին, որոնցից պարզորոշ
երևում է, որ Հովհ. Շիրազի իսկապես գոնևս «Գարնանամու-
տից» առաջ էլ արդեն ճանաչված բանաստեղծ էր:

³⁰ Տես Ա. Գրիգորյան, Դասուներ Շիրազի կյանքից, Եր., 1987, էջ 79-80:

Կարևոր է Հովհ. Շիրազի այն վկայություն — վերհուշը, որը
Հաստատում է Ե. Չարենցի իրական Համակրանքը պատանի
բանաստեղծի նկատմամբ: «Հանկարծ կինը ներս մտավ և ա-
սաց, որ Չարենցի քնելու ժամն է, — չարունակել է Հ. Շիրազը:—
Եվ իսկապես, Չարենցի Հասակին փոժամ ծիւժանապույն վեր-
նկար տակ մտավ ու վայրկիճապես կարծես Հանգեց: Ես մի
եղևար Հայացք գցեցի նրա ղեղնադալուկ գեմքին: Երբ անց-
նում էի նրա մտով, նա աչքերը բացեց և ղեկնատերև ձեռքը
պարզեցով՝ բունեց ձախ դաստակից, նախ սեղմեց ամուր և ապա
ասաց. «Սիրելի՛ մանուկ, կարծում ես որ Հանձնարք չարժեցեց,
աշխարհը կբրկե՞ս»³¹: Ընդգծվածներից երևում է, որ Ե. Չա-
րենցը լավ էլ ծանոթ է եղել նրա ստեղծագործություններին,
ճանաչել է պատանի բանաստեղծի ուժը և կանխատեսել նրա
արգասաբեր գրական ապագան անկախ «աշխարհը փրկելու»
նրա Հնարավորությունից:

Մեկ անգամ էլ զիմենք Հ. Շիրազի Հուշերին, որոնք, մեր
Համոզմամբ, առավել գտնահանելի են.

« — Լսել էի, որ Թումանյանի դուստրը՝ նվարդը, երևանում
է, Հյուրանոցում, — ասել է Հ. Շիրազը Հարցազրույցներից մե-
կուս, — ուղղել տեսնել, չտեսած Թումանյանի կարտոն տանել:
Եվ ահա Հոր ղեմքով, Հոր աչքերով նվարդը: Երբ իմացավ ով
լինելու, ձայնեց՝ այ տղա, մի բիշ շուռ ցայրի, այտակ էլին
Չարենցը և իրավաբան Գրիգոր Չուբարը³²: Եղիլը ինձ և Գրի-

³¹ «Գովիանենս Շիրազի մասին» ժողովածու, էջ 100:

³² Վերջին Չարենցի դատապարտության և եղև նրա դատափարության ժամանակ: Գիշուժ
եմ 1963 թ. գարնանային մի օր Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական
ֆակուլտետի լեվելոնոս ցախիլում նրա լուրջը բանաստեղծի ներկայությամբ. «Ո՛վ է
տեսու, քե՛ Չարենցին սպանել եմ կամ նա մեռած է... Անա կենդանի Չարենցը մեր մեջ է ու
մեզ ետև...»: Ի՛նչ պի, այդ օրը, արդեն մեղ չքրանում. Գ. Շիրազը ծանրամասնել
հարցոնց Չարենցի դատապարտությունը. և Գ. Չուբարը ասաց. — Համոզեցի Չարենցին, որ դատա-
կան միտքին ես միայն իմ ասածները հաստատի այդ ասելով կամ գոնե գլխի դուռակ
չարժեժով: Երբ իմ եղույրեմ, որպես մեղմարցուցի ասեցմանք, ներկայացրեք, նա առը-
ճանակով կրակելը եղև է ի խանի հետևանք, որովհետև օրբորը Սարգանս Այվազյանի
քուղի պիտախաղած եղևին փողոցում նրան տեսել է ուրիշ տղաբալանի ետև և ուղեցի, որ
դա հաստատի Չարենցը իմ «Նի՛շտ է, եղիլե» հարցին և պատասխան, Չարենցը գոնե իմ
համար անսպասելի ասաց.

— Ո՛վ, ե՛ս պիտախաղելի այդ ձրու մտքոն...»:

գորին ցույց տվեց, ծոցից Հանելուկ, քո երեք բանաստեղծութիւնը. Ալազանից էր վերցրել արտագրել: Մեկը նիսազարայի մասին էր, մեկը «Հին աշխարհը չեմ տեսել», մյուսը չեմ հիշում:

Չարենցն ասել էր՝ այս տղան ոչ մեկին թրի տակով չի անցնելու»²³ (ընդդժ. - Ա. Մ.):

Չարենցը այս խոսքն իրոք ասել էր Հովհ. Շիրազի մասին՝ «Գարնանամուտը» դեռ չտպագրած: Լրացուցիչ հիշենք նաև, որ Վ. Ալազանը Հովհ. Շիրազի բանաստեղծական անդրանիկ ժողովածուի՝ «Գարնանամուտի» առաջարանը գրել է ոչ թե 1935-ին, այլ գրանից ավելի վաղ՝ ճշգրիտ՝ 1934 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Սերեն գիրքը մինչև այդ է պատրաստ եղել տպագրութեան, և Նախքան «Գարնանամուտն» էլ Հովհ. Շիրազն արդեն երևույթ էր, և նրան ճանաչում ու զննահատում էր Ե. Չարենցը:

Գով. Շիրազը և իր ուղեկցող-ուղեգրիչը Ավ. Ալազանը

Ալազանով՝ «ե՛րբ է ծնվել բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը»
Հարցը միանշանակ մեկ պատասխան ունի. Կահան չէ, թե նրա՝

²³ Գնեսազայում տողերիս հեղինակն պարզ դարձավ, քե ինչու է գրվել Չարենցի «Չուս նուր» բանաստեղծությունը) - Ա. Մ.:

²⁴ Ես եմ տեղում:

որպես մարդու, ծնունդը երբ է գրանցվել՝ 1914-ի՞ն, թե 1915-ին, այլ Կահանն այն է, որ նա Հենց բանաստեղծ էր ծնվել: Մինչև «Գարնանամուտն» էլ նա տարիներ շարունակ գրել է բանաստեղծություններ, անցել նախապարաստություն ու մեափորման Հետաքրքիր շրջան: Իսկ «Գարնանամուտը» ոչ միայն նրա մինչ այդ անցած ստեղծագործական ճանապարհի ամփոփումն էր ու արդեն կայացած բանաստեղծի վավերացումը, այլև գրական արգասավոր ճանապարհի նոր շրջափուլի սկիզբը, որ այնպե՛ս ջերմորեն ողջունեցին Վ. Ալազանը՝ Հայաստանում, Ա. Իսահակյանն ու Ա. Չոպանյանը Փարիզից:

1936 թ. դեկտեմբերի սկզբին Ավ. Իսահակյանը վերադարձավ Հայաստան, և նրա ու Վ. Ալազանի բարի, հայրական հայացքները երիտասարդ Հովհ. Շիրազին՝ որպես գրական մեծ երևույթի, ուղղորդեցին դեպի քնարերգության դեռևս չնվաճված բարձունքներ:

«ԳԱՐՆԱՆԱՄՈՒՏԻ» ՂՈՂԱՆՋՆԵՐԸ

1.

Մեր գրույցների ժամանակ Հովհ. Շիրազն հաճախ էր ընդգծում, որ աշխարհում ամենից զգվարբ բանաստեղծի գործն է և մանավանդ Հայ բանաստեղծին:

Եվ ինչու՞ էր հիմնավորում: Գրիչ վերցնող ամեն Հայ բանաստեղծ, առում էր նա, կամենա թե ոչ, մրցակցության մեջ է մտնում նախ իր ազգակիցների գրական սերնդակիցների, ավագների, մերձավոր ու հեռավոր նախորդների, և ապա աշխարհի հին ու նոր մեծ ու փոքր բոլոր բանաստեղծների հետ: Ուժ ու զորություն պիտի ունենա, տաղանդ ու հանճար պիտի լինի, անմահ գործեր պիտի ստեղծի, որ այդ զգվարին մրցակցությանը դիմանալով տեղ ունենա նրանց շարքում:

Ինքնին Հակոբյան է, որ այսպիսի մտածողությամբ բանաստեղծը լրջազույն պատասխանատուությամբ պիտի վերաբերվեր իր ստեղծագործությանը զեռ գրական վաղ շրջանից, անգամ առաջին քայլերից: Այդ քայլերը, ինչպես տեսանք, շատերն են խրատուսեղ, սեփական Հովհ. Շիրազ բանաստեղծի գրական ճանապարհին ամենից վճռական դերը կատարել է երջանկահաջապատակ Վահրամ Ալազրանը, որն էլ իրավունք ուներ հետագայում պարծենալու. «Հովհաննես Շիրազին ես պեղծեցի Լենինականից»: Նրա միջամտությունը եղել է առավել գործնական ու վճռական: Հենց նրա ջանքերով, նրա խմբագրությամբ ու բնութագրական առաջարկով էլ 1935 թ. լույս է տեսել Հովհ. Շիրազի անգլարանիկ ժողովածուն՝ «Գարնանամուտը»:

Հայ նոր քնարերգության պատմության մեջ եզակի են բանաստեղծական այն առաջին ժողովածուները, որոնք երևույթ են եղել և միանգամից ճանաչում ու հռչակ բերել նրանց հեղինակներին, դարձել գեղարվեստական մտածողության նոր սկիզբ: Ռ. Պատկանյանի «Ազգային երգարանից» (1857 թ.), Հ.

Հովհաննեսյանի «Բնաստեղծություններից» (1857 թ.), Ա. Իսահակյանի «Երգեր ու վերբեր»-ից (1898 թ.), Միամանթյոյի «Դյուցազնորեն»-ից (1901 թ.), Մ. Մեծարենցի «Միամանից» (1907 թ.), Վ. Տերյանի «Մթնշաղի անուրջներից» (1908 թ.) հետո «Գարնանամուտը» դարձավ Հայ բանաստեղծության նոր վերելքը խորհրդանշող առաջին գրքերից մեկը: Դժվար է համաձայնել Գ. Մահարու այն մտքին, թե «Շիրազը «սկսնակի նախակրթարան չի անցել»: Դա ճիշտ կլինի, եթե վերաբերվի միայն «Գարնանամուտին», իսկ այդպիսի «նախակրթարան» Հովհ. Շիրազն իրականում անցել էր մինչև «Գարնանամուտը», երբ մանկահասակ էր ու պատանի և որբանոցային բախտակիցների, շուկայի ջուր ծախողների ներկայությամբ նոր-նոր էր թոթովում իր ստանավորները: Բայց նա հոգով բանաստեղծ էր, մասնակցում էր գրական խմբակների պարսպամուկներին, աշխատակցում էր թերթերին, իսկ թղթակցություններն ու լրատվություններն էլ բանաստեղծություն էին դառնում: Այդ ընթացքում էլ նա արդեն ճանաչված էր որպես բանաստեղծ և արժանիորեն նվաճել էր գրքով հանդես գալու իրավունք: Եվ տպագրված առաջին գիրքն էլ գրեթե ամպրոպային երևույթ էր 1930-ական թթ. գրական մթնոլորտում:

«Գարնանամուտը» խիզախ մարտահրավեր էր գերբխող սինմատիզմին ու տեխնիցիզմին, խորհրդային միակուսակցական, վարչահրամայական գրական քաղաքականությանն ու ոչ-քնարական պոետներին, մեքենայի ու տեխնիկայի անիմատ փառաբանումներին, համաշխարհային և անգամ տիեզերական հեղափոխություն բարոզող սպազոկային անփառունակ սպաններին:

Գեղարվեստական մտածողության մեջ զեռուս 20-ական թթ. երկրորդ կեսից և մանավանդ իր «Էպիբաական լուսարաց» (1930) և «Գիրք ճանապարհի» (1934) գրքերով այդպիսի հեղաշրջում արդեն սկսել էր հանճարեղ Նիկոլե Զարենցը և հանդիպել պաշտոնական ու խմբակային ճախավեր քննադատության կատաղի դիմադրությունն ու կոպիտ հարձակումներին, 1934 - 37 թթ. գառապարտովել մարդկային ու Հոգեկան ահա-

վոր առաւայանքներին: Իսկ բանաստեղծութեան մեջ շարենցյան սիրանքը դժբախտաբար չունեցավ համարժեք շարունակութեան, և այդ հանճարը իր բախտակիցեցների հետ կանգնած էր ժողովրդի ու իր անձնական ահալոր ողբերգութեան դեմ հանդիման: Ի վերջո, այդ ծանր ողբերգութեան վարագույրը փակվեց նրա և համախոհների կործանումով կամ աքսորումով և մինչև 1954 թվականը տեւած արգելումով:

Նոր ժամանակների մարդու հարուստ հույզերի ու կրքերի պատկերման պահանջի անմիջական կատարումն էին Հովհ. Շիրազի ներաշխարհ և Հոգեբանութեան պատկերող բանաստեղծութունները: Ազգային գաղափարախոսութեան, անցյալի հոգևոր-մշակութային արժեքների և դասական ավանդների մերժման պայմաններում նրանով սկսված ճշմարիտ քնարերգութեան վերածնունդը, թարմ ու ինքնատիպ պատկերավոր խոսքի իրավունքների հաստատումն առաջիններից մեկը ողջունեց այդ օրերին ձերուսագարգ գրական նահապետը՝ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: 1935 թ. ապրիլին ծանոթանալով «Գարնանամուտի» ձեռագրին և տեսնելով գրական բացառիկ ձիրքը, զնահատելով քնարական գոգոտրիկ բանաստեղծութունները՝ նրբաճաշակ ու բազմափորձ գրողը պատգամում էր ժամանակի գրական կյանքի ղեկավարներին. «Ուշազրույթուն պիտի գարձենել այս պոետի վրա: Պիտի դասախարակել նրան. մեծ ապագա է խոստանում: Գուրգուրեցն՝ք, բայց երես մի՛ ավելք. քեզ հանուք սղմուկի մեջ ժողովրդական լիբրկա է բերում»:

Սա Շիրվանզադեի գրառված կարծիքն է: Հովհ. Շիրազին հայտնի էր նաև, որ նա վճարաբար դեմ է եղել իր քաղաք գալուստ: Վ. Ալազանին և մյուսներին նա ասել էր նաև՝ շուտ մի՛ բերք քաղաք, հաջով մի՛ բնամիջ շորհչոյ՜ բանաստեղծ է հայտնվել, թողք մնա Շիրակում և ստեղծագործի: Ընդգծել էր նաև՝ «քաղաքը կփչացնի բանաստեղծին. գործարանը, մեքենան, ասֆալտը, անիմաստ գրական կոիվները ներշնչանքի աղբյուր չեն, իսկական բանաստեղծութեան թշնամին են...»:

«Գարնանամուտի» մի բանի օրինակները Հայաստանի որոշ գրագարաններում թեև պահպանվել են, բայց գրանք բոլորն էլ

սկսվում են Թ-րդ էջով. կտրված-հանված է Վ. Ալազանի առաջարանը, իսկ շապիկի վրա սև ներկով նկատելիորեն ջնջված է «Վահրամ Ալազանի խմբագրութեամբ և առաջարանով» արտահայտութունը: Գրքի վերջին 106-րդ ուսանքին էջի վերին ձախ անկյունում նույնպես ջնջված է խմբագրի Ալազանի անունը, բայց պահպանված են տեխնիկական խմբագրիչ Զ. Բարսեղյանի և սուպեր շապիկը ձևավորած Ս. Ալաջանյանի անունները: Անգամ Հովհ. Շիրազի զավակների մոտ պահվող միակ օրինակն էլ է այդպիսին: Միայն Ազգային գրադարանի անձնակազմի Փոնոյակ զմպարութեամբ հարողիցե գտնել նրա մի «անիմաթիո» օրինակ՝ Վ. Ալազանի «Հովհաննես Շիրազ» առաջարանով²⁴: Մյուս օրինակներից այդ առաջարանը ժամանակին որպես «ժողովրդի թշնամի» աքսորած լինելու պատճառով: Իսկ առաջարանն ամբողջութեամբ մեզ չի հասել. պահպանվածը մոտ 4 էջ է՝ առանց էջահամարների: ԱնհՀայա է, որ «Գարնանամուտը» շարվելուց հետո մեկից ավելի անգամներ քանդվել, վերաշարվել ու վերակապվել է, բնականաբար էջահամարներն էլ փոխվել են, իսկ առաջարանն էլ էջահամարները չուներ:

Անվանաթերթից հետո Վ. Ալազանի առաջարանը գրադեցնում է գրքի 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ էջահամարակալված էջերը:

²⁴ Նախապես այդ առաջարանը եղել է քաղսկան ծավալուն. Գովհ. Շիրազի ասելով 68 էջ ներառյալ իր 15 էջ կազմող ինքնակենսագրությունը: «Չիքոս լույս տեսավ անժողով պլակատի խմբագրութեամբ և առաջարանով: Առաջարանը իր մեջ պարունակում էր նաև իմ ինքնակենսագրական...: Ելով ժամանակ... կարդում ենք «Գարունը» քրոսիցի վրած «Բանաստեղծը մտորում է Սյունիքի մասին» խոցազուկ խաղաղություն Գ. Շիրազի խոսքը... Զարեմն էր պնդողաթի գեղարվեստական քանոն վարելը: Ես ընդդիմացել էր Ալազանին, ասելով «Ի՛նչ է, կատիկ ևս իրատարալուն, այսպես էլ երկար առաջարան՝ մի պատճառն էրայտարիքի հանդերձ...»: Եվ Զարեմնը առաջարանի 53 էջից կոճառում քողմում է 23-ը: Բայց ի՞նչ ով կարդա «Գարնանամուտը», կտեսնի միայն 3 էջը (իրականում 4 ու լրիվ էր - Ս. Ա.): Զարեմնը Ալազանից գաղտնի իջել էր տպագրան և հանել է նաև 20 էջը: Այս բոլորը մասին եմ չստ ուշ լսեցի, ինչպես, որ մեծ քանակությամբ մտածել էր իմ մասին՝ համբարձ գրական փառքից զխաբախույտ չունենամ...» (ՏԵՍ «Գովհաննես Շիրազի մասին» ժողովածու, էջ 98):

Բուն գիրքը «Տխուր-արտում այն փողոցից» բանաստեղծությունը սկսվում է 9-րդ էջից: Իսկ 6-րդ էջին 7-8-րդ էջերը: Չկան: Մնում է եկեղեցի, որ այդ առաջարկները Չարենցի վերջնական կրճատումներից հետո եղել է 5 էջանոց³⁵, որի մեկ էջն էլ սպազությունից հետո են կրճատել առանց Չարենցի, նորից շարել և տեղադրել: Միայն այս դեպքում կարող էին պահպանել գրքի 7-8-րդ էջերը:

Չարենցի և մեկ ուրիշի ձեռքով խոստացույնս համառոտված այդ առաջարկում, որի հեղինակը Վ. Ալազանն էր, տեսնում ենք Հովհ. Շիրազ բանաստեղծի առաջին լուրջ գրավոր դեհաստությունը: Արդեն փորձառու և ճաշակավոր Ալազանը նախկինում հմուտ գրաչար է եղել և շատ գրքերի առնչվել, որպես «աարտչի պրեսա» հրատարակել է մի շարք բանաստեղծական ժողովածուներ և արձակ գործեր, 1920-ական թթ. եղել է Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի նախագահը, 1932-36 թթ. ՀԳՄ վարչության առաջին քարտուղարը, նույն շրջանում խմբագրում էր «Գրական թերթը»: Նորագույն Հայ բանաստեղծության ձևավորման շրջանի ոչ-երկրորդական դեմքերից մեկն էր նա. Հավանաբար, վաղուց էր նկատել պատանու գրական բացառիկ բանքերն ու ճշմարիտ ուղղվածությունը, նրա պրոլետարի գրական ու ժողովրդական ակունքներն ու գեղարվեստական մտածողության մի բանի էական յուրահատկությունները, որոնցով այդ բանաստեղծը տարբերվում էր իր սերնդից ու արդեն լուծարված Առողջափայլի գրողներից: «Դատելով ներկա ժողովուրդի նյութերի մեծ մասից, - գրել է նա, - մենք սկսնակ այս պատանուն կհամարենք նոր գյուղի քնարերգու: Անցնելով անապատատության, որությունը դառն բովից և աչք բացելով մեր կոլտնտեսության հարուստ, բովանդակալից առօրյայում, - նա անսահմանորեն ոգևորվում է, և այդ ոգևորությունն ստեղծում է

մի շարք բոտ ամենայնի Հաջող բանաստեղծություններ»³⁶ (ընդգծ. - Ս. Մ.): Ընդգծվածում ուշադրություն դարձնենք «նոր գյուղի քնարերգու» արտահայտությանը, որն արվում էր բնագամենը մի քանի տարի առաջվա պրոլետարական գրականության շատագույնի կողմից: Ալազանն և նրա սերնդակիցների, Հատկապես Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի գունդի աղմկաբարություններից հետո ստպարեղ էր գալիս մի գույլայ բանաստեղծ, որը չուներ իրենց թերությունները և օժտված էր շատ էական առավելություններով: Նա իրենցից օժտված էր ու գրագետ (1920-ական թթ այդ սերունդը հիմնականում չուներ գրական բավարար գրագիտություն), իրենց պես չէր հերքում դասականներին, մեքենա ու արակույտ, գործարան ու դազգահ չէր փառարանում, «հրաբխամարչ» չէր երգում, նորարար երևալու հիզ չէր անում, գալիս էր ոչ թե վերացական տեսություններից, զաղափարական պարտադրանքներից կամ օտար ազդեցություններից, այլ բուն կյանքի իրական տարերքից ու ժողովրդական ակունքներից: Ճիշտ է, սոցիալիզմի, երկրի վերակառուցման արձագանքները նրա բանաստեղծություններում էլ անհրաժեշտաբար կան, սակայն գրանք չեն դառնում քաղաքական շափածո ճառ: Անգամ նրա նց մեջ նկատվում են տաղանդի ցույցերը:

Որքան էլ Հ. Շիրազ բանաստեղծը գալիս էր ուրիշ տարերքից, ուրիշ մտածողությամբ, նա այնուամենայնիվ ուներ իր մեքենավոր ու հեռավոր գրական նախորդները, որոնք էլ իրենց կենսունակ ավանդներով սնում էին բանաստեղծին: Հենց Ալազանն էլ զիպուկ նկատել ու մտանշտույց արել Շիրազի առնչությունները իր գրական նախորդներին՝ Թումանյանին, Խաչակյանին, Մեծարենցին ու Հայ ժողովրդական բանահայտությանը. «Դեռ նոր կազմակերպվող այս պատանու ստեղծագործությունների որոշ մասի վրա ակնթախ է մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի ազդեցությունը, որի «Համերգ» բանաստեղծությունը եղել է մեր պատանի հեղինակի առաջին

³⁵ Մենք չենք բացում ժամանակի գրական նրբուրտին բաշամանք» Ե. Չարենցի այսպիսի տարբերումն ընդ մի այլ հնարավոր ու հավանական նպատակ հարձածի տակ լցնել ու տարաբնույթ հարձակումների թիվս լյարձնել նոր-նոր գրական առաջադեմ նմուղ պատանի տաղանդին - Ս. Մ.:

³⁶ Գ. Շիրազ, Պարսկամուտ, Եր., 1935, 4 Ալազանի «Դոկիմենտ Շիրազ» առարքանը, էջ 3:

լուսատու աստղը, երբ անապատան իր անցյալում շուկայում գտնվեմ է մթյո մի տուպրակ և վրան կարգում իր վրա ցնցող տպավորություն գործող այդ բանաստեղծությունը: Այնուհետև նկատելի է խորունկ քնարերգյակ Ավետիք Իսահակյանի և մասամբ Միսաք Մեծարենցի ազդեցությունը՝ առանձնապես նրա մանր բանաստեղծությունների վրա»³⁷ (ընդգծ.—Ս. Մ.):

Մեր համոզմամբ էլ չօվհ. Շիրազի բանաստեղծությունների ձևնային բնագավառներում կան նաև պուշկինյան ներշնչումներ, ինչպես հստակ երևում է անգամ «Զմռան իրիկունը», «Զմռան երկնո» բանաստեղծությունների վերնագրերից, սակայն նաև Վտորոմանի «Հացին երգից» ներբրանգներ՝ «Արտերի միջով», «Հունձը» և այլ բանաստեղծություններում: Սակայն խոշոր վարպետներից կրած ազդեցությունները համարելով բնական երևույթ՝ ողջամիտ Ալազանը Շիրազին չի պարփակել միայն ազդեցությունների ոլորտում, բնդհակառակը, արժեաբեղ է նրա սեփական մտածելակերպը և կարևոր դիտողություններ արել նրա բանաստեղծական մտածողության յուրահատկությունների ու մանավանդ ինքնատիպությունը հաստատող ոճի վերաբերյալ: Առաջին իսկ գրքով Վ. Շիրազը ներկայանում էր որպես իր սեփական ոճն ունեցող ու բուռն մտածելակերպով բանաստեղծ: Իսկ սա արդեն բարձր պոփստի ցուցանիշ էր:

Ինչօվ էր Շիրազը տարրերվում իր սերնդակիցներից: Նրա ինքնատիպությունը դրսևորվում էր ոչ միայն դասական ձևի ու պարզություն, արդիական խոր բովանդակության, այլև առաջին հերթին զեղարկոտական անսովոր պատկերների, համեմատությունների, ոճի մեջ, այսինքն այն ամենին, ինչ անհրաժեշտ էր յուրաքանչյուր իսկական բանաստեղծի համար:

Արզարամիտ այս գնահատումների հետ միասին, սակայն, Ալազանը ավագի իրավունքով պատանի բանաստեղծին արել է բարեկամական դիտողություններ, որոնք թեև մասամբ արգարացի էին, սակայն անմիջապես շահարկիցին Շիրազի՝ պատ-

կերպեր մտածողությունից դրեթե զուրկ հակառակորդների կողմից: Նրանք էլ, զուցե և Ալազանից փոխ առնելով, տարածեցին այն անհեթեթությունը, թե Շիրազը պատկերացնում է, առանց պատկերի բանաստեղծություն չի պատկերացնում: Երևի միայն իրենք էին պատկերացնում բանաստեղծություն՝ առանց պատկերի: Այսինքն՝ բանաստեղծի իրական առավելությունը ներկայացվում էր որպես աններելի թերություն:

Ցույթը, մեզ հայտնի էլ Ալազանի առաջարանի ամբողջական տեքստը, չգիտենք էլ՝ Չարենցի և զլավիտային անհայտ անձի ինչ կրճատումներից կամ հավելումներից հետո է մնացել հետևյալ արտահայտությունը. «Վերին աստիճանի այս պատկերամուրությունն է պատճառը, որ Շիրազը հանախ բնկնում է աննպատակ, բարդ ու անըմբռնելի պատկերներ ստեղծելու հետևից, մի երևույթ, որին զոհ է դնում բովանդակությունը»³⁸ (ընդգծ.— Ս. Մ.):

Ձեխ և բովանդակության՝ հին ըմբռնումներից եկող շփոթ կա այտեղ. հատկապես բովանդակային ձևն ու ձևային բովանդակությունը չտարրերակելու պատճառով են ի հայտ եկել նման թյուրմացությունները, որոնք, չարենցյան ըմբռնումով «ձեխն առաջնություն տալու» հետևանք էին: Մինչդեռ չիրազյան բանաստեղծություններում բովանդակությունն արտահայտվում է համապատասխան դասական ձևով, և այդ ձևն էլ ունի իր նոր բովանդակությունը: Բայց ահա այս բնույթի արտահայտություններով Ալազանը կամ նրա առաջարանին Չարենցի կրճատումներից հետո միջամտած անհայտ անձը կարծես ակամա հուշում էր ոճանց, թե որն է չօվհ. Շիրազի խոցելի տեղը և ինչպես կարելի է նրան հարվածել ու քննադատել: Նրա այս հնչեղ հայտարարությունը, սակայն, չի հիմնավորվում որևէ զրական օրինակով, և անհասկանալի է մնում, թե որն է չիրազյան այդ դատապարտելի պատկերամուրությունը:

³⁷ Սույն տեղում, էջ 4-5:

³⁸ Սույն տեղում:

Հնաաբբերն այն է, որ Այազանը մատանանչել է գրքում իր Հավանած բանաստեղծությունները, բայց չի նշել գոնե որևէ բանաստեղծություն, որն ունենար իր վիպակոչած թերությունները: Բույր գեպերում, իր որոշ վիճելի Հարցադրումների վրա կամ ինքնապահանջության Համար արած որոշ արտահայտություններով Հանդերձ, մեր առջև է բնութագրական լուրջ խոսք, որում նկատելի է նրա վաղ գրչակցի ազնիվ մտահոգությունն ու սրտացավ վերաբերումները առաջին գրքով ընթերցողին ներկայացող պատանի բանաստեղծի գրական ապագայի Հանդեպ: Հովհ. Շիրազի առաջին գրքում իրոք կան կատարյալ բանաստեղծություններ, որոնք Հնաագայում նույնությամբ կամ թեթև վերամշակումով տեղ են գտել նրա Հրատարակած Հատընտիրներում, ժողովածուներում ու Հատարային Հրատարակություններում, դարձել են քրեստոմատիական նմուշներ: «Տխուր-տրտում այն փողոցից», «Երեանի շողը», «Ո՛րք էր գարունը», «Երգեր Հողին» շարքը, «Արևին», «Արաբրին», «Նրագարա», «Հին աշխարհը չեմ տեսել», «Թոնիրները», «Ազգայինները»... Վերջինս իր նախնական տեսքով էլ քնարական իսկական գլուխգործոց է՝ սիրուց ու կարոտից ծնված կատարյալ բանաստեղծություն, բնապատկերի և մարդկային Հողե-վիճակի գույնգույնության դասական օրինակ, որի տողերում աշխարհընկալման ու վերարտադրման Հենց շիրազյան կերպն է սովորական բնապատկերի և զգացմունքային թանձր շաղախի Համագրություն:

Ազգայինները կանաչ կպերում
Ամեն ստավոս երգում են խաղաղ,
Մաղող արևն է նրանց Համբուրում,
Թույնում, տանում դաշտը լուսալու:

Սիրոս նման է կանաչ կպերին.
Հոգուս կազբից երկի ստավոս
Իր թևին տալով թռավ Ազգայինն³⁹

Մի փետուր թողած սրտիս կալի մոտ:

Իսկ «Արևին» ձոնը մի փոքրիկ քնարական գլուխգործոց հիմներդ է, արևներգության մի նոր որակ, որի մեջ մեծարենցյան «լուսարագձ հիվանդի» «Շողա՛, շողա՛, բարի՛ Արև, հիվանդ եմ» թախանձադին աղբյուրի փոխարեն տեսնում ենք խեղճուկրակ «մանկության անույս օրերից» կյանք վերագրված պատանու զորեղ կենսաթիրության գրսևորումը՝ որպես վայրկյանի կյանք ունեցող զավակի և սերունդների Հավերժ կենսատու գորովագույթ մոր Հարաբերության արտահայտություն:

– Իմ բարի, իմ ջերմ, Հարապատ իմ մայր,
Իմ բարի արև, ես քեզ եմ սիրում,
Քեզ եմ երպել կարոտով անծայր
Իմ խեղճ մանկություն անույս օրերում...
Դու անհուն բաժակ, իմ Հոգու ոլորտ,
Ես՝ վայրկյան, իսկ դու՝ Հավիտյան համփող:

Շուայրիբ դիմելդ իմ Հոգու թատում,
Ուր Հավերժ կյանքի արևն է Հուսում...

մշակվել է: Միս վերամշակված տաղերակը, 1-ին տունը գրեթե անողորմամբ է փոխվել, իսկ 2-րդ տան մեջ փոխվել է 2-րդ տողը և 3-րդ տողի գեղաստույկ Աղավթին դարձել է փոքրատու:

Աղավթինքը ամեն ստավոս
Կազբի վրա ծակտում են անկույթ,
Կապույտ ոճոսն է մրանց կարտադում,
Ենցճուժ-տանում դաշտերը կապույտ:

Սիրոս նման էր կանաչ կազբին,
Բայց սրտիս կալից մի պաղ ստավոս
Իր թևին տալով թռավ ազգային՝
Մի փետուր թողած սրտիս կալի մոտ:

Ընդգծված տողերն ու բառերը փոխված են: Հավանական ենք համարում, որ առաջին տաբերակի երկրորդ տան գլխադրով Աղավթին պարզ կրիպակ կամ տեսասխալ լէ. այլ անմասնու, և բանաստեղծը նախապես մնալի է ունեցել որոշակի անճանաչողության: Ենթադրում ենք՝ զող Աղավթուն: Կարծում ենք՝ բանաստեղծը միտ է վարվել՝ մասնավոր փաստից գնալով դեպի գեղարվեստական լայն ընդհանրացում – Ա. Ս.:

³⁹ Երկայացված «Աղավթինքը» բանաստեղծությունը, վերջին հրատարակություններում պահպանելով հիմնական կառույցն ու գրության տարբերիչ 1935, մասնակիորեն վերա-

Երեք բանաստեղծություններից կազմված «Երգեր Հողին» շարքը, որն ամբողջական պոեմի տպավորություն է թողնում հիշեցնելով Վարուժանի «Հացին երգը», աչքի էր ընկնում գյուղական տարրերի բանաստեղծականացմամբ և արձանացել էր բարձր համարվելու, իսկ «Թոներիները» այս զբոսում զետեղվելուց առաջ Ազատի նմանյանի Հիացական գեանահատականով էր հանձնարարվել «Գրական թերթում» տպվելու:

«Փարսանամուտից» այս բանաստեղծությունները մենք ընտրում ենք այսօրվա չափանիշներով որպես ժամանակի փորձություններից անցած ու քննություն բռնած ճշմարիտ բնարեզուլտատի ընտիր նմուշներ:

Այսպես էր իր առաջարկում նշել էր նաև հաջողված այլ գործեր, ինչպես ժողովրդական ողով ու օժով ստեղծված «Աղջիկը երգում է», «Արքայախորում», «Մարտիչաղ» պոեմից տպված հատվածը՝ «Մարտիչաղի մանկային երգը», որում կերպավորված են Արժիվ Սորեն և Աղասի Նանջյանը՝ ընկեր Աղասին և այլն: Ժողովրդական կյանքի պատկերման և բանահյուսական նյութերի օգտագործման հաջող օրինակներն Այսպանը ուսանելի էր համարում սկսնակ ու երիտասարդ բանաստեղծների համար:

Շուրջ հարյուր էջ կազմող անգրանիկ ժողովածուի համար այսբանը շատ է, թե քիչ: Համենայն դեպս՝ Հասկեր, արևի համբույրներն եք գուշ «Արտերին», Ելագարա, ես քո տարերքն սպիտակ Երկի ժամին գզում եմ իմ կրճի տակ («Նիպարա»), Ձմեռն ի՞նչով Մասի ճերմակ կտարից, Բանակ զարկից դաշտերում, Ձյան բանակի զորավարը բուքն հանդից Փարսան կարտուն է բերում և այլ պատկերներ բնարուխ, հասուն բանաստեղծի հայտնագործություններ են, որոնք ուրախությամբ ընդունվեցին քարեաիրտ ընթերցողի ու գրական ազնիվ մարդկանց կողմից և հանդիպեցին չարամիտների սվիններին: Որպես ժամանակի համար սովորական «Երկամի գարնան», «Երկամի կամի», «Երկամիվոր երկրի երգերի» ու «Մրկանների լիրիկայի» հակադրություն է հնչում Հ. Շիրազի «Երգ զգացմունքների» բանաստեղծությունը:

Տիրում էր համբույր-հանուր օգևորություն միտություն: Այն-բաններից ու մոխիրներից հասնող, վերածնվող երկրի տիրոջ հպարտությամբ է պատանի բանաստեղծը ներկայացնում նրա վերելքի ու ապագայի հանդեպ իր մանուկ հավատն ու մարդկային անկեղծ հրեմանքը, որով կարողանում էր համակել բոլորին: Երկամի ու մեքենայի անիմատս պաշտամունքի փոխարեն բանաստեղծը ներկայացնում է զգացմունքի պատկերավոր մարմնավորման իրօք հետաքրքիր նմուշ:

Եվ սիրտս որպես բալեն վանդակում՝
Ուրախությունից նոր թևեր ստամ՝
Կրճքիս վանդակի ճաղերն է քանդում՝
Հայացքն իմ երկրի վերելքին հասում:

Այդպիսի եկեմ ճիշտ բառագործածություն շնորհիվ, բառի զեղգրտական արժեքի սուր զգացողություններ բնապատկերներ, պատկեր-արձանագրություն, պատկեր-ապրում ստեղծելու, բնարական Հերոսի խոհերի, զգացմունքների արտաստվող գեղեցիկ պատկերագրման հետ միասին գրևորվում է նաև պատանի բանաստեղծի զեղգրվեստական մտածողության՝ թուամանյանական աշխարհից եկող մի այլ կարևոր յուրահատկություն. զա չափածո քնարական ակաբալիր և քնարական պատում ստեղծելու հմտությունն է դիպաշարային բանաստեղծության մեջ: Այդ յուրահատկությունը անկաշկանդ գրևորվել է «Երգեր Հողին» շարքում, «Անտատի կահագանը», «Մարտիչաղի մանկային երգը» և այլ գործերում:

2.

«Փարսանամուտ» գրքով և նույն 1935-ին լույս տեսած «Միամանթո և ԽՂեզար» պոեմով Հ. Շիրազը Հայտնվեց մի միտությունում, ուր պետականորեն ամեն ինչ գործադրվում էր ազգային մտածողություն, ոսկոր ու ողնաշար ունեցող բոլոր ճշմարիտ արվեստագետներին լուսեցնելու և ասպարեզից հեռացնելու համար: «Ցարերի գահին բազմած» և «աշխարհը ֆայտան չինած» թիֆլիսցի «Ենդհակապ կինտոյի» հրամանով բո-

լոր ազնիվ մտափորականները ենթարկվում էին դամանագույն բռնութեան ու Հայաժողովների, երկիրը բռնել էր «ձուլածափալ արյան ցոլքը շտապածին», «միջնադարյան արեղենացյալ կացինը» կտրում էր Հայոց անտառի ծառերը, կտրում ու «լափում էր որձակը մտքի»: Ստալինյան ու բերիական դաման Հոգմբ գորշ ու դեղին տերևների պես Հայաստանից ցրում – Հեռացնում էր Հայրենի Հունդերը, որ գնան և «խչամարի դաշտերում մեռնեն» (սա այդ ժամանակներին տված շարենցյան Հանճարեղ բնորոշումն է):

Եղիշն Չարենցը, Ակսիլ Բակունցը, Վահան Թոթովենցը, Զապել Եսայանը և շատ-շատերը Հորթորվիցին ժողովրդի թշնամիներ ու ոչնչացվեցին, ուրիշները, դարձյալ ստղանդավոր մարդիկ, գրեթե նույնպիսի Հնարավի մեղադրանքներով ու օրակումներով Հայրենիքից վտարվեցին, արտրվեցին Հեռավոր թաղաներն ու տունդրանները: Ծիրիկական այս Հաշվհարգարն ուղեկցվում էր դամանագույն մուուցքով իրականացվող Հոգևոր սպանողով: «Մի քանի խղճերի Հախուռն ցնծության ներքո» արգելվում էին նաև Բաֆֆու, Պատկանյանի, Սիաման-Թոյի, Վարուժանի, Չարենցի, Բակունցի, Թոթովենցի, Մահաբուն, նաև Հենց իր՝ Երրագի ստեղծագործություններն ու գրեթե ողջ արևմտահայ ու արդեն ձեկավորվող սփյուռքահայ գրականությունը: Անփոփարինելի Չարենցից Հեռու քանաստեղծական անդաստանը գրեթե ամառացի էր, ասպարեղը մնացել էր մի քանի կույր ու կիսակույր աշուղների՝ նիկողոսանների, գրիգորների, առաքելների ու սահակ – նովանների, որոնք մամուլը Հնդեղում էին Ստալինին, գործարանին, արակտորին ու կոլխոզին նվիրված անմիա ձոներգ – փառաբանություններով, իսկ դրանք, կարելի է սասել, նվազագույն աննշույթյուն իսկ չունենին գեղարվեստի Հեռ: Սեպհան զավեշտականն այն էր, որ նրանք քաջալերվում էին պետության կողմից ժամանակի մամուլում ու մանավանդ «Գրական թերթում» էջեր արամադրելով նրանց անարվեստ ոտանավորներին, իսկ Չարենց Հանճարին վտարում էին գրողների միությունից՝ նրա իսկ ընկերների «ձեռքով միաձայն»:

Հայ Հոգևոր – մշակութային կյանքի և մանավանդ գրական մտափորականության այս նոր եղանակի օրերին ու նրանից Հեռո Հովհաննես Երրագին էր վիճակված պատմական մի ծանր ու վսեմ առաքելություն՝ անկարելի պայմաններում անմար պահել Հայ քնարերգության Զահր:

Իսկպես, նոր էր մարել «վերջին Զահր»՝ Չարենցը, և գեթ թաքմ էին մյուս նահատակ, քանատարիկայ ու արտրյայ գրողների կորստյան վերքն ու կակիծը: Դժվարին ժամանակներում այդ ողջ ծանրությունն իր ուսերին վերցրեց արդեն Երևանի պետական Համալսարանի ուսանող Հովհ. Երրագը: Նա արդեն գրականություն էր մտել ծրամանալար քնարով, երկինքը Հագու մեջ, գարունը կրծքի տակ, արևը աչքերին, աղբյուրները լեզվին, ձեռագրիկներով, մանուշակներով, մյուսամբույր չունենեցով, Հոգեթով Հասմիկներով, վարդերով ու կակաչներով, սարերից բերած նորարար թարմությանը, մարդկանց Հավիտենական գարուններով երջանկացնելու Հասակ զեղապիտական ծրագրով և ազգարարից «մեր երգերի լուսարացը»:

Մանուշակներ ձեռքերիս ու չուշաններ ոտքերիս, Ու վարդեր այտերիս ու գարունը կրծքիս տակ, Ու երկինքը Հոգուս մեջ, ու արև այտերիս Ու աղբյուրները լեզվիս սարից իջև ես քաղաք, – Ու մարդիկ ինձ տեսնելով՝ իրենց Հոգևում աչքերին Տեսան ուրիշ մի աշխարհ, գարունն տեսան նորարար: – ԻՆչ թարմություն, – ասացին, – իՆչ թարմություն, – ու բացին Լուսամուտներն իմ առջև, ու ես՝ իմ սիրտը բացել Անցելում էի երգելով ու շող տալիս մայիներն Մանուշակներ ու վարդեր ու Հասմիկներ Հոգեթով, – Կարծես մի ողջ բնություն մի պատանի էր դարձել, – Քաղաք իշկ լեռներից կանցնել գերուխա Հեթումով, Երկրներկիր շող տալով կակաչներն իր ձեռների, Մեր երգերի լուսարացն ու գարունը լեռներ:

Մեքենայի, անկվների, դազկանների, գիգլների, արակտորների փառաբանության փոխարեն՝ գարուն, բնության զարթոնք ու գեղեցկություններ, Համաշխարհային գառանցական Հեղա-

փոխութեան ու «մկանների լիբիկի» փոխարեն՝ Հայրենիք, Հայաստան, մայր բնութուն, Հայոց վիշտ, ժողովրդի պատմական ճակատագիր, ազգային երազանք, միավուսակցական քարոզչութեան ու երգումների փոխարեն՝ մայր ու Հայր, կին ու զավակ, ընկեր ու բարեկամ, սիրտ ու սեր: Սա Խ Արզումանի սաս՝ «սրտի բան» է Ե. Չարենցի սաս՝ «սրտի ուղեւթ խաղ» զրկու պատգամախոսութեան կենսապոթմունքն էր նոր ժամանակներում՝ նոր մտածողութեամբ, նոր լեզվով և անձրցելի պատկերավորութեամբ:

Նոր բանաստեղծի Հայաստեթյունն աննկատ չմնաց. նրան անմիջապէս ճանաչեցին ու գնահատեցին և Հայաստանում, և՛ Սփյուռքում, և՛ Խորհրդային Միութեան բոլոր Հանրապետութիւններում ու այլուր:

Դեռևս 1936 թ. Արշակ Զոպանյանը մարգարեանում էր. «Կուզեմ աշտեղ գտնեք բանի մը տողով հիշատակել (ավելի լայնորեն անոնց մասին խոսելը թողնելով առաջիկային) տիտղոսները երկու քերթողական գրքուկներու, որ Հայ նոր ու զմայլելի բանաստեղծի մը բերկրառիթ Հայաստեթյունը կը բերեն մեզի, այն է «Կարնանամուտ» (խոկապէս գարնանաբույր) տաղերու Հովաքածուն և «Միամանթո և Խճեգրանք» Հայկապոլ վրայերգը Հովհաննէս Երևազի, որ երկն անուպատան, «խուժանային» որր տղնի մը եղած է Խ. Հայաստանին մե՛կ և աշար, ըստ իս, Երևանի և ամբողջ աշխարհի Հայ բանաստեղծներուն մե՛կ ինքնուրույն տեղ մը գրավելու արժանի ներշնչյալ, Հմայիչ քնարերգակ մըն է»:

Գ. Մահարին Հովհ. Երևազի մասին իր բնութագրական բազմամալ Հողվածում որոշակի նպատակով Հնէնցնում է Սփյուռքի մեծ գրագետ, իր գնահատումների մե՛կ սովորաբար բաճահճ, երբեմն ուշնիսկ ծայրահեղ ու Հակասական⁶⁰ Հակոբ Օշականի կարծիքը. «Այստեղ գործարանային միայն ու զժգարահճճ քննադատ Հ. Օշականի ջերմ գնահատականն է Հ. Երևազի մասին. «- Այս տղուն մե՛կ արեւելահայ գեղջուկ

պարզութեանը և արեւմտահայ շքեղ պատկերավորութեանը, ոճագեղութեանը կրնան իրար գտնել... Եթէ Վարուժանի շքեթութեանը որ մը պիտի խառնվի գեղջուկուշունին, կրկարծեն որ իրականացնողը այս տղան պիտի ըլլա»⁶¹:

Հովհ. Երևազ բանաստեղծն ուներ ազգային ու Համաշխարհային դասական արվեստի այնպէսներքի վրա բանաստեղծ իր գեղագիտական դաստնանքը: Նրա և պղնձյա շեփորի ու թմբուկի, մեքենական շոխիչի ու ամբողջ աշխարհի խորհրդայնացնելու մոլագարութեամբ տարված, «միջազգային ցեկայի» սիրահար ժամանակակիցների Հետ Հրապարակային բանավեճն անխուսափելի էր և պիտի լիներ անդիլում: Այնպէս որ, սկզբից ևեթ լինելով Հոգեբանութեամբ, մտածողութեամբ, ճակատագրով ու նկարագրով, ուղն ու ծուծով Հայ բանաստեղծ, ճիշտ կողմնորոշվելով դեպի դասական արվեստի լավագույն այնպէսներ ու ճշմարիտ քնարերգութեանը՝ Հովհ. Երևազը, ժողովրդական լայն գանգվածների մե՛կ անվերապահ Համակրներին ու երկրպագուներին բանակ ունենալով Հանդերձ անխուսափելի Հակառակորդներ պիտի ունենար խորհրդային երկրի թե՛ կուսակցական գեղավարութեան, թե՛, մասնավորապէս, նրա դրական քաղաքականութեանն իրականացնող Հանձնակատար չինովիկներին ու գրական միջավայրի Հանկատար միջակութեաններին մե՛կ: Նրանց դեմ իր գեղագիտական բանավեճը Հովհ. Երևազը նախ վարում էր քնարական բանաստեղծութեան Համար թույլատրելի սահմաններում, ապա և Հարկադրված էր անցնել բացահայտ առճակատման.

Ինչ դուք երկցեք պղնձյա փողով՝
Ես դժուխտ սարից քնարիկեցի,
Դուք քնքշութեանը Բացքերի բողով,
Ես լացի վիշտը սիրուց ընկածի:

Դուք շեփորում եք արակտորը դեռ,
Ես սիրոն եմ երգում արակտորիստ:

⁶⁰ Իր կարծած «Պայ գրականություն» դասագրքում (Երուսաղեմ, 1942) նա գրել է. «Պայաստեղծի մեք ալ այսօր լեւն Եղիշ Զարենց, Գեղամ Սարյան և Գովհաննէս Երևազ անուցներով մարդիկ. ուրբոս ոտանախոր կը գրեն իրենց բանաստեղծ չլլալը ապառաջանելու համար»:

⁶¹ «Գովհաննէս Երևազի մասին» մոդովածում, էջ 11:

Երանյի ռուսակ: Օստոմ «Փարնանաուտ» Շիրազը, արևմ. արևմ. 1939 թիվը «Իմ անձնակալ տարիքը» անվանող Շիրազը: Ի դեպ, ծան կողմի լուսանկարն է դրված 1940 թ. «Երգ Նայաստանի» գրքում:

Ձեր երգը՝ երկաթ, իմը՝ սիրտ ու սեր,

Ու մի թի սրտին ժանգը կեանքի...

Ձեր երգը՝ երկաթ, բայց մարդն է անվերջ

Զարթնեցնելու Մարդը մարդու մեջ:

Սա «միաշքանի, միտանի», միայն անհեթեթ ու անորոշ «ճիշտ փղձկացող» խրափրակի փոխարեն նոր ժամանակների «խիճը, խանդ ու սեր» ունեցող մարդու «Տորդ Հույզերը» երգելու շարժեցյալն ալանդների կենսագործումն էր ուղղակի առումով: Այսպես էր պատանի Նովհ. Շիրազը դառնում հայ դասական քնարերգուի մանկավարժական շարունակությունը նորագույն ժամանակներում:

«Փարնանաուտը» ճամփարածան կամ դաղարի Հանգրվան չէր Ն. Շիրազի Համար, այլ, ընդհակառակը, ստեղծագործական

նոր վերելքի խթան, ինքնահաստատման գործը կռիվն: Այդ Հաջողությունը ամրապնդելու և գրական նորանոր Հարիզուններ նվաճելու ճանապարհին անչափ կարևոր դերակատարություն ունեցավ Նովհ. Շիրազի ուսումնասիրությունը Երևանի պետական Համալսարանում, ուր նա Հարստացրեց ու կատարելագործեց իր գրական գրագիտությունը, շփվեց Համալսարանին գրական մեծ ուշխարհի հետ, որը նպաստավոր եղավ իր ձիրքերի և Հանձնարի գրանորման ճանապարհին:

Գրական սերունդներ: Սի դոկալ Պ. Սևակի տուն-թանգարանի պաննո- որմնանկարից

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ՀԱՄԱԿԱՐԱՐՆՈՒՄ

Անշուշտ, Հ. Շիրազը իր ժամանակի ծնունդն էր և չէր էլ կարող զերծ մնալ նույն այդ օրերի որոշ պարտազրանքներից: Անխուսափելի էր «Արևի երկիր», «Բենեդի առուժը» պոեմների և օրվա հրամայականով ստեղծված ձանձրղբերի ծնունդը: Կարևոր, սակայն, այն էր, որ Հ. Շիրազը, լինելով ինքնուրույնական ըմբռնմամբ քնաշխարհիկ բանաստեղծ, հայոց մայր բուհում սովորելով ապրեց ստեղծագործական բուռն վերելք, ունեցավ հզոր թռիչքներ, որոնց արդյունքը այն ճշմարիտ գլուխգործոցներն են, այն հզոր նվաճումները, որ նրան արժանացրին Համազգային փառքի ու Համաշխարհային հռչակի:

Երևանի պետական Համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում Հ. Շիրազը սովորել է 1936 - 1941 թվականներին:

Համալսարանական հինգ տարիները բանաստեղծը հաճույքով էր հիշում, մանավանդ իր սիրելի ուսուցիչների՝ Հրաչյա Աճառյանի, Արսեն Տերտերյանի, Համազասպ Համբարձումյանի, Մկրտիչ Մկրյանի դասախոսությունները, արվեստի և գրքականության տարաբնույթ հարցերի շուրջ իր և դասընկերների միջև ծավալված բանավեճերն ու մանավանդ իր մեծածափոր գրական նախորդի և ուսուցչի՝ Ավ. Խաչատյանի գրական դասերը Համալսարանից դուրս:

Հետաքրքիր բնորոշումներ էր տալիս իր սիրելի ուսուցիչներին: Հր. Աճառյանի օգամ գրաբարի դասերն էր հիշում, որոնք գարձան բնագրով Նարեկ կարդալու լավագույն միջոցը: Բայց երբ Հր. Աճառյանը լեզվաբանության մի դասին հորդորել էր, որ բոլոր ուսանողները Օնիկից օրինակ պիտի վերցնեն և նրա նման գրեն իր դասախոսությունները, գաղտնիքը բացվել էր: Գարզվել էր, որ նա այդ դասերին ոչ թե դասախոսություններն է գլուխը կախ գրել, այլ ... իր բանաստեղծությունները: Վերափորձել էր գրանից մեծագույն լեզվաբանը և կշտամբել նրան:

«- Գրաբարի դասերին, Օնիկ, քեզ լավ էիր պահում, Ավոն (Ավ. Խաչատյանը - Ս. Մ.) էլ խնդրել է, որ քեզ Հասուկ ուշադրություն դարձնեմ: Լավ էլ սովորեցիր գրաբարը. կարծում էի՝ մարդ ես դառնալու, դու մի անի՛ բանաստեղծ պիտի դառնաս: Դրա համար էիր բնդհանրա՛ լեզվաբանության դասերին միայն մարմնով ներկա, իսկ մտքով ու հոգով՝ մուսանների հետ: Նա՛տ էին գեղեցիկ:

-Գուք էլ եք բանաստեղծություններ գրել, ընկեր Աճառյան. մեկը նույնպես հիշում եմ. Ձեր գրածներից ամենալավն է, իսկական գոհար

Գոհարին տեսա այսօր,

Ինքն էլ անուշ մի գոհար...

- Լավ, լավ, դատարկ բան է, ամեն հիմարություն չեն հիշի. քո գրածներից կարգա, - ասել է Հր. Աճառյանը, - հենց հիմա ինչ գրում էիր նա կարգա:

- Կիսատ է, խանկարեցիք:

- Վնաս չունի, դու այդ խանկարվածի կե՛սք կարգա: Կարդացի.

- Ա՛խ, թի ինչու եմ այսքան անհապիտ

Միայն քո Հանգիստ աչքերը գիտեն...

- Իսկական գոհարը դա է, Օնիկ: Իմ դասախոսությունները բոլորն էլ գրում եմ, իսկ այ սա միայն դու կարող ես գրել: Գրի՛ր երբ ուզում ես, ինչքան ուզում ես, իմ դասերին ես քեզ չեմ խանդարի»:

Գրեթե ընկերացել էր անտիկ աշխարհի հուճահոսմեական և արտասահմանյան գրականության դասախոս, իր նման բանաստեղծական խառնվածքի տեր Համազասպ Համբարձումյանին:

- Գիտե՛ս ինչ մեծ մարդ էր, իսկը իր պաշտելի Հոմերոսի դյուցազնական ազնիվ հերոսներից: Ինչպե՛ս մեզ սիրահարեցրեց Հոմերոսին ու Վերգիլիտին, Հին աշխարհի մյուս բանաստեղծներին ու ողբերգակներին, Վերածննդի ժամանակների Դանթեին, սոնետների արքա Պետրարկային, Սերվանտեսին,

Շեքսպիրին և ուրիշներին: Գրական նյութերին տիրապետում էր բնագրով, հին հուճարենից շոճորտին հենց լսարանում էր բուռն ուղեորություն քերականի թարգմանում մեզ համար... Ուրախ եմ, որ հետագայում հնարագորություն ունեցա հրապարակավ պաշտպանելու «Իլիականին» և «Ոդիսականին» նրա թարգմանությունները, և խոսքս բանի տեղ անցավ...

Մկրտիչ Մկրյանը նույնպես նրա սիրելի ուսուցիչներից էր: Լավ էր արտահայտվում նրա մասին և չէր թարցնում նաև նրա դասերին իր շարժանությունները: Մկրյանը հանձնարարել էր սեփերատ-գեկուցում գրել Նարեկացու «Մատյանի» մասին և ուսանողների ներկայությամբ կարդալ:

Գրել էր: Կարդացել: Նարեկացուց մեջբերումները ներկայացրել էր գրական արևելահայերենով, երբ գեո Մ. Խերանյանի և Վ. Գևորգյանի թարգմանությունները չկային. Մկրյանը գո՛վաբանել էր՝ տեսելով, թե քաղվածքները գրաբարից հայակազ թարգմանություններ են, և արդի գրական հայերենով տեսեք՝ ի՞նչ հրաշալի է հնչում Նարեկացին, միայն թե մի քիչ շիրազացվել է ...

Խորամանկելու համար Շոճհ. Երրազը տեղումտեղը զգլջացել էր ու անկեղծորեն խոստովանել.

— Ենթահայություն ընկեր Մկրյան. Ձեր խորհուրդներով եմ գրել. սեփերատի հաջողության համար Ձեզ եմ պարտական: Բայց անկեղծ պիտի ասեմ՝ Դուք գիտելիքների խորունկ ձոր եք, իսկ Ձեր ձայնը այդ ձորի հատակով հասող բարա՛կ առու... Մկրյանը կարծես ուրախացավ, բայց այդ պահին գլուժբեցին մեջս արթնացավ:— Սակայն, ընկեր Մկրյան, պիտի խոստովանեմ, որ ես զրանք գրաբարից չեմ թարգմանել, Ձեր հավանած այդ քաղվածքները Նարեկացու անունից պարզապես ինքս եմ գրել՝ նրան նմանակելով...

— Տես՛ նե, այնքան լավ էիր նմանակել, որ ինձ էլ շփոթեցրիր... Վերջին անգամը լինի...

Դասընկերներից մեկը՝ բանասերուցի Դավիթ Մարգարյանը, Շոճհ. Երրազին հիշեցրեց, որ արամարանություն գասերին գրե-

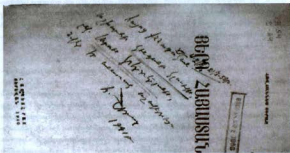
թե չէր հաճախել: Ու երբ քննություն ժամանակ դատարանը հարցրել էր.

— Բանաստե՛ղծ Շոճհանես Երրազ, դու գիտե՛ս, որ եկել ես արամարանությունից քննություն հանձնելու: Ասա՛՛ տեսնե՛մ՝ գոնե գիտե՛ս ի՞նչ է դատարանությունը:

Երրազն անմիջապես պատասխանել էր.

— Դատարանությունն էն է, որ ես ունիմ, դու չունիս...

Հիացած էր Արսեն Տերտերյանի դատարանություններով ու մարդկային նկարագրով: Նա կարողանում էր հայ գրակա-նություն արժեքները գնահատել առև և եվրոպական արվեստի չափանիշներով և իր հմայիչ խոսքը հիմնագործ էր անհրա-մեշտ զուգահեռներով:

իր «Երզ Հայաստանի» (1910) գիրքը երախտագետ ուսանող — բանաստեղծը նրան է նվիրել այսպիսի բնորոշ մակագրու-թյամբ. «Հայ գրականագիտության կենդանի կլասիկին՝ ընկ. Արսեն Տերտերյանին՝ իր անառակ աշակերտից: Շոճհանես Երրազ»⁴²:

⁴² Ձարմանալի պատահալանությունքամ այդ գիրքը Դ. Երրազի հիշյալ մակագրությամբ տարիներ առաջ նվիրեց ընկերներիցս մեկը — Ս. Ա.:

Համայնարանից հիշում էր նաև ցավալի դեպքեր՝ կապված Հատակաբեր 1936 — 38 թթ. Հայ դրոշմների ու մյուս մտափորականների բանտարկությանը, դեղահակաշարութայանը, արտորին, Հայ զբաղանության արժեքների արգելմանը և այլ ողբերգական իրադարձությունների: Պատմում էր, թե ինչպիսի հնարազան Հանդգնությունը էր բանտատեղծ Թեան Մնայյանը անձնագոհարար փրկել իրեն ստույգ վտանգից:

«— Չարենցի անունը ավորը կրկիններ Չարենցի օրը. էլ ուր մնաց կարողացողը,— ասում էր Հաճախ: — Իմ սերնդի ազնիվ մազդիկ շատ ծանր տարան նրա բանտարկությունից և մահվան գույժը: Ապրում էի Համայնարանի ուսանողական Հանրակազմարանում՝ դազադի շափ մի նեղ սենյակում: Գաղտնի կարգում էի արգեն արգելված Չարենցի 1932 թ. սեակազմ մեծագիր Հատորը և չէի կարողանում արցունքներս զսպել: Թրջվել էին Չարենցի գրքի էջերը, երբ սենյակ մտալ ուսանողական մի ընկեր՝ Գաբրիել Արևյանը, օրը Հետո երկար տարիներ ռադիոյում էր աշխատում:

— Ի՞նչ է, Օնիկ, լա՞ց ես լինում, ինչո՞ւ...

Էլ չկարողացա թարցնել. ստիպված էի բարձրաձայն արտահայտել զժգոհությունս ու վիրաբերանքը:

— Ինչպե՞ս են ձեռք բարձրացրել դարի բանաստեղծական մեծ Հանձարի վրա, «ես իմ անուշ»-ի, բազմաթիվ հրաշք բանաստեղծությունների ու Հզոր պոեմների հեղինակը, ամենախորհրդային, ամենալենինյան մեծ բանաստեղծը մի՞թե արժանի էր նման դատան ու անարդար վերաբերմունքի. նա ու ժողովրդի թշնամի՞... Ինչո՞ւ են այսպիսի մեծ բանաստեղծին բանտարկել, ինչո՞ւ...

Եվ լացս ու արցունքներս ազատություն ստացան...

Այդ ժամանակներում իմ մասին չարամիտները լուրեր էին տարածել, թե՛ Նիրազ մեծամիտ է, սպեռն է, չի կարգում, զարգացած չէ, իրենից, Թումանյանից, Իսահակյանից ու Ալազանից բացի՝ ոչ մի ուրիշ բանաստեղծի չի ընդունում և այլն:

Երբ հեթանոսական անգամ Հավաքված մի խումբ ուսանողներ այսպես բամբասել են ինձ, Գ. Արևյանն ինձ պաշտպանելու

Համար ստիպված, բարի մտքով տակ էր, թե՛ ճիշտ չեք ասում. Հենց նոր եմ աչքովս տեսել ու տկանջովս լսել, թե նա ինչպե՞ս է Չարենցին զարի բանաստեղծական մեծ Հանձար անվանում. կարգացել էր 1932 թ. նրա սեակազմ մի Հատորակը և իր արցունքներով թրջել այդ գրքի էջերը...

Այդքանը բավական էր: Ես չեմ օրն իսկ Հանրակազմարանի իմ սենյակ մտալ Համայնարանի ռեկտոր Գաբրիել Պետրոսյանը իր շքախմբով: Իրարից վախենած այդ մազդիկ լուրջ զործի էին: Կարծես իրար Հետ մրցելով՝ նրանք իրենա, գրքերս ու ձեռագրերս պատուհանից փողոց շարժեցին, ինձ՝ դռնից: Եվ պարտապրեցին, որ երեկոյան անապաման ներկա լինեմ Համայնարանի կոմսոմոլի ժողովին, ուր քննարկվելու էր իմ Հարցը: Բազմամարդ ժողովը վարում էր կոմսոմոլի քարտուղար, իսկպես օժտված բանաստեղծ Թեան Մնայյանը, օրը Հետո զոհվեց Հայրենական պատերազմում: Իր ձայնին առանձնահատուկ լրելություն տալով՝ նա դիմեց Հավաքված ուսանողներին.

— Ընկերներ, բանաստեղծական ֆուկուստեպի ուսանող Հովհաննես Կարապետյանը՝ նույն ինքը Հովհաննես Նիրազ Հորհորջված բանաստեղծը, թույլ է ավելի խորհրդային ուսանողին անվաշել արարք: Նա կարողացել է ժողովրդի թշնամի, Հակախորհրդային բանաստեղծ Ե. Չարենցի արգելված գիրքը և արցունքներով թրջել նրա էջերը: Նրա այս գաղափարակալի արարքը ի ցույց ենք դնում ուսանող երիտասարդությանը նման վտանգավոր գայթակղություններից Հետ պահելու համար: Կարողացան այս ուսանողը կոմսոմոլի շարքերում մնալու արժանի չէ: Ուսար առաջարկում եմ խոտազույն պատիժ հեռացնել կոմսոմոլից, այո՛, հեռացնել...

Ուրիշ առաջարկներ կա՞ն:

Բարբախտաբար, ուրիշ կարծիքներ չեղան: Դեռ ուշքի չեկամ և չզգալով պահի լրջությունը՝ մոտեցա նրան, կեսկատակ ու վախվորած՝ շշնջացի:

— Բայց ես կոմսոմոլ չեմ, ընկեր Մնայյան, այդ կազմակերպության Հետ օրեկ առնչություն չունեցողին չեզամ տեղը ինչպե՞ս եք ինձ հեռացնում:

Ավելի բորբոքված, ուղղակի բուռնցքներով վրաս հարձակվելով ինձ դահլիճից դուրս հանց.

— Ինչ հանդիմունք եմ հակառակել, — գոռաց բարձրաձայն, — կրկնում եմ հեռացնել կոմսոմոլից, հե-ռաց-նել!...

Ոչ հասկացա, որ այդ պահին Թեան Խաչյանը, իմանալով, որ ես կոմսոմոլ չեմ, դտել էր ինձ ավելի ծանր պատիժներից ազատում, գուցե ե պարզապես փրկելու միակ ելքը»:

Համալսարանական միջավայրն ու տարիները 1936-41 թվականները, որքան էլ ծանր ու դժգոհին, Հովհ. Երրազի համար արդյունավետ էին: Նախ ապրում էր հասունացման աննախադեպ ընթացք, ընդլայնվում էր նրա մտահորիզոնը, ձեռք էր բերում ընդհանուր դարգացածություն, Հայոց ժողովրդական բանահյուսության, պատմության ու մասնագրության, Արևելքի և Արևմուտքի համաշխարհային գրականության, Հայոց լեզվի բոլոր դրսևորումների առավել խոր մասնագիտական իմացություն, փիլիսոփայության, արվեստի պատմության ու գրականության տեսության և հստակագույն տաղաչափության անկների իմացություն, լայն առումով գրական բարձր գրագիտություն:

Իսկ սա անկասկած նպաստում էր նրա տեղն ու ստեղծագործական վերելքին: Գրական բանավեճներում հղվում էր նրա ճաշակը, կատարելագործվում էր միտքը, կայունացում էին համոզմունքներն ու արժեքորման չափանիշները, զորեղանում երևակայությունը, ունենում էր մտքի թռիչքների և հանճարի ծագման, բնական բանաստեղծական օժտվածության անկաշկանդ դրսևորման առավելագույն հնարավորություններ:

Ստեղծագործական արդյունավետությանը էլ համալսարանական տարիները նշանակալից էին: Պատկանելի էր գրական հուժեքը, քնարական բազմաթիվ բանաստեղծությունների հեռ միասին ստեղծվեցին լայնակալով գործեր, ավարտել էր ժողովրդական ելույթի մշակմամբ ստեղծված «Մոկաց Միբրան», «Ասասունցի Գալիթ» կամ «Վերածնունդ» էպիկական պոեմները, որոնց ձևազարդեր մեծ մասն անհնապասն խոսքը ժամանակներում ու Հանդամանքներում: Արդիական իրականության

անմիջական արձագանք «Բեհեի առումը» և «Արևի երկիր» պոեմները նրա գրական հեղինակությունը բարձրացրին այնքան, որ 1939 թ. պարզևատրվեց «Պատվո նշան» շքանշանով: Բայց Հենց այս ու ավելի վաղ տարիներից նրա դեմ ձևափոքում էր գրական նախանձի միջակությունների և անտաղանդների միասնական ճակատը, աստիճանաբար Հյուսվում էր նրա ազդեցության, մեծամասնության, հարբեցողության մասին կեղծ, բայց ըստ էության շատ վտանգավոր օտասպելը, որից ժամանակին այնքան զգուշանում էին Ավետիք Իսահակյանը, Ազատի ԽանՅանն ու եղիշ Զարենցը:

Իսկ Հովհ. Երրազը, ներքին վիրավորվածություններ ու գառնություններով հանդերձ, արտաբուռ կարծես անտարբեր այս ամենին, ստեղծագործում էր՝ բնութաբանից իրեն արվածն ու ժողովրդից ստացածը անմեացորդ վերադարձնելու պարտքի հստակ գիտակցությամբ: Բացի նրանից, որ ժամանակի մասունքն առատորեն սպաղրում էր Հովհ. Երրազի ստեղծագործությունները, համալսարանական շրջանի նրա երկերի մի հետարբերի հանրագումարն էր 1940 թ. լույս տեսած «Երգ Հայաստանի» բավական ծավալուն հատորը: Հնի ու նորի, անցյալի տխրություն և ներկա խնդրության հակադրությունը հանձա էր տարբեր միջոցներով կերպավորվում Հովհ. Երրազի ստեղծագործության մեջ: Նրա գրական ուսուցիչներից մեկն էր Արտյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի գրության ստույգ տարեթիվը դեռևս ճշգրտված չէր. ընդունված էր 1840 թիվը՝ և ըստ այդմ էլ լրանում էր նրա գրության 100 տարին: Հենց այս առիթով էլ զբբում տեղ էր գտել «Արձան Արտյանին» բանաստեղծությունը:

Նույն հորեյանական տարեթիվն էլ դարձավ Հ. Երրազի գրքի վերնագրի շարժառիթը. «Երգ Հայաստանի» ի հակադրություն Արտյանի «Վերք Հայաստանի»-ի. «Երգի» ու «վերքի» հակադրություն: «Երգ Հայաստանին» Հ. Երրազի գրելի

⁴³ Չեսազայում կրթի. Պ. Չակոբյանը պարզեց, որ ես Արտյանն իր «Վերք Հայաստանի» գրել 1841 թ. բարեկենսակի օրերին վերսրվարի 9-ը... — Ա. Ս.:

արտակարգ ընդմեջափոխության վրա ապացույցն էր: Գրական մտածողության զարգացման առումով Կեօսեղի են Համալսարանական կրթության Հեսքերը. մեական նորարարության ոչ մի ճիշ. ամեն նոր մե արտահայտված նոր բովանդակության կեղևն էր պարզապես, իսկ թե կար Հին մեք զարժայ նոր բովանդակությամբ, ապա դա էլ գրեւորվել էր աշուղագրությանական տաղաչափությամբ ու ժողովրդական թմայնրով գրված այն բանաստեղծություններում, որոնք գեւորված են «Աչքը Շիրազ» բաժնում: Այստեղ են տակ՝ ճշմարտարվեստագետը պիտի կատարելապես տիրապետի գրական արհեստի զարգացմանը: Սալաթ-Նոփայի, Ջիվանու, Շիրամի և մյուս Հայ աշուղների Հանդեպ պարտքի գիտակցությունը Հովհ. Շիրազն այս եղանակով էր արտահայտում, որից, սակայն, չհրաժարվեց մինչև իր ստեղծագործական կյանքի վերջը: Սակայն նույն Համալսարանն էլ նրա առջև բացեց Համալսարանն մեծ գրականության գոները և նրա աշխարհայացքն ու բանաստեղծական մտածողությունը Հարստացրեց Մեծարեւոյի ասած «Համալսարանիկ բարախներով»:

Եվ տարօրինակն այն էր, որ այդ ամենով Հանդերձ, մի վերին խորհրդով, բանում էր անգետ ու անստեղյակ երեսու: Բացվում էր այն ժամանակ, երբ գիտունիկները, խելացի ու զարգացած երեսու մարմաշով, իրենք էին ցույց տալիս իրենց տգիտությունը: Այդ գեւորներում նրանք փրկություն էունենին Հովհ. Շիրազի ծաղրածանակից:

Համալսարանական միջոցառումի և այնտեղ ստացած մասնագիտական բարձրագույն կրթության, իր գրողական վերելքի ճանապարհին նրա խաղացած բացառիկ դերի խոր բնութեւում էլ Հովհ. Շիրազն արտահայտել է իր անսահման երախտագիտությունը գրելով երբևէ հրաչալի բանաստեղծություն՝ «Երբ ես էլ մտա Համալսարան» (1948), «Համալսարանին» (1961) և «Իմ Համալսարան» (1965)⁶⁴:

⁶⁴ Տե՛ս այդ բանաստեղծությունները «Քնար համալսարանի», Երևանի պետական համալսարանից նվիրված բանաստեղծությունների ժողովածու, Եր., 2008, էջ 58-59:

Եվ Հիմա տիեզերքն է մշտաճու

Մայր Համալսարանն իմ լուսարբ,—

Լուսինն էլ ճաղատ մի դասախոս,

Եվ աստղերն ինձ Հետ ուսանողներ,—

գրում էր Հովհ. Շիրազը 1948 թվին:

1961 թ., երբ արդեն «բարձրագուհ բանաստեղծ» էր և անցողիկ ամպի Համեմատությամբ ունեւր «սար անուն», կրկին խոստովանում է, որ Համալսարանն է իր «Ջուր ծախողի կուժը» զարձրել մաքի սափոր և թրծել իր լույսով:

Ջուր ծախողի լացող կուժս, որ քեզ բերի մանուկ Հույսով,

Դու զարձրիր մաքի սափոր և թրծեցիր ինձ քո լույսով:

Բայց կույզի այնքան խմել քո Հանճարից սղբյուրներից,

Որ գտնեի անմահության գեղը անՀայտ ծաղկի բույրից:

Մասող, ծարավ ուղեղները կաղապարի իմաստությամբ,

Որ մարդը ճար անուն թողնի, երբ ինքն անցնի ինչպես մի ամպ:

Իսկ 1965 թ. գրած բանաստեղծության մեջ գեղարվեստական Հետաքրքիր ընդհանրացումով ընդգծել է Համալսարանի Համահայկական արժեքը և նրա դերը մեր ժողովրդի նորորայ ճակատագրում:

Իմ Համալսարան, իմ Հայ ժողովուրդ,

Բախող կամ, դու միշտ Հանճարից բրուս...

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԸ ԵՎ ԾՆՆԴԻՎԱԿՆԵՐ ԳՅՈՒՄՐՆ

I.

Ազգային հանճարները քիչ են, և այդ հզոր ու անչար քչերը Հինց իրենց ողջութիան ժամանակ ճանաչել, հասկացել ու գնահատել են և՛ նախորդ մեծ գազաթների, և՛ իրար: Այդպես Թուամնյանը՝ Նարեկացուն, Բուշակին, Սայաթ-Նովային, Արովյանին, Դուրյանին, Գառիկանյանին, Հովհաննիսյանին, Իսահայանին ու Տերյանին էր գնահատում, Իսահայանը՝ Նարեկացուն, Թուամնյանին, Տերյանին, Չարենցին, Երբազին, Վարուժանը՝ Արովյանի, Ալիշանի, Պեչիկթալյանի, Դուրյանի Հես միասին իր մեծ ժամանակակիցին՝ Սրամանթոյին էր գնահատում, Չարենցը՝ Նարեկացուն, ԵնորՀալուսն, Սայաթ-Նովային, Արովյանին, Թուամնյանին, Սրամանթոյին, Մեծարենցին: Իսկ Հ. Երրազը: Վերհիշենք «Ովքե՞ր են Ձեր Հոգեկիցները» հարցին 1974 թ. տված նրա պատասխանը. «Արրում եմ Նարեկացուն և ողորում եմ, որ ինձ շատ ուշ բախտ զիճակվեց նրան կարգալ... Գտնում եմ, որ աշխարհի ամենամեծ բանաստեղծն է, թեև Նարեկացուն Հավասար պատում եմ Եքսպլիթին: Այստեղ չմոռանամ նաև երեքՀագարայա Հոմերոսին: Ի՛հարկն, դա չի նշանակում, թե իմ Հոգու բնակիչները չեն իմ գրական մակությունից մինչև օրս և՛ Թուամնյանը, և՛ Իսահայանը, և՛ Սայաթ-Նովան, և՛ Դուրյանը, և՛ իր՝ առավել զուսպ հատընտիրով Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Վարուժանն ու Թեքիսյանը (իրենց հատընտիրներով), Չարենցը և շատերը»⁶⁵(ընդգծ. — Ս. Մ.):

Այդ շատերի մեջ չպիտի մոռացվեն նաև Ֆիրդուսին ու Խայրամբ, Նիզամին ու Խաղանին, Պուշկինն ու Լերմոնտովը, Գյոթենն ու Հայնեն, Բայրոնն ու Եկլին, Սրամանթոն ու Եսեյինը և էլի շատերը, որոնց մասին Հանախ է խոսք բացվել մեր

⁶⁵ «Դուլիաննես Երբազի մասին» ժողովածու, էջ 97:

Հանդիպումներում ու գրույցներում: Այնպես որ, Հովհ. Երբազը հայ և Համաշխարհային գրականության մեջ ունեցել է պաշտելի, համակրելի նախորդների բավական լայն աշխարհագրություն:

Վերը տեսանք, որ Ե. Չարենցը պատանի Հովհ. Երբազի մասին գգուշավորությամբ է արտահայտվել, և դա ունեն իր պատճառները: Չարենցի նման Հզորագույն երույթը, Հանճարեղ անհատականությունն անդամ չէր կարողանում դիմագրավել «անկար մարդուկներին» չար դավերին: Ի՛նչ պիտի աներ նրանց դեմ նոր-նոր գրական ասպարեղ մտած «սիրելի մանուկը»: Վերհիշենք Հովհ. Երբազին ասած նրա խոսքը. «Աիրելի՛ մանուկ, կարծում ես որ Հանճարը շարժվեց, աշխարհը կփրկե՞ս»:

Այսինքն՝ մեծահանճար Չարենցը «սիրելի մանուկի»՝ Հովհ. Երբազի մեջ արդեն տեսել էր շարժվող Հանճարի սաղմերը և խորապես հասկացել, որ նա «ոչ մեկի թրի տակով չի անցնելու» և անելու է այն, ինչի համար ծնվել է, բայց իր նման էլ ենթարկվելու է չար, մազձուռ ու նախանձուտ գրչակների հալածանքներին:

2.

Հովհ. Երբազի գրական ձիրքի մասին շատերն են արտահայտվել. վարժարած վեհերոտները՝ կիսամայն ու վերապահությամբ, բացահայտ թշնամիները՝ կարուկ մեթոմոսով (քչերը նրանցից քաջություն ունեցան ակամա խոստովանելու բանաստեղծի ձիրքը՝ զուգահեռ Հորինելով իրենց արդարացնող մի սուտ, թե իր իրենք Երբազ բանաստեղծին գնահատում են, իսկ Երբազ մարդուն՝ ոչ): Իսկ ժողովուրդը և գրական ազնիվ մասովրականները բարձրձայն էին արտահայտվում Հովհ. Երբազ Հանճարի մասին:

Կարծիքները որոշակիացան բանաստեղծի մահից Հեսու: Բայց սա այն դեպքը չէր, երբ Հանդուցյալի մասին ասում են միայն լավը և լուռ մատի մասին: Վատը պարզապես չի եղել, մի քանի չարխոսողներն էլ կա՞մ նախանձել են նրա բա-

ցարիկ ու անհասանելի ժողովրդայնությանը, կամ, ինչպես վրաց բանաստեղծ, Հովհ. Երբագի երկերի թարգմանիչ Մորիս Փոցխիշվիլին է նշառ մեկնարանել, նրան չեն ճանաչել ու չեն հասկացել: Այլապես ո՞վ կբացատրի, թե ինչու Թբիլիսիից հասկապես այդ բանաստեղծին հանդիպելու եկած վրացի բարեկամին Երևանում համապատասխան օղակների՝ գրողների միության, պետական հրատարակչության պաշտոնատար աշխարհը թեև քաջալերել են Երբագին թարգմանելու նրա նախածնունդները, բայց Գ. Ինժիրյանի ասած այդ «Համատար անմահները կամ հափտանական մահկանացուները», հյուրին հարգելով ու նրան ինսյուլով, «բարեկամարար» խորհուրդ չեն տվել Մ. Փոցխիշվիլուն տեսնելու Երբագին ու նպատակադրված ձախողել են նրանց առաջին հանդիպումը⁴⁵: Սակայն Հովհ. Երբագին գեուես չտեսած, բայց «Բիրլիականը» և քնարական մի շարք բանաստեղծություններ արդեն թարգմանած Փոցխիշվիլին հասկացել էր, որ գործ ունի իրական կենդանի հանճարի հետ և երկրորդ անգամ էլ Երևան գալիս ու հանդիպում նրան:

Հակառակն էլ է եղել: Երբագն առաջին անգամ Թբիլիսի է գնացել՝ սայաթուղիյան վարդապետին մասնակցելու, բայց նույն «Համատար անմահները» Թբիլիսի հասած Երբագին չեն ընդգրկել Հայաստանի պատվիրակության ցուցակում: Իսկ դա նշանակում էր, որ, ի գարմանս վրացիների, նրանք Հովհ. Երբագին համարել են «անկոչ հյուր», չեն տվել պաշտոնական էլույթի իրավունք, հյուրանոցում տեղ, և վերափորված բանաստեղծը լուռ վերադարձել է Երևան:

Էլ հաշմանքն ինչպե՞ս է լինում...

Իմաստ չունի հիմա ճշտել, թե Հովհ. Երբագի փոխարեն ովքեր են եղել «արժանավոր» կոչնականները, բայց մի չի՞նձուրեկի գլխավորությամբ այդ «հայրանական մահկանացուներին» արարքը, իրօք որ ազգային հրաշափառ խայտառակություն

էր: Հաջորդ տարին նոր դեկամբրտեթյունն ուղղում է նախորդի կողմն օտարը, և Երբագն իր ներկայությունը առանձնահատուկ չուք է հազորդում վարդապետին. մասնակիցները՝ հայ, վրացի և այլազգի, բուռն ցնծությամբ են ընդունում հանճարեղ բանաստեղծի բովանդակային էլույթը հանճարեղ աշուղ-բանաստեղծի և հայ ու վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամություն մասին⁴⁷:

Իսկական մեծերը միմյանց նշառ են հասկանում: Հովհ. Երբագի ուժն ու արժեքը հրաշալիորեն գիտակցող խորագրաց Համո Սահյանը նրա գրական 25-ամյակին ձոնել է մի հրաշալի բանաստեղծություն. նրա մի մասն էլ կարող է ամբողջական պատկերացում տալ Երբագ բանաստեղծի՝ համոտահայանական ընկալման ու գնահատման ճանին.

Գովերգելով լավն ու բարին,
 Կոխվ տալով չարերի հետ՝
 Քառորդ մի դար խոտում է նա
 Հայոց հին-հին դարերի հետ:
 Գալիս է նա բյուրեղացած
 Անունքներից ժողովրդյան
 Եվ չի փոխում խոտը իր արգար՝
 Ամենաթանկ քարերի հետ:

Երբագում էլ վարդեր չկան
 Նրա երգի վարդերի պես,
 Զարդեր չկան ուրիշ երգում
 Նրա երգի զարդերի պես,
 Լիացնում է սիրտը մարդու
 Հայրենական արտերի պես
 Եվ աշխարհի ծովն է մտնում
 Մեր Մխերպյան տառերի հետ:

⁴⁵ Գետտ պարզվեց, որ այդ դեկամբրտեթյունը արդիստով կանցել են, որ Փոցխիշվիլին ոչ թե Գովհ. Երբագի, այլ իրենց անդամագործությունը բարգձանք վրացներն – Ս. Ա.:

⁴⁷ Տես Դավիթյան Երբագի մասին Գ. Դավթարանի վերած գրույցնոր Մորիս Փոցխիշվիլու հետ:

Էստո է երգել նա մեկ Համար
եվ իջքան է դեռ երգելու,
ժամանակի Հոգմերի դեմ
Երբեք զլուխ չի թեկելու:
Մեկքը Հենամ Արպազմին՝
Նայում է նա Հեռվից Հեռու,
Մերթ ծիծաղով ու մերթ լացով
Խտուսմ Բառիս սարերի Հեռ:

Իմ բանաստեղծ ընկերն է նա՝
ԼՄարզով բարի, Հոգով կայտառ,
Միտունու պես բազմաճմուռ,
Պատանու պես Հոգով կայտառ,
Համո Սահյանն սասց. – Երբաղ,
Դու անտառ ես, ես՝ բարդի ծառ, –
Թող մի քիչ էլ կա ստակեմ
Քա շառաչուն ծառերի Հեռ:

Կարելի է սակ՝ բանաստեղծական այս զեղոնը նաև լրջմիտ ու
ծանրակշիռ խոսք է, մեծ բանաստեղծի արժևորում մի ուրիշ
մեծ բանաստեղծի կողմից, այն էլ այն ժամանակներում, երբ
Հովհ. Երրազը խորհրդային հուսանկալուց գրաքննադատների,
անգամ գրչակից որոշ ընկերների կողմից Համարն էր արժանա-
նում թիկունքից հարվածների: Բայց ահա վերադարձյալ բանա-
ստեղծությունից Հեստ էլ, նույն բանաստեղծ Համո Սահյանի
կարծիքով Հովհ. Երրազը մեր ժամանակների մեծ տանգովածն
էր, երևույթ, որն ուներ ինքնապաշտպանության միայն իրեն
հատուկ կերպը: Ըստ Համո Սահյանի՝ ամենից հետաքրքիրը
Հովհ. Երրազի ինքնապաշտպանության կերպն էր, նրան յու-
րահատուկը՝ «Էս հասարակությանն էլ, էս պետությունից ներ-
քուստ թելադրված ինքնապաշտպանության մեծն էր: Ինք-
նապաշտպանությանը գրոհի մե էր տալիս, իբր թե ինքն էլ
հարձակվում: Բնության թելադրանքով իր մեջ պաշտպանում
էր մեծ բանաստեղծին իր մարդկային հաճախ անթույլատրելի
թվացող արարքներով... Մենակ Երրազը իրավունք ուներ իրեն

այդպես պահելու: Միայն Հանճարը կարող էր իրեն այդպես
պահել»: Եվ որպես այդպիսին՝ վիշախոչում էր նրա գրեթե
ամենօրյա, սովորական դարձած արարքներ, որոնք ուրիշ-
ներին, բնականաբար, պիտի տարօրինակ թվային: «Աղբատին
կտար իր ունեցած դրամը, Հեստ լաց կլինե՛ր թե ինչու ինչքն
ուներ, նա չուներ, ու կողբար նրա ճակատագրի Համար: Իրեն
կհախցնե՛ր ընկերներից, որ իրեն չհասկանան, նրանց դիտմամբ
կվերագործը, կնեղացնե՛ր... կարտսից: Իսկ երբ հասկանում էին,
ժպտում էր՝ « – էդ ազգեան ինչըդ էլ հասկացել է»:

«Հանճար է Երրազը» հարցին Համո Սահյանը հատակ պա-
տասխանել է. « – Բա ի՞նչ է, Երրազը Հանճար չէ, բա ի՞նչ է»:
Հեստ արտասանել է «Թազադրում» բանաստեղծությունը և
բանաստեղծավարի էլ արժևորել տեսեք ինչպես.

Լողիս արթնացավ Հարսիի բույրից,
Ինձ է դուքս կանչում գեիկյուռը նրա.
Չյունն էլ արևի փառել Համբույրից
Ուրախ լալիս է դաշտերի վրա...

« – Տե՛ս Հըլը, ի՞նչ մտածողություն է: Ո՛րը կասեր: Տերյանն
էլ մտածողությանը չէր հասել: Հեստ՝ պիտի զար էլ մտա-
ծողությունը: Ձահել Համբույր: Ուրախ լաց... Չյունն ու դաշ-
տը չեն համբույրվողները: Ձահել տղան փառել ազնվան համ-
բուրել է, հանելի է եղել, բայց Հեստ լաց է եղել էլ աղջկե՛ր:
Ճիշտ այդպես. Երրազի բերանից բառը թռչում էր, ինչպես
թռչունն էլ թռչում իր բնից: Ինքն էլ սա գիտեր: Պատասխանը
նույն վայրկյանին էր տալիս: Մի օր ինձ մի բան սասց, ես
պատասխանը երկրորդ օրը ավի: Ժպտաց՝ էդ բանը որ երեկ
սանի՛ր դու էլ Հանճարի կլինե՛իր»⁴⁸ (ընդգծ. – Ս. Մ.):

Ուրեմն՝ իրոք իր Հանճար լինելը Հովհ. Երրազն ինքն էլ գի-
տակցում էր և արժևորում էր այնպես, որ իր մեջ մարդն ու Հան-

⁴⁸ Նույն գրքում «Երրազին հիշելով կարեկցում ենք մեզ» հարցազրույցը Բանո Սահյանի
նկատ. էջ 50-51:

ճարգ բանաստեղծը իրար չհակասեն և Հավասարակշռության համար մարդուն ենթարկում բանաստեղծին:

Հակառակը գրեթե չէր լինում:

Այսպես էր նա դառնում միաձույլ՝ մարդ ու հանճար միասին, ընդ որում՝ մարդն էր հանճարի թե՛ կամայականութանների սպասավորը և թե՛ հանճարի մտահղացումներն իրականացնողը:

Երբվանից էր այս գիտակցությունն արթնացել ու ամրակայվել Հ. Երբացի մեջ: Անշուշտ ո՛չ գրական առաջին քայլերից, երբ դեռ չկար այդ ինքնագիտակցությունն ու ինքնագիտահոսությունը, բայց Հենց դրանցով է սկսվում հանճարի ուղին և գիտակցվում է գրական ճանապարհի որոշակի փուլում, որը զժգար է ուղղակիորեն սահմանադրանքի ու մասնանշելի: Բայց այդ գիտակցությունը, հավանաբար, այն ժամանակներից է ամրակայվել, երբ արդարացիորեն զնահատվել է և միևնույն ժամանակ էլ խիստ անարդար քարկոծվել:

Իսկ ինչո՞ւ: Այս «ինչո՞ւ» առնվազն մի պատասխան պիտի ունենար. ուրեմն ինքը սովորական բանաստեղծ չէ, այլ ...

Հովհ. Երբացի հանճարի ուղին սկսվում է ծննդավայր Գյումրուց, շարունակվում Երևանով և ընդգրկում է Հայոց օղջ պատմական հիշողությունը՝ անցյալի, ներկայի ու գալիքի խաչահանումներով ու նրանց շուրջ մտորումներով:

2.

Գրողը որոշակի միջավայրի, ժամանակի ու հանգամանքների ծնունդ է, մասնավորապես բանաստեղծի ստեղծագործական կյանքում ծննդավայրին է պատկանում վճռական գերերից մեկը: Որքան հին, նույնքան էլ նոր այն ճշմարտությունը, թե գրողն սկզբը է առնում իր ծննդավայրից և իր ծննդավայրն է բերում գրականության, վերաբերում է նաև գյումրեցի Հ. Երբացին: Իրոք իսկական մեծերի ճանապարհն է դա. նրանք նախապես Հայասնի են դառնում իրենց ծննդավայրում ու ծննդավայրով և ապա Հզոր արժեատույժ իրենք են ծննդավայրը ներկայացնում մեծ աշխարհին. Արոյանն՝ իր Քանաքեռով, Պատյանն իր Աշտարակով, Թումանյանը, Զորյանը, Հր. Մա-

թևասյանը՝ իրենց Լոռիով, Զիվանին, Տերյանը՝ իրենց Զափարթով, Չարենցն՝ իր Կարսով, Բակունցն ու Հ. Մաշյանը՝ իրենց Զանգեզուրով, Ավ. Իսահակյանն ու Հ. Երբացը՝ իրենց Երբակով՝ գյուղերով ու կենտրոն Գյումրիով...

Թերևս այս իրողությունն է զլխավոր պատճառը, որ Հարազատ ծննդավայրի նկատմամբ սերն ու զգացմունքը տարբեր գրողների ստեղծագործություններում գրեթե բացակասում է աշխարհընկալման որոշակի ընդհանրություններով, բայց և պատկերավոր մտածողության անհատականության ու ինքնուրույն ոճի որոշակի տարբերություններով:

Գյումրին աշխարհին տվել է գրականության ու արվեստի տարբեր քննադատների բազմաթիվ մեծություններ: Վկա՝ այսօրվա Գյումրու Աբրահամաց փողոցը, ուր Ավետիք Իսահակյանի, Հովհաննես Երբացի, ՄՀեր Մկրտչյանի և Առլամյան քույրերի տուն-թանգարաններն են, քաղաքի պատմաշակութային հուշարձաններն ու մյուս նշանավոր գյումրեցիների աեմեն հիշատակները:

Քիչ վերջ տեսանք Գյումրիում բանաստեղծի ծննդյան, նրա զժգարին մանկության ու որրությունից զրգանքները, նրա գրական առաջին քայլերն ու հասունացման ընթացքը, «Գարնանատու» ժողովածուի հրատարակվելն ու բուսն ընդունելությունը և ապա Երևանի պետական Համալսարանում ստանձնառությունը:

Այժմ պիտի փորձենք գիտարկել Հովհ. Երբացի-Գյումրի Հարաբերությունը կենտրոնանալով Հեռույալ Հիմնախնդիրների վրա.

ա) Ի՞նչ է տվել Գյումրին Հովհ. Երբացի բանաստեղծին և բ) ինչպե՞ս է Հովհ. Երբացը բանաստեղծականացրել Գյումրին:

Արժեատաշտի ձևավորման վրա միջավայրի վճռական ազդեցությունն օրինակ - հիմնավորումներ՝ որքան ուզեք: Լիպոյիտ Թենի ասելով՝ Ֆլանդրիայում մարդու աչքը մտնելուց նախ աստանում է առանձնահատուկ գաստիարակություն, վարժվում է արժեստի գեղեցիկին: Իր՝ որպես բանաստեղծի

տեղծի, ձևավորման մեջ Վարուժանը վճռական էր Համարում ձևնդավայր Բրզնիբի, Հայրենի բնության, Այլս գեան գեղու-տեսիլի արհրի, Պոլսի ու Բուսֆորի, ապա և Բուսպոլսում՝ Վենե-տիկի, և Յլանդը — Բիզպոլսում՝ Գենտի միջավայրի ազդեցու-թյունը: Այդտեղից է Վարուժանի գեղարվեստական մտածու-թյունը Համազրական բնույթը և բանաստեղծական պատկեր-ների գեղանկարչական հագեցվածությունը: «Հոն կտրեմ ըը-կարչությունը՝ առանց վրձին զործածել զբանալու: Կղզամ, թի Վենետիկի կզուռնազեղե հողիս: Հոն առանց պատկերի անկար-ելիլ պիտի ըլլար ինձի խորհիլն իսկ: Արվեստս փրկված է»⁴⁹, — գրել է նա նամակներեց մեկում: Իսկ Ֆլամանդական գեղա-նկարչության գլուխգործոցները դիտելով՝ խոստովանել է. «Երկու միջավայր ազդած են վրաս — Վենետիկը յուր Թիցիա-նով և Յլանդը իր Վան Տեղներով զորացուցին քնարս: Առաջ-ինին զույնները և վերջնույն բարբարոս իրապաշտությունը հորինած են վրձինս, որ սնափառությունն ունիմ թաթախած ըլլալու միմիայն Հայրենի Հողին որդան կարմիրն մե՛ք և ծովա-ծավալ արշանը»⁵⁰: Գյուժրեցի Հ. Շիրազը, սակայն, այս իմաս-տով չատ էլ նման չէ բանաստեղծության մե՛ք իր ազգակիցներն ու հոգևհայրեր Իսահակյանին ու Վարուժանին, որովհետև հանդամանքների բերումով նա չունեցավ իր աշխարհազորոս մեծ նախորդների լայն աշխարհաստեսությունն ու ճամփոր-դելու հնարավորությունները: Բանաստեղծական ճակատա-գրով նա այնչի չատ նման էր Հովհ. Թումանյանին, որն ընդա-մենը Հայաստանը, Լոռին, Թիֆլիսը, Պոլսը սեսավ, վերջում՝ Մոսկվան ու այլևս ոչինչ չտեսավ, և մի քանի անգամ միայն դուրս եկավ Թիֆլիսից:

Հովհ. Շիրազն էլ անձամբ գրիտե Գյուժրին, Երևանը, Հա-յաստանը և 1954—55 թթ. եղել էր Մոսկվայում Մ. Գորկու ան-վան Համաշխարհային զրականության ինստիտուտի դասըն-թացներում սովորելու նպատակով, և հետո Թիֆլիսում մաս-նակցել էր սայաթևոյան Վարդատունին:

⁴⁹ Գ. Վարուժան, Լանկանի, Եր. 1965, էջ 158.

⁵⁰ Ետյն տեղում, էջ 198.

Այս է եղել Հովհ. Շիրազի «աշխարհաստեսությունը»:

Նախորդ էջերում մասամբ պատասխանել ենք «Ի՞նչ է ավել Գյուժրին Հ. Շիրազին» Հարցին: Ավելացնենք, որ ծնվելով ար-հեստների ու արվեստների, երգի ու բանաստեղծութուն սիրա-հարների քաղաքում, անցնելով որբության դառնությունների միջով՝ նա վաղ մանկությունից աչքն ու ականջը վարժեցրել էր խոսքաչին ու սրամիտ մարդկանց զուռնազեղ միջավայրին, զրևեարել էր իր բնական տարրեր ձիրքերը՝ ուժեր փորձելով տարասեսակ արհեստների, ապա և քանդակագործության ու նկարչության մեջ: Ասկայն Հ. Շիրազը բանաստեղծ էր ծնվել ու որպես այդպիսին հենց Գյուժրիում էր մկրտվել:

Վաղ մանկության տարիների նրա առաջին բանաստեղ-ծական թոթովանքները լսել ու քաջալերել են Աստղիկ մայ-րիկն ու Թադևոս Հայրիկը, որոնց հանդեպ առասպելական սեր ուներ բանաստեղծը. Գոհար և Մանիկ քույրերը, որբանոցային խուժանացած ընկերները, չուկախի առևտրականներն ու ար-հեստավորները, Գյուժրիում կենտրոնացած մտավորականները, դժվար ապրող վշտահար, բայց պարզ ու սրտաբաց մարդիկ:

Ձևավորվող բանաստեղծի աչքի առջև էր գրական ուսուցչի պաշտելի Վարդան Ավ. Իսահակյանի օրինակը, որ 1926 թ. առաջին անգամ վերագրեցել էր արտասահմանից ու 30-ին նորից մեկնել: Այդ օրերին գրեթե մանուկ Օնիկը նրան միայն հեռվից էր տեսել, զրուցելու առիթ էր հնարավորություն չէր ունեցել: Փոխարենը հաճախ էր հանդիպել զվարճախոս Պոլոզ Մուկուչին ու Երկեն Ալեքին, խելոած ձերմակ Համոյին (Օր է-ղեր է, որ էղեր է՝ ձերմակ Համոն խելուեր էլ)⁵¹, անձամբ լսել նրանց արամտությունները, ամենուր ունկնդրել Սայաթ-Նովա-յի, Ջիվանու, Շերամի, այլերանդրապոլյան աշուղական դպրո-ցի մյուս ներկայացուցիչների սրտահույզ երգերը, թափառիկ աշուղների իրենց սեփական և այլ աշուղների երգերի կատա-րումները:

⁵¹ Խորեղայանցան օրերից միանգամից լրիվ ունկնդրվելու հետևանքով — Ս. Ա.:

Այս էր այն հոգեւոր միջնորդան ու միջավայրը, որտեղ ձեւ-
փոփոխում էր Շիրազ բանաստեղծը: Գառաճական չէր, որ նա
աշուղաներ և առհասարակ աշուղական արվեստի նկատմամբ
գրեւորեց ակնհայտ սեր, ինքն էլ հետադարձում կիրառեց
աշուղական բանաստեղծութեան տեսակներն ու շափերը, ան-
պակ 1940 թ. լույս տեսած «Երգ Հայաստանի» ժողովածուի մի
ընդարձակ բաժին վերնագրել էր «Աչքը Շիրազ», իսկ Երկերի
3-րդ հատորում էլ «Արթը զուսանկանը» բաժինը: Հիշեցրե՛ք, որ
Ալ. Իսահակյանն էլ իր «Երգեր ու վերջեր» անդամների գրքում
ունեն «Ինչպե՞րդ յուս շաղի խաղերից» բաժինը, իսկ Չարենցը
նույն շափերով էր գրել «Տաղարան» շաբբը, որը եզրափակում
էր հանճարեղ «Ես իմ անուշ Հայաստանին»:

Հետագայում՝ իր կյանքի մայրամուտին՝ 1968 թ. Գուրգեն
Մահարին պիտի խոստովաներ, թե սկսնակի նախակիրթարան
չանցած Հովհ. Շիրազը «Հենց սկզբից իր մատը դրել էր
հշմարիտ ժողովրդական քնարերգութեան զարկերակին»:

Մեծ ծովի՝ օվկիանոսի նավ էր Հովհ. Շիրազը բանաստեղ-
ծութեան մեջ՝ իր խորհուրդները նետած Հայաստանի «անհող
քարերի վրա»: Գարույք Անակի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «անհա-
մատայի հաջողությունների հասած» այդ բանաստեղծի ողնա-
շարի վրա բարձրացավ հեռաբնեցյան չըջանի մեր ողջ գրա-
կանությունը:

Լոկ «մտածումի նավով» աշխարհը շրջելով՝ Հովհ. Շիրազը
միշտ վերագտնում էր նավահանգիստ իր «անուշ ծննդա-
վայր» հարազատ Գյումրի, որից ստացել էր ստեղծագործական
առաջին ազդակներն ու ներշնչանքները, սիրո առաջին զոզն
ու սարսուռները: Նրա սուր տեսողությունն ա՛յս աշխարհում
էր Հայաստանի իր մակդիրների, համեմատությունների ու մեծա-
ֆոր-փոխաբերությունների, հակադրությունների ու նը-
բարանությունների համակարգը կամ նրանց զգայի մասը:

Բայց ա՛հա քնարական ու էպիկական հզոր ու արգասաբեր
միջբերով օտոված, մեծ ապագա խոստացող բանաստեղծի առ-
ջև ծառայել էր ամենից դժվար խնդիրը. նույն բնական ու
մարդկային միջավայրը, նույն Արազածն ու Մանթաշը, նույն

Արփաշայն ու Գյումրու խոսքաշեն մարդիկ, մեր ժողովրդին
հոգու խորք ավոյղ նույն ձորերն ու մաքի աստեղային թախիբ
ավոյղ բարձրաբերձ լեռները, նույն «ցորենի ծիրան արտերը»,
նույն երկինքն ու աստղերը մինչ այդ եղել էին Ալ. Իսահակ-
յանի ներշնչարանը: Իսկ նա, Շիրազի համոզմամբ, Շիրակի
ծնունդ լինելով, իրական բացարձակ մեծություն էր՝ մի շաբբ
հատկանշներով, աշխարհի քիչ մեծություններից մեկը, որի
հետ ձեւավորվել էր առանձնակի հոգեհարազատություն: Իր
կեն առաջարկած «Ինչու՞մ է նա առանձնանում մեծերը» Հարցին
Հովհ. Շիրազը պատասխանել է.

«— Մեծերը, որ քիչ են, անկեղծ են: Երևի, կուզեիր ասե՞ծ,
թե ինչ է դրական անկեղծությունը: Ինչ գրողն զգում է,
արտահայտվում է թեկուզ ի վնաս իրեն: Այսինքն՝ սիրտը լիզվի
վրա է: Միտքն ասում է՝ չասես, սիրտն ասում է՝ կասե՛մ, և
մոնչում է: Եթե ո՞չ բանաստեղծ չի կարող լինել: Մինչև ճշմա-
րիտ բանաստեղծը որսի վրա հարձակվող վազրի նման ակն-
թարթի մեջ հարսուխներ է շաղ առլիս: Վայրկյանը կորցրե՛ց՝
որսը կթուշի: Այդպիսի քնարական վազրեր էին նաև Իսա-
հակյանը և իր վաղեմի ուսուցիչներից Քուչակն ու Հայնեն,
որոնց զգացմունքը, անկեղծությունը (սիրտը) այնպես են շա-
ղաբոված մաքի Հետ, ինչպես մարդը, իր մարմինը և արյունը»²²
(ընդգծ.— Ս. Մ.):

Աս, իհարկե, չիրազյան «արտացոլման սեսություն», ար-
վեստի և իրականության, բանաստեղծի և բանաստեղծության
զեղչագիտական հարաբերության բնորոշման մի կարևոր մասն
է, որ դրսևորվել է Հենց Իսահակյանի առնչությամբ: Բայց
ա՛հա Իսահակյանը նրա համար կարևորվել էր նաև Հենց
ծննդավայր Շիրակի Հանդեպ գրեւորած վերաբերմունքով, որը
նույնպես օրինակելի էր:

Հանգամանքների բերումով Ալ. Իսահակյանը տասնյակ
տարիներ ապրել էր արտասահմանում հայրենիքից ու ծննդա-
վայր Շիրակից հեռու: Բայց նա մարմնով էր դրսում ապրել,

²² Հ. Շիրազ, Մի փետր իմ արթիկ կամօք, էջ 45:

իսկ հոգով միշտ եղել էր Հայրենիքի ու մանավանդ Երրակի Հետ: Լովհ. Երրազը շատ խորն էր զգացել այս երևույթի էությունը: «Թեև նա շատ երկար տարիներ եղավ Հայրենիքից Հեռու, օտարություն մեջ, բայց օտար պատկերները չտեսիլվեցին նրա հոգում և մանավանդ երգերում: Զուրկվեց նա Արազածից:

Այնպես, ինչպես Ախուրանը, որի ակունքը Երրակն է, Երրակի լեռները, Արազածն ու Մանթաշը, թեև իր ջրերը Հեռավոր ծովերն են մտնում, բայց ինքն ու իր մեծ քնարը ամբողջովն բաղադրված են Երրակի հողի կախարդական խորհրդով ... Եվ ինքը Ավոն Հեռավոր, օտար Գրեղզեհունւմ էր, որ գրեց «Մանկալ ես, քեզարած ես», Համբուրգում «Այազյազը աստղերի մեջ», Վիննայում Հառաչեց Բինգյոլի Համար...»: Այստեղից էլ բխում է բնորոշ երրակացությունը. «Օտարության մեջ Հայրենիքի Հետ լինելը ավելի մեծ քաջություն է, քան Հայրենիքում Հայրենիքի Հետ լինելը»⁵⁷ (ընդգծ. - Մ. Մ.):

Գյուժրու նկատմամբ Լ. Երրազն ինքն էլ ուներ երախտագեղա զավակի առանձնահատուկ վերաբերմունք: Զգրտես ինչու, Հասուն տարիքում էլ իմաստուն Լովհ. Երրազը մտեղան միամտությունը համոզված էր, թե Գյուժրուց աստղերն ավելի խոշոր են երևում: Մեր դրույցներից մեկի ժամանակ բանաստեղծն անկեղծորեն ասաց.

«Մի որ Իսահակյանին Հարցրի.

- Վարդե՞տ, ինչի՞ց է որ Գյուժրուց երկիրն նայելիս ասաղքեն ավելի խոշոր կերևան»:

Իսկ Վարդեսը բազմանշանակ պատասխանել էր.

- Որովհետև Գյուժրին երկրքին ավելի մոտ է»:

Սա սովորական մարդկանց հարցուպատասխան չէ, անշուշտ: Հենց այդ անսովոր ու յուրահատուկ մտածողությունը, հիանալու, ապշելու, դարմանալու, դառնանալու, բռնկվելու, հրեմվելու կարողությունն է նրանց բանաստեղծ դարձրել, իսկ այդ մտածողության շիրազյան տեսակն ու որակը դարձյալ գյուժրեական ծագում ունի:

⁵⁷ Լույս տեսում, էջ 46:

Իր զեղարվեստական մեծ աշխարհն ու գրական դպրոցն այդպես էր ժամանակին ստեղծել Ավ. Իսահակյանը: Նրանից տարբերվելու, ինքնահաստատման զգալությունները և նույն նյութի պարտադրած նմանությունները հաղթահարելու Համար առանձնահատուկ ուժ էր պետք, ինչպես Երկրի ձգողականությունից տանող գերհզոր Հրթիրն է վիթխարի ուժով պոկվում և տիեզերանավը ինքնուրույն թռիչքի դուրս բերում ուղեծիրը: Նույն միջավայրն ու երևույթներն այլ Հայացքով ու ընկալումով, ուրիշ մտացումով դիտելու, բնական ու կենսական Համայնման երևույթները ինքնատիպ մտածողությամբ ու պատկերավորությամբ ներկայացնելու, Իսահակյանից մեր ու բանաստեղծներից տարբերվելու այդպիսի վիթխարի ներուժով էր օժտված Լովհ. Երրազը:

Այնուամենայնիվ, Իսահակյանը իսկական ժողովրդական բանաստեղծի իղեայ էր Երրազի Համար, ուստի միանգամայն բնական էր թե՛ նրան նմանվելու և թե՛ նրանից տարբերվելու ձգտումը: Միմյանց Հեռվից ու վաղուց ճանաչած բանաստեղծներն ունեցել են հոգեկան անխզելի ընդհանրություններ: Արասահմանում աղբյուր Իսահակյանը անհուն հրեմվածքով է ընդունել Լովհ. Երրազի բանաստեղծական Հայտնությունը, իսկ Երրազը նրա ստեղծագործությամբ է հաղորդակցվել, ինչպես Խորենացին՝ իր մեկնեսա Մահակ Բազրատունուն: «Բեղ նանաչելուց առաջ հոգիդ ճանաչեցի», - գրել է Պատմահայրը: Ահա և Լովհ. Երրազի խոստովանությունը Իսահակյանի Հետ իր առաջին Հանդիպման մասին. «- ...ինչպես Մեծն Խորենացին է ասում իշխան Բազրատունուն՝ քեզ չտեսած քեզ տեսա: 1935 թվականի ապրիլին, երբ լույս տեսան իմ «Փարնանամուտան» ու «Միամանթու և Խաչկարի» պոեմը, Վարդեսը Փարիզից Այազանին ու Նորենցին գրել է. «Հողը տալիս է... Այս պատանուն կարգալով միտքս փոխեցի: Ես կարծում էի՝ մի կաղնի եմ, որն արմատներով ծծել էր Երրակի ժողովրդական բառ ու բանը, բանաստեղծական էությունը, բայց ահա նորն է պալիս: Այստեղ՝ Փարիզում, և Հատկապես Սուրբ Ղազարի մի-

արանության մեջ լեծանուններ (ըզնըզներ) են պատմում այդ տղայի մասին»⁵⁴ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Այսպես գրել էր Իսահակյանն էլ՝ առանց Հ. Երրազի տեսած լինելու: Երևանում այդ երկու մեծ բանաստեղծներին՝ այս զեպոսում ավագի և կրտսերի, առաջին Հանդիպումը Հատկանշական է նրանով, որ Երրազը, Իսահակյանին առավաճային բանաստեղծ, հիֆերային երևույթ Համարելով, չի պատկերացրել, թե նա էլ կարող է իր նման մարդ լինել:

«— Նամակեց մեկ տարի Հետո Իսահակյանը վերադարձավ մայր Հայրենիք: Դեռևս ինձ նման պատանի բանաստեղծներ Սուրեն Թարյանն ու Մեսրոպ Մերուժանը և երկու աղջիկներ քանի՜ որ իրար վրա առում էին՝ «Իսահակյանն ուզում է քեզ տեսնել»: Ես էլ ուզում էի տեսնել Մեծ Վարպետին, բայց չգիտեմ ինչու, մզգուճում էի, շատ ամոթխած էի: Ի վերջո, մի օր բարձրացանք «Երևան» Նյութատեղ: Ներս մտնելն ու Իսահակյանին՝ ինձ գրելի-Համբուրելը մեկ եղավ: Տիկին Սոֆիկը վրա բերեց չլիին՝ Երրազն է: Վարպետը ինձ բաց չէր թողնում: Կրճքիս զանգում սիրտս լեզվակի պես զարկեց: Ես ցնորքի մեջ ընկա. փոխանակ Համբուրելին Համարելով պատասխանել, մի բան էի մտածում ուրեմն սա էլ մարդ է ... Մինչդեռ ինձ թվացել էր, թե բանաստեղծները հիֆերային էակներ են, գրեթե անշոշափելի, մանավանդ մեծը:

Ինձ Հեռավոր ասող էր թվացել, մի Հեռավոր երևակի պես Հիմա էլ մնում է իմ Հոգուճ»⁵⁵ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Պատակցություն եղել է Իսահակյանի Երրազի վրա թողած ազդեցության մասին: Երրազն ինքն էլ չի միտել դա: «Ասում են Չեք պատասնելությունը մտած է եղել Իսահակյանի պարտեզը» Հարցին Հովհ. Երրազը պատասխանել է.

«— Այո՛, ամեն մի առվակ, ուզե-չուզե կմտնի ու կանցնի որևէ անտառով, դուրս գալով այնտեղից՝ թեկուզ մի-երկու

տերեխի բույր կրեր իր Հետ, մինչև գետակվի, ինքնածովանա»⁵⁶:

Դեռ «չիքնածովացած» Երրազի ստեղծագործություններում իսկապես նկատելի են Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհից «բույրեր», գույներ ու ներշնչումներ: Ուրիշները դրանք ազդեցություն կհամարեն: Մեր խորին Համոզմամբ՝ դրանք ավելի գրական ազդեցության գրականում են, քան ազդեցության, քանի որ ինչքան էլ անհատապես տարբեր լինեն ծննդավայրի Հանդեպ սիրո և կարտախի գրականումները, այնուամենայնիվ նրանց մեջ Հարազատ և ընդհանուր շատ բան կա, որ մղում է գրեթե Համանման մտածողության:

Հաճախ է պատահել, որ բանաստեղծները, նույնիսկ իրենց պատանություն ու երիտասարդության տարիներին, արտահայտել են իրենց Հնարավոր մահվան ու թաղման մասին: Եթե նույնիսկ Դուրյանի, Մեծարենցի, Գ. Առաքի պարագայում դա բնական Համարենք մտապառաժման մահվան կանխազգացողության նկատառումով, պապ տասնիննամյա Չարենցի 1916 թ. գրած «Գիտեմ, որ մի օր կմեռնեմ ես էլ, Ինձ էլ կհանձնեն արգավանդ Հողին» բանաստեղծությունը չենք կարող կապել այդպիսի կանխազգացողության Հետ: Իսահակյանն ու Երրազն էլ բացառություն են: Չենք պնդում, թե անպայման, բայց մեծ Կրթարի Տարառ Նեշենկոյի օրինակով երկուսն էլ մահից Հետո իրենց սիրելի Հայրենիքում թաղվելու բուռն փափագ են արտահայտել:

Երբ որ մեռնիմ՝ ինձ կթողեք
Այսպայի լանջերում,
Որ Մանթալից Հովերը գան,
Վրաս Հեան ու երթան,

Գերեզմանիս չորս դին փովին
Ցորեն արուկերն ու ցուլան,
Եվ ուրիշներ՝ մաղիրն արձակ,
Վրաս ընկնին, անուշ լան,—

⁵⁴ Լույճ տեղում, էջ 46-47.

⁵⁵ Լույճ տեղում, էջ 47:

⁵⁶ Լույճ տեղում, էջ 20:

գրել է պատանի Իսահակյանը 1898 թ. նոյեմբերի 28-ին Օդեսայում: Մենզավայր Գյուլարու և Երբակի Հանդեպ նույն արդիական սերն ու նվիրվածությամբ ողջ կյանքով արտա-հայտելիս Հ. Երբազն էլ, անշուշտ նույն իսահակյանական ներշնչումներով, 1942 թ. գրել է իր Հնետեյալ բանաստեղծությունը, որը և՛ նման է Իսահակյանին, և՛ տարբեր է նրանից.

Երբ որ մեռնեմ, տաքեք թաղեք
Իմ Երբակի դաշտերում,
Որ մերս զա ու վրես լա՛
Որդու կարտան աշխրում:
Մորս սրցուկքն, ա՛րս, թե ընկնի
Երմիս քարին, ինչպես ցոյ,
Երմիս քարը լուռ կծաղկի.
Կիանաչի ինչպես Հոգ:
Երբ որ մեռնեմ, տաքեք թաղեք
Իմ Երբակի դաշտերում,
Որ մերս զա ու վրես լա՛
Միակ լաղդա աշխարհում⁵⁷:

Հովհ. Երբազի բանաստեղծությունը երկու մտացույցումների և բնիկումների խառնուրդ է. որոշակիորեն զգալի է իսահակյանական բանաստեղծական աշխարհի բույրն ու շունչը՝ ազդեցությունը, որից էլ նկատում է շիրազյան ինքնուրույնությունը: Այս բանաստեղծությունը, եթե վերցնենք առանձին, երկու Հեղինակների համար էլ բնորոշ է, բայց ավելի շատ Իսահակյանին, քան Երբազին: Թերևս Հովհ. Երբազն ինքն էլ զգացել է սա և բանաստեղծությունը Հնետապարտում՝ ոչ վերամշակել է, ոչ էլ վերատպել որևէ ժողովածուում, նույնիսկ «Հուշարձան մայրիկիս» բանաստեղծություններով Հյուսիսում պոեմում չի գրել: Նույն ճակատագրին է արժանացել նաև առավել շիրազյան բույրով Հնետեյալ բանաստեղծությունը, որ տեսնում ենք միայն «Երբակի գրքում».

⁵⁷ Գ. Երբազ, Երբակի գիրք, եր., 1942, էջ 53:

Հայրենի Հողի կարտն իմ սրտում
Չեմ ուզում մարի անտաղան ամա,
Ինձ թաղեք զբրուխտ ոսկի Երբակում,
Թաղեք սրտերի ճամփերի վրա,
Որ Հնձվորները, երբ որ Հողեմ գան,
Նստան իմ քարին ու Հանգստանան...⁵⁸:

Շատ ավելի խորն են Երբազ – Իսահակյան գրական առնչությունները, քան պարզ գրական ազդեցությունն է: Դա կարող է բացատրվել ընդհանուր հատկանիշների այն ամբողջ համակարգով, որը Ավ. Իսահակյանին էլ, Հովհ. Երբազին էլ, ներքանց նախորդներին ու Հաջորդներին էլ, այսինքն ինքնուրույն սկսած մինչև այսօրվա Հեղինակները դարձնում է գրական ազդակիցներ՝ հայ գրողներ, և միավորում հայ գրականության միասնական ընտանիքում: Ճիշտ այդպես էլ՝ այդ միավորող հատկանիշների շնորհիվ են Պուշկինը, Լերմոնտովը, Տոյստոյը, Գոստոսևսկին, Եսենինը՝ աուս գրողներ և ուսուսական գրականության մեջ, Ենքալիրը, Եկկին, Բայրոնը՝ անգլիացի գրողներ և անգլիական գրականության մեջ, Գյոթենը, Հայնենը՝ գերմանացի գրողներ և գերմանական գրականության մեջ, Ֆիրզուսին, Հաֆսզը, Ջայալեզզին Ռուսին, Օմար Խայյամը, Նիզամին, Աֆղեյեզզին ինդոսին՝ պարսիկ գրողներ և պարսիական գրականության մեջ⁵⁹:

Ավ. Իսահակյանի Հայրենիք վերագառնալուց Հնետ Հովհ. Երբազը հայտնվում է նրա ուշագրություն կենտրոնում՝ պաշտպանություն ու Հարազատի խնամք զստեղծով նրա հայրական

⁵⁸ Գ. Երբազ, Երբակի գիրք, էջ 51:

⁵⁹ Որքան էլ ազդեցվել ուս-իցը դար հետ Անգլո-եղմն իսպանոս անվանափոխելով դարձնեն իսպանի Երբակը, Արևելքի մյուս մեծ բանաստեղծներ Լեզամոն, Ֆիզուլուն, մալտոնյան արտերնի տառերով մայրապապամայրուսիրտ) «Որը ի մտ Յեվանյորի Անտին» պոեմի եռիմակ մեր խալիպա Քեթուդին Դեմիկ Քթթթթուս վերանվանեն, մեր ԿՐԱխուս Գանձանեցի պատմիկին էլ իրենցը համարեն, միևնույն է նրանց արտախաղ արդրեանցի լեն դառնա, նրանց ստեղծագործությունն էլ արդրեանախան մշտուս: Լեզամոն հենց նրանց մասիս է գրել. «Տեք Աստված, նրք շունն աղեն ստեղծել էի, մի՛թե ուս քիլ էր, որ թուրքն էլ ստեղծեցիք...»:

Հայացքի ներքո: Նրանց միջև շարունակվում է մի հավատարիմ բարեկամություն, որը սասանել չի հաջողվում նույնիսկ պետականորեն գործող նպատակադիր շարամիտներին:

Անանիեի Հովհ. Շիրազիի հասցեագրած իր պատասխան նամակում Վարպետը գրել է. «Նախաձեռնեմ եմ քեզ, որ Թափառում ես իմ սիրելի Արփաշայի ամերում, Ալադյալի Հովհաններում, Երբակի երկնքի տակ, նախանձում եմ նաև, որ սիրո վիշտ ունես.— դրանից ավելի շատ բան չպիտի ունենա իսկական բանաստեղծը — սեր, վիշտ, բնություն, Հայրենիք, և գաղափարական մտաշխարհ: Այդ բոլորը դու ունես, և վրան էլ ավելացրու մատաղ հասակ, նոր բխող աղբյուր.— ուրեմն՝ ստեղծագործի՛ր, սավառնի՛ր, թռի՛ր»⁶⁶ (ընդգծ.— Ս. Մ.):

Սա իսկական քնարերգու Վարպետի և անկեղծ ու ճշմարիտ ուսուցչի քաջալերիչ խոսք չէր միայն, այլ գրական դաս, որի պատվիրանները հավատարմորեն կատարեց մյուս մեծ քնարերգուն՝ Հովհ. Շիրազը: Նա խորապես գիտակցում էր Իսահակյանի ստեղծագործության արժեքը և գա արտահայտում էր ոչ միայն բանավոր խոսքով.

Այլ Իսահակյանին սրբանց

Դու Արազան ես՝ իմաստուն ու բլի,

Փառքդ աստեղիքի մեջ զլիսիդ արեգակ,

ես էլ Երբակի դաշտն եմ՝ նորածի՛

Ձմրուխտով փռված քո ոտքերի տակ:

Դու Հավերժության բարբառն ես Հյուսեի,

Հավերժությունը քեզ է երազել:

Բովանդակային իմաստով՝ Այլ. Իսահակյանի ստեղծագործության զիտավոր արժանիքը Հովհ. Շիրազը համարում էր բարության ու մարդկայնության, մարդկայնորեն գեղեցիկի գովերգը: Այդ հասկանիչը, նրա կարծիքով, ստավել խորն է արտահայտվել Վարպետի գլուխգործոցում՝ «Աբու-Լալա Թահարի» պոեմում: Բանի՛ցս ես հնչեցրել է այդ պոեմի խորքն

ու էությունը բացահայտող իր սեղծ ու պատկերավոր, դիպուկ կարծիքը, որը, բանաստեղծին հատուկ զգացողություն և տպավորություն էր նրանում, չափազանց նման է Նարեկացուն տրված մեծարեցյալն րնորոշումներին («Նարեկացին է, որ գիտն բուռերը ծովածայն հնչեցնել և ծիծաղախիտ ժպտեցնել» և այլն), որոնցով բացահայտվում են Մեծարեցի լուսնորգության ու մարդկերգության նարեկյան աղուեքները: Լսենք Շիրազին. «— Եթե մի շար հրաշքով աշխարհից վերանայու լինեն բոլոր ուղտորը, ապա հավիաննայան ապրելու են «Աբու-Լալայի» ուղտերը, որպեսզի իրենց վճիռ արցունքներով անդադար ջրին մարդկային հոգիներում օրեցօր չորացող բարության ծաղիկները»⁶⁷ (ընդգծ.— Ս. Մ.):

Շիրազյան այս բնորոշումը թեևս ավելի խորն է արտահայտում նրա կապը իր նախորդների և մանավանդ Այլ. Իսահակյանի ստեղծագործության հետ:

Որքան էլ այսօր համընդհանուր զարգացման շնորհիվ փոխված լինեն գեղեցիկ բանաստեղծությունն զգալու և արժեքելու չափանիշները, ժամանակի գործոնն անզոր է դասականների՝ Հոմերոսի, Նարեկացու, Շեքսպիրի, Մայսթ-Նոփայի, Հայնեի, Պուշկինի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Վարուժանի, Տերյանի, Չարենցի և նույն Շիրազի բանաստեղծության հանդեպ: Որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրն իր ժամանակին մեծ նորարար էր և ստեղծել է մնայուն արժեքներ: Իհարկե, ժամանակը յուրաքանչյուրից մոռացության իր անխուսափելի բաժինը տանում է. պարզապես ոմնացից քիչը տանում, շատն է թողնում, ոմնացից շատը տանում, քիչն է թողնում, իսկ ոմնաց էլ ամբողջովին է նետում մոռացության Լեխա գետը:

Ինականորեն ծագում է մի էական հարց. ինչո՞ւ հիշյալ դասականները չեն «Հնանում», իսկ աղմկաբար նորարարներից շատերն ունեն թիթեռների կյանք:

⁶⁶ Այլ. Իսահակյան, Երեմի ժողովածու 6 հատորով, հ. 6, Երևան, 1979, էջ 330:

⁶⁷ Տես նաև Գույի Շիրազի հետ Գ. Գովաքանի հարցազրույցը Այլ. Իսահակյանի մասին:

Հարցի հնարավոր պատասխաններից, մեր կարծիքով, ընդունելին հետևյալն է. որքան էլ, քաղաքակրթության ու գեղարվեստական մտածողության զարգացման ընթացքով թիվադրված, փոխվում են ժամանակները, կացութամուկները, պետական կարգերը, գիտական առաջընթացը բերում է մտածողության նոր մակարդակ, այնուամենայնիվ մարդկային Հոգիներում ու հարաբերություններում կան արվեստի հիմքը և նյութը կազմող որոշակիորեն կայուն հասկացություններ, որոնք այդ ողջ ընթացքում պահպանվում են նորացված տեսքով, զգացմունքների ընթացք, սիրտ, կարոտ, մարդկայնություն, ազնվություն ու նվիրվածություն հույժները ժամանակի ընթացքում էպիտեզի փոխվում և ընդունելի է տարբեր ազգերի ու տարբեր հասակների մարդկանց համար: Իրական մեծերն իրենց ձրբքը նպատակադրում են մարդկային այդ արժեքները արվեստի նոր միջոցներով ու հնարավորություններով պատկերելուն, մինչդեռ ազմկարարների ուչք ու միտքը ոչ թե մնայուն գործ ստեղծելն է, այլ ուշադրության կենտրոն դառնալն ու իրենց ժամանակավոր փառքը:

Շատերն են այսօր արամատոսությունը, սիլլոգիզմ—մտահանգույժը, խելացի միտքն ու դատողությունը, իրենց տարբերակ մտազարտությունը մարդկանց զարմացնելու ճիգերը, քաղաքական ճառատությունը բանաստեղծություն համարում մոտանալով, որ բանաստեղծությունը նախ և առաջ պատկերավոր անկեղծ խոստովանություն է, զգացմունքի և մաքի ներդաշնակ միավորում, ներքնասույզ աղոթքի, մենախոսության կամ մանրմիկ երկխոսության արտահայտություն: Հակառակ դեպքում ըլոր խելացի մարդկանց, ըլոր փիլիսոփաների իմաստուն մտքերը պիտի բանաստեղծություն համարենք: Մինչդեռ այդպես չէք մտածում Հ. Շիրազը, ընդհակառակը, աշխնդակական և նորարարական, մեկ և բովանդակության շուրջ եղած բուն բնավեններում ուներ հստակ դիրքորոշումը: «...Ոմանց թվում է, թե նորություն են հայտնաբերել սպիտակ բանաստեղծությունը: Շատ ու շատ մեծեր են ասել ու սղբացել, թե լուսնի սակ նոր բան չկա, և բանը ոչ միայն

միտքն է, այլ միտքը կերտելն է, կերտվածքը, շինվածքը, Հյուսվածքը, ոչ թե թիվն է գլխավորը, այլ գորգն է, գորգահյուսվածքը: Ոչ թե կամն է, այլ կավակերտվածքը՝ գավը, կուծը, դավաթը: Այսինքն՝ կավը (միտքը) ամենքինն է, բայց բբուտը՝ բանաստեղծը, ձորերից բերում, իր հանճարով իրենն է զարձնում արդեն իր ձեռքով վերափոխվածը՝ որևէ մաքի կորեզը դնելով իր ձրբք կրքի հրեղեն պողի մեջ, որն արդեն ստանում է իր անձնական բույրը, նուշինակ գույնը:

Քարերը քարահանքին են, բայց ճարտարապետ Տրգատը ահա հազար տարի է՝ ապրում է: Մեկը ապարանք, Անի է կերտում, մյուսները նույն քարերից՝ խրճիթ»⁶²(ընդգծ.— Ս. Մ.):

Եռեման Օվոյի ըլոր ընկերներն էլ ապրել են նույն միջավայրում ու ճաշակի որրությունն նույն դատողությունները, Գյումրուց ու շրջակայքից, շուկայից ու որբանոցից ստացել նույն տպավորությունները: Նրանցից ոմանք էլ զուրկ չեն եղել բանաստեղծելու ձրբքից: Մակայն ստացած ամեն տպավորություն, ամեն զգացական ազդակ Հ. Շիրազի գրչով էր դառնում պատկեր ու բանաստեղծություն, իսկ պատկերները, որ հաճախ էին ստանում գեղանկարչական հագեցվածություն, մեք էին բերում ընդհանրացման մեծ ուււ: Այսպես էին մեկու մտքը ու մեծ գլուխգործոցներ, որոնք անկեղծ զգացմունքների բնական բխվածքներ էին սրտամտա ու հոգահարազատ: Իր ստացածն այսպես էր վերադարձնում Հովհ. Շիրազը, և ժողովուրդը բուն ցնծություն էր ընդունում նրա իրարահաջորդ քնարական հրաշակերտությունները:

Հովհ. Շիրազը այն եզակի բանաստեղծներից էր, որն ակաճատես էր ժողովրդական լայն զանգվածների վրա իր գեղարվեստական խոսքի արտասովոր ներգործությունը: Մանկույնն ու որրություն թեման ամբամտարող իրական գլուխգործոցներ են «Գոա», «Հին մանկություն», «Սե ընկեր Նորիկը» գործերը. սրանց գեղարվեստական պատկերներում կենսական ճշմարտությունը, կատարված իրողությունները ներկայացված

⁶² 7. Շիրազ, Մի փետր իմ արժիկ կանքից, էջ 69:

են խոր հուզականությամբ և ճշգրտության չափ հավաստի պատկերավորության շնորհիվ դարձել են մի ողջ պատմաչրջանի «մանուկ ծերացած» սերնդի ընդհանրացված գեղարվեստական կենսագրությունը, որը բացարձակապես շիրազյան է՝ նրա «բույրով ու գույնով»: Ահա «Հին մանկություն» բանաստեղծությունը.

Մեկից մի Հայ, մեկից մի սոխ զողանում,
Գնում էինք Արփաշայը լողանում:

Աշխարհն ասես սարի ետև վերջանում,
Իջևող արևն իրեն Հետ էր մեզ տանում:

Սոված, ծաքավ, բոկոտն ընկնում սար ու ձոր,
Երջում էինք անգիտությունը բախտավոր:

Զգիտինք՝ ով էր ժպտում, ով՝ լպիս,
Ով էր մեզ Հայ, մեր արցունքին լաց տպիս:

Զգիտինք, թե ում կուրծքն էր զարգարում
Ձնծաղիկը, որ մենք էինք միշտ բերում:

Զգիտինք՝ աշխարհն ինչ էր, մարդն ինչ էր,
Մենք՝ զարդի մեջ՝ չգիտինք՝ զարդն ինչ էր:

Ախ, զեռ մանուկ մենք ծերացած, զլիխիոր
Երջում էինք անգիտությունը բախտավոր:

Թե՛ Հայրենիքում, թե՛ Սփյուռքում բանաստեղծի արագ ճանաչման պատճառը պարզ մի ճշմարտություն էր. Երրազը իր ապրած կյանքը, որբանոցային դառն ու սրտախոց հուշերը, իր մարդկային զգացմունքներն ու ապրումները, գեղեցկություն իր ընկալումները, իր մորն ու Հայրենիքը, իր Գյումրին ու Երրազը, իր Արագածն ու Արփաշայն էր բանաստեղծակապացնում և քանի որ շապյուրեն օժտված էր պատկերավոր մտածողության բացառիկ ձիրքով, անհնկեղ զյուտերով Հարուստ նրա տպավորվող բանաստեղծությունները ձեռք էին բերում ներգործուն զեռ ուժ, արտակարգ գրավիչ էին և նվաճում էին համաժողովրդական մեծ լսարան:

Որակական իմաստով գերակշռող էին Հաջողված գործերը: Վաղ շրջանի բանաստեղծություններից քչերը, սակայն, կրելով մամանակի պարտադրանքների զորոժը, նախ չէին գոհացնում Հենց իրեն՝ Հեղինակին: Կային բանաստեղծություններ էլ, որ չունեին Երրազի քնարին բնորոշ արվեստի բարձր մակարդակը: Դրանք՝ որպես գրապատմական Հետաքրքրություն ներկայացնող փաստ՝ նկատելի են 1940 թ. հրատարակված «Երգ Հայաստանի» գրքի տարբեր բաժիններում: Այդ պատճառով էլ Հետագա ժողովածուներում ու Հատորային հրատարակություններում Հեղինակը զբանցից լավագույնները զեռնող էլ նույնությամբ կամ մասնակի փոփոխություններով, ինչպես, օրինակ, «Իմ Արևին», «Արտեր», «Այգեպան», «Մի կյանքի պատմություն» (որն, ի զեպ, խոհական քնարեղություն մի կատարյալ զլուխգործոց է՝ նվիրված Ստ. Զորյանին, որի ինքնակենսագրական հայտնի վեպի վերնագիրը և «Ընկեր Ստեփան Զորյանին» ընծայականը վերջին հրատարակություններում հանվել է. այս գրքում «Մի կյանքի պատմություն» բանաստեղծությունն ունի «նամանություն» ենթագրերակցությամբ), «Եղևնու մրձունջը» և այլն, իսկ իր կարծիքով նվազ հաջողվածները կամ անհաջողները՝ «Տեսարան», «Գնչված», «Գատարանք», «Երրակի արտերը», «Իրիկնագեմ», «Լևինականին» և այլն, կամ՝ առհասարակ չի զեռնողել, կամ էլ վերածաղկել է արժատապես:

Գյումրու՝ որպես ծննդավայրի՝ Հ. Երրազի գեղարվեստական մտածողության վրա ունեցած հակառակ ազդեցության մասին ճիշտ պատկերացում կազմելու Համար պետք է նկատել ունենալ մի կարևոր հանդամանք էլ. նա հավատարիմ մնաց դասական քնարեղություն ոչ միայն ձևերին ու բանաստեղծական տեսակներին, այլև թեմաներին՝ սեր, Հայրենիք, մայր, բնություն՝ անշուշտ, քնարեղություն ամանդական թեմաների նոր իմաստավորումով: Այս թեմաների բոլոր վերաբարձունքներում ծննդավայր Գյումրուց էր Հ. Երրազը գեռնում մեծ աշխարհ: Ահա ինչու շիրազյան բանաստեղծությունները, ար-

տարեանաց ազգային ձև ու տարազ զգեցած, խորքում իրացնա համամարդկային են:

Հ. Երբագի բնության ու գարնան երգերը, եթե նույնիսկ երևանում են գրվել, ապա, անշուշտ, Երբակի Գյուժրու բնության ու գարնան վերհուշով ու ներշնչումներով:

Հանրահայտ «Գարնանամուտը» լեռներից բաղաբ իջած, քաղաքի մայրերին ու երկրեքրկիքր ճնճաղիկներ, մանուշակներ, կակաչներ, վարդեր ու «Հողեկնով հասմիկներ» շաղ տվող, իրենց լուսամուտները բացած մարդկանց լեռների գարնանային թարմությունը պարզեղող բանաստեղծի Հաղթարշավի երգն է: Քաղաքում ծնված բանաստեղծը չէր ունենալու բնության ու գարնան այնպիսի զգացողություն ու ճանաչողություն, որ կարողանար «Բիրխիպանի» կամ «Թաղազբուժում»-ի հանճարեղ պատկերներն արարել, բնական ջրվեժ շտեմած բանաստեղծը չէր կարող այնպես անձնավորել ու իմաստափորել զահալիմելով ու փշրվելով ծիածան կապող ջրի անկման խորհուրդը, ինչպես Հ. Երբագն է արել:

Փայտից ջրվեժը փշրվում է ցած,

Անդնդում՝ մաշով՝ կապում ծիածան...

Չնչայի բնական երևույթը ոչ որ չէր պատկերի այնպիսի պարզ, անզամ հասարակ թվացող, բայց ըստ էության մեծ խորք ունեցող գեղարվեստական գյուտով, մարդկային հարաբերություններն ու կյանքը իմաստափորող այնպիսի արատահայտիչ փոխարեբությունը, ինչպես դա Հաջողվել է Հովհ. Երբագին:

Չյուներ լալիս է, ձմեռն է մեռնում:

Չյան անցած ճամփով՝ դժարթ ու անվիրտ՝

Գարունը գալիս աշխարհն է բունում:

Երանի՜ մեռնող ձյուններին, որ միշտ

Ետևից կանաչ գարունն են թողնում:

«Բնության շունչը» բանաստեղծության պարզունակ թվացող տողերի մեջ անզամ զգալի է շիրազյան շնչառությունը:

Ննջում եմ սփին Արփալայ գետի,

Շշուկն պիթի լուսն եմ Հողով:

Ցորեն արտերի խշշողի Հանդով

Չափում է կուրծքս օվկիանը օդի:

Մարդու և բնության խաղաղ ներդաշնակության այս նկարագիրը, սակայն, դեռևս չունի կենսական այն մեծ լիցքերը, որ ընկալվի որպես Հայրենի եղբայրի լիարժեք գեղարվեստական պատկեր, բայց նկատելի է մի Հետաքրքիր օրինաչափություն. Երբակ աշխարհին և Գյուժրուն նվիրված ձոներգերը Հեղինակի Հասունության ու վարպետության անին զուգընթաց ձևաբան բերել լայնք ու խորք, պարզ քնարական բնագավերները և Հայեցական տեսարանները վերածել են կենսական թանձր խառնուրդների, գեղարվեստական ու փիլիսոփայական մեծ ընդհանրացումների: Հետագա Հատորները պարունակում են Երբակն ու մանավանդ Գյուժրին բանաստեղծականացրած այնպիսի ձոներգեր, որոնք լավագույններն են մեր ողջ քնարերգության մեջ:

Հովհ. Երբագի Համար Հայրենիքը սկսվում է Հենց ծննդավայր Գյուժրուց, իր ծնողներից ու մանկությունից և տարածվում Հայաստան աշխարհի ներկայի և անցյալի պատմական տարածքներում: Հայոց պատմության ողբերգական ու Հերոսական զրգարների նպատակային պատկերումներով, Հայրենիքի ոգին նոր սերունդների Հողում պատմաստելով նա մըշտարթուն է պահել մեր ժողովրդի պատմական Հիշողությունը: Այս թեմայում ոչ միայն Խաչակյանի, այլև Խորենացու, Արտյանի, Բաֆթու, Գառկանյանի, Թումանյանի, Սիամանթոյի, Վարուժանի, Տերյանի, Չարենցի գրական ազգակիցն է նա, նրանց անմիջական ու ազնիվ շարունակությունն է և արժանազոր է բոլոր բանաստեղծների Համար նախանձելի Հաջողություններ: Եվզենի Եվտուշենկոյի «Ինչի՞ց է սկսվում Հայրենիքը» բանաստեղծությունից տամամայակներ առաջ Հայ բանաստեղծը, կանխելով նրան, տվել է Հայրենի Հողի ու մայր բնության անկրկնելի ու անզերազանցելի բովանդակափորում:

Ամենայն անգամ,
Երբ Հայրենիքի մասին են խոսում,
Իմ միտն են գալիս առուն մեր դասն,
Որ մանկությունս հեքիաթն է առում:
Ու արտի եղբին բարդիս մենավոր,
Եվ արտիլը՝ վրան դարնան ձյուն,
Եվ բլրի շրթին՝ դերեզմանն իմ Հոր՝
Որպես քարացած անեծք Աստուծո՛ւ...

Այստեղից սկսվում ու մինչև առասպելական ժամանակներն ու տարածքներն է հասնում Հայ մարդու Հայրենիքը, որի ամենամեծ ու հզոր երգիչներից մեկը դարձավ Լուիզ. Շիրազը:

Խորհրդային ժամանակներում՝ ինտերնացիոնալիզմի տիրապետության պայմաններում, Լուիզ. Շիրազն իսկապես կարողացավ իրագործել անկարելի Հրաչք. իր Հայրենասիրական հրաչքը բանաստեղծություններով ու պոեմներով արժնացրեց կոմունիզմի գաղափարախոսության թմրիբի մեջ նիրհող Հանրությունը, բացահայտեց Հայոց մեծ ողբերգության՝ նդեռնի ու կորուսյալ Արևմտյան Հայաստանի մասին պետականորեն քողարկվող ողջ ճշմարտությունը:

Եթե մայրերգության սուպերհիում Հայ գրականության մեջ Լուիզ. Շիրազն ուներ իր նախորդները Հանսին Ս. ԵաՀաբլի, Զիվանու, Լուիզ. Թունանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի ու Ե. Չարենցի, ապա Հայրերգության բնագավառում նա մշտնում է որպես եզակի և անկրկնելի բանաստեղծ: Նրա մեծ նախորդներից ոչ մեկը, սակայն, մոր ու մանավանդ Հոր կերպարներն այնքան համակողմանի ու բազմերանգ չի ներկայացրել, որքան Լուիզ. Շիրազը:

Քնարական բացառիկ գլուխգործոցներ կան և՛ մայրական, և՛ Հայրական շարքերում, որոնք շատ ավելին են, քան ծնողի նկատմամբ անկեղծ սիրո և պաշտամունքի պարզ գրանդումբը: Նկատի ունենք «Մայրիկիս գերեզմանը», «Հայրս տեսավ», «Հայրիկիս վերադարձը», «Մայր տանարը» և սրանց որակի բազմաթիվ բանաստեղծություններ: Թե՛ մայրը, թե՛ Հայրը գառնում են մեր ժողովրդի կենսագրությունը, ազգային բնա-

վորությունը, մտածողությունն ու նկարագիրը մարմնավորող, բնդհանրացման մեծ ու ունեցող խորհրդանշաններ:

Շիրազան գրական հանդիպումների հրափրատումներ

Մեր քննադատությունը Լուիզ. Շիրազի մայրական երգերին, թեկուզև կցիտուր, այնուամենայնիվ անդրադարձել է, սակայն փիլիսոփայական լուսնային է պահպանել նրա Հայրական երգերի հանդեպ: Առանց մանրամասների մեջ խորանալու՝ ասենք, որ «Լուիզարձան մայրիկիս» և «Լուիզարձան Հայրիկիս» պոեմները (հեղինակն ինքն է դրանք անվանել պոեմ՝ հյուսված բանաստեղծություններով) կազմող գործերը գեղարվեստական լուրջ արժեքներ են ու արժանի մասնագիտական լուրջ քննություն: Նրանցում Լուիզ. Շիրազը կերտել է իր ծնողների կերպարները՝ մասնավոր մեջ խտացնելով մեր ողջ ժողովրդին հատուկ բնավորության գծերը, ազգային հոգեբանությունն ու մտածողությունը, բարությունն ու աշխատությունը: Այդ կերպարները բանաստեղծին Հնարավորություն են տվել Հայ մարդու նկարագրի զննության Հետ միասին ցուցադրել նաև նրա ճակատագրի գառնությունը՝ ծանր կորուստներին ու դժվարին կյանքին հակադրելով Հայ մարդուն բնո-

բոշ՝ ոգու արիությունն ու լավատեսությունը: Այդ երգերը, որ մեր ժողովրդի հոգու կենսագրությունն են, մեր ազգային մեծ երազանքների խոսացված արտահայտությունները, նույնպես խորթոված են մենդավայր Գյումրու և բանաստեղծի մանկության հիշատակների վրա:

Բանաստեղծություններից շատերի գրության շարժառիթ են դարձել մեր կամ հոր այս կամ այն իմաստային խոսքը, նրանց հետ կատարված այս կամ այն իրական գեղարվեստական հիշողությունը: Դրանք վավերական են որպես պատմական իրողություն և բանաստեղծի գրելով վերածվել են գեղարվեստական նշմարտության, ինչպես 1941 թ. գրված «Փախե՛վախի այն գրչի» բանաստեղծության մեջ: Հայությանն ընդհանրապես բնաշնչելու իրենց ծրագիրն Արևմտյան Արշախանութի իրադարձությունց հետո թուրքերը ներխուժել էին Արևելյան Հայաստան Գյումրի: Սա էլ ջարդի, բռնի տեղահանության մի սոսկալի դրվագի պատկերն է՝ փախե՛վախի պահից մանկան հիշողության մեջ անջնջելի մնացած:

Հետաքրքիր բնարան ունի բանաստեղծությունը, որը ընդհանրացման վերաբերյալ քիչ վերը մեր ասածի աներկբա հիմնավորումն է.

Գյումրին այն է, ինչ Հայրս,

Ինչ չզթաշված սուրբ սար:

Իսկ բուն բանաստեղծությունն էլ, իրոք, դասական ձևի մեջ գեղարվեստական ու գաղափարական մեծ խոսացում է.

Ինք տարվա գառ էի, երբ Հայրիկս բուստանից
Բաճը ուսին նիզակված՝ Հողշապարով Հասավ տուն.

— Թուրք կուզա, Հողնվե՛ք, ու մենք Գյումրի սոստանից
Տնով-տեղով դուրս թռանք՝ ապավինած Աստուծուն:

Եղավիչ էր Հայրս ինձ, ինչպես Արսից փափռելիս,
Հայրը՝ վերմանն ու Հայրը, Գյումրին մա՛նով խաճապվեց,
Խաճըն, այլ ոչ թի ինչպես կուռեկները գոթթելիս,
Զարադուշակ դույժի միջ մանուկ լեզուս էլ կապվեց:

Օ՛ր, ի՛նչ գաղթող փրկություն, մահախուճապն եմ հիշում.
Մայրերն իրար բախվեցին ծառահանումով ձկերի,
Ինչպես գայլի երափելի մայրը մանկանն էր քաշում,
Ոսնասորը՝ պաղանձվեց Հասպանքը դիրբի:

Ու էլ ոչինչ չեմ հիշում, վերմանը՝ հորս մի ուսին,
Մյուս ուսին բաճը սուր, որ, թե թուրքի Հանդիպեց...
Որպես մանկապն Հայրիկիս՝ մեկ էլ կտորած մի լուսին,
Եվ Արապանն աղչանհար ու ցիր ու ցան ազգը Հեղ...

...Նկեղեցու զանգերն էլ զանգերի պես լսեցին,
Որոնց ուղեղն է հանված, կտրված է Հայ լեզուն,
Վշտից Մատիս լուսներն էլ մեջքներն ալպես ծռեցին,
Որ ստաղծ էլ ստանալից թույնով լի թաս էր ու ուզում...

Զարգացնելով սմբ. Շահադիդի, Ջիվանու, Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի, Ե. Զարենցի մայրերգության լավագույն ավանդները՝ Հ. Երազը մի կողմից հասավ մոր աստվածացման գաղափարին, մյուս կողմից՝ ազքաս Հողազործ հոր կերպարում խոսացրեց Հայ ազնիվ աշխատավորի նկարագրի վեհությունը՝ իր ուժանտիկ խառնվածքի համաձայն՝ նրան վերագրելով արքայական հատկանիշներ:

«— Գիտե՛ս, սառց մի անգամ, «Զախորդ օրերից» պակաս հանձարեղ չէ Ջիվանու «Մայրիկ» երգը: Մուրյալ օրդին նեղացել է իրեն լքած մորից և ինքն էլ նեղացրել է նրան, բայց մոր մահից հետո ծանր զղջումով էլի նրան է դիմում.

Ջիվանին եմ, սխալմունքս զգում եմ,

Ես քո հոգու համար միշտ աղթում եմ.

Նեբիք քո մուրյալ օրդուն, խնդրում եմ,

Եղիր երկնքուժը ինձ ստապ մայրիկ:

Անտեղի չէ ժողովուրդը պաշտում Ջիվանուն, ուրախության թե տրտմության պահերին սփոթվում նրա երգերով: Կեսե՛մ, որ կամաց-կամաց իմ երգերն էլ կերթե: Գրե՛թե ամեն տեղ երգում են Միամանթոյի երգը՝ «Հիմա ո՞վ է մեզ համբուրում»: Լավ էշան է, բայց Ջիվանին կորցրած Վանա ծովի կորուստ ու կա-

բոս չուներ ինձի պես... Մոր կորուստ ուներ, ամերակ Անիի համար ողբում էր, բայց Հայրենիքի կորստյան կսկիծ չուներ մեզ պես»:

... 1920 թվին, երբ ապագա բանաստեղծը վեց տարեկան էր, Գյումրի ներխուժած թուրքերի ձեռքով սպանվում է Հայրը՝ գյումրեցի բոստանչի Քաղևորը: Հոր կերպարը կերտելիս բանաստեղծն անձնական զգրախոսության պատկերումով հասնում է համազգային ողբերգության խոր զգացողության ու նրա գեղարվեստական մարմնավորման.

Հայրս տեսա՛մ ա՛նավոր
Կոտորածներն Հայկական,
Եվ աշքերում իր մուրը
Գերեզմաններ կան այնքան,
Որ թարթիչներն իր բուր
Աճից ծոված ու մուր
Խաչերն էին՝ խրված խեղճ
Հորս և իմ սրտի մեջ:

Անձնական ու ազգային ողբերգության այսպիսի միաձույլ զգացողություն և այսպիսի պատկեր ուրիշ բանաստեղծներ չունեն: Համազգային այս մեծ ողբերգությունն է Հորից փոխանցվել որդուն և ծավալվել սերնդակերտույն:

Բոլոր զավակներն էլ հավատացած են, թե իրենց Հայրերն ամենազորն են, ամենից ուժեղը, ամենից լավն ու բարին: Բանաստեղծը շուտ էր զրկվել Հորից, որի իդեալականացված կերպարը նա տասնամյակների ընթացքում կերտում էր իր հուշաշխարհի կցկուտը պատասխաններից՝ զրանք ընդելուզելով իր նրակալությանը: Բոլոր տեսակի կոնֆլիկտում նա հաղթող էր դուրս գալիս. հաղթում էր ձմռան բբին ու սառույցին, վազ զարնան ցրտին, ամռան տապին ու կարկուտին, զեղին երաշտին և այդ ամենով հրեշավոր սովին: Ուստի տասնամյակների հեռավրց էլ նա չէր մոռացվում.

Ո՛վ կարող է մոռանալ այսքան չարքառ Հրաքեին:

Անաեք արգա էր հայրս՝ զլիկ թույն էր լուկ արփին...

Մասնավոր իրական փաստն այսպես է դառնում ընդհանրացման մեծ ուժ ունեցող գեղարվեստական պատկեր, որի ընդգրկունությունը թե՛ զգալի է, թե՛ տեսանելի:

Կյանքից վաղ հեռացած Հայրը իր բանաստեղծ որդուն որպես հարստություն թողել էր մի մեծ հուշաշխարհ: Դա որդու նպատակությունն էր: Ինչպես մոր առիթով էր գրել՝ «Մայրիկիս մեջ ողջ մայրերին ևս կզգամ», Հոր մասին բանաստեղծությունների «Հուշարձան հայրիկիս» շարքը կամ պոեմն էլ մարմնավորում է Հոր կերպարը: Այդ հուշաշխարհում զնգում է նրա արժանի բաճը, հնչում են բարությունն ու աշխատասիրության Հորդորները, բուրում են համեմների ու թարխունի մարգերը, բայց նույն աշխարհից բանաստեղծը ժառանգել է նաև մի չվայելած երանություն, որն անձայր սիրությունը ուզեցնել է նրան ողջ կյանքում.

Կգար Հայրս շիրակի հովերի հետ իրիկվա,
Կշողչողար բաճն ուսին՝ սարից կշուղ լուսնի պես.
Կգար Հայրս, կհիշեմ երազի պես երևիկա,
Կարծես աշարհն էր մտնում մեր խրճիթի գունով ներս:

Կգար բոլոր Երթակի բուսանների բույրերով,
Կշողչողար բաճն ուսին՝ մեր սան ոսկե հուշախ պես.
Եվ ինձ կասե՛ր ուսերիմ, ու խրճիթում զնդազով
Իմ թոթովանքն էր հնչում Հայրիկ, բուսան կասան՝ս:

Բուսաններից միշտ կգար տուն՝ բերելով բույրն հողի.
Ու ևս գիրկը կընկնե՛ի կուտվի եղջ գիշեր
Համեմների մարգերը ու մարգերը թաթխուկի. —
Մանուկ սիրոս հնքիսմի գրափտաներում կըշշեր:

Կգար Հայրս ու բույրով գառաերը մեր կրեթեր,
Էլ չէի մորս հավատա, թե, ախ, չունենք մենք բուսան,
Թե ուրիշի ջրվորն է ամպի նման Հայրս ձեռ. —
Կգար Հայրս, կհիշեմ ու մանկան պես զես կույսմ...

Շիրակոմ Անուշյանոմ, 1983 թ. ապրիլի 19-ին ընդունում քաղաքում բանաստեղծին

Բանաստեղծի 1910 թ. գրած այս հուշ-բանաստեղծությունը մշտապես ապրող ներկա է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ գրական հայերենի սահմանական բայաձևերի հետ Կարեն Բարսեղյանի Երբակի խոսվածքի բայի սահմանական եղանակի անկատար ժամանակաձևերը, որ այս զեպյուրեմ նաև պատմական ներկա են, կազմվում են ենթացրական եղանակի նմանությամբ. կզար- գալիս էր, կհիշեմ- հիշում եմ, կուլում-լալիս եմ կամ լաց եմ լինում և այլն: Սրանով հեղինակն իր բանաստեղծության մեջ ավելի արտահայտիչ է դարձրել իրագրության զգացական կոդը և պատկերվող միջավայրի գույնային նրբնրանգները:

Մեծ աշխարհի խորագլանքներից ու անարգարություններից հույնած, կյանքի հուզերից զառնացած բանաստեղծի համար Գյուլմերին մի անասկ հուզեր օտալիս էր, սիրկարար օփ: Երբակ- Երբազ հարարերությունն ինքն է հանձարեղորեն բանաստեղծի:

Երբազը շշուկն է Երբակի գուտտերի,
Հանձարեղ իր երկրի գուտանն է, սուտն են:

«Էլի սիրտի Գյուլմերի երկամ»,— ասաց ու զրեց նույն օտոզով սկսվող բանաստեղծությունը: Գրեց Գյուլմերու նշանավոր հիմներգը «Հայաստանի աղն ես, Գյուլմերի» խորագրով, կուսկնույ, որ հարագատ մենդավայրը շուտով կվերստանա իր պատմական-ավանդական անունը: Այնքան էին զիպուկ շիրազյան բնորոշումները և այնքան պատկերավոր, չափատողերն ու ողջ բանաստեղծության կառույցն այնքան երամշտական, որ անմիջապես մեղեդիավորվեց Վ. Բալյանի կողմից և ստացավ լայն տարածում:

Գյուլմերին իր անցյալով, ներկայով ու գալիքով անբաժան է հայոց ճակատագրից: Մենդավայրը, որին հազար թեյերով կազմված էր բանաստեղծը, նրա երգերում արդեն բառ-պատկեր է, որ գարմեղ է համազգային մեծ խնդիրներ արձարծելու հնարավորություն: Բանաստեղծը չտեսավ աղետալոր երկրաշարժն ու նրա ողբերգական հետևանքները, չտեսավ նաև խորհրդային պետության փլուզումն ու իր մենդավայրի Գյուլմերի վերանվանումը, չիմացավ և արցախյան պատերազմում բողբոջ հայ քաղաքիներին ու մանավանդ Կուշիի գրավման ժամանակ «Երբակ» ջոկատի սիրանքը, որով շատ սիրտի հպարտանար, բայց իր վերջին ստեղծագործություններում, մանավանդ «Հուշարձան հայրկիր» բանաստեղծություններով Հյուսիսում պրեմում հանտա էր գործածում Գյուլմերի անունը, իսկ բանաստեղծություններից մի քանիսն էլ պարզապես կոչել է «Գյուլմերիանն»՝ զուգու հայաստանի անկախացումից ապրիներ ատաջ կանխազգալով, որ մենդավայրի Գյուլմերի պատմական անունը վերականգնելու ժամանակը մոտեցել է:

Ողջ Հայաստանի հետ միասին կառուցվող ու բարգավաճող, չենացող Գյուլմերին էր բանաստեղծի հարստան երազանքը: «Արագածին բազմած փառավոր արծիվը», «Հայաստանի աղն» ու «Ճամարտության վաղը», «անձանություն օրորոց» աղջիկների, «հանձարեղ քարագործ» վարպետների հայրենիք, «Հայաստանի երգարան» Գյուլմերին, բանաստեղծի հարտա զգացություն, Հայաստանի հողություն խորհրդանիշներից է, ուստի սերտորեն շաղկապված է համայն հայության ազգային

մեն՝ երազանքներին և դրանց իրականացման հիմքերից ու սուհափառչաներից մեկն է:

Շիրազը գլուճրեցի հարազատների հետ

Գոյի. Շիրազն էր գրաւոր Անիի և Խասր Վանանիի հետ Գլուճրում 1983 թ.

Այսպէս էր իմաստաւորում Հովհ. Շիրազն իր ծննդավայր Գլուճրին, որի հանդեպ նրա եփերյալ զամփակի որդիական վերաբերմունքը նույնպէս ունի համազգային խոր բովանդակութիւն: Ամեն գլուճրեցի և ամեն հայ աղոյթի ու պատգամի պէս կարող է կրկնել շիրազյան հանճարեղ ձոները.

Մտղկիր, իմ սուրբ ծննդավայր, աչքսն, որ զամ շնանայեմ, Գամ, դրախտում իբր ման զամ, բշուր աչք զտնամ՝ շնանայեմ, եւ ինձ համար խ շնձ ստում. ինձ քո մի բուն հողն էլ է շատ, ե՛լ ու ներս բեր Մասիսդ անդամ, որ հովղ անգամ շնամայեմ...

ՄԱՆ ԵՐՐՈՐ.

ԴԵՊԻ

ՄԵԾ ԱՇԽԱՐՀ

Իր կյանքի և ստեղծագործական բովանդակային ճանապարհն սկսելով Գյումրի ծննդավայրից և անցնելով Երևանի պետական Համալսարանով Հովհ. Շիրազը Հայտնվեց գեղարվեստի մեծ աշխարհում ոչ թե ժամանակավոր Հյուրի կարգավիճակով, այլ տանտիրոջ իրավունքով. աշխարհ, որի մեջ նա ստեղծելու էր իր բանաստեղծական յուրահատուկ աշխարհը: Այդ մեծ ու ընդգրկուն աշխարհը ճանաչել է պետք, սակայն, ցավոք, ինչքան Շիրազ մարդն է ճանաչվել, այնքան էլ նրա բանաստեղծական աշխարհը: Մանկություն հիշատակներից սկսվող այդ աշխարհում նախ ստեղծվել է բանաստեղծի Հեռույնացած քնարական Հերոսի կերպարը, Հերոս, որը նորագույն ժամանակների Հայ մարդն է՝ անցած 20-րդ դարի բոլոր փորձություններով: Ստեղծել է ն նստիքը: Սակայն Հաճախ է կաշկանդվել նրա մտքի ճախրը, զանազան խոչընդոտների պատճառով չի կարողացել լիարժեք իրականացնել կյանքը գեղեցկացնելու իր երազանքներն ու ծրագրերը, բայց միշտ գրեցակցել ու տառապել է իր մարդկային ու բանաստեղծական վեճի մզոտումների և զրանց կենսագործումն արգելակող Հաստիքյունների մեջ: Եվ զարմանալիս այն է, որ նա Հասուև տարիքում էլ, զրհիթն մինչև վերջ չհրատարակեց իր մանկության երազանքներից, մաքառեց ու ընդվզեց իրեն կաշկանդող մարդկային ու Հասարակական Հոռի երևույթների դեմ.

Կապ մի՞ք զնի գուք իմ լեզվի նուրբ ոտին՝
Միաման էլ նորից զարձնեմ իմ գոտին,—
Փայտն ձիով Վահագնից էլ վեր սուբան,
Կապույտ թռչունն աշխարհ բերեմ, ձեզ կյանք տամ:

... Ա՛խ, ես բերեք մանկությունս աստղանեմ՝
Փայտն ձիով տիեզերքն էլ նվաճեմ...

***

Նվեր Ափյուռքի Հայույանը

Մի ծաղիկ չի տա օտար Հողը քեզ,
Բայց թեկուզ ծաղկես օտար գառափրին,
Թե Հայրենիքում մի խրճիթ չունես՝
Գիե՛նիդ արցունք է քո էլ շուրթերին

Օտար աշխարհը մի Հյուզ չի տա քեզ,
Բայց ինչ պոպոս էլ տա արևի տակ,
Թե Հայրենիքում մի խրճիթ չունես՝
Մուռացված որր ես օտար լուսնի տակ:

Բյուր լեզու գիտես օտար աշխարհում,
Բայց թե մայրենիդ խորթ է քեզ Համար,
Հուր լեզուդ պոկած Հավք ես վանդակում,
Հավես կորած ես Հայրենյաց Համար...

Քո Հայրենիքը Հայաստանն է նոր,
Ուր ամուլ ժայռն էլ ծաղիկ է ծնում,
Ուր թաղված Մեսրոպ Մաշտոցն ամեն օր
Ինձնով քո բախտի մասին է Հարցնում...

Գրական ո՞ր ուղղությունն է բնորոշ Հովհ. Շիրազ քնարերգուի պատկերավոր մտածողության համակարգը, ուսմանտիղզի՞ն, թե՞՝ «նսալիզմի»։ Այս և բազմաթիվ այլ բանաստեղծությունների մեջ, տարրեր պոսիաներում զրանդիվի է գունհիկ ու կոպիտ իրականությունը լավագույն ապագայի բուռն մղումով հակադրվելու, մտերինիկյան հեքիաթի կապույտ թռչունը կամ թուժամանյանական հազարան բլրուլը բերելով՝ մարդկանց երջանկացնելու ուսմանտիկական ձգտումը։ Բայց շատ գործերում էլ գերակշռում են դաժանություն հասնող իրական պատկերներ, որոնք բանաստեղծը հակադրվել է իր գեղագիտական իդեալով։ Այս առումով բնորոշ է «Արծիվ է «Արծիվ» այլարանական բանաստեղծությունը, որը դրել է նաև «Առակս գինչ ցուցանե՞» գրքում։ Մարդու ազատության և մանավանդ գրողի, արվեստագետի ստեղծագործական ազատության մասին բանաստեղծական խոհն այտանի ստացել է հետաքրքիր պատկերավոր մարմնավորում։ Արծիվ և վանդակ փոխաբերությունների համատեղ գործածությունն արդեն մի կողմից գրող և դարաշրջան, ժողովուրդ և բունատիրություն հակադրությունն է այլարանորեն խորհրդանշում, մյուս կողմից՝ ուսմանտիղզի ու սեպալիզմի, երգանքի և իրականության հարաբերությունը։

Վնեց վանդակում ու...երազ տեսավ,

Վանդակից իր հին երկնքին հասավ,

Ու լուռ ճախրում էր, աղատ սավառուում,

Նորից աշխարհի արքան էր գառնում

Արծիվն՝ ազատված իր ժառանգանակից...

Եվ ահա սիրտը թնդաց հրճվանքից՝

Տեսավ սե ցածում, սե ցելում, սե գոտ

Ու դեպի դատը այցավ ում ֆար,

Գառնուկին առավ,

Ու երկինք թռավ,

Որ տաներ բույնը, լուսնը, բայց թե

Գույնը դիպավ ճաղին երկամբ,

Ջարթնեց վանդակում, վշտից շփոթվեց՝

Գույնը դիպավ՝ սիրտն արյունավեց...

Ու երազի հետ արժի ուհաղանձ՝

Ազատությունը երկնքում մնաց...

Դանին Վարուժանի նման՝ Հովհ. Շիրազն էլ իր առջև չի դրել այնպիսի խնդիր, որ ինքը անպայման լինի սեպալուս կամ ուսմանտիկ, ընդհակառակը, նա նույնպես համադրական մտածողության կամ «սինդրոսիկ արվեստի» կողմնակից է, և նրա ստեղծագործությունն մեջ էլ, ինչպես Արսեն Տերտրյանն է նկատել Մուրացանի առթիվով, սեպալիզմն ու ուսմանտիղզի «միջախառնված են՝ վերջինիս տիրապետական շեշտումով»։ Հովհ. Շիրազն էլ «Ջեր կարծիքը սեպալիզմի և ուսմանտիղզի մասին» հարցին պատասխանել է. «Եթե որևէ ստեղծագործություն հուզում է մարդուն, իր մեջ կրում է երկուն էլ։ Չգայցմունքից զուրկ ստեղծագործությունը փայտակերտ է, թղթի վարդ։ Մ՛ր գանգն է հնչում։ Առանց լեզվակի գանգը չի հնչում։ Հարկավոր է հարված ու հարված՝ զգացմունք և դարձյալ զգացմունք, ինչպես որ գանգի լեզվակն է սրտի պես խփվելով գանգի կրծքին հանում զոդակը կամ հառաչ, շշուռը կամ մոռուչ, այդպես է լինելու արվեստի ինքնարուևս գործը։ Իհարկե, իրականը ուսմանտիղզի շաղկապ է ընդունելի։ Եթե գանգի լեզվակը ուսմանտիղզին է, ապա գանգը սեպալիզմն է։ Երբ որ մեկը և՛ Հույժ մարդ է, և՛ Հույժ բանաստեղծ, իր ստեղծագործությունների մեջ և՛ սեպալուս է, և՛ ուսմանտիկ»⁶³ (ընդգծ. — Ս. Մ.)։

Սեպալուս թե ուսմանտիկ՝ երկունս էլ ձգտում են կենսական ճշմարտության բացահայտման։ Իսկ այդ ճշմարտությունը միշտ էլ հարաբերական է. մեկն իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է դարաշրջանը, միջավայրը, հասարակական կյանքը և մարդկային հոգեբանությունը «ինչպես որ է» սկզբունքով ճշմարտացիորեն պատկերելու, մյուսը բարձրագույն իդեալի գերբերից հզոր անհատի նպատակաուղաց գործողությունների պատկերմամբ կամ քնարական հերոսի աղնիվ ու վան զգացմունքների մարմնավորմամբ ազդել իրականությանը հակադրը-

⁶³ «Գովհանճուս Շիրազի մասին» ժողովածու, էջ 91։

վելու՝ այն վերափոխելու միտումով: Ահա ինչու են մեծ գրողների ստեղծագործությունն մեջ ռեալիզմն ու ռոմանտիզմը Հնձարն ներթափանցում կամ միավորում: Կարևորը գեղարվեստական բարձրարժեք երկն է, որ գրողն ստեղծում է առանց իր առջև այս կամ այն գրական ուղղություն կամ հոսանքի ստեղծագործական սկզբունքները կիրառելու կամ պահանջները կատարելու Հատուկ նպատակադրման:

Եթե գրողներին գնահատելու լինենք նրանց ստեղծած մտայուն գեղարվեստական արժեքներով, մեր գրականությանը և գեղարվեստական մտածողության զարգացմանը մատուցած ծառայություններով, կյանքի վրա ունեցած ներգործությամբ ու իրականությունը հետ ունեցած գեղագիտական հարաբերությունում, ապա Հովհ. Շիրազը ամենից պիտի բարձր գնահատանքի արժանի Հայ բանաստեղծներից մեկը պիտի հանաչվի: Իրոք, նա ամենաբեղմնավոր, ստեղծագործական կյանքի առումով ամենից երկարակյաց Հայ բանաստեղծներից մեկն է և իսկապես թողել է գրական մեծ ժառանգություն՝ քնարական տարասեակ քերթվածներ ու բանաստեղծական ջրբեր՝ սուներներ, գազելներ, քառյակներ, բայլադներ, առակներ, փոքր ու մեծածախալ սուրբեր, քնարական, քնարակերպական, էպիկական, դրամատիկական պոեմներ՝ արդիական ու պատմական թեմաներով, թողել է նաև որակյալ թարգմանություններ:

Գրական արտադրանքի որակական իմաստով, չհաշված այն ժամանակն ու ջանքերը, որ Հովհ. Շիրազը Հարկադրված վասնի է իր ստեղծագործությունները տպագրելու վրա, անշուշտ, առավել արդյունավետ են եղել 1930 - 60-ական թվականները, քանի որ իրականում այս քառասունյակ ժամանակահատվածում են ստեղծվել նրա լավագույն բանաստեղծություններն ու պոեմները, որոնք էլ զարձան ոչ միայն գեղագիտական ճաշակ, այլև սազային ինքնաճանաչողություն, մտածողություն, Հոգեբանություն, քննադատություն ու նկարագիր, մայրենի լեզվի և Հայրենի երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ սեր, նվիրվածություն, Հանուն Համահայ սազային երազանքների բոլոր կարողությունները նվիրաբերելու, անզամ զոհաբերվելու պատրաս-

տակամություն, Համաարդկայնություն զաստիարակող ուղե-նշային ստեղծագործություններ սերունդների ճանապարհին:

Արդ, ի՞նչ մտածելով, ի՞նչ սկզբունքներով պիտի կատարվի բազմաթիվ ու բազմամանր գրական այդ Հարուստ ժառանգության քննությունն ու քննախզուրկումը:

Անշուշտ, կարելի է կատարել և՛ ժանրային - տեսակային, և՛ բովանդակային - թեմատիկ, և՛ մամանակագրական, և՛ զուտ գեղագիտական քննություն: Այս հիմնարկերները, սակայն, ունեն իրենց ենթահարցերը, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է դառնալ գիտական առանձին ուսումնասիրություն կամ ծավալուն մենագրության առանձին գլուխ, և այդ ամենի միասնությամբ, Հայ նախորդ ու ժամանակակից գրողների Հետ ունեցած գրական ազդակցության ու օտար գրականությունների հետ առնչությունների Համալիր քննությամբ է միայն Հնարավոր ստեղծել Հովհ. Շիրազի ստեղծագործության մասին ամբողջական պատկերացում:

Այսպես, առանձին վերլուծություն ու քննախզուման կարող են արժանանալ Հ. Շիրազի և՛ մայրերգությունն ու Հայրերգությունը, և՛ սիրերգությունը, և՛ զարնան ու բնության երգերը, և՛ խոհափիլիսոփայական քնարերգությունը, և՛ մայր-գերգությունն առհասարակ: Ինքնին Հասկանալի է դա ծավալուն ուսումնասիրության խնդիր է, որի քննարկումը չի կարող սպառվել մեկ թնկույտ և ծավալուն մենագրական աշխատության շրջանակներում:

Ներկա դեպքում, սակայն, հիշյալ մտածումներով առաջնորդվելը և թեմաներից յուրաքանչյուրի առանձին քննությունը Հաղիվ թե իրեն արդարացին, քանի որ ծավալվելու Հնարավորությունը, այնուամենայնիվ, սահմանափակ է, և բոլոր խնդիրների վրա Հավասարապես կենտրոնանալ անկարելի: Մնավանդ առկա է դժվար Հայթաղարելի մեկ այլ բարդություն. Հովհ. Շիրազի քնարերգությունը, մեկ միասնական բանաստեղծական աշխարհի զրեոտրում լինելով, ունի տարբեր թեմաների ներթափանցումներ. սերը և Հայրենիքը, բնությունը և Հայրենիքը, մայրը և Հայրենիքը, Հայրը և Հայ-

քննիչը, մարդը և Հայրենիքը, Հայաստանը և Ափյուռքը, ազգայինն ու համամարդկայինը հաճախ այնպես են համաձուլված, որ իրոք զժպարանում են դրանց թե՛ միասնաբար և թե՛ առանձնացված դիտարկումները: Ընդհրը հիմնադրելու լուծում չի ստանում անգամ քնարերգության իր իսկ Հեղինակային թեմատիկ բաժանման անկալությունը: Այսպես, երկերի ժողովածուի I-ին հատորի բաժինները Հեղինակն ինքն է կազմել «Մանկություն», «Գարնանամուտ», «Հայտը լեզուն», «Քնար Հայրենիք», «Քնար բայրկներին», «Քանաստեղծի մայրը», «Նմուշներ ստականաց», «Աեանի վիշաք», «Քնար փիլիսոփայական», «Հելիկոնի երգը», «Կերք Արարատին», «Քնար Համամարդկային»: Բանաստեղծություններն, ինչ խոսք, հիմնականում համապատասխանում են Հեղինակի կազմած բաժիններին, բայց դրանք շարքեր չեն, միաժամանակյա Հղացման արդյունք չեն և չունեն նախորդի ու Հաջորդի արամաբանական ու զգացմունքային կապը, ինչպես Միամանթոյի, Վարուժանի, Տերյանի, Չարենցի շարքերն են, որովհետև, տարբեր ժամանակներում ստեղծված լինելով, ոչ միայն նրանց Հաջորդականությունը կարող է փոխվել, այլև որոշ բանաստեղծություններ կարող էին զրգվել և ուրիշ բաժնում: Անգամ քառյակների շատ որոշակի թվազուց թեմատիկ բաժանումը չեղուններ ունի, քանի որ որոշ քառյակներ նույն Հաջողությունը կարող էին զրգվել նաև այլ բաժնում:

Ըստ ժողովածուների ժամանակագրական Հաջորդականության բնությունն էլ կանգնեցնելու է այլ բարդություններ առջև. այդ զեպարում ինչպե՞ս վարկներ այն ստեղծագործությունների հետ, որոնք նույնությունը կամ վերամշակված հրատարակվել են տարբեր ժողովածուներում, այն պոեմների հետ, որոնք ունեն լրատակված հրատարակություններ: «Միամանթո և Խիզդար» պոեմն, օրինակ, 1935-ից մինչև 1982 թ. ունեցել է մեկուկես տասնյակ հրատարակություն:

Ահա ինչու ենք հրամարդում Հեղինակի՝ ըստ քնարերգության թեմաների՝ նպատակահարմար թվազուց ուսումնասիրության եղանակից և գերազատում առայժմ բնեղ երկերի քո-

վանդակության և արվեստի, բանաստեղծական մասնազուխան յուրահատկություններին վերաբերող մի խումբ առավել կարևոր հիմնահարցեր, որոնք հնարավորություն կտան Հովհ. Ներսիս բանաստեղծին ու մարդուն տեսնելու, դիտարկելու թե՛ իր ժամանակի մեջ և թե՛ նրանից դուրս:

2.

Ժամանակի իշխանությունից դուրս գտնվող հանճարներն էլ երբեմն հարկադրված են լինում իրենց գեղարվեստական աշխարհը կառուցել նույն այդ ժամանակի ո՛չ թե նաչակով, այլ նրա ստեղծած իրավիճակի թելադրանքով: Ը Նիրազը նոր-նոր էր ավարտում համալսարանը, երբ 1941 թ. հունիսի 22-ին սկսվեց խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը երկիր ներխուժած հիտլերյան զորաբանակների դեմ: Այդ պատերազմն էլ այլ հուն մղեց գեղարվեստի զարգացումը և թելադրեց նրա ընթացքը:

Բանաստեղծը բոլոր ազնիվ Հոգիների պես կամավոր մեկնում էր ազգամահապատ, սակայն սովի և որրություն տարիներն իրենց տխուր կնիքն էին դրել նրա առողջության վրա: Այդ պատճառով նրան ժառանգության չզորակոչեցին՝ համոզելով, որ թիկունքում էլ շատ անելիքներ կան՝ մասնավոր բանաստեղծի համար: Նրա տարեկիցներից ու զառնակերներից շատերը մեկնեցին, կոզիցին, հերոսացան, վերափորվեցին, զոհվեցին... Թագմաշաշտերից եկած յուրերը երբեմն հպարտությունը, երբեմն ցավով ու կսկիծով էին լցնում բնաստեղծի սիրտը, որից էլ ծնվում, շիկանում էր ատելություն կուր: Նենգարար թշնամու գեծ Հայրենիքի սիրուն համարժեք ստեղծության ու կրթով զրգվեց ընդամենը 6 տողից կազմված հանճարեղ «Էքսպրտմուր» մեր Հայրենասիրական քնարերգության բացառիկ գլուխգործոցներից մեկը, որը պոեմ է անվանվել Ավ. Թահաևայնի խորհրդով:

Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես.

Դուք Հոգիների պես խուժեցիք վայրազ:

Մենք մեր դեմ կանք մեր լեռների պես,

Գուք Հողմերի պես ոռնացիք վայրաք:

Բայց մենք Համերք ենք մեր լեռների պես-

Գուք Հողմերի պես կիրոշիք վայրաք:

Գեղարվեստական գլուխգործոցները թեև ակնթարթի մեջ են հղանում, նույնիսկ արագ են ստեղծվում, բայց իրականում նրանք Համախ հասունացած են լինում տարիների նախապատրաստությամբ և արվեստագետի սաղանդի ու վարպետության, մտղկային գեղարվեստական մտքի ամբողջ նախորդ զարգացման արդյունք են:

« Գիտն ք՝ «Էքսպրոմտը» Հանկարծակի գրվեց,- սասց Լ. Շիրազը մտերիմների շրջանում,- նոր աշխարհացուցեց պատերազմ էր սկսվել. մեծա կուտակվել էր նախորդ պատերազմի Հանդեպ ողջ ստեղծություն. Հայությանը պատճառած անորակելի աղետը, նրա ողբերգական Հետևանքները ինձ Հանդես էին տալիս:

Նոր սկսված պատերազմն ինձ հիշեցնում էր հայոց ահալոր եղեռնը, մեր բզկաված ժողովրդին, միլիոնավոր զոհերին, մեր բռնազավթված հայրենիքը... Տարնապի մեջ էինք բոլոր: Խորհրդային պետություն, նրա ռազմական ու ժի անպարտատ լինելու, զորքերի հարկադիր նահանջի, բազմաթիվ զոհերի փախու լուրերը ահարեկիչ էին: Վտանկ կար, որ գերմանա-թուրքական զորակցությունն այս անգամ էլ նույնպես աղետ կարող էր դառնալ արևելահայության ու Հազրիվհազ փրկված Հայաստանիկի համար: Ես նախապես Հո էլի՝ մտածում, թե այդ պահին ի՞նչ եմ գրելու, բայց մեծա տարիներով կուտակվածը պտտվեց գրելիս բերանով. և Հանկարծակի գրվեց «Էքսպրոմտը»⁶⁴:

⁶⁴ «Էքսպրոմտը» իբր շատ ակնի լայն ու խոր ընդդրում ունի, քան իր զուտյան ժամանակն ու շարժանքն են ներառել տալիս: Այն եենց աղաքս էլ ընկալել ու գործնալել է Սիրիայի բոլորս համառ քաղալի Դը-Ձորում: Հայոց մեծ եղեռնի անձող գոծորի ինչառասկն կարողաված Սուրբ Լուսնառակաց մատուռում: Ներքին քաղաքացող ետես խալի շուրջ բղբուղ պատիմաններով իննուց խալի իննի շուրջբոլոր տեսնում է

Սեվ իւադ-ը էլէի Սը լեռներտ պե,
Գուի շոդ Սըտ է պե իւա՛մեցիտ վ-սո-ց.
Սեվ իւադ ցու ել-ւ-ւ Սը լեռներտ պե,
Գուի շոդ Սըտ է պե իւա՛մեցիտ վ-սո-ց.
Բայց Սեվ շո՛վւեղ Վ ել Սը լեռներտ պե,
Գուի շոդ Սըտ է պե կէջոշիտ վ-սո-ց.
Հովնաւեւ Շիրազի
1947թ.

Յուի. Շիրազի «Էքսպրոմտ» մտածվող

Լովհ. Շիրազը թեևակոխում էր բանաստեղծական մտածողության Հասունացման, գրական փարպետության և ստեղծագործական նվաճումների նոր փուլ: Արդեն 1942-46 թթ. լույս տեսան նրա «Բնաստեղծի ծայրը», «Նրբերի գիրք», «Լիրիկա» բանաստեղծական ժողովածուները և գրվեցին մի շարք պոեմ-

աշխարհում միակ քաց քաղուրդ նախառակների գանձը ու ոսկորներ և սակորներ (ցլած Արմենյան Պայաստանի տաքերը վայրենիք բերված հող):

Լուսնառակաց մատուռն ունի մահ քանգարան ցուցաբար: Լրա մի ժառան կանգնեցված է Կալայական մի պատ եղևու կողմնում փաղցված եռաշար տասնյակ մեծաղբ լուսնակարներով: Ար կողմն ճաղեղած եղևու Արմենյան Պայաստանի չն ու ծաղկուն բնակավայրերի լուսնակարներն են քարկնիք ու բազմանոս հայ գերառատների պատկերում: Պատի այս երեսն լուսնակարներից վրն, որպես մակագրություն կամ բնորոշում Գ. Շիրազի «Էքսպրոմտի» առաջին եղևուտ տունն է:

Մենք խաղաղ մերք մեղ լեռների պես,
Գուք հողմերի պես իւա՛մեցիք վայրաք:

Այսու եղևուքն մույս բնակավայրերի լուսնակարներն են եղևուց ինտի պերալմոն ու մուրալմուտե, խոշորանկված դիանմեր ու կողոպտի ինտեր: Այս լուսնակարների վերևում Գ. Շիրազի «Էքսպրոմտի» վերջին եղևուտ տունն է:

Բայց մենք հավերք ենք մեր լեռների պես,
Գուք հողմերի պես կիրոշիք վայրաք:

Կարող են վկայել Դը-Ձորի բոլոր ուխտագնացները - Ա. Ս.:

ներ, որոնց թվում և Հանրահայտ «Բիրյուկանը», «Տիրաւն Մեծի վիրաւը», «Հայոց զանթեհականի» առաջին տարբերակը և այլն: Արդյունապէս էին և Հաջորդ ասանամշակները. «Գիրք սիրո և խաղաղության» (1950), «Հատորտիր» (1954), «Բնագ Հայաստանի»-ի երեք հատորները (1958, 1964, 1974), «Իմ ընկեր Լորիկը» (1961), «Հուշարձան մայրիկիս» (1968), «Համամարդկայինը» (1975), Երկերի Հինգհատորայի չորս գրքերը (1980 - 84. Հինգերորդ գիրքը լույս չտեսավ): Գեոնա անտիպ «Անի», «Թոնդրակեցիներ», «Քառասուն պատարագ», «Արու Լալայի վերագարձը» ծավալուն պոեմները և բազմաթիվ բանաստեղծութիւններ ու հազարավոր նամակներ:

Հայ գրականութիւնը զեռես Հեռավոր անցյալից, ավելի որոշակի՝ վերածննդի և Լուսավորական դարաշրջաններից խոր ու լայն առնչութիւններ է ունեցել Արեւելքի և Արեւմուտքի առաջավոր գրականութիւնների հետ, օգտվել մեծ գրողների ստեղծագործական փորձից: Եվրոպական ու ասիական գրական ուղղութիւններին ու Հոտտերների՝ կլասիցիզմին ու սենտիմենտալիզմին, ասանտիզմին ու անալիզմին, սիմվոլիզմին ու ֆուտուրիզմին արագորեն հետեւեցին նրանց Հայկական արձագանքները: Այսօր էլ Հայ գրականութիւնն ու գրականագիտութիւնն մեջ ազգայինին զուգահեռ գործածող շատ հասկացութիւններ ու եզր-տերմիններ հունական, իտալական, ֆրանսիական, իսպանական կամ պարսկա-արաբական ծագում ունեն, ինչպէս՝ նշված գրական հիմնական ուղղութիւններին և Հոտտերների անվանումները, ժանրերի՝ դրամա, պոեմ, քաւլաղ, սոնետ, սրիտիտ, գաղղի, ուուրայի և այլն: Կան և նշանավոր գրքերի վերնագրերի արձագանքներ. Բայրոնի «Աղատութիւն ժամեր» գրքի վերնագրի նմանութիւնը էին ստեղծվել Արդյանի «Պարապ վախտի խաղալիք» և Ս. Շահազիզի «Ազատութիւն ժամեր» վերնագրերը: Չարեցի բնորոշմամբ՝ «Թերկահար, մարտիկ ու պոետ» Հայրերի Հայնի բնարական բանաստեղծութիւնների՝ ժողովրդական երգը և սոցիալական ու քաղաքական ազատագրութիւն գաղափարները միահյուսող «Երգերի գրքի» Հայրերն թարգմանութիւն 1935 թ. տպագրու-

թիւնն էլ առիթ էր զարձնել, որ նույնպիսի հսկումներ ունեցող Հովհ. Շիրազը 1942 թ. Հրատարակած բանաստեղծական նոր ժողովածուն վերնագրի «Երգերի գրք»:

Նոր բանաստեղծութիւնների հետ միասին Հովհ. Շիրազի «Երգերի գրքն» ընդգրկում էր նախորդ՝ «Գարնանամուտ», «Երգ Հայաստանի», «Բանաստեղծի մայրը» ժողովածուներից լավագույն գործեր: Սակայն այս փաստի հետ միասին չի կարելի չտեսնել մի ակնհայտ իրողութիւն ևս. այսպէս կոչված «հին» բանաստեղծութիւնները նա մեծամասամբ ներկայացրել է նոր մշակումով, որից էլ երևում է բանաստեղծի գրական ճաշակի ու վարպետութիւնն աճը: Երբեմն արժատական փոփոխութիւնը, ավելորդ համարած մասերի սղուծումով, երբեմն մեկ-երկու տողի, մեկ արտահայտութիւն, բառի, ակնած կենսագրութիւն փոփոխութիւնը նա հղկել, բյուրեղացրել է բանաստեղծութիւնը, զարձնել արվեստի կատարյալ գործ: Համոզվելու համար համեմատենք «Նիագարա» բանաստեղծութիւն երկու տարբերակ: Այսպէս, «Գարնանամուտ» գրքում կարգում ենք.

Իմ ուղեկում երազի պես սպիտակ
Յուլում ես միշտ ու բորբոքում միտքս թեծ,
Մնց աշխարհում երկիրն է մեր լույս միակ:
Այլպէս և զու. — անուղիական մի ըրված:
Նիագարա, ես քո տաքերքն սպիտակ —
Երգի ժամին՝ դգում եմ իմ կրծքի տակ:

Չմտանանք, որ սա Չարեցի համոնամ ու նրա իսկ մեղքով արտագրված բանաստեղծութիւններից է, որը Հովհ. Շիրազի «Երգերի գրքում» արդեն ունի առավել կատարյալ կառույց և ընդհանրացման առավել մեծ ուժ: Առաջին քառատող տան փոխարեն այստեղ տեսնում ենք երեք երկտող տուն: Նույնութիւնը պահպանվել է միայն վերջին երկտող տունը.

Նիագարա, Նիագարա, կի՛րնես զած՝
Բարձունքներից հախիժորեն խաղված:

Նիսպա՛րա, այս աշխարհում դառն ու ցուրտ
Մայր բնության հավերժական դու գայրույթ:

Նիսպա՛րա, ինչքան դուռա, ախ, կրկին՝
Անգուճակներդ նեղ են քո խոլ տարերքին:

Նիսպա՛րա, ես քո տարերքն սպիտակ
Երզի ժամին՝ զգում եմ իմ կրճքի տակ:⁶⁵

Չափազանց բծախնդիր էր Հովհ. Շիրազն իր բառի և տողի նկատմամբ: Ես, ով հաճախ է մեղադրվել «չափի զգացման պակասի» մեջ, ավելորդ է համարել «Արևիկ» բանաստեղծու-թյան վերջին երկտող տունը՝

Եռայլի՛ր զինիդ իմ հզու Քսուում,
Ուր հավերժ կյանքի արևն է հոսում...

Նրա կրճատումից հետո այնքան կատարյալ է այս խոս բանաստեղծությունն իր բովանդակությամբ ու արվեստով, որ արժանիորեն անց է նվաճել Հ. Շիրազի հետագա հատընտիր-ներում ու հատորներում:

– Իմ բարի, իմ ջերմ, հարազատ իմ մայր,

Իմ բարի արև, ես քեզ եմ սիրում,

Քեզ եմ երազել կարտոսով անմայր

Իմ խեղճ մանկություն անույս օրերում...

Դու անհուն բաժակ, իմ հողու ոլորտ,

Ես՝ վայրկյան, իսկ դու՝ հավիտյան ճամփորդ:

Դեռ Հայրենական պատերազմից էլ առաջ՝ 1938 թ., Հովհ Շիրազը խորհում էր Հայրենիքի մասին և խոր ներշնչանքով գրում հետաքրքիր բանաստեղծություններ: Ավ. Իսահակյանի «Պանդուխտ որդին» բանաստեղծության հաղիվ զգալի «բույ-

⁶⁵ Դեսպազ մշակումներում Դ. Շիրազը «Նիսպարան» «ազգայնացել» է նախալեզբում ավելացնելով նետևալ երևող տունը

Նիսպա՛րա, նոր քեզ նեղ են ծորերդ այս,

Ո՞րք լճեղվի իմ մայր Սրաքսն անճորազ...

րերով» ու ներշնչումով է գրվել Հայրենիք վերագործող պան-դուխ Հայորդու երանելի հոգեվիճակը պատկերող շիրազյան բանաստեղծությունը, որը տպագրվել է «Երգերի գրքում».

Թափ ավի փոշին օտար ճամփեքիս

Եվ նորից սիրով Հայրենիք մտա՛,

Եվ բացվեց սիրտս , և դարձավ Հողիս

Նորից իմաստուն, նորից երկիսա:

Եվ վարդերիս մեջ արյուրը երգիս

Քիեց ինքն իրեն՝ կարկառով իրա,

Եվ խաչատաց սիրտս, և դարձավ երգս

Նորից իմաստուն, նորից երկիսա:

Եվ Հայրենիքում թովիչ էր այնպես,

Դրախտ էր բացվում իմ սրտի վրա,

Եվ վառ ժպտում էր աշխարհն էլ ինձ պես՝

Նորից իմաստուն, նորից երկիսա:

Բայց Մեծ Հայրենական պատերազմական շարժման օտագ-նապալի մթնոլորտը Հովհ. Շիրազի բանաստեղծական աշխարհը հարստացնում էր նոր թեմաներով ու արամազրույթյուն-ներով: Նորովի իմաստավորվում էր Հայրենիքը, նրա համար կուլի, անձնագոհությունն ու հերոսության թեման դառնում էր գերակա, բայց այն մարմնավորելիս գրանորվում է քնարի-դուի գեղարվեստական յուրօրինակ մտածողություն: «Մարդ-կություն ամենհի ոտխի» դեմ պետք է միավորվեն մարդկային ու ստանդարտի բոլոր ուժերը՝ չարի ձեռքը բռնելու, նրան օճ-բամառությունը կասեցնելու, երկիրը ավերումից, մարդկույթ-յանը ահավոր ողբերգությունից փրկելու համար:

Քնարերգու Շիրազը դառնում է ոչ սովորական իմաստով ռազմերգու բանաստեղծ, այլ հարստացնում է պատկերաբար-ման իր զինանոցը այնպիսի ներգործուն միջոցներով, որ զգա-լի և տեսանելի են դարձնում ռազմաճակատի և թիկունքի բոլոր իրադարձությունները: Տանկ ու ինքնաթիռ, հրանոթ ու գնդացիք, արկ ու հրացան անմիջականորեն չի պատկերում,

բայց նրա բանաստեղծութուններում, քնարական միջոցներով Հայրենիքը արժանորելու հետ միասին, ի Հայտ են դալիս Հոգեբանական այն գործոնները, որոնք զինվորին մղում են Հանուն ամենաթանկ սրբությունների, հանուն կյանքի գեղեցկություն զոհարեցվելու և հերոսության: Սրա համար անհրաժեշտ էր գատակերպորման միջոցներով բացահայտել թշնամու հրեշտո՞ր նպատակների բուն էությունը, մարդկության ստեղծած նյութական, պատմամշակութային ու Հոգևոր մյուս արժեքների բունզգայթման կամ ոչնչացման, նվաճվելիք ժողովուրդներին Հավիտենական սարկություն գատապարտելու ստոր նկրտումները: Այս իրազրություն մեք է հնչում Հայ բանաստեղծի ձայնը՝ մարդկության բոլոր առողջ ուժերին ու բնություն տարերքին անազրույն ոտխի դեմ համախմբված ճակատ կազմելու և մարդկությանը համընդհանուր աղետից փրկելու գերազնիվ նպատակով:

Ո՞վ է բանաստեղծը և ի՞նչ արժեք ունի նրա ձայնը: Զուտ փիլիսոփայական պարզ հարցադրում չեն սրանք, որ կապենք միայն գեղարվեստական ընդհանրացման հետ, մանավանդ որ հարցերի շիրազյան պատասխանները, թվում է, արտաբուստ գեղագիտական բնույթ չունեն և չեն էլ առնչվում տեսական Հայտնի կազապարներին: Ուրեմն՝ գիտությունն ինքը պիտի պարզի հարցի շիրազյան պատասխանների բնույթն ու էությունը: Աստված ստեղծել է երկինքն ու երկիրը, և բանաստեղծը նրանց ժառանգորդն ու որդին է: Սա հենց այն է, ինչ ժամանակին թուժանյանն էր ասում.

Տիեզերքի տերն եմ ես, ո՞վ է արյուք նկատել: —

Ահա Տիեզերքի տիրոջ այս իրավունքով է նա ստանձնել մարդու և աշխարհի դաշնությունը պաշտպանելու պարտականությունը: Բայց դա իրազործելու համար համապատասխան ուժ և կարողություն էր պետք, իսկ այդ ուժի հպարտ գիտակցությունն ուներ բանաստեղծ Հովհ. Շիրազը:

«Բանաստեղծի ձայնը մարդկության ձայնն է».— պատգամել է գերմանացի հանճարը Գյոթենը: Հայ բանաստեղծ Հովհ. Շի-

րազի ձայնն էլ սուկ հայ մարդու և հայ բանաստեղծի ձայնն էր, այլ մարդկությանը սպառնացող մեծ վտանգն ազգարորդ տաղանալի ահազանգ, որի մեք միավորված են և՛ մեք ժողովրդի խաղաղության դարձվոր ըզմանքն ու շարին պատժելու վճռականությունը, և՛ «ստղերի լուսն լեզուն», և՛ արատյանների դայլայլը, և՛ տարերային բոլոր գորությունները: Իսկ աշխարհի տարերք կողմերին, տիեզերքի անձայրածիր խորություններին գիմնելու բանաստեղծական իրավունքն էլ նարեկացիական, չհրապիրյան մարդասիրության մի մասնանական ու շարենցյան պատգամախոսություններով էին մղկրթով: Կյանքի անձաությունը տենչացող, մի ծաղկի մահով վշտացող, մըլյունը ոտնատակ չանող բանաստեղծի ձայնն է դա, որ հայ ժողովրդի անուշից ամենհի ոտխի դեմ կոլի է կանչում բոլոր մարդասեր ուժերին.

* Ես բանաստեղծ եմ, Հավիթի որդի.⁶⁶

⁶⁶ Անթրոպական բանաստեղծության մեք շատատով տպված են հավելումները: «Կրտսնական ընթացքը և վերջնական տարբերակի տարբերությունները ճիշտ պատկերացնելու համար բերում ենք 1942 թվին «Երգերի գրուտ» տպագրի այն մասերը, որ ենթարկվել են փոփոխության:

Ես բանաստեղծ եմ, երկնքի որդի

Բայց ես, որ երկնքի եղևիտ բերեղի

Ամենի արևի խորտուրդը գարուն

Ես, որ գլուխդի զոճերը բացի

Եվ նրա ճատինն ցույց տալի մարդուն,

Օ՝ մարդիկ, ես որ մահվան դեմ ելա՝

Ամենախորուն տենչալով մարդու,

Ես հողազնդի կտուրից անա

Կանյում եմ՝ առեք շամբեղն անաղուն...

Ելել է մարդու թշնամին դաժան,

Երա դեմ մահվան անդունդը բացեք՝

Գտնալե՛ք ընկնի անդունդը մահվան...

Յե՛, ոտքի ելեք բվով աստղերի՝

Երկինքը մայրս է, երկիրը՝ Հայրս,
Ես գիտեմ լուսն լեզուն աստղերի,
Եվ արտույտների դայլայլ է մայնս: —
Բայց ես, որ զրկել, շոյել ուզեցի
Որպես մանկանս՝ աշխարհը զպար,
Ես, որ սրտիս մեջ ծովից խոր լացի
Ուրիշի մի շիթ արցունքի Համար:
Ես, որ մըջյունը չարի ոտնաստակ,
Ես, որ սիրտ հնա ծածկան զեմ ելա՝
Անմահությունը տեղաշարժ կյանքի,
Ես հողագնդի կտուրից ահա
Կանչում եմ հիշով մայր ծիծուռնակի,
Որի ձայերին ցինն է մտնելում,
Կանչում եմ, գոչում սուր մերկացրեք,
Ելել է մարդու ոտխն ամեհի, —
Դուք նրան մահով կյանք խնկարկեցեք: —
Ես կհամբուրեմ շրթունքը մահի՝
Բայց նրան ներել չեմ կարող երբեք:
Ո՛հ, նա ուզում էր տիեզերքն անհուն
Ինդրիկ խավարով այնքան ամեհի,
Որ արևն անդամ խաբխափեր միջուս,
Եվ ես մի լուսն խորշ չգտնեի...
Բայց սիրտս գանդ է գտառի տազանպի,
Ու խիզճա՝ նրա լեզվովը սուկի,
Եվ ես կանչում եմ, գոչում եմ՝ ելե՛ք,
Հե՛յ, ոտքի՛ ելեք, ելե՛ք ամեհի,
Լյուսիս, արևելք,
Սրաբշավ ելե՛ք, —
Ես կհամբուրեմ ոտքերն իսկ մահի՝
Բայց նրան ներել չեմ կարող երբեք: —
Ես, որ տխրեցի մահով մի ծաղկի,

Ես, որ մըջյունը չարի ոտնաստակ,
Ես մոռնում եմ՝ նա մեռնի՛ պիտի
Եվ Հավերժ բնկնի մահվան ոտքի տակ...

Առաջին տողում ընդգծված **երկնքի որդի կապակցությունը** բանաստեղծը հետագա հրատարակություններում զարժանել է **Հավերժի որդի՝** երկնքին ու երկրին գումարելով նաև **ժամանակի գործոնը**, այդպիսով նախ վերացրել է Հաջորդ տողում **երկնք** բառի կրկնությունը՝ **երկնքի որդի և երկինքը Հայրս է, ապա երկինք — երկիր — Հավերժ** եռամիասնությունը ընդգծել է իր արձատներին և ուժի անասանություն կրտակցությունը: Այս ինքնագատահանությունը է նա հիմնավորել թշնամու պարտություն անհրաժեշտությունն ու բարի կամքի հաղթանակի անխուսափելիությունը, որի շնորհիվ էլ բանաստեղծությունը դարձել է մարդասիրական մարտակոչ: Թշնամին ուզում էր այնպիսի խաղարով պատել ողջ տիեզերքը, որ «արևն անգամ խաբխափեր միջուս»: Համաշխարհային այդ աղետը պետք է կանխվեր, և մարդասիրական ուժերից, որոնց մարմնացումն է այս պահին բանաստեղծը, թշնամին պիտի ստանար կործանիչ հակահարված. և «Հավերժ բնկնի մահվան ոտքի տակ»:

«Բանաստեղծի մայրին» անմիջապես Հաջորդում է նույն ցավից ծնված նրա երկվորյակը՝ «Տարերք» բանաստեղծությունը: Հանձարի փայլատակուններ են սրանք: Գառկերների արտասովորությունը զարմացնող այս բանաստեղծություններում կուսակցված է մտքի և զգացմունքի զիթխաթի ուժ: Թվում է՝ բանաստեղծի հրամանին ենթարկվելու են անձնագործում «Հավիտենություն պտակ» երկինքը իր աստղե գանդերով, Հավերժության զորեղ ակունք արեգակը, «Հավերժության գահ» լեռները, «բնության բաշ» ջրվեժները, վիշապանդունդ ծովերն ու օվկիանոսները և միանաբար պատուհանելու են «մարդու, արևի և Հավերժության» դեմ ելած ոտխին.

— Էյ-հեյ, չարավեցե՛ք կանչված անտառներ,
Ալեկոմվեցե՛ք, ծովեր մթապին,
Խոյալի՛ր, արև, ի՞նչ ք ջրվեժներ,

Մովհր, բարձրացի՛ք, խեղդեցի՛ք նրան,
Օվկիաննե՛ր, բացե՛ք անգուռնե՛րը ձեր,
Վիշապների պես կու՛լ ավի՛ք նրան,
Նզո՛վքս նրան թող պատանք լինի,
Եվ մոռացու՛մք՝ Հավիթը գեղեզման...

Հայ նոր քնարերգուի թյան մեջ քիչ են այս ուժի և թափի մարտակոչերը, որոնց նախորինակները կարելի է տեսնել Ալի-շանի բանաստեղծություններում, Նալբանդյանի, Պելիկեանյանի, Զիլանու քաղաքացիական քնարերգուի թյան մեջ, Պատկանյանի «Ազատ երգերում», Վարուժանի «Ճեղին սիրտը» գրքի «Կրկեսին մեջ» շարքում, Միամանթոյի բանաստեղծական շարքերում, Իսահակյանի «Հայդուկի երգերում» և Հայրենական պատերազմի շրջանում գրված մի քանի գործերում («Ռազմակոչ», «Հայ նարտարապետությունը» և այլն), Չարենցի տաղերում, ինչպես և աղջային-աղատագրական պայքարի շրջանում ստեղծված ուղղներգերում:

Կարելի է երևակայել միայն, թե ոգևորության ի՛նչ լիցքեր էին տալիս շիրազյան այս կրակի բանաստեղծությունները ֆաշիզմի գեժն հերոսարար մարտնչի խորհրդային զինվորներին: Դրանք նախ և առաջ այդ քաղաքիների մեջ անբապնդում էին Հայրենիքի սերը և նրա համար կենաց ու մահու կռիվ իրավական ու բարոյական արդարացիության գիտակցությունը: Բարեբախտաբար կան նրանք Հիացական վիսթյունները. Հիչնեք երբեմնի զինվորի՝ Սերս Թանդազյանի խոսքը այդ բանաստեղծությունների անմիջական ներգործություն մասին. «Երբազը Մեծ Հայրենականի տարիներին հզոր ուժ էր զինվորներին համար: Հաղթի՛ք մահ համաշխարհային ժամանակակից պոեզիայում այսպիսի նվիրվածություն գտնվի:

Իմ սուրբ Հայրենիք, դու սրտիս մեջ ես,
Դու սրտիս մեջ ես, ո՛չ լեզվիս վրա,
Իմ սրտի միջից՝ թե սիրտս ճեղքես՝

Դիտչիզ բոցը պիտի հուրհրա»⁶⁷:

Մեր մյուս նշանավոր զինվոր գրողը՝ Մկրտիչ Սարգսյանն էլ մի կարևոր վկայություն ունի: «1944 թվականին Ուկրաինայի Կրասնի Լիժան քաղաքի Հոսպիտալում հանդիպեցի մի Հայ կապիտանի, որն իր գաշառային պայուսակում, մարտական և շարային կանոնադրությունների հետ միասին, պահում էր Հովհ. Երբազի «Երգերի գիրքը», որը լույս էր տեսել 1942 թվականին:

— Բարձրում գնեցի, ուղղմանակատ գնալիս, — ասաց նա: — Երկու տարի է միասին եմք, ամբողջն անգիր գիտեմ:

— Զինվորական կանոնադրերի ընկերությունը չի բռնում, — ասացի ես:

— Սա էլ մարդկային Հոգու կանոնադրություն է, — փայտաց կապիտանը: — Ծակատային ընկերս է, ծանր օրերի ընկերս... »
(ընդգծ. — Ս. Մ.):

Այո՞, Հովհ. Երբազն ստեղծել էր «մարդկային Հոգու կանոնադրություն» և այնպիսի, որ դարձել էր զինվորի համար ճակատային նեղ օրերի ընկեր:

Պատերազմին, սուսկայի արյունահեղություններ և ավերումներին Հովհ. Երբազը հակադրում էր խաղաղությունը, մարդկային Հոգու գեղեցկությունը, ապրում մեր ժողովրդին բնորոշ ստեղծագործ աշխատանքի երազանքով.

Իմ երազի մեջ, կանաչ դաշտի մեջ
Կռիվն անցել էր, մանկալ էի ես:
Իմ երազի մեջ, դպար դաշտի մեջ
Խոփես տակ ընկավ անուշակ մի հեղ —
Ի՞նչպե՞ր դաշտի մեջ, կանաչ դաշտի մեջ
Կարծես թե սիրտս սոսկեցին կրծքես...

Պատերազմի շրջանի Հովհ. Երբազի քնարերգուի թյան մեջ Հայրենիքը ներկայացվում է առավել լայն ընդգրկումով ու

⁶⁷ Գ. Դավթյան, 2րդ կնիք, էջ 91:

⁶⁸ «Գովհանճյան Երբազի մասին» ժողովածու, էջ 78:

իմաստավորումով: Այն միայն կտրհրդային Միությունը կամ նրա պետական սահմաններում ծվարած Հայաստանը է: Դա նաև «չուս ու ամայի» մեծ Հայաստանն է՝ իր ողբերգական ու Հերոսական պատմությամբ, ծանրածանր կորուստներով և արդար հատուցման հավատով ու գայիքի հույսերով: Այլապես չէր ծագի հայ մարդու համար ամենացավագին հարցը՝ ո՞րն է մեր Հայրենիքը:

Միանգամայն բնական է, որ այդպիսի հարցադրում պիտի ծագեր Հենց Հայրենական պատերազմի օրերին, որովհետև Հովհ. Շիրազը քաջ գիտակցում էր, որ գերմանական ֆաշիզմի դեմ հայ ժողովրդի, խորհրդային բոլոր ժողովուրդների, աշխարհի առաջնորդն ուժերի պայքարը Հենց Հայաստանի և Հայասթյան պաշտպանության համար է: Այսպես է ստեղծվել մեր Հայրենասիրական քնարերգության գլուխգործոցներից մեկը՝ հանրահայտ «Մ՛րն է, բարս, մեր Հայրենիք» բանաստեղծությունը:

«Մավերում» կամ գրեթե աննկատ մնացած բանաստեղծություններ կը կան, որոնց մեջ թեև հայրենիքի սահմանները չեն մասնանշված, սակայն ուշիմ ընթերցողը կարող է հասկանալ հեղինակի խոհերի ու զգացմունքների ամբողջ տարրույթությունը: Հայ գինձորը պատերազմ էր մզում Հայաստանից դուրս ուրիշ երկրների տարածքներում: Անգամ այն երկրներում, որտեղ ծավալվում էին ռազմական գործողությունները, պատերազմին մասնակցում էին իրենց ազգաբնակչության 6-7 տոկոսի շահով: Իսկ Հայաստանը մասնակցում էր առանապատիկ ավելի՝ իր բնակչության գրեթե երրորդով, որը, անուշտ, հատուկ քաղաքականության հետևանք էր: Այլապես ինչ՞ու այն ժամանակների մեկ միլիոնանոց Հայաստանից՝ Հայրենական պատերազմի շուրջ 600 000 հայ մասնակից, իսկ այդքանից 350-400 000 զոհը սոսկալի թիվ էր:

Պատերազմին մասնակցում էին նաև սփյուռքահայերը՝ իրենց հանդանակություններով ստեղծված «Մասուեցի Դափիթ» և «Մարշալ Բաղրամյան» տանկային շարայությունով և ուրիշ եզանակներով: Փաստորեն դա նաև հայ ժողովրդի Հայ-

րենական պատերազմն էր՝ կորցրած հայրենին աղատագրելու հույսով: Հայ գինձորին հաժատացնում էին, թե Բեռլինը զբաղելուց հետո Լանն են աղատագրելու...

Եվս մի բանաստեղծություն, որը գրվել է Հայրենական պատերազմի տարիներին և քանի՜ ցու վերատպվել է, և որի մասին հուշադիր Ա. Գրիգորյանին իբր հայտնի է եղել 1937 թ. Եսահատակված Չարենիցի կարծիքը դեռ 1934 թվից: Այն ամբողջությամբ տպվել է Մ. Մանուկյանի կազմած գրքում 2002 թ.:

Պարզվում է՝ Հովհ. Շիրազը դեռ 1942 թ. գրած է եղել «Մասիական» խորագրով շարք. այդ շարքից այս բանաստեղծությունը առաջնորդում տպված է եղել արտերթիկ սխալ նշումով՝ 1944, երկրորդ տողի աղավաղումով և առանց ընդգծված վերջին ընդհանրացնող անչափ կարևոր երկու տողի: Բերում ենք Մ. Մանուկյանի հայտնաբերած տարբերակը, որին խմբագրիչ գրիչ ու մկրատ չեն դիպել.

Մասիական շարքից

Կովի գալտի մեջ՝ բնկա վիրավոր,
Օտար մի աղբիկ խոնարհվեց վրաս,
Եվ ապարիվեց ասես վերքս խոր,
Երբ բացեց կապույտ աչքերը վրաս,
Թվաց, թե բացվեց հեռվում հեռավոր
Իմ Հայաստանի երկինքը վրաս,
Բացվեց, որ թռչե՛մ ուր հողն ես իմ հոր,
Բեզ զոհվե՛մ, որ ինձ անհաս չմնա...⁶⁹

1942 թ.

Բայց ճշմարտությունը թեկադրում է նաև ասել, որ առանց դուս ազգային թեման մարմնավորող կամ Մասիան նվիրված բանաստեղծությունների և այդ փոխարերությունը ստեղծած բանաստեղծական պատկերների էլ, որոնք նույնպես միայն

⁶⁹ Երկրորդ տողի ասացին **օտար** բառը տպված է եղել **առա**, իսկ վերջին ընդգծված եզրույթը հաճել է:

ազգային արժեք չեն, Հովհ. Շիրազը մեծ ու նշմարիտ բանաստեղծ է նաև համամարդկային թեմաների մարմնավորումով:

Ներշնչվելով միջնադարյան տաղերգուներից և Պեշիկմաշչյանի, Հովհաննիսյանի, Խաչակյանի, Մեծարենցի, Վարուժանի ու Տերչյանի պոեզիայով, բայց ավելի շատ իր սեփական բանաստեղծական խառնվածքի ու գեղապիտանական ծրագրի թեկադրանքով Հովհ. Շիրազը «Գարնանամուտից» հետո էլ նոր ուժով հնչեցրեց գարնան թեման՝ նրա մեջ տեսնելով կյանքի նորոգման, թարմության ու վերածնությունից խորհուրդը: Նրա բանաստեղծություններում գարնանային բնապատկերներն ստացան ուրույն բովանդակություն և իմաստ, ներկայացան որպես մշտանորոգ մեր ժողովրդի նորագույն ժամանակների կենսափոխիտոփայտություն, որպես հարստեման բանաձև:

Երանի՛ մեռնող մյուսներին, որ միշտ՝
Եսեկից կանաչ գաբուն են թողնում...

Բայց, սրանով հանդերձ, այդ «կանաչ գարնան» շարունակվող կյանքի գեղեցկացման ուսմանտիկան ազգային բանաստեղծի մղում էր դեպի աշխարհազգացողության բարձր լարման ոլորտներ, տանում դեպի հանուն մարդկային երջանկության տարերային ուժերի զեմ մաքսառում ու անձնագրություն:

Նորից գարուն է, սարերը ելենն,
Կայծակների հետ բավված ամպերում...

Հանուն կյանքի այդ պայքարի և զոհարերության մեջ էր բանաստեղծը տեսնում կյանքի հավերժության իմաստն ու խորհուրդը, իսկ իր քնարական հերոսի՝ կենսական գործի կարելիություններով օժտված մարդկային սրտի և ակեր կաղնու ու գառաձայլ արծվի փոխարերական համեմատությունը հենց այդ է խորհրդանշում:

Միրոս ակեր կաղնու մեջ դրի՛
Չորացած կաղնին նորից բողբոջեց,
Բարձրացավ, կանգնեց ընդհեմ հովմերի

Եվ ջահկացած՝ նորից շառաչեց:
Ու մասաղ սիրտս՝ նախքանքի ծարավ
Ջատախ արծվի կրճբի տակ դրի, —
Մեռնող արծվիք թև առավ, Թռավ
Որտի ետևից ջահկ օրերի...

3.

Դասական հայ քնարերգության այդ ազնիվ երակը՝ Հովհ. Շիրազը, որ գրական ազգակցության բացառիկ օրինակ էր նորագույն ժամանակներում, և՛ քնարական, և՛ կալիական արգասարեր միջբերով ու մտածողությամբ օժտված լինելով, իր ստեղծագործությամբ կապակցող կարևոր օղակ եղավ 1930-ական թթ. սկիզբացված ու աքսորված բանաստեղծների և իր հաջորդների միջև՝ ծավալելով շուրջ կեսդարյա գրական բեղմնավոր գործունեություն, ջանալով նոր սերունդների գիտակցության ու էություն մեջ մշտադրուն պահել մարդկայնորեն գեղեցիկի զգացողությունը, կորուսյալ հայրենիքի գաղափարն ու այն վերագտնելու հույսը, ազգային զգացմունքը, ոգին ու միտքը:

Այս իմաստով Հովհ. Շիրազն իր ստեղծագործությամբ, ինչպես իրենց ժամանակին Արսլայանն ու Նալբանդյանը, Գասկանյանն ու Լաֆֆին, Թումանյանն ու Խաչակյանը, Վարուժանն ու Սիմանյանն, Տերչյանն ու Չարենցը, նորագույն ժամանակներում հայոց պատմության, մեր ազգային ոգու և մտքի, մեր դիմագծի ու նկարագրի, մեր սիրտ և նվիրվածության, մեր ազգային երազանքների լավագույն պատմաստեղծն է սերունդների գիտակցության մեջ: Մրանով հանդերձ՝ նա լայնախոս փոխարերական էր իր բազմալար քնարով, որը, հրաշալիորեն գիտակցում էր բանաստեղծության ու բանաստեղծի գերը հայ ժողովրդի կյանքում:

Ես՝ վերջին արջան Հայաստանի,
Ես՝ պոետների արջան ջահկի, —
Իմ թաղը խոսք է իմ ծիրանի,

Որ միշտ իմ զլիւից վեր եմ պահել:
Եվ Արևելքն է իմ ծիրանին,
Ինձ գայտան է գրիչս պերճ,
Եվ իմ սոյունն է երգիս գրիին,
Ես՝ պատերազմին հավիտյան վերջ...
Բայց թողս թեկուզ սքե գտանս
Դեռ մանուկ գլխին իմ անհազուրկ,—
Քեզ կխոնարհեմ, ես քեզ ծառս,
Ինձ թաղազրած իմ ժողովուրդ:
Բայց ինձ գահընկեց իսկույն սքա,
Թե չհամբուրեմ փոշին ճամփուղ,
Թե սանդուղք չանեմ իմ թաղը քեզ,
Որ հողար ու մի Մաախ ելեես...

Բանաստեղծների «Չահել արբան», որի թաղը միշտ իր զլիւից վեր պահած հայրենի խոսքն է, պատրաստ է գահընկեց լինելու, իր գահն ու թաղը վերելքի սանդուղք դարձնելու: Նրա անմահության աննշն անգամ անձնական չէ. հանուն հայության հարատևման՝ նա իր մեծ կոխն էր վարում նույնիսկ մահվան դեմ, չէր ուզում «հասփայտյա բուն ունենայ», որպեսզի հետո, «գարը մի օր կենդանություն ունենայո՞ւմ», նորից պետք գա, եթե իր ազգը նեղություն մեջ Հայաստանի:

Լոկ մի բանի համար կուզեմ անմահություն ունենայ,
Այս աշխարհում դարը մի օր կկեղանություն ունենայ,
Որ քեզ նորից գամ օգնության, ա՛ղկ ու, կրք օր նեղն բնինս,—
Ահա ինչու չէի ուզի հավիտյան բուն ունենայ:

Անշուշտ, Հովհ. Շիրազի բոլոր ստեղծագործությունները չունեն նրա արժեքին բնորոշ չզոր ուժն ու բարձր մակարդակը: Սակայն թե՛ մանկություն, թե՛ դարձած ու բնություն, թե՛ սիրտ ու մայրական, թե՛ հայրենիքի, թե՛ խոհանարան թե՛ մաներն արժարժելով նա ստեղծել է դասական արժեքներ:

Մարդկային կյանքի ճանապարհի մասին նրա քնարական խորհրդածությունները ձեռք են բերում իրոք համամարդկային հնչողություն: Դրանք փրկիսոփայական մեծ խառցում-

ներ են և չեն հանդուրժում որևէ սահման ու պատճեն: Անբուխներին քնական հաջորդափոխության և մահվան անխուսափելիության բնույթում բանաստեղծին միշտ էլ կանդենցրել են տրեղերական առեղծվածները բացահայտելու, մահվան դեմ կյանքով էլնելու. «գերեզմանի դեմ մանկան սուկի օրոցը գնե՛լու»՝ անհրաժեշտության հասակ բնույթման առջև, որը նրան մղում էր նաև «վշտին հաղթելով իմաստուն դարձած» մարդուն արարչական հատկություններ վերագրելու, աստվածայինը հենց մարդու մեջ որոնելով հայտնաբերելու բարձրագույն գիտակցություն:

Մարդու սնցողիկության և բնության ու կյանքի հավիտենականության հակասությունը աշխարհի բոլոր մեծ մասնողներին կանգնեցրել է ծանրագույն վշտի առջև: «Բանական արարածս մահվան եմ զատապարտված անբան չորքտանու պես»,— մահվան դեմ իր վեճն այսպես էր բանաձևում Բարձրալից ապրելու իրավունք պահանջող մեծ ողբերգակ նարեկացին, սրա արձագանքը հնչում էր բուշակյան հայրենիներում, «մեծ բեզարածի»՝ Սայաթ-Նովայի խաղերում՝

Ումբրըս կրակի պես զընայ՝ ծառը չըխերած գիտեմար...

Վաղամեռիկ հանձարը՝ Պետրոս Դուրյանն էր ապրելու իրավունք ազերսում Բարձրալից՝

Երկնքի՛ ստաղիր, հողգույս մեջ՝ ինկեք,
Կայծ տվեք, կյանք՝ ձեր սիրահարին հեղ...

Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Մեծարեղցի բանաստեղծություններում ու պոեմներում, արձակ էջերում նույն ցավի աղաղակն է հնչում: Այս թեման մարմնավորելիս էլ Հովհ. Շիրազն այդ մեծությունների ժառանգորդն է:

Աշխարհը, բնությունը կարծես մի անապրեր հանդիսատես են անվերջ կրկնվող ու շարունակվող, օրորոցից գերեզման ձգվող մարդկային կյանքի ճանապարհներ: Արևելքի և Արեմուտաբի մեծ բանաստեղծներն իրենց ստեղծագործություններում, բուն կենսասիրության հետ միասին, երգել են «արա-

զաթուիչ զեղեցկութիւնը կյանքի» և արտահայտել «Հափտե- նական կսկիծը բոլոր գոյութիւններին»: Ավ. Իսահայանի այս բանաստեղծով ներշնչված ու սեփարական կենսազգացողութեամբ Հովհ. Շիրազը հյուսել է կյանքի հարաշօտ պատկերն ու մահ- վան դեմ մարդու անզորութեան ցավի թելադրած իր երգը:

Գրութեան շարժասխիթ եղել է Ստ. Զորյանի «Մի կյանքի պատմութիւն» ինքնակենսագրական վեպը, որի Հեղինակին էլ Հովհ. Շիրազը նախապես նվիրած է եղել նույն գերնազրոյթ իր բանաստեղծութիւնը: Հետագայում, զբնթն անխափար պահե- լով բանաստեղծութեան քնազիրը, Հեղինակն այն անվանել է պոեմ՝ նկատի ունենալով այդ ժանրի որոշ հատկանիշները խոստոված արտահայտութիւնը նրա մեջ:

Մայրական ձև ընդ օրոցըն օրոցը.

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան, —

Գայձառ պատանի՝ ծաղկի պես բուրբոց, —

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան...

Վառ երիտասարդ՝ սրտանց սեր փնարոյ,

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան...

Քաղաքի կարիճ՝ կռիվներ վարող, —

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան, —

Գաղկահար ծերուկ՝ մահվան դեմ զինող,

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան, —

Ոսկեզօծ զազալ՝ վրան մի բուռ Հող, —

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան...⁷⁰

⁷⁰ Իմ ուսուցիչ Դր. Յամրազյանը տարիներ շարունակ կատարում էր ինձ. «Քանի զեռ քեզնից չեմ լսել Դր. Շիրազի լավագույն խոհարարական բանաստեղծութիւններից մեկը, չեմ ասի որը, դեռևս քեզ չիրազագետ յիշմարտես»: Անայում էի խորհել որը, քայքայ և մտածում էի տեսնու այդ ո՞ր բանաստեղծությունն է, որ ինձը գիտի, ու ես չգիտեմ: Բայց ասա մի օր քնարերգույան ու քնարական քանաստեղծության մասին բանալնիմ նմանիդ մի քննարկման ժամանակ, նա վճարար սասց. «Դե ի՞նչն լսիր, քն որն է ինչպէս կարծիք ու սրտից օրտա ինչպէս քնարական բանաստեղծությունը, և ինքն սկսեց ներշնչումով արտասանել:

Մայրական ձեռքըն օրոցըն օրոցը.

Գարնան ծիծառներն եկան ու անցան...

Մարդու տարրեր հասակներին և մահվան տարրեր տեսակ- ներին կանառեսն զարնան ծիծառները մարդու ծնվելուց ա- ուաջ էլ, ապրելու ընթացքում էլ, հետո էլ պիտի գան ու նստե- ղելով անցնեն իրեն մարդկային զրամայի ու ողբերգութեան հավիտյան անտարրեր կանառեսները: Նրանց ճիշն ու նստե- ղյունը տարրեր խորհրդանշումներ ունեն օրորոցից մինչև գերեզման մարդու հասակին ու վիճակին համապատասխան: Իայց ահա զարմանալի մի լավատեսութեամբ մահվան հզոր իշ- խանութիւնը չի բացարձակացվում: Մահն իր ժամանակագրոր հաղթանակով կսկիծ ու դառնութեան, անշուշտ, պատճառում է մարդուն, որն իր հարազատներին, մտերիմներին կորստյան վշտի մեջ զորեղանում, տակալու ուժ է գտնում տանելու ճակատագրի ծանրագույն հարվածներն անդամ և դառնում է ավելի կենսասեր, հաստատում կյանքը, իմաստավորում նրա հարասն քարունակականութիւնը:

Նման մի խոսացում է և հետևյալ մենախոսութիւնը.

Գազարե՛ք, վայրկյաններ, տարիներ, դադարե՛ք

Ժամանակ, դադարի՛ր հոսելուց,

Ինչ տարաք՝ Հերիք է, ինձ նորից մի՛ տարիք,

Հոգնել եմ ես մահից խոսելուց:

Գադարի՛ք, ժամանակ, Հերիք չէ՛ր, որ տարաք

Մանկութեան հասակո՞ւ երազուն,

Հերիք չէ՞ր պատանի հասակո՞ւ՝ քեզ ավար,

էլ ի՞նչ ես իմ սրտից գու ուզում:

Ո՞վ դժնի, Հերիք չէ՞ր հասակս պարմանի,

Ի՞նչ սակի հասակը Հերիք չէ՛ր,

Քարացի՛ր, ժամանակ, դեմի սիրտս մի՛ տանի

Գեթ արժաթն ինձ մտա թող անմեռ:

Կանգնեցե՛ք վայրկյաններ, տարիներ, կանգնեցե՛ք,

Ձեր ոտքին ինձ փոշի մի՛ք անի,

Վայրկյանիս հավիտյան ապրելու դուռն քայքայ,

Կյանքս ձեր ոտքի Հետ մի՛ք տանի:

Քարացի՛ր, ո՞վ դժնի, դադարի՛ր հոսելուց.

Ո՛վ դժեի ժամանակ, մի՛ սուրա,
Հողնեկ է իմ սիրտը իր մահից խտելուց,
Հողնեկ է սգին էլ իմ սնունդ...

Ամենից լավատես համարվող հայ մեծ բանաստեղծը՝ Լուի-Քուլմանյանն անգամ երբեմն ընկնում էր գորշացող կյանքի տգեղություններից, իրեն դառնացրած, իրեն օտարացած, վիշա ու լեզու չհասկացող ապրող «չըբբրի», «անսիրտ, փոքրօգի, գրծծի ու կոպիտ», «չլրբորեն հանգիստ չնչին մարդուկներից», նրանց «հոգու ձգում» և «արտ մփխում» մարդ Հայացքներից, և «ուճայե արտունջով» էր անցնում իր «սիրամ մարդկանց», իր «լլամ հույսերի գերեզմանների շարքերի միջով»: Ողբերգականության հասնող թուժանյանական այս «արտունջը» ժառանգականորեն փոխանցվել է նրա Հաջորդին, որը համաձայն կենսական հանգամանքներում կարծես ավելի լավատես է, քան իր հանճարեղ նախորդը:

Գարուն և ձմեռ, սրբոց և գերեզման հակադիր փոխաբերությունները՝ որպես համեմատություն կամ հակադրության եզրեր, համայն են հանդիպում Լուի-Քիբաղի բանաստեղծություններում ու քառյակներում, փոքրիկ գազելներում: Բայց ստորև ներկայացվող «փոքրիկ» բանաստեղծությունը հազթանակող կյանքի հիմնն է և մահվան անխուսափելիության դիտակցությունն ունեցող Հայարմ մարդու դառը քմծիմազը՝ գաճան ու անողորմ մահվան երեսին:

Այդքան վիշա ու ողբերգություն, ցամ ու դառնություն տեսած հայ բանաստեղծը նաև դարձանայի այլասեր էր իր բոլոր նախորդների ու հատկապես Նարեկացու և Մեծարենցի նման: «Անասնձնական ուրախություն» կարգախոսող ազգային մտածելակերպի վերածած բանաստեղծը միայն կարող էր գրել.

Ինչքան թարթիչ է ընկել իմ աչքից,
Այնքան մարդիկ են իմ աչքից ընկել,
Այնինչ կուզեի ոչ մեկի աչքից,
Ոչ մեկի սրտից ոչ մեկը չընկներ,
Այնինչ կուզեի պոկել մեղսանքից

Ողջ մարդկությունը՝ սրտին մեջ գրկել...

«Ո՛վ ինձ դաժեց, հետո ծղոտաց՝ նրա զավը մոռացա»,
- Իմաստախոսում էր բանաստեղծն ու շարունակում խորհել «ողջ ազգերի վշտերը» որպես իր Հայրենի վշտերն զգալու մասին: Իսկ սա կենսասեր քնարերգուի մի յուրատեսակ ողբերգական լավատեսության արտահայտությունն է՝ Մեծարենցի «Համաշխարհիկ բարախումբների» պես մոլորակի բոլոր ծայրերում ու անկյուններում «Հազար գույնի» ու ցեղի մարդկանց ընկալելի ու հասկանալի:

Ինչքան գարուններ ձմեռներ դարձան,
Աշխարհը կոկոն, ջահել է նորից:

Ինչպիսի՜ մարդիկ եկան ու անցան,
Աշխարհը կոկոն, ջահել է նորից, -

Անթի՛վ օրոցների գերեզման դարձան՝
Աշխարհը մանուկ, ջահել է նորից:

Այդ «Հայրենյան ջահել» աշխարհի մի անկյունն է բանաստեղծի Հայրենիքը՝ տառապած ու բզկափած հողով, որի մի փրկված նմիրական պատասխիկ վրտ հայությունն իր նորոգ կյանքն էր կիրառում խորհրդային ժամանակներում: Բանաստեղծի ըմբռնմամբ՝ այդ փոքրիկ Հայրենիքն իր հող ու ջրով, իր լեռ ու ձորով ամենից թանկն է աշխարհում՝ որպես աշխարհացիք Հայության հույսի փարոս, որն արժանի է ամենախոր սիրո և ամենաթանկ զոհաբերության:

Հեռույալ բանաստեղծության մեջ որպես Հայրենիքը մարմնավորող պատկերավորման-արտահայտչական հիմնական միջոցներ են գործածվել **ժաղիկ, Հայրենի ջրեր, սև ժայռ և Հող** փոխաբերությունները: Նրանց այլաբանությունը է ձևավորվում միտք ու զգացմունք միավորող և բանաստեղծի բազմաձև բարտահայտող գեղարվեստական այն քաջատիկ պատկերը, որը գարծն է Հայրենասիրության բարձրագույն չափանիշ:

Կուզեմ ժաղկի պես բուսնել մեր ափին,
Որ միշտ մեզ նայեմ, Հայրենի ջրեր.

Բայց աչնան ձեռքը կարկն ծաղկին,
էլ ձեզ չեմ տեսնի, Հայրենի ջրեր:
Կուզեմ ձեր ափի սե ժայռը լինեմ,
Բայց նա չի զգում, Հայրենի ջրեր,-
Հող պիտի դառնամ, որ Հավիթն անցնեք
Իմ սրտի միջով, Հայրենի ջրեր...

Առանձնապես ուժեղ է բանաստեղծության ավարտը՝ ընդ-
գծված երկտող պատկերով: Մարզու և Հայրենի Հողի միաս-
նության, Հայրենիք - ժողովուրդ ամբողջակամության և այդ
գերզուլուծունեքին նվիրվածության ծախն, թվում է, ավելին
հնարավոր չէ ասել: Սակայն Հովհ. Շիրազն ավելի է խորանում
այդ միասնության էության մեջ և Հայտնաբերում, որ Հայ-
րենիք-քորթանքը Հայ մարզու ազգային քնափորության, ոգու
և կամքի դայակն ու զատարարակն է, նրա ազգային նկարա-
զրի ձևավորողը: Ահա ինչու նեղ ու միակողմանի են բանաս-
տեղծին այսինչ կամ այնինչ թեմայի, մանավանդ որպես ազ-
գային ցավի ու Մասիսի միայնք երգչի արժեքորդների բանա-
ձևումները: Նրա բազմալար ու բազմաթեմա քնափորության
մեջ մանկություն, գարնան, օրը, մոր, Հայրենիքի, խոհական և
Համամարդկային թեմաների կողքին զբեթե անտեսվել են
Հայոց ոգին մարմնավորող դործերը: Թե՛ բանաստեղծություն-
ներում ու քառյակներում, թե՛ արդիական ու պատմափյու-
փայական պոեմներում նա նախ և առաջ իրեն դրսևորել է
որպես Հայ ժողովրդի ոգու բանաստեղծ ու Հողու կենսավիր:
Առիթ կուեննանք անդրադառնալու «Բիրիլական», «Ինքնեք-
զանք» Համամարդկային», «Հայոց գանթնականք» պոեմներում
Հայոց ոգու և Հարատեման կամքի դրսևորման մարմնա-
փորումներին: Այժմ նկատենք, որ «Որպես վշտի օրերն Հայոց»
քերթվածն էլ մեր ոգու խորության ու կամքի բարձրության
փաստարանությունն է: **Չորիք և լուսնք** փոխարենություններն
այստեղ էլ են դարձել հիմնական արտահայտչամիջոցներ, որ
կրում են պատկեր-Համեմատության ամբողջ ծանրությունը:
Այնքան միասնական են Հակադիր թվացող այդ երևույթները,
այնքան ներդաշնակ՝ Հայ մարզու քնափորությանն ու էութ-

յանը, որ դժվար է որոշել՝ ո՞ր մեկն է մյուսով պայմանավոր-
ված.

Որպես վշտի օրերն Հայոց
Այնքան խորն են ձորերն Հայոց,
Այնքան խորունկ ու այնքան մութ,
Որ գետերը մեր Հորձանուտ
Մթնում աճից մոնչացող
Մորը կորցրած ու դուրս փախչող
Վիշապանոց են ինձ թվում
Մեր ձորերի
Մութ անձավում:
Բայց չզիտեմ՝ ձորե՞րն են մեր
Ոգուն տվել խորքեր խորին,
Թե՛ մեր ոգին է շուսյալի
Իրթնությունն այս ձորերին:

Որպես կամքի դարերն Հայոց
Այնքան բարձր են սարերն Հայոց,
Այնքան բարձր ու այնքան վեր,
Ու քրտինքը մեր ճակատից
Միշտ ամպերի ձեռքն է սրբել,
Ու կթվա՞ր զազաթներից
Մարդ կարող է
Ասող Համբուրել:
Բայց չզիտեմ՝ մեր ոգի՞ն է
Բարձունք տվել մեր լեռների,
Թե՛ մեր ոգուն՝ սարերն են վե՛հ
Տվել բարձունք սասեղային...

***

Անձնական խոհերի ու զգացմունքների Համամարդկայնաց-
ման իմաստով էլ է Հովհ. Շիրազը բացատրի: Բանաստեղծու-
թյուններ ունի, որոնք մարդկային ներայնաբնի, պերթվող ու
զրամատիկ Հողեփրեհակների Հանճարեղ մարմնավորումներ են՝
այնաբնի մեծագույն սիրերդակների գրչին արժանի: Զգաց-

մուշքների արտակարգ խորությամբ ու անմիջականությամբ, մտքի զարմանալի հետևողականությամբ օժտված կուռ կառույցներ են դրանք: Քնարական նուրբ ու քնքուշ կոթողների կողքին առկա են սայաթնոջյան գերխիտ հզորության տաղեր ու երգեր՝ ափորիզմի հասնող բանասերմունքով, ինչպես՝

Ինձ իմ սիրո պալատներից որք գուրք արին, էլ Խնչ երգեմ...

Բայց ողբերգական այս իրավիճակն ունեցել է իր «նախապատմությունը»՝ «խորն ու կապույտ աչքերով» մանկական դասընկերուհուց մինչև Սուսանն ու Այծյամ, վանուհի Իդա և զեռ էլի ուրիշներ, որոնց նվիրել է բազմաթիվ հրաշալի բանաստեղծություններ: Սակայն կյանքում ավելի շատ կանայք են իրեն են սիրել, քան ինքը՝ նրանց, իսկ սիրո երջանկությունն էլ տանել է «գառը բերկրանքի ու բաղցր տանջանքի» ակնխարթ՝ վիրավոր հոգու հարատև առաջապանքի ծովում:

Ի՞նչ էլ սիրաբ սիրո ճամփին զիպավ քարի, Սայաթ-Նուվա,

մորմոքումով խոստովանել է բանաստեղծը միջնադարի վերջի մեծ առաջադաս սիրահարին՝ Գ. Անակի բնորոշումով «ողբերգականորեն անհույս սիրո երգչին»: Քնարական այդ խոստովանությունն ունի դրսևորման տարբեր ձևեր՝ փոքրիկ վիզնատող զագեղներից ու քառյակներից սկսած՝ մինչև ծավալուն բանաստեղծություններ ու ընդարձակ պոեմներ: Դրանք մեծ շատ են կենսական խոր բովանդակությամբ գերխիտ մանրաքանդակները, որոնք մարդկային բարոյ ու բազմաչեղագույն կյանքի տեսանելի մասն են միայն, իսկ բանաստեղծի բուն ասելիքն ընդգրկված է գեղարվեստական տարողունակ պատկերի ենթաշերտերում:

Գինասան բաժակի նման ձեռքեձեռք անցած մի աղջիկ,

Ինձ մթնով այցի է գալիս ցնորքով հարբած մի աղջիկ...

Գրեմ՝ ինչ բաժակ է եղել, բայց այնպես մարուր է թվում՝

երբ ինձ տաք արցունք է թերուձ աշխարհից խարված մի աղջիկ...

Շատ բանաստեղծություններում ջահելության ու վայելքի գեղեցկությունը զրսևորվել է սիրո վերհուշի ու երագի մեջ,

ուր վշտի հետքն անզամ կարծես չկա: Ստեղծվել է շատ ինքնատիպ մի զուգադրություն, որի մեջ անձնավորված բնությունը, աստղերը, վտակը, ձորը միաձուլվում են մարդկային ապրումներին, աղջկա երագ-աչերին՝ հյուսնելով սիրո և գեղեցկության անմոռաց պատկեր:

Ինչպես անուշ աստղերի տակ

Շրջում էինք թևանցուկ,

Ինչպես էին ասող ու վտակ

Մեղ հետևում կամայուկ: —

Ինչպես անուշ էիր խոսում,

Ու վտակը՝ կրթվար՝

Շուկներից մեջ էր հոսում

Ու մեկ տանում ձորն ի վար:

✱ Ինչպես անուշ էիր թարթում

Երազ — աչերդ վրաս,

Ինչ լավն էիր, ջահելություն,

Ինչ լավն էիր, ի՞նչն էր քաղ:

Այսօր դժվար է ասել՝ ով է եղել ջահելության օրերին այդ անմոռաց վայելքը պարզևս գեղեցկուհին, սակայն աներկրա է, որ Հովհ. Նիրարի ճակատագրական ու ցավազին սերը Միլլա Կապուտարիկյանն է եղել, որը բանաստեղծին Արայիկ բալիկով երջանկացնելուց հետո պարզևսց սրտի անվերջ մղկտացող վերք ու չմարող, չմեղմացող անհուն կակիծ: 1942 թ. «Երգերի գրքում» տպագրված է «Երգ երգոց» բանաստեղծությունը՝ «Բանաստեղծուհի կնոջ» Ս. Կապուտարիկյանին» բնծայականով:

... Ա՛խ, քո երգերից ամենաջինջը

Անգին մանկիկն է իմ սուրբ գրիկ,

Հազար երգ արե՛ն նրա մի ճիշը,

Նա երգ երգոցն է քո երգերի:

Այս բանաստեղծությունը նրանց ընտանեկան երբեմնի խաղաղության ու երջանկության վկայությունն է: Բայց սիրո մեջ

մեծ դժբախտությունը նույնքան մեծ սիրո հետևանք է: Կյանքը երբեմն մարդուն զնուս է առանձնահատուկ վիճակների մեջ, տալիս է կարճատև երջանկություն, որի քաղցրությունը զնուս չզխայելած՝ զրկում է նրան ու... ինչպես այս դեպքում, հարկադրում ճաշակելու գառնություն բամակը:

Կորցնելուց հետո է իմաստավորվում արդեն հուշ ու պատրանք դարձած երջանկությունը, որին հաջորդում են անզառնայություն, գիտակցություն պատճառած ցավն ու կակիճը, որոնք միայն ոչու արիությունը կարող էին հաղթահարվել: Այդ մեծ սիրո վշտից են ծնվել բացմամբիվ քնարական գոհարներ, որոնցից հատկապես մեկը՝ 1947 թ. գրված «Ես գաշտի տաղավար էի» սկզբածքով բանաստեղծությունը, պարզապես անչընկացելի է իր քայտոսիկ արժանավորությունների շնորհիվ: Այս բանաստեղծությունը, որը կարծես զրվել է սիրո երջանկությունը կորցրած բոլոր մարդկանց սնունդից, յուրատեսակ «մի կյանքի պատմություն» է: Ամենից առաջ այն իր՝ Հեղինակի անձնական սիրո ու կարոտի մարդկային դրաման է՝ կարճատև երջանկության ու նրա փլուզման հակադրության պատկերումով: Բայց այն եսև անձնականի միջոցով մարդկային համանման բարդ իրավիճակների ընդհանրացված ու խիտ պատկերն է, որը, սակայն, իր զգացմունքային խորությունը, համայնացման ուժով, բարձր է ամեն տեսակ անձնականությունից:

Ես գաշտի տաղավար էի՝ հեռավոր, կանաչ գաշտի մեջ,

Դու գարնան ծիծեռնակի պես բույն դրիք իմ տանիքի տակ,
Երգելիք թո սերն առաջին, սուաջին գարունը թո պերճ,
Դայլայլը ծիծանս դարձավ ու գրկեց հոգիս բովանդակ:
Ու բուրեց համբույրը սուաջին, ու ծաղկեց տաղավարս հեռվում,
Առաջին սիրո ծաղիկը՝ ձնծաղիկն իմ կրճիքն տեսար,
Երգիկիք, թե պիտի քաղես դու վարդն էլ իմ սիրո գաշտում,
Պալս ու տաղավարդ, ասիր, ու գաշտը՝ գմբուխն մի աշխարհ...
Բայց հեռվում դու տեսար իմ միքամած պալատ մի շքեղ,
Ու տարված, կախաբղված թուր ամ սիրո տանիքի տակից,
Քո ճամփին աչքը բաց մնաց արցունքիս սովակը բյուրեղ.

Դու պալատ տարար՝ պոկելով գարուններն իմ սրտի գաշտից...
Եվ Հիմա տեսնում ես արդյոք ցնորքիդ պալատից շքեղ,
Թե ո՞նց է փլվում գաշտի մեջ խրճիթի կարոտի Հողմից...

Ինչպե՞ս է զրվել այն, ներքին ի՞նչ այրումով, խորակված սիրո ու շախտակված երջանկության արժեքն ամբողջ խորությունը ըմբռնող ի՞նչ ահեղից ցավով...

Պայմանականորեն ասած՝ խոսքահյուս գեղարվեստական ոչ ծավալուն այս երկգրվող կտավում պատկերված է երջանկության ու ողբերգության հակադրությունը: Մարդկային խոսքված մեծ ողբերգությունն առավել ցայտուն են դարձնում այլաբանական համեմատություն-խորհրդանշանները: Հեղինակը խորհրդանշան է հեռավոր կանաչ գաշտի տաղավարով, որի տանիքի տակ բույն է զնուս առաջին սիրով և գարնան պերճանքով երջանկացած ծիծեռնակը: Առաջին այս զրվագում, ինչպես վերը բերված «Երգ երգոց» բանաստեղծության մեջ, թվում է, սերը փոխադարձ է, ու երջանկությունը՝ կատարյալ.

Դայլայլը ծիծանս դարձավ ու գրկեց հոգիս բովանդակ...

Տաղավարը ծաղկում է առաջին սիրո համբույրից, ծնվում է առաջին պտուղ ձնծաղիկը, երջանկացած ծիծեռնակին պալատ է թվում հասարակ տաղավարը, իսկ նրա շրջապատի սիրո գաշտը «զմբուխն մի աշխարհ»: Անհերքելի թվացող փոխադարձ երջանկության մեջ ծիծեռնակը երգվում է վարդն էլ քաղել նույն սիրո գաշտում:

Բուն ողբերգությունը, սակայն, ներկայացվում է բանաստեղծության երկրորդ զրվագում այն պահից, երբ հեռվում հայտնվում է «միքամած շքեղ պալատը»: Նրանով Հրապարակված՝ թողնում է ծիծեռնակն իր սիրո բույնը, թռչում է պալատ համարած տաղավարից, որի համար կործանարար էր այդ ճակատագրական քայլը.

Քո ճամփին աչքը բաց մնաց արցունքիս սովակը բյուրեղ,

Դու պալատ տարար՝ պոկելով գարուններն իմ սրտի գաշտից...

Սիրո ծիծեռնակի Հեռանալուց Հեռո ի՞նչ է մնում բանաստեղծին երբեմնի դրախտանման սազավարից ու «զմբուխտ աշխարհից»։ մնում են «սրտի զաշտից պոկված գարունների» ցածն ու «արցունքի բյուրեղ սովաղը», «կարոտի հողմից» փլվող սազավարը, որը լքող-հեռացողը չի էլ նկատում հեռավոր շքեղ պալատից: Այդ անկյալ փնակն է, սակայն, կյանքի Հատակից իր երգի սանդուղքով վեր բարձրացած բանաստեղծին պարզեկ մի «Հպարտ Խորութիւն», որը նրա անկապտակի սփոփանքն է և Հաղթանակի առՀավատչյան. գրանով է նա Հաղթում «կյանքի մութ սատանային»: Այդ «Հպարտ Խորութիւնն» է նրան բարձրացրել Հսկա լեռան պես, որի գազաթին նրա սիրտը կոտորել փորձում է խաչապուժ իջնել լեռան ձյունի պես, որպեսզի «թաղ թվա ամբողջ աշխարհին»: Բայց բարձուներներից նա Հալվում է «կարոտի գաղտնի կրակով», գրկեզիրի վաղուց ու հովտհույս թափառող առու է գառնում ու պղտորվում կյանքի տիզմով և չույն մաքրվելու, նորից վեր բարձրանալու Հնար.

Բարձրացա քեզ էլ ցած թողած, բարձրացա, Հատ ստուգիբն,
Բարձրացա երգիս անդուռչքով, և ոչ ինձ բարձրացրին,
Վա՛յ նրան, ով չի բարձրացել Աստուծո գրած անդուռչքով,
Նա կրկնկի՛ ով ելել է կյանքի մութ սատանի ձեռքով:

4.

Քիչ է պատահում, որ գրողների մարդկային Հարաբերությունների մեջ զեր չի խաղում գրական նախանձը: Այդպես լինում է ազնիվ հույների պարագայում, և մեր գրականությունն պատմության մեջ էլ կան Հպարտանալու էջեր: Երբ «Հովհ. Մերազին Լենինականից պեղում» բանաստեղծ Վահրամ Ալազանը փերադարձով արտորայիրից և տեսավ Հովհ. Մերազի Հաղթարշավն ու բարձր ժողովրդայնությունն ու իր ողջունած գարնան ամառնային Հասունությունը, չկարողացավ իր Հիացմունքն ու «զմայլանքը զսպել»: Բոլոր թեմաներով արգեն Հովհ. Մերազն իրոք ստեղծել էր նախանձելի

զլուխգործոցներ ու դարձել ընթերցող Հանրության ու մանավանդ երիտասարդության սրբելին:

Գարգալով 1954 թ. լույս տեսած «Հարոնսիր» գիրքը՝ Վ. Ալազանը Հենց նրա կազմի վրա է գրել իր «Հովհաննես Մերազին» ձոներգը: Այն արտահայտում էր սրբերյան արտորայիրում սանձամանիքներից, անձվոր նվաստացումներից և կոտանքներից տատաղած և զրա հետևանքով առողջութունը կորցրած ազնիվ Հայ գրողի անկեղծ Հրեմունքն ու Հպարտությունը: Իրականացել էր 1930-ականների սկզբի նրա կանխատեսումը. Հովհ. Մերազի գրական ճանապարհը օրհնած ու Հարթած, «սիրտս ափի մեջ, ու զիրկը լայն բացած, Հողու անրասիր առաջատները փռած, Գարնանն ընդատաջ ելած ու շիրազյան «Գարնանամուտը» ողջունած ազնիվ բանաստեղծի, որն այժմ էլ լիասիրտ Հրեմունք էր նրա Ամառնամուտով.

6

ՌՈՂՅԱՆՆԵՍ ԵՐՈՒՄԻՆ

(Expromto նրա «Յաղընսիրը» կարդալուց հետո)

Մանուշակներ ձեռքերիդ ու շուշաններ ուքերիդ,
Ու վարդերը այտերիդ ու դարունը կրծքիդ սակ,
Ու երկները Հողուց մեջ ու արև այտերիդ,
Ու սղյուրները լեզվիդ՝ սորից ի՞նչ դու բողբոք:

Ու ես սիրտս ափիս մեջ, ու ես կրկն լայն բացած,
Ու ես Հողուս անրասիր սառցատները փռած,
Ու ես դարնակ կարտավ կա Գարնան ընդատաջ:

Ու ես սիրտս ափիս մեջ՝ դարձած սիրո արև Հիմ, Բորբոքիցի, այրիցի, որ Գարունը տարանա,
Որ շուշանները քեզու՛շ լույսի նման բողբոքեն,
Որ նոր փթթած վարդերը թերթիկները լայն բանան,
Մանուշակները բուրեն, սղյուրները խոխոխեն:

Իմ ողջունած Գարունը՝ ռուսյանքով, պերճանքով—
Հատուկ Ամառ է դարձել՝ աղեղակի Հուր ընդերք:
Ամառն Հանգեղ վարարուն, ստուան Հանգեղ այդ Հսխտուն
Բանաստեղծի իմ սիրուն էլ զմայլանքով բարսուուն:

10. 06. 1955

Երևան

Ալազան

Արդեն գրվել էին շիրազյան բացառիկ ուժի և արվեստի պոեմներն ու բանաստեղծությունները, որոնք, թարգմանվելով աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով, համաշխարհայինացրել էին նրա հոշակը: Բայց նա, լինելով այդքան հզոր բանաստեղծական երևույթ, գերազույն հիացմունքով ու խոնարհումով էր արտահայտվում հայ գրականության ու մշակույթի, իր գրական ազդակիցների մասին՝ մեր ժողովրդի հարատևման մեջ նրանց վերապահելով ամենակարևոր դերը: Մեսրոպ Մաշտոցը, Մովսես Խորենացին, Գր. Նարեկացին, Նահապետ Քուչակը, Սայաթ - Նովան, Խ. Արուսյանը, Գ. Գուրջյանը, Բաֆֆին, Հովհ. Քումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Սիամանթոն ու Վարուժանը, Տերյանն ու Չարենցը Շիրազի անվերապահ պաշտամունքն էին, նրանց հոգեզավակն էր նա ու ողու շարունակությունը նորագույն ժամանակներում: Մաշտոցի մասին ողբությունը խոսելու պահերին պնդում էր, թե հայ ժողովրդին կյանք տվող մայրը, նրա հարատևության երաշխավորը որձ է՝ այրենաթուր գորավար Մաշտոցը: Բանաստեղծներին հավասար սիրում էր «անմրցելի» Կոմիտասին, «պաշտելի» Արուսյանին ու «ահեղ, հզոր» Բաֆֆուն և համախ, երբեմն չլինելով, երբեմն էլ մտնելով բանաստեղծական ներշնչանքով արտասանում էր վերջիններին արձակ գործերից մարտչական հատվածներ: Գրեթե անգիր գիտեր «Վերք Հայաստանին», բայց ամեն ստարավ գեկտեմերի վերջերին պարտադիր վերընթերցում էր այն ու երկար գրուցում այդ «Հեղեղանման պոեմի» գեղարվեստական ուժի և արժանավորությունների մասին, լսարանում, դահլիճում թե փողոցում անգիր արտասանում էր բավա-

Հովհաննես Շիրազի

(Յաղագրություն. նրա մարտիրոսացումը)

Մաշտոց-Մաշտոցի պատերազմը շարունակվել էր. ու Մաշտոցը Մաշտոցի ու Գուրջյանը կրկին շահ. ու Երջանից Երջանի մեջ ու արեւ - լիցի. ու Մաշտոցից լիցի՝ սուր եղբայր Մաշտոց:

ու և սիրտ - սիրտ մեզ. ու և Գուրջյանը (Մաշտոց) ու և Երջանը - Երջանը - Գուրջյանից Գուրջյան, ու և Գուրջյանը - Գուրջյանը նրա Գուրջյանը լիցի:

ու և սիրտ - սիրտ մեզ՝ Մաշտոցից սիրտ սիրտ զեյթ. Գուրջյանից Գուրջյանից ու Գուրջյանից Գուրջյան. ու Մաշտոցից Գուրջյանից (Մաշտոց) ու և Գուրջյանից Գուրջյանից Մաշտոցից Գուրջյանից, ու Գուրջյանից Գուրջյանից:

20. VI. 1955

Երևան

Մաշտոց

Ալազանի բանաստեղծության ինքնազեղը

կան չէ՝ ներկաներին էլ պարտադրում էր շարունակել: Մանրամասնորեն գիտեր Հոմերոսի, Ֆիրդուսու, Դանթեի, Բայրոնի, Գուչիկինի, Լերմոնտովի, Միցկևիչի պոեմները, Շերապիրի ողբերգությունները, նրա և Գետարակայի սանեաները, Արևելքի և Արևմուտքի մեծ քաղաքների գործերը: Սակայն հայրե-

նիքի և ժողովրդի նահատազրի մասին տխուր ու մտաշտ խորհրդածություններն նա համոթ էր հիշում ու հիշեցնում Բաֆֆու «Զա՛յն տուր, ս'ի՛ ծովակն» ու վրաց բանաստեղծ Իլյա Ճավաճավաճի «Էլիզիա» բանաստեղծության թուժամանյանական անմրցելի թարգմանությունը.

Լուսինն աղոտ լույս է փրում
Ի՞մ աշխարհին մայրենի,
Կու՛լ է գրեում կապույտ հեռվում
Ճերմակ շարքը լեռների:

Ձեն չի գալիս ոչ մի կողմից,
Վրաստանը մութն ու լուռ,
Վերացին է՝ հաղթված քրնից,
Տընքում տանջված ու տխուր:

Մենակ եմ ես, քնած է նա,
Քնած շուքն և հեռուն. —
Ա՛յս, ի՞մ աշխարհ՝ քնած, քնած,
Ե՛րբ ես սրգոյք զարթնելու...

« — Սա բացառիկ ուժի խոր բանաստեղծություն է, Հայերիս չափազանց հարագատ, — ասում էր Հովհ. Նիրազը՝ ավարտելով բանաստեղծությունը: — Հապա նայի՛ր թուժամանյանի թարգմանությունը՝ էդ խելոր, մեծ ու հզոր քաղաքարնակ գեղացին հատուկ նպատակով է թարգմանել, գրեթե հայացրել է վրացուն, հանգիստ կարող ես ասել՝

Լուսինն աղոտ լույս է փրում
Հայաստանին մայրենի,
Կու՛լ է գրում կապույտ հեռվում
Ճերմակ շարքը լեռների...

Ձեր հանդուրժում գրական արհեստագործությունը, բովանդակաբան, մտքից ու մանավանդ զգացմունքից զուրկ արհեստածին չափածոն և բնավ էլ հաշտ չէր դուռ ձեռնակն, ինքնանպատակ նորարարության հետ: Դասական պարզությունը և շքեղ պատկերագործությունը նրա տարերքն էին թե՛ գրավոր,

թե՛ բանավոր խոսքում: Օտարագիր Հայ գրողներին էլ համարում էր Եղեռնի հետևանք: « — Մի կողմից լավ է, որ է՛նտք, օտար լեզուներով գրելով, Հայկական ցավը կհամարողկայնացնեն, կներկայացնեն աշխարհին, ինչպես Սարոյան գիթիարին, ինչպես Մյուրմելյանը, բայց մյուս կողմից ցավ կպատճառեն. էդ տաղանդավոր մարդիկ Հայերեն չեն մտածել, Հայերեն չեն գրել ու Հայոց լեզուն չեն զարգացնել, օտար մշակույթ կհարստացնեն».— ասում էր մասհոգ ու դառնացած:

Գոգի, Շիրազն ու Վլյադ Սարոյանը, միմյանց հանգալով, իրար պեղ են նորոգմունքի մեք...

Ու՛շի ուշով հետևում էր գրական երիտասարդությունը. հրճվում, ուրախանում էր ոչ միայն իր հետևորդ շնորհալիներով, քաջալիքում նրանց, այլև ինքնատիպության ձգտող բոլոր երիտասարդներով, սակայն ցավում էր օժտված, բայց օտար հովերով տարված, բանաստեղծության ազգային ակունքներից հեռացած երիտասարդների համար: Դա միայն գրական դպրոցի կամ ուղղության խնդիր չէր. ցավում, օխտում էր այն եռանդի ու վատնված ջանքերի համար, որ օգտակար չէին ժողովրդին, չէին նպաստում մեր գեղարվեստ

տական մտածողության զարգացմանը: Աիրում էր Հատկապես ուսանողության Հետ շփվել, իմանալ նրա կարծիքն իր ստեղծագործությունների մասին, նրա միջին Հայաստանի իսկական միջր ունեցողներին:

1968 թ. զեկտեմբերի 2-ին Հանրակացարանում ուսանողներով րիջապատված Շիրազին մտեցրեցի Այովիկ Չիրոյանը, և մենք պահանատես եզանք մի Հնտաքրքրի բանավեների:

— Հայրենակից, գիտե՞ս ես գրում,— մեծամտացավ Ս. Չիրոյանը, — մտածողությունը չա՛տ է արխայիկ, չգիտես Հիմա աշխարհում ինչ էր ևս կատարվում, չա՛տ ես Հետամնաց և նորարարության այլևս բնույթակի չես...

— Միայն բեղ և նման մի քանիսին իրավունք տալիս եմ այդպես մտածելու, որովհետև դու և կաղապարակիցներդ ժողովրդի բանաստեղծ չես և այդ գիտակցությունը դեռևս չունիք,— ժողաց Հովհ. Շիրազը: — Բայց գիտցի՞ր՝ երբ որ խելքս թողնեմ և ուզենամ գառանցել, Հազար բեղի պես բանաստեղծ դուրս կգա...

— Ախպո՛ր պես, ի՛նչ կլինի, մի անգամ գառանցիր, էլի,— թախանձեց գիծուցած երիտասարդը:

— Ինչդրեմ, արի ես գառանցեմ, դու էլ բանաստեղծիր. տեսնեմ՝ դու կրե՞ս ինձի պես գառանցել...

Լրջացավ բանաստեղծը, աչքերը կկոցեց ու սկսեց իր «գառանցանքը».

Ես ոտքս կկոխեմ սատու ուղեղի մեջ,

եվ նրա ակնակալիճներից

Մոլորակներ դուրս կծայթեն...

— Հանճար՛դ է,— գլուխը բռնեց Չիրոն,— ա՛յ պատկեր եմ տեսել, դա՛ զրիր, դա՛...

— Ինչո՞ք, ես ժողովրդի՛ բանաստեղծ եմ, բեղի պես չեմ, որ ինչ ուզենամ՝ գառանցեմ, ինչ գառանցեմ՝ գրեմ: Գիտեմ, թե իմ ժողովրդին ե՛րբ ի՛նչ է պետք. ժողովրդին կյանքը և բանաստեղծական իմ ներքին բնազդը կկնկալեն՝ երբ «Բիրրիական» գրեմ, երբ՝ «Հայոց դանթիական», երբ՝ «Մարդկանց անունները», երբ՝ «Էպոս խաղաղության», երբ՝ քո չՀավանածները:

Չիրոն պարզապես փախավ:

ԱՀավոր սրամիտ Հովհ. Շիրազը սիրում էր երգիծել և գիտեր ծագրելու բազում հնարներ ու միջոցներ: Ուներ անմրցելի երևակայություն և Հզոր բնազդացողություն, որոնցով կարողանում էր բնական ու Հասարակական երևույթները, իրական կյանքն ու մարդկային Հարաբերությունները ճանաչել ու պատկերել: Մի միտումնավոր կարծիք, որ ժամանակին պարտադրվում էր սուտ ու փուտ ինտերնացիոնալիզմի ջատագով

Վոլի. Շիրազը, Անո Բաղդասյան և Օնրկ Դափանցյանը Սյաթնոցում 1975 թ.

վարչահրամայական իշխանությունների կողմից, իրոք, գիտամամբ նեղացնում էր Հովհ. Շիրազի բնարերգության թեմատիկ բովանդակային Հարատույնն ու բնագրվածան սահմանները և ամեն գնով փորձում նսեմացնել նրա քնարի և ստեղծագործության ազգային ու Համամարդկային արժեքը:

Կյանքը Հիմնավորապես ցույց տվեց ժողովուրդը ու Հայրենիք պահող Հովհ. Շիրազ բանաստեղծի ու ազգային գործչի գեղարվեստական խոսքի Հույժ արդիականությունը, նշամարտացիությունն ու կենսունակությունը:

ԵՂԵՆՆԻ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ

ԲԱՆԱՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Այնքան Հայոց արյուն գնաց՝ արյուն մանկանց ու կորիճի,

Որ քիչ մնաց մանուշակն էլ դաշտում փոխվեց ալ կակալի:

Մանուշակներն այն օրվանից թաքնվում են թիփերի տակ,

Կաթնու՛մ են, թի լուսնի մաճիկն էլի թուրն է Հայոց դաճնի:

1.

Խորհրդային ժամանակների առաջին բանաստեղծը, որ Չարենցից Հետո նպատակասլացորեն արժարժել է Հայոց մեծ եղևունի ու սփյուռքահայության թեման և զեղարգիստական հրքոր պատկերներով կարողացել է հասկանալի դարձնել Հայ մարդու Հոգուն ու մտքին, անկասկած Հովհ. Շիրազն է: Նա, հակառակ հիշվելու անգամ ոչ արժանի, գրականությունից հեռու ժամանակակից որոշ թիրուս իմաստակներին, պատկերավոր Հզոր մտածողությամբ օժտված, Հայ դասական բանաստեղծության ավանդներով սնված բնարար մեծ բանաստեղծ էր՝ նարեկացի-Թումանյան-Խաչատրյան գծի վերջին խոշոր ներկայացուցիչը: Ավանդական թեմաները «ոչ բնարական» ժամանակներում նա արժարժեց նոր մտացուճով՝ զեղարգիստական պատկերի մեջ ներառելով ժամանակին ու խորհրդային պարտադրանքներին անհարթ հանդուձն հարցադրումներ, քստեղծագործելով ավելի քան կես դար՝ նա դարձավ Հայության մեծ ողբերգության, նրա Համազգային իղձերի ու ձգտումների արտահայտիչը: Եվ քանի որ նման հանդուձնությունն անպատճ չէր մնում՝ Ե. Չարենցի, Բ. Բակունցի, Փ. Մահարու, Զ. Եսայանի, Վ. Թոթովենցի և ստալինյան դարաշրջանի բռնաբարքներին զուհ դարձած բազմաթիվ ազնիվ մտավորականների օրինակով, այս սկզբնական շրջանում պետք էր Հայտնաբերել ու կիրառել զգացմունքներին ու գաղափարներին արտահայտման Համեմատաբար «անվտանգ» եղանակներ ու միջոցներ և գործել ժամանակի միջոցառումն Համապատասխան: Սակայն

2. Շիրազ

դա քիչ է խանդարել, որ Հայության հանդեպ պատմական անարդարությունների դեմ Հովհ. Շիրազի միշտ ազնիվ բանաստեղծական ընդդիմումն ունենար զարգացման բնական ու Հետաքրքիր ընթացք՝ մեզմ արտահայտչականներից Հասնելով մինչև գրական բացահայտ ընդդիմություն և Հախուռն սոմանտիկական ընդդիման, որը նրա որպես քաղաքացի բնաբերգու բանաստեղծի, բուն տարերքն էր: Միլիոնավոր զոհերի ու կորցրած Հայրենիքի ողբերգությունն իսր զգացողությամբ, լավագույն ազգային բուն մղումով, ազգային երազանքների և հույսերի իրականացման տեսլականով նա խորհրդային պետական գաղափարախոսության պայմաններում հանդուձեց մաքառել Հանուն Հայության ազգային ինքնաճանաչման, նրա սոսնահարված իրավունքների ու արժանապատվության վերականգնման, կարողացավ կազմակերպել ու նպատակաճող Հայ սերունդներին հոգեբանությունը, մտածողությունն ու մարդկային նկարագիրը:

Առաջին հանգույցն քայլը նա իրագործեց 1935 թ. «Գարնանամուտից» անմիջապես Հետո Գ. Արվանձտյանցի «Գրոց ու Բրոց» և «Համով-Հատով» գրքերում բերված ժողովրդական ավանդադրույցի հիման վրա գրելով և նույն տարում Հրատարակելով «Սիրամանթոն և Խաջեղարեն» պոեմի առաջին տարբերակը: Սա, անշուշտ, պայմանավորված էր նախ՝ Հ. Շիրազի բանաստեղծական մտածողության զեպի ժողովրդական քնարերգություն հակվածությամբ և 30-ական թթ. ոչ քնարական միջնորդարին ու ճառագային, տեխնիցիստական բանաստեղծությունը հակադրվելու բացահայտ միտումով:

Երկրորդ այդ ավանդադրույցի դիպաշարը Հնարավորություն էր տալիս պոեմի՝ բուն սեր ապրող Հերոսների ներառելիս բացահայտմանը զուգադիր, նրանց՝ ողբերգության մղող գործողության միջավայրի պատկերումով արժարժելու թշնամու կողմից բռնազավթված Վասպուրական աշխարհի ու նրա Հետ միասին ողջ պատմական Հայրենիքի՝ Արևմտյան Հասաստանի թեման: Այդպիսով նա Եղևունից մազապուրծ, իրենց հարազատներին կորցրած, Հայրենի բնորանը Հարկադիր բռն-

նույնպես լքած, տուն-տեղ կորցրած, աշխարհով մեկ ցրված ու սփյուռք դարձած արևմտահայ զաղխվածույթյան, ինչպես նաև Հայրենիքի նոր սերունդների գիտակցությունը մեջ ամբողջաբար էր պատմական Հայրենիքի Հիշողությունը՝ փայփայելով այն վերադարձնելու հույսը:

Կար և երբորդ խնդիրը: Հայտնի է, որ միլիոնավոր Հայերի Հետ 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհ դարձած բանաստեղծ Աստվծաբանյան-Միամանթին, որ նախ Աստվծաբան էր կոչվում, Գարեգին Սրվանձտյանցի թելադրանքով էր նույն այդ պահեղադրույցի Միփան սարի Հայ Հովիվ Միամանթոյի անունը դարձրել իրեն զրական անուն, որը նույնպես անմիջական ասելություն ուներ Եղեռնի իրողության հետ: Նորագույն ժամանակներում արգելված, մոռացություն դառնալուց զուտացած Միամանթոյի և նրա Հետ միասին Մեծ եղեռնի զոհեր Գր. Զոհրապի, Դ. Վարսեմանի, Ռ. Սևակի և ուրիշների անունները Հաճախ էին հուշվում Հովհ. Շիրազի պոեմի շնորհիվ:

Հետագայում կատարված մեկուկես տասնյակ լրամշակումներով պոեմն ընդարձակվել է ինչպես Հեղինակային խոսքի նպատակաուղաց ծավալումների ու խորացում - խոսացումների, այնպես էլ ներմուծված գեղարվեստական ինքնուրույն միավորների՝ երգ-բանաստեղծությունների («Խնդրարի կերպ», «Մնաց բարով, իմ Հայր Միփան», «Միամանթոյի երգը» «Հիմա ո՞վ մեզ համբուրում», որ Հեղինակը Հետագայում վերանվանեց «Իմ երգը» և այլն) շնորհիվ⁷¹: Խորհուրդ կա, անշուշտ, այն իրողության մեջ, որ Հեղինակը զրանք, պոեմից անկախ, Հրատարակել է «Քնար Հայաստանի» առաջին զրթի «Երգեր» բաժնում: Դեռևս 1939 թ. գրված Միամանթոյի Հրամանի երգը, մինևնույն ժամանակ Հայ երիտասարդություն՝ Հայրենիք վերադառնալու երգումն է.

Մնաց բարով, իմ Հայր Միփան
եվ դու՝ իմ մայր Վանա ծով,

⁷¹ Տես մեր «Միամանթո և հյնգարտ» պոեմը ուսումնասիրությանը սույն գրքում:

Ուր էլ լինեմ՝ մեզ Հավիտյան
Զեմ մոռանա իմ լացով...

Մնաց բարով և դու, իմ սեր,

Բայց թող Հայրդ իմանա

Ինչ էլ լինի ես կզամ դեռ...

Քաջն անմուրաց չի մնա...⁷²

Իսկ պոեմն ավարտվում է մեռնող սիրեցյալի և սղբացող Հերոսուհու մի բնութագրական երկխոսություններով.

- Միամանթ՝, ես ի՞նչ ասեմ, երբ այս զուլումն իմանա:

- Խնդար՛, թե իմ սերն ես՝ թող իմ մաշը լինանա,

Ասա՛ Միփան սարն ի վեր

Վայրի ցուլեր ու զեղեցիկ այժամներ է որում դեռ...

Համեմատարար «անվտանգ» մյուս միջոցը այլարանությունն էր, որի տարանջաններից մեկը՝ մետաֆոր-փոխաբերությամբ, բանաստեղծը հարկադրված էր հաճախակի գործածել: 1930-ական թթ. «խոսքի ազատության» խորհրդային պայմաններում, երբ զլավիտի հրամանով արգելվեցին Հայ դասական երգեղանահատակ գրողների ստեղծագործությունները, և զեղակահարվեցին, բանտարկվեցին կամ աքսորվեցին վերը հիշված՝ ազգային օսկոր ու մտածողություն ունեցող գրողները, ամեն կասկածահարույց խոսք ենթարկվում էր զլավիտային մանրակրկիտ գննության: Անզամ եթե սա էլ չլինեիր, իրենց խուզարկու Հայացքներով պատրաստ կանգնած էին Մարենցի ու Բակունցի թշնամիներն ու ժամանակի ազնիվ մարդկանց զոհ առանձնահատուկ շարությունը տրամադրված մարտնչող օհ ասպետները՝ պետականորեն հովանավորվող, պետությունը «Հավատարիմ» գրողի ու քննադատի հանդամանքով, որոնց աշխրջությունից չէր վրիպում ոչինչ: Այս պատճառով էլ որևէ գրողի ամեն հանդուգն թեկուզ անմեղ

⁷² Տեղում ընդգծված քաղաքում էլ ինտապայման վերաբերել է, դարձել Դայն անմուրաց չի մնա - Ս. Ա.:

խոսք պիտի ուղեկցվեր խորհրդային կարգերին, առաջնորդներին ուղղված պարտադիր փառաքանական ձոներգերով ու հավատարմության երգումներով՝ առանց որոնց՝ ազգային ու հոգևոր որևէ խնդրի վերհուշն անզան պիտի դատապարտվեր որպես նացիոնալիզմ-ազգայնամոլության գաղափարների արտահայտություն անկանխատեսելի վտանգավոր հետևանքներով, Հայաստանի պիտի ենթարկվին մտավորականները, գրողները, հայ առաքելական եկեղեցին ու հոգևոր գործիչները, ժամանակի քանոնով ու կարկիտով դժգոհ շրջանակներից զուրա նայել փորձող բոլոր ազնիվ մարդիկ: Ի վերջո, Ե. Չարենցի գլխավոր «հանցանշանը» ազգային հավաքակառույթյան կոչն էր «Պատգամ» քանաստեղծությունը, որի տողերի առաջին բառերի երկրորդ տառերով զուգահեռությամբ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ սիրելիությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» կարգախոսի բացահայտվելուց հետո նրան չփրկեցին առաջնորդներին ձեռնված դիֆերանցներն անգամ:

Մյուս քանաստեղծների համեմատությամբ՝ զասական ավանդներով սնված, ասմանտիկ խառնվածքով Հովհ. Շիրազը մի էական առաջնություն ուներ. նա իր հույսն էր տարփողում, միամիտ հավատով կարծում էր, թե այնքա՛ն է արգարանիս «ժողովուրդների հայր» հորջորջված «պողպատե առաջնորդը», որ ցանկության դեպքում կարող է լուծել մինչև անգամ հայկական հարցը՝ վերադարձնելով իր իսկ ձեռքով Թուրքիային ու Արցախին նվիրարարած Արևմտյան Հայաստանը, Արցախն ու Նախի՛վանը:

Չարենցյան սերնդի և մյուս գրողների ու մտավորականների գլխատումից հետո աշխուժացած, գրական շնորհքից հիմնականում զուրկ, սիրողական մակարդակից մազաչափ անզամ չբարձրացող կույր կամ կիսակույր և կիսազրազան աշուղներին, այսպես կոչված բանվոր գրողներին ինքնանպատակ ու չինձու ձոներգերում անկարելի է տեսնել ազգային խնդրի, հայության ողբերգության կամ ազգային երգանքի՝ որևէ արտահայտություն: Քիչ չեն նաև Ստալինին նվիրված շիրազյան ձոներգերը, սակայն սրանք նախ առանձնանում են ար-

վեստով, բոլոր դեպքերում հզոր տաղանդով օժտված անհատականության պատկերավոր խոսք էին. սրանց մեջ գրեթե միշտ քաղաքացիական արիությունը բնորոշվում էր անչափ կարևոր մի գաղափար, որ բացակայում էր մյուսների ձոներգերում:

Դու Հայրենիք ավիր հային, որ դրսիս է աչքես թվում,

Դու չես թողնի՛ մեր Աբրաամ սարն էլ պանդուխտ մ՛ա հեռվում:

Մի հետաքրքիր օրինաչափություն ևս: Այն գաղափարները, որ Հ. Շիրազը 30 - ական թթ. և 1940 թ. հրատարակած «Երգ Հայաստանի» գրքի որոշ բանաստեղծություններում նախապես արտահայտել էր կիսաշղուկ, այլարանությունը շղարշված կամ հնարագետի խնամքով թաքցրած, հետագա վերանշակումներում դարձրել է բացահայտ:

Անչափ կարևոր է, թե ինչ չափանիշներով ենք դեհատում բանաստեղծությունը: Համախ է պատահում, որ աչքաթող ենք անում քնարերգության նրբույթուններն ու յուրահատկությունները և բանաստեղծություն ենք համարում ամեն մի ճամարտակություն կամ լավագույն դեպքում՝ չափածո ձևակերպված որևէ խելացի մտք կամ դատողություն: Մինչդեռ իրականությունից մակարդակած քնարական պատկերն ամենին էլ նույն այդ իրականության պատճենները կամ մերկապարանոց նկարագրությունը չէ, այլ նրա հանդեպ վերաբերմունքի՝ խոհի և զգացմունքի ղեկարգմանական արտահայտությունը պատկերավորման միջոցներով: Բնորոշ Հաջող օրինակներից մեկը «Կանգնած արտումս է կանաչ եղևնին»՝ այլարանական անվերնազիր բանաստեղծությունն է, որի տարբերակների պարզ դիտարկումից անզամ նկատվում է, թե ինչպես «անմեղ» թվացող ստորակական փոխաբերական համեմատությունը որոշակիանալով դարձնել է եղևունի փրկված հայության՝ միլիոնավոր զոհերի և կորուսյալ Հայրենիքի ողբերգական հիշողության պատկերավոր արտահայտություն: 1940 թ. տարբ-

բակում (32 տղ), որն ունի «Եղևնու մըրմունջը»⁷³ խորագրերը, հարցադրումը երկարարանված է, և պատկերը դեռևս չունի այն հստակությունն ու ակզիցություն ուժը: Այդ տարբերակում էլ թեև առկա է իր մայր անտառից զատված, թախճալի միայնություն զատապարտված ու անճանաչորված եղևնու փոխարևույթը՝ մայր անտառի վերհուշում, սակայն նրանից զեռևս շոշափելիորեն չի բխում հայության որբերգական նակատագրի, կործանված ամբողջի և նրա հանդեպ փրկված մասի վերաբերմունքի բմբունումը: 1958 թ. վերածնակված տարբերակում, որն արդեն էականորեն կրճատվել ու խտացվելով դարձել է բնդամենը ուժն առ, տեմունքն ենք ավելորդություններից զտված, կենսաբանական զազափարը առավել ցայտուն դրսևորող պատկեր, ուր արդեն առկա է «գաղանթի» հեղինակային բացահայտում. դա արդեն գրեթե մտ է վերջնական տարբերակին: Ըստ երևույթին՝ քաղաքական որությունը մեղմելու միտումով հեղինակն ինքը կամ խորհրդային աշաուրը խմբագրեր «նրբացրել» է նակատային արտահայտությունը, իսկ դա է. Երբագի պարագայում հաճախ էր պատահում: Ուշագրբ բնթիբցողը այդպանություն խորբում, այնուամենայնիվ, արդեն կնկատեր հեղինակային բուն մտազդանումը. մայր անտառից զատված, զուգված-զարգարված տանձառ դարձած եղևնին չէր կարող հարմարվել պարագրբով ջերմոցային երջանկությունն ու կեղծ միջավայրին, ցեծալ ու հրճվել իր շուրջը երջանիկ անգիտությունը ուրախ պարողների պես.

Այնինչ արամուն է մենակ եղևնին.
Իր մայր անտառն է նա մտարբում:⁷⁴

Երկերի քառահատորյակի I-ին հատորում, որը հեղինակի մասնակցությունը է կազմվել, արտաքննապես էական որևէ փոփոխություն չկա: Պահպանվել են նույն ուժն առգրբը. միևնույն ծավալում, սակայն, բնթիբցողը կարող է տեսնել միայն

երեք մակղերների փոփոխություն, որանցով առավել խտացել, որոշակի է զարձել հեղինակի բնարական խոճ – մտարումը.

Շուրջը թնդում է ուրախ նոր տարին,
Մարդիկ խում են և անհոգ պարուն,
Այնինչ՝ լախ է Հայոց եղևնին,
Մորթված անտառն է նա մտարբում...

Նախկին ուրախ, մենակ և իր մայր մակղերներին համապատասխանաբար փոխարինել են անհոգ, Հայոց և մորթված մակղերները, որոնք հակառակ են զարձնում, որ սա արդեն ոչ թե ինչ-որ եղևնի է, այլ Հայոց եղևնին, որը մտարբում է մորթված անտառը, այսինքն իր հայրենիքում մորթված արեմտահայությանը Եղևնի զոհերին: Բայց սա էլ զեռ բանաստեղծության ավարտական տեսք չէ: Կերջին մշակման մեջ երկատում ենք ավելի որոշակիացում: Երկերի ժողովածուի շորբող հատորում, որ լույս է տեսել 1956 թ. բանաստեղծի մահից երկու տարի անց, այն ներառված է «Հուշարձան մայրիկիս» խորագրով բանաստեղծություններից հյուսված պոեմում և արդեն ունի փակագծերում զրված վերնագրբ. «Եղևնու մըրմունջը» զարձել է «Եղևնի եղևնին», և նոր փոփոխություններ կան վերջին տան մեջ: Երկայացնում ենք բանաստեղծությունն իր վերջնական տեսքով.

(Եղևնի եղևնին)

Կանգնած արամուն է կանաչ եղևնին,
Այնինչ՝ լույսերը ցեծում են վրան,
Անտառն է հիշում տխրած եղևնին,
Ոսկե լույսերը չեն հուզում նրան:

Շուրջը թնդում է ուրախ նոր տարին,
Մարդիկ ցեծում են և անհոգ պարուն,
Այնինչ՝ ողբում է իմ մայր եղևնին,
Մորթված անտառն է նա մտարբում:⁷⁵

⁷³ Տե՛ս Դովի Ըրբագ, երգ Ֆայաստանի, Ֆայաստիտատ, եր., 1940, էջ 58-59:

⁷⁴ Դովի Ըրբագ, Թնար Ֆայաստանի, եր., 1958, էջ 280:

⁷⁵ Դովի Ըրբագ, Երկեր, հ. 4, եր., 1966, էջ 66:

Նախասկզբին առում ընդգծված բաները բանաստեղծութ-
յանը հաղորում են նոր իմաստ. եթե ողբում է բարձր բացա-
արություն կարիք չունի, ապա իմ մայր եղևնին՝ արտահայ-
տությունը խորհրդանշում է Հայաստանում և Սփյուռքում
ապրող հայությանը մեր ողջ ժողովրդին, որը ողբում է եղևնի
ի նահատակներին: Այս մեկ բանաստեղծության վերամշակե-
ման ընթացքը գիտելով կարելի է պատկերացնել, թե Հովհ. Շի-
րազն ինչքան էր կարևորում բարձր, որը գեղարվեստական
բացի նրա համար ուներ նաև բովանդակային ու քաղաքական
արժեք: Իր ստեղծագործություններից շատերն է բանաստեղծը
հետագայում մշակել ու վերամշակել, թեև նրան ոչ միշտ է
հաջողվել պահպանել նախաստեղծ երկի որակը:

2.

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հ. Շիրազի գե-
ղարվեստական մտածողության բարձրաժամիչ հասունության
համար ստեղծվեցին որոշ նպատակափոխ պայմաններ. համընդ-
հանուր վտանգի պայմաններում պետականորեն թույլատրվել
էր, որ Ֆաշիզմի դեմ համախուժ պայքարի կլան խորհրդային
ժողովուրդները վերհիշեն իրենց պատմական անցյալն ու մա-
նավանդ օտար նվաճողների դեմ Հայրենիքի պաշտպանության
համար մղված հերոսական պայքարի՝ նոր ժամանակների հա-
մար ոգևորիչ Հայրենասիրական զբփակները. դա ավելի կա-
րիազներ խորհրդային տարրեր ժողովուրդների զինվորներին
և նրանց հանուն խորհրդային միասնական Հայրենիքի կռիվը
իրական սխրանքների:

Հարաբերական այս պատությունը խելամիտ օգտագոր-
ծեցին հայ զրոգները և ստեղծեցին պատմահայրենասիրական
թեմայով լավագույն երկեր: Խորհրդային ժամանակներին
բնորոշ նախորդ՝ «անցյալի իդեալականացում» վտանգի պայ-
մաններում Դ. Դեմիրճյանին չէր արտոնվելու գրել «Վարդա-
նանքը», Ն. Զարյանին «Արա Գեղեցիկը», Հ. Շիրազին՝ «Տիգր-
բան Մեծի վիշտը և հավերժությունը», Ստ. Զորյանը չէր կա-
րող հրատարակել դեռևս 1939-ին գրած «Պայ թագավորը»,
չէին վերահրատարակվելու «Սամվելն» ու «Գևորգ Մարզ-

պետունին» և այլն: Բայց այդ հարաբերական պատությունը
հնարավորություն տվեց նաև, որ արդեն 1941 թ. աշնանից,
իմանալով Բաբի Յար կոչված սեղանայրում գերմանացիների
կողմից անգունը նետված հարյուր հազարներով խորհրդային
քաղաքացիների ողբերգությունը և Դոնի Ռոստովի ժուռա-
կայքում՝ նոր Նախիջևանի Մեծ Սալա հայկական դուռում
ճիշտ ու ճիշտ թուրքերի օրինակով հզի կանանց մորթելն ու
երեխաների վառվող թունիքը նետելը, Հովհ. Շիրազը գրեց, ա-
վարտեց, բայց և մինչև կյանքի վերջը (14. 03. 1984) տպա-
գրված չտեսավ իր կյանքի գլխավոր գիրքը՝ Հայոց եղևնի
նապատումի ողջ գրականության ամենանշանակալից երկերից
մեկը՝ «Հայոց դանիթականը» պոեմը⁷⁶: Այսինքն՝ բուրբի պես
նա էլ հնարավորություն ստացավ բարձրաձայն խոսելու հե-
ռավոր ու մոտիկ անցյալի ողբերգական ու հերոսական իրա-
դարձությունների մասին, սակայն կենտրոնանալով հայ իրա-
կանության վրա նա «Տիգրան Մեծի վիշտը» պոեմում «Հայոց
պարսիստ, բայց անհաղթ արքայի» հերոսական կերպարն ըս-
տեղծելով՝ «Հայոց դանիթականում» էլ պատկերեց Մեծ եղևնի-
ն: Իսկ եղևնի թեման Հովհ. Շիրազի համար պատահական
հետաքրքրություն չէր, այլ մեծ կենտրոնացում պահանջող ու
ողջ կությունը կլանող մի անհերքելի դաժան իրողություն,
որի գեղարվեստական մարմնավորումը նա Միամանթոյի նման
համարում էր իր՝ հայ բանաստեղծի և քաղաքացու անմարելի
պարտքը:

Ինականաբար, հենց պատերազմական օրերին էլ պիտի ա-
նավ մղվեին, առանձնակի արժեք ու կարևորություն ստա-
նային Հայրենիքի և Հայրենասիրության գաղափարները: Բայց
խորհրդային Հայրենիքի գաղափարին զուգահեռվում էր նաև
հայության կորուսյալ Հայրենիքի և մեր ժողովրդի կրած ծան-

⁷⁶ Այս մասին հանգամանորեն տես նաև մեր «Պատմական էթնոլոգիայի ժող» (Դու-
հաննու Շիրազի «Հայոց գեղեցիկանը» պոեմը), «Գրական հանրագրություն», գիրք Բ, եր.,
2007, և «Կենցաղական երկու ընթացում. Զարեմ - Շիրազ» («Հարսնացու ընթացում-
նե», գիրք 8, եր., 2008) ուսումնասիրությունները:

բազույն ողբերգութեան՝ Մեծ եղեռնի, ինչպես նաև Սփյուռքի հայութեան նահատակութիւնը, որին Հովհ. Շիրազը մտածեմունք էր ամենատարբար քանատեղծակերտ զգացողութեամբ: Մեծ եղեռնի օրերին և անմիջապէս հետո ինքն իր սերնդակիցներին հետ միասին ճաշակել էր որրութեան ու անապաստան մանկութեան բոլոր դառնութիւնները, որ նույն եղեռնի ողբերգական հետևանքն էին՝ մարդկային Հողբանութեան վրա թողած անքննելի դրոշմով: Ահա 1942 թ. գրված մի քանատեղծութիւն.

Մբոս աչերն են լացել
Կոտորածներն հայկական,
Հետքը սրտում մնացել՝
Կաթն է եղծել մայրական:

Այդ վշտից եմ դեռ գունատ
Ու նրանից, որ կարծես
Մբոս կրծքից ու թի կաթ,
Այլ արցունք եմ ծծել ես...

Այդ վշտի մեջ էր թրծվել ապագա քանատեղծը, անձամբ ինքն զգացել ու շուրջը տեսել էր հետեղեռնյան սերնդի կրած ատուապանքները, որոնք իրենց կնիքն էին դրել նրա հետագա ողջ կյանքի վրա: Վաղ մանկութիւնից էր նա հասկացել հայթուրքական հարաբերութիւններին ըուսն էութիւնն ու տեսել դրանց ողբերգական հետևանքները՝ հայրենագուրդի հայ գաղթականներին ու որբերին, լսել նրանց պատումները՝ սահմանից այն կողմ թողած ծննդավայրի, բռնագաղթված ամբողջ հայրենիքի մասին:

Արդեն նա «Միամանթո և Խաղաղար» պոեմով ունեն հայրենիքը պատմաաշխարհագրական տեղանուն-խորհրդանիշներով մարմնավորելու փորձը, որի համար էլ քիչ կշտամբանքների չի արժանացել: Այժմ՝ առանձնահատուկ սրված բազարական պայմաններում պատմական հիշողութիւնը ձեռք էր բերել առանձնակի արդիական արժեք, պատերազմի և միլիտանավոր զոհերի ողբերգութիւնը համադրվում էր հա-

յութեան մտաբերական ծանրագույն ողբերգութեամբ: Ուստի Հովհ. Շիրազի հիշյալ պոեմում և քանատեղծութիւններում ներկան ու անցյալը պիտի կամըջվեն ու զուգարգրվեն, պատերազմի միլիտանավոր զոհերին պիտի միանար նաև եղեռնի զոհերի կոհիթը, վտանգի մեջ հայտնված խորհրդային միացյալ հայրենիքին պիտի համադրվեր հայոց բռնագաղթված հայրենիքը, և Հայոց մեծ եղեռնի հիշողութիւնը պիտի դառնար արդիական սուր հիշողութիւն ունեցող տարրուկակից գեղարվեստական պատկեր

Թող անցյալ վերքը դատպիրք գառնա
Մամուկ ներկայի սեղանի վրա

չիրացյան քանածնի տրամաբանութեամբ: «Բանատեղծի ձայնը» և «Երգերի գիրք» (1942) ժողովածուների քանատեղծութիւններն արդեն ունեն այդ համադրական պատկերները: Մրանց մեջ թեև ուղղակիորեն չեն մատնանշվում, սակայն հստակորեն նկատվում են եղեռնի հետևանքների ընդգծումները: Հայրենիքի գիտակցութիւնը Հովհ. Շիրազի համար չի ենթադրում միմիայն խորհրդային Հայաստանի՝ մեղ պտրտագրված 30 000 քիմ սահմաններ, այն «մեր հայրենիք» հստակացութեան նրա ժամանակակիցներից միանգամայն տարբեր ըմբռնում էր: Ահա ինչու «Մբոս է, բարո», մեր հայրենիք» քանատեղծութիւնը մի ուրույն քերթողական կոթող է՝ հայ սերունդներին ու աշխարհին հայ մարդու հայրենիքի մասին լիակատար պատկերացում տալու իմաստով: Մրան լրացնում է կորուսյալ հայրենիքի կարտոն արտահայտող մի այլ քանատեղծութիւն.

Դեռ չեմ տեսել ծովը Վանա,
Չեմ տեսել սարն իմ Սիրիանա,
Դեռ չեմ տեսել ՄՇՅի գուռ
Աղուվաբարսն ահեղպուռ,
Ար, աշխարհում քարեր կան շատ,
Ուրիչ մարմար սարեր կան շատ,
Բայց ՄՇՅի քարն է քաշում.

Ինձ Միգանա սարն է քաշում,
Ի՞նչ պապերի չբիրմն անգամ
Ինձ քաշում է ամեն վայրկյան
Ինձ քաշում է ծովը Վանա,-
Կարծես մորս արցունքն է նա...

Եղևոնի Հետեանքով է Հայության Հայրենիքը մասնատվել ու չարի ձեռքով նվիրարբրվել արյունոտ, թշնամուճ: Մինչդեռ Հայի պատմական Հիշողության ու արդիական գիտակցության մեջ այն զեռն ամբողջական է՝ «Հավերժն աշուղ, ջրերը՝ սագ» Արագածն, «մաղերն արձակ ու գեղանի, նստած Հարսի» նմանվող Սևանի, «աշխարհի թագ, քանց թագավոր ներմակ Մասիսի», Արաքսի ու Տղմուտի ափերին մեր պապերի «ճամառա ու մութ» գերեզմանների տնքով: Եվ կարևորն այն է, որ բանաստեղծը Համարձակ արտահայտում է ժողովուրդների եղբայրության ուժով Հայության Հայրենիքի միասնականացման զաղափարը՝ Հատկապես ընդգծելով, թե ո՞րն է Հայության Հայրենիքը, և ո՞րն է այդ Հայրենիքի միավորման ու ամբողջացման հույսը: «Ո՞րն է բարո՞, մեր Հայրենիք» Հարցին բանաստեղծության մեջ տրվում է Հետևյալ պատասխանը.

- Էն, որ Ղազրեկն ու Արագած՝
Արաքսու մեջ ախպեր կանդնած՝
Ձու կզարկեն գինով թափին
Ու կձենեն մեր Մասիսին,
Թե՛ «Հե՛յ բարս, բավ չէ՛ սենակ՝
Պանդուխտ մնա ամպերու տակ...»:

Նույն 1942-ին, գրեթե նույն ներշնչանքով ու գեղարվեստական միջոցների կիրառումով է ստեղծվել նաև «Երկու նախիրի» բանաստեղծությունը: «Հայոց Համայնապատկերը» ենթախորադիրը կրող այդ բանաստեղծությունը լույս է տեսել չուրջ չորս տասնամյակ հետո՝ 1981 թ.: Պատճառներն անբացատրելի չեն. զա, բոս էության, երկու՝ Խորհրդային և Պատ-

մական Հայաստանների Համադրական պատկերն է՝ երանց անխցելիության շիրազյան ընկալումներով, որի հրատարակման մեջ խորհրդային գրաքննությունը տեսնում էր քաղաքական լուրջ վտանգներ: Մինչդեռ այդ բանաստեղծության մեջ դասական Հայ քերթողության ավանդներով սեփած Հեղինակը պատկերավոր մտածողության իր քացառելի ձիրքն էր ներկայացնում, անուշտ, որոշակի Հայրենասիրական ենթատեքստով երկու Հայաստանների՝ անբաժանելի մի հողի ու մի մարմնի լինելու զաղափարի ընդգծումով:

Դիմառությունը բնության երևույթների և առարկաների անձնավորումը, դեռ միջնադարից եկող պատկերավորման միջոց է: Ն. ԵնորՀայու կիրառած այդ Հնարանքը Հաճախ են գործածել Հետագա բանաստեղծները Արտյանը, Ալիշանը, Պատկանյանը, Թուճանյանը, Միամանթոն, Չարենցը: Հ. Երրագի բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք Հայոց աշխարհի բոլոր շղթայված լեռնագագաթների՝ բանձնի արժեք ունեցող նպատակադրված անձնավորում Հզոր գեղարվեստական ընդհանրացումներով.

Հայաստանի ամեն մի լեռ
Մի քարացած Հայ է անմեռ:

Բայց անձնավորված ամեն լեռ ունի իրեն բնորոշ պատկերավորում. այսպես Աննոս լեռը հույժով է քաջ Բլուրների հուռն իր սուաջ, Աչքն աղոթող՝ ծովն է Վանա՝ Նարեկացին սարն է Սասնա, Վարազա լեռն արժվի պե՛ս՝ քարացել է Հայրիկն է, տե՛ս, Աբարատը՝ Հայկն է վիճած՝ Երևանվող Հույսի դիմաց, Վար կնայն մեկ Երևան, Հազար ու մեկ՝ դեպ Մուշ ու Վան... Հանգած Հրարուխ են անձնավորված այս լեռները, որ ծխում ու լուռության մեջ կըք են փնտրում.

Այրվում, նայում Աբարատն
Հուր են ուզում ծայթթել չորս գին
Անց շղթայված լեռներս վե՛հ՝
Ի՞նչ աշխարհ, որ երբե՛հ
Գա՛ս չի դա՛ւնա ժանա ոստի՛ն

Ատոված կիջնի՝ դեռ մեր Հոգին...

Միշտ չենք մնա

Ասպատակված,

Մի՛ պարծենա —

Անզգամված...

Հայաստանի ամեն մի լիռ

Վաղն հրաբուխ է մի ամենու:

Հովհ. Երբազը, կարծես իր ողջության օրերում «Հայոց դանձիմահանը» և «Անի» պոեմների ամբողջական տպագրության հույսը կորցրած, նրանց որոշ հատվածներ հատուկ նըպաստակով ներստել է տարբեր ժողովածուներում, ինչպես, ասենք, «Հայոց դանձիմահանը» պոեմի «Էլեգիա» հատվածը «Փնար Հայաստանի» 1958 թ. առաջին գրքում, «Անի» պոեմի վերջերգանքի մի մասը՝ 1954 թ. «Հասարակական», նախերգանքը՝ 1964 թ. երկրորդ հատորում, պոեմներից տարբեր հատվածներ՝ հինգ հատորյակի տպագրված հատորներում և այլն:

1982 թ. 2-րդ հատորի «Փոքր պոեմներ» շարքում է զետեղված «Վանեցու ողբը» բանաստեղծությունը գրված 1965-ին: Բաղմաթիվ գաղթական վանեցիներ են անհուն վշտով պատմել Համանման ողբերգական դեպքեր ու իրողություններ, և այդ բալորի խոսքումն ու ընդհանրացումն է գիտարկվող բանաստեղծությունը: Այն բանաստեղծի գրչով վերածվել է Վասպուրական աշխարհի, Հայոց պետության երբեմնի Հայակերտ մայրաքաղաքի՝ դրախտաման Վանի բանազայթման, մեր բնօրրանի և ազգային հարստության կրթում, իրենց երկիրը հերոսաբար պաշտպանած, նույնիսկ երկամսյա անկասություն նվանած, բայց «երկու գլխանի արծվի» հրամանով լքած վանեցիների բռնազաղթի ու կոտորածի մեծ ողբերգության: Մենդավայրի, այրված Հայրենի տան, հրդեհված Վան քաղաքի ու ողջ պատմական Հայրենիքի կորստյան կակիթք բանաստեղծության մեջ արտահայտված է ներդործող Հոյր պատկերավորությունը: Կարծես վերակենդանանում է փայնեփայտ այն ստակալի գիշերը. տունը և Հողը լքելուց առաջ վանեցի ծերունին հին կաղնու տակ փորած փոսին՝ իր և պապերի

Հայրենի Հողին է կծով պահ տալիս իր ոսկե խաչն ու քրտինքով վաստակած ողջ հարստությունը՝ վերադարձին գտնելու հույսով: Սակայն Հայրը սպանվում է գաղթի ճամփին, իսկ մոր շալակից մանուկը տեսնում է հրդեհված Հայրենի տունն ու ողջ քաղաքը.

... Ու մի վայրկյան այն գիշեր, երբ որ մորս շալակից

Ես նայեցի մեր տանը՝ նա վառվում էր կրակից:

Վանն էր վառվում մութ Հեռվում, իսկ լուսինը, ինչ լուսին,

Հուկա կումն էր, որ Հողից դուրս էր ձգել թշնամին,

Հորս կումն էր՝ դատարկված, ունը կոտրած, ամպի մեջ...

Իսկ աստղերը մեր ոսկի խաչի փշրանքն էին խեղճ:

Աստղի արցունք էր դարձնել ոսկե խաչը մեր Հույսի

Ու շաղ եկել աշխարհի խոճի մութ Հովաթի,

Մեքն անասնման խավարի, որ դեռ իր ակ պատանքով

Փաթեթվել է Մամխին ու քեզ, իմ մայր Վանա ծով:

Ախ, կոտրել են Հորս մեջքն՝ այն հին կաղնին մեր դուռ,

Հորս թողած այն ոսկու տեղն է կորել իմ աչքից,—

Բայց Հեռավոր մեր Հողի, գերված Հողի սրբազան

Ամեն մի բուռն ինձ Համար մի կում ոսկի է անբիծ,

եվ աստղային երկիները՝ կոտրած կուժիս չորս բոլոր՝

Ծրված Հայերն են մորթված, Հայ Սփյուռքն է մեր մոլոր:

Նկատվում է, թե ինչպես է Համազգային ազնու պարզ պատման աստիճանարար վերածվում գեղարվեստական գերխոս ընդհանրացման: Գերված Հողի ամեն մի բուռն լուսնի պատկերով մի կում ոսկի է, իսկ նրա շուրջը շուրջը ստեղծող մորթված Հայերն ու Սփյուռքը...

Իսկպես էլ, ոչ ծավալուն բանաստեղծությունը ձևք է բերում պոեմի հատկանիշներ: Կես դար առաջ կատարված ողբերգությունը չէր արժանացել պատշաճ վերաբերմունքի, «աստվածների պես մեռած» աշխարհի խեղճն ու արդարությունն աննկատ են թողել այն, ոճաբանը չի պատմել, զղջում ու հատուցում չեն կայացել... Ահա ինչու էր հատուցում պահանջող բանաստեղծը մոլեգնում.

— Արդարութիւնն, որան՝ զ ես, ո՞վ չեմքանդ անհնի.

Որ չառար անհամար կտորածներն իմ Հայոց.—

Որ քեզ մօխն հրաբուխն, հայ վրեժն Հայ ազալոյց.

Որ դու զզջան, դո՛ւ զզջատ, որ բանաժամ ես թողնում զեռ
Համաձ ոսկին իմ անհուն, մեծ Հայաստանն իմ անմեռ:

2. Երբազր, կարելի է ասել, հակառակ խորհրդային պատմագիտութեան պաշտոնական տեսակետի և զերազանցապես իրենց եմԿԿ պատմութեան կամ գիտական կամեմբիզի ու ամենեզմի մասնագետ համարելով պարծնեցող գիտնականիկներին, բոլոր մանրամասներով գիտեր Հայաստանի պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը, իսկ եղեռնի պատմութեանը գիտեր ոչ միայն մանկական հիշողութեաններին, կարացած վազկերպերին, գիտական ուսումնասիրութեաններին, հուշագրութեաններին ու զեղարձեցական երկերին, այլև Զարգի ու բունագազթի մեծ ողբերգութեանն անձամբ փրկվածների անմիջական պատմաներին: Ավելին. միշտ նրա գրատեղանին էին գերմանացի, ուսւ սպաների լուսանկարների այրումներ, որոնք պատկերում էին Հայ կտորածների վազկերական դաման ու սարսափազգու տեսարաններ: Ահա ինչու եղեռնի ողբերգութեանը ներծծվել էր Հովհ. Երբազր արյան մեջ, ահա ինչու նրա սակզդագործութեաններում եղեռնը, Համագազյին ու Համաշխարհային վիշտ լինելով, առաջին հերթին անձնական վիշտ ու ողբերգութեան էր և համակել էր նրա ողջ էութեանը: Այս վշտի ամբողջ խորութեանն ու ծանրութեանը զգացող բանաստեղծը դառնանում էր հատկապես սերագործների համառ ուրացութեանին և մեծ տերութեանների քամահրական վերարծունեցին, Հայոց մեծ ազնտին կարեորութեան չափող, այն միայն Հայութեան ցնորբը համարող տերութեանների քաղաքական նենզ խաղերին ու խարդավանքներից: Ողջ մարդկութեանը սպառնացող գալիք աղաները կանխելու և բոլոր սերագործների արյունատ մեռնարկումները խափանելու համար պետք էր դատապարտել եղեռնագործին և կանգնեցնել պատմութեան դատաստանի առաջ: Բայց ահա հին ու նոր բոլոր եղեռնագործներն էլ իրենց հույսը դնում են մարդկային

հիշողութեան տկարութեան վրա: Ուստի Հայոց աննախադեպ ողբերգութեանը պատկերելով Հովհ. Երբազր նախ Զանացի է արթնացնել մարդկութեան քնած խիղճն ու հիշողութեանը հզոր երևակայութեամբ անդադար փնտրելով արտահայտչական նորանոր միջոցներ ու եղանակներ: Այս որոնումների ճանապարհին էլ ծնվում էին բանաստեղծական նորանոր գյուտեր թե՛ բովանդակութեան, թե՛ ձևի իմաստով.

Յնորք չի եղել Հայոց վիշտը մեծ.

Եվ թե հառաչեր մի Հայ բանաստեղծ,

Թե չար դաբերի հուզմեով քշված

Լուսնի վրա էլ Հայեր կան ցրված

Ես կհավատամ այդ զտը խառքին,

Ես կհավատամ, որ Լուսնին սոված

Քանթի է բոկոտն Հայ թափառ օտքին

Ու դրանից է նա թափում աշտան...

Այս քո էլ բոկոտն է լուսնական լալիս,

Գու էլ ես պանդուխտ, իմ աղի՛ զ Մախի:

Բայց քեզնից էլի կարտառ առնում,

Երբ քեզ եմ տեսնում՝ մի եռ եմ դառնում,

Մինչ հազար ծովեր զեռ այն կողմ ցրված,

Որբան Մախսներ ունեմ զեռ գերված,—

Ես դարեր խաքված, դաբերով զարկված

Նոր եմ բուռնեցքիւմ լեռներում իմ լուրթ,—

Ե՛ս որկեկորույս, բայց հավիտ փրկված

Ե՛ս մի Հայ, մի Հայր, մի Հայ մողովուրդ...⁷⁷

Զմտանանք, որ այս իրոք խիտ, հզոր ու խիզախ բանաստեղծութեանը սպառքով է 1958 թվականին: Սա արդեն պատկերավոր բացախտութեան է, Հայոց մեծ ողբերգութեան համաշխարհայնացման ու տիեզերականացման առաջին հանդուգն արտահայտութեաններին մեկը, որ զգացվում և նկատ-

⁷⁷ Շիրազ Չովիանճեւ, Քնար Չայաստանի, եր., 1958, 356:

վում է հայության դատը ոչ միայն իր՝ բանաստեղծի, այլև ողջ հայության անունից աշխարհին ներկայացնելու ազնիվ ու մոլեգին մղումը: Ի զեպ, Հովհ. Շիրազի բանաստեղծական հետևյալ ինքնախոստովանությունը կարող ենք ասվածի լավագույն հիմնավորումներից մեկը համարել.

Ով հայոց վշտով Ի՛նձ պես է տարվում՝
Իմաստանում է կամ խելագարվում:

Եվ իրոք, Հովհ. Շիրազը եղևոնի ողբերգությունը գիտակցում, զգում ու ջանում էր պատկերել նրա պատճառահետևանքային Հարսերբությունների ամբողջ համապատկերով: Նա խորապես գիտակցում էր իր մեծ բանաստեղծ և մանավանդ Հայ բանաստեղծ լինելը, որ պարզ ուներ ժողովրդի և սերունդների առջև: Այդ պարտքի գիտակցումն էր նրա ուղեցույցը բոլոր մեծարկումներում, զբաղոր կամ բանավոր բոլոր ելույթներում, տպագրված կամ անտպայ բոլոր ստեղծագործություններում, որոնցով նա կարողացավ պատանել երկաթին վարպույրը, որպես զգոն ու զգաստ զանգահար՝ արթնացնել ժողովրդին, նրան ու խորհրդային ղեկավարներին հիշեցնել Մեծ եղևոնի միլիոնավոր զոհերին և լուսնային ու ամառային գառապարտված Արևմտյան Հայաստանը.

Հայ՝ ժողովուրդ, դու քնած ես, ես արթուն եմ այս գիշեր,
Եղևոնամեծ քո վշտերով ես անքուն եմ այս գիշեր...
Ա՛ր, այս գիշեր, թե՛ Հավիտյան ես արթուն եմ, դու՛ քնած,
Քեզ էլ քննել ու դատելով՝ իմաստուն եմ այս գիշեր...

Այստեղից պիտի հասկանալի դառնա վերևում մեր մտածանշատ այն նպատակաույաց կենտրոնացումն ու մտասևեռումը, որը Հովհ. Շիրազը զբաղորեց եղևոնի նկատմամբ: Իսկ նա հայոց մեծ ողբերգությունն զգում, ընկալում էր ամբողջ խորությամբ, և դա չէր կարող էականորեն չազդել նրա զեղարվեստական մտածողության, անգամ մարդկային խառնվածքի ու ընկալիչության վրա:

Յեղապանազիտներն իրենց ուսումնասիրություններում հտտակ ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կայսրության մեջ քրիստոնյա հայերը մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների համեմատ ֆիզիկապես ամենից խոցելի ու անապահով վիճակում էին, և Հենց նրանք պիտի ենթարկվեին ցեղասպանության՝ տարբեր պատճառներով: Իսլամական այդ կրոնապետության մեջ եմն հանդուրժելի էին մուսուլման ժողովուրդները՝ քրդեր, չերքեզներ և այլն, ապա ոչ-իսլամ ժողովուրդների և հատկապես հայերի և հույների հանդեպ թուրք կառավարողները դարերով մշակել էին ուրիշ վերարթմունք թուրք ցեղի գերակայություն բոլորի և մանավանդ հայերի նկատմամբ, որոնց պատմական քեթրքանի՝ Արևմտահայաստանի վրա էր նաև մեղադրվել Օսմանյան կայսրությունը:⁷⁸

Ջենք կրելու իրավունքից զրկված հայերի մեծագույն զրծբախտությունը, սակայն, այն էր, որ, հպատակ ժողովուրդ լինելով, արքայազնության մեծամեծատ առաջադեմ ու աշխատասեր էին ու վերջիններիս կարծիքով՝ վտանգավոր, հակահայ թուրքերի կամքի նրանք իրենց մեղքում էին կենտրոնացրել երկրի անաստության, առևտրի ու նյութական միջոցների զգալի մասը, նրանք էին անօրինում կրթության ու գիտության, մամուլի, թատրոնի ու մշակույթի ոլորտները: Ուստի ռիսկ ու նախաձեռն լցված թուրք կառավարիչները ձգտում էին ազատվել նրանցից՝ զործազրկելով իրենց պետության ու զաշխակից մեծ տերությունների բոլոր միջոցները:

Սուլթան Համիդը 1894 – 96 թթ. ավելի քան 300 000 հայ էր կոտորել, և այդ թիվը 20-րդ դարասկզբին նպատակաույաց հետևողականության ավելացրել էր մինչև իր զահակալության ավարտը: Բայց համիդյան ջարդերն ուղեկցվեցին նաև

⁷⁸ Այս մասին հանգանակորեն անձ Վահագն Տատրյան, Ալեքսիաներ հայոց ցեղասպանության մասին, դասախոսություն հայ կենտրոնի արևիկն 05թ. 14 նոյեմբերի 2003, Բուենոս Այրես, 197 900 Յեղապանության բանագրան – Ինտերնուտ, «Մայքնեթ» իրառ., Եր., 2004:

Ջեյթուների, Սասունների, Վան-Վասպուրականի Հայերի մզած ազգային-ազատագրական պայքարով, թուրք բռնապետության դեմ Հայաստանի մյուս վայրերում ծագած ժողովրդական ապստամբություններով, ուր Հայ բաժամարտիկները իրենց անօրինակ սիրազորություններով մեր պատմության մեջ գրեցին անժողովուրդի հերոսական էջեր:

Իսկ Հայերի օգնությանը նոր-նոր իշխանության եկած երիտթուրքերը, որոնք, երբանոց Օսլայանի համոզմամբ, «մի-մի պղտիկ» սուլթան Համիդ էրն, 1909 թ. ապրիլին իրականացրին Ազանաջի ու ողջ Կիլիկիայի ավելի քան 35 000 Հայության կոտորածը, որից Հայերը, դժբախտաբար, անհրաժեշտ հետևություն չարհի գայիքի համար: Հայերին մոլորեցնելով և Հայ-թուրք եղբայրության կարգախոսներով՝ նրանց իսպառ բնաջնջման ծարագիրը երիտթուրքերը գազանի կազմել էին դեռ Առաջին համաշխարհային պատերազմից էլ առաջ՝ 1912-1914 թթ.: Պատերազմը հարձարագույն առիթն էր ինձամբով մշակված իրենց դիվային ծրագիրն իրագործելու համար. մինչև 1915 թ. ապրիլը նրանք շարունակում էին Հայերի գինեթափման քաղաքականությունը, իսկ զենքի հասակի Հայ ազատամարզիկանց առանձնացնելով ու ընդգրկելով հատուկ ճանապարհաչափական գումարտակներում՝ մաս-մաս կոտորում էին նրանց: Ամեն ինչ արված էր անզեն արևմտահայության վերջնական բնաջնջումն իրագործելու համար: Սակայն սկսված Հայկական կամավորական շարժման և ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ կոտորածների քաղից միլիոնավոր Հայերից փրկվեցին մի քանի հարյուր հազարը, զաղթեցին Արևելյան Հայաստան ու աշխարհի տարբեր երկրներ: Այսպես էլ ձևավորվեց Հայկական Սիյուսթը, որը մյուս բոլոր կորուստների հետ միասին զարձայլ եղեռնի անմիջական հետևանքն է:

Հայերն իրենց հերոսական բնավորությունը ցուցաբերեցին Սարգսրապատի, Ղարաբիլիտայի ու Ազարանի ճակատամարտերում՝ ջախջախելով, հետ շարժելով նաև Արևելյան Հայաստանը բռնազավթելու եկած թուրքական զերակառն զինուոր: Նրանք իրենց քաջությունը փայլեցին նաև Խորհրդային Միու-

թյան Հայրենական պատերազմի ճակատներում՝ տալով հերոսների, զորահրամանատարների մի մեծ աստղարույլ: Փայլեցին նաև Հայաստանի պաշտպանության ու Արցախի ազատագրության համար մղված մարտերում՝ ծնկի բերելով խորհրդային կայսրության փլուզումից հետո նրա՝ Ազրբեջանում ունեցած ողջ զենքն ու զինամթերքը յուրացրած և մինչև ստամները զինված մուսուլմանական աշխարհի ռազմական, նյութական օգնությանը պատերազմ սանձազերծած Ազրբեջանին:

Հայ ժողովրդի հերոս գաղակները Հայրենական պատերազմի շրջանում և նրանից հետո հանձնա էին դատում ընդհանրապես ստեղծագործական ոգևորության ասարկա, որովհետև առանց կռվելու մեր ժողովուրդը չէր կարող հարատևել.

Այն ո՞վ է սուռ, թե մենք սպիտակ
Երամ երբ եղել ապավինների՝
Մասալոց լանջերին՝ անպ ու շանթի տակ,
Հողմերի սուլն բավովո պղտերի:
Ինչպե՞ս կմնար լեռների միջուռ,
Ջյուռն բույնի մեջ քնուռ, աղափին,
Ուր մեր լեռների բաշերն են պոկում
Շանթն ու կաշմալը, Հողմերն ու քամին:
Ինչպե՞ս ապավեն գառած Կովկասի՝
Յաթաղակի դեմ գաթեր շտապեր,
Եվ ինչպե՞ս բույնը դրած Մառախին՝
Կմնար անմահ, թե Հայն արծիվ չէր...
Այնպիսի բուռ, ինչպես Մառախն է,
Արծիվ կծնվի՝ արծվից էլ վեհ:

1902 թ. «Մեր նախորդներին» բանաստեղծության հեղինակ Հ. Թումանյանը երանի էր ապիս անցյալի «գովված երգիչներին», որոնց թարմ երգերում դեռևս կար «թևուցե դերի» Հայրենիքի ազատագրության հույսը: Բայց Թումանյանի աչքի առաջ հոշոտվեց այդ Հայրենիքը՝ բանաստեղծի զգայուն սրտի հետ մեկտեղ, միրամի նման ցնդեցին Հայի փրկության

«սոսի երազները»: Այլ Իսահակյանի «Դու չես Հասկանա», «Պատերազմ ա՛նեզ» և այլ բանաստեղծություններում, Տերյանի «Երկիր նախրի» շարքի հոգարտ ու ողբերգական նվագներում հնչեց զարի մեծ աղետների հանդեպ անօգնական ազգի անկե վշտի, մենակության և տառապանքի թեման: Բայց նույնիսկ նրանք չէին կարող կուսհեղ. թե՛ գալու է մի օր, երբ Հայն այլևս չի մտածելու հայրենիքի ազատագրության մասին, որովհետև իր բնօրրանից տեղահանվելու, բնաջնջվելու է արևմտահայությունը, և մի մեծ քրիստոնյա տերություն ոչ քրիստոնյա ղեկավարների կամքով ու թուրք-բոլշևիկյան բարեկամության քաղաքական շահերի թելադրանքով այդ հայրենիքը նվիրվելու է զարի առաջին մեծ ցեղապանությունն իրականացրած թուրք եղեռնագործին: Արանով Հասկանալի կղառնա նակ այն իրողությունը, թե ինչու Ռուսաստանում և ԱՊՀ երկրներում քաղաքացիական ու գաղթնեկեցված Վ. Լենինն այսօրվա Թուրքիայում հենա Աթաթուրքին հաճախ պաշտամունքի առարկա է: Ցավոք, Բրեստ - Լիտովսկի խայտառակ հաշտությանը և 1921 թ. թուրք-բոլշևիկյան բարեկամության Կարսի ու Մոսկվայի ամոթալի պայմանագրերով կատարվել էր այն, ինչ գեռ 1919 թ. Վ. Տերյանն էր կանխատեսում:

Ու կլան օրեր ստալին տրտում,

Եվ դժնի՛, դժնի՛, առախ և՛ դժնի՛...

Ահա ա՛յս դժնի իրողության մեջ էր Հայտնվել Թումանյանի, Իսահակյանի, Տերյանի ու Զարինքի հաջորդ՝ Շիրազը, որին վիճակված էր տեսնել իր նախորդների ժամանակներից անհամեմատ ափելի մեծ ու ծանր անարդարություններ:

Արդյանի, Բաֆթու, Պատկանյանի կանխատեսումները չէին իրականացել, Միամանթուրի «Դույցազոտրեն» և «Հայրդինեն» շարքերի՝ ամեն ինչ Հայաստանին և Հայությունը զազախարախտությունը՝ «Կյանքին համար, Հույսին համար, նվիրական Հայաստանին համար» բանաստեղծով, Հովհ. Շիրազի ժամանակներում չուներ նույն հնչողությունը, որովհետև ոչ միայն այդ Հայաստանն այլևս հայինը չէր, այլև Խորհրդային Հա-

յաստանում ապրող Հայությանն էլ պետականորեն արգելված էր նրա և միլիոնավոր զոհերի, բռնի տեղահանված ու աշխարհի չորս կողմերը ցրված Հայության մասին հնչողությունն անգամ: Հովհ. Շիրազի «Հայրենի հրավերն» էլ պետք է տարբերվեր, որովհետև Միամանթուն տարագիր Հայությանն ուղղված իր ստանկերու կոչերով պանդուխտ Հայորդիներին նրանց իսկ ծննդավայր՝ Հայրենի տուն էր հրավիրում, իսկ Շիրազին արգելվում էր այդ ծննդավայրի պատմական Հայաստանի հնչողությունն անգամ:

Արգելողն ինքը, սակայն, իր վտանգի պահին լավ էլ հնույժ էր և իր իսկ հայածած հայ եկեղեցու միջոցով կազմակերպեց սփյուռքահայերի՝ այնքա՛ն անհրաժեշտ օգնությունը, որով Փաշինգի դեմ հերոսաբար մարտնչած և խորհրդային երկրի հաղթանակը մոտեցրած «Սասունցի Դավիթ» և «Մարշալ Բաղրամյան» տանկային շարայուներն ստեղծվեցին: Պատերազմում հայ Հերոսների սիրանքները քաջակերում էին բոլորին. Արևմտահայաստանի ազատագրության խոստումները իրական էին թվում, իսկ կույր դաշտում ընկածների, անհետ կորածների վիշտը խառնվում էր Մեծ եղեռնի և 1937 թ. զոհերի դեռևս չմարած կակիծին:

Եղեռնից ու Արևմտյան Հայաստանի կորստից Հեռո մյուս զվառից արդեալ արտաբուստ «չարայց փոքրագույն» թվացող պանդխտությունն էր: Բանաստեղծի առջև ծագանում էին այսօր էլ իրենց արդիականությունը պահպանող և, ցավոք, դեռևս լուծում չստացած Համաժամանակյա երեք փոխկապակցված հիմնարկերը՝

ա) նդեռնի Համաշխարհային ճանաչում և միլիոնավոր Հայերի բնաջնջման ու տեղահանման, նրանց հայրենիքը բռնազավթելու համար ցեղասպանի արդար դատաստան.

բ) հատուցում և բռնազավթված Հայրենիքի վերադարձ սփյուռքահայությունը.

գ) սփյուռքված Հայության ճակատագիր և մանավանդ Ափյուռքում Հայոց լեզվի պահպանության խնդիր՝ մինչև նրանց հայրենիքի ազատագրումը:

Իսկ Նովհ. Շիրազի քնարերգուիցան մեկ փոխկապակցված աշխարհի հիմնարկները հանգստեան են եկել երբեմն առանձին-առանձին, երբեմն էլ միասին ու համագրված: Երանք գրսեորդի են տարրեր ժանրերի գործերում՝ պոեմներում, առանձին բանաստեղծություններում ու բանաստեղծական տարրերում չարքերում, քառյակներում, անգամ առակներում:

«Ուղերձ իգձերիս» բանաստեղծությունը, ըստ Երկերի Ի-ին հատորի թվագրության, գրվել է 1942 թ.: «Հաղար կողմեր ճամփա բռնած» Նովերի, ջրերի, հավթերի անձնավորման միջոցով բանաստեղծը իր պատգամներն է հղում պանդխտության ուղիներում դեզերող հայությանը՝ «Ասե՛ք՝ ուրիշ բան չի ուղում Ազիզ պահե՛ք հայոց լեզուն», «Ասե՛ք՝ նա մեր գայն է ուղում, Որ ծովանա հայոց անուն»: Եվ բանաստեղծությունն ավարտում է հզոր պատգամախոսությամբ.

Նովեր, ջրեր, հավթեր, Բոն՝ք,

Գեթ դուք իմ ծով կարտան սուր,

Հայոց կարտան հայ Սփյուռքից,

Իմ Արարատ Հայոց կուռքից:

Ու թե բան է՝ բյուր տեղերով

Անցնեք խլված մեր հողերով,

Մուսկի ի՞նչք ու իմ տեղով

Համբուրեք հողն հայրենապուն,

Ասե՛ք՝ դուք էլ հայ կմաք,

Քանի կապիք հայոց լեզուն:

Տաս չեք մնա այդպես դերի:

Պիտի գարթի խղճն ազերի:

Արդիական էր Նովհ. Շիրազի իր ժամանակի մեջ: Անկապ կամ: Բայց նա արդիական է նաև իր ժամանակից դուրս՝ մեր օրերում: Հայության համախուժ միասնության անհրաժեշտությունը երբեք էլ հնացող գաղափար չէ, բայց այն առավել ընկալելի է դառնում հենց նրա՝ ստեղծագործության միջոցով ու նրա՝ պատկերավոր խոսքով:

Լավագույններից մեկը 1946 թ. գրված «Երեսանն է կանչում» ստեղծագործությունն է, որը, մասնագիտական ոչ մի դեմահաստիական երբևէ չստացած, 60-ական թթ. միայն արժանացել է Նովհ. Շիրազի «Պատի քարն ու ջրաղացքարը» առակի հերոսի քննադատությունը:

Հետպատերազմյան տարիներին՝ 1946-ից, խորհրդային պետությունը նախաձեռնեց արտասահմանից սփյուռքահայերի մեծ հայրենադարձությունը: Դա առաջ բերեց բուռն ոգևորություն այրի: Սա ուժեղ թե՛ իր դրական, թե՛ քաջասական կողմերը: Իրական էր, որ հայրենադարձվող հայերը, ձուլման փաստից փրկվելով, համախմբվում էին հայրենի հողի վրա, հայության սովորացումով հզորանալու էր նորհրդային Հայաստանը, բայց և քաջասական էր, որ նստարանում և թուլանում էին Սփյուռքում հզորացած հայ զարդերները:

Նովհ. Շիրազի համար ոգևորիչ էր առաջինը՝ սփյուռքահայ գերարժեքներով Հայաստանի հզորացումը, իսկ արտասահմանում մնացած հայերի, մանավանդ երիտասարդության համար նա շարունակում էր արտահայտել իր խոր տագնապներն ու մտահոգությունները:

Մայր հայրենիքի և հայաստանարեակ հայության անունից հենց ծաղկոլղբի բանաստեղծ Նովհ. Շիրազն իրավունք գերապահեց իրեն՝ նամակ ուղղելու ախարհի լայնքով ու երկայնքով մեկ ցրված սփյուռքահայությանը: Դա արտայայտվեց հարազատի կարտուի կանչ էր, սոււնդարձի մի սիամանթոյական, բայց յուրօրինակ «հայրենի հավթեր», գրքի բոլոր նեղություններին դիմանալով հայ մնալու և հայոց լեզուն պահպանելու ազդիվ հորդք.

Հայոց հույս ու բաղձանքով դուրսը դարուն է կրկին,

Ու ես մի լույս աղավառ փայտիցում եմ իմ կրճիքին՝

— Իմ կարտուի թևավոր, առ բյուրանալ սիրտս առք՝

Որտեղ մի հայ կուսնեսու տուր իմ սրտից մի պատուս,

Որպես նամակն իմաստուն հայոց երկրի նորակնուս:

Հասիր պանդուխտ հայերին, հույսս աշխարհ կրկերդ:

Ասա՛ մեզ ենք կարտուն և հողերին դես զերի,

Բաղասանն ենք որոնում Հայոց վերջին վերքերի,
Փանդի արզեն կես կապին՝ ուսենու պես կռանում
Մտաբ անտառ դեռ մտած՝ հայ լեզուն է մտանում,
Իր հայ որդոցն հայուհին Հայոց դարոց չի տալես,
Եվ Մաշտոցն է Հայ վշտից այսպես շիրմում շուռ գալիս,
Մուսկի չոքում շիրմում էլ, աղոթում է, իմացի՛ր,
Որ Ափյուռքը կուլ չերթա, ազգ իմ, քիչ էլ դիմացիր,
Քիչ էլ սակա, ախ, քիչ էլ, մինչև արվի չարս անբան
Մինչև քայլի սրտի պես դեպի Մասիս մեր ճամփան:

Հայոց ծանրածանր կորուստներին, շղթայված լեռներին ու գերզված հողերին գումարվում էր այնպիսից վտարված և օտար թևկուղ Հյուսիսային արևոթյուններում ապաստանած Ափյուռքի սազնապը: Որքա՞ն կղիմանա, կպահպանե՞՞ արդյոք իր Հայությունը, թե՞ ոսկե գետակների պես կծուլվի կապույտ ծովերին ու օվկիանոսներին և կկորչի:

Տագնապը նոր չէր: Պատմությունն այսօր հազիվ է հիշում միջնադարում Անիից ու Հայաստանի այլ վայրերից Ռուսաստան, Ուկրաինա ու Լեհաստան գաղթած հարյուր հազարավոր Հայերին: Պատկանյանն արդեն բանասփռել էր «Օտարի շահը թույն է մահաբեր»: Տագնապները զնալով սաստկանում էին Ափյուռքի ձևավորումից հետո: Շահնուրն արդեն հնչեցրել էր նահանջի ահազանգը՝ «Կնահանջենք կամա թն ակամա, գիտու՛թյամբ թե անգիտությամբ... Լեզո՛ւն, լեզո՛ւն, լեզո՛ւն է որ կնահանջե, մեղա՛՜ Արարատին»: Թուրքի յաթաղանին ու Դեր-Ջորի անապատային ավազներին Հայությունը կուլ էր գնում մարմնապես, իսկ Հայրենիքից ու արմատներից հեռու թևկուղ գրախտավայրի նմանվող երկրներում էլ, լեզուն, ազգային հոգևրանությունը, գիմազիժն ու նկարագիրը կորցնելով, նախ դառնում էր «իրանահայ, թուրանահայ, քրիստոնյա զուրանահայ, հարափահայ, Հյուսիսահայ, ֆրանսահայ, պրուսահայ, Հայկպահայ, Հարեշահայ, արարահայ, խարահայ, հուճահայ ու անտունահայ» և այսպ աստիճանաբար օտարանում և կորչում: Անկասելի և այսօր սպառնալիտրեն շատացող խառնա-

մուսուլթյունների վտանգը կանխազգալով՝ բանաստեղծը պատգամում էր.

Երիտասարդ Հայություն, այս մեկն էլ լավ իմանա՛
Թե կին բերես օտարին՝ կնոջ կինը կդառնաս.
Կաթ չի դառնա Հայ լեզուն օտարի օտրը ստինքին,
Օտար ստինքն օձ է կույր՝ Հայոց մանկանց շրթուներին:

Հայրենազարծույունը կայացավ: Եկան աղնիվ նվիրյալներ՝ Հայրենիքում ապրելու, այն շննացնելու պատրաստակամությամբ: Համընդհանուր ուրախության մեջ կային և լուրջ մտահոգություններ: Հայրենազարծներից ոմանք չէին հարմարվում անդի պայմաններին, ոմանք էլ հիմնականում արհեստավորներ՝ դերձակներ, Հյուսներ, փահանագործներ, վարսապիներ, բաղնիքի քիսաշիներ և այլն, սովորույթի ուժով հենց Հայաստանում միմյանց հաղորդակցվում էին իրենց գիտեցած օտար լեզուներով՝ հուճարենով, արարերենով, թուրքերենով, պարսկերենով: Իսկ Հայաստանաբնակ քաղաքներին էլ ցուցադրաբար ուսերենով էին հաղորդակցվում: Եղավ մի շրջան, որ Հայոց մայրաքաղաք Երևանի շուկաներում, բաղնիքներում, բազմամարդ փողոցներում Հայերենը նեղվում էր, իսկ սա Հայ բանաստեղծի համար ցավ էր, այն էլ համազգային խոր ցավ: Հովհ. Նիրազն զգում էր այդ մեծ ցավը, իսկ Գ. Անալը թեև զբավոր արտահայտվեց, սակայն 1960-ական թթ. իր հրատարակային կույթներում քանի՞ցս դատապարտեց այդ երևույթը:

Հովհ. Նիրազը գրավոր էլ արտահայտվեց.

Միտրոպ Մաշտոցն ապա որդիս,
էլ ինչով ես հույս բերդիս,
էլ Հայրենիք ինչու՞ եկար.
Թե պիտ խոսես օտար լեզվով,
նմես Հայոց գրինն նեկտար՝
Կենաց կանչես օտար լեզվով,
Քաղես Հայոց վարդերն ու հեղձ
Աղջիկ կանչես օտար լեզվով,

Բայց աղջիկը փուշ կտա քեզ,
Թե պաշտչես օտար լեզվով,
Մայր Հայրենիքն էլ ի՛նչ արտով
Փոռոքերն էլ գրկն վարդով...
Ա՛խ, չէ, Մախան Հայպ է քեզ,
Հայոց վշտում դու մեզք չունես,
Հայպ է քեզ Հոյն Հայրենի,
Թող քեզ ջուրն էլ դառնա գինի,
Քանզի Հայոց վայր Ավշուռուցում
Գանդխտությունն էլ դեռ պոկում
Հայ բերանից Հայոց լեզուն,
Օտարն Հայոց մահն է ու գուժ...

Ռեալան է, որ Հովհ. Շիրազը պիտի գործադրեր բանաստեղծական արվեստի բոլոր միջոցները, նույնիսկ իր իսկ նվաճած բարձունքներից նահանջելով՝ առաջ մղել գաղափարական հիմնախնդիրներ՝ երբեմն գիտակցարար տուրք ապրով հանտարականություն աշատեղ էլ ըստ հնարավորին գործադրելով պատկերավոր մտածողության իր գինանոցը: Այն, ինչ պետությունը պիտի աներ, ինքն էր անում, և փոխանակ աշակցության արժանանում էր քարկոծումներին:

«Բիրլխականի», «Ասածու գլուխգործոցի», «Ինքներզանք համաարդկայինի» հեղինակն այդ անում էր հայ ճարտարությանը աննամատչելի եղանակներով՝ իր ազգային գաղափարները հասկանալի դարձնելու նպատակով: Ինքնադարացման համար էլ խոստովանում էր՝ «Բիրլխական բանաստեղծու գուժակեց», և հաճախ էր դիմում ժողովրդագրաբանական տաղաչափական մեներին ու միջոցներին, հատկապես մուխամազին ու գազելին՝ Մայաթ-Նոպայի, Ջիվանու, Չարենցի «Տաղարանի» և մանավանդ «Ես իմ անուշի» ժողովրդականացած ու լայնորեն տարածված բանաստեղծությունների օրինակով: Այդպես է նա գրել «Վերջին իրգամ», «Ղարաբաղի ողբը», «Արձան Անդրանիկին», բանաստեղծությունները, «Անի» պոեմի վերջերգը և բազմաթիվ այլ գործեր:

Հայրենիքը, ինչպես տեսանք, Հովհ. Շիրազի քնարերգության մեջ մարմնավորվել է նաև խորհրդանիշ-տեղանուններով՝ մի իրողություն, որ ժամանակին կամ անհասկացողությանը, կամ հասկանալի մտածմամբությունը սխալ էր մեկնաբանվում, համարվում ազգամոլության ու սահմանափակության արտահայտություն: Այնքան էր այդ մեղադրանքն առաջիայական ու վտանգավոր, որ բանաստեղծը հարկազրկված էր մեկ մտնելու՝ «Լոկ Մախս չէ իմ քնարը», մեկ էլ, անսպասելիորեն ձայնին ու համաժողովրդական Հայ բանաստեղծի կոչմանը, դեռ 1957 թ. գրած «Հայոց դանդը» անտիպ բանաստեղծության մեջ իր շուրջն ստեղծված միջոցառող ներկայացնում էր այլաբանական թափանցիկ մի պատկերով:

Մի խամ աբլոր չէր երկնում՝
Ժամանակից շուտ էր կանչում.
Ազգին շուտ էր հանում քնից.
Որ ծով կարուն անել վանից:
Շատ որ կանչեց՝ չ'ուս գայրացան,
Վերի հարկերն իրար անցան,
Թե՛ ի՛նչ Մախս, ի՛նչ է ու գուժ,
Չայն է տպիս և երազում,
Կարում մեծաց անուշ բունը՝
Ես էլ քմրուտ, բանիկ'ք տունը...

Նկատված մեկ այլ օրինաչափություն մեզ պարտավորեցնում է որոշ պարզաբանումներ այս այնպիսի աղմկահարույց մի խնդրի կապակցությամբ, ինչպիսին Հովհ. Շիրազի աննախադեպ ու անկրկնելի մասինբարությունն է: Խորհրդային կերպերամանից սեփող որոշ քննադատներ արդեն վաղուց ապավոված կոմունիզմի և սուս ինտերնացիոնալիզմի գաղափարախոսության գիրքերից իրենց խզուկ մտավարժանքներով բանաստեղծին հարձակումների թիրախ էին դարձնում՝ մասնացույց անելով նրա ստեղծագործություններում նպատակային հաճախ և տարբեր առիթներով առատորեն գործածված տեղանուն - խորհրդանիշները՝ դրանք համարելով նահանջ ճշշ-

մարտ արվեստից, ինքնակրկնության և անելիքի սպառվածու-
թյան ապացույց: Արարաբուստ նրանց ասածը կարող է թվալ
ճշմարտանման, քանի որ, իրոք, ոչ մի այլ հայ բանաստեղծ
այնքան հաճախ չի գործածել Մասիս, Արարատ, Վան, Անի,
Արաքս, Եփրատ, Մուշ, Սասուն անդանուն – խորհրդանիշները,
որքան Շիրազը: Ասկայն նրանք, իրենց մակերեսային բնու-
նումներով ու միտումնավոր միակողմանի տեսողությամբ չէին
էլ նկատում, որ շիրազյան ոչ մի պատկերի մեջ այդ խորհրդա-
նիշներից որևէ մեկը նույնությամբ չի կրկնվել. այլ ամեն ան-
գամ զբանք նոր նրբորանգով են զեղարվեստական պատկեր
կազմել, ինչպես լուսինը «Հայոց դանթեականում» հանդես է
գալիս բազմաթիվ գիշերադրյալ տեսարաններում՝ ամեն անգամ
մի նոր զերով ու կեցվածքով: Անյախ՝

Լուսինն էլ ամպի պղտ բարուրի մեջ՝
Իմ աչքին մի որբ մանուկ էր թվում:

Լուսինն Ասածու արցունքի նման՝
Սև նոճիների թաթթիչից կախվեց...

Ազգի՛ր, այնքան եմ աճեղ զայրացել
Որ թվում է թե լուսնի երևոխի
Իմ ստամոքսի հետքն է մտացել...

Ու մեր աչքերին, երբ վեր նայեցիք,
Լուսինն արևի դիպրը թվալ է այլն, և այլն:

«Բառայակներ լուսնապատումի» շարքի վախճանչորս քառ-
յակներում տեսնում ենք նույնքան տարբեր լուսիններ:
Այդպես էլ Արարատն ինքը՝ տարվա տարբեր եղանակներին,
անգամ օրվա տարբեր ժամերին: Համոզվելու համար կարելի է
մեկ անգամ էլ նայել Մայր ամոռ Ար. էջմիածնի տարիներ
առաջ հրատարակած «Արարատ» լուսանկարների պլանոթ, ուր,
խեղապես, նույն Արարատի արտաբուստ նման բոլոր լուսն-
նկարները էականորեն միմյանցից տարբեր են: Այդպես էլ
Մասիս – Արարատի խորհրդանիշը, որն հիմնականում նշանա-
կում է հայերից իլված Արևմտյան Հայաստան, յուրաքան-
չյուր պոեմի, բանաստեղծության, քառյակի մեջ, որպես փո-

խարերույթ – մետաֆոր կամ համեմատության եզր, ներկայա-
նում է նոր կողմով ու նշանակությամբ: «Գիրք Արարատին»
շարքում էլ այն մի ղեպքում նա Հայաստանի ու Հայության
հավերժության խորհրդանիշն է, մի ղեպքում՝ գերված Արև-
մտահայաստանի, մի այլ ղեպքում՝ բոլոր արվեստագետների և
հատկապես նկարիչների ու բանաստեղծների համար՝ զեղեց-
կության ու վեհության խորհրդանիշն է այլն: Համոզվելու հա-
մար բերենք ի քանի բնորոշ օրինակներ.

- Մասի՛ս, ինչո՞ւ չես փվում քեզ խլովի սև զլխին...
- Ի՛նչ Մասի՛ս խված մի ողջ Հայրենիք...
- Շիրազն ստաց Մասիսն է սյունն Հայաստանի...
- Արբանեղ են ընկել անմահ՝ զարքն էլ վեր, ի վեր Մասիս...
- Տո՛ւն դարձեք, Հայի՛ր, որ Հողն էլ տուն զա՛-
Մասիսն էլ նորեն Հայերեն խոսի...
- Նոր Հայաստանի կենացն էլ կասեմ,
Օ՛ր, քանզի նա է հույսն Արարատի...
- Ինձ Մասիսից զրկող ձեռը՝ նեո է, ուրիշ նեո չկա...
- Մասիսն այսքան բարձր է կանգնել, որ ամենքին երևա,
Որ տեսնի հայն ու հայ մնա, ինչպես Մասիսն իր այս վեա...
- Միտք եմ անում, թե պապերիս ի՛նչ պատասխան պիտի տամ,
Երբ որ զարթնեն՝ գերի տեսնեն կպանավոր Մասիսին...
- Մասիս ստաց Արապա՛րի բարտը ինձ էլ կբացվի...
- Տեսնելով ազգի բնաջնջումը՝ Հայ արյունք ծով՝
Արարատն ամպում՝ խաչակերում էր ճակտին՝ կայծակով...
- Հույսս հազար մի է թամբում՝
Շատ չի՛ մնա Մասիսն ամպում...

Բայց ա՛հ և ամբողջական մի բանաստեղծություն, որը
արվեստի հզոր ուժով խոսացնում է Հեղինակային անելիքը.

Գարուն ձմեռ	Իմ հույսի:
Տեսիլն անձեռ	Գարավուտակ
Մասիսի,	Սև ամպի տակ
Դատավ մեքանն	ԱՀարկու՛
Հավերժ բերանն	Իրար տեսնում,

Բայց չենք հասնում	Հայանք՝
Մեկմեկու:	Վեր խոսանում,
Նայում իրար՝	Վեր է տանում
Խորհում ենք հար	Մեղ Հավերժ:
Ինչ կիսված,	Շղթայված էլ
Ես նոր, նա հին	Արժեզրկացի
Հայոց ոգին	Ու կրկին
Մտախփած:	Ահ կուտում
Ձի կարկանդ	Հայ է պահում
Գարերում էլ	Հայ սղգին:

Այս օրինակները որքան էլ շատացնենք, իսկ դա հնարավոր է, միևնույն է, արգարամիտ ընթերցողը կեկատի, որ Աբարաա և Մաախ խորհրդանիշներն իրքք տարրերն են բոլոր կիրառություններում, այդպես էլ տարրերն են Արեմաշյան Հայաստանը խորհրդանշող մյուս անուններն գործածությունները:

Բայց աշտու միտումնավորությունն ու հիմնադրելի մեղադրանքները հանձնակատար հեղինակները պարզապես չեն ունեցել և չէին էլ կարող ունենալ հայրենիքի ու նրա սրբությունների այնպիսի գիտակցություն, մեր ժողովրդի մեծ ողբերգության այնպիսի խոր ճանաչողություն ու զգացողություն, ինչպիսին Հովհ. Մերազն ուներ: Հենց նա էլ պիտի իր տարարնույթ գործերում հետևողականորեն հնչեցնեի Հայոց ողբերգության ու կորուստների թեման՝ ժողովրդից պետականորեն թաքցվող եղանակ իրողությունը խորհրդային հանրությանը ճանաչելի դարձնու և նույն այդ պետության ու հանուր մարդկության առջև Հայոց դատը բարձրացնելու՝ պահանջատիրոջ իրավունքով: Եվ դա անում էր երբեմն այլասացություններ, երբեմն ուղղակի ու բացահայտ, երբեմն՝ շշուկով, երբեմն՝ առյուծային ահեղագոտ մտուելով:

Ահա, օրինակ՝ Հ. Հայնեի բանաստեղծության՝ **Հանդարտ է Գանդեսն իմ հեռավոր** տողը բնաբան գործնելով՝ նա առաջինն է Հայ իրականության մեջ՝ 50-ական թթ. խորհրդային գրաքննության պայմաններում տպագրի խոսքով արասՀայտվել գեռ գրիակներ տանող Հայոց մայր գետերի և շիրմամբերի ու գանդակոնների, «լուս ու ամայի մեծ Հայաստանի» մասին՝

այդպիսով համախարհայնացնելով Հայոց վշտի ողբերգականությունը.

Հանդես է Գանդեսն հեռավոր, հեծում է իր մուսլ ամբերն,
Իր երկրի հերարժակ մոր պես՝ գլուխն է բարեբար գտրուում.
Ահ, նորից հողմերը նրա Հառայունն իմ հողուն բերին,
Հանդես է Գանդեսն հեռավոր, աշխարհով մեկ է հեկեկում...
Հեծում են, ծառս են լինում շրթեր նրա արտավոլը,
Հողմակած անապատն անցնող առյուծի բաշերի նման,
Եվ սիրտ է կտրատում ողբը ինձ հեռու ամբերից հասնող,
Հանդես է Գանդեսն ահավոր, նա բողոք ունի անասճան,
Նա քեզ է երազում, Վոլգա, նա մտուել ունի խելահեղ,
Հանդես է Գանդեսն աղեկեղ, Հանդեսն չեն գետերն հեռավոր՝
Ահ, նրաք գիրեն են տանում սովատանջ որդոց վիրավոր
Ու ճամփին գեռ ծառս են լինում՝ որդոց փետում գերեզման,
Հանդես է Գանդեսն հեռավոր, հանդես է իմ սիրտն այստեղ,
Որ անտուն գիրեն են տանում այսօր էլ սուբբ գետերն այնտեղ...⁷⁹

Մեր ընդգծած տողերի Հայ ընթերցողն անմիջապես կեկատի, որ Գանդեսն ու Վոլգան այլարանական խորհրդանիշներ են, փոխանունություն - համբրբուումներն և, ինչպես Դ. Վարուժանի «Ջարդը» բանաստեղծության մեջ՝ Հաննուր, Թեյզը, Մենը և Վոլգան Համապատասխանաբար մասնանշում են Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, այստեղ էլ Գանդեսը՝ եփրատ, Արաքս ու Հայաստան պետք է հասկանալ (որովհետև 50-ական թթ այդպես ուղղակի գրել կարելի էր, բայց տպագրելն էր անկարելի), իսկ նրա բողոքն ու մտուելը Վոլգա - Ռուսաստանին են ուղղված:

Ինչո՞ւ գործվեց մեծ ոմբը, ո՞վ է միլիոնավոր անմեղ հայերի թափված արյան պատասխանատուն, Դ. Վարուժանի արտասայությունը՝ «Վրեմն ո՞վ պիտ կռն»: Հ. Թումանյանը թշնամու էությունը բնորոշելիս ընդգծել է՝ թուրքը «մարգա-

⁷⁹ Զովհ. Շիրազ, Թեյզ Գայասանի, եր., 1958, էջ 347:

կեր-գազան մարդու» հազար դարի զարգացմամբ հասել էր «բերանն արեռա մարդակեր» բնութագրին: Հովհ. Շիրազի համոզմամբ պատճառը մարդու մեջ ապրող գազանն է, որը, նրան աստվածային բարության բարձունքներից իջեցնելով, դարձնում է անզուժ սատանա, խղճի քայակալություն է սպառնալիս ու իշխելատենչության համախարհային շարքերը, որոնք դեմ պետք է ծափալվի համամարդկային համախումբ պայքար՝ բռնելու չարագործի ձեռքը:

Մարդ – բաձձունքից բնկած մարդն է ընդունակ մեծագույն չարագործությունների: Իսկ բանաստեղծի սիրտը խղճի սպիտոր է լցված արցունքով, որ նա լացել է աշխարհի համար, մի ծաղկի համար, մի մեղքի համար, «Հայ կտորածի արցունքի համար»:

...Ո՛վ խիղճ, աշխարհը մեղրածով լինի՝

Առանց բեղ, ո՛վ խիղճ, կիտվածի թույնի...

Որևն ղ էր դու, ո՛վ խիղճ, որ էլան

Շիրմարուրենին այս եղբայրական,

Որոնք վերբերն են թե՛ դեռ իմ սրտի,

Թե՛ դեռ արնաքամ մայր հողալնդի:

Հայոց կտորածները Հովհ. Շիրազը համարում էր «մեղքերի մեղքն հողագնդի»: Ուրեմն եղեռնագործի հետ միասին ամբողջ մարդկությունն է պատասխանատու Հայոց մեծ ողբերգության համար, որ լուռությամբ մեղսակցել է ցեղասպանին ու չի դատապարտել նրան: Ահա ինչու մարդկության փակ աչքերը բանայն ու Հայոց մեծ եղեռնի համաշխարհային ճանաչումը Հովհ. Շիրազը համարում էր անաջնահերթ խնդիր: Միայն այդ զեպրում էր հնարավոր խեղճի եկած աշխարհի խղճի հաղթանակն ու «խաղաղության կյտն սեղանի» շուրջ ցեղասպանի համաշխարհային դատապարտումն ու հատուցման պահանջ – պարտադրումը: Իսկ բանաստեղծի ողջության ժամանակ, բացի աշխարհի մի բանի մեծ մարդասերներից, ոչ մի սերունդի ղեռնս պետականորեն չէր ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Իսկ սա նշանակում է՝ այսօր արդեն պետա-

կանորեն զործադրվող և քննաքննի մեջ գտնվող ցեղասպանության միջազգայնացման զորքերիմացը Հովհ. Շիրազն սկսել էր տասնամյակների առաջ՝ նախորդ վարչակարգի ընդերքում խորհրդային անկարելի ժամանակներում:

Ներքուկան 1915-ի հուլիս – օգոստոսին Հովհ. Թումանյանը գրել էր մեր քերթության ամենաողբերգական էջերից մեկը «Հօգեհնանդիտա» բանաստեղծությունը: Բայց նա ոչ պատկերացնում, ոչ էլ հավատում էր, թե հայությունը մարդկային մեծ կորուստներից տարիներ հետո ունենալու է նաև բնօրրանի՝ պատմական հայրենիքի կորուստ: Ընդհակառակը, իրեն բնորոշ լավատեսությամբ կարծում էր, թե հայ կամավորների օժանդակությամբ օւսական զորքերը կազատագրեն թուրքերի բռնազավթած Վանը, ինչպես ժամանակներ առաջ Նրևանն էին ազատագրել պարսկական լծից: Ավելին. Թումանյանը հույս ուներ, թե Վանի ազատագրումով հայության երկու հատվածները՝ հմրավորվեն, և հայության համար կրացվի կյանքի նոր դարաշրջան: Ծափաք, մեծ բանաստեղծով հայուստեղծը ոչ միայն չբերկանացավ, այլև ընդամենը մի քանի տարի անց, այդքան զոհեր տալուց հետո էլ հայը զրկվեց իր պատմական բնօրրանից, և կես զար հետո հայ ժողովուրդն ու իր նոր բանաստեղծը կանգնած էին լինելու նոր հույսերի ու նոր հուսախաբությունների առաջ: Հովհ. Թումանյանն իր անհուն վշտի մեջ՝ «մինչև Միջագետք, Մինչև Ասորիք, մինչև ծովը Հայոց մինչև Հելլենագետ, մինչև Գոստասի ափերն արկած» հօգեհնանդիտա կարգալիտ սուղամ պատվիրում էր Հայոց երկիրն ու ժողովրդի հավերժությունը խորհրդանշող լեռնազապաթներին: «Հայոց հրդեհի կարմիր բոցերից» առած կրակով իր իսկ մեծքով վառելով «Հայոց աշխարհի մեծ կերտները» Հայկական պար, Մրմանց ու Միփան, Նեմրոթ, Թանգուրեք, «մենակ ու հաստատ» Մասիսի նման՝ կանչել է հավիտյան կորած թշվառ հողիներին՝ «Մարդակեր գազան մարդու» զոհերին, բանաստեղծին միացել են նաև Մարդկությանց տարից, Ջիրավի ծորից ելած ու ճանապարհ ընկած ամպերը

«Ճաղիւնք բուրելու, բուրմունք խնկելու», ալից ու ձախից «աշեղ ձեներով» սաղմոս կարգացող Եփրատն ու Տիգրիսն են միացել սրանց: Եվ, բարերարատար, ոչ մեկի մտքով չանցավ Թումանյանին մեղադրել պատմական տեղանունների «չարաշահման» մեղքի մեջ:

Հովհ. Թումանյանի հաջորդը՝ Հովհ. Շիրազը, Ափյուռքի հայուխիան հետ միասին, վաղուց զրկված էր այդ հենարաններից և ապրում էր Արաբսից այս կողմ՝ Չարենցի հանճարեղ բնորոշմամբ

Այստեղ, այս անիրական Մասիսների դիմաց,

Այս խորշակյալ, անգո՛ւ ու Արարատյան դառանու...:

Գաղտնիք էլ, որ «գարնան թագավոր» և «պոետների արքա» թագադրված Հովհ. Շիրազը անենաճուտաշի կամուրջն էր Հայրենիքի ու Ափյուռքի միջև, և նրա դիտավոր մուսան, ոգեշնչման աղբյուրը բիրյիական Արարատն էր՝ իբրև խորհրդանշելը ցեղասպանության հետևանքով մեզանից անաբղաբորեն խլված մեր բնօրրանի՝ ողջ Գառմական Հայաստանի՝ իր գեոկոսմոսն և ավերակ սրբություններով:

Սակայն այս հանգամանքը նենգափոխելով՝ ժամանակի զեկախարությունն ու պաշտոնական հանգանատը քննազատությունը, աչք փակելով և քար չուսթյուն պահպանելով թուրքական ռեպրեզենտությունների հանդեպ, բանաստեղծին ու բուր սղելով հայտրդիներին մեղադրում էին զանազան չգործած հանցանքների մեջ: Հատկապես դժգուհում էին, թե Հովհ. Շիրազն ապակողմնորոշում է Հայաստանի երիտասարդությանը, հակադրվում է խորհրդային կայսրության ինտերնացիոնալիստական քաղաքականությանը, Մասիսից բացի ոչինչ չի տեսնում և այդ ու մյուս սրբազան անունները հաճախ կրկնելով՝ ծանծրացնում է ընթերցողին: Այնինչ իրականում Հովհ. Շիրազը աշխարհացիր հայ ժողովրդի խոսափողն էր, նրա զարթոնքի չեփոքահարը, նրա իդձերի ու ձգտումների անենաճար արտահայտիչը, հայոց հարցի, հայոց լիզվի ու հայ դատի անձնավ պաշտպանը, թուրքերի եզեհնազորումությունը՝ 20-րդ դարա-

սկզբին մարդկության դեմ նրանց զործած մեծ ոճիրը գատապարտող և հատուցմանը հետամուտ ազնիվ, մուշեղի, խիզախ պատգամատար:

Մի բան հիշու է. Հովհ. Շիրազը անենահանողական մատերեղական էր Բաֆոնուց ու Չարենցից հետո, որի համար Մասիսը ողջ կորցրած Արևմտահայաստանի և բուռազավթված մյուս հայկական տարածքների խորհրդանիշն էր: Բանաստեղծի զբլլ-խավոր մտահոգությունը, մանավանդ վերջին տասնամյակներին, պատմական արգարության վերականգնումն էր, Հայաստանի հզորացումն ու մեր ժողովրդի բարգավաճումը: Անկարելի ժամանակներում նա առարկայացրեց, նյութականացրեց և սերունդների գիտակցության մեջ ամրապնդեց մեր միասնական հայրենիքի, Հայաստանի անկախացման և աշխարհացիր հայության համախմբան գաղափարը: Իսկ ժամանակի և տարածության ուրույն բժրունքներ ունեցող Հովհ. Շիրազի պատկերացրած ու պատկերած Հայաստանը չէր կարող սահմանափակվել միայն խորհրդային սոսկա պետական սահմաններով, և պատմական անցյալին ուղղված նրա հայացքը ավելի շատ միտված է ներկայիս ու գալիքին:

Հայ կուտորամների հավերժատուգին նվիրված «Հայոց դանթեականը» պոեմը նա 1962-ին հանձնել էր հրատարակման՝ ապավինելով իր մտերիմ Գեորգ Հայրյանի հեղինակությանն ու բարյացակամությանը, սակայն տպագրելու ոչ մի հույս ու երաշխիք չկար:

Հովհ. Թումանյանի խորին համոզմամբ՝ բանաստեղծների տարբերությունը մեծ չափով պայմանավորված էր ոչ այնքան նրանց տաղանդի ուժով, որքան ժամանակներով ու հանգամանքներով և զեղարվեստական մտածողության զարգացման ընթացքով: Գամառ-Քաթիկան տաղանդի պակասություն չուներ, նրա թերությունները, պակասությունները իրենք չէին, այլ ժամանակներինն ու հանգամանքներինը, որոնց էլ Թումանյանը վերադրում էր իր առավելությունները: Այդպես էլ, ահա, խորհրդային ժամանակներն ու հանգամանքները քացահայտեցին Հովհ. Շիրազի բնական միբբերը և թելադրեցին նրա

տաղանդի ուղղութիւնը: Թուամայանի՝ երանութեան արժանի նախորդների թարմ երգերում կար մի Հայրենիք՝ «գեհնազանծ, խրոխտ, թնկուզն զերե», Թուամայանի աչքի առջև Հոյստովեց այդ Հայրենիքը, և մերժմի նման ցնդեցին նրա փրկութեան Հույսերը: Բայց Թուամայանն այնքան Հույսի պաշտ ուներ, որ ամենատրեղբրական 1915-ին էլ կարծում էր, թե իր «քնական ուսասիրութիւնը կհաղթանակի», և Հայ ժողովրդին ավելի Հեշտ կլինի Մայր Բնութ Սուրբ Էջմիածնից Հանել, քան եմբարտի ու Այաշկերտի Հայոց սրբազան Հովիտներից: Մինչ-զեռ Շիրազը զրկված էր ... Հայոց սրբազան Հովիտներից ու աստվածանիստ լեռներից:

Մեծ Հույսերը չիրականանալու դեպքում վերածվում են նույնքան մեծ ողբերգութեան: Հ. Թուամայանի 1902 թ. գրած «Տրտուներ» բանաստեղծութեան քնարական Հերոսի Հեռ նույն-նացած Հեղինակը «ուճայն տրտունջով» գնում էր «իր սիրած մարդկանց, իր լավ Հույսերի գերեզմանների շարքերի միջով»: Մեծ եղեռնի օրերին նույն Թուամայանը «Հազար – Հազարով փոփած ու ցրված» անմեղ զոհերին մխիթարում էր Հոգեհանգրուտյան պատարագով:

Հանգի՛ր, ի՛մ որբեր, իզո՛ւր են արցունք, իզուր և անչա՛ն.

Մարդակեր գազան մարդը գեռ էպան երկար կըմա...⁸⁰

եվ նույն օրերին գրած «Հայրենիքին Հեռ» բանաստեղծութեան մեջ փայտալուծ էր «նոր ու Հոյս Հայրենիքի» Հույսն ու գաղափարը: Այդ Հույսն էր փոխանցվել նաև Փաշիգմի դեմ մղված Հայրենական պատերազմում հաղթանակած երկրի քաղաքացուն՝ Հովհ. Շիրազին, որը նախ Հովատում էր գալիքում Արևմտահայաստանի ազատագրմանը, ապա Հովատացնում էր ողջ Հայութեանը: Նա արդարութեան ու ճշմարտութեան զինվոր էր և Հույսի ազնիվ քարոզիչը: Բայց չիրականացող մեծ Հույսը բանաստեղծի Համար դառնում էր մեծ ողբերգութիւն: արդեն 1960-ական թթ. նա զրկված էր Հույսի բոլոր Հեռարաններից: Սփյուռքի Հայութիւնը ոսկի վտակներով ձուլվում էր օտար կազույս ծովերին ու օվկիանոսներին, Հայրենի-

քում վտանգի մեջ Հայոց լեզուն⁸⁰, Նախիջևանը վերջնականապես հայաթափվում էր, Զափաթն ու Արցախը ենթակա էին նոր տերերի կամաչականութիւններին, իսկ «յուս ու ամայի մեծ Հայաստանի» մասին խորհրդային դեկափարները պաշտօնապես հայտարարում էին, թե իրենք Թուրքիայից տարածքային որևէ պահանջ չունեն: Վ. Մալոտովի, ապա և Վ. Պոզդոնուս ապակիի, բայց անցանկալի այդ հայտարարութիւնները ճանրագույն հարգածներ էին հայութեան Համար. նրանք առանձնապես զստեացրել ու հուսահատեցրել էին գերզգայուն Հովհ. Շիրազին, մղել հայութեան նահատակի մասին ծանր ու մտալ խորհրդածութիւններին:

Թե որ անցիլ Հողար տարի՝

Հայ կմես՝ աշխարհում... –

Միտք է անում սիրուս բարի,

Միտք է անում ու տիրում: –

Մի խել ծով էր ստաջ, Հիմա

Նա դարձել է մի խուլ գետ,

Վախնում են՝ գետն էլ գետ

Այս նորապար երթի Հեռ:

Միտք եմ անում, կարում քունքս

Ու չգիտեմ, ո՞վ աշխարհ,

Իմաստուն է տիրութիւնս,

Թե՞ քեզ նման խելագար... –

Մերն էր ելքը: Փակուղային իրադիմակում Հայտնված ժողովուրդը ինչ չէր կարող պահանջել այն ժամանակվա եղանակած պետութիւնից՝ սեփական ազգամական ուժից զուրկ և ամեն ինչով Մասկվայի հրահանգներին ենթակա Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութեան Գերագույն խորհրդից ու ՀԿԿ

⁸⁰ Այս մասին հանցամատուր են տես մեր «Սնտրալ Մաշտոյը Դովաննես Հիրազի և Պարույր Մանիկի հայացքով» ուսումնասիրությունը. «Գրական հանգրվաններ», գեղք Ա, էր. 2003:

Կենտրոնից, պահանջում էր իր բանաստեղծից, որը թեև մի յուրօրինակ ազգային պետութիւն էր խորհրդային պետութիւն մեջ, սակայն ինքն էլ էր ծանր որոնումների բալկոններում, անգամ Հերոս նախնիների ոգուն էր գիտում նրանցից պատասխան ակնկալելու անհույս հույսով: Ահա ինչ էլ գրել նա 1967 թ. Հունիսին Ուլանուս Անդրանիկի արձանի բացման առթիվ.

Արձանացար, բայց դարն է լուս, Անդրանիկ,
Ինչպես պաշտան մտած մի թուր, Անդրանիկ,
Բանաստեղծը սարերն ինչպե՞ս տուն բերի,—
Գտնե դո՛ւ և՛ Մասիսն ի՛նձ տուր, Անդրանիկ:

Իրեն ապագինած ժողովրդի Հարցադուրմների իրատեսական պատասխանի որոնումներում Հովհ. Երսազը նախ Ջարնեցի «Ո՛վ Հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութեանը քո հավարական ուժի մեջ է՞» ծածկագիր պատգամախոսութիւնն էր կրկնում իր մի քանի բանաստեղծութիւններում, միաժամանակ, նույնպես գաղտնագիր-արքայադատով, առաջադրեց իր «Մանչա՛, Երբա՛ց, ազատութիւն Մասիսին» և «Մանչա՛, Երբա՛ց, պահպանութիւն Հայոց լեզվին» պատգամ-կարգախոսները, գրեց «Սփյուռքի հիմունք» (երբ գիրսի դառնամ իմ գլխի տերը), «Հայոց Հույրը», «Մասիսի Հույսով» բանաստեղծութիւնները, որոնց մեջ արդեն ամենից լավատես Հայ բանաստեղծներից մեկը, Հայոց Ողու և Հույսի մեծ երգիչը, որ ազգային արժեհամակարգի կրողն ու փոխանցողն էր և իրեն պատասխանատու էր զգում ոչ միայն ներկայի ու գալիքի, այլև նախնիների հիշատակի առջև, Հույսի մասին արտահայտում էր վախճիրած ու երկրայորեն: Խորհրդային Հայաստանի պետութիւնն իր բոլոր առավելութիւններով Հանդերձ ազգային պետութիւնն չէր, քանի որ էր լուծուած ազգապահպանութիւն, Հայոց լեզվի առաջնայնութիւնն և Հայութեան միավորման հարցերը, որքան էլ նրա զեկազարները լինէին խեղամիտ Հայրենասերներ: Ավելին, ամենարուսն ցանկութեան զեպքում անգամ նրանք չէին կարող վերագործնել Հայաստանից խլված

ու հարեաններին բուսակցած հոգաւարանները ո՛չ թուրքայից, ո՛չ էլ խորհրդային հանրապետութիւններից: Չէին կարող կանխել ճերմակ Զարդի ձուլման վտանգը ո՛չ Հայրենիքում, ո՛չ էլ մասնավանդ Սփյուռքում: Ընդհակառակը, ազգային-քաղաքական լուրջ խնդիրներ արծարծելիս նրանք էլ էին Հայտնվում անկախութեամբ ինչ պատասխանների սեփական ժողովրդին: Պատմական անցյալի Հայոց արքաները, գտնե Հայաստանի Հզորութեան ժամանակներում, ունեին իրական աւելախոսութիւն և ինքնավարութիւն: Խորհրդային Հայաստանի ծագումն ու բարգաւաճումը, ճիշտ է, ողևորիչ էր, բայց անցանկալի երևույթներից դժգոհ բանաստեղծն ավելի խորն էր զգում անկախ պետականութեան անհրաժեշտութիւնը: Ահա ինչու էր նա հեռավոր ժամանակների Անուշավան Սոսանվեր թաղավորի հիշատակին ձեռնում «Դո՛ւ ես, արքա...» պատրանք-բանաստեղծութիւնը: Հովհ. Թումանյանի «Պատրանքը» ըզմանդակային խորութեամբ ու ձևի կատարելությամբ հանգրձան էր շրջանակ էր ընդգրկում և արժարժում էր կենսական բնական խնդիրներ: Պատրանքային մի պահ մեջ վերակենդանանում են մանկութեան հուշերը, սարերը, մութ անտառը, հովիտական կենցաղը, զոգորի հարձակմանը եկեղեցի հուր «Իր թեկից» Հսկող, «վեր կացած» Չալաի շուներ, մութ անտառում նրա հետևից գնացող «քաղ ախպրերը»: Բնարական Հերոս Հեղինակին պատրանքի մեջ իզուր թվում է, թե վաղուց անք աշխարհից գնացած» սիրելիները կվերադառնան, բայց նրանք հեռացել են բանաստեղծի ականջում թողնելով միայն իրենց երբեմնի զոյութիւնը հիշեցնող «դիւ ձեները»:

Այլ ընդգրկում ունի շիրազյան պատրանքը, որն արտահայտում է Հայոց երբեմնի պետականութեան վերհույր.

Հայոց Սոսայց սուրբ անտառում
Սոսանվեր արքայի պիս
Երազիս մեջ լուս թափում՝
Հիշում էի, արքա իմ, քեզ:

Եւրջս անվերջ շրջում էին
Սոսիները անձն ուսկա,
Երբ ներս մտա՛ն սոսափեցին՝
Ինձ սասցին՝ «Ին՛ւ ես, արքա»:

Ի՛նչ պատահան տայի, տեր իմ,
Սոսիներին րո՛ մտերիմ,
Մով կարտին, երբ որ նորս
Հուսալանբով գտար խոսքի
Կրկնում էին՝ «Ին՛ւ ես, արքա»,
Հապա ո՛ւր է թագդ ոսկի...»:

...Ու մինչ այսօր՝ ողջ կյանքիս մեջ,
Հայոց Սոսաց անտան Հսկա
Հուսալում է պտտարմքիս մեջ՝
«Հապա ո՛ւր է թագդ ոսկի»:

Հայոց Սոսաց Հսկա անտարը՝ ժողովուրդը, կա, խորհրդային ժամանակներում արքան էլ ձեռակտորեն կա, բայց չկա պետականությունը՝ ոսկյա թագը: Եվ այս իրավիճակում բանաստեղծի Հույսը ազգահավաքն էր, Սփյուռքի Հայության փերադարձով Հայաստանի Հզորացումը, Հայ Հողերի վրա՝ Արարատի Հայացքի տակ, Հայության Համախումբ միասնությունը:

Հույսս տուն գպն է ցրված սասողերիս,
Նրանք էլ՝ անհող՝ ինչպե՛ս դան իրսք,
Էլ ինչո՞վ Հայոց ստաղն արեանար,
Էլ ինչո՞վ բազում բերե՛ր վերքերիս...

...Եվ Հույսս՝ մաղ էլ գաւնա՛ չի կտրի,
Փերի լեռներին քաշով մեկ է նա, —
Կապտավի՛ գերված Հոգս բյուրավնյա,
Ես չեմ Հալատում չար նակատագրի...

Մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերի, միջպետական շահախնդիր Հարաբերությունների պայմաններում Հովհ. Շիրազի փայփայած Հույսի իրականացումը, ցավօք,

միայն Հայության կամքից չէր կախված. բանաստեղծը դա լավ էր գիտակցում: Ուրեմն պետք էր ապավինել բարեպատե՛հ ժամանակներին, երբ աշխարհի քնած խիզճը կարթնանա, և կգա Հատուցման պահը:

Ենկթի կոտ աշխարհի խիզճն, այսպես քնած չի՛ մնա,
Ինչպես մոր կուրծքն ուղող մանկիկ՝ նա՛ էլ մի օր կտրթնանա,
Իսկ թե քան է՛ քնած մնա, ո՛՛հ, թե խիզճը չկարթնի՛
Ո՛հ, թե խիզճը խնկթի չգա, բայց չէ՛, կդա՛,—

Հավատում ու Հավաստացնում էր նա: Հավատարիմ իր և մեր ժողովրդի բնական խաղաղասիրությունը՝ նա շարունակում է Հույս կապել ազգերի եղբայրության, խորհրդային երկրի Հզորության և մարդկային քնած խզճի արթնացման հետ:

Եղբայրության գործն է վսեմ՝ Մասին Հանել բանդից,
Թեկուղ ինչ-որ ցեղ մի նսեմ յաթաղանով խանդից,—

զբեկ է Հ. Շիրազը մի այլ բանաստեղծության մեջ: Բայց խորհրդային եղբայրությունը, բարեկամությունը նրա համար էին, որ կարողանան պահպանել Հողագեղի մեկ վեցերորդ մասում ստեղծված աննայածիր կայսրությունը և Հայրենազուրկ Հայությանն էլ պարտադրեին լռել ու համակերպվել արդեն կատարվածին, թուրքիայից չպահանջել միլիոնավոր զոհերի դիմաց Հատուցում և բռնազավթած կամ նրան նվիրաբերած պատմական Հայրենիքի վերադարձ, Աղբրեջանից չպահանջել դարձյալ իր նվիրած Արցախն ու Նախիջևանը:

Բարեկամը որ քեզ խլեց, էլ թշնամին բան կտա՛ ես,—

անպատասխան մորմորում էր բանաստեղծը, բայց դա ամբողջ Հայության մորմորն էր՝ շիրազյան Հանդգնությունը արտահայտված: Ուրիշ ելք չէր մնում. պետք էր Համախմբել Հայությանն ու բռունցքել բոլոր ուժերը:

Բավ է, Հայեր, ցրված մեաք մասներին պես, —
Բռունցքվե՛ լն է Հավիթությունն Հայաստանի...

Հուլիսյան Հայ ամեն բանաստեղծ Հայրենիքի զինվոր է, մեծ բանաստեղծները՝ զորահրամանատարները: Իսկ Հովհ. Շիրազը թե՛ զինվոր էր, թե՛ հրամանատար: Չմոռանանք, որ նա ամենից հզոր գրական ընդդիմությունն էր խորհրդային օրերում, Հայրենիքի և Սփյուռքի միջև իրական ու Հուստայի կենդանի կամուրջը, եղեռնազարհ Հայության պատմական հիշույթիցան ճիշդը:

Հայության վերջին ուսանը՝ Խորհրդային Հայաստանը, որքան էլ փոքրացված ու «երկաթյա վարագույրով» առանձնացված, այնուամենայնիվ Հույսի փարոս էր: Բանաստեղծի համար էլ այն սիրելի էր որպես Հայրենիք, որը կառուցվում էր, օրեցօր հզորանում ու գեղեցկանում, դառնում էր արդիական գիտություն ու մշակույթի, գարգացած արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության երկիր, որը սփյուռքահայի համար էլ դառնում էր Հայրենի տուն: Բայց այդ երկրում ամեն ինչ սիրելի չէր, ուստի չէր կարող լրարժեք գոհացում սույ Հայության ձգտումներին: Իր առաջնություններով ու թերություններով Հանդերձ՝ այդ էր մեր Հայրենիքը, որն էլ՝ ավելի կհզորանար ու կգեղեցկանար աշխարհացիքի Հայության տունդարձով: Ահա ինչու էր Հովհ. Շիրազն ստանձնել Հյուրընկալ տանտիրոջ ու երաշխավորի դերը:

Գիտեմ, սիրում եք, ո՞վ իմ պանդուխտներ, Հայոց ուսանը

Եվ ավագ, գիտեմ՝ ինչը չեք սիրում,

Գիտեմ սիրում եք, պաշտում եք, տեսչում մայր Հայաստանը,

Եվ ավագ, գիտեմ՝ ինչը չեք սիրում, -

Սիրում եք, պաշտում ձգտում եք հստակ մեծ Հեռաստանը,

Ես էլ չեմ պաշտում՝ ինչը չեք սիրում...

... էլ ո՞վ մեր Հայոց լեզվով մուշտ,

Դարձեք, որ Աբրահամ Հայերեն հօտ,

Տո՛ւն զարձեք, Հայեր, որ Հողով էլ տուն զս՝

Մասիսն էլ նորեն Հայերեն խօսի...

Իր բանաստեղծություններով ու պոեմներով նա Հայ ազգի արթնացրեց իրբնից, զատտարակնց նրան Հայոց պահանջատիր

բուլիան ողով ու Հայության Հանդեպ թույլ արված մեծ անարդարությունը բարձրաձայն դատապարտեց անկարելի ժամանակներում: Նա զարմավ 1960-ական թթ. գաթիների զանգահարն ու արցախյան ազատամարտի հերոսական սերնդի գաղափարական առաջնորդներին մեկը: Ավելի քան կես դար առաջ էլ նա գրել իր ամենախիթալ բանաստեղծություններից շատերը, որոնք ուսմբի պես պայթում էին դահլիճներում ու հրապարակներում, արդարության ծարավի մարդկանց համար դառնում էին միս ու արյուն, Հայ մարդկանց հիշեցնում պետականորեն թաքցվող մեր ծանր կորուստներն ու Մեծ եղևնի ահալոր ողբերգությունը: Այդպիսիք էին կորուսյալ Հայրենիքին նվիրված ձեռքից ձեռք, շուրթից շուրթ և սրտից սրտ անցնող բանաստեղծությունները, որոնք ընդգրկում էին մոլորակական լայն զանգվածներին և ուղղորդում նրանց մտածողությունը գործնական: Հասկանալի է, որ այդ հրեղեն բանաստեղծությունները, որ մեր քաղաքացիական քնարերգության գլուխգործոցներն են, խորհրդային իրականության պայմաններում չէին տպագրվելու, բայց և զարմանալի է, որ Հայաստանի անկախացումից ու Արցախի ազատագրումից հետո էլ դրանք անխաթար ամբողջությամբ չեն տպագրվել: Այնինչ հեղինակը հանուն գրանց 1975 թ. հրատարակեց խորհրդային երկրի բարձրագույն պարզնից՝ Լենինի շքանշանից:

ԿՀԿ Գեներալի միջնորդ - պատվիրակ Հովհ. Շիրազի իրական մտերմներից էր՝ ականավոր գրականագետ, եռանդուն ու արդարամիտ քննադատ Ս. Ազարտյանը: Մի լավ խնդիր լուծած մարդու ուրախությամբ մի օր նա, Շիրազի տուն մտնելով, ասաց.

- Գեներալից լավ լուր եմ բերել, Շիրազ, - Մոսկվան համաձայնել է քեզ Լենինի շքանշանով պարգևատրելու:

Կուսակցության ամեն բան բանաստեղծը տեղնուտեղը հարցրեց.

- Ինձնից ինչ կուզեն:

- Քեզ համար մեծ բան չէ նրանց ուզածը, - ասաց գրականագետը, - դու ավելի լավերն ունես և դրանով չես հասել համաշխարհային հռչակի: Փողովորդի մեջ քո անունով այնքան

չառ բանաստեղծութիւնն է թափառում, որոնց Հնդիւնակը դու չես... Իսկ դու Հիմա ընդամենը մի տեղ, թեկուզ մի երկրորդական թերթում հաղորդում ես, թե իբր լավ չես հիշում, որ այդ բանաստեղծութիւնը դու գրած լինես:

— Բայց ո՞րք, Սուրեն,— զարմացավ բանաստեղծը:
— Է՛ն, է՛րի, առեգական չափով գրած «Ղարաբաղի ողբը», որը մեծ ցամախ է հանել: Սփյուռքի մամուլում սպվել է, և ամեն դահլիճում ու հափաբում արտասանում են: Աղբրեջանցիներն ու թուրքերը բողոք են ներկայացրել Մոսկվային:

— Բայց դա, Սուրեն, հաստատ ե՛ս եմ գրել, որովհետեւ ուրիշը չէր գրել, և հենց Մոսկվայի՝ համար եմ գրել: Էլ ինչո՞ւ աղբրեջանցիների բողոքին մոտկաներում կարևորութիւն են տալիս, իմ խոսքին՝ ոչ: Այնինչ մեր ժողովուրդն անմիջապես կանկեց այն, երգի վերածեց ու արպես շքանշան՝ ոչ թե իր կրծքին՝ դրսեց կկրն, այլ իր սրտի մեջ՝ կպահէ:

Ղեկողներդ առա, որ Երրազը իր բանաստեղծութիւնն է համարում իր շքանշանը...

Ահա թե ինչպիս ՆովՏ. Երրազը հրամարմեց Լենինի շքանշանից: Սա ես վերահաստատում է մի հշմարտութիւն. ՆովՏ. Երրազը, ներազույն քնարերգու լինելով, սրտի ու պոսթիվումի բանաստեղծ էր քաղաքացիական քաջատիկ արիւթյամբ, և նրա հրաբխային այս բանաստեղծութիւններն իրենց հանապարհ վազուց էին հարթել զեպի ընթերցողի սիրտը: Դրանք հանուն պատմական արդարութիւն վերահաստատման համախմբեցին, կոզի կոչեցին խաղաղասեր հայ մարդուն, գրանք Արցախի ազատագրութիւն և Հայաստանի պաշտպանութիւն համար մարտնչող հայ զինվորի շուրթին էին, հոգուն ու մարում և նրան առաջնորդում էին զեպի նպատակասլաց ու հաղթանակաբեր գործողութիւնների:

Մի անգամ ես ընագրային հշգրտութեամբ ընթերցեցր իր պատմական զերը կատարած շիրազան փոթորկաշունչ այդ բանաստեղծութիւնը, որը նախ կազմակերպեց արդարութիւն ծարավ հայ երիտասարդութիւն միտքն ու կոփեց սրին, նրան նպատակամղեց ու կամավոր տարավ ազգմի դաշտ և աշտօր ու

միշտ հայրենիքի հայրենիքի զինվոր է, քանի զեռ չեն իրականացել նրա բոլոր պատգամներն առաջադրութիւնները:

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՈՂԸ

Ղարաբաղը մօրս կանչն է,
Ինձ է կանչում հուշով արտում,
Ղարաբաղը իմ կանչն է՝
Կարծիր, բայց սե ունի սրտում...

Դու էլ, դառած կովածաղիկ, իմ բաղին ես այ՝ Ղարաբաղ,
Միզըդ օտար մեղվին ավոյ իմ ծաղիկն ես այ՝ Ղարաբաղ,
Հայաստանից քեզ պոկողը Հայաստանի երբայրը չէ՝,
Նրկուսիս մեջ դու էլ մուր իմ բաղին ես, այ՝ Ղարաբաղ:

Քանի՞ բանան դաման տարի Հայ բերանին ախ ես դառել,
Փոխել հայոց անունըդ Արցախ, օտար Ղարաբաղ ես դառել,
Դարձել օտար Շուղային ջուր, աղիկդ սրտին դառ ես դառել,
Էլ չեմ կարող միշտս լուել, մայ՛ն ինձ ու քեզ, հայ՛ն Ղարաբաղ:

Դեռ էն զլիխի Հայոց հող ես, ստովածընձս իմ լուսնածօր,
Քո զբախտից ձեռ քաշող հայն՝ հայոց մայն է, ո՞վ մեղքածօր,
Թե եղբայր են՝ ինչո՞ւ ես քեզ մեր մեջ դարձրել կովածանձօր,
Ասովածընձս ինչպե՞ս թողնես սատանային փայ՛ն, Ղարաբաղ:

Կթուտանե անարիւման՝ այլկկանիդ ձեռքից դատված,
Երբաստի ես խաղած լուս՝՝ Կոմիտասի երգից զարկված,
Քեզ չեն թողնի իշխան մնա՝ մայր Սեանիդ զվրից գտաված,
Քեզ կուլ կտան մաւղամները, զսուր կաննն գայ, Ղարաբաղ:

Դու՛ չես թոկվել, քեզ իւլել են, որ մտանառ երգերն Հայոց,
Երկերիդ պես խորացել են անդրկափօր վերքերն Հայոց,
Ախ, և՛րբ պիտի լուսերիդ պես վեր բուռնեցրվին ձեռքերն Հայոց,
Որ չթողնեն Հայոց արժիվն օտար ծովին ճայ՛ն, Ղարաբաղ:

Բայ՛ աչքերիդ, անզու՛ւնըդ տես, եկ, մի՛ ձուլվիր օտար զարմին,
Իմ օտարիքը Հայոց կուռնել, և՛ կ, խառնվիր քո երամին,
Մեղ չի՛ կարող մահն էլ դատել, մի՛ հողի ենք ու մի՛ մարմին,
Դու իմ Կարօ, իմ Սասունի, իմ Մատիսի թայ՛ն, Ղարաբաղ:

Մենակ դու չես որ դիմանամ, չոքը զբախտ ունեմ իլլված, Վասն ծովը, Կարսն ու Վանը, Արիան սարը, Անին փլված, Հայկ Նահապետ Մասիսի Հետ զիս բանտում են՝ ծուևներ ծալված, — Տարաբառ է Տարոնը զիս, ո՛ւր ես, Ավարսյր՝ Դարաբաղ...

Ասում են, թե չեն է կյանքըդ, սուանց սողդի չենն ի՛նչ անեմ, երբ չի գնդում Հայոց լեզվով՝ դիմով թաղի մենն ի՛նչ անեմ, Հյուսիսն ինքն էլ ստացյուն է, էլ իմ անդրը քենն ի՛նչ անեմ. — Գինիդ ստար թասն է խմում, սրցունքըդ՝ Հայը, Հայ Դարաբաղ:

Բարեկամը որ քեզ խնց, էլ թշնամին բան կաս՝ ես, թե լուս մաս քար աշխարհը շարք կարս ու Վան կաս՝ ես, Ի՛նչ զուտ բսիսեմ, որ ծիծաղեմ, ասեմ՝ Նաթիլան կաս ես, Մուրթիլ եմ ես էլ քեզ պես, պի՛ղծ է աշխարհն, այ Դարաբաղ:

Քանի իմ Հոգն ինձ չեք տվել՝ ձեզ ելուդակ պիտի ասեմ, Ավարայրի Վարդան զասած՝ ես ձեզ Վասակ պիտի ասեմ, երբ իմ բուր Հոգերն ինձ ստաք՝ ձեզ Հրեշտակ պիտի ասեմ, Պիտի պաշտեմ ողջ ազգերիդ, երբ որ չասեմ վայ՝ Դարաբաղ:

Դու էլ Հայոց գրկից խաղած իմ բաղիկն ես, իմ Հեռավոր, Գունկալուրթի բախտի ոտքին խաղաղի ես, իմ լնուստոր, Բայց ինչքան էլ բաղիկիս պես մեր մեջ մասս կուզվանձոր Երբայն սասց՝ աշխարհն անյնի՛ Հայ զալիք ես, Հայ Դարաբաղ:

Մեծ եզեռների 50-ամյակի նախօրերին պատմական մեծ անարդարությունը դատադարտելու, միջինավոր անմեղ նահատակների ողբերգիչ և նոր սերնդին ինքնաճանաչման բերող նոր խոսքը պիտի հասունանանք ու ծնվիր քիչ հետո:

Որպես լրացում կամ շարունակություն թուամյաների «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծության նոր իրավիճակի թելադրանքով Հովհ. Երբողը Հանդգնեց գրել «Իմ Հոգեհանգիստը» բանաստեղծությունը, որով զարմայա աշխարհի ու մարդկության քնած խղճին էր դիմում անզոր Հուսահատությունը:

Երկ՝ Թուամյաների ժամանակներում, «անզոր օրենքով մեր ստափածային» քրիստոնյա մարդկությունը զոնն ննջեցյալ-

ների Հոգեհանգստյան Համար գերեզմաններին պարսաճանաչորեն խունկ էր ծխում, իսկ այսօր

Սուևկի բույր տեղ գերեզմաններին գինի են ջուղում,

Որ Հարբի, ենջի անՀանդիստ մեռյալն իր մի բուռ Հողում...

Այսօր փոխվել են ժամանակներն ու բարքերը, գլուխներ բանտոց, ծով շղթայոց մարդ-ստատանան՝ աշխարհը խառնել է այնպես, որ

Ավա՛ղ, ոչ խունկի, ոչ աղթթի են այժմ Հավատում,

Մարդն է ստատան, որ նմանին է Աստուծոց գաստում,

Լեռներ է բանտում, ծով է շղթայում այս մարդ — ստատան,

Եվ զիս ասում են՝ ախիլի փտոթար պիտի վատանան:

Եվ Հոգու Համար էլ չեն աղթում և սուանց խունկի՝

Քամում են միայն լուս ողորմաթան իր քստասունքի:

Կարո՞ղ է սրկյոք Եղեռն տեսած և խլված Հայրենիքի դիմաց ոչ մի Հատուցում չստացած Հայ մարդն առՀասարակ Հանգիստ ունենալ կյանքում կամ Հեամահու. անՀարցազու՞մ, որը «մեր Հայրենի օրենքովը Հին» զիսուս ընդունելի էր Թուամյանի Համար, իսկ Երբողի Համար ոչ: Ուրիշ ժամանակների և հանգամանքների բանաստեղծ էր ես, որը, սնվելով նույն թուամյանական ամանդներից, պարտավոր էր և չէր էլ կարող չըլճանցել Հայության անջն ծառայած ասպետազարտից նորագույն խնդիրները: Նրա Համոզմամբ՝ Հայոց մեծ ողբերգությունն իր ահելիությունը ընդունել է տիեզերական չափեր, բայց մարդկություն կողմից զիսուս չդատապարտվելով՝ կրկնվում, ազեռ է դառնում նաև ուրիշ ժողովուրդների Համար: Սեփական ուժերի գերազնահատումն ու անպատժելիության գրտակցությունն է թայտաթնքերից, էնկրներինց Հետո Հեղեղներին մղել նոր ոճրագործությունների, նույն անպատժելիությունն ու աշխարհաբաղաբական շահերը, նույն ազահույթյունը, ուրիշ ժողովուրդների իրենց Հարևաններին իշխելու տենչը պատճառ դարձան, որ 1991 — 94 թթ. Աղբերջանը պատերազմ սանձազերծեր Արցախի ու Հայաստանի դեմ, ինչ-

պես և ծափալվելին արխագական ու օսական ղեպերը: Իսկ Քուրբան ամբողջ Կովկասը իր բոլոր մողոլուրդներով, նրանց հողերով, պատմությամբ ու մշակութիամբ իր երկրի հյուսիսն է համարում և եթե չունեննա զսպառապիկ կշարունակի նվաճողական պատերազմը իր պատմական արտոթակին գոհացում տալու համար: Ազդրբջանն էլ անամոխարար հայտարարում է, թե «Երևանն ու Էջմիածինը կառուցված են աղբրեջանական հողերի վրա», իսկ Նոյնաբերյանն էլ ոչ ավել ոչ պակաս Ազդրբջանի հյուսիսային մասն է:՝

Մինչդեռ Հովհ. Շիրազը բանաձևումով՝

Հայոց եղևունն սնդազալ ու անթալ է Հովիտյան, —

Տիեզերքն է դազալը եղևունամեռ հայության:

Քանի յաթաղանի մեղքը չի դատապարտվել, անհողի աշխարհի առաջ մորթված Հայոց անհամար զոհերի՝ «մեր աստեղնաթիվ ձերի ու մանկանց» հողեհանգիստը աշխարհնաշխարհ չեն կարողացել, քանի Հայոց գերի լեռներն ու Հովիտները, գետերն ու լճերը, քաղաքներն էլ անները չեն վերադարձվել՝ Հայ հանդուցյալը չի կարող հանգիստ ունենալ, թեկուզ նրա գերեզմանը «գրենձով կղզի դարձնեն»:

Ազգի՛ք, ի նկեռմ եմ ալի արցունքս ձեր աղուհացին,
Գրե՛մ՝ կհենձի արդարությունը մի օր իր սուրբ ձին,
Մատիս վրա կույր բաժախ աչքը պիտի քաղցրանա,
Որ հայն էլ, ձեզ հետ ծխածանվելով, Մախր բարձրանա,
Որ ճերմակ Մատիս հակա և Հովիտ մամի պես լսին՝
Վառենք իմ Հայոց կտորածների շիրմապառտերին,
Վառենք սարկվյալն անհիկ եղևուն անյուսի վրա,
Որ անապատն է գիշերաթեղար պատանդը նրա:

Մայր Հայաստանը քանի գեռ այսպես կիսում կմնա՝

Հանդիսա չի նեջի հայ շիրիմն անզամ, եթե հայ է նա...

Ոտքհրգային ժամանակներում Հայաստանում և Ափյուռքում ամենուր հնչող, ձևաբից ձևաբ անցնող շիրազյան բանաստեղծությունները վիթխարի ներգործության ունեցան սե-

բունդների վրա, դատախարակեցին նորագույն ժամանակների զարթոնքի հայ սերնդին, աղբիցին նաև ժամանակի գրական մտածողության վրա և Գ. Անակի, Ս. Գալսեհնցի ստեղծագործությունների հետ միասին գաղափարապես նախապարտատեցին արցախյան ազատամարտի հերոսական սերնդին: Այս իմաստով, «Հայոց դանիթնակտը» պոեմից բացի, սուսնձնահատուկ կարևորություն ունեցան «Ղարաբաղի ողբը», «Վերջին իրձ», «Իմ հողեհանգիստը», «Հայոց հակառակորդը», «Մեծ եղևունը», «Հանձարեց խելագարը» բանաստեղծությունները, մի քանի «Կտակ»-ները, «Հուշարձան մայրիկիս», «Հուշարձան հայրիկիս», «Գիրք Արարատին», «Քառյակներ մարտապատումի», «Քառյակներ Հայոց լեզվապատումի», «Քառյակներ հայրենապատումի» շարքերը:

Անկասկա գրաքննական արգելքներից՝ Հովհ. Շիրազը ծափալուն նամակադրություն ունեց պիտուքահայության հետ: Կար և փոխադարձ սերն ու հավատը մեծ բանաստեղծի նկատմամբ:

Հայաստան եկած ամեն սփյուռքահայ պարտը ու գերազույն երջանկություն էր համարում Հովհ. Շիրազին հանդիպումը: «Անի» հյուրանոցում հանգրվանած կանազահայերի 30 հոգիանոց մի խումբ՝ Հրաչ Բոյաճյանի ղեկավարությամբ, բուռն ցանկություն ունեց Հովհ. Շիրազին հանդիպելու նրա տանը: Ինձ որ հարցրեց՝ ինչ պիտի անենք, սաացի՛ ավելի ճիշտ է՝ մենք գնանք «Անի» նրանց հանդիպներ: Հավանեց: Մյուսնախորհիցիցիք ու գնացինք: Դիմավորելու եկավ Հր. Բոյաճյանը՝ տիկնոջ հետ: Ողջունեցինք իրար, բայց տիկինը՝ շքեղ մի գեղեցիկուհի, Շիրազին իր գրիկն ստավ ու բաց չէր թողնում: Շիրազը գրեթե հրեյով աղափայց նրա բուրավառ գրկից ու չլզազարող համբույրներից: Այդ բնթացքում ներքև իջան խմբի մյուս անդամները, որոնց մեջ կային ավելի շքեղ գեղեցիկուհիներ: Ու երբ նրանցից ավելի շքեղ մեկը ևս Շիրազին իր գրիկն ստավ ու սկսեց շքեծ համբույրների տեղատարափը, բոլորիս համար զարմանալի մի հարց ավել նրան Շիրազը.

— Իսկ է՛լ ևս Հրաչ Բոյաճյանի կնիկը...

Հովհ. Երբագն ինքն էլ էր փոփոխուած գնալ Ափյուռք՝ իր ազգակիցներին հանդիպելու և նրանց բախարհելու:

Երան հանդիպման էին հրավիրուած գրեթէ բոլոր ափյուռքահայ կենտրոններէջ: Բայց այդպիսի հնարավորութիւն տրուած էր միայն որոշակի գրողներին: Իսկ հրավիրողներին Հովհ. Երբագի մասին այստեղից տալիս էին աննպաստ գնահատականներ, թէ իբր անկառավարելի է, հարբան է... Այնտեղից էլ թերթներու գրում էին. «Մենք հոս շատ տեսած ենք խորհրդային հարբան եկամուտներու, մենք մեր Երբագը կուզենք թեկուզ հարբան ըլլալ»:

Տարածի ժողովրդական երգերի ու պարերի հանրահայտ կատարող Արմենուհի Գեոնչյանը բանի՝ անգամ նրան Փարիզ հրավիրեց... ապառջուծ: Բեկումնուց հրավիրել էին բանաստեղծին՝ նրա 50 - ամյակը նշելու, բայց հուսախար հրավիրողները բանաստեղծին էին ուղարկել լեփ-լիցուն դահլիճի, ընտրել խորքում նրա մեծագիրը նկարի և հասուկ Հովհ. Երբագի համար նախատեսուած գահահանման մի գատարկ աթոռի լուսանկարը:

Այդ հրավերներից մեկի վրա մի որ մակագրեց.

Կանչի՛ր Ափյուռք, կանչի՛ր՝ գամ,
Մեկ էլ տեսար՝ էլ չկամ...

Եղիպտոսի «Ջահանիր» թերթում տպուած էր մի թղթակցութիւն Կահիրեում պատահած մի միջադեպի մասին: Տիկին Քոչինյանը՝ ի պատասխան բազմաթիւ այն հարցումներին, թէ այսքան խնդրում, աղերսում ենք, որ գոնե մեկ անգամ թույլ տար, որ Հովհ. Երբագը եղիպտոս գա, ինչո՞ւ է չեք արտոններ... Իսկ Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի տիկինը իբր զարմացել է, թէ ինքը չի իմացել, որ Ափյուռքի հայութիւնն այդքան բուռն փոփոխ ունի Հովհ. Երբագին տեսնելու, և պատասխանել էր. «Եթէ գիտնայի Հովհաննես Երբագի պարագան հետո հոս կրեմբի»:

Այս և բազմաթիւ նման լուրեր, հրավերներ ափյուռքահայ մամուլում կարգաւորով Հովհ. Երբագը մի որ որոշեց զանգա-

հարել Անտան Քոչինյանին: Ինքը գատառող էր և անկողնուց պատկած: Ինձ խնդրեց, որ հալոցքն մի հեռախոսահամար:

— Հանելի՛ ձայնով մի տիկին կկիցընե՛. դու սաս, որ Երբագը ընկեր Քոչինյանին է ուզում:

Հանգահարեցի: Հեռախոր վերցրեց իրք հանելի ձայնով կիր, և երբ Երբագի առածը հաղորդեցի, անմիջապես պատասխանեց. «— Ընկեր Քոչինյանը պէնուսուած խիստ զբաղված է, հեռախոս վերցնել չի կարող»: Լսածս փոխանցեցի Երբագին:

— Իրնե՛րս ընկեր Քոչինյանի կեանք մասին Երբագը կարեոր բան ունի տեսնու: Անմիջապես հաղորդեցի: Կրնի ստաց սպասեք, և քիչ հետո, լսելով Քոչինյանի ձայնը, ընկալուչք փոխանցեցի բանաստեղծին:

— Հովհաննէ՛ս, բարև:

— Բարև, Անտոն: Տիկինը եղիպտոսում ասել է, թէ ես չեմ իմացել որ այդքան շատ եք ուզում Երբագին տեսնել: Ահա նրա խոսքը՝ Կահիրէի «Ջահանիր» թերթը վերնադիր է գարձրել. «Եթէ գիտնայի Հովհաննես Երբագի պարագան, հետո հոս կրեմբի. կրտ տիկին Քոչինյան»: Հույս ունենա՞մ, որ դա նաեք իր կարծիքն է:

Գատախոսանք, որ ես մտ կանգնեմ՝ ազոս էի լսում, Երբագի հալոցքումս հետեւյալն էր. «Ես բարձր եմ գնահատում քո տաղանդը և միշտ էլ պատրաստ եմ օգտակար մի բան անելու: Գիտեմ, որ Ափյուռքի հայութիւնն էլ բոլորից շատ քիչ է ուզում տեսնել: Բայց բարգուժելուներ կան: Բնով չեմ կասկածում քո ազնիւ մի անկեղծ հայրենասիրութիւնը, դու ոչ մի գեղով գտարանդի չես գտնաւ: Բայց դու, սիրելի Երբագ, Ափյուռքը լավ չես անաւուս և չես պատկերացնում, թէ ինչ կրինի հետո, երբ հայտնվես այս երկրին թշնամի կուսակցութիւն գրիկը: Հետո ո՞նց ենք քեզ վերադարձնելու: Ինձ ժամանակ տուր, որ մի լավ բան մտածեմ ու նախաձեռնեմ»:

Իսկապէս էլ նախաձեռնել էր: Մի որ բանաստեղծն ինձ գանգահարեց, թէ՛ պատրաստվի՛ր, Քոչինյանն իր խոսքի տերը եղալ, միտաբն արտասահման ենք գնալու: Երբ հանդիպեցիք, բացատրեց.

— Ինձ կանչեցին Օվիբ կոչված հիմնարկն ու ասին, թե ընկեր Քոչինյանն է հանձնարարել, որ Ձեզ արտասահման թույլատրենք, բայց մի պայման ունենք. ո՛չ մի ձեռագիր, ո՛չ մի գրիք Ձեզ հետ չեք տանելու: — Համաձայն եմ պայմանին, ասացի, բայց մի պայման էլ ես ունեմ: Համապարտումեմ մի ուսանող կա Սամվել Մուսարյան անունով, նրան էլ պիտի թողնեք հետո գա: Խոստանում եմ նա էլ իր հետ ո՛չ մի ձեռագիր, ո՛չ մի թուղթ չի բերի: Ասացին լավ, կտուգվենք, Ձեզ կհայտենք: Ընկախ որ պատրաստվիր:

— Հասկանալի էր ասել, ասացի, հենց ինձ ճանաչելով ու իմ պատճառով քեզ էլ չեն թողնի:

Տարիներ անցան: Մեր հանդիպումներից մեկի ժամանակ հանկարծ էրչեց.

— Ճիշտ կրտսիր, տեսա՞ր քոնց շնորհին... կղիմեմ ներկա ղեկավարութեանը. էլ քո անունը չեմ տա:

Եվ իտպպես էլ դիմեց: Նրա՝ 1979 թվախիբ այդ բովանդակությամբ վերջին դիմումը՝ զբված իր յոթ գավակների լուսանկարի դարձերեսին՝ «Հայաստանի գլխավոր ղեկավարութեանը» վերառույթյամբ, ՀԿԿ Կենտկոմում ընդունվել է 1981 թ. փետրվարի 9-ին՝ 002897 թվահամարով և, ինչպես սպասելի էր, մնացել է անպատասխան: Բանաստեղծը «ոչ թե ինչպես ասողը՝ անպից, այլ մասնաշաղի թիփից» իտնարարար խնդրանք է, որ իրեն ևս թույլ տան այցելելու Միխուշի գաղթավայրեր: Արտերկրի մեր ազգակիցները շուրջ 30 տարի շարունակ բազմաթիվ հրավերներ ու կանչեր էին ուղարկել, անգամ թեթևթեթում էին իրեն խնդրանքը ներկայացրել հայրենի կառավարութեանը՝ Հովհ. Երրարցին թույլատրելու այցելել իրենց: Բոլոր հրավերներն ու կանչերն էլ պետական համապատասխան օրակներում մերժվել էին, իսկ բանաստեղծը չէր կարող անպատասխան թողնել անձամբ իրեն ուղղվածները:

Վատարանութունները, շարախոսութուններն էլ իրենց սեղերն էին կատարել, և բանաստեղծը տեղյակ էր ամեն ինչին: Ահա ինչու էր իր «վերջին դիմումը» մեջ գրել. «...և քանի որ այս կենդանի ծաղկեփունջն է սրբութեան վկաները, լիտատա-

նում եմ), որ ես ինձ այն տեղերում առավել լավ կպահեմ, առավել նարեկացյան, քան Հայրենիքում եմ... Պիտի որ զեն մղեք սե կասկածի ակնոցները, որ մեզ են տարիս, մեր խղճի աչքերին են դնում իմ նախանձուս «թշնամիք»՝ կիսադրականները անդրավետ»⁵¹:

Ես կուզեի այցելել նախ Բեյրութ, այդա մեհհան, Բազդաթ, Փարիզ, այդա Կահիրե, հետո Ամերիկայի թրայն հայաշատութուններին, որոնք զբով էլ սպասում են (ներեցեք, որ տասմ)... բանաստեղծին, և ես այցելել կուզեմ որպես այսպիսին: Աշխարհում երկու հարյուրից ավել հայոց գաղթավայրերից գոնե յոթը, հնարավոր ղեկարում՝ 12-ը տեսնի:— Նոր այն պահերին նրանք ևս կհանգստանային... Առանց Հայաստանի չեմ կարող մնալ թեկուզ մեկ օր, առանց այս մանկիկներին՝ արևս դժոխքի խավար է, էլ չեմ ասում առանց մորս ղերեցմանի, առանց Մատիբ, առանց Աբրարատի, ես ինքս եմ բազմաազգայաավիշտ սիյուսք եմ... Ուտար խնդրում եմ Ձեր իմաստութեան արթնացումը.— ես երբ ղնամ, այցեմ՝ փաստաները խելքի են գալու, հայ Հողը լքողները Հող են փնտրելու, որ մեջը մտնեն, ես որ ղնամ՝ Մասիսն ավիլի է խոյանալու և Երևանը վեր է մասիվելու, Հայաստանը գուշգ Մասիսներ է նվաճելու...

Լավ... ինչ կմաստվի գալիքում, եթե այս նկարագրող նամակ արևերես էլիք, ինչ կասեն սերունդները, մի՞թե կխորհեն, թե իրավ բանաստեղծը կարող էր այսքան մանկանցը լքել, մի լիքը փեթակ թողնել կույր և տեղում թախի խաղերին և ինքը հայրը, չվեր, ինչպես չվեցին շատ Հայապանդկվածներ...

Ո՞վ կհավատա, որ Հովհաննես Երրարցը կլքեի Հայաստանը յուր պաշտելի... Գալիքը ոչ թե անմեղիս, այլ մեզ կկտտամբ, ո՞վ ներկայիս էլ սթոնապահներ...

Մեզք են բալիկներս, եթե կասկածներ բարի և սուրբ հոր վրա...

⁵¹ Անգրավետ — նրաստեղծ քառ: Կազմել է բուրավետ, մաղկավետ, սիգավետ և այլ բառերի համաքանդակք ան- ժխտական նախանձուցով: Գործածվել է գրի հետ կապ, անուշաբույս յունեցող նշանակությամբ — Ս. Մ.

Ահա՛ Լովհաննես Շիրազը (ամենայն հայոց արքան, բանասերը...): (Բեղզձ.— Ս. Մ.):

Որպես ստորագրութիւն՝ մերենագիր դիմումի վերջում նա ավելացրել է իր մի քառյակը.

Երբազն սասց՝ Մասին է սյունն Հայաստանի,
Հայեր քաղոյ մազնիս է մյունն Հայաստանի
Բալ է, հայեր, ցրված մնար մասնեիս պես,—
Բաունցրվիկն է հավերժութիւնն Հայաստանի:

Ժողովրդի բանաստեղծն էր Լով. Շիրազը. նրա գեղարվեստական խոսքը ոչ միայն չի հնանում, այլև ավելի բնկալիլի է դառնում մեր ժամանակներում, երբ անկախացած Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան գլխավոր առաջնահերթութիւններէրց է Հայոց ցեղասպանութեան հաշտարհային ճանաչումը: Այդ խնդրի իրագործման ճանապարհին իր վիթխարի գերը կատարել է Լովհ. Շիրազը, և դեռ կատարելու է նրա օտեղծագործութիւնը: Լով. Շիրազի մանն ստեղծագործութիւնն, նույնիսկ ամեն մի առանձին գեղարվեստական պատկեր, որ շոյափում է եղեռնի և սպառնալու հայութեան թեման, վավերագրի արժողութիւնն ունի և ցեղասպանութիւնը դատապարտող բանասէն է, ինչպես այս մեկը.

Քրիստոսին խաղոյ Լուզան վերածնվի՛ կիսպեմ,
Մեղք կա՛ դարեր էլ հսանա՛ չի փրկվի, կիսպեմ
Իմ սուրբ ցեղին եղեռնողի մեղացն սո՛ւ ու ժամ չկա,
Հազար սարվա իր օս մեղքն էլ ո՞վ չբա՛լի՛ կիսպեմ:

Սա հենց այն գնձքն է, որից զօւրի է իր նախնիների մեզքը ուրացող, ցեղասպանութիւնը հերքելու անպտուղ ճիգեր տնող, բայց դեռևս ժամանակավոր նախընտրելի վիճակում գտնվող մեր հակառակորդը: Նրա դեմ զազափարական պայքարում հարկավոր է ինչպիսի օպտագործող վավերագրի ու բանասէն արժեք ունեցող այդ գնձքը՝ Լովհ. Շիրազի՝ Մեծ եղեռնին վերաբերող գործերը տարբեր լեզուներով ու հենց թուրքերենով թարգմանելով և աշխարհի առջև դնելով:

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԳ

ՊՈՒՄՆԵՐԻ

ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայաստանի Կոմկուլտի Կենտրոնի կողմից հրատարակված է «Մասն չորրորդ» գրքի լիակատար թարգմանությունը, որը հանդիսանում է Լովհաննես Շիրազի «Մեծ եղեռնի» վերաբերյալ գրված արձագանքների լիակատար ժողովրդականացումը:

Պոսեի ժանրը Հայ գրականության մեջ արմատավորվել է Հեուստոն ժամանակներում: Հնագույն ասացողները մեր դուրս-ցազույնների ու պատմական Հերոսների սիրտքրքրենք ու փառքերը վիպելիս Հանախ են դիմել ծափալուծ պատուհանների՝ Հյուսիսում անգիր վեպեր ու վիպերգեր, մեր Հեթմանսական էպոսն ու «Սասնա ծաեր» դուրսցազներգությունը: Եվ եթե գրանք ամբողջությամբ էլ չափածո չեն, ապա ունեն չափածո Հատվածներ, որոնք օրգանապես միահյուսված են ընդհանուր վիպական կառույցին: Սակայն անանուն Հավաքական Հեղինակներից բացի՝ եղել են նաև Հանճարեղ անհատականություններ, որոնք, յուրացնելով Հին քաղաքակրթություն ունեցող ժողովուրդների մասնավորաբար Հին Հեղինակների ու Հույների, Հռոմեացիների ու եգիպտացիների, պարսիկների ու արաբների ստեղծագործական փորձն ու այն Համադրելով ազգային մտածողության մեկերին՝ կատարելագործել են չափածո ծափալուծ պատումի արվեստը, ստեղծել դարեդար փոխանցվող կենսունակ ալմանդներ, որոնք բնորոշում են առհասարակ գեղարվեստական մտքի զարգացման ընթացքը:

Համերոսի, Վերգիլիոսի Հուշակավոր երկերից Հեսոս Հայ Խրակաստության մեջ Դավթակ Քերթոռի «Ողբ Ի մահ Մեծի Ջուլանչիլին», Գր. Նարեկացու «Մատյան օղբերգության» երկերն արդեն ունենին պոսեի Հատկանիշներ, որոնք լուրջ Հիմքեր էին միջնադարում ու նոր ժամանակներում այդ ժանրի զարգացման Համար: Ն. ԵնորՀայու էր «Ողբ Աղեսիո» և «Հիսուս Որդի», Գր. Մադիստոսը «Հաղարտողյան առ Մանուկ», Հովհաննես Խմաստասերն էր «Բան Խմաստության» և Հ. Թլկուրանցին էր «Տաղ քաղի Լիպարահի», Առաքել Սյունցին էր «Աղամզկերթ» պոսեներում ազգային գեղարվեստական մտածողությանը Համադրում էին Հին Հույն-Հռոմեական, աստվածաշնչյան ու պարսիկ-արաբական կենսունակ ալմանդները, ստեղծում էպիկական ու քնարական, պատմական ու ուսուցողական ազգային պոսեներ, որոնք պատմաճանաչ

նաչողական Հեսո միասին ունեն գեղարվեստական լուրջ կշիռ ու արժեք: Ն. ԵնորՀայու և Նահամիրյանների կողմից արվել էին նաև ամբողջ Հայոց պատմությունը չափածո չարադրելու փորձեր: Սակայն չափածո ամեն ծափալուծ չարադրություն զեռես պոսե չէ այդ ժանրի ալմանդական ըմբռնումով, որովհետև նրան յուրահատուկ է որոշակի առանձնահատկությունների Համակարգ, որով բնորոշվում են ծափալուծ չափածոյի տարատեսակները:

Եվ Հակոտակն էլ կա. կարճատև ստեղծագործություններ էլ պոսեին բնորոշ կատարվածքային ու գեղարվեստական Հատկանիշների շնորհիվ պոսե են անվանվել Հենց Հեղինակների կողմից: Այդպիսիք են, օրինակ՝ Ռ. Սևակի վեցադասուց «Հայաստան» ենթախորագրով բանաստեղծությունը, Ե. Չարենցի տասնվեցադասի «Վահագնը», Հ. Երազի վեցադասի «Էրազրոմար» և այլն:

Մափալուծ չափածո երկեր գրելու արվեստում ասանձնապես Հմտացել էին Հայ կլասիցիստ Հեղինակները: Նրանք ոչ միայն գրաբարով Թարգմանեցին անարիկ ու միջնադարյան դասականների և ուշ շրջանի եվրոպական կլասիցիստ Հեղինակների երկերը, այլև պոսեի ժանրով ստեղծեցին իրենց սեփական երկերը: Ի՞նչ դարի սուաջին կեսում նրանցից առավել Հայտնիները Հովհան Միրզա Վանանդեցին էր պատմական ու իրացարանական թեմաներ արձարծող պոսեներով «Արփիական Հայաստանի», «Սուկեղար Հայաստանի», «Տեսարան Հանդիսիցն Հայկա, Արամա և Տրգրանի», և Արսեն Բաղրատուրի տաղանդով ու ներշնչանքով գրված էր «Հայկ դուրսցազն» դիցապատմական վիպերգով նշանավորում էին ծափալուծ չափածո խոսքի նոր օրակ ու մակարտակ: Սակայն գրաբարաչազու այդ երկերը լայն տարածում չուներան ժողովրդի մեջ, չմուսայեցին այն նպատակին, որի Համար ստեղծված էին, իսկ այսօր առավելագույնը գրապատմական արժեքներ են:

Նախաթուրանյանական շրջանում իրենց քնարական ու էպիկական չափածո պատումների ստեղծեցին Մ. Թաղադրյանը («Սուս և Սուղիպի»), Խ. Արովյանը («Աղասու խաղ»), Դ. Ա-

իշանը («Բլբլույն Ավարայրի»), Ռ. Պատկանյանը («Զարմայր նահապետի մահը», «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը»), Ամբ. Շահազրգը («Լևոնի վիշառը»), Ղ. Աղայանը («Տորք Անգեղ և Հայկանուշ Գեղեցիկ»), Վ. Միրաքյանը («Լալվարի որսը»), Հովհ. Հովհաննիսյանը («Սյունյաց իշխանը»):

Սակայն մեր գրականության պատմության մեջ պոեմի ժանրի զարգացման նոր դարաշրջանն ու իսկական վերելքը կապված են Հովհ. Թումանյանի անվան հետ: Գեղարվեստական ազդեցին բացառիկ մտածողություն օժտված մեծ լուսնային, յուրացնելով նաև Արևելքի ու Արևմուտքի բանաստեղծական հոսանքների՝ Հոմերոսի, Վերգիլիոսի, Դանտեի, Տորկվատո Տասսոսի, Ֆիրցուսու, Գյոթեի, Բայրոնի և Հատկապես ուսուսկան Հաննարենը Պուշկինի, Լերմոնտովի ազնվանքը: «պոեմայի մեջ» իր էպիկական, քերական ու քերաստիկական գրեհորումներով Հասցրեց աննախագեղ բարձրության ու կատարելության, ստեղծելով իր հրաշակերտությունները՝ նոր սկիզբ դրեց Հայ պոեմի և առհասարակ գեղարվեստական մտածողության զարգացման պատմության մեջ: Նախքան Հովհ. Երրազը՝ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. առաջին տասնամյակներում իրենց Հզոր պոեմներն էին գրել Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Է. Վարուժանն ու Եղ. Չարենցը:

Տարբեր դարաշրջաններում և գրականության զարգացման տարբեր շրջափուլերում փոխվում է նրա ժանրային կազմը: Երբեմն չափածոյի ժանրերն են գերաշուկ, երբեմն էլ արձակի ու թատրերգության: Վերոշարադրայից երևում է, որ այս կանայն շրջափուլում պոեմի արտոն զինել են ոչ բոլոր բանաստեղծները, և կամ ոչ բոլորի համար է պոեմը եղել ստեղծագործական հիմնական ժանր: Ոմանց համար գա պարզապես եղել է իրենց ստեղծագործական կարողությունները փորձարկելու միջոց, ուրիշները Հաջողության են հասել միայն այդ ժանրում, ինչպես Վ. Միրաքյանը «Լալվարի որսը» գրելով: «Լևոնի-Թիմուր» պատմական և «Կյանքի տեսիլը» փիլիսոփայական պոեմները Դ. Դեմիրճյանին ճանաչում էր իրեն, և չուրջ երեսնամյա բանաստեղծական ծանր տառապանքից հետո այդ

գրողի տաղանդը փայլեց պատմվածքներում, վեպերում ու դրամատիկական երկերում, մինչդեռ Հ. Թումանյանը Համաժողովրդական ճանաչման արժանացավ նախ և առաջ իր ստեղծագործության ողնաշարը կազմող պոեմներով ու բալլադներով, զուգահեռաբար կամ հետո ծնվեցին նրա հանճարեղ բանաստեղծություններն ու բառայակները:

Դժվար էր ասել, թե առհասարակ բանաստեղծի և մանավանդ քնարերգու բանաստեղծի գեղարվեստական մտածողության ուժը Հատկապես ո՞ր ժանրերում է առավել լիարժեք դրսևորվում: Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Վարուժանը, Ե. Չարենցը, Հ. Երրազը, Գ. Սևակը, Վ. Դավթյանը քնարական բանաստեղծություններ գրել են նաև պատմափիլիսոփայական ու արդիական խոհաքնարական մեծ ու փոքր պոեմներ: Եթե Գ. Դուրյանի և Մ. Մեծարենցի պարագայում, նրանց կարճատև կյանքի ու այլ հանդամանքների թելադրանքով, Հատկանայի է գտնվում մեծ ծավալի չափածոյի չգիտելու իրողությունը, ապա Վահան Տերչյանը չի գիտել մեծակապ չափածոյի ժանրին, իսկ Համո Սահյանն արել է ընդամենը երկու փորձ, որոնք պարզապես նրա գեղարվեստական մտածողությանը բնորոշ քնարական մեծախոսություններ: Եվ այս իրողությունն ամենևին էլ չի նսնամայնում նրանց բանաստեղծական նկարագրերը: Նշանակում է՝ որևէ հեղինակի պոեմ գրելու կամ չգրելու խնդրում իրենց վճռական գրել ունեն առհասարակ ստեղծագործական խառնվածքն ու պատկերավոր մտածողության յուրահատկությունները և մանավանդ զորղական նշանությունը:

Համանման երևույթ սեղի է ունենում և արձակում. թերևս ամենից բնորոշ օրինակը Գր. Ջոհրապետ է, որին «կյանքի մեծ գեղեցիկը առանձնապես չէին հուզում», և Հենց այդ պատճառով էլ բանաստեղծության մեջ ու վիզյական փորձերում գնահատելի հաջողություն չհասած կամ գրեթե ձախողված գրողն իր կարողությունները լավագույնս դրսևորեց «փոքր արձակում» և դարձավ նորավեպի խոշորագույն վարպետներից մեկը ոչ միայն Հայ գրականության մեջ:

Գաղտնիք չէ, որ բոլոր չափածո ստեղծագործությունների մեջ կենսական մեծ տարածքներ ընդգրկելու, իրականությունը լայնքով ու խորքով պատկերելու առաջնապայան Հնարագործություն ունի պոեմն իր ժանրային տարատեսակներով: Իսկ պոեմ գրելու համար, ցանկությունից ու նախասիրությունից բացի, գրողին անհրաժեշտ են առանձնահատուկ միջոցներ պոեմի ճարտարապետական հյուսվածքին տիրապետելու կատարյալ հմտություն, էթիկական գոյծողությունների և գրանք իրականացնող հերոսների կերպավորման լայն ու հզոր շնչառություն, հեղինակի հետ նույնացած կամ նրա էությունից գուրս գտնվող քնարական հերոսի կերպավորման վարպետություն, նրանց մարզկային քնալորություն, զգացմունքների ու խոհերի պատկերավոր բացահայտման լուրջ կարողություն:

Հայ գրականության և հասկացնա պոեմի պատմությունն մեջ այս միջոցներով ու հատկություններով Հովհ. Երեզկի նախորդներից առաջնապայան չափով օժտված էին Գր. Կարենկացին ու Ն. Ենոբջանին, Հովհ. Քուսնանյանն ու Ավ. Իսահակյանը, Դ. Վարուժանն ու Ե. Չարենցը:

Հովհ. Երեզկը պոեմի ժանրում էլ սրանց ազնիվ ժառանգորդն ու շարունակությունն էր նորագույն ժամանակներում ու հանգամանքներում:

2.

Գնաբերդական ու էպիկական արգասաբեր միջոցներով օժտված այդ հզոր բանաստեղծը պոեմի ժանրին դիմել է զեռես ստեղծագործական վաղ շրջանում: 1935 թ. նա «Գարնանամուտ» քնարական բանաստեղծությունների ժողովածուի վերջում սպազբել էր ընդարձակ հատվածների «Մարտիզազ» խորաբով պոեմից, նույն տարում այդ գրքի հետ միասին հրատարակեց «Սրամանթո և Խիջարան» պոեմը: Ըստ որոշ փաստերի՝ նա 1934-35 թթ. սիսամ և 1936 թ. ամբողջացրած, բայց մեծ մասով կորած «Մոկաց Միրզան» պոեմից հետո հրատարակեց նաև «Բեռնի առու» (1937) պոեմն ու «Արևի երկիր» (1938) չափածո վեպը, իսկ 1939 թ.՝ մեր սպառախի ժողովրդա-

կան էպոսի հազարամյակի տոնակատարության օրերին, գրեց «Սասունցի Դավիթ» կամ «Վերածնունդ» պոեմը, որից պահպանվել են միայն 1-ին Մոսկիտարի անձնագրությունն ու Սանասարի և Բաղդասարի սխրանքները, Սասնա բերդի հին նազրույցը պատկերող «Մոսկիտար», և Փոքր ՄՀԵԻՆ ներկայացնող «Վերածնունդ» խորաբով դրուխները: Իսկ պոեմի այն դրուխները, որոնցում կերպավորված են եղել Մեծ ՄՀԵԻՆ ու Սասունցի Դավիթը, դարձյալ կորել են խառը ժամանակներում ու հանգամանքներում:

Հովհ. Երեզկի վաղ շրջանի պոեմների առաջին հանգամանակից քննությունը կատարել է գրականագետ Ս. Սողոմոնյանը: Եվրոպական գրականության այդ հմուտ գիտակր, որը առանձնակնիքով ուսումնասիրել էր Հոմերոսի, Վերգիլիոսի, Դանտեի, Տաստյի, Գյոթեի, Բայրոնի և այլ մեծությունների պոեմները, որոնք գրական արժեքների գնահատման ստույգ և կայուն չափանիշներ և Հովհ. Երեզկի պոեմներն էլ արժեքորում էր որոշակի սկզբունքներով հանախ շրջանցիկով նաև գրականության գնահատման կուսակցականության խորհրդային կազմակերպչներն ու սոցիալիստական անալիզի կարծրատիպերը:

Իր «Հովհաննես Երեզկ» ուսումնասիրությունը նա ավարտել էր 1965 թ., երբ զեռես լույս չէին տեսել բանաստեղծի պոեմներից շատերը՝ «Հայոց գանձնականը», «Անի», Թոնդրակեցիները», «Աբու-Լալայի վերագարձը» (վերջին երկու ծավալուն պոեմները զեռես անախ էն), իսկ հրատարակվածների մասին էլ կային միայն հայ և օտար նշանավոր մտավորականների հատուկ նախադասականներ, որոնք առաջին սպազբույթությունից այն կողմ չեն անցնում:

Ժամանակի վախճարած գրաքննադատությունն էլ լիարժեք մասնազրտական խոսք չէր տուտ: Այնուամենայնիվ, Հ. Երեզկն ուներ նաև Հր. Քամրաղյանի, Ս. Աղաբաղյանի նման խիզախ պաշտպաններ, որոնք, սակայն, իրենց հոգվածներում կամ դիմանկարներում հղանցիկ անզրադառնում էին նաև շիրազյան պոեմներին: Այդ պայմաններում էլ Ս. Սողոմոնյանը մգտել առաջին ամբողջական խոսքն անել բանաստեղծի ու

Նրա հրատարակված պոեմների մասին, փորձել է պարզարանել ինքնատիպ այդ բանաստեղծի պատկերավոր մտածողության յուրահատկությունները: Նրա շատ տեսակետներ, հասկանալի պատճառներով, թեև արգեն Հնացել են և կամ ընդունելի են մասամբ կամ որոշ վերապահումներով միայն, սակայն նրա առողջ գիտարկումներն այսօր էլ պահպանում են իրենց թարմությունն ու գիտակցությունը:

Անդրազուռնանք Հովհ. Երրազի վաղ շրջանի պոեմներին:

«ՄՈՎԱՏ ՄԻՐՁԱՆ»

Տխուր ողիտականի է արժանացել Հովհ. Երրազի «Մովաց Միրզան» պատմական բնարալպիկական պոեմը, որից ընդամենը 14 տողից բաղկացած մի պատճառով է պահպանվել և մեկ գրեթե ամբողջական գլուխ: Այս կապակցությունը հարկ ենք համարում ընդգծել, որ առայժմ հայտնի այս հատվածների բնությունը կարևոր մանրամասներ է բացահայտում:

Պետք է ներթափանցել, որ սա ծրագրված է եղել «Միամանկն և Խաջեղարե»-ից աղվելի վաղ կամ նրան զուգահեռ, քանի որ «Մովաց Միրզան» պոեմի տպագրված հատվածի առկա նշված են 1934 — 35 տարեթիվերը: Հնարավոր ենք համարում, որ եթե նույնիսկ գրվել է նշված ժամանակում, ապա պոեմն ամբողջացել է 1936-ին՝ Աղասի Խանջյանի սպանությունից անմիջապես հետո, և տպագրության է հանձնվել «Գրական սերունդ» ամսագրին: Սպայեև կարծելու հիմք մեզ առաջ է այն, որ այդ գրվածքի առաջին տարրերում է հեղինակը փորձած պոետի լինելու կերպավորել միջնադարյան վիպերգի հանրահայտ Հերոս Մովաց Միրզային՝ առանց նախապես Ա. Խանջյանին նկատի ունենալու, և 1936 թ. հուլիսի սկզբին՝ վերջինիս ողբերգական սպանությունից հետո, վերածնակելով ամբողջացրել է՝ Մովաց Միրզայի կերպարում ցայտունացնելով ու տեսանելի դարձնելով համայնավարական բանաստեղծության նահատակ, ազգային մտածողությանը ու գործնականորով հա-

մամտողրդական սիրո՝ արժանացած եղերաբանա հայ պետական գործչին:

Ավագնի լավագույն հիմնավորումն այն է, որ խորհրդային իրականությունն ու կոլտնոգային կյանքը պատկերող «Մարալագ» պոեմի «Արժիվ Սորոն համապումար է գնում» ընդարձակ հատվածում, որը տպագրված է «Գարնանամուտում», տարբեր առիթներով վկայակոչված է Աղասի Խանջյանը որպես հմուտ, երկիրը շինացնող ղեկավար, որի հանդեպ մեծ գտա՛հունություն ունենի համապումար եկած գլուզացիները.

Ազգարարում է գանդակը բեմից
Մրահում երկա՛ր-երկար զողանչում.
Ընկեր Աղասին ելնում է դեմից...
Նորից ձափերի ջրվեժն է գոլում:²⁷

«Մարալագ» պոեմը ևս ամբողջություն հայտնի չէ. նույնիսկ դժվար է ասել՝ ավարտվել է. թե ոչ: Պահպանված հատվածները հարազատորեն փոխանցում են ժամանակի շուռչը, պատկերում նվիրյալ մարդկանց՝ բանվորներին ու գյուղացիներին, կուսակցական այն ղեկավարներին, որ աղվորեն լծված էին երկրի վերաշինության գործին. նրանցից առանձնանում է «ընկեր Աղասին», որին զիմում են պատգամավորները տարբեր հարցերով: Արժիվ Սորոն նույնպես ելույթ է ունենում, ներկայացնում աշխատանքային հաջողությունները և տեղնուտեղը զիմում է Խանջյանին, բայց ո՛չ անձնական խնդրանքով, այլ կոլտնոգին տրակտոր տրամադրելու աղերիվ պահանջով.

— Կոլտնոգի համար տրակտոր ենք ուզում,
Ես թեզ եմ դիմում, ընկեր Աղասի,
Էլ վարի համար շտանջվենք իդուր,
Թող մենք էլ հասնենք էլ մեծ մուրալին:
Ասաց ու նայեց նա ղեկավարին.

²⁷ Գ. Երրազ, Պարնամանուտ, եր., 1935, էջ 100:

Ու ղեկավարը արտաքին ծագաց,
Ինչպես արևը Ալպյալ սափն
Ցանի շողերն իր ու Համրույլը տար:

Դեռևս սառյկեյան բռնությունները չէին հասել խստագույն դաժանության, և մարդկանց խանդավառում էր սոցիալիստական հրապուրիչ Հեռանկարը: 1936 թ. Հուլիսի 9-ին սիրելի ղեկավարի Ա. Խանջյանի սպանությունը, սակայն, երկրում ծավալվող այրուճալի իրադարձությունների նախասկզբն էր ղեռ, որով խաթարվում էր բնականոն կյանքը, և ժողովուճ էր Հայության գլխին պայթեղ նոր փոթորիկը:

Թեև պաշտոնական վարկածով Ա. Խանջյանն իբր ինքնասպանություն էր գործել, սակայն բուն ճշմարտությունը Հայտնի էր ինքնապաշտպանությունից զրեթե լիովին զրկված մտավորականությանը, ազնիվ արվեստագետներին, որոնք այդ ոճրագործությունը բացահայտ դատապարտել, ճիշտ է, չէին կարող, սակայն այնուամենայնիվ վերաբերմունք արտահայտելու փորձեր անում էին:

Մանր ողբերգությանն առաջին արձագանքողը Ե. Չարենցն էր, որի «Դոֆին նախրական» ստեղծների շարքը Համընդհանուր սարսափի օրերին չհրապարակվեց և Հայտնի դարձավ ու ազդեցիկեց բանաստեղծի Հետմահու արգարացումից էլ երկար տարիներ անց:

Եղբորաբայտ Ա. Խանջյանի ողբերգությանն անմիջաբար արձագանքողներից մեկն էլ Հովհ. Մերաջն էր, որը 1930-ական թթ. միտությունում անհնայա նմանություն տեսավ միջնադարյան վիպերգի Հերոսի՝ դավադրարար թունավորումով սպանված Մոկաց Միրզայի և Աղասի Խանջյանի՝ Թեֆլիս Հրավիրվելու և այնտեղ դավադրարար զնդակահարությունում սպանվելու իրողություն միջև: Հավանաբար, բանաստեղծը Հենց այդ օրերին էլ անմիջական ապավորությանը մտքողջացել է իր «Մոկաց Միրզան» պոեմը և հասկանալի պատճառով Հրատարակման ներկայացրել ուրիշ տարեթվով 1934 - 35:

«Գրական սերունդ» Հանդեսի ղեկավարությունը, սակայն, զգալով այս պոեմի ուժն ու ազգային ողբին և ճանաչելով միջ-

նադարյան վիպերգի Հերոսի կերպարում մարմնավորված, դավադրարար սպանված Աղասի Խանջյանին, իր բնավորության ու վարքագծի համաձայն, ապագրելու փոխարեն մի զրպարտագրի Հետ միասին ուղարկել է խորհրդային պետական գրությունների Համապատասխան մարմիններին՝ երիտասարդ բանաստեղծին հասցնազրկելով այն ժամանակների Համար քաղաքական ծանրագույն մեղադրանքներ: Ու թեև Մ. Մանուկյանը կամ խնայելով, կամ ինչ-ինչ նկատառումներով չի մատնանշել այդ շարագործների անունները, սակայն նրանց ինքնությունը զժպար չէ պարզել Հատկապես Չարենցի ու մանավանդ Ա. Բախուցի ղեմ իր ստոր գրական քաղաքականությանը ու ամօթալի գործունեությանը աչքի ընկած այդ պարբերականի որևէ Համար աչքի անցկացնելով:

Խեղրը պարզարանում է բանաստեղծն ինքը՝ դյուժնից Արամայն Շիրազունու անձնական արխիվում պոեմից պահպանված տաննչորս տող պարունակող խունացած ձեռագիր Հատվածի վերաբերյալ իր Հույժ կարևոր բացատրությանը, որը պատկերացում է առյու ժամանակի գրական կյանքի ու միտություն, պոեմի ստեղծագործական պատմության և Հ. Շիրազ բանաստեղծի գրական ճանապարհի անասելի զժպարությունների մասին:

«Մա, - գրել է բանաստեղծը, - այն պոեմի վերանշնչից է, որ գրվել էի «Գրական սերունդ» ամսագրին, բայց տակովն արին: Բայց Հետո իմացա, որ դավադրություն էր. մաղի եմ պրծել: փրկել է միայն պատանի Հասակս: Կիրքեի, քանի որ պոեմի տեսանելի բողի Հետևում երևում էր սպանված Աղասու ինքն Աղասին էր, որին կանչում են այլազգի տիրակալները և... սպանում, վասնզի ազգապաշտ էր...ուզում էր ծաղկեցնել մի բուռ Հողն այս... մինչև Հասնիկը այն ծովածիր Հայաստանին, և աՀա Հույսն սպանված, իղձև անկամ...»

Ազգանն սասց, որ մաղից եմ պրծել, Հետո կիմանա, Հետո կասնմ, թե ուր են զրկած եղել պոեմն և զրպարտագիրը, - և իմացա, որ ամսագրի խճրագիրը և պատ. քարտուղարն էին

գաղափարներ... Այդ երկու մարդանկերներից մեկը Վանի գյուղերից էր և նույնիսկ ծախել էր իր Հայրենակցին՝ Խանջյանին... Եվ Հեսո ջրերը պարզելով՝ բացեցին ավելի վառափայլ, այն, որ Չարինցին կերել էին դրանք՝ այդ երկուսը և այլք, միասին, վանդի Չարինցը տաղանդ էր, իրենք պարզապես չնահանջելու վրա:

Մի իմ աստված, ինչպե՞ս խնկեմ քեզ, որ իմ պատանի թիկունքին կանգնած ես եղել...» (ընդգծ. — Մ. Մ.):

Հասկանալի է, որ Վանի գյուղերից իր Հայրենակից Խանջյանին ծախող խմբագիրն այդ ժամանակների իր գաղափարախելի գործունեությունը Հայտանի և Չարյանն էր: Ա. Խանջյանի սպանությունը օրերին, երբ Չարինցն այդ ահապարտությունը մանր զգացողություններով գրում էր «Խոֆին նախահան» սանձանիների շարքը, հիշյալ խմբագիրը «Գրական թերթում» իմաստակում էր. «Խանջյանի կրակոցը կրակոց էր Հայ ժողովրդի նակատին»:

Ավելի ուշ «Հարցազրույց իմ և իմ միջև» զրգամբում Հովհ. Նիրազը հիշում է նաև այդ պոետի կորչելու Հեսո կապոված այլ մանրամասներ, որոնք մեջ Հատակ երեւում է բանաստեղծի և նրա ստեղծագործությունների նկատմամբ Ավ. Իսահակյանի զրբերդրույթը. «Մոկաց Միրզյան» անունով պոետ էր գրել... Խամ տղա էի. փոխանակ մեքենագրել տայի, ձեռագիր Հանձնեցի «Գրական սերունդին»: Չապեցին, բայց ես էլ չտվի, իբր կորցրել են: Իսահակյանը և Ալազանը, երբ իմացան պոետի բովանդակությունը, կշտառեցին ինձ: Ալազանն ասաց. «Ինչո՞ւ է ինձ ցույց չտվիր... Ինչ գնով էլ լինի գնա ես վերցրու ձեռագիրը»: Ես ասպնապի մեջ ընկա՝ կուսկելով ոչ բարին: Մի բանի անգամ արշավեցի խմբագրություն՝ պահանջելով պոետին ձեռագիրը: Վերջը բռնեց Հասով «զրգամեղան» ձեռնարկով: Գրողների մեծադաշնից ժողովում խիստ Հարձակվեցին վրաս, մինչդեռ ես ճշում էի՝ պոետն, պոետն ավելք, ի՞նչ կա պոետին մեջ, վարդանոց է ասանց փշերի... Եվ նույնիսկ արտասանեցի, որ գուժի բերեմ.

Հաղա՛ր արեսու Մոկաց Միրզե՛ն,

Հաղա՛ր արեսու էլ-Աղասին,
էլ ես չի գա Հայոց բազեն
էլ Հույս չկա Մեծ Մատարին...

... Այնուամենայնիվ, գիշատիչների գաղանի կտուցից ազդվուս ազատեց արծիվը (թող ըսեն, որ Համեստ էլ է Նիրազը), բայց միտում է սիրտս տակալին Արազի այն ափին իր բոստանը խլած Հորս ծխամորձի պես, որ կորավ ու կորավ «Մոկաց Միրզեա»:

Հաղա՛ր արեսու իմ Միկանա
էլ-Աղասին Հայոց Վանա»²²:

«Գրական սերունդ» ամսագրի խմբագրության արխիվում և այլուր պոետի որոնման Մ. Մանուկյանի ջանքերը, ցավով, մասամբ զոհացնող արդյունք են տվել. առայժմ Հայաստանից չեն միայն այն մասունք-հատվածները, որոնք տեղ են գտել Հովհ. Նիրազի՝ նրա հրատարակած ժողովածուում, իսկ դրանք ընդամենը Ա. Նիրազունու արխիվում պահպանված «Գրական սերունդ» ամսագրի 1938 թ. 6-րդ համարում տպագրված չորրորդ զույտն են, վերջինս, «Ավանդարդի» Հայաստանից արձակված արձագանքելով, Մ. Մանուկյանին արժանացրել էր գրող Մեծադաշնի թարգմանը: Գահպանված չորրորդ զույտն ամսագրում տպագրվել է «Մոկաց Միրզան (Մի զույտն Համեստն պոետից)» վերատառությունը:

Ի՞նչ է առյուծ մեզ պահպանված այդ չորրորդ զույտը, և Հնարավոր է այդ երկու հատվածների քննությունը պատկերացում կազմել կորած պոետի ամբողջության մասին կամ կուսումններ անել նրա կերպարների, գործողությունների ու գեղարվեստական յուրահատկությունների վերաբերյալ:

²² Հ. Շիրազ, Մի փետուր իմ արժիկյանից, «Հայաստան» հրատ., եր., 1984, էջ 63-64: Այս էջում բերված չափավոր խառնվածքով լինա՛լ Մ. Մանուկյանի «Դոկումենտ Շիրազ» նրբախալ ստեղծագործությունը՝ զրգում — Ս. Մ.:

Քերես, մասամբ, այո՛, որովհետև առկա են չզգիրեցի «բեմուքաց Կոլոտ փաշայի» կողմից Մոկաց Միրզային խարդախությամբ թունափորելու, և Ա. Խանջյանին Քիֆլիս կանչելով դավադրաբար սպանելու ակնհայտ նմանությունն ու ընդհանրությունը:

Անշուշտ, շատ կարևոր է, թե ի՞նչ սկզբունքներով է Հ. Շիրազն օգտագործել բանահյուսական նյութը: Այս հիմքի վրա ստեղծված նրա պոեմների բնութայունը պարզում է մի հետաքրքիր օրինակաբանություն. ժողովրդական նյութի մշակման թուժանյունական փորձը նա կիրառել է յուրովի. պահպանելով բանահյուսական նյութի հիմնական տարրերը՝ կերպարները, բովանդակությունը, գաղափարը և ոգին՝ նա դրանք ենթարկել է իր մտահղացմանն ու զեղազրիտական ծրագրին՝ ստեղծելով միանգամայն ինքնուրույն գրական երկ: Նա չի պարզակվել պատմական կամ բանահյուսական նյութի դիպուշարի կազապարային կաշկանդուններում, այլ իր մեծ նախորդների թուժանյանի, Իսահակյանի ու Վարուժանի պես պատմական վիպություններում և բանահյուսական փշրանքներում հայտնարեղի է ներկայի ու գալիքի համար անհրաժեշտ տարրերը և հենց դրանք դարձրել իր երկերի առանցքը: Ինչպիսիք պատկերավոր ու սահուն շափածո վերապատմւմի մեջ նա հզոր երևակայությունը ստեղծել է գործողություն միջավայրի տեսանկյունի ու շոշափելի այնպիսի պատկերներ, որոնք ներդաշնակ են հերոսների ներաշխարհին ու մարդկային ապրումներին: Այդպիսիք են նրա «Միամանկն և Խջեղարեն», «Սասունցի Դավիթ», «Տիգրան Մեծի վիշտը և Հայկերեսությունը», «Մամիկոնյան սուրբ», «Միրանամեծ» և պատմական թեմատիկայով այլ պոեմներ, որոնցում քառերգու բանաստեղծը զրսեօրել է նաև իր էպիկական հզոր մտածողությունը:

Արտաքուստ «անկողմնակալ» թվացող էպիկական պատմը, սակայն, Հովհ. Շիրազի պոեմներում հաճախ է մեռք բերում քնարական մտա երանդներ: Բայց էպիկական ու քնարականը նրա մեծակամով ստեղծագործություններում համակույզ են, այլ հանդես են երգչուս երգեմն մեկի, երբեմն

մյուսի գերակայությունը: Եվ այս հանդամանքը, տեսակային բազմազանության հետ միասին, դժվարացնում է շիրազյան պոեմների գրականության տեսության հայտնի սկզբունքներով ու չափանիշներով տեսակադրումն ու գնահատումը, թեև ակնհայտ է, որ «Միամանկն և Խջեղարեն», «Միրանամեծ», «Տիգրան Մեծի վիշտը» և «Մամիկոնյան սուրբ» պոեմներում ընդգծված է էպիկական տարրերը: Ավելի ուշ գրված «Երիբլխակներում» գերակշռում է քնարական-խոհափայլական համանվագը, իսկ «Անի» և «Թոնդրակեցիներ» երկերը հեղինակն ինքն է որակել պատմափիլիսոփայական պոեմներ և «Հայոց դամբնականն» էլ՝ անվանել ողբամուռն էլ պատասխանատուսան:

Գարզ է, որ այս պոեմների ժանրային վերոհիշյալ բնութագրումներում որոշ զեպրերում կիրառվել են դասական-ափանդական սկզբունքները տեսական հայտնի որակումներով, ուրիշ զեպրերում էլ պոեմների բնույթին ու տեսալը որոշելիս հեղինակը զերազանցապես հաշվի է առել բովանդակային հատկանիշները որոշ զեպրերում էլ, չբավարարվելով ավանդական կազապարներով, ստեղծել է նոր կառույցներ: Դեռևս վաղ շրջանի զեղաբովանդակական մտածողության մեջ զրսեօրված և նրա անհատականությունն ու սինն բնորոշ այս յուրահատկությունն էլ Հովհ. Շիրազ բանաստեղծին, որոշակի ընդհանրություններով հանդերձ, տարբերակում է թե՛ իր մերձավոր ու հեռավոր նախորդներից, թե՛ ժամանակակիցներից ու հաջորդներից: Ինչ խոսք, առավել ցայտուն են տարրերությունները, որոնք նրա զեղաբովանդակական ինքնատիպ մտածողության զրսեօրումներն են:

Դասելով քոսանամյա Հովհ. Շիրազի «Մոկաց Միրզան» պոեմի հայտնի հատվածներից՝ այն գերազանցապես էպիկական պոեմ է՝ քնարական տարրերի խառնուրդով: Բանաստեղծը մյուս պոեմների նման այստեղ էլ հեղինակային պատկերավոր պատմը հազեցած է քնարական հուզականությունը, իսկ հերոսների գործողությունների նկատմամբ զրսեօրվում է հե-

Տգին ի ձեռ Մոկաց Միրզեն.—
Հազար արսու Մոկաց Միրզեն:
Առավ կարգաց, քաղցրիկ լիզվեն
Առավ մաղզեն, շից աչքեր, ծովից չանեն,
Քաղվով կարծիր գույն երևեն.
Հազար արսու Մոկաց Միրզեն...

Կանչեց, սասց յուր մշակին՝
— Դու՛ս քաշիր Բագ — Բեղավին,
Վերս գրեք թամբ սաղավին.
Սախար կ'երթամ չուր Ջրվիրեն.
Գնաց հասավ չուր Չամբարեն,
Խաթուններ թափան փանջարեն,
Քափան Մոկաց Միրզի թամաչեն,
Չկեր իր նրժան բուր գունինին:
Գնաց հասավ չուր Ջրվիրեն,
Եկան, ժողվան քաղար զրմեն:
Մոկաց Միրզեն՝
Կ'արծր քաղար զրմեն:
Հազար արսու Մոկաց Միրզեն...
Բեմուքաց կնիեր Կուլու փաշին:
Խեր չաեսներ Կուլու փաշին,
Բամն էր կուլու, բըբլամ երկին:

Հովհ. Շիրազն իր պոեմի՝ մեզ Հայասի տպագրված չորրորդ գլխում իրոք հարազատ է մնացել ժողովրդական զիպերգի ոգուն և էությունը: Պահպանելով զիպերգի միջնուրորտին բնորոշ շատ կարևոր մանրամասներ՝ նա հավելի է նաև գործողությունների ծավալման տարածքին՝ Արևմտյան Հայաստանի Մոկաց աշխարհին բնորոշ և իր ստեղծագործական մասհաղացման անհրաժեշտ ստորերը: Դրանք, բացի Առնես սարից, Վանա ծովից ու այն եզերվող մյուս լեռնապագաքեններից, մեզ հասած հատվածներում այնպիսիք չեն, որ կարողանաք հասակորեն սահմանադատել ու մատնանշել, սակայն այնքան զիպուկ են Մոկաց Միրզային թունավորող նեղ ու քծնածպառ,

զյուրուխյամբ գունափոխվող դահճին բնորոշող մակդիրներն ու փոխարեքական համեմատությունները, որ նրա կերպարը դարձնում են գրեթե անարկայական ու ամբողջական.

... Գահինն խալույն կարմիրն հանեց՝ Հալավ կապան սպրտավ,
Ու ձեռքն սառած մի երեսը թունավորած սուր գունակ
Այդի մտավ և ժպիտավ դուրս տվավ արբային,
Ապա կտրեց մի ձեռուկ՝ կարմիր ինչպես նուրբ հին,
— Կերք, — սասց, — երանությամբ թոզ մեր սիրտը հովանա,
Ոչ թե բաղի ձեռուկ է, այլ վարդադույն մյուսն է սա:
Եվ նրա նեղ, նեղ աչքերից կարծես անք գուրս եկան,
Երբ որ կերտավ, թունավորվեց Մոկաց հովիվ մեծ հեկան:
Գոլաց հեկան, և ծնուտից թափվեց մալը նորածի...⁶⁶

Ամբողջականացման միասուժ ունեն նաև մյուս կերպարները և հատկապես Մոկաց Միրզան, որը կերտված է քնորական միջոցներով, թայց և էպիկական հզոր շնչով: Արվեստի տեսանկյունից առավել կարևոր է, անշուշտ, որ երեսուստորդ բանաստեղծը էպիկական հերոսներին ներկայացրել է որպես որոշակի հոգեբանության ու նկարագրի տեր մարդկային բնավորություններ, որոնց անհասական վարքագծի մեջ նկատվում են համապատասխան տեսակին բնորոշ քեղահանուր հատկանիշներ: Այսպես, իր ներաշխարհն ունեցող քաջ հովիվ Մոկաց Միրզայի կերպարում խտացված է Հայրենի լեռնաշխարհի ու մայր ժողովրդի ուժը, բանազատիչ խարդախ թշնամուժ դեմ ժողովրդական արդար ցասումը: Մինչդեռ նրա փառքին նախանձող և նույնիսկ նրա զխախից և մարմնից պոկված արնակայյակ սրտից վախենող փաբրոգի արքան ստորություն մարմնացումն է: Հերոսի ուժն ու բնավորությունը վարպետորեն ցուցադրված են էպիկական գործողության մեջ: Նույնիսկ թունավորված և արգեն ուժասպառվող Մոկաց հեկայի գեմ անզոր էին արքայի զինվորները, նրանց սրերն ու նետերը չէին

⁶⁶ Սեբեդեղյանցի ըստ «Գովհաննես Շիրազ, Լիրիախյալ ստեղծագործություններ, Խայկաքարեր, զոր ստավ ու կազմեց Մամուկ Ամունկանը, «Մուրհի» Իրան, Եր. 2002» գրքի:

Հասնում նպատակին: Խարդախ ու նենգ արքան տեսնում է իր դավադրությունը Հասկացած մտիզին ցատուն անկասելի այդ Հերոսի, որը վերջին շնչում էլ դիտապաստ տապալում է իր դահճին ու նրա գինիփորներին, թռչնում նրանցից շատերի գլուխներն ու ջախջախում ձիու սմբակների տակ:

Գողաց Հսկան, և մտափոց թափփոց մաղը նորածիլ
Երբ Հասկացավ՝ զայրատունը թուփ Հեծավ նա իր ձին,
Ցուլաց թուրք մառերի մեջ, ինչպես կայծակն անկերում,
Նա շողարձակ մի Հարվածով գլուխներ էր վար բերում:
... Դահլիճն րնկավ արնաշաղախ՝ արնոտ աջքը պալատին,
Մեր Հսկայի ձին ջախջախեց սմբակներով նրա դին:
Արքան տեսավ, որ նրա զին իր քաղերըն են Հակվում,
Այսպես գոռաց իր պալատից, սարսափի Հուրն աչքերում.
- Բավական է մեր սրերի ունայն կարհուտն Հեղեղեր,
Երկաթաուս փանդակներից առյուծներս բաց թողեր:
Եվ սարսափով բաց թողեցին, իրենք փախան, մտան սուռն,
Գազանների օղակի մեջ մնաց Հսկան աննկուն:

Գեղարփեստական կերպարի ուժի և Հերոսություն այս գո-
վերգն, անշուշտ, սերում է ամբողջածին Հերոսների պատկեր-
ման բանահյուսական ակունքներից: Վիշապամարտի Հերոս-
ներն էլ էին ներկայացվում ցուցադր կայծակի թրով, ինչպես
մեր կտորի Հերոսները՝ Հրեղեն ձիով ու թուր-կեծակիով:

Մոլեղին Հսկան իրեն թուեափորած ստոր դահճին արժանի-
որեն պատուհասելուց, արքայի գինիփորներին ջախջախելուց
Հետո ողբի ի բռնի օրհասական կոթիվ է մղում իրեն օղակած
կրքը առյուծների ճրճ և զոհվում Հերոսավայել: Սակայն
նրան, ի վերջո, վախճորած ու թաքուն չարանենդներ չեն ան-
ձամբ սպանում, այլ գերիշխողի վերին Հրամանով նրան Հո-
շտում է իր փանդակակիցների ստակելով տեսած ամենի առ-
յուծը՝ այն էլ մեծանդ Հսկայի թուեափորված, ուժակորույն և
ուշակորույն պահին պոկելով նրա գլուխն ու պատռելով
կուրծքը: Արյունարբու թշնամին էլ Հենց զա էր ուղում
սպանված ու վտանգազերծված Մոկաց Միրզա...

Առանց Ծահի ավագ դատեր Հրապուրիչ Հրավերի՝ Մոկաց
Միրզան չէր ներկայանալու այդ խարդախ Հյուրասիրությունը:
Ընդ որում, եթե ավագ քույրն իրոք իր Հոր Հանցակիցն էր,
սպա կրտսեր քույրն իսկապես սիրահարված էր Մոկաց Հսկա-
յին, մի բան, որ որևէ արժեք չուներ շարանենգ Հոր Համար:
Ավելին՝ նա ողբերգության պահին արտասովոր է միայն իր
սպանված առյուծների Համար և տեղնուտեղը պահանջում է
իրեն հանձնել զոհված Հերոսի գեռես արնաթափախ սիրտը,
որը, սակայն, վախ էր ներշնչում նրան:

- Ափս՛ս, - սաց, - առյուծներիս, և նա գոռաց անձպախ, -
- է՛յ, Հանեցե՛ք նրա սիրտը, արնաթափախ բերեք ինձ -
Եվ Հանեցին Հովիի կրծքից սիրտ Հսկա և անրիծ
Եվ վեր տարան լուռ, անկապիչ, սակայն սիրով անօղորդ,
Արքան բռնեց, մեռքը գողաց ծանրության տակ այն սրտի,
Նայեց սրտի՞, ասես տեսավ, ինչպես Հսկա Հայլու մեջ
Ժողովրդի ուժն էր Հորոված արևներով իր անշիջ:
Գալիս էր նա պալատի դեմ՝ Հազած բոցեր ու զրահ,
Որ առյուծնա Հին աշխարհը Հրդեհի մեջ Հուրհրա:

Արքան գիտակցում ու գնահատում է ժողովրդի սիրելի Հե-
րոսի արժանիքները, գիտակցում է և իր նենգություն անհա-
փորությունն ու իր պատասխանատվության չարքը, երկյուղում
է ժողովրդի ու Հասկապես դարբին Գոշի արգաթ ցատումից:
Բայց ունի Համախոհներ ու գործակիցներ, առանց որոնց
անկարելի պիտի լիներ Մոկաց Միրզայի սպանությունը: Հան-
ցակիցներից մեկը իր ավագ զուտարն է, մյուսը՝ դավաճան
տերտերը, որի միջոցով արքան կամենում էր վերացնել նաև
Հայոց երկրի մյուս պահապաններին: Նույն այդ թշնամին է
արյունահեղություններ Հրահողը, անագորույն մի թշնամի,
որը, շիտակ ու ազնիվ լինելու քաջությունը չունենալով,
զիմեղ է ակներև խարդախության իր ստոր որոշումն
իրականացնելու ճանապարհին իրեն Հանցակից դարձնելով

եան ավագ դասերն ու զոհարերելով կրտսեր աղջկա սերն ու երջանկությունը:

Գանձի այս հատվածի սեղմության մեջ անգամ երեւում է, որ աղջիկը նկատելիորեն դժգոհ է ոչ միայն հոր, այլև հենց իր արարքից և մտահոգված է կրտսեր քրոջ ճակատագրով: Հոր գովասանքին, թե՛

- Ապրես երկրիս արևի չափ, որ բերեցիր հսկային,
- Գեղեցկությանն ու սուր խելքին աշխարհի մեջ չկա գին,
- Ահա նրա խելգան սիրտը՝ իր նստույզի գլխի չափ.
- Սրան երբեք չէին հաղթի ոչ մի անկող տենդ ու ստալ.
- Միայն լուսին հունքերը քո, ծով աչքերդ հաղթեցին...

Մինչդեռ աղջիկը լուս գղձուժով է արտահայտվում արգելն կատարվածի և իր քրոջ ճակատագրի մասին.

- Եվ աղջիկը՝ վարդ շուքիթերով, հորը այսպես քրմնջաց.
- Արևիկը տխուր է շատ, միշտ աչքերն ևն տեսնում թաց:—
- Ասաց փոքրիկ քրոջ մասին, հայրը լսեց արամությամբ,
- Նրա աչքից մեծ աղջկան ծածկեց կարծես մի գորջ ամպ:

Ընդգծված գորջ ամպը բնութագրվում է հոր և աղջկա նոր հարաբերությունը. այլևս նրանք հարազատներ չեն:

Ստոր արքայի մյուս գործակիցը Հայ տերտերն էր՝ ազգակիցը մեր էպոսի չորրորդ ճյուղի Մատաղավանքի դավաճան տերտերների, որոնց մասնությունը համար սպանում են Փոքր ՄՀերն ու Քեռի թորոսը և վանքը վերանվանում Մատնավանք: Էպոսից եկող ցավայի այս իրողությունը, որ ընդհանրական է Հայ հոգևորականության համար, այս պարագայում էլ Հ. Շիրազի պոեմում պատկերված իրադրությունն մեջ դժբախտաբար իրական է թվում:

Ահա քահանան արքայից ստանում և սրբորեն կատարում է ստոր հանձնարարականը՝ թունավոր խաչով սպանելով Հայրենիքի մյուս պահապաններին.

- Թող քահանան խաչն արմաթյա այս սուրը ջրում թափվի. Ամեն ըմբոստ համբուրողի թարթիչներից ճաշ կտրի:

Այս խարդավանքի զոհն են դառնում Մոկաց երկրի պահապան մյուս յոթ հովիվները, բայց քահանան սարսափով նկատում է, որ թունավոր խաչը համբուրելու չեկեղ գարբին Գոչը.

Համբուրեցին յոթը հողի՝ շրթուներեքով վարդահառ. Նրանք Մոկաց հսկայի պես հովիվ էին բաժաթի, Որ դուռն էին պահում սիրով զարկիչներից նենդ ու դե: Ու երբ ի՞նչով դիչերը սե, թունավորված, լուս հանդան,— Որոնց մեռեցին օձեր էին նենդ տերտերի հանդիման: Բայց խորհում էր տերտերը դեռ, թե ուր մնաց Գոչն անկղ. Նա չէր եկել որհնարելու Մոկաց Միրզին փառանկղ:

Այստեղ էլ չցավոր, ավարտվում է Հովհ. Շիրազի «Մոկաց Միրզան» պոեմի պահպանված գլխի գործողությունը, իսկ չպահպանվածների կամ դեռևս չհայտնաբերվածների մասին մասին ոչինչ ասել հնարավոր չէ:

«ՄԱՍՈՒՆՅՈՒՆ ԴԱՎԻԹ» ԿԵՐ «ԾՈՎԻՆԱՐ»

Հայկական ժողովրդական «Սասնա ծռեր» էպոսի գրական մշակման լավագույն օրինակը դեռևս 1902 թ. տվել էր Հովհ. Թումանյանը: Սակայն նա էպոսի երրորդ ճյուղը մշակել էր դպրոցահասակների համար՝ հաշվի առնելով նրանց տարիքային հոգեբանության յուրահատկությունները: Ռիչա է, որ Հովհ. Թումանյանը ջանացել է պահպանել էպոսի ոգին՝ մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանական կոթիվներով ստոր նվաճողների դեմ հերոսաբար մարտնչելով հայրենիքն ազատարկելու վճռականությունն ու խոսքով աշխատանքի երազանքը, դարերի հոյություններում մեխավորված նրա ազգային բնավորությանը յուրահատուկ մյուս լավագույն գծերը: Սակայն ժողովրդական կյանքի բուռն տարերքի գեղարվեստական պատկերը, հենց վերը նշված պատճառով, նրա պոեմում լիարժեք չէր:

Ահա ինչու մեծ լուսեցուն չէր բազմաբարձ մանկական Հասակի և դպրոցական տարիքի Համար իր ստեղծած «Սասունցի Դավիթ» պոեմը և մինչև կյանքի վերջը երազում էր էպոսը ամբողջությամբ մշակել մեծահասակների Համար և ավարտին Հասցնել իր «Հազարան բլուրը», սակայն խառը ժամանակներն ու Հանդամանքները Հնարավորություն չտվին նրան այդ մասնազատման իրագործելու, և մենք զրկվեցինք Հայ «Ելի-ականն» ու «Որսականք» ունենալուց, չունեցանք նաև «Արևելքի «Փառուսք»»:

Արդեն կային Ավ. Իսահակյանի և Ե. Ջարենցի մշակումները, որոնք ենթարկվել էին նորագույն ժամանակների գաղափարախոսությանն ու օտար թշնամիների դեմ Հայրենիքի ազատության Համար մղված պայքար պատկերելու փոխարեն խորհրդային հրամայականով շեղվել էին դեպի սոցիալիզիզմ ու դասակարգային պայքարի քարոզչություն: Հենց առ էլ. գեղարվեստական խոշոր առավելությունների կողքին, նրանց պոեմների ակնհայտ պակասությունն էր, որ պայմանավորված էր նորագույն ժամանակների գաղափարական պարտադրանքներով և բխում էր ժողովրդական էպոսի արդիականացման ձգտումներից:

1939 թ. էպոսի ստեղծման Հազարամյակի տոնակատարության օրերին, ողջ խորհրդային երկրում մեր դուռը ցանկալի պարզամիջ Համընդհանուր ուշադրության առարկա: Գրողների Հեռ միասին նրանով խանդավառվեցին նաև երաժիշտները, քանդակագործներն ու նկարիչները:

Խանդավառվածներից էր նաև Հ. Շիրազը, որն այդ օրերին էպոսի հիման վրա նախորդների օրինակով փորձեց ստեղծել իր «Սասունցի Դավիթ» պոեմը, որից, ցավոք, դարձյալ Հատվածներ են պահպանվել միայն: Իսկ որ նա իրաք բունն ոգևորությամբ գրել է ամբողջական պոեմ, որտես է ամեն կասկածից: Այնպես որ՝ ավելորդ են որոշ զրականագետների այն պնդումները, թե Հ. Շիրազը «Սասունցի Դավիթ» խորագրով

պոեմ առհասարակ չի գրել:⁶⁶ Հենց այն Հանգամանքը, որ բանաստեղծն իրաք մեր էպոսով և նրա Հերոսներով ու մանավանդ զլխավոր Հերոս Դավիթով ապրել է ստեղծագործական բունն ոգևորություն մի շրջան, Հավաստում է էպոսի Հազարամյակի օրերին մտերիմ ընկերոջը՝ Վարդան Ծախախախունուն ուղղված նամակներից մեկի Հետևյալ Հատվածը. «Իմ մեջ դորդում է «Սասունցի Դավիթ» ուրվականը: Իմ զրական մեծ գործը դա է լինելու: Ապրում եմ դրանով ու շնչում Դավիթի Հետ»:⁶⁷ (ընդգրծ. — Ս. Մ.): Ընդգրվածների ամենին էլ պատահական չեն:

Կան և ուրիշ վկայություններ: Գրքարում է, որ Հովհ. Շիրազը, Հայոց Գազինի թագավորի դստերը՝ Մովինարին, Համարելով էպոսի առաջին ճյուղի զլխավոր գեմքը, իր պոեմի առաջին գլուխը վերնագրած է եղել ոչ թե «Սանասար և Բաղդասար», այլ Հենց «Մովինար», որը, սակայն, բանաստեղծի ընկեր Միրան է Հետագայում փոխելով դարձրել «Սանասար և Բաղդասար», իսկ Փոքր ՄՀերին պատկերող վերջին գլուխը, որը տպագրվել է «Նորհրդային գրականություն» ամսագրի 1940 թ. 2-րդ Համարում, Հեղինակն անվանել է «Վերածնունդ»: Նշանակում է՝ առայժմ կորած են պոեմի Մեծ ՄՀերին ու Սասունցի Դավիթին վերաբերող գլուխները: Այսինքն՝ էպոսի երկրորդ և երրորդ ճյուղերի շիրազյան մշակումները կամ նրա պոեմի երկրորդ և երրորդ գլուխները ոչ թե չեն գրվել, այլ պարզապես կորել են ու դեռևս գտնված չեն:

Ինչպես վերը տեսանք, մի որոշ շրջան իր զլխավոր գործն այս երկը Համարած Հեղինակն ապրում էր էպոսով ու «Նշում Դավիթի Հետ»: Այս պարագայում անթմասն են դառնում բոլոր այն կասկածները, թե Հովհ. Շիրազը կարող էր և գրած չլինել պոեմի այդ մասերը, առավել ևս՝ պոեմն ամբողջությամբ: Իսկապես էլ, որտեղից են «Դավիթի ոտանձայնը» և մանդակ խաթունին ուղղված շիրազյան Հարսներգի Հատվածները, եթե

⁶⁶ Տե՛ս Մ. Սամուկյանի բացատրությունները նրա կազմած ինչյալ զրքում, էք 19-22:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էք 19-20:

ոչ պոեմի երրորդ գլխից կամ Դավթի ճյուղի մշակումից. մի գովերգ, որում Հեղինակն ինքն էլ կարծես կարծես Խանդուկինն գովերգող խանդավառ ու կրակված գուսաններից մեկը կինի: Լովհ. Քուսանյանն էր 1904 թ. ծրագրել պատկերելու Դավթի ու Խանդուկի Հարսանիքը և ընկերներին էլ կատակով Հրապիրտը էր Հարսանիքի: Յովոր. Քուսանյանական այդ նախաձեռնությունն էլ շատերի պես անկատար մնաց: Կուսհեր է, որ Լովհ. Շիրազն իր պոեմում Հաղարամյա Հեռավորությունից պատկերած է եղել դյուցազնավայել այդ բացասիկ Հարսանիքը: Կարող ենք վերհիշել այդ գովերգից Հենց առուղա-գուսանական մոխամմազ Հանրահայտ չափով Հյուսիսում մի պատարիկ, որն իր բովանդակությամբ ու ողով Համապատասխանում է կպոսի գոնե այն զրվազին, ուր Խանդուկի գովերգին միահյուսված են Հույժ արդիական Հարցադրումներ.

Խանդուկ թափու, Հիմի չկա, Հե՛յ վախ, թե կա՝ բարով գառ զու.

Հարսանիքն է՛ նորից Դավթի, իր մասունու բարով գառ զու:

Արի՛, լուսնյակ աղչիկներին շվարջ քիչ արեի պես.

Վանա ծովի Ծովինարով, Հայոց Սասնա սարով գառ զու:

Հարսանիքը երկրով մեկ է, Հարսն էլ թե գա՛ խառ կլինի,

Թե Բինդյուլն էլ Հնող քերես՝ գինին Սևան – Թառ կլինի,

Արի՛ Խանդուկ, Աբազն անդամ գովերգ ասող սաղ կլինի. –

Հազար ու մի Հայոց սարով, Հայոց բախտի գարով գառ զու:

Արի՛, մուրաղ ձեռով գրի, գովքը ասող գուսան կա շատ,

Քո ճամփերին մարդ-փեսանդ, վարդ, բալասան, լուշան կա շատ,

Թե Սևանում Սասուն չկա կպո... ուխտ, բախտան կա շատ,

Դավթի կարտան է քեզ կանխում՝ ուխտի Արթմարով գառ զու:

Կարեօր է, անչուշա, և այն, որ այս գովասանքի մեջ հիշվում են նաև կարծի մյուս գլխավոր Հերոսները՝ Սանասարն ու Առյուծ Մհերը, Չենով Օհանն ու Արմազանը, Դավթի անեքրով անմահ և անմահանց մնալու գառապարտված Փոքր՝ Անմահ

Մհերը: Իսկ սա նշանակում է, որ նրանք նույնպես եղել են բանաստեղծի ուշադրության կենտրոնում.

– Հե՛յ Սանասար, Առյուծ Մհեր, Չենով Օհան, ո՛ւր եք, Հասեք, Դու՛, Արմազան, Անմահ Մհեր, Հարսանիքին Հյուր եք Հասեք, Ես շոյք բախտի գինին բերող անմահ ծովադրյուր եք, Հասեք. – Ընայո՛ւ Դավթի խաչկերպարն եմ, Հայ քոչարի պարով գառ զու:

Ուրեմն, իսկապես լուրջ հիմքեր կան պնդելու, որ նա դրած է եղել ամբողջական պոեմ: Մ. Մանուկյանի քերած վկայությունները կասկածի հիմք չունեն, մանավանդ որ մյուս վկայողները բանասեր-աշուղագետ Կարո Դուրդարյանը, Վարդան Շահխաթունին (Շիրազի մտերմիկ զինուկում Եսթոնի – Ս. Մ.), Միրաբը, Վարդգես Սարգսյանը դյուրեցից պատկասելի մտավորականներ են, գրական մարդիկ և բանաստեղծի իրական մտերմները: Նրանք Հենց պոեմի գրվելու շրջանում էլ են շփոխել բանաստեղծի Հոսն և ստուգապես վկայում են այդ պոեմի գրված լինելը: Լովհ. Շիրազն անձամբ Միրասին է ասել պոեմի առաջին «Մովինար» հատվածի ձևագիրը, իսկ վերջինս Հեռագայում Հանձնել է Մ. Մանուկյանին: Սակայն բանաստեղծն իր ձևագիրը Միրասին Հանձնելիս Հեռակայն է ասել. «Հարիկ (Մովինարի) ձևագիրը» թող մնա քեզ մոտ, իսկ շարունակությունը խորագրի տեղակալ Վարդգեսից վերցրու կերևա, որ չի տպե»⁸⁸ (ընդգծ. – Ս. Մ.):

Ուրեմն իսկապես եղել է «Մովինարի» շարունակություն, որը «Բանվորի» խմբագրությունը ինչ-ինչ պատճառներով չի կամեցել տպագրել և խառը Հանդամանքներում կորցրել է

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղը էջ 21: Գրչալ Վարդգեսը, մեր խորհի համոզմամբ, այն Վարդես Ասր-գեսյանն է, որը 1960-ական թթ. Լենինականում և Շիրակի գյուղերում հանրության աջակցությամբ էր գալիս Գ. Շիրազի մասին ինտելեկտուալ քննարկումներ անցկացնելու: Բանաստեղծի խնդրանքով նա եղան էլ է եղել և, 1963-ին կարողավ Գ. Շիրազի «Ինքնորոշում» պոեմի մեքենայից, այն գուլգուտել է Լարնեպետ: Աստույանի հետ և նրա վերջին էջի վրա մակագել. «Մարդու և Սասուն: սանմանների քննել միայն Լարնեպետ օճաշնդի յե» - Ս. Մ.:

ձեռագիրը: Իսկ ո՞րն է «Մովհնարի» շարունակությունը, եթե ոչ «Մեծ ՄՀերի» ճյուղի մշակումը:

Փաստորեն պահպանվել են եզրային գլուխները, իսկ մեջտեղի երկու կամ երեք (անհավանական չէ, որ 2. Շիրազի պոեմն ունեցած լիներ թե՛ «Մովհնար» և թե՛ «Սանասար և Բաղդասար» գլուխների) գլուխների բացակայությունն ստայմ մեզ պարտադրում է բավարարվել եղածով՝ առաջին՝ «Մովհնար», և չորրորդ՝ «Վերածնունդ» գլուխներով:

Ի՞նչ են տալիս մեզ 2-ով. Շիրազի «Սասունցի Դավիթ» պոեմի պահպանված այդ գլուխները: Դրանց ուշադիր ընթերցումն էլ բերում է այն համոզման, որ բանաստեղծն իսկապես ամբողջացրած է եղել պոեմը, և պահպանված գլուխներն իրականում մեծ ամբողջի բաղադրիչներ են: Նրանց գեղարվեստական որակի մասին մեր խորհրդածությունները, սակայն, հենց այդ մասերի բացակայության պատճառով չեն կարող լիարժեք լինել:

Հովհ. Շիրազին էպոսի դեպքերի չափածո պարզ վերապատմումում կամ կերպարների կրկնօրինակումը չէր կարող բավարարել. նոր ժամանակները թելադրում էին հին նյութի վրա նոր տեսլիքի պատմաստում: Այս պատճառով էլ բանաստեղծը Հայտնի գործողություններից թույլ է ավել որոշակի շեղումներ՝ թե՛ իր գեղատպական խնդիրները լուծելու, թե՛ կերպարների բնավորության ու Հոգեբանության բացահայտման նպատակներով: Էպոսում հայտնի Գագինի թագավորի դուստր Մովհնարը, իմանալով խալիֆի՝ իրեն կնուխյան ուզելու պահանջը և զիտակցելով մերժման հետևանքները, նախապես է կանխում խալիֆի հնարավոր հարձակումը Հայաստանի վրա՝ անձնվիրաբար համաձայնելով գնալ Բաղդադ՝ խալիֆին կնուխյան՝ այն հետևակարով ու մտահոգությունք, որ

— Ես մեկ ջան եմ,

Ազնվին էն է՝ ես էրթամ կորսվմ,

Ուրիշ մարդու թող բան չըլլի,

Ես կանդենն իմ հոր թերևն.

Որ ես էն կուտալալս թագավոր չամեն՝

Էնի տի գա մեր Հայաստան էրդիր ավերի,

Էն հապար-հապար հոգիք կորուսանին:

Հովհ. Շիրազի պոեմում Հայկական կոզմը՝ Գագինի թագավորը և Սանա կամ Ազնանց տան ջոճերը, հրաժարվում են խալիֆի պահանջով Մովհնարին կնուխյան տալ, և խալիֆի մեծաբանակ հրոսակների և Կապույա բերդի սակավաթիվ քաշորի պաշտպանների միջև սկսվում է յոթն օր տևած ծանր ու կորտաթիր պատերազմ: Հայերի կրած ծանր կորուստներն ու նեղությունները տեսնելով՝ Մովհնարը դիմում է հորը՝ Գագինի արքային.

— Հայրիկ, տու՛ր ինձ այդ խալիֆին՝

Բարձր մնա բերդըդ Կապույա.—

Լավ է կորչի մի կայծ աղբիկ,

Քան արեղակ մի ժողովուրդ:

Շիրազյան անհատականության գորշմը կրող այս հատվածը ժողովրդական էպոսի վերը բերված զրվադեց արտաքենային, միայն ձևակերպումով է աարբեր, իսկ բովանդակությամբ գրեթե նույնական են նրանք: Այդպես էլ էպոսի ողուն հարազատ են շիրազյան պոեմի մյուս զրվադեցները: Միայն որոշ հատվածներում, որոնց մեջ բանաստեղծը ջանացել է արդիականացնելով մարմնավորել նորագույն ժամանակների շուշը, ստեղծվել են աններգաշնակություններ: Հատկապես Փոքր ՄՀերի կերպարում նկատելի է Հեռավոր ժամանակների էպիկական հերոսին քսաներորդ դար ու մասնավորապես խորհրդային իրականություն տեղափոխելու երիտասարդ հեղինակի ճիգն ու ձգտումը:

Փոքր ՄՀերի «ձուռությունք» գերազանցապես պայմանավորված է դրուխյան կոմիզով և նորագույն երևույթների անտեղյակ ՄՀերի թյուրբժրանողությունք: Հերոսների աշխարհընկալման ու գործելակերպի արդիականացման այս հան-

դամանքը ոչ միայն անհարթ է էպոսի ոգուն, այլև իր անհամոզությամբ լրջորեն մտանկ է պոեմի գեղարվեստականությանը: Էպոսի հերոսների գործողությունները խորհրդային իրականություն փոխադրելու կամ քսաներորդ դարի երևույթները էպոսի մեջ տեղափոխելու փորձերը, որքան էլ հետաքրքիր, չեն կարող հաջողված կամ ստացվել: Արանք արդիականացման անհաղոջ փորձեր էին համ ժամանակին տարածում գտած տեխնիցիզմի արձագանքները, որոնց դեմ նույն ժամանակներում իր քնարական բանաստեղծություններով ու պոեմներով սկզբունքային պայքար էր մղում նույն Հ. Շիրազը:

«Սասունցի Դավիթ» պոեմի պաշտպանված հատվածները Հ. Շիրազի ոճին ու լեզվամտածողությանը բնորոշ պատկերների պահպանություն չուներ, քայքայ երկրորդ և երրորդ դրուխտների բացակայությունն անկարելի է դարձնում պոեմի ամբողջականության գնահատությունը:

Ակնհայտ է, որ Փոքր Մհերին Աղաժաբարից դուրս բերելու, ոչ թե պատմական Մասունում կամ Վասպուրականում, այլ խորհրդային իրականության մեջ՝ Երևանի, Արագածի ու Սևանի միջավայրում նրա գործողությունները ծավալելու փաստն ուներ իսահակյանական ներշնչումներ: Մհերին ու զեկիցող ծնր հովվի հնա հերոսի զրույցներում ներգրվել է նորագույն ժամանակների մտածողությունը: Թուր-Կայծակին ձեռքին գաղաթագեղ այգիներ ու արտեր մշակող մարդկանց ողջունելու, «փոխված աշխարհի» առատ բերք ու բարիքով հիանալու, վազրեր ու արծիվներ բռնելու Փոքր Մհերի արարքները, ինչպես նաև նրան մոտեցված Բերդ-Կրեմլի հնա կապելու, նրա կողմից ինքնաթիռը «Իրեն ծաղրող խենթ արծիվ», իսկ զնայքը վիշապօձի և լուսարձակներով ավտոմեքենաներն ու քաղաքի լույսերը զեկին հնա շփոթելու զրվազները բռնազրոսի են ու արհեստական:

Օրն էր լողում՝ ինչպես ծովը սրբի տակ,

Ձիերն էին խաղում շորք, քայլում կրկին,

Երբ որ հեռվից անցավ խեղեղով մի կիլ զնայք,

Ու Մհերը թռավ, քաշեց Թուր-Կայծակին.

– «Վիշաղ – օձ է, մեր դեմ կուգա, թող սպանեմ».

– Մհեր, օձ չէ, զնայք է դա, բեռ է կրում».

Ու շնչալց Մհերն իրեն ու խեղապեմ՝

«Շատ է փոխվել մարդն աշխարհում»:

Կամ՝

– «Բոց աչքերով զեկը կուգան, թող սպանեմ».

– «Ձկ, գո՛ւ, Մհեր, ճրսկներն են մեր աշխարհի»:

Իրափնանիք բուրդովին չի փոխել նույնիսկ Մհերի՝ Երևանում իր Հոր՝ Դավիթի արձանին հանգրվելու զրվազը.

Եվ Մհերին շնչում է ծերն իմաստուն.

– Բո Հայրն է դա, մեր Դավիթն է, ինձ Հավատու...

...Տեսավ Հայրն էր ու դարձացավ ու խոնարհվեց.

– Հայր իմ, էհե՛յ, ձայն չես հանում, գարձեղ ես քար,

Թուր-Կայծակին ձեռքդ ես առել, ու Հուտալեց.

– Հայր իմ, Հայր իմ, Հույն է փոխվել, սրի՛ աշխարհ:

Դուրս եմ եկել քարածառից սև Աղաժալի,

Յորևնի Հատն ինչպես մեկ-մեկ մասուր սեսա:

Եվ նայում էր Մհերն իր Հորն ստանց ցավի.

Լուս նայում էր սեզ արձանին երկրի վրա:

Մի կարևոր իրողություն չի կարելի շրջանցել. ինչո՞վ կրացատրվի այն հանգամանքը, որ Հ. Շիրազը վաղ շրջանում գրած մի շարք պոեմներն ու բանաստեղծություններ հետագայում նույնիսկ մի քանի անգամ վերամշակել է ու հրատարակել, իսկ «Սասունցի Դավիթ» պոեմին այնուհետև բուրդովին չի անդրադարձել բացառությամբ երրորդ ճյուղի հերոսուհուն նվիրված «Խնայում խաթուն» գովերգի: Գտաա-

խանը պարզ է. Հեղինակն ավելի խորն էր զգացել իր պոեմի թե՛ ուժեղ և թե՛ թույլ կողմերը և նրան Հետագա անդրադարձը կամ վերամշակումը Համարել է անիմաստ: Այլապես նա իր կազմած վերջին ՀինգՀատորյակում, բացի «Պանդուխտ խաթուն»-ից, նախատեսած կլինե՞ր գոնե մեկ ուրիշ Հատված էլ:

«ՄԻԱՄԱՆՈՒ ԵՎ ԽՁԵԶԱՐԵ»

Հովհ. Շիրազի հրատարակած առաջին պոեմն է սա, որը թեև գրվել է պատանություն տարիներին և լույս տեսել 1935 թ., սակայն Հետագայում հասուն շրջանում, ունեցել է մեկ տասնյակից ավելի լրամշակված հրատարակություններ՝ 1942 (Ավ. Իսահակյանի խմբագրությունում լույս տեսավ «Երգերի գրքում»: գրքի մյուս խմբագրող Հանձն էլ էր առել պոեմի խմբագրությունը), 1947, 1949, միայն 1954 – 1955 թթ.՝ չորս հրատարակություն, 1957, 1958, 1970, 1979 թթ. (վերջինը՝ ժողովրդական նկարիչ Գրիգոր Պանջյանի ձեռագրումով ու նկարազարդումով) և, վերջապես, 1984 թ.՝ Երկերի ժողովածուի երրորդ հատորում:

Մեկ ստեղծագործության բազմակի մշակումներն ամենևին էլ ինքնանպատակ չէին. առաջին տարբերակների պակասությունները նախ և առաջ Հեղինակն ինքն էլ զգացել և Հետագա լրամշակումներում ջանացել է լրացնել այն ասելիքի ամբողջական բացահայտումով:

Առաջին իսկ տարբերակը երիտասարդ բանաստեղծի՝ դեպի ժողովրդական ճշմարիտ բնարեղություն կողմնորոշման ակնառու վկայություններից է և Հայոց ժողովրդական բանահյուսական նյութերը զբաղեցնող մշակմամբ արդիականությունը ծառայեցնելու ամենից Հաջող փորձերից մեկը, որը և կրկնապատկեց «Գարնանամուտի» նորարարող Հեղինակի փառքը:

Սակայն դյուրին չի եղել պոեմի ճանապարհը, քանի որ սկզբից ևեթ նրա վերաբերյալ միասնական կարծիք չի գրանորվել: Այն ներկայացված է եղել մրցանակաբաշխության, մրցանակ տրվել է՝ 200 ուրբի, բայց պոեմի վերնագիրը չի նշվել թերթում ավգամ մրցանակակիրների ցուցակում: Գարգվում է՝ այս վերաբերմունքի պատճառը եղել է մյուսի նախագահ Ե. Չարենցը: Հետագայում է՝ Շիրազը բացել այդ դաղտներից՝ Չարենցի Հետ ունեցած իր առաջին հանդիպումը վերհիշելով: «Այսպես եղավ իմ առաջին հանդիպումը Չարենցի հետ: Դեռ չէի տեսել նրան, մինչդեռ լսում էի երիտասարդ գրողներից, որ Չարենցը ուզում է ինձ տեսնել: Եվ ահա մի ոսկե աշուն Թ. Չարյանի հետ Հայտնվեցի Չարենցի տանը:

– Դո՛ւ ես, Օնիկ, – սասց Չարենցը:

Ես դարձաքս, որ ինձ Օնիկ սասց, քանի որ արդեն Հովհաննես Շիրազ էի, և միայն Ալազանն էր ինձ Օնիկ ասում: Ի դեպ, այն ժամանակ կարծիք էր տարածվել, թե իբր Շիրազը գրածանաչ էլ չէ: Երեի այդ պատճառով էլ Չարենցի երկրորդ հարցը եղավ:

– Ի՛նչ ես կարդացել Գուշկիներից:

Ես լուեցի, Չարենցը կրկնեց.

– Մանո՞թ ես «Եվզենի Օնեգինին»:

Ես թեպես չէի կարդացել (թարգմանություն չկար), սասցի.

– Ետս է երկար:

Չարենցը ծպտաց և սասց.

– «Միամանթո և Խջեզարեն» երկար չի՞, որ դրկել էիր մրցանակաբաշխության: Իսկ ինձնի՞ց ինչ ես կարդացել:

Ես սասցի՝ «Ամբոխները խելագարված», մեր դասագրքում կա: Չարենցը ծիծաղեց: Վրա բերի.

— Բայց Ձեր ամենից լավը «ես իմ անուշ Հայաստանի» տաղն է:⁹⁹

— Որտե՞ղ ես կարդացել, չէ՞ որ իմ ոչ մի գրքում չկա:

— «Գրական գոհարներին» մեջ, — ասացի ես:

— Է՛, սիրելի պատանի, սիրելի Օնիկ, դա էլ, «Ախամանթո Խեղարեններն» էլ անցած էտապներ են...»:

Ես մաքրի մեջ զարմացա և իսկույն կռահեցի, թե ինչու իմ «Ախամանթո և Խեղարեն պոեմի Համար մրցանակ տվել են, բայց թերթում պոեմի անունը չէին գրել, ստացել էի 200 ուսուրի գրամ»¹⁰⁰:

«Ախամանթո և Խեղարեն» պոեմի առաջին տարբերակն արդեն իսկ գեղարվեստական այնպիսի լուրջ արժեք էր, որ Հարթնեյ իր ճանապարհը գեպի ժողովուրդ և ըմբռց միայն ինքնզրդային Հայաստանի սահմաններում: Դեռևս 1936 թ. այն արժանացավ նորաճաշակ ու խորագրաց Աբշահ Չոպանյանի հիացական գնահատությանը: «Անահիտ» Հանդեսի էջերում Ափյուռքի բարձրագույն գրագետներից մեկը գրել է. «Գուղեմ այստեղ զոտն քանի մը տողով հիշատակել (այելի լայնորեն անոնց մասին խոսելը թողնելով առաջիկային) տխրողաները երկու քերթողական գրություններու, որ Հայ Նոր ու զմայլելի բանաստեղծի մը բերկրափի Հայանությունը կրբրեն մեղի, այն է՝ «Գարնանամուտ» (իսկապես գարնանարույր) տաղերու

⁹⁹ Ինչու՞ վար «ես իմ անուշ»-ը 1932 թ. սկսեալով մեծադիր հաղորում, փնտրելի չգրուա. քանի՞ս ասել է Գ. Կիրազը մեր հանդիպումներում իր և Չարենցի հարաբերություններն արժանաբան - Ս. Մ.:

¹⁰⁰ Ե. Չարենցը Գ. Կիրազին չի բացատրել, թե ինչ հարնակումներ են եղել իր վրա Գ. Աուրխաթյանի «Գրական գոհարներում» 1922 թ. տպված «ես իմ անուշ»-ի պատճառով: Այդ պատճառ ինչպե՞ս ասել է. «Գարալյանի դատաարտող խոսքը. «Սուրխաթյանը կոմունիստական ղեղակն կառնիր ետրով փաթարում և որպէս գրական կոնդրարանդա է անցկացնում Չարենցի ցաղիւնախոսական-հակահեղափոխական գրվածքը «ես իմ անուշ Դայաստանին» - Ս. Մ.:

Հալաբաժուս և «Ախամանթո և Խեղարեն» հռչակալ վիպերը Հովհաննես Երբաղի, որ երկի անապատան որր տղեկ մը եղած է եւ. Հայաստանին մեջ և այսօր. ըստ իս, Երևանի և ամբողջ աշխարհի հայ բանաստեղծներուն մեջ ինքնուրույն տեղ մը գրավելու արժանի ներշնչայլ, հմայիչ քնարերգակ մըն է»¹⁰¹ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Գոեմը Հանրահայտ բանահալաբ ու բանագետ Գարեգին վրդ. Արվանձայանցի «Բոց ու Բոց» (1874) և «Համով Հոտով» (1884) գրքերում ընդգրկված ժողովրդական պատումների շիրազյան գրական մշակումն էր: Կար և այդ պատումի քրդերեն տարբերակը՝ «Ախարանդո և Խեղարեն» խորագրով, որը Հ. Երբաղից հետո մշակել ու հրատարակել է քուրդ գրող Ջաւրմե Ջալիլը: Հովհ. Երբաղը հենվել է սրվանձայանական տարբերակներ վրայ և նրանցով Հյուսիսի քնարավիպական իր շքանդ պոեմը:

Ժողովրդական նյութն իր պարզություն մեջ ուներ չբացահայտված խոր շերտեր ու ծալքեր և հնարավորություն էր տալիս սիրո ոգրերգություն պատկերում իրականացնել ընդամենը մեկուկես տասնամյակ առաջ՝ Մեծ եղեռնի հետևանքով թուրքերի բռնազավթված և բուշեիկները հետ կնքած բարեկամության պայմանագրերի վավերացումով նրանց արված Արևմտյան Հայաստանի բանաստեղծականացմամբ: Գոեմում սկզբից և եթէ Հ. Երբաղը շնանցել է լուծել թե՛ գեղագիտական, թե՛ գաղափարական խնդիրներ: Սակայն որքան էլ զվավորին լինի միաժույլ գեղարվեստական պատկերի մեջ զաղափարականի ու գեղագիտականի զանազանումը, այնուամենայնիվ նկատելի է, որ պոեմի մշակումները գերազանցապես ընթացել են գեղագիտականի պահպանման ու զաղափարականի՝ այս

¹⁰¹ «Անահիտ», Փարիզ, 1936, սնայթ-հոկտ., էջ 30:

դեպքում ազգային-հայրենասիրականի, առավել խորացման սկզբունքով:

Հետաքրքիր է պոեմի ստեղծագործական պատմությունը, որով բացահայտվում է, թե իրականում ինչ փոփոխություններ է կրել այն՝ լրամշակումների ընթացքում: Խոսուհն է այն իրողությունը, որ վերջնական տարբերակը ծավալով առնվազն եռակի գերազանցում է պոեմի առաջին հրատարակությանը: Իսկ սա նշանակում է, որ առաջին տարբերակներում(1935, 1942, 1947, 1949 թթ.) Հեղինակը չէր սպասել իր ասելիքը և Հետագա տարբերակներում նա, ժողովրդական նյութի նորանոր շերտերի ու ծալքերի բացահայտումներով, փնտրել է անզգալոր խորացնել ու հարստացնել իր գեղարվեստական խոսքը՝ պոեմի կառույցին ու բովանդակությանը հաղորդելով առավելագույն ամբողջականություն: Սրա շնորհիվ գերազանցապես սիրո գեղեցկությունն ու ողբերգությունն պատկերող պոեմը Հետագայում վերածվել է նաև ազգային ողբերգություն և նպատակազրույթներ մարմնավորող Համապարփակ ստեղծագործության:

Հովհ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմի առաջին(1892) ու վերամշակված (1902) տարբերակները Համեմատելիս նկատում ենք, որ մեծ լուսեցին զբեթն երեք անգամ կրճատել է իր պոեմի ծավալը՝ բեռնաթափելով ու Հեռացնելով նույնիսկ գեղարվեստական ինքնուրույն արժեք ներկայացնող ամբողջական հատվածներ, անհրաժեշտ կրճատումներով մաքրելով «ավելորդություններից» և ոճական շտկումներով բյուրեղացնելով՝ այն հասցրել գեղարվեստական կատարելության: Այս պարագայում միանգամայն բնական հարց կարող է ծագել. Հովհ. Շիրազը ստանյակ վերամշակումների ընթացքում, Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործական փորձին հակառակ, նոր Հավելումներով ու լրացումներով է ծավալի զբեթն եռապատկումով «Միամանթո և Խշեղարն» պոեմն արդյոք չի՞ ծանրաբեռնել ավելորդություններով կամ նրան չնորոգչանակող Հատված-

ներով ու այդպիսով խախտել նախնական Համաչափությունները և դրանով չի՞ խաթարել երկի ավանդական դիպաշարն ու վնասել երկի գեղարվեստականությանը:

Դժվարին այս հարցադրումը պարտավորեցնում է կատարել պոեմի մեկուկես տասնյակ տարբերակների համեմատական լուրջ քննություն՝ պարզելու Համար մշակումների ընթացքում Հեղինակի կատարած փոփոխությունների՝ Հավելումների կամ կրճատումների բնույթը, ինչպես նաև նրանց զազափարական ու գեղագիտական արժեքը վերջին տարբերակի գեղարվեստական ամբողջության մեջ: Այդպիսի անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար ուսումնասիրություն մեզանից առաջ փորձել են կատարել երեք պրոֆեսորներ՝ զրականագետներ Սողոմոն Սողոմոնյանն ու Սուրեն Աղաբաբյանը և լեզվաբան Սենեքերիմ Մելքոնյանը⁵²:

Ս. Սողոմոնյանն իր «Հովհաննես Շիրազի բանաստեղծական արվեստը» ծավալուն ուսումնասիրությունը գրել է 1954-62 թթ. և նրանում զգալի տեղ է հատկացրել այս պոեմին. փաստորեն նա առաջինն է մեղանում կատարել պոեմի Հինգ տարբերակների համեմատական քննություն և լրամշակումների ընթացքի խոր ուսումնասիրությանը արդարացիորեն կուսել, որ այդքանից հետո «Հեղինակը նորից է անդադարառելու «Միամանթո և Խշեղարն» պոեմին» նոր վերամշակման Համար»⁵³ (ընդգծ.- Ս. Մ.):

Եթե նույնիսկ վիճարկելի են նրա որոշ դրույթներ ու դիտողություններ, ապա դրանցից շատերն ընդունելի են եղել

⁵² Տե՛ս Ս. Սողոմոնյան, Ժամանակակից հայ բանաստեղծներ, զորո երկրորդ, եր., 1967, գլուխ երրորդ, էջ 47-72; Ս. Սելյենյան, Գովհաննես Շիրազի «Միամանթո և Խշեղարն» պոեմի ստեղծագործական պատմությունից, «Արվեստ և Ժամանակ» (Խաչաք Ղյուրուց), Գյումրի, 2009, թիվ 1 - 2, էջ 48-54:

⁵³ Տե՛ս Եվ. ալյա., էջ 72:

նույնիսկ Հեղինակի՝ Հ. Երբազի համար, որ նկատում ենք 1954 - 57 թթ. լրամշակումներում: Ըստ երևույթին, անձնագրի մտերիմ լինելով, քննադատն ու բանաստեղծը համախ են իրենց հանդիպումներում քննարկել ստեղծագործական բնույթի, այդ թվում նաև «Սիրամանին և Խջկարեն» պոեմի հետ կապված հարցեր: Դրա վկայությունն է հետևյալ խոսույն փաստը: Լովհ. Երբազին նվիրված առաջին ծավալուն և խորունկ ուսումնասիրությունն ավարտելուց հետո գրականագետն իր տանը տեսել է բանաստեղծի շատ կարեւոր Հետևյալ նամակը, որը խելամուտքն գրել է իր աշխատության վերջում:

Մեր խորին համոզմամբ՝ հատուկ ուշադրության է արժանի ստորե ներկայացվող նամակի չափածո հատվածը՝ որպես գրական փաստ: «Մի անգամ ուշ երեկոյան տուն գալով, - գրել է Ս. Սողոմոնյանը, - գրասեղանիս վրա տեսա ծոցատանրի՝ ծայրը պատռված մի թերթիկ հետևյալ գրությունը. «Զգիտե՛մ ինչու չես ուզում ինձ հանդիպել. - գրել է Հ. Երբազը: - Վախենում ես գուցե խոսուսումնազանցությունդ խուսվելուց: Բայց ո՛չ, հանդիպիր և «Ս. Խճկարեն», և՛՛՛՛՛ հնարավոր է, բեր: Գոհոր վերամշակում եմ՝ պետք է հիեր: Ենդիրս չմերժես.

... ո՛վ քննադատ,

Վազված սրտիս հո՛վ քննազատ,

Կամ թե խաղաղ սիրոց վառող

Դու կրակե բո՛վ քննադատ, -

Այնպես արա, որ ստե՛ն քեզ՝

- Ա՛յ քեզ խելիքի ծով քննադատ»²⁴(Ենդր. - Ս. Մ.):

Ընդգծվածներինց երևում է, որ բանաստեղծն ու քննադատը իրենց նախորդ հանդիպումներում քննարկել են նաև «Սիրամանին և Խջկարեն» պոեմը և խոսել նոր վերամշակման անհրաժեշտության մասին: Իսկ թե ինչու էր քննադատը խու-

սափում բանաստեղծին հանդիպելուց կամ ի՛նչ «խոսուսումնազանցություն» մասին պիտի խոսվեր՝ դժվար էլ ենթադրել: Ս. Սողոմոնյանը, ճանաչված քննադատն ու գրականագետն լինելով, ժամանակին նաև խորհրդային կուսակցական բարձրաստիճան պաշտոնյա էր, եղել է նաև կոմկուսի Երևանի քաղկոմի քարտուզար, հավանաբար, նա Հ. Երբազին խոստացած է եղել իր Հեղինակությանը ու կուսակցական լուսկենրով ազնվորեն աջակցել նրա ստեղծագործությունների սպազրությունը, բայց կուսակցական ու զաղափարական արելիքներն անկարելի են զարժրել տված խոստումների կատարումը, ուստի և խուսափելը բնական էր: Բայց անհերքելի է, որ նույն Ս. Սողոմոնյանն իր ուսումնասիրությանը խորհրդային սարիներին կերակրել է Հ. Երբազ բանաստեղծի ամենինց ընդարձակ ստեղծագործական ղեկմանկարը՝ այդ ինքնատիպ ու խորապես ազգային բանաստեղծին ստալոլ ժամանակին համար համարձակ բնութագրումներ: Հենց նա էլ քննարկվող պոեմի 1954 - 57 թթ. տարբերակների վերլուծությանը արժանի է երկը և արձանագրել այն իրողությունը, որ Հ. Երբազը բանահյուսական սիրային պարզ ավանդազրույցին, իր պոեմի առաջին տարբերակների թերություններին ինչպիսիսի առ քալ շուկումով, հավելումներով ու կրճատումներով, զրվակների տեղափոխումով կոմպոզիցիոն կառույցն առավել կու՛ռ զարմնելով, լեզվաճական բարեփոխումներով ստեղծել է նորապույն ժամանակների՝ թեմայով ազգային-Հայրենասիրական, ժանրով քնարականիական, բովանդակությանը փիլիսոփայական և գեղարվեստական կատարելության ձգտող գլուխգործոց պոեմներից մեկը:

Ընդգծենք նաև, որ այս գրականագետը չէր կարող անգրադատնալ հետագա՝ 1970, 1979 և 1984 թթ. լրամշակումներին, քանի որ ինքը վախճանվեց զրանց հրատարակումից առաջ: Սակայն այդ քննադատը, ինչպես ասացինք, Հեղինակի հետ ունեցած առանձնատրույցներինց ու քննարկումներինց կանխատեսում էր պոեմի նոր ու առավել հիմնավոր լրամշակման ան-

²⁴ Լույս տեսնում էր 227:

խուսափելիությունը, մի բան, որ Հեղինակն ինքն էլ էր գիտակցում, սակայն կային դժվար լուծելի գեղարվեստական խնդիրներ, որոնց Հասունացումը տևական ժամանակ ու նպատակովոր պայմաններ էր պահանջում:

Լեզվարան-ոճագետ պրոֆ. Ս. Մելքոնյանը, որ տասնամյակներ շարունակ բարեխղճորեն ուսումնասիրել է Հայ բանաստեղծների ու մանավանդ Շ. Երսուզի ստեղծագործության լեզվի ու սեփ խնդիրները, պոեմի ավելի քան տասը հրատարակությունների համեմատական քննությունը ոչ միայն բնութագրել է լրամշակումների ընթացքում կրած խմբագրական-ոճական փոփոխությունների դերը նրա գեղարվեստական կատարելության ճանապարհին, այլև լուծել է գրականագիտական լուրջ հետաքրքրություն ներկայացնող մի էական խնդիր՝ ուրվագծելով պոեմի բովանդակային ու գաղափարական հարստացման ընթացքը տարբերակից տարրերով: Անշուշտ, այդ քննությունը կատարելիս նրան գերազանցապես հետաքրքրել են լեզվական-ոճական խնդիրները, որոնց վրա էլ կենտրոնացել է:

Մենք ես, պոեմի տարբերակների քննություն կատարելով, նկատել ենք իրոք հետաքրքիր այն օրինակափոխությունը, որ Շ. Երսուզը, պոեմի 1942 թ. հրատարակությունից սկսած և Հասունացան վերջին տարբերակներում, ավանդական գիպաչարին էական հավելումներ կատարելով, Հայրենի բնության մեջ Հերոսների սիրո գեղեցկությունն ու վեհությունը պանծացումով, աղնիվ ու անազարտ զգացումներների բարձրարժեք մարմնավորմամբ, մարդկայնորեն գեղեցկի ու ողբերգականի Հավաղություն ընդգծումով՝ գեղալիտականի Հեռ միասին աստիճանաբար ավելի խորացրել է ազգային-Հայրենասիրական ու գաղափարական խնդիրների արժարժումները: Պայտելի էակի ու Հայրենիքի Հանգեպ նախագես սիրո համակուռություն ստեղծելով, իսկ վերջին տարբերակներում նույնիսկ վերջինիս գերակայությունը հիմնավորելով՝ Հեղինակն իր «Մեխանիստ և

Խեղդարե» պոեմը, բազմաթիվ այլ ստեղծագործությունների Հեռ միասին, նպատակամղված դարձրել է մեր ժողովրդի պատմական Հիշողության ու ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, Հայության նոր սերունդների գիտակցության մեջ ազգային իրավունքների ճանաչման ու ամրակայման, բունագլխով պատմական Հայրենիքի պահանջատիրությունը շեփոթելու միջոց՝ պատկերավոր խոսքի ներգործունեությունը գործողացնելով մտքի և զգացմունքի ներդասակությունը:

Պրոֆ. Ս. Մելքոնյանն իր Հիշող աշխատության մեջ, երկի վերամշակման տևական գործընթացը հիմնականում ընդունելի կերպ տարբեր փուլերի բաժանելով, արտաբնուստ ճիշտ թվացող այն վիճահարույց սեսսիան է Հայտնել նաև, թե բանաստեղծը վերամշակումն իրականացրել է խորհրդային երկրում ազատ խոսքի թույլատրելիության տարբեր չափերին ու աստիճաններին համապատասխան⁵⁰: Սակայն, մեր խորին Համոզմամբ, խնդիրն այսպես ներկայացնելը, մեզմ ասած, քիչ է մտա ճշմարտությանը Հենց այն պարզ պատճառով, որ Լույճ. Երսուզը Համազգային խնդիրների արժարժման իմաստով անվերապահ առաջամարտիկ էր ու առաջնորդ: Իրականում այդ բանաստեղծը ո՛չ թե սպասել է պետական որևէ թույլտվության ու Հրահանգի կամ հարմար ժամանակի ու բարեպատեհ առիթի, այլ ընդհակառակը, Հենց նրա՝ բարձրացրած ազգային խնդիրներն են խորհրդային կուսակցական մարմիններն ու անվերպ գործող պետական զրահատարակական մեքենան մերժել կամ ըստ Հարկին թույլատրելի՝ կրճատելով անթույլատրելի արտահայտություններ, պատկերներ, Հատվածներ, անգամ արգելելով ամբողջական ստեղծագործություններ:

Ընդ որում, թույլատրել են Հատկապես այն գեպերում, երբ Խորհրդային Միության ու Թուրքիայի միջև ծագած է ե-

⁵⁰Տես նույն տեղը:

զիչ որևէ անհամաձայնություն կամ նրանց հարաբերություններում առաջացել է, թեկուզ ժամանակավոր, նկատելի ստանություն: Մնացած բոլոր դեպքերում կա՛մ արդենլն են շ. Շիրազի որևէ գրքի կամ առանձին ստեղծագործության տպագրությունը, կա՛մ նա իր ազգային այս ու այն անթույլատրելի գաղափարը հնարամտությամբ թաքցրել է այլարանական պատկերներում, կա՛մ արքայատիրոջ անկողնից դուրս բերելով:

Հնաշարենցյան ժամանակներում իր բանաստեղծություններում ու պոեմներում, առ նաև Ս. Մելիքոյանն է հավատում, հայության ճակատագրին առնչվող խնդիրներ արծարծելու իմաստով առաջնությունը գափնին ստուգապես է. Շիրազին է պատկանում: Բոլոր մեծ արվեստագետների նման՝ նա հավատում էր զեղարվեստական խոսքի ներգործող ուժին և նրան չզրտակցեր իր պատմական առաքելության կարևոր նշանակությունը հայոց պահանջատիրության ու սերունդներին հայ ողով դատարարակեցու գործում, այս լինի այդքան հետևողական ու նպատակասյաց և էլ էր հայանվի խորհրդային պետության հատուկ հսկողական ուշադրության կենտրոնում:

Համայնագրական պայմաններում մեծ հաջողություններ էր սիրո զգացմունքի և ազգային-հայրենասիրական մտորումների, ավանդական թեմաների բանաստեղծականացումը: Անձնական քնարերգության ու հայրենացիության գունդերի քննադատության գաղափարը էլ էր խնայում ոչ մեկին: Իսկ 1935 թ. անցյալին դիմելու և «Նացացած» ու «արհամարհված» բանահյուսական նյութի մշակմամբ «Միամանթո և Խջեղարի» տպագրությունն իրոք որ հասնեին հակաակ գեղարվեստի և հերոսության պես պես էր: Առաջին իսկ տարրերում միավորված էին թե՛ գեղեցիկ ու ողբերգական սիրո անկասելի հոսանքը, թե՛ կրոնայուղ հայրենիքի զեղարվեստական պատկերը՝ դեռևս սաղմնային վիճակում (պոեմի հերոսների գործողությունն վայր, ինչպես «Սարն Սիփանն» երգում, դեռևս մատ-

նանչված էր միայն Սիփան սարը՝ որպես Արևմտյան Հայաստանի խորհրդանշան):

Խորհրդային իրականության գաղափարական պարտադրանքներին անհարկ այս թեմաներն արծարծելու պատճառով էր նաև, որ 1930-ականներին շեքերցին ո՛չ Ջարենցին ու Բալիսեցին, ո՛չ Մահարուն ու Քոթոլենցին, ո՛չ էլ Ջ. Նասանին ու մյուսներին: Իսկ շ. Շիրազին, ինչպես ինքն է տարբեր աթիթներով խոստովանել, այդ ժամանակներում փրկել են միայն պատանի տարիքը, Վ. Ալազանի և Ավ. Իսահակյանի բարյացակամությունն ու հովանավորությունը:

Գոեմի բովանդակային հարստացման ու զեղարվեստական զորեղացման առաջին շրջափուլն, այսպիսով, սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին՝ 1942 թ. վերամշակումով, որը լույս տեսավ բանաստեղծի «Երգերի գիրք» ժողովածուում: Գրահրատարակչության պատմության մեջ հազվի թե գտնվի մի նախօրինակ, որ մեկ գիրքը երկու մասերի համար ունենա առանձին խմբագրություն: Փոքրադիր ու ոչ ծավալուն այդ գիրքը իրոք ունեցել է երկու խմբագիր՝ Ռուբեն Ջաբյան և Ավետիս Իսահակյան: Ընդ որում՝ խմբագիրների անունները նշված են տարբեր էջերում: 4-րդ էջում՝ բանաստեղծություններից առաջ, նշված է՝ «Խմբագրեց Ռ. Ջաբյան», իսկ 62-րդ էջում՝ «Միամանթո և Խջեղար» պոեմի տիտղոսաթերթի գարծնբերան գրված է՝ «Խմբագրեց Ավ. Իսահակյան»:

Առաջինը, որքան էլ ճաշակավոր էր ու աշխուրջ զգուշավորությամբ, խմբագիր էր միայն բնարական բանաստեղծությունների համար, իսկ նույն գրքում տպագրված «Միամանթո և Խջեղար» պոեմի խմբագրումը, այսինքն՝ նրա տպագրության ողջ պատասխանատվությունը, ստանձնել էր Ավ. Իսահակյանը: Խորհրդային տարիներին Վարպետի հայրենասիրական գործունեության բարձրագույն գրեթե ամենամեծ մեկը շ. Շիրազը համարում էր հենց իր պոեմի խմբագրումն ստանձնելու խիզախությունը:

Գորուսյալ գրախոսավարի՝ Արևմտյան Հայաստանի մեծ ու փոքր լեռնազագաթների՝ Մասիսի, Սիփանի, Մոզմասարի, Աւեստի, Վարագի, Նեմրուժի, Գրգուռի, Անդուկի, ինչպես նաև Վանա ծովի ու Նազուկածովի, Հայոց ձորահովիտների, գետերի ու աղբյուրների վկայաբոլուսմանը, նրանց գեղարվեստականացումը 1942 թ. և հետագա լրամանկումներում ամենեւին էլ ինքնանպատակ չէին: Գրանք, պոեմի հերոսների գործողության միջավայրի պատկեր լինելուց բացի, ինչպես Արզումանի, Բաֆուսի, Թուսմանյանի, Իսահակյանի, Զարենցի մի շարք երկերում, ունենին Հայրենագիտական կարևոր խորհուրդ և դերակատարություն. դրանք ուղղակի Հայոց հին ու նորագույն պատմության, աշխարհագրության բացառիկ դասեր էին և Հայության հին ու նոր սերունդներին հիշեցնում էին ցավալի կորուստների կարտան ու կսկիծը և նրանց գիտակցության մեջ արթնացնում գերազարժի Հույսը: Երկրորդ՝ Ավ. Իսահակյանի խմբագրած «արքերակում» արդեն տեսնում ենք որոշակի ենթատեքստ պարունակող Սիփան, Վանա ծով, Գրգուռ աշխարհագրական տեղանուններով ստեղծված խոսուս պատկերներ: Եթե պարզ քննադատների մեջ գործածված տեղանունները վտանգավոր չէին, ինչպես՝ Սիփան սարը դանդաղ Հազավ դիշերվա սև յափուկներն, անգամ Սիփան սարի դուխն արծաթ ահա ոսկու փայլ առավ և այլն, ապա մտառ կարելի է ասել՝ նույն չեզոքությունը չունեն հետևյալ տողերը, ուր նույն Համատեքստում Սիփանն արդեն ունի բոլորովին այլ նշանակություն.

Եվ նույն գիշեր Սիփան սարը հովիվ տեսավ ուրիշին,
Սիամանթոն սարից իջավ, աչքը՝ սար մշուշին:

Վշտով անպից Սիփանը սև, աշնան թուխպերն իջան վար,
Երբ Հեռացավ հով զողանից Սիամանթոն վշտահար...

... Սերն էլ այն է, որ Հեռանա՝ չմոռանա սիրածին,
Եվ սիրահար Սիամանթոն ահա Հեծավ դարձի մին:

Հեծավ, բշեց դեպի Սիփան, դեպի գիրկը իր սարի,
Դեպի կարկան իր կարտած հայրենապաղ աղբյուրի:

Հասավ, ու թուխ դեմքին դիպավ չունչն իր աղիզ Սիփանի,
Սիրտը բացվեց, հոդին լցվեց ծաղկոնց բույրով Հայրենի:

Տեսավ դուռի աղբիկներին, ինչպես ծանոթ ծաղիկներ,
Բայց նրանց մեջ թաղնե չկար, ու պաղ էր սարն ու անաբ:»⁵⁶

Հ. Շիրազի մի կարևոր խոստովանությունը, որ ներկայացնում ենք ստորև, մի կողմից նրա յուրատեսակ «արտացոլման տեսություն» հետաքրքիր մեկնաբանությունն է, մյուս կողմից՝ իր ուսուցչի՝ Ավ. Իսահակյանի՝ խորհրդային ժամանակների Հայրենասիրական գործունեության մի գրվագի բնութագրումը. «Սիամանթոն և Խջեզարե» պոեմը Արարսի այս ափին գրված «մեծ Հայելի է», որն արտացոլում է այն ափը՝ «ողջ Արևմտյան Հայաստանը՝ իր Վանով ու Վանա ծովով, իր Սիփանով և Աղթամարով, իր Սասունով ու Նազուկածովով, իր նեմրուժով ու Գրգուռով, իր Արածանիով ու Եփրատ-Տիգրիսով, իր Սիսով ու Մասիսով: Եվ ահա խմբագրող հանել էր գրքից պոեմը: Չէր ստորագրում, որ գիրքը տպագրվեր: Ես բողոքեցի, և դարձյալ Իսահակյանն էր, որ քաջություն հանձն առավ պոեմի նավը հրել դեպի կյանքի ծովը: Ես այս բանը համարում եմ մեծ բանաստեղծի Հայրենասիրության գերուխտ գորգի Հիմնաքիչերից մեկը»⁵⁷ (ընդգծ. - Ս. Մ.):

Հետաքրքիր է, որ 1947 թ. Հրատարակության մեջ Հեղինակը նախադիքով էջում, ինչպես դրամատիկական երկերի նշագրումներում, ներկայացրել է իր հերոսներին, ազից պոեմի որոշ Հիմնաբառերի և Արևմտյան Հայաստանը խորհրդանշող տեղանունների բացատրություններ.

⁵⁶ Հ. Շիրազ, երգերի գիրք, Քայնտեսա, Եր., 1942, էջ 74, 78 - 79:

⁵⁷ Տես Հ. Շիրազ, Սիփանի իմ արժի կարծիք, Եր., 1984, էջ 64:

Սիամանթո - լեռնական Հայոց դու անուն

ԽՂեղարի - Ջարեհ բեկի ազնիվը

Այծենակած - իսկական Հայերենը՝ յափունջի

Բարո - Հայրիկ

Մալու - սիրտը կտորած

Խուդան - ճակատագիրը - աստված

Մարս - եղնիկ

Ղուլ - ծառա (տարերում հոտաղ)

Թառլան - աղիղ, արծիվ

Ճան - վեգ

Խենջար - գաշույն

Սիփան, Ասնոս, Գրդուս, Մովսաար, Վարազ լեռ -

Սասունի, Վանի, Մոսիսի շրջակայքի իրար նայող բարձրագագաթները:

Կարելի է ասել՝ նորագույն շրջանի Հայ գրականության մեջ Ջարենցի հանրահայտ ու զաղտնազրկած պատգամախոսության և բակուեցյան «Միրանի փող» պատմվածքի անմեջական արձագանքն ու շարունակությունն էր Վ. Շիրազի «Սիամանթո և ԽՂեղարեն» իր զաղափարական ու գեղագիտական խիզախ հաղագրումներով: Պոեմի գլխավոր հերոսը հովիվ Սիամանթոն, որը աղգային պատկանելությանը Հայ է, դարձել է այդ հաղագրումները կրող մի հզոր գեղարվեստական ընդհանրացում, որը մարմնավորում է իր պատմական Հայրենիքից զրկված Հայության ճակատագիրը, նրա իղձերն ու ձգտումները: Նա նախապես ոչ միայն սիրահարված է կիսաջայ կամ կիսաքրդուհի ԽՂեղարենին, այլև Հայության պատմական բնօրրանին, ավելի ճիշտ՝ այդ երկուսի միասնությանը:

Մեծ ոճբազոր՝ Ստալինի մահից հետո երկու տարում 1954 - 55 թթ., Հովհ. Շիրազի պոեմն ունեցավ չորս լրամշակված հրատարակություն: Նրա մի տարբերակը այն ժամանակների գերասանական լավագույն ուժերի ջանքերով հրատարակ

որեն բեմադրվեց Հայաստանի ռադիոյով: Արևմտահայաստանից բռնազաղթած, իրենց կորցրած ծննդավայրի ու պատմական Հայրենիքի կարոտով այրվող Հայության ու մանավանդ վասպուրականցիների, սասունցիների ու մշեցիների համար իսկական մշակութային տուն էր այդ պոեմի բեմադրության յուրաքանչյուր հաղորդումը, երբ գյուղերում հավաքվում էին ռադիո եղած տանը կամ գյուղի՝ բարձրախոս ունեցած հրապարակում, և հիացմունքով ու հափշտակությանը ըմբոշխունում էին երգախառն հրաշալի ասմունքով հնչող պոեմը:

Խորհրդային ժամանակների ազգագրային քննադատությունը չուշացրեց այդ պոեմը վարկաբեկելու և նրա բացառիկ ժողովրդականությունը միայն ռադիոյի ռադիոբեմադրանքի մեջ և զերասանների վերադրելու իր ձախող փորձը: Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի մի պատասխանատու աշխատող՝ Լը. Գրիգորյանը, գրական ճաշակից ոչ ամենևին զուրկ մի մարդ, կոմունիզմի զաղափարախոսության ու սուտ ինտերնացիոնալիզմի գիրքերից կուսակցական-քաղաքական պատվեր էր կատարում պոեմն և նրա հեղինակին վարկաբեկելու իր ախուր ու անփառունակ առաքելությամբ: Կարծես 1950-ական թթ. կենտրոնի հարություն էին ասել Ջարենցի 1920 - 30-ական թթ. քննադատները՝ տակնուվրա անելու գրական հշմարտ գեղեցկությունները և քաղաքական ծանր ժողդարանքներով ու անհեթեթ պիտակավորումներով քարկոծելու նրա մեծատաղանդ հեղինակին: «Սիամանթո և ԽՂեղարեն» պոեմն այդ քննադատող ոչ ավել ոչ պակաս համարել է «զաղափարական-քաղաքական լուրջ ձախողում», «իդեալիստական անհեթեթություն», «մասալար անմտություն» և «հեղինակի քաղաքական անզրագիտություն» (ինքը մանավանդ քաղաքականապես ու մասնագիտորեն շատ էր գրագետ. դրա համար էլ պնդում էր, թե ռադիոբեմականացման մեջ հեղինակային խոսքը ոչ թե նախաստեղծ է. Շիրազին է, այլ... զիկուր-խոսնակները, սենեպ-Հրաչուհի Ջինանյանները, իսկ պոեմի ժողովրդայնության

գաղտնիքն էլ իբր թաքնված է սեփարի և մոնտաճոդի հմտության մեջ, որոնք, որպես թե, վարպետորեն սղել են ավելորդություններն ու տաղտկալի երկարարանությունները»⁵⁹ և այլն, և այլն:

Այնուամենայնիվ, այդ օրերին էլ գտնվեց լուսամիտ ու համարակ մի քննադատ՝ Հր. Թամբաջյանը, որը «Ընդգեմ սուրյակտիվ քննադատության» խորագրով պատասխան հոգեվածով (1956 թ.) պարզում էր աշառու և միտումնավոր քննադատության պղտոր ակունքներն ու հեղին նպատակները:⁶⁰

Եվ իբրք, սուրյակտիվ այդ քննադատությանը հակառակ՝ 1957 թ. պոեմը նոր մշակմամբ ու մեծ տպաքանակով պատկերազարդ հրատարակությանը հրամայեց հանրությանը: Պոեմի երգվող բազմաթիվ հատվածները, որ մեղեդիավորել էին Ա. Մերանգույանն ու Վ. Բալյանը, նույնիսկ ամբողջ պոեմը երգվելով շուրթից շուրթ էր անցնում⁶¹, որովհետև իսկապես մտքի ու զգացմունքի ներդաշնակության ստեղծված սրտի երգ էր: Պոեմի պահանջարկը իսկապես մեծ էր. 1970 թ. 50 000 օրինակով տպագրվելուց հետո էլ 1979 թ. Գր. Խանջյանի նկարազարդումներով հրատարակվեց նախավերջին մշակումը՝ 60 000 տպաքանակով: Պոեմն արդեն վաղուց թարգմանվել էր աշխարհի տասնյակ լեզուներով ու հիացական գնահատականների արժանացել Հայրենի և օտար բազմաթիվ գրական մտավորականների կողմից: Ավ. Խահազանյանի խորին համոզմամբ՝

այդ պոեմն արժանի էր զրգվելու կազմվելիք համաշխարհային գրական գունդերի մեջ, իսկ «խորհմաստ «Բիրլիականի», ծագկաբույր «ԽՆԿարքի» և մյուս պոեմների ու բանաստեղծությունների կախարհը հեղինակը հետհոկտեմբերյան ամենամեծ հայ լիբրեյն է»:

«Արամանթո և ԽՆԿարեն» միայն ազգային երևույթ չէր. նրանով հիացած էին ֆրանսիացիներն ու ասուները, լեհերն ու չեխերը, ուկրաինացիներն ու արաբները, պարսիկներն ու վրացիները, մերձբայթյան ժողովուրդներն ու քրդերը: Ձեռք թարգմանչուհի Յանա Շարորըլը գրել էր. «Շիրազի «Արամանթո և ԽՆԿարեն» պոեմը... ինչ քնարերգություն, ինչպիսի՜ պատկերավոր լեզու, անկրկնելի լիբրիկա... Արևելքի մեծագույն ստեղծագործություններից մեկն է սա»:

* * *

Արժև հիշել նաև պոեմի արար թարգմանիչ՝ Նիգար Խալիլի խիստ բնութագրական խոսքը, որը նա Հենց Հայերենով մակագրել է պոեմի՝ հեղինակին նվիրած արարերին թարգմանության տպագիր օրինակի վրա. «Աիրելի Հովհ. Շիրազին. Ձեզ կուղարկեմ Ձեր անմահ «Արամանթո և ԽՆԿարեն» արարերին թարգմանությունը: Կհուսամ հաջողակ ըլլալ փոքրիս մեջ՝ հանդիսանալով կամօրջ մը հայ և արար գրականություններու միջև»:

Պոեմի տարբեր հրատարակությունների պարզ համեմատությունն իսկ պարզում է, որ վերջին մշակումներում հապսուրեղավորվել է գեղարվեստական գառակը, խորացել է ողջ պոեմի բովանդակությունը, հարստացել նոր շերտերով, նոր նրբերանգներով ու գույներով, որոնք համահարթ, եղել են հեղինակային նախնական մտահղացումներում: Առաջին տարբերակները՝ 1947 թվականինը ներառյալ, երեք երգից էին կազմված, 1954 թվականինը՝ արդեն ուներ երեք զլուխ և վերջինն զլուխ, իսկ վերջին՝ 1970, 1979 և 1984 թթ. հրա-

⁵⁹ Տես Գր. Գրիգորյան, Գրական ակնարկներ, եր., 1955, էջ 152-183:

⁶⁰ Տես Գր. Թամբաջյան, Գրական ուղիներում, եր., 1961, էջ 278-284:

⁶¹ Օրինակ՝ 1966 թ. աշանդ Աշտարակի շրջանի Ազգային գյուղում, որի այսօրվա քնակիների մեծ մասի նախնիները Արևմտյան Հայաստանի Աշտուկի գավառից են, լսելով գյուղացիների՝ արքան ամբողջ պոեմը միայնաց շարունակելով երգելը, Գ. Շիրազն ինքն էլ էր գարնացել ու ակամքիս ասաց:

— Ի մեջ, ուրիշն ասեր լի հավատա, կանոնիս ամբողջ պոեմն իրենք մեղեդիավորել կերպն, որքան ծիշու լի պոեմիս վրա եղան տասնպեչև, Խ ու արդուները: Երևանում լսեմ ու իմանամ կկատարի: Այս է բուն ժողովրդականությունն ու ժողովրդասերությունը: Թճնադատմեն ու գրավանդայան տեսարանները թող գալ տեսնին, հետաքրքիր է ի՞նչ պոետ ասե՞ն Ս. Ս.:

տարակուսյուններն արդեն տասներեք զլուխ ունենին (տասն-մեկ զլուխ՝ զուսմարած նախափերջին ու վերջին զլուխները): Չորս նրկատղ տուն էլ ավելացել է նախերգանքին, որը վերջին տարրերակուս ունի 28 տող՝ նախկին 20-ի փոխարեն:

Ծափից «Միամարտ և կերպար» պոեմի արտա թարգմանիչ Եղգար Խաչիչը

Արդ, ինչ են տվել պոեմին վերամշակման ու խմբագրման ընթացքում ավելացված մասերը, և ինչպե՞ս են նրանք ներգաղչանակվել պոեմի ընդհանուր Հյուսվածքին:

Միսենք նախերգանքից: Գոեմի նախերգանքը, ըստ Հայտնի տեսության, այն սկզբնական Հատվածն է, որի մեջ Հեղինակն ընդամենը ակնարկում է պոեմում ծավալվիլիք բուն գործողությունները՝ ընթերցողին Հոգերանորոնն ու գեղագիտորեն նախադասարաստելով պատկերվիլիք իրադարձություններին: Այդպիսին է նաև «Միամանթու և Խջնգարն» պոեմի նախերգանքը: Գոեմն բոլոր տարրերակներում ակնարկվում է Թուրքիայի բունազգայնաց Արևմտյան Հայաստանում՝ Միփանա տարերում,

Վանա ծովի գեղատեսիլ եզրերներին երազներով իրար գտած, բայց «անապատի բերանն ընկած երկու կաթիլի ջրի պես կորած» սիրահարների անհույս սերը, որը վերամղում է ցավալի ողբերգության: Ահա՛ վաղ տարրերակներից մեկը, որն ընթերցողին տանում է դեպի գործողությունների վայր, դեպի երազների նվիրական երկիր:

Եյա նորից Միփանն ի վեր, որ ի՞մ երգի սափորով

Միքո ոսկի աղբյուրներից պաղ ջուք սուննեմ ջերմ սիրով:

Վերամշակված վերջին տարրերակում բառապատկերային խմբագրումներով ու հավելումներով հին տարրերակների համեմատությամբ պոեմի թե՛ նախերգանքում, թե՛ զլուխներում իրոք կատարվել են լուրջ բարեփոխումներ: Դրանք արժեքավոր են բովանդակային ու գեղագիտական նպատակալացության իմաստով և այնքան են ներգաղչանակ ընդհանուր Հյուսվածքին, որ թվում է՝ Հենց սկզբից էլ գրված են եղել միասնաբար ու հնազգայի ներմուծումներ չեն: Մակայն անկասկածաբար Հայտնիված գրավոր ու բանավոր կարծիքներից, թե Հ. Շիրազն իբր վերամշակելով փչացրել է իր պոեմը, ակնհայտ է լրամշակմամբ պոեմի գեղարվեստական որակի բարելավման իրողությունը. քնարաէպիկական պոեմը մի ողբերգական սիրո պարզ պատմությունից սասեհանաբար վերածել է Հայրենագիտական ու Հայրենասիրական Հզոր ու բարձրարժեքա Համանվագի:

Գոեմի Հերոս Միամանթուի ազգությամբ Հայ լինելն ընդգծվում է արդեն երկրորդ տարրերակում (1942), երբ պատերազմական իրավիճակը խորհրդային ազգային գրահանություններին տվել էր որոշ ազատություններ ու ցուցումներ՝ ժողովուրդների պատմական անջայտ Հերոսական գրգռվածների պատկերման և Հանուն Հայրենիքի մարտնչած որոշ ազգային Հերոսների կերպավորման իմաստով: Առաջին տարրերակներում, ըստ սկզբնաղբյուրի, պոեմի Հերոսներն իրար երազով գտել էին «սուրբ սարերում ցողալազ»... մինչդեռ վերջիններում

արդեն Միամանթոն ու ԽՊԿարեն, բանաստեղծին այնի գալով, նրա կուրծքն են մտնում «աչքերի դարպասով» ու իրենց Հետ տանում զեպի Հայության երազների այխարհը՝ պատմական բնօրրան, ուր դատեման ճակատաբիրը նրանց նորափթիթ սերը պատկում է «լուկ փշով»:

Հողի տարան զեպի Սիփան, զեպի ծովան իմ Վանա,
Տարան զեպի գրափոփառուր բաթունքները Սիփանա,

Տարան ուխտի աղբյուրը սուրբ, տարան մինչև Ախիմամբ,
Որ չթողնեմ՝ զեթ իմ երգով՝ սիրո մեր ուխտն անկատար...

... Բայց թե՛ եկեք, ո՛վ աղջիկներ, եկեք Սիփան ձեզ սանեմ,
Գեթ երգի մեջ՝ ասովամային սիրո ճամփան ձեզ Հանեմ:

Ում սրտի մեջ զեռ դատարկ է սիրո սափորն Հայրենի՝
եկեք տանեմ ձեզ Վանա ծով, որ աղբյուրն է Սիփանի:

Մինչև 1957 թ. հրատարակությունը ներառյալ՝ պոեմի առաջին զուտն սկսվում էր «Սիփան սարը Հազավ զանդազ գիշերով սև յափունջին, Ու մակաղեց Միամանթոն Հոտը սարի մի լանջին» առդրեով: Իսկ սա նշանակում է՝ 1970 և 79 թթ. տարբերակներում են ավելացել առաջին երկու և բոլոր մյուս այն զուտները, որոնք բացակայում էին նախորդ հրատարակություններում, ինչպես նաև Հեղինակային խմբագրմամբ ու լրամշակմամբ այն փոփոխությունները, որ կրել են նախորդ տարբերակներում արդեն երգած զուտները: Սակայն այդ Հավելումները եղած Հին շինության վրա նկատվող նոր կարկատաններ չեն, որովհետև Հեղինակը, քանդելով նախկինը, թե՛ ճարտարապետական ավելի ընդարձակ ու ընդգրկուն կառույց է Հյուսիս նախորդ մշակումների լավագույն մեղքերումները պահպանելով զեղարվեստական առավել ընդարձակ տարածքում և թե՛ զործածել է նախկին Հորինվածքին Համապատասխան շինանյութ՝ ճարտարապետաշինարարական ըմբռնումով՝ քար ու շաղախ, ամրաններ, Հենասյուներ ու աստղած, քիվեր ու կամար-

ներ և այլն: Գրեթե այսպես է ստեղծվել պոեմի զեղարվեստորեն կառարչալ նոր կառույցը կամ, ինչպես Լևոն Շանթը կասեր՝ «բանաշյուսական ճարտարապետությունը»: Միայն այս կերպ էր Հնարավոր, նախկին կառույցը օրգանապես նորի մեջ ներառելով, ստեղծել բովանդակությամբ ավելի Հարստացած զեղարվեստական ներդաշնակ ամբողջություն, որը նախորդներին զերազանցում է ոչ միայն ծավալով, այլև օրգանապես բովանդակությամբ ու զեղարվեստական արժանիքներով:

Իսկ զեռես գրավոր ու բանավոր Հեղեղ այն զգոհություններն ու արտունջները, թե՛ Հ. Շիրազը վերամշակելով իրրև թե՛ «փշացրել» է պոեմը, եթե ոչ Հարամտության, տպա գրական երկի ճանաչողության, ճաշակի և իմացականության Հարց է: Եթե այդպես մատողներին զոհացնում է պոեմի 1935 - 1949 թթ. տարբերակների մակարդակը՝ իրենց խնդիրն է: Համենայն զեզո դա չի զոհացրել Հեղինակին, և գրական լուրջ մատուցականությունն էլ այլ կերպ է մտածել: Ընդգծենք, որ լրամշակումների մասին, մեզմ ասած, գրական են արտահայտվել Ավ. Խոսհակյանը, Ս. Աղոտոնյանը, Հր. Թամբազյանը Ս. Աղաբաբյանը, Ս. Մելքոնյանը և շատ ուրիշներ: Մյուսներին որոշ շափով արդեն անդրադարձել ենք. այժմ դիմենք Համրավաճող գրականագետ-քննադատ Ս. Աղաբաբյանին, որի՝ Հ. Շիրազի մասին ազնիվ ու խիզախ գրավոր էլույթների մի քանի բնութագրումներն էական են ինչպես Հարցադրումը ճիշտ պատկերացնելու, այնպես էլ լրամշակված վերջին տարբերակները զեռնատելու սեսակետից:

Գրականագետին գրավացրել է այս պոեմի Հանդեպ քննադատության թերահավատությունը, նրա զեռնատություններում «գրական շնչի շուտատելու կենրին», գերիշխող «Հարցականների, կախման կետերի, չեզոք շեշտերի» և «Հեռնաշակ» ու «ժամանակիբեկ» արտատպ խարանների առկայությունը:

Ընդհակառակը, չթերազնահատելով սուսին տարբերակը, Ս. Աղաբաբյանը վկայախոչելով պոեմի բովանդակությունը

ճիշտ ըմբռնած ուսւ քննազատ Մ. Օգնէի այն քննողուձը, թն «Նիդամու, Ծիրզուսու, Դանտի ու Ենթուպրիի Հափերժական թնժան ի դեմս խորհրդային բանաստեղծի (իմա՝ Հ. Երբագի - Ս. Մ.) գտել է ոչ այնքան ժողովրդական լեզունդի նոր մեկնաբանին, որքան մաքուր և Հայաստարթմ զգացմունքի Հափերժական թնժան Հայ պոեզիայուձ արտիստական շեղով մարմնացնողին»՝ նա պարզարանել է, թն այդ պատուձը պահանջուձ էր «լրացուցիչ շեղանք՝ ժողովրդական Նյուսթի միջոցով Հնչեցնելու նաև ազգային պատմութայնը բնորոշ թնժաներ»¹⁰¹:

Ըստ էութայն՝ այս էր իր պոեթի առաջին տարբերակները Հեղինակի անբավարարութայն պատճառը, որ նրան տասնամյակներ շարունակ անհանգստացնուձ էր ու մզուձմ նոր լրամշակումներով ամբողջացնելու իր սանդիքը: Այսինքն՝ «տարբերակից տարբերակ» - գրել է Ս. Ազարարյանը, - նա մզուձմ էր, որ ժողովրդական Նյուսթի մշակուձը դառնա առափելագույնս «չիրթայան», որ սիրային մտաթիլի արժարժումների Հնո միասին և դրան Հավասար պոեթուձմ տեղ ունենան նաև տարիներ շարունակ իրեն մտահոգող ազգային-Հայրենասիրական խնդիրներ»¹⁰² (ընդգծ. - Ս. Մ.):

Աթն վկայակոչել ականավոր գրականագետ - քննադատի երկու կարևոր ընդհանրացուձ մ, որոնք էական են գիտարկվող պոեթի բովանդակութայնն ու լրամշակուձ-Հափելուձմների արժեքը գնահատելու և մեր ասածը Հիմնավորելու տեսանկյունից:

«Արտասյուժետային քայլերը» ո՛չ միայն դուրս շեն ընկնուձ գործողութայնների շղթայից, այլև, Հակասակը, խորպան մերվուձ մն և միասնառուձ, իսկ միասնացման «մեթոտներ» ինքը բանաստեղծն է, որ լեզունդի միջոցով տաղարեղ է Հանել իր անհատականութայնը՝ Սիրահարի և Ըղձասացի, և՛

¹⁰¹ Տես Ս. Ազարարյան, Արդի հայ պոեթանութայն պատմութայն, ԳԳ ՍՍԱ իրատ, հ. 2, եր., 1993, էջ 207-210:

¹⁰² Տես նույն տեղը:

ր. Սիամանթոն իրպան Երբագի «բանաստեղծական կրթկնորդն» է:

Սրանք Հաստատվուձ են տարբերակների Համեմատական քննութայն: Հնատագ լրամշակումներուձ Հերոսների սիրո Հոգերանութայն բացահայտման գեղպարտական խնդիրը Հեղինակն իրոք նպատակադրված է առնելը կորուստյա Հայրենիքի ճակատադրին, որի շնորհիվ վերջին տարբերակներուձ պոեթը մոտ է լերել նոր խորութայն, անմեական սերը Հարստացել է Համազգային բովանդակութայնը:

Արդեն 1954 թ. տարբերակուձ, որի վրա էլ ստեղծվել է Հայտնի ոտդիրեմականացուձը, Հեղինակային այս նպատակամիտուձը գարձել է անքող ու բացահայտ. Սիամանթոյի խոսքի ու երգերի մեջ մարմնավորված են Համայն Հայութայն իղձները, սրղեն կան Հանրահայտ «Մեա՛ք բարով, իմ Հայր Սրիփան»-ն ու «Ճամփա՛ ալիք»-ը, կան բանամնի արժեք ունեցող պատկերաքանդակներ, որոնք Հայրենարագձ Հայի աննչերի ու ձգուձմների արտահայտութայնն են:

- Ճամփա՛ ալիք Հալք ու Հովեր,

Հալք ու Հովեր՝ միուս թեր,

Ճամփա՛ ալիք, քար ու կավան

Ճամփա՛ ալիք, մոր ու ծապան.

Կերթամ՝ Վանա պանդուխտ յարիս

Կամ թն կերթամ շիրմարտիս...

Ու Թինգլոյից Հասավ Սրիփան, լեց սրտունը՛ն աղբյուրի,
Դեմից մեռքով կանչեց Հոր պն նրան Սրիփանն իր բարի,
Վանա ծովի Հովն էլ մոր պն շրջայ՝ ո՛րք ես, իմ դարիք,
Վանա ծովը կապույտ մի աչք, Կաուց կղզի՛ն սուկ բիր...

Մովասարը, Սրիփան սարը Մասիսի պն գլուխական,
Վանա ծովի ափի՛ գարկված վրաններն են Հայկական:¹⁰³

¹⁰³ Գույի. Երթագ, «Սիամանթո և իսրեզգերն», «Բանաստեղծութայններ» զրուձ, Գայթանդատ, եր., 1954, էջ 129-135:

Սակայն սա էլ չի բավարարել, և Հեղինակը ձգտել է Հայրենասիրական թեմայի առավելագույն խորացման և սահմանից այն կողմ գտնվող Հայրենի սրբությունների առավել պատկերման:

«Հեղինակի բանաստեղծական կրկնորդ» Հերոսի սերը, որը թեև սկզբնական տարրերակներում էլ միմիայն անձնական էջը, վերջին հրատարակության մեջ առավել ևս վերահան է անիրավ-վամ ու անորակելի ողբերգության դատապարտված ողջ արևմտահայության կորցրած Հայրենի եզերքի նկատմամբ անսահման, անթաքույց սիրո և Հասուցման պահանջատիրության արտահայտության: Իսկ սա պապարտադրում էր զեղարվեստական հիմնավոր Համոզություն, Հերոս – գործողության միջա-վայր – Հայրենիք Հարսերության առավել խոր ըմբռնում ու բարձրարվեստ մարմնավորում ժողովրդական ավանդաբանության զրկազարի և նախորդ տանայակ տարրերակներում կուտակված ողջ լավագույնի ու բովանդակային զլխավոր տարրերի պահպանումով:

Ահա այս պարագայում էլ ծագել վերջին տարրերակներում երկու սերերի զուգակշիռ և զրանց միասնացում ստեղծելու զժպտրին խնդիրը, որի լուծումը Հնարավոր էր միմիայն Հեղինակային Հզոր տաղանդի ու զարպետության, սեկունուն կենտրոնացման ու նպատակաաղացության ու շնորհիվ:

***

9. Արվանձայանցի «Գրոց ու բրոց»-ից և «Համով Հոտով»-ից վերցված պարզ ավանդաբանության մեջ չէին կարող լինել այն մտահոգությունները, որոնք Հնուագայում ողջ Հայության ու Հենց Հ. Շիրազի Համար պիտի դառնային գերխնդիր: Դեռևս չկային այն շարքազեա իրողությունները, որոնց հետևանքով պիտի տեղում բնաշնչվեր կամ բնազաղաթի ճամփաներին ու արարական անապատներում, հրենագրմանաթուրք միասնության ստեղծված մահանամարտներում ոչնչանար բռնի տեղահանված ու իր բնօրրան – Հայրենիքից արտաքսված և նույն այդ պատճառով էլ սփյուռք գարծած արևմտահայությունը:

Անտեղյակ մարդկությունը տանամայակներ հետո պիտի իմանար ու մինչև օրս էլ դեռևս չի հասկացել, որ էնվերի, Թայեաթի, Ջեմալի, Քեմալի միայն իրենց Հայրենիքից տեղահանված Հայությանը բնաշնչելու Համար ստեղծած մերժավորարևելյան ու իրանյան մահանամարտները Համաշխարհային պրոպետարիատի առաջնորդ Հորջոթիված Լենինի և ժողովուրդների Հայր Հոչակիված Սոսյալի ու սրանց Հաջորդ Հիտլերի ստեղծած Համակենտրոնացման մահանամարտների նախորինակներն էին, իսկ Հնուագայում կրկնված տարրեր ժողովուրդների զանգվածային ցեղասպանությունները Հայոց Մեծ եղեռնի շարունակությունն էին՝ վերջինիս ոճրագործ Հեղինակներին Համաշխարհային դատաստանի շարժանացնելու պատճառով:

Ռեքեմ՝ պետք էր գտնել Համապատասխան լուծում, որը զեղարվեստի լեզվով ներկայացներ Հայոց մեծ ողբերգությունն ու ծանրագույն կարուստները, որոնք Հասույ խնամքով թաքցնում էին խորհրդային պետական մեքենան և իրենց պիղծ լուծված ցեղասպանին Համերաշխոջ շահախնդիր գերտերությունները:

Կար և անտեսված մեկ այլ իրողություն, որը կարևոր է մեր խորին Համոզմամբ: Գոեմի վերջին՝ 1970, 1979 և 1984 թթ. հրատարակումները Հ. Շիրազի իրականացրեց այն ժամանակներում, երբ գրեթե կորցրել էր Մեծ եղեռնի մասին իր ողբանշունչ դատաստանամայանը՝ «Հայոց դանթեականը», իր ողջությունն օրք տպագրված տեսնելու հույսը: Հեղինակային իրավունքի ստանաարումով անհանելու հույսը: Հեղինակային իրականությունն ու զեղարվեստական կողմն աղճատազ անարակելի կրճատումներ, որոնց բնականաբար չէր Համաձայնելու խորհրդային հրատարակություններին ու մանավանդ զլավլիտից գժգժ բանաստեղծը: «Դիտաներ էզդեա վայրենի կրճատումների կառավարկեն, որ ես հրամարվեմ, և իմ մահից հետո ինչպես ուզենան՝ էնպես տպեն», – իրավիճակը այսպես էր մեկնաբանում բանաստեղծն ինքը: Այս երկու «Միամանթո և

եղեգարն» և «Հայոց զանձնականը» պոեմների առնչակցութեան լավագույն ապացույցն է քննարկվող «Միամանթն և եղեգարն» պոեմի 1979 թ. հրատարակութեան՝ մեզ նվիրած օրինակի՝ Հեղինակի ձեռքով զբօսած ընծայականը.

«Շատ սիրելի Մամվիլին, այն արկնիվ երիտասարդ բանաստեղծին, որը Հայաստանի դրժն լայր պոետ հեղածների գլխի վրայով բռնութեանց օրերում էր ժողովրդի սիրտը խրեց Հայոց մեծ եղեգարն նվիրված պոեմ»՝ «Հայոց զանձնականը»...

Ձեռք առնելով իմաստանալից գլխից՝ շատ Հուշ քերից ի Հուշ պոեմի ճակատագրի:

Հ. Երրագ:

Ուրեմն՝ Հայոց մեծագույն ողբերգութեան դատապարտումն ու կորուստների վերագարծը նա տեսնում էր ազգային Հազարականութեան ու միասնութեան մեջ և իր ասելիքը երբեմն ուղղակի բացահայտ, երբեմն այլաբանորեն պոետի ներկայացնելով բանաստեղծական տարբեր տեսակներով, այլազան ձևերով ու միջոցներով՝ պոեմներով, բալլադներով, բանաստեղծութեաններով, քառյակներով, անգամ առակներով ու նրանց մեջ զազտանագրված եղբայրողբերով ու կերարաներով արտահայտելով իր մտասանեումը:

Ե. Չարենցի «Փառգամ» բանաստեղծութեան մեջ զազտանագրված «Ով Հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութեանը քո Հազարական ուժի մեջ է» կարգախոսը կարելի է տեսնել քննարկվող պոեմի իններորդ գլխի 1-ին փոքրիկ Հատվածում, որն առաջարկում ենք ընթերցել նախ ամբողջութեամբ, ապա ուշագրութեան դարձնել առաջին տողերի ընդգծված սկզբնաբաներով արտահայտված պատգամին.

Ով իսկի է Հայ Միփանը՝ անհուղաղ է, անաստված,
Հայ լեռներից զբված Հայր մուկ է՝ ծովից դուրս նետված:
Ժողովուրդ իմ, չի կտրվի քո սիրտը քո Միփանից
Քո Հողն ինձմով բեզ կկանչն քո Գողթանից, քո Վանից:

Միակ սուրբը մայրենին է, Հայրենին են մասխաժ,
Փրկութեանը այն կամուրջն է, ուր քո վշտերն են կրտաժ:
Քո լեռները բեզ են կտրտո՞ քո վանքերով այն վանժ,
Հազարական իմ հուշերով էլ Միփանի ո՞րն ասեժ,
Ուժի աղբյուր կամեաղբյուր էր, թե՛ հրաշք ծովն իմ Վանա,
Մեջ յոթներարքը քո լեռների, ուր Հովերն են ներգամա,
Է՛, ի՛նչ, երբ որք են Միփանը ու քաջերը Միփանա...

1930-ական թթ. Ե. Չարենցը նույնիսկ զազտանագրված, քազարկված այս կարգախոսի Համար կյանքով Հատուցեց, որովհետև վախճորած գիտունիկ-իմաստանկների կողմից Համարվեց Հակաժողովրդական ոտնձգութեան խորհրդային պետութեան դեմ զբանից բխող վտանգավոր ու ողբերգական Հետևանքներով: 1953-ից Հետո այդ վտանգը թեև մեղմացել էր, սակայն չէր վերացել. Հայոց ողբերգութեան ու կորուստների, պատմական անարդարութեան, մանավանդ Հայոց դատի և պահանջատիրութեան մասին Հեռարեւոյնյա շրջանում բարձրաձայն արտահայտվելը զերազանցապես Հ. Երրագի և Գ. Սեակի նման խենթ-խիղիարների բացատրիկ մեկնաշնորհն էր: Հ. Երրագը 1941-ից գրում էր «Հայոց զանձնականը», եղեգների թեմայով բազմաթիվ բանաստեղծութեաններ, Գ. Սեակի՝ 1957-58-ին «Անլուելի զանգախառուն» ու 1965-ին «Ետաձայն պատարարը»: Հովհ. Երրագի «Անի», «Հայոց զանձնականը» պոեմներն այնքան էին «վտանգավոր», որ բանաստեղծի ողջութեան օրոք չտուգաբարեցին, իսկ Համեմատաբար «անվտանգ» թվացող բանահյուսական նյութն ուներ նախորդ տարրերակներում դեռևս չբացահայտված Հնարավորութեաններ: Այսպես է Հ. Երրագի «Միամանթն և եղեգարն» պոեմը սատրիտանարար լրամշակվել ու քայլ առ քայլ հասկանալի Հարստացել՝ անցյալում անկարելի ժամանակներում շատվածով: Այսպես է ստեղծվել պոեմի վերջին տարրերակը՝ որպես նախորդ լրամշակումներում

ստեղծագործական հեղափոխական աշխատանքով մեղքերով մաքրվում են խոստովանողները:

Քանի որ 1984 թ. ամենավերջին տարրերակը՝ երկերի 3-րդ հատորում տպվածը, հավան տարրերություններ չունի 1970 և 1979 թթ. առանձին հրատարակությունների համեմատությամբ իսկ սրանց նախորդ տարրերակներում ստեղծագործական գործընթացը դեռևս ավարտված չի եղել, մենք բննարկելու ենք Հենց նշված տարրերակը, իսկ նախորդներին անզրպատնալու ենք ըստ անհրաժեշտության:

Ի դեպ, վերջին տարրերակում հեղինակը պոեմի գրության թվականը նշել է միայն 1935, մինչդեռ ճիշտ կլիներ նշել նաև վերջին լրամշակման տարեթիվը ևս, այսինքն՝ 1935 – 1979 կամ 1935 – 1984:

***

Լրամշակումների ընթացքում հեղինակի՝ Հաջողությունը իրականացրած նպատակագրումներից մեկը կորուսյալ Հայրենի եզրերի՝ որպես գործողությունների միջավայրի, գեղարվեստականացումն էր, նրա համակողմանի այնպիսի պատկերի ստեղծումը, որ պատմականորեն և աշխարհագրորեն լինելը Հավաստի ու ճշգրիտ և Հերոսների արարքներին, նրանց խոհերին ու զգացմունքներին ներդաշնակվեր կատարելապես: Պատկերը նրա նկատմամբ հավատ քննադատ ընթերցողի համար էլ պետք է լիներ կենսականորեն ճշմարիտ ու հավաստի, այլապես անկարելի պիտի լիներ գեղարվեստական համոզությունը:

Անձնավորված Հայրենիքն այսպիսով պոեմում դարձել է սարդոլ ու շնչող կենդանի գոյություն, պոեմի գործող Հերոսներից մեկը, որը թելադրում է զրկիթ բոլոր գործողությունները և ներազդում դրանք իրականացնող մարդ-Հերոսների բնավորության, վարքագծի, մտածելակերպի ու ներաշխարհի վրա:

Երազում տեսած ու նրա հետ մատանի փոխանակած գեղեցկուհու հանդեպ ինքնամոռաց սիրը գործել էր ու բնական, սակայն նույնքան բնական ու ավելի գործել պիտի լիներ սերը Հայրենիքի հանդեպ: Այդ երկու զորավոր սերերը պոեմում ոչ թե հակադրվում, այլ միասնալիցում են Հերոսի ներաշխարհում ու փոխադարձ հարստացմանով ստտիանաբար անսակահեցնում են պատանուն, իմաստավորում զգացմունքներն ու նրան մղում թե՛ սիրած աղջկա և թե՛ Հայրենիքի համար նպատակալաց գործողություններին:

Ճիշտ է, որ խնդրի լուծումն անմիջաբար անելվում է հեղինակի աշխարհընկալմանն ու Հայրենագրացողությանը, սակայն վճռական գերերից մեկն էլ պատկանում է նրա գրական հասունացմանն ու վարպետությանը, որոնց շնորհիվ կերպարվորված Հերոսը՝ որպես հեղինակի ձայնափող կամ Ս. Աղաբաբյանի ասած՝ «բանաստեղծական կրկնորդ», իր հոգում ու մտքում միավորելով երկու սերեր՝ Հայրենիքի և սիրած աղջկա, գարձել է դրանց թիվարանքով գործող ընդհանրացված անհատականություն:

Տարրերակների համադրումը բացահայտում է նաև Հերոսի հասունացման ընթացքը: Պատանեկան «խալ ծիրան» սերը, բնական պոթիկուն զգացմունքները տարրերակից տարրերակ վերանում են Հայրենիքի նկատմամբ դիտադրված սիրո, Հանուն որի Հերոսն արդեն պատրաստ է անձնազոհվել:

Պարզ քարոզչությունը, մերկ գաղափարաստությունը երկր պիտի զրկեն գեղարվեստականությունից, քանի որ Հերոսների գործողությունները չէին ունենա մարդկային, ազգային ու հոգեբանական պատշաճ հիմնավորում:

Ուրեմն՝ պետք էր գեղարվեստականացնել նաև գաղափարը՝ շաղախելով ու ներդաշնակելով ընդհանուր հյուսվածքին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորել է պոեմի վերջին տարրերակների կառույցը՝ նախ՝ Հայրենիք-միջավայրի գեղարվեստական-քննարկական արժևորում, ինչպես Լ. Թումանյանի «Անու-

չի» «Առաջին երգի» երեք քնարական հաստատումներում է, ապա՝
գեղարվեստական այդ տարածքում Հերոսների էպիկական գոր-
ծողությունների պատկերում:

Գարձայ «Անուշի» օրինակով՝ «Միամանթո և Խջեզարեի»
առաջին տարբերակների երեք մասերը կոչվում էին երգեր՝
«Երգ առաջին», «Երգ երկրորդ», «Երգ երրորդ»: Վերջին տար-
բերակներում, սկսած 1954 թ. մշակումից, պոեմի երգ-մասերն
արդեն կոչվում են պոեմներ: Նախերգանքին Հաջորդող առա-
ջին գլուխները նախազրույթյան գեր են կատարում՝ բանաս-
տեղծականացված Արևմտյան Հայաստանը ներկայացնելով
որպես գործողության միջավայր:

Անուշտ, բանահյուսական նյութը չուներ և չէր էլ կարող
ունենալ պոեմի բովանդակային հարստությունն ու գեղարվես-
տական խորքը՝ մանավանդ գաղափարագեղագիտական Հար-
ցադրումների և Հերոսների հոգեբանության բացահայտման
իմաստով: Ինչպես նաև մեր գուճազեղությունը, պատկերա-
փորձման այն շրջությունը, որոնցով օժտված է պոեմը: «Գրոց
ու բրոց»-ի տարբերակում Հերոսները դրեթև անպետն են. **սև
տղա և աղջիկ** անվանումները ընդհանրական են: «Համով -
հոտով»-ի տարբերակում երանք արդեն անմանկամ են՝ Միա-
բանդոս և Խջեզարե, որոնք իրենց հոգեբանությամբ գեղես
լիաբյուս կերպարներ չեն: Այս պարագայում Հ. Երևազը գրա-
կան ազգակցություն հետևորդն է իր մեծ նախորդ Հովհ. Թու-
մանյանի, որը նույնպես բանահյուսական շնչին նյութից,
պահպանելով նրա ոգին և էությունը, կերտել է գեղարվեստա-
կան գլուխգործոցներ՝ Հերոսների հոգեբանության խոր բացա-
հայտումներով: Այդպես է նա արարել «Փարվանան» ու «Ախ-
թամարը», «Անրախա վաճառականներն» ու «Մուկիկի մահը»,
«Աղպնու վանքը» և «Թազավորն ու շարչին», «Մի կաթիկ
մեղրն» ու «Զարի վերջը», ինչ վերջինիս հետագա լրամշակ-
մամբ՝ «Անբուն Կիոն»:

ժողովրդական նյութին հավասարմությունը, սակայն, Հ.
Թումանյանին չէր խանգարել նրա թաքուն շերտերն ու ծալ-
քերի բացահայտմամբ ստեղծելու միանգամայն նոր գործեր,
որոնց արժեքը չէին ըմբռնում գրամբրյանները, հայկունիներն
ու «Հովհանի» և «Մշակի» մյուս ձախավոր բնագրատները,
որոնց Թումանյանը «տրպ» էր անվանում: Այդ «տրպերն»
սակա էին նաև Հ. Երևազի մամանակներում, որոնք չուշացան
խորհրդային գաղափարաբանությունում ու սոցիալիստական ան-
լիզմի գիրքերից հանգնա գալ բանաստեղծին «ոչնչացող»
բնագրատական հոգեվանդներով: Իսկ զրանք 1930 - 50-ական
թթ., անգամ խորհրդային ավելի ուշ մամանակներում կարող
էին չափազանց վտանգավոր լինել բանաստեղծի հակատաղրի
համար: Բ. Պատեռնուկի, Ա. Երվանդիսյանի և խորհրդային
երկրից վտարված կամ զատապարտված այլ գրողների և հենց
իր Հ. Երևազի նկատմամբ կիրառված բռնությունների օրինա-
կը խոտուն էր և առարկայական: Սակայն քաղաքացիական
բարձր նկարագրի սեր բանաստեղծը չընկրկեց ոչ կուլիա, ոչ
էլ նեխապետը հայամանքների ու բարդությունների առաջ և
պոեմի հատկապես վերջին լրամշակումներում թափանցիկ պե-
նարկներից ու ալլուսացությունից անցավ բացահայտ ինքնար-
տահայտման: Միամ աղջիկ հանդիպ զգացմունքների ու նրա
գեղեցիկության փառաբանմանը խիզախորեն զուգադրեց կո-
րուսյալ հայրենի եղբորի նկատմամբ սիրո նպատակազրկված
գրովերջը և, ինչպես պիտի գեղ տեսներ, ընդգծեց նրանց
անխզելի միասնությունը:

«Միամանթո և Խջեզարե» պոեմի հիմքում ընկած է ոչ մի-
այն Միփան սարի ու Միփանա հովտի երկու սիրահարների ող-
բերգության մասին Գ. Մրվանձայանի «Գրոց ու բրոց» և «Հա-
մով - հոտով» գրքերում ներկայացված ժողովրդական ավան-
գաղրույցը, այլև զրանք այն էջերը, որոնք վերաբերում են Ա-
րևմտյան Հայաստանի պատմությանը, ուխտարձագրությունն
ու ազգազրույթյանը, աշխարհիկ ու հոգևոր պատմամշա-

կութային հուշարձաններին: Այդպիսին է ժամապորտպետ ժեզուիթը, որի սրվանձայանական պատուձի մեջ եղած բնութագրումներից շատերն են Հ. Շիրազի պոետում վերածվել բանաստեղծական շքեղ պատկերների: Իր մեծ նախորդի՝ Թումանյանի պես նա էլ է բանահայտական նյութի մեջ նկատել նորագույն ժամանակների հերն ու իր հարցադրումների արժազանքը: Ազգային ինչ արժեքներ է կորցրել Հայութունը եղևուխի և խորհրդայնացման Հետևանքով. սա է այն հուշարդիական ու կենսական հիմնահարցը, որը նոր սերունդների առջև համարձակորեն դնում էր Հ. Շիրազը և յուրովի փորձում էր սալ դրա գեղարվեստական պատասխանը:

Այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե բանաստեղծը պոետի առաջին իսկ տարրերակը գրելիս էլ խորապես ըմբռնել է ժողովրդական նյութի հնարավորությունները և նախապես ունեցել դրանք բացահայտելու հետանկար: Գ. Սրվանձայանցի «Գրոց ու բրոց»-ում Հ. Շիրազն ընթերցել է հետևյալը. «ՄեֆԱն լեռնադաշտի մը անունն է, որ նեմբուքի գոտին է, և կերկարի Հարևելս կազվելու այն մեծ ու շատ բարձր սարին սուքը, որ Միփանս սար կանվանվի, որպես թե նեմբուքն լինել Բելը, և Միփանը մեր Հայիկ, որ գրեկն իր սուքին սոսկ կապած է: Վերին և ներքին Միփան անունով Հայ գեղեր ալ կան այս գոտիին վրա, և ուրիշ զանազան գեղեր ալ: Երեստ անվանի է խոտավետ և օղակետ լինելով, ուստի կոտեսվի ետևեն Բուլանիսա մեկ մասն և Մանազկիրտ, իսկ առևն են Խլաթ ու յուր գեղերը. Արծկեն և յուր գեղերը. Խուռանց մեծ գեղը. Սբանչելագործի վանքը և այլն: Այս առևնի մասն անվանածս Վանս ծովու երեսն է, և ընդհանրապես ծառազարդ են բնակությունները, և բավական գաղտնիք գիրք մը ունենալով, պատվական և առատ պաղպաղ ջրեր կհասնեն. բնակիչը կվայելի Վանս ծովու անմահական օդը, անոր գեղամիժաղ երեսը, Վանս բերդին ու իր Այգեստանայաց, Արտամետու ծառաստանայաց, և Հայնկույս եղած ծովեզրյա բոլոր շինից և ամանաց սքանչելի տեսարանը,

ամենապանկալին Վարազա լեռը, Հայոց ձոր, Ռշուունիք, Եստախու և Մոկաց լեռները, Նարեկացի Առ Տերը, Աղթամարա, Կուռուց և Լիմ անապատաց սուրբ տանարաց երկնանման գմբեթները»¹⁰¹(ընդծ.— Ս. Մ.):

Գաղամաշխարհագրական այս պարզ նկարագրության մեջ ցույանում է Հայության պատմական հայրենիքը: Այս է Հայոց բնաշխարհի իրական պատկերն ըստ բանագետ-աղագրագետ-մեր այս բնորբանում է իր աչքը բացել Հայ ժողովուրդը, մայրենի լեզվով ստեղծել աշխարհի հնազույն քաղաքակրթություններից մեկը, բուսական ու կենդանական աշխարհներին, երկրագործությանն ու արհեստագործությունները, բժշկությունն ու միակարգերին, կենցաղավարությանն ու մարդկային հարաբերություններին վերաբերող բոլոր հասկացություններն ու եղբույթները: Իսկ այդպիսի ստեղծվում են միայն բնորբանում և տեղաբնիկների կողմից:

Գ. Սրվանձայանն իր գրառումներում բարեխոսորեն ներկայացրել ու արդարացիորեն մեկնաբանել է դրանք որպես հայերի տեղաբնիկ լինելու անհերքելի հիմնավորումներ:

Հայությունը 20-րդ դ. առաջին տասնամյակներին իր միլիոնավոր զավակների հետ միասին հենց այս աշխարհն է կորցրել, իսկ իսկ նրա համար չփակվող վերք է, ծանրագույն, անմոռուց կորուստ, որի մասին առեն ու անդից զրկված ավագներից բոլոր սպառնալիքներով արգելված էր բարձրամայնել, իսկ նոր սերունդներից էլ հետևողականորեն քողարկվում, թաքցվում էր ազգերի եղբայրության համայնավարական կեղծ կարգախոսներով:

Հայրենի երկրի բնակավայրերի ու անդանունների, բնական հարստությունների ու գեղեցկությունների, դիտարժան վայրերի ու տեսարանների, անկրկնելի լուսաբացների ու մայրա-

¹⁰¹ Վրոց ու բրոց. օրագրից Գ. Վ. Սրվանձայանց. Գոլիս, 1910, էջ 35-36:

մուտների նկարագրությունները բազմական առաա են Գ. Արվանձայանցի գրքերում: «Իրրև մեղու ապրած ու աշխատած» Հեղինակ - բանագետը մեծ կարևորություն է տվել մանկական տեղանուններին, որոնք իրենց մեջ կարևոր գաղտնիքներ են թաքցնում երևելի նախնիների սիրունքների, պատմական նշանավոր իրադարձությունների ու բնական երևույթների մասին: Իրանցից յուրաքանչյուրին առնչվում է մի վեպ, այնպես էլ: Իրանցի կամ պատում, որոնք նա ներկայացրել է նույն վիճակով, ինչպես գտել է, «մերկ, պարզ»՝ առանց պատճանաքների, «առանց նույնիսկ Հայոց պատմության ու բանաստեղծությանը դարձնելու ու նմանությունը աննշտալու»: Մակայն նա՝ ժողովրդական մտածողությանը Հավատարիմ Արևանձայան Հայաստանի՝ Վանա ծովը եզերող լեռնազապաթներից գերազատություն է տվել Սիփան սարին:

Ականավոր բանագետը խոր ասխտանք է Հայասնել, որ շրջակա բնակիչներից լսած պանդազրույցների մեջ անձնավորված Սիփանի մասին եղած շատ կարևոր տեղեկություններ էլ ինքը գրել էի առկ: «...Եվ շատ ավելի բաներ, որոնք չկրցա ամբողջն իմանալ ու գրել: Ափսոս»¹⁰⁴: Իրոք ասխտ, որ անգարծ կորել են այդ «շատ ավելի բաները»: Պահպանված գրառումներում, սակայն, առանձնապես տպավորիչ են աստվածաշնչյան Հովր Երանելու Հնա Սիփան սարի Համեմատությունը և շրջակա գավառների բնակչության Համար նրա բացառիկ նշանակության սրվանձայանական բացատրությունները՝ ըստ որոնց՝ «Սիփանը այդ շրջապատող գավառներու առհասարակ բնակչաց Ոլիմպուսն է և Պառնաս, իրենց սերն ու դուռնազնությունը անոր կնվիրեն: Մուսայից և քաջաց միանգամայն շնորհատու կգավանեն գայն: Ավազակները անոր մեծ ու բնդարձակ խորշերու և այրերու մեջ կապանանին, զենքի և ձիու

կրթությունը Սիփանա լեռնազաշտին մեջ կուսանին...»¹⁰⁵ (ընդդ. - Մ. Մ.):

Ավանդազրույցներում նաև պատմվել է, թե «Սիփան սարը Հայոց մեծ թագավորի բերդն է եղել», և ժողովուրդն այդ սարի Հանդեպ ունեցել է ակնածանք ու պաշտամունքային վերաբերմունք և նրան վերագրել է Հովանավորի դեր ու առանձնահատուկ պատիվ: Այդ սարի Հանդեպ ակնածանք են ունեցել նաև քրդերը. ով սիրահարվել է՝ փախչեցած աղջկա Հնա աղապիտել է Սիփանին և ապաստանել այնտեղ՝ նրա Հնապես այլև չեն գնացել ու չեն Հնապեսգնել՝ պատկառելով սրբազան սարից: Պատահել է, որ «Ոչխար կթող բուրդ աղջիկները՝ երբ երիտասարդ խոթ»¹⁰⁷ հովիտ մը սիրահարին, նախիրեն կրտեն կրտած մը մը և գույր Հեծած անոր գավախին, ուղղակի կքչեն Սիփանա սարի ստրամանդները: Ձրու գյուղը ետ կգարձեն, վարոց մը կգարնեն, ձին կգառնա յուր երամին՝ ամենայն Հավատարմությանը գաղտնապահ լինելով և ոչ ումեք պատմելով իր բնուին ով լինելը»¹⁰⁷:

Սիփանը նաև քաջերի ապաստան է եղել ու Հպարտության խորհրդանիշ, որով երգվել են Հանախ ու որի անունով գարգարել ու Համեմել են իրենց տաղերն ու երգերը: Սիփանա քաջերի մասին Հայերենով ու քրդերենով բազմաթիվ երգեր կան, զբանցից մեկն էլ Կոմիտասի «Սիփանա քաջերն» է, ընդ որում քրդերեն (ոչ քրդական) երգերն էլ մեծ մասամբ Հայերի ստեղծածն են: ԱՀա ինչ էլ գրել այդ մասին նշանավոր բանագետը. «Այս է պատճառը, որ այդ Հանանցի քրդերը իրենց քաջաց հաղթելուն երգը կամ քաջարքս մենանելու եղերը միշտ Սի-

¹⁰⁴ Լույն տեղում, էջ 38:

¹⁰⁵ Խոթը - անտույզ քառ: էջ. Աղայանի «Արից հայերենի բազառաբայան բառարան» ու Դեմի Գև «Ժամանակեղից հայերենի բազառաբայան բառարան» յունեն այս գրութայան քառ կան բազառաբայան: Երկուսն էլ ունեն խոթը բառած, որը 5-րդ իմաստով փոխաբերաբար նշանակում է տխուր, խոթ, սիրող երտրած:

¹⁰⁶ Նույն տեղը, էջ 39:

¹⁰⁴ Նույն տեղը, էջ 38:

փանա կոչու՞մով կ'ոգևորեն, անոր անունով կ'օծեն իրենց տա-
ղին տողերը, և բանին բառերն ու տունները և անոնց սիրա-
հարսական շատ մը երգերու զարդն ու խանդը Սրփանու սարն է,
Քեպետ լինեն ասոնք բրդերեն լեզվով, բայց շատերու Հորի-
նողք Հայեր են: Նշանավոր է այն խաղը, որ կոկոխ այս բա-
ռերով. «Սարն Սրփանն...», որու մեջ կպատմվի սև տղայի մը
ու աղջկան մը վեպը»¹⁰⁰ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Գ. Սրփանձայանցի բացատրութունները, մանավանդ Սր-
փան սարի՝ ժողովրդական ավանդազարդյունների վրա հիմնված
այս դավերգը, սիրավեպից անկախ էլ, Հ. Շիրազի համար կա-
րող էին և իսկապես էլ դարձել են ոգեշնչման աղբյուր: Սիրա-
հարսների գործողութան միջավայրի պատկեր ստեղծելիս բանա-
ստեղծը ոչ միայն պահպանել է ժողովրդականի ոգին, այլև այն
ներկայացրել է նոր փայլով ու զեղեցկութամբ՝ անմշակ չափա-
ծա պատուճ Հարստացնելով բովանդակային այնպիսի տար-
բերով, մակդրային ու փոխաբերական այնպիսի արտահայտա-
միջոցներով, անակնկալ սքանչելի Համեմատութուններով ու
զեղարվեստական գյուտերով, որոնք նրա խոսքը դարձրել են
պատկերավոր, ներգործող ու ազդեցիկ:

Փաստորեն, Գ. Սրփանձայանցի պատումներում պատմասչ-
խորհՀարսական ու ազգագրական գրեթե ճշգրիտ մանրամաս-
ներով արդեն ներկայացված էին Արևմտյան Հայաստանն ու
մանավանդ Վասպուրական աշխարհը: Ժողովրդական նյութը,
սակայն, բանագետը չի զեղարվեստականացրել, որովհետև դա
ի՞ր նպատակը չի համարել, այլ Հանրոցներին՝ զեղազեղ
ստեղծագործողներինը: Հովհ Շիրազն է առաջինը ձեռնարկել
ավանդաբույսի գրական մշակումը, որը Հայաստի ընդմիջուճ-
ներով տեսել է շուրջ կես դար: Այդ ընթացքում նա, անշուշտ,
ավելին է արել՝ բանաստեղծականցնելով վիպական աշխարհը և

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

ստեղծելով Արևմտյան Հայաստանի մթնոլորտին բնականորեն
ներդաշնակ զեղարվեստական կերպարներ:

Շիրազյան պոեմն սկսվում է արևածաղի հրաշալի պատկե-
րով. բարձրագագաթ լեռները, արևն օստուս փոխանցելով, Հա-
նում են Սրփան սարերի զագաթը, ուր արեւ «առափսյան է
թագազրուճ, վերածնում հույսը հին»:

Սրփան սարը, Սրփան սարը թագն է Սրփան սարերի,
Գրկել Հայց կես աշխարհը՝ երթն է Հսկում դարերի,
Մաղկ ոսքը Վանա ծովում, զլուխն՝ աստղ ու ամպերում,
Առնուից վեր, Անդուկից վեր, Արագածից էլ վեմ՝
Իր Հայտրուճն կանչում է սուն՝ «եկ ինձ՝ վիշտդ կկիսեմ»:
Գագաթին՝ թուք, լանջերին՝ խուճկ, վանք ու մասունք ու նեկտար,
Իր երկնաբույսը ձորերն՝ աղբյուր՝ ուխտ չեն թողնում անկատար:
Գլուխը՝ ձյան, կուրծքը՝ դարուն, գլուխը՝ թագ, կուրծքը՝ կախ,
Վեր խոյանում, խոյ է գառնում վարսանքների գառնաչառ:
Լանջերը՝ ճոխ, ծաղկույտ ու ցուղ, մերթափնթակ են վայրի,
Հեռվից էլ՝ տես, ծաղկահանգես ծխանակված՝ քեզ կայրի:
Խորհրդավոր ձորերն էլ խոր, երբ մեծաղկն է Հանում:
Հաղնում վարդիք՝ քաղում սրտեր՝ սիրտ խորան են գառնում:
Նդինիկ տուն, արժվի բույն քերծերով էլ սարը սեղ
Կանչում է, կանչում է քեզ՝ «Թե դու Հայ ես՝ գրկու եկ»:
Մերթ Համբույրով, ծաղկանց բույրով կույս Հարսի պես կղյուժի,
Մերթ էլ աղջիկ փախցնողի պես՝ մայան շրթով շանթ կուտե:
Գրգուռից վեր, ներսուժից վեր, վեր իր Մասնա սարերից՝
Հայկ ու Բելի կովից էլ իլուք է բերում զարեցից...
...Սարերն՝ իրեն, ինքը չբնաղ Վանա ծովին է նայում,
Որպես միակ իր սիրուհուն՝ ծաղկուճքով է փայփայում:
Չյունաթարթիչ թագ աչքերից աղբյուրներ է Հանում նա,
Որ Վանա ծով իր թագուհին երբեք ծաղավ չմտ:

Ահա աշխարհագրորեն ճշգրիտ, պատմագիտորեն հովաս-
տի, զեղարվեստորեն գունազեղ այսպիսի մանրամասներով է

Հյուսիցը Հայաստան «երկիր դրախտափայլի» քանդակային ու զեղանկարչական տեսանելի և շոշափելի պատկերը, որը, ինչպես ընկալելի է, ամենեին էլ «չեզոք» աշխարհագրական միջավայր չէ, այլ Հայություն պատմական բնօրրանը՝ աշխարհի շար կամքով դարավոր ստիսի ձևերն անցած, որի Հանդեպ Հեղինակային անմիջական վերաբերմունքին դուժարվում են անձնավորված Միփանի, Սասնա տարերի, մյուս բարձրագագաթ լեռների, ինչպես և Հովիտների ու գետերի, Վանա ձուլի ու Ազիթամարի, մյուս վանքերի ու տաճարների, պատմաձայնության ու Հոգևոր կոթողների Հորդորները «Եկ ինձ՝ վիշաղ կկենսեմ» և «Թե զու Հայ եմ՝ գրիս եկ», որոնք Հնչում են որպես անհայ մնացած մայր Հողի կանչ ու պատգամ ուղղված աշխարհացիր Հայությունը:

— Եկ՛ք... բույրի ու Համբույրի կարոտաներ իմ պանդուխտ,
Ձեզ Համար եմ այսպես դուզվում Հրաշքներով իմ գմբուխտ:
Միփանս սեզ արերն Հիշեր, բավ է տանջվեք շար Հեռվում,
Ձյունս տեսեք՝ գրիս Հասեք՝ թե կարտոնից եք վազվում...

Կար և մի այլ նախն խնդիր՝ կապված Հերոսների ազգային պատկանելության հետ: Ովքե՞ր են նրանք քստ ավանդադրույցի, և ինչպես է նրանց պոեմում ներկայացրել բանաստեղծը: Ս. Մելքոնյանն էլ է նկատել, որ առաջին տարբերակում Հստակ չի մատնանշվում Հերոսների ազգային ինքնությունը, և 1942 թ. տարբերակում է մատնանշված Միամանթոյի Հայ լինելը:

1954 թ. Հրատարակությունը թե՛ ծավալով, թե՛ գեղարվեստական Հարստությունը Հայաստան տարբերվում է նախորդներից, այստեղ արդեն պոեմի մասերը երգի փոխարեն անվանված են զույտներ, ընդարձակված ծավալում Հստակվել են Հարցադրումները, այլասացությունները դարձել են բացասացություններ, զորեղացի է Հեղինակի թե՛ քնարական, թե՛ էպիկական շնչատությունը:

Նախերգանքի երկուսը մի տունը կարծես որոշակիացնում է Հերոսների ինքնությունը:

Ուր որ Հանել մի Հայ չորան ու բուրդ տղիկ մի սիրուն
Երակներով իբրս գտան մեր Միփանս սարերում:

Վերջին լրամշակումներում ընդգծվում է նաև քրդուհի **Խնկարեի** Հայ մորից ծնված լինելը, Հանգամանք, որով ավելի է բարդանում պոեմի Հանդույցը, և սիրավեպը ձեռք է բերում բովանդակային նոր երանգներ, նոր հիմնավորում ու Համոզություն:

Անձնավորված Միփանի ու իլված ողջ Արևմտյան Հայաստանի Հիշյալ Հայրենականչին նախ արձագանքում է պոեմի պատանի Հերոսը՝ իր Հայրենի երկրի և կես-բուրդ, կես-Հայ Խնկարեին ինքնամոռաց սիրահարված Հայ Հովիվ Միամանթոն, որն իր Դուրբանվեր Հայրենասիրությամբ օրինակելի պիտի լիներ թե՛ Խորհրդային Հայաստանում և թե՛ Միյուսքում՝ սարող Հայ նոր սերունդների Համար: Գիշ վերն ասացինք, որ լրամշակման ընթացքում պոեմի Հերոս Միամանթոն աստիճանարար դարձել է իր Հայրենիքից բռնություններով վտարված արևմտահայության ընդհանրացված կերպորը, որի անհատական արարքները պոեմի էպիկական Հյուսվածքում դառնում են զործույթիան ասալմիջիչ ուժ: Հեղինակը գեղարվեստորեն հիմնավորել է, որ ստեղծված իրադրության մեկ նույն կերպ էր վարվելու ցանկացած Հայորդի, ուստի և Միամանթոն՝ իդեալականացված այդ Հերոսը, իրոք Համայն Հայության ճակատագրի կրողն է ու գառի պաշտպանը, նրա իլվերի ու ձգտումների խիս մարմնացումը:

Հայրենի Հարազատ եղբրեց նրա վանդումն ու զեկզվում է Հոխորտացող թշնամու սպանույթներից: Զարեհ ընկը Միամանթոյին մերժելիս ու վանդելիս ոչ միայն ցեղային, դասային ու կրոնական զրգապատճառներն է մատնանշում, այլև այն, որ իր թիկունքում է կանգնած Իրանն ու Թուրան՝ ողջ մահմե-

դական աշխարհը, և իր հրացանն էլ նվիր է ստացել անձամբ
թուրք սուլթանից.

... էլ չերևա զու այստեղ.

Մոմսաբը քո տեղը չէ, ոչ էլ Սիփանն այս շքեղ.

Ոչ էլ Վանա ափերն ու ծով... վկա՛ իմ թուրն ու զուբան,

Քե ու թիկուճք են ինձ գտուի այժմ Իրան ու Քուրան:

Այս թվանքն էլ, որ քնած քա՛ղ սկսողքս պես է նիրհել՝

Լա՛լ իմանա, որ ինձ թուրջաց սուլթանն ինքն է նվիրել...

Այս հանգամանքներում էր, որ «Նույն գիշեր Սիփան սարը
հովիվ տեսավ ուրիշին»:

Նկատելի է, որ գեղարվեստական պատկերի մեջ արտա-
ջողված են հայ - թուրքական, հայ - քրդական ու մանափանդ
թուրք - քրդական հարաբերությունները, որոնց զերը հական
էր արևմտահայության տեղահանման, Զարդերի, Արևմտյան
Հայաստանի հայաթափման ու բռնազավթման խնդրում: Աղ-
զային-քաղաքական այս խնդիրները, սակայն, շոշափվում են ոչ
թե մերկապարանոց Հայտարարություններով կամ բացահայտ
կոչ ու քարոզչությամբ, այլ հերոսների մարդկային էությունն
ու ճակատագրին միահյուսված: Իսկ դա Հարստացում է պոեմի
բովանդակային տարածքն ու գեղարվեստական հյուսվածքը,
կերպարները դարձնում հայության պատմական բնօրրանում՝
Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Հնարավոր կենդանի գո-
յություններ ու մարդկային բնավորություններ, որոնք գոր-
ծում են աղգային կյանքի ու կենցաղի, հայ-քրդական և հայ-
թուրքական հարաբերությունների Համապատկերում՝ կեն-
սական իրական հանգամանքների թելադրանքով:

Գտնում առկա է գեղարվեստական համոզիչ լուծում պա-
հանջող քսա էություն բարդ հանգույց: Բանահյուսական տար-
բերակներում կա մեկ հիմնական բախում-կոնֆլիկտ, որ ծա-
ղում է Միամանթոյի և Զարհ բեկի միջև: Մինչդեռ Հ. Շիրազի
պոեմի վերջին տարբերակներում, զրա հետ միասին, տեսնում

ենք լուծումներ պահանջող ճյուղավորված այլ կոնֆլիկտներ:
Այդպիսիք են՝ համայն հայության ազգային մղտուհիները և
անարդար պատերազմով ու զիջմանագրատական խարդախու-
թյամբ Արևմտյան Հայաստանի բռնազավթման հետևանքով
հայ-թուրքական կոնֆլիկտը, հայ- թուրքական հարաբերու-
թյուններին միահյուսված հայ- քրդական կոնֆլիկտը, որոնք
ի վերջո, զրևերովում են Միամանթո - Զարհ բեկ կոնֆլիկ-
տի միջոցով: Այս ամենին գումարվում է նաև Միամանթոյի
ինքն իր մեջ և ինքն իր հետ ներքին բախումը, որ գեղար-
վեստական համոզչության իմաստով առանցքային է և անմի-
ջաբար առնչվում է մյուս բոլոր բախում - կոնֆլիկտներին:

«Միամանթո և Եղեգարե» պոեմի գեղարվեստական որակն,
այսպիսով, պայմանավորված է ոչ միայն ղեկավարի ու գոր-
ծողությունների փայլուն ու պատկերավոր ներկայացմամբ,
Արևմտյան Հայաստանի իմաստավորված գեղանկարչությամբ
ու անձնավորված կերպավորումով, այլև բախում - կոնֆլիկտ-
ների ու գործողությունների մեջ հերոսների հրաշալի կերպա-
վորմամբ և նրանց հոգեբանության ու մարդկային նկարագրի
բարձրարվեստ պատկերմամբ:

* * *

«Միամանթո և Եղեգարե» քննադեպիկական պոեմի ղեկա-
ւարի հիմքում, ինչպես տեսանք, ընկած են ժողովրդական
ավանդազարույցի երկու պատում: Առաջինը Գ. Մրվանձոյանցի
զրատած և «Գրոց ու բրոց»-ում տպագրված տարբերակն է,
երկրորդը՝ հիմնականը, որը Հ. Շիրազի կողմից վերամշակված է
ու լրամշակված, այնին ընդարձակ է և զրեթև ազատ չափածո
հյուսվածք, բանահյուսական նույն նյութի՝ Լևոն Մարտուզ-
յանի տրամադրման է, որը Գ. Մրվանձոյանցը տպագրել է
նախ «Արևելյան մամուլում», ապա իր «Համով - Հատով»-ում:

Առաջին տարբերակը՝ «Ասեր Սիփանն...» խորագրով, բա-
ռացիորեն հետևյալն է ամբողջությամբ «Նշանավոր է այն
խաղը, որ կսկսի այս բառերով՝ «Ասեր Սիփանն...», որու մեջ
կպատմվի սե աղայի մը ու աղվան մը վեպը, որք միմյանց սի-

Այսինքն՝ Գ. Սրվանձառյանը երկու պատումների ոգին ու նյութը ոչ թե Համանման, այլ գրեթե նույնը գիտելով՝ տարբերությունները Համարել է «բերանն ի բերան» անգիր զրուցվելու» արդյունք։ Եվ սա միանգամայն բնական է։

Բանաստեղծի Համար՝ ժամանակին, մեզ Համար՝ այժմ Հետաքրքրող ուրիշ Հարցեր էլ կան ականափոր բանազետի բացատրություններում։

Քանի՞ ցս ընդգծվել է, որ բանահյուսական նյութը թարգմանվել է քրդերենից։ Դարերով կողք կողքի ապրած և միմյանց հետ անմիջական շփումներ ունեցած ժողովուրդների Համար բնական են ոչ միայն կենցաղային ու Համայնքային սովորույթների, փոխօգնություններ, միտակերպ արարողությունների նմանություններն ու փոխերթմափոխեցումները, այլև Հոգևոր մշակութային անմիջական առնչությունները։ Մանավանդ Սիփանա տարերում ուշ ժամանակներում 17-18-րդ դարերում հայտնված ու Հայերի Հայրենասիրությամբ ապրած քոչվոր քրդերը, որ «անգիր ժողովուրդ» էին, գյուրություններ էին Հաղորդակցվում լեռնազափառացի Հայերի հետ, որ նույնպես զգալի մասով «անգիր» էին և քրդերեն կամ գրեթե, կամ քրդախոս էին։ Այս պայմաններում Հնարավոր էին բանարվեստի ու երգարվեստի փոխադարձ ընդունելի նմուշների Համասեղ ստեղծումն ու տարածումը երկու լեզուներով։ «Քրդերը, - գրել է Գ. Սրվանձառյանը, - Հայոց հետ երկրացի և կենցաղակցի, շատ նյութ կրճածային Հետաքրքիր եղողներուն՝ Հայոց կյանքին, և որովհետև անգիր ժողովուրդ են քրդերը, ինչպես և անոնց շափ անգիր են նաև մեր լեռնազափառացի Հայերը ու տեղ-տեղ քրդախոս, բանահավաք մը կրնա պատվական վաստակներ ձեռք բերել նույնիսկ քրդերեն Հորինված երգեր կամ վեպեր գրելով»¹¹⁷ (ընդգծ. - Ս. Մ.)։

¹¹⁷ Լույս ստեղծ։

Առիթ ունեցել ենք ասելու, որ քրդերեն երգերի ու զրույցների զգալի մասը Հայերի ստեղծածն է։ «Սարն Սիփանն» քրդերեն երգ - ավանդազրույցն էլ Համանարար Հայերն են քրդերենով ստեղծել, և այն Հարազատ ու սրտամտա է եղել երկու ժողովուրդներին էլ։ Ավելին. Գ. Սրվանձառյանը տարբեր ասացողներից անձամբ էլ լսել հենց այն, ինչը քրդերենից թարգմանված և «Համով-հոտով»-ում զետեղված ավանդազրույցի մեջ պետի Հետաքրքրի ու ոգեշնչի Շիրազին. «Կուգամ հիշել նաև, թե՛ որքան և քրդերենն կառնում զայս, բայց ես լսած ունիմ այլևայլ ասողների, թե Սիամանդուն է Հայու տղա՝ Աև Հարուն, իսկ Խըջն-Ջարին արգարք քրու աղջիկ է, և զըզրգակցի անվանյալ էլին (ցեղին) մեծտասն ծնունդ։ Խըջն կամ կըճն կնչանակի աղջիկ, Ջարն կամ գուցե Ջարհ, հոր անունն է, որով կհասկցվի Ջարհի աղջիկ կամ Ջարհի»¹¹⁸ (ընդգծ. - Ս. Մ.)։

Ինչպես ցույց են տալիս «Սիամանթո և Խըջարն» պոեմի ստեղծագործական պատմությունն ու տարբերակների Համադրական քննությունը, Հ. Շիրազը լրամշակումներ կատարելիս ու երկի գրպաշարը զարգացնելիս հենվել է Գ. Սրվանձառյանցի այս բացատրության վրա, որն իրականում բավական ամուր կռվան է սիրային ուղղվածություն պարզ վեպը աղգային-հայրենասիրական բովանդակությամբ Հարստացնելու Համար։ Վերջին տարբերակներում արդեն Խըջարնն ոչ թե զուտ քրու աղջիկ է, այլ արդեն կես Հայ - կես քուրկ կամ պատկերավոր՝ կես վարդ - կես տուղա, բանի որ նրա Հայ մորը փախցրել էր քուրկ Ջարհհ բեկը։ Իսկ սա նշանակում է՝ քրդերի կողմից ընդունված ավանդազրույցի մեջ իր պոեմը լրամշակելիս բանաստեղծը հայտնաբերել է այն Հայացնելու և Հայ իրականության հետ կապելու բոլոր Հնարավորությունները։

¹¹⁸ Լույս ստեղծ։

Նրա այս փարձուքի մեջ ծայրահեղություն չկա, և այս գեղ֊
բույժ էլ չիրազյան գեղարվեստական ճշմարտությունը չի
հակասում կենսական բուն ճշմարտությանը, որովհետև իրա-
կանում էլ կային քրդերի կողմից հայ ազնիկների և հայերի
կողմից բուրդ աղջիկների փախցնելու բազմաթիվ դեպքեր,
որոնց արձագանքներից մեկն էլ «Ասրի Սիփանն» օրգն է:
Բանահյուսական «Սարն Սիփանն կամ Սիամանդ» և իջեզարն»
ավանդազրույցը որքան էլ հարուստ է Հերոսների սիրո համա-
տարժույթյան ու փոխադարձ նվիրածության դրսևորումներով,
այնուամենայնիվ չունի և չէր էլ կարող ունենալ շիրազյան
պոեմի բովանդակային խորությունն ու գեղարվեստական
գունեղեղությունը: Պատկերավոր մտածողության բացառիկ
միջոցն ու ստեղծագործական հզոր երևակայությունը կատարել
են իրենց բարերար դերը, և ժողովրդական նյութի վրա
հյուսվել է ըստ ամենայնի շքեղ մի երկ՝ հայ քնարաչպիկական
պոեմի գլուխգործոցներից մեկը:

Բնակարիչներն իրենց նյութը սովորաբար վերցնում են
մայր բնությունից: Բայց բնություն պարզ տեսարանը, որքան
էլ բնականորեն գեղեցիկ, այնուամենայնիվ մարդու ստեղծա-
գործություն և արվեստի երկ չէ և չի կարող ունենալ արվես-
տագետի ստեղծագործ մտքի և երևակայության արգասիք գե-
ղանկարի հմայքն ու գրավչությունը: Այդպես էլ Հ. Շիրազի
պոեմում բնական և կենսական երևույթների, ազգային իշխան
հարաբերությունների, մարդկային նվիրական զգացմունք-
ների, ճակատագրական բախումների, գեղեցիկի ու ողբերգա-
կանի գեղարվեստական համադրական պատկերն ափելի խորն է
ու հարուստ, քան Ք. Արվանձտյանցի գրառած երկու տարբե-
րակներում, որոնք Քանկարժեք անմշակ բնակությունից ափելի
չեն: Վերջիններս բնականաբար չունեն պոեմի նախերգանքը,
միջավայրը՝ Արևմտյան Հայաստանն ու մանավանդ Վասպու-
րական աշխարհը՝ ներկայացնող ճոխ ու շքեղ բնապատկերնե-
րը, մարդու և հայրենի բնաշխարհի բազմաշերտ առնչությունե-

ների պատկերումները, Հերոսների սիրո հոգեբանության նուրբ
ու խոր բացահայտումները, դրանց գեղարվեստական հիմնա-
վորումները, ինչպես և գաղափարական այն հարցադրումները,
որոնց գեղագիտական լուծումներն առկա են Հ. Շիրազի պոե-
մում: Իսկ ժողովրդական նյութի ողբուն հեղինակի հարազա-
տությունն ու համատարժության գլխավոր ապացույցներից
մեկն այն է, որ պոեմում առկա են ավանդազրույցի բոլոր
զրվագները՝ անհրաժեշտ մանրամասներով ու հավելումներով՝
ընդելուզված գեղարվեստական ընդհանուր հյուսվածքին:

Ավանդազրույցի երկրորդ՝ «Համով-հոտով»-ի տարբերակը,
որը փաստորեն պոեմի բուն սկզբնաղբյուրն է, սկսվում է Սիա-
մանթոյի և իջեզարի՝ միևնույն գիշերվա երազում միմյանց
մատասինները փոխանակելու զրվագով.

Սիամանդուն երազով էր իջեզարեին,

Երազի մեջ յուր մատնին փոխանակեր էր

Իջեզարեի մատնիկին.

Նույն բանը պատահեր էր իջեզարեին ու

միևնույն գիշերին¹¹³.

Ինչպես տեսնում ենք, Հերոսների մասին գեուես չկա որևէ
նախնական տեղեկություն և միջավայրի ոչ մի պատկեր: Իսկ
գործողությունն էլ սկսվում է առանց նախապատրաստության,
որով և անորոշ է մնում Հերոսների հոգեբանությունը, նրանց
սիրո զգացմունքը չի ցուցաբերում իր ծագման ու զարգաց-
ման ընթացքով որպես մարդկային ներաշխարհի գեղեցիկու-
թյան, ազատասիրության, նվիրվածության ու անձնագոհու-
թյան բարձրագույն արտահայտություն: Երազում միմյանց
մատասինները փոխանակելուն անմիջապես հաջորդում է իջե-
զարեի հարասնիքի զրվագը.

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 501:

Ազոթքան էր, կանուխ, քան գառավոտ
արթընցավ Միամանդուն,
Հեծավ յուր աշխույժ և Հավասարին ձինը,
Գլուխն ուղղեց, արշավեց դեպի Ջըռընկացոց էլին,
Ինչով, Հյուրընկալից մի պատվի կոտի տակը:
Դամբ դամբի և գուռնայի ծայնը կը զբղջողեր ողջուն էլը.
— Ինչի՞ է այս ուրախությունը, և որո՞ւ Համար
այս Հանդեսը, ո՞ր մամիկ:

Պատասխանեց պատվան.
— Խըջեզարիի Հարսանիքն է, սրգի,
անոր Հարսանուն եկեր է,

Այս եզավ երեք գիշեր և երեք ցերեկ
այս ուրախությունը կը կառտարի:

Միամանդուն արտասովալից աղերսեց, խնդրեց պատվին,
Որ նշան մը իրմեն տանի Հասցունն Խըջեզարին:¹¹⁸

Այսինքն՝ ժողովրդական ավանդազրույցում դիպաշարի գործողություններն իրականացնող Հերոսները՝ Միամանթուն և Խ՛ջեզարեն, չեն բարձրացել զրական կերպարի՝ որպես եզակիով արտահայտված ընդհանուրի միասնության աստիճանի, զեռևս չունեն ներանձնական կյանք ու Նոգբանական խորք: Նրանք նախապես Հանդիպած չեն լինում. երազում առաջին իսկ Հանդիպման պահին սիրահարվում են ու մտանքներն փոխանակում: Նրանց երազային սերը թվում է իրականանալի, նրանք զեռևս չունեն կորցրած սիրո վիշտ ու տառապանք, նրանց զգացմունքների փոխադարձությունն էլ էր բնազդային և զեղարվեստորեն ներկայացված ու պատշաճորեն Հիմնավորված չէ: Միամանթուն զեռևս չի ներկայացել Խ՛ջեզարիի Հորը՝ Զարեհ բեկին, ուստի և նրանց միջև սկզբից ևեթ չէր եղել բախում: Այսինչ պոեմում նախերգանքին Հարորում է միջավայրի՝

¹¹⁸ Նայ՛ց ստեղծում:

Արևմտյան Հայաստանի և մանավանդ Վասպուրական աշխարհի քնարական-զեղանկարչական պատկերը, և Հերոսները առտինանարար են ներառվում էպիկական գործողության ոլորտը՝ քայլ առ քայլ զբեկոթելով իրենց բնավորությունն ու զգացմունքներն աշխարհը:

Մրվանձոյանական Հրապարակումները որոշ իմաստով իսկապես հիշեցնում են արևելյան Հայտնի սիրավեպերը: Համաձայն ենք, որ նախապես Հ. Շիրազն էլ սրանց նմանությունը ձգտել է ժողովրդական նյութի մշակումով ստեղծել իր սիրային սաքսագատումը: Բայց Հետագայում զա նրան այլևս չի գոհացրել, և իրարահաջորդ լրամշակումները գարձել են անխուսափելի: Վերջին տարրերակների և սիրավեպերի ոչ թե արտաքին նմանություններն են էական, այլ ակնառու տարրերությունները, որոնց հստակ ու հրաշալիի գիտակցումով բանաստեղծը Հետեղականորեն իրականացրել է իր կեղարյա ստեղծագործական աշխատանքը այս մեկ պոեմի վրա:

Հանրահայտ «Լեյլի և Մեջնունն» իսկապես էլ պատկերում է սիրո ողբերգություն՝ սիրահարների ազնիվ զգացմունքների, հավաստարժանության ու նվիրվածության պանծացումով: «Միամանթուն և Խ՛ջեզարեն» պոեմն իր բնույթով ու բովանդակությամբ, անձնագոհ սիրո վիճակության փառաբանմամբ ու ողբերգականի հուզումնալից պատկերմամբ սրա և նմանների «Աշուղ Ղարիբի», «Ալյի և Քարային», «Ազվան և Օսանի» Հեռ նկատելի աղերսներ ունի: Սակայն մի էական տարրերություն իր քնարական մեծախոսության մեջ Հատկապես ընդգծել է Հ. Շիրազն ինքը, որը ողջ պոեմում կերպարվորված է Հենց իր Հեղինակային խոսքով, Հերոսների ու գործողությունների հանդեպ իր անձնական ու զգացմունքային անմիջական վերաբերմունքով.

Մեջնուն, քեզ մի զարթ էր տանջում՝ դարդը Լեյլի քո յարի,
Այնինչ կուլա իմ Հայրդին յարի Համար ու արի,

Յարի Համար, սարի Համար, ծովի Համար իր Վանս,
Յարի Համար ու ողջ գերի երկրի Համար Սիփանս,
Գանդիսանյով իր սպգի Հեա, աչքը լուսնին դարձնում,
Իր Հեռավոր երկրի մասին լուսնից էլ էր Հարցնում...

Ինչպես Հ. Թումանյանի «Դեպի Անհունը», «Անուշ», և «Քեմկարերգի առումը» պոեմներում, այստեղ էլ, զեղարվեստական պոմանականությունը Հեա կապված, կա քնարական ու էպիկականի, իրականի և գերբնականի Հորարերակցության ու մանտիանոց երազի արժևորման խնդիրը, որը չպետի Հակասեր զեղարվեստական ճշմարտությանն ու Համոզությունը: Բայց եթև «Անուշը» բանահյուսականին Համեմատաբար քիչ է առնչվում, իսկ «Դեպի Անհուն» էլ ունի որոշակի մասնական խորհրդագրություն, այսպես «Միամանթն և Խնդարեն» իր Հիմքով բանահյուսական է և նրանում ներմուծված արգիտականության տարրերը պետք է որդանապես ներդաշնակ լինեն նախանյութում առկա ավանդական ու միտոկական պատկերացումներին: Այս կնճիռը լուծելիս Հ. Շիրազը դառն է լավագույն ելքը դիմելով Հերոսների՝ Հայկական ժողովրդական Հեքիաթներում և ավանդազրույցներում Հանախ Հանդիպող կերպարանափոխություններին:

Առաջին տարրերակում Հերոսները նախ իրականում ազրուրի ժող են Հանդիպում, Հեաո՝ երազում: Սա Հեղինակին Հետազայում Համոզիչ չի թվացել, ուստի այդ զրգավը Հանել փոխել է վերամշակելիս: Այնլի բնորոշ ու Հատկանշական է թվացել ավանդազրույցում եղածը՝ Հենց երազում մասանինների փոխանակությունը: Հետագայ տարրերակներում արդեն այս երազից Հետո է Միամանթն Հանդիպում «կարապետից կծորով» ազրուրը եկան և «ձորը ծիածանով լցրած» աղջիկներին, որոնց մեջ էր երազի աղջիկ Խնդարեն:

Հեքիաթային մասնողությունը բնորոշ աղջիկ – եղնիկ կամ եղնիկ – աղջիկ փոխակերպման մի տարրերակ արգեն գործածել

էր Ավ. Իսահակյանը «Ալագյազի մանինը» պոեմի «Հեքիաթը» Հատվածում, ուր արքայազնի Հետապնդության փախչող եղնիկը աղջիկ դառնալով Հայտնում է, թև քաջ Հովվի Հարսն է ինքը: Այստեղ էլ որսիանից փախչող եղնիկն աղջիկ է դառնում այն էլ կրկնակի երազում՝ երազ՝ երազի մեջ. ինչպես շեքսպիրյան Հանճարեզ գյուտը՝ բեմի վրա բեմ.

Այնինչ Հովվին երազի մեջ սարից ահա իշավ ցած,
Մինչև տըրյուր ճամփա տվին վայրի վարդերն արթնացած,
Բայց ազրուրին դեռ չՀասած՝ տեսավ կանկան մի եղնիկ,
Որ իրեն էր նայում անթաթթ աշիկներով գեղեցիկ,
Ուզեց զարկել, բայց եղնիկը Հանկարծ դորձավ մի աղջիկ –
– Մի՛ սպանիր, ես քո բախան եմ, քեզ խնայիր, ի՛մ սիրած –
Ասաց աղջիկն, ու տալիս ձեռքից սղեղն ընկավ ցած –
– Դու ո՞ր սարի եղնիկն էիր, քեզ ո՞ր ճամփան ի՛նձ բերեց –
Ասաց տղան ու աղջկան երազի մեջ Համբուրեց:
– Մեր՝ ճամփան, – ասաց աղջիկն ու, Հանելով իր մատից,
Իր մատանին Հովվին տվին սովից՝ որպես սիրո խոսքն անրի:
Ու երազով Հովվին ինքն էլ իր մատանին կուսակա՛ն՝
Որպես իրա բախտի ասաղը՝ անխոս տվեց աղջկան:
Եվ ուզում էր գրկել նրան, կրճքին սեղմել, բայց Հանկարծ
Նորից եղնիկ դարձավ աղջիկն ու ծիածանով իր անգլին
Թուով կորավ քերձերի մեջ՝ չվար թողած որսկանին...

Բացատրության կարտո են երազում փոխանակված մատանիների իրական լինելն ու Հետազայում Հանախ կրկնվող երազները (Գիշերն էլի լավ էր, զոհն երազի մեջ կանանք, բայց ցերեկը Միամանթն չէր իմանում ինչ աներ): Դրանցից մեկն էլ դառնում է ճակատագրական.

Ու մի գիշեր երազ տեսավ, բայց այս անգամ չար երազ.
Տեսավ, իբր, Խնդարեն Հարանցել է անմուրազ...

Այս գեղջբուս բանաստեղծն ազգայինն էլ գեղարվեստական պայմանականությանը և ժողովրդական ընկալումներին ու ըմբռումներին: Հովհ. Թումանյանն էլ երգչներին մեծ կարևորություն էր տալիս, հիշենք թեև ուզ «Թմկաբերդի առումը» պոեմում իշխան Թաթուլի՛ի երգչուհի տեսած վիշապը կամ «Դեպի Անհունը» պոեմում Հասմիկի՛ երգչուհի ազգային գառնալը:

Լուկ երա՞ց էր այս: Բայց երա՞ց է՛նչ է:

Երա՞ց թե աթթուհ – այդ միթե մի՛նչ էլ:

...Կյանքը երա՞ց է, երա՞ց էլ մի կյանք:

Երկուսն էլ անցվոր, երկուսն էլ պատահել:

Մեր նոր քնարերգությունն մե՞ջ Ավ. Իսահակյանի «Կյանքը երա՞ց է, աշխարհը՛ Հեքիաթ» բանաձևից առաջ էլ միջնադարյան տեղիները կային, Շահաբղի «Երազը» կար, և Թումանյանն ու Տերյանն էլ մի քանի այլ նախադեպեր էին ստեղծել: Հ. Շիրազի Միամանթուն էլ ԽՂեղարքին տեսել ու սիրահարվել էր երգչուհի:

– Երազիս մե՞ջ ես զարթնեցի,

Քեզ բունեցի երազիս մե՞ջ,

Քեզ բունեցի, Համրիս եցի՞

Երազ դարձա՞ր երազիս մե՞ջ:

Ահա այս երազային սիրով խանդավառ Միամանթուն Զարեհ ընկին էլ ջանում էր Հավաստիացնել, թե ինքը նրա դատեր Հետ մատանի է փոխանակել... երազում, բայց երբ նա ստացած մատանին պատասխի Հետ ուզարկում է ԽՂեղարքին, վերջինս պատասխի թաղկենակի շամիչների մե՞ջ տեսնում և ճանաչում է իր իսկ իրական մատանին:

Ինչպես լուսինն ստաղիկի մե՞ջ իր մատանին շողշողաց...

Քեզեցկություն Հանդեպ Համարանքն ու Հրապուրանքը ոչ միշտ են փոխարկվում սիրո և անձնվեր վերաբերմունքի: Հա-

մակրելի կարող են լինել շատերը, սակայն սերը դրսևորվում է մեկի՛ առանձնահատուկի Հանդեպ և ունենում արտահայտություն տարրեր մեկը: Փ. Սրվանձույանցի գրառած տարրերակներում գրեթե խոսք չկա սիրահարների զեղեցկության և ըզպացմունքների ծագման ու ընթացքի մասին: Դա նախապես չի արտահայտվում և քաջառակես երևում է ԽՂեղարքին փախցնելու և Միամանթոյի սպանվելուց Հետո սրբեցյալի ոգրի դրվագում: Մինչդեռ շիրազյան պոեմում պատկերավորման ազգու միջոցներով ներկայացված են թե՛ ԽՂեղարքի, թե՛ Միամանթոյի արտաքին բարեմասնություններն ու հոգեկան զեղեցկությունը, զգացմունքների փոխադարձությունը: Գատկերված է այնպիսի իրավիճակ, որում սիրահարվելը դառնում է անխուսափելի, իսկ նրանից հրածարվելը՝ անկարելի: Կեռ՞ջ զեղեցկություն այնպիսի պատկերումներ, որոնցով լիարժեք բնութագրվում է Հերոսուհին, Հայ քնարերգության մե՞ջ անկա են մեր էպոսում (Չեմնով Հովանի և այդ Դավթի առջև դուստանների Խանդութի զեղեցկության զովերգը) ու ժողովրդական երգերում, թշուրամացու տաղերում ու քուչակյան հայրեններում, նազաչ Հովնաթանն ու Մայաթ-Նովայի խաղերում, Դուրյանի ու Մեծաբեկիցի տաղերում, Տերյանի ու Իսահակյանի բանաստեղծություններում և Հատկապես «Ալազաղյի մանրիներում», Վարուժանի քերթվածներում ու մանախանգ «Հարճը» պոեմում: «Միռնոզրն քեզմեն կու առեն անձանկան զիզ գլխարկ պես», – բաղձում ու բնութագրում էր Մայաթ – Նովան աշխարհում իր շնորհներով միակ ու քաջատիկ գողաչ-զեղեցկուհուն: «Մով են աչքերը Զավաթի գտեր, Ու կորչում է մարդ նրա հայացքում», – բնորոշել է Թումանյանը Թմկա արբուհուն, «Հուժժ զեղեցիկ» էր Խորենացու վկայած ու Վարուժանի կերպավորած «ասնձակոտոր պարող ու ճարտող» արշալույստեկերպ նազենիկը: Մրանց շատ է նման, բայց և էությունով շատ է տարբեր Միամանթոյի նվագով հափշտակված շիրազյան զեղեցկուհին. ԽՂեղարքն նույնպես քաջատիկ է իր կենարար զեղեցկությունը:

Ու վեր նայե՛ք... Ախ ի՛նչ աչքեր, – շրշուց Հովիվն սուչելով,

Քվաց. թե վեր նայեց ձորից Վանա ծովը գիշերով.

Բայց ծովն ի՞նչ էր, ա՛խ, ի՛նչ աչեր, հայացքն համույր ու

նեկաօք,

Չմեռ մարդը թե ներս մտնե՛ր՝ գարուն դառած դուրս կգար:

Բարսակ մեղքը Վանա ծովի կարողի վիզն էր կաթմես,

Ու թե գրկես բարսակ մեղքը՝ անձանություն կզրկես...

... Ես էր իմ վիթի երկնզարին՝ բեկի դուստրը մանկամարդ,

Երեսը կաթի, իսկ բերանը՝ այն կաթի մեջ ընկած վարդ:

Այսպիսի գեղեցկությունն իրոք կարող էր կարեկվեր սիրահար գարձնեկ պատանի հովվին ու նրան մզել իր սիրո իրավունքը պաշտպանելու վճռական միջոցների սոցիալական ու կրոնական, ազգային խտրականության ու բազում այլ աբզիզների դեմ: Բայց ահա ծագում է գծիվարագույն խնդիրը. երկու սերերից ո՞րն է նախընտրելին՝ մե՛կը, թե՛ մյուսը, թե՛ երկուսն էլ հավասարազոր են կամ մեկը զորեղ է մյուսով:

Առաջին տարբերակներում մինչև 1954 թ., պահպանվում էր սիրած էակի հանդեպ իրոք խոր զգացմունքի և անձնվեր սիրու գերակայությունը. սակայն այնուհետև աստիճանաբար ծանրանում է հայրենիքի սիրո նմարը. երևույթ, որ պոեմի Հերոսը հաղթահարում է ներքին բարդ երկվության ասուսպագրին հաղթահարումով: Հոգեբանական այս հիմնախնդիրը, որն անմիջաբար առնչվում է Հերոսի՝ հայրենիքից երեք անգամ բռնությունը վտարվելու և երեք անգամ Աբասը՝ այսօրինքն՝ հայրենի պարտադրված հայ-թուրքական սահմանն անցնելու հանդուգն արարքի հետ, իրոք պահանջում է գեղարվեստական ու մտքգեղարված-հոգեբանական ծանրակշիռ հիմնավորում: Եվ այս անհրաժեշտության խոր գիտակցումով է Հ. Երեսդն իրականացրել պոեմի վերջին լրամշակումները:

Պոեմի գրեթե բոլոր պոետներում, ինչպես վերն ասացինք, առկա է Արևմտյան Հայաստանի անձնավորված կերպարը՝ որպես ապրող ու շնչող, Հեղինակի և մյուս Հերոսների հետ հաճախ երկխոսության մեջ մտնող կենդանի և Հարազատ

գոյություն: Այդ կերպարն է մարմնավորում կորուսյալ գրախոսավայրի անկրկնելի գեղեցկությունը: Այս իմաստով Հ. Երեսդը գրական ազգակցությունը շարունակել է Սիամանթո - Տերյան - Չարենց գիծը: Ինչպես Սիամանթոյի «Հողին ձայնը» բանաստեղծության մեջ ու ողջ «Հայրենի հրավեր» շարքում, այնպես էլ Հ. Երեսդի պոեմում հայրենի հողը հարազատ մոր պես հորդորում, կանչում է հայության նոր սերունդներին, որ զեն նետեն պանդխտության ցուպը, ազգահավաքով մայր հողի գրկելը գան ու նրան տեր դառնան:

Իր ժողովրդի պես Հայրենազրկված, փտարանդի պատանու գիմաց ահա խլված հայրենիքն ու սիրած աղջիկն են: Սերն իմաստավորվում է հայրենիքով, հայրենիքը՝ սիրով: Մեծ ու գորեղ էին հայ պատանու մեջ այդ կորուսանները վերագործնելու բուռն ձգտումն ու զգացմունքների չափը, որոնք անընդհատ բորբոքվում են ծննդավայրի, մանկության ու պատանության հուշերով, հայրենի գեղեցկությունների արժևորումով: Բանաստեղծն այդ զգացմունքների ուժն ու չափը ցույց առաւ համար դեմել է արտահայտչական ամենատարբեր միջոցների արժարձել է հենց իր՝ հեղինակային խոսքում, երկիրը գրախոսավայրի նպատակային նկարագրություններում ու անմրցելի բնապատկերներում, Սիամանթոյի ու Խյենզարեի մենախոսություններում ու մանավանդ պոեմի երգային հատվածներում, որոնք չեն իջնում ժողովրդի շուրթերից: Ահա գեղարվեստական այդ գերբխա պատկերներից մեկը, որի ստղերում գազափարեներն ու նրանց ներդաշնակված զգացմունքներն իրենց միասնությունը հասնում են բարձրագույն լարումի.

Լի՜մա ո՞վ է ձեզ համբուրում,

Մովասարես ծաղիկներ.

Ի՞նչ որսկան է ձեզ ցած բերում

Ի՞մ Սիվանի եղնիկներ:

Վանա ծովին կզրու վրա.

Ինչպես թիւս աչքիս մեջ,

Կա՞ մեր սասնարն Այթմարաւ,

Ուր կաղտիքն մայրս խեղճ:

Ո՞վ է խմում Համբույրն Հիւս

Ապարանջան աղբյուրիս,

Այթմարա վանքիս վրա

Կա՞ քոց թողած աղակիս:

Ո՞վ է նայում Վանս ծովիս,

Ափին Վանս, քուչն կա՞,

Ա՛խ, Սիփանս ծաղկաւնովիս:

Գառներս կան՞ շունս կա՞:

Ո՞վ է ծողվում անտառներիս

Մեղրադալպե մանանան,

Փարսիները թուխ գառներիս

Իրենց տեղը կմնան...

Գնալով ահագնանում, անհաղթահարելի են դառնում հայրենիքի սերն ու կարօտը, մանազանդ որ այնտեղ էր անորոշութեան ու անհուստութեան մատնեմը սիրած աղջիկը՝ Խջեղարեն, որին հարկադրի պիտի ամուսնանցնեն Ագիզ բեկի հետ, որը, որպես դայան – գլխագին, խոտացել էր հազար ոչխար՝ «հազար զլուխ, հազարն էլ թուխ, հազարն էլ նոր մեկիս»:

Տարիների թափառումների բնիացրում Հայրենիքից ու սիրածից զրկված պատանի Միամանթոյի մեջ կարծես խոտացել են Հայրենակարոտ հայութեան զգացմունքները, նպատակներն ու ձգտումները: Հանախ էլ հեղինակն է միամուլվում հերոսին իր հայաստնչիկ ապրումներով (Կարծես ինձնից շատ էր կարոտ սար ու ձորին հայրենի): Հերոսն տպիկ է առնականանում, մեափորժող այրական հասակին համապատասխան զորեղանում է նաև մտքով ու քանականութեամբ, ազգային ինքնագիտակցութեանն աստիճանաբար գերիշխում է զգացմունքներին: Իր կորուստները գիտակցելով՝ ապրում է ներքին բարդ

երկվութունն ու տառապանք, որի մեջ Հասուսանում, թրվում-ամբաստում է նա թե՛ Փիղիկպաեա, թե՛ բարոյապաեա: Ենթերին պատերազմը, թե ինչու ինքը, հայ լինելով, պիտի սիրահարվեր թեկուզ կիսահայ – կիսաքրդուհի Խջեղարենին, չկա՞ր իրեն արժանի մի հայուհի, ինչո՞ւ էր նահատազրական սերը չեղավ Այթմարա վանքի կույսերից մեկը, ու՞ր էր հայոց աստված, որ չկանխեց նորածագ բռնկիժող սերը, և ինչո՞ւ քրդի իտուզան հաղթանակ տարավ...

Սերը՝ գերի, հայրենիքը՝ գերի, ինքը՝ վտարանդի: Նման անելանելի իրավիճակում հերոսի համար ի՞նչ արժեք և իմաստ պիտի ունենար անսեր ու անհայրենիք կյանքը՝ անհույս վշտից ու դառնախոց հուշերից անընդհատ ասատեղացող տառապանքի մեջ.

Ու քիչ մնաց ինքնասպան լինիք անդուս իր վշտից,
Երբ որ հեղեց վտարվելը Վանս, Մուշի իր գառտից:
Երբ որ հիշեց ասավածատուր գաղպեն՝ երկնի ծանանս,
Երբ որ հիշեց իր Թոր ու ձոր գերեզմաններն հառաչող,
Նարեկա վանքն ու Վարպալան ու Վանս ծովն՝ հայ կանչող,
Երբ որ հիշեց իր ալխարհը, որ գերի էր գեա այնտեղ,
Երբ որ հիշեց այս ամենը՝ սունձը կտրեց խկաւնեղ,
Վանս ծովի տակին հիշեց, որ օտար է շամփրում, –
Եվ հայտրգի Միամանթոն պանդխտութեան շամփրում
Ինքնասպան ուղեց լինել, այս ամենը երբ հիշեց,
Հազար ու մի լեռն հիշելով՝ գլխից իրավ մեա քաւեց, –
Ինչո՞ւ օտար երկրում մեռնեմ, կորչեմ սնկից քարերում,
Ինքնասպան կըլնեմ այնտեղ՝ իմ Սիփանս սարերում,
Այնտեղ, այնտեղ իմ պապերի հողին պիտի խաւնվիմ,
Հորս, մորս գիրքը կերթում թե որ բան է քուրքվիմ...

Այսպես թե այնպես՝ մահն է գերադասելի անիմաստ ու տանջալից կյանքից: Ուրեմն՝ այլընտրանք չկա. կամ մահ, կամ նպատակի իրագործում: Ահա ինչու է Միամանթոն յոթ տարվա թափառումներից հետո, երբ Հայրենիքն արդեն նրա գիտակցութեան մեջ դարձել էր գերազույն արժեք, գերմարդկային

ճիշդ երգով, աներեակայելի զգժտութիւններ ՀայթաՀարելով
անցնում է սահմանը, Համբուրում Մասիսի Հողն ու քարը.

Հողն Հացի պես բերանն առավ, ասես ծանց կարտով,
Հողին լցվեց վարդի, մեղրի, նուևուժաբի սուրբ Հոտով...
Թվաց, թե մոր ստինքն առավ իր մանկացող շրթունքին,
Ասես լիւ չէր Համբուրածը, ասես Հայր էր, Հոր ոգին:

Երեկ անՀավատայի էր թվում, այսօր՝ իրական: Այլ տես-
քով ու բովանդակութեամբ է նրան այսօր երևում թողջքած
Արևմտյան Հայաստանը, արդեն ուրիշ խորհուրդ ունեն ման-
կութեան վայրերը՝ Բինդոյուն ու Վանա ծովը, Սիփանն ու Մո-
վսարը, Մուշն ու իր ծնողների շիրիմը պահող Արտամանը:
Այս ամենը իրականում տեսնելով՝ ցերեկները չար աչքերից
թաքնվող, գիշերները զեպի նպատակը պաշտող Միամանկուն մի
նոր երազ է տեսնում՝ Համայն Հայութեան երազը.

Ու պարուբեց խոր մի քնով քնի կարտ Հայորդին,
... Երազի մեջ ազգի և իր Հարսանիքն էր իր չորսդին:
Գինին Վանա ծովով մեկ է, Հարբում է սարն էլ Սիփան,
Ինքը Հայոց Բաղավորն է, օ՛, սուրբ երազ Հայութեան...
Ինքը Մասիսն է Թամազան Հարսանիքում Հայ ազգի...
Բայց երբ վարթնեց Միամանկուն՝ կրծից մկանն իր բաղկիւ—
Ձէ՛, երազս կկատարվի, կկատարվի վաղ թե ուշ,
ԱնՀարսանիք չենք մտալու, իմ Թամազա, Վան ու Մուշ...
... Բերանքսիվայր բնկավ Հողին՝ նախ լուսնադպան Համբուրեց,
Բերանի մեջ Հայրենի Հողն իր մոր կաթի պես բուրեց:
— Ա՛յ, Հայրենին ուրիշ բան է, իր քարից էլ կրսնեմ,
Որ իմ Սիփան սաքերն Հասա՛ եղնիկիս էլ կհասնեմ:

Այսպես էր Հ. Շիրազը իմաստաբարում զերգած Արևմտյան
Հայաստանը և պատմական անարդարութիւնը զատապար-
տելն ու Հայրենիքի ազատագրութեան Համար մարտնչելը Հա-
մարում բոլոր Հայորդիների սրբազան պարտքը:
Խնկարբի վիճակն էլ է հուսահատական: Նրա աղերսանք-
ները ոչինչ չարժեն քարսիրա Հոր Համար, բայց համառում է

Խնկարբն, դիմում ծայրահեղ միջոցների, որ կարողանա Հորը
Համոզել Միամանկոյին ետ կանչելու համար.

... Համ սարին ետ խել, Հայր իմ, Համ էլ յարին ետ խլում,
Գիրեզմանս եմ տեսնում Հայոց Վանա ծովի Հայելում...

Այսպես զգում ու մտածում և Հենց այս է քուրդ Հոր երե-
սին ասում Հայ մորից ծնված ասնջահար Խնկարբն: Ու թեև
ներքին ու արտաքին այս բայում-կոնֆլիկտներն անբեղհաս
սրում են իրազրութիւնն ու շիկացնում լարվածութիւնը, գոր-
ծողութիւնների զարգացման բնիացքն աստիճանաբար գնում
է զեպի արամարանկան Հանգուցալուծում:

Յոթը տարի իր երկրից վոնդված և արդեն քսանամյա Մի-
ամանկուն վերջին Հանդիպմանը ողջամիտ Համբուրութեամբ կուլ
է տալիս անկուտրում Համառութեամբ Հոտորտացող Զարեհ բե-
կի խառութիւնները, սպառնալիքներն ու վիրավորանքները,
որովհետև ամեկտորեն չէր կամենում փոխադարձել ու վիրա-
վորել սիրած աշխկա քարսիրա Հորը՝ հուսալով մարդապարտ-
ութեամբ զուլթ արթնացնել նրա մեջ: Սակայն Սիփանին տեք
գարձած խորամանկ քուրդ բեկն անզիջում էր, անզի տալով
միայն Միամանկոյի ուժի առջև՝ սիրալիք նենգութեամբ մոլո-
րեցնում է նրան ու նեղը զցում, և օրհասի մեջ Հայանված
պատանին սառւյզ մահից փրկվում է միայն լուս աշխկու-
թեամբ: Նույն Զարեհ բեկի՝ Համո, Շամո, Համո քուրդ խալամ-
ների, որոնց Հեռ նա վաղուց էր սխալբացել: Զարեհ բեկն էլ է
նկատում, որ իր ծառաները մի ձեռքով սուտ Հարվածում,
մյուսով մթնում ճամփա են ցույց տալիս իրենց «Թայգաշ» Հայ
Հովվին: Նույն քուրդ Հովիվներն էլ Միամանկոյին օգնում են
Հարսնառի ժամանակ Խնկարբին փախցնելու զրգալում:
Նրանք Հավատարիմ են մնում իրենց երգմանը՝

Ախպերն փապոր սարյուրն է,
Երբ ծարավից պաղ շուրն է,
Թե թշնամիք վրա տան՝
Ախպոր թիկունքն ու թուրն է:

Յոթը գիշեր ու ցերեկ իր պես անհանգիստ ձիով վարզելով՝ Սիամանթոն Մովսեսից հասնում է Սիփան, հյուրընկալ բարի պառապից իմանում իջնադարի հարսանիքի յուրը: Հանց պզտոր գինեգետ հոտոց մի հարսանիք, որի ափին հրեք գիշեր ու ցերեկ «Սիամանթո» կանչող հարբ, սակայն, «մի ուսի էր գլխիկոր»: Իսկ առապագաների մեջ թրծված Սիամանթոն, որի գլխի համար բեկը հարյուր գառ էր խոտացել, առնականացել, հասունացել էր այնքան, որ բակական հերոսի պես պատրաստ էր գնահական գործողությունների: Եվ պոսեի գեղարվեստական ուժի ցուցիչներից մեկն էլ հեղինակի իր հերոսին աշխարհի ճակատագրական գործողության համար նախապատրաստելն ու հասունացնելն է: Իսկապես, այլևս առաջվա հայեցող խնցճուկրակը չէ նա, այլ նպատակն իրագործելու պատրաստ, գնահական մենակի գիտակցությունը մի հերոս համոզված, որ մեկին փրկելով կազատագրի նաև մյուսին: Նա ցուցաբերում է հանդուգն խելագարություն, կատարյալ հերոսական բնավորություն, որը ձևավորվել ու ամրացել էր տարիների ընթացքում: Պատկերվող էպիկական գործողությունների մեջ է ցուցադրվում նրա հերոսական բնավորությունը, մանավանդ գինեգետ քուրջ հարսանքավորների վրա միայնակ հարձակվելու դրվագում: «Իր Սասնա տան Կաթնաղբյուրից ընդ խամ խալվի պես» Սիամանթոն հոգևրանդանու պատրաստ է նույնիսկ գերմարդկային սիրանքների ու զոհողությունների: Այդպես էլ իր ազգային երազանքներն իրականություն դարձնելու համար պիտի հասունանար հայ երեսասարգությունը:

Իրագործվում է անկարելի թվացող նպատակը. Սիամանթոյի անսակնկալ ու չանթանկուս հարվածներից ընկնում է հարսանուհի մահախուճապ խառնամբուրը, փեսա Ադրի բեկի սիրտը ահեց դատում է «մի կորեկի շափ», նրա եղբայրն անգամ հալով ճողոպրում է մաքում է յուսելով վրիժառություն իր սուտայնը՝ «Փայլն առյուծի հախից կգա միայն ճամփով ազվես»:

Գործողության բարձրակետում ձիավոր ու զինավառ, իր սիրտ գինը գիտակցող մուգեղնած Սիամանթոն իր տարերքի մեջ է.

Քայց սիրածին Սիամանթոն տեսավ թարքին ձեր բեկի,

Ու կրծքի տակ սրտի զարկը թվոց հարված մի տեղի,
Ու մուգեղնեց Սիամանթոն, մահով բաղկեց իր ճամփան,
Թռավ. խլեց բեկի գրկից իր երազի աղչական,
Ու ձախ ձեռքով գրկից անուր, աշով զարկեց թշնամուն,
Ձգեց ձիու սուննի տակ ու խթանեց իր ձիուս
Ու արժվի պես իր ազվանուն իր գրկին տաավ ու թռավ,
Երեք օրվա ճամփեն մի ասուն, մի զարկ ու մի շունչ արավ...

Պոսեի վերջնամասում էլ Հ. Շիրազը համառարիմ է մտացել ժողովրդական նյութին. նա ոչ միայն պահպանել է ավանդազրույցի վիպական կարևոր մանրամասները, այլև զբաղք ներկայացրել է իր բնկալումով ու գեղարվեստական մեկնություններով:

Մաղկանց միջով, լեռանց լանջով, մուրալ ձիով անվեհեր
Սիամանթոն սիրածն ասած կելնը Սիփան սարն ի վեր.
Կարծես սիրտ հափքածական սասուն մտա էր բարձրանում,
Որ վերջապես իրբև ոսկի հարսնաքոլ էր ծածանում...

Քարու և ջարի հավիտենական հակադրությունն այս անգամ էլ խորհրդանշվում է ալիտակ և սե զույներով: Ալիտակ ձիով Մովսեսից դեպի Սիփան սյացող հաղթանակած Սիամանթոյին հետապնդում էր «սև ձիավորն այն վայրի», որը «բարխաղ գտած սիրահարի ճակատագիրն էր պարան»:

Իրենց կարճատև վայելքի մեջ սիրահարները չեն էլ նկատում հետապնդողին, Սիփանի երանափետ բարձունքներում՝ «աղբյուրների կանաչ գլխին գարկած բախտավոր վրանում» մի համարյուրով ցրում են «յոթ ատրվա ծով ցավերը», ոչ միայն մոռանում են շարերին, այլև իրենց երջանկությունը ուզում են լցնել ամբողջ աշխարհն ու այն գարձնել սիրտ թագավորություն:

Գազանիք չէ, որ, որպես քնարերգու, զբական ազգակցությունը Հովհ. Շիրազն իր անմիջական նախորդներից ալիեի շատ Ավ. Իսահակյանի հետ էր կապված (սա առանձին բնությունն էր յուր ի), և բանաստեղծական մասնագիտության որոշակի նմանություններ նրանց ստեղծագործություններում պիտի դրսևորվեին ոչ միայն ձևապատկերի ու բնաշխարհի, այլև աշ-

խորհայացքի և կենսափոխափայլության ընդհանրությունների ու ասմանտիկ խառնվածքի պատճառով: Հ. Շիրազի սիրահար Հերոսներն էլ Համբույրը այնպես են իմաստավորում, ինչպես Իսահակյանի քնարական Հերոսը «Ալազղազի մանրեր» պոեմում.

Էդ Համբույրը, որ ինձ սիրք,
Էնպես ան՛ըմեղո՛ւ էր,
Էզպես պտուղ ծառ ու ծաղիկ,
Մով ու ցամաք չի մնար:

Էդ Համբույրն մի Հաս էլ տո՛ւք՝
Տանիմ աշխարհս ման տամ,
Ինչքան դուք սրտն անանձ՝
Տամ, Հոտն ստե՛ին, անուշանս:

Աշխարհը գեղեցիկությամբ ու սիրով լցնելու, «զառը սրտերը» քաղցրացնելու նույն Համամարդկային ձգտումով էլ Հ. Շիրազի Հերոսներն են օժտված. նրանց սերն էլ է փթթում սարում Սիփանի մեղրադեղերում, և մեծարենցյան «անանձնական ուրախության» թելադրանքով՝ չեն զոհանում տարերերով սպասված իրենց անձնական վայելքով.

Սաթի գիշեր, սիր՝ գիշեր, մեղրապիշեր Սիփանի,
Սիր՝ գիշեր, տաթի՛ դարձիր, Համբույրները մի՛ տանի,
Հովեր, Հովքեր, ծաղկո՛ւնք, ջրեր, ծայտեր, սառցեր, եղևիկներ,
Դու՛ւք էլ, զո՛ւք էլ Համբուրդիցք, պսակվեցե՛ք այս գիշեր:
Ա՛յ, անուշան թող Համբույրով սիր՝ վշտերն ու աշխարհ.
Ու Հավեցին սիրո բոցին, աշխարհն ստես էլ չկար,
Սաթի՛ գիշեր, սիր՝ գիշեր՝ ասողաշարը ճակատին,
Երազն ստամ, մուրազն ասամ՝ Հանգուսն սաթի գողաթին:

Որպես զաղափարագեղագիտական կարևոր ընդհանրացում տպավորիչ է դեռևս «Սասնա ծառ» էպոսից ու մեր ժողովրդական երգերից եկող ու Հայ ժողովրդին բնորոշ խաղաղ աշխատանքի ու երջանկության երազը, որ վերջին անգամ տեսնում է Միամանթոն սիրածի գրկում.

Սուրբ օշափի իր ծուխն ահա մինչև Սիփան է Հասնում.
Ինքը սաթի Միամանթոն, իր որդոց Հես պստանի,
Սիփանի տակ՝ իր ծովափին, Հոզն է Հերկում Հայրենի.
... Գերանգի է սրում ահա Միամանթոն սրի տեղ,
Իր երազած սրան է Հնձում որդիներով նորաքեղ,
Վանա ծովի Հովն է երգում, ու Հովի պես անթթիլամ՝
Արտ է գալիս եջեղաբն, Հացն է բերում իր թխած
Եվ սրբում է Միամանթոն բրտիներն ահա ճակատից,
Մի՛ Հասկ փչում, շշնջում է. «Մեկին յաթն է իմ բաբախց»:
Եվ առուն է սակեորվում, ու մեծ աղան իր փով
Հայ մի աղջիկ է փակցնում, գյուղը դարձնում գինու ծով...

Հայ մարդու բնականորեն գեղեցիկ երազանք, և դաժան ու կոպիտ իրականություն: «Մարդու բնույթը այնպիսին է, որ չի կարող առանց արհամարհանքի, առանց զգվածքի դիակն ուրիշի երջանկությունը»։ Մարդու ներքին աղմուկն ու աննպատակ շարունակը խաթաղանոց չեքսպիրյան այս իմաստաստությունն անգամ, այնուամենայնիվ, մարդկային քաղաքակրթի Հարաբերությունների արտահայտությունն է: Քուրդ բեկն ու նրա «սուտ որս փնտրող» դարանակալ եղբայրը շատ էին Հեռու այս մասնադուրբույնին: «Որական գաբիտոլ որս» վերափոք ցույլի Հարվածի Հես Միամանթոյին «ժայռի ետև թաքնված» նեոաշխարհ բեկը երբոր արյան վրեժից բացի ուներ նաև չլույսի կտոր» եջեղաբնին տիրանալու մարմաջը: Նա է բնութայն Հես միտան մահացու խոցանոց սիրածի Համար եջեղաբնի ողբի միակ ունկնդիրը, որ նրան առաջարկում է իր կինը զստնայ: եջեղաբնն, սակայն, գերազասում է սիրածի գրկում մեռնելը և «աչքը բաց» անզուկն է նետվում, «ժայռին փլվող ալքի պես» փչրում մատաղ կուրծքը, ու Միամանթոյի Հես «սիրտը սրտի լուռ Հանգան»:

«Համով— Հոտով»-ի ավանդազրույցում սիրահարների եղբրական վախճանը գրեթե նույն կերպ է պատկերված: Իրենց սիրո երգածանը Հավասարի՛մ սիրահարները թե՛ զրույցում, թե՛ պոեմում վերջին շնչով միմյանց անունն են Հաղիվ արտա-

ստեռմ: Ավանդագրույցում կարգում ենք մեռնող Միաման-
գոյի և սգացող Խընդարնի սրտաբուխ ողբերգը:

– Մի՛ լար, իմ Խընդարն, մի՛ լար...

Քու լացը ինձի ավելի ցավ է... մի լար...

...Միամանդ, ինձ ճամփա մի սուր բովզ զպու,

Ճամփա մը ցույց տուր, դամ քեզի Շես Հոգի առու:

Փայտատ ու թի բերք, բերք պղտը ու զընաբներ շրջեցիք,

Խընդարնն ու Միամանդոն մեկտեղ քարերուն տակ թաղեցիք...

Այս կրտն ու աչքեր կը խրվի,

Ջրնրն՝ ի վայր կը Հոսե, մեկ անգամ միայն կ'ավաղե.

– Ի՛մ Միամանդ...

եվ Միամանդոն Հաղիվ արձազանք մը կը օտ.

– Ի՛մ Խընդարն...

եվ երկոքյանն մեկանց կը լռեն...

Կը մեռնին...

Հոն են...¹¹⁵

Բանաստեղծին, սակայն, չէր կարող բավարարել ավանդա-
գրույցի այս «չեղօք» ավարտը, քանի որ պոեմի Միամանթոն
Հայրենիք էր գնացել նախ իր սիրածով երջանկանալու, իսկ
Հահառակի դեպքում, ինչպես վերը տեսանք, գոնե Հայրենի Հո-
գում ինքնասպան լինելու և այնտեղ թաղվելու նպատակով:
«Անսպասի բերանն ընկած երկու կաթիլ ջրի պես» կորած սի-
րահարերի վախճանն այսպես է պատկերել Հ. Շիրազը.

Կանչեց Խընն ու աչքը բաց նեավեց ձորը դիլիվայր...

Փայտին փշվող ալիքի պես նաղուկ կուրծքը փշրվեց:

– Ախ, ի՛նչ արիւր, – վերջին շնչով Միամանթոն ձայն տվեց:

Ու Հեծենց Խընդարնի վերջին շնչով իր անձայն.

– Միամանթո, – ու փշրված՝ սիրտը սրտի լուռ Հանգան:

Վերջին անգամ Հոգին Հեծենցը սասն շուռնչե էր սողայի.

– Խընդարն՛ս... – ու Հաղիտյան լռեց անդունդն ամայի

¹¹⁵ Գ. Մովսեսյան, 624, գիրք, էջ 506-507:

Սրիան սարի Հաղիթավախ Հոնքերի տակ Հայրական
Ու մայրական մըռունջի տակ Վանա ծովի տիրամայն:

Մովսեսյանցի գրառած գրույցում չկան ընդգծված վերջին
երկու տողերը, որտեղ էական են Հ. Շիրազի գաղափարական
նպատակագրման տեսանկյունից: Այդ տողերով է արտահայտ-
վում Հեղինակի, ինչպես նաև մայր բնության ու Հայրենիքի
վերաբերմունքը կորցրած զավակների նկատմամբ:

Գոեմի վերջերգ-ամփոփումը գարձի պտեղծված է ժող-
գրական ավանդագրույցի մշակումով: Գ. Մովսեսյանցի գը-
րառման մեջ կարգում ենք. «Ավանդութունը կ'ըսե, այն տե-
ղը երկու ծաղիկներ կը բուսնին՝ Համանման, և երկու թիթեռ-
նիկներ կուզան կը թառին ու կըթրվաբան այդ խորհրդավոր
ծաղիկանց շուրջն ու վրան»¹¹⁶:

Ակամա հիշում եմ Հ. Թումանյանի «Փարվանա» բալլադի
կարծենքերին, որ թե՛ են առել ու թիթեռ դարձել...

Սակայն Շիրազն իր պոեմի վերջերջի ստեղծվելու «սիրտ
սուրբ ճամփի կեանք ընկած» սիրահարների ողբերգութունն
ընդգծող Համապատասխան ավարտ է ընտրել: պահպանելով
ավանդագրույցի երկու ծաղիկների մասին ակնադիր, կենտրո-
նացել է «Իրենք կարմիր, սրտենքը սև՝ իրենց էն սև բախտի
պես» կակաչների վրա և չի անդրադարձնել նրանց «շուրջն ու
վրան» թուփացող թիթեռնիկներին՝ իր մշակմանը Հաղորդելով
միանգամայն այլ խորհուրդ և բովանդակություն, որը բխում
է պոեմի ամբողջ ընթացքից: Ահա այդ վերջերգը.

Բայց այն ձորում ամեն տարի, ամեն գարնան բացվելուն

երկու ծաղիկ են Հայտնվում՝ երկու կակաչ տրտմունք:

Ասում են, թե չկար երկրում ոչ մի ծաղիկ՝ սիրտը սև.

Այն օրվանից աշխարհ եկան կակաչները սրտատև.

Երբ որ Խընն, Միամանթոն ընկան սիրո կես ճամփին,

Ընկան, Հանգան, բայց սուրբ սիրուց աշխարհ եկան վերտառն

¹¹⁶ Լույս տեսում, էջ 507:

Աշխարհ եկան կազալ գառած, որ բացվում են դու այսպես
Իրենք կարծիր, սրտենքը սև՝ իրենց էն սև բախտի պես:

Ահա ինչու շուտ են թափվում նուրբ թերթիքը կակաչի,
Ետտ վիշտ տեսած՝ շուտ են թափվում՝ Հենց որ մի չար մեք
գիպչի:

Բայց թերթիկով գլուխի գլխի՝ Հավերժ իրար են նայում,
Մահվան մեջ էլ Հավերժ սիրով Հավերժ իրար փայփայում...

Ինչպես տեսնում ենք, պոեմի վերջերգում ազգային-Հայրենասիրական բնույթի ակնարկ կամ որևէ հիշեցում անգամ չկա: Եվ չպիտի լինեն, որովհետև բուն պոեմում հերոսը և հանախ նրա հետ նույնացող հեղինակը ազատ էին սիրո և Հայրենիքի, մեր ժողովրդի ճակատագրի մասին իրենց նվիրական խոհերն ու զգացմունքները գրեևորելիս արտահայտվել էին ոչ թե շատ կամ քիչ, այլ այնքան, որքան հեղինակը հարմար էր գտել:

Վերջերգը վերստին հաստատում է, որ պոեմն իր ամբողջությամբ մեջ մարդկային ամենազեղեցիկ զգացմունքը՝ սիրը և նրա հավերժությունը փառարանող կատարյալ հիմներդ է՝ գազափարապես ազնիվ ու առողջ, պատկերավորությամբ չքեղ, զեղարվեստական գյուտերով հարուստ, պատմաճանաչողական նշանակությամբ ու ազգային-Հայրենասիրական գաստիրարակության իմաստով բացառիկ մի երկ, Հայ բանաստեղծական խոսքի բարձրագույն նվաճումներից մեկը:

ՄԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԷ

ԲԻԲԼԻԱԿԱՆ

ՀՆՉԱՌՈՒԹՅԱՄԲ

«ԱՄՅՐ» «ԲԻՐԱԿԱՆՆԸ»

Հովհ. Շիրազը 1940-ական թվականներ էր թեև ակոխում արդեն ակնառու մեղքերումներով. ստեղծագործական աճն ու հասունացումը ինչպես բանաստեղծության տարրեր տեսականում, պոեմի ժանրում էլ արձանագործ էր նորանոր հաջողություններ ու թափափներ: Դրանցից հզորագույնը 1942 թ. կերտված «Բիրլիական» խոհանարարական սրանչելի պոեմն էր, որը սպազորվեց երկու տարի անց՝ 1944-ին, և բազմապատկեց նրա հեղինակի բանաստեղծական հասկեր: Բոլոր հանձարեղ գործերի նման՝ այս պոեմն էլ միանշանակ ընդունելություն չարժանացավ. ժամանակի մեծերի անփերապահ հիացական գնահատականների կողքին հայտնվեցին աղքատիմաց չարամիտների թեր և դեմ կարծիքները: «Մեր է տանում մեզ Շիրազը յուր բիրլիականներով. ստալինյան լուսավոր իրականությունը թողած՝ աստղերի մեջ է կյանք որոնում»- և բացահայտ նենդ համախոսականը, որն ըստ էության քաղաքական ծանր մեղադրանք էր, ստորագրել էին 26 գրող ու քննադատ: 1976 թ. ՀԳՄ 7-րդ համագումարում, որին ներկա էին ստորագրածներին շատերը¹¹⁷, իր կույթում Հ. Շիրազը ցավով հիշեց և հիշեցրեց այդ դեպքը՝ արձամուրթին հայտարարելով, թե «Ե՛ս եմ առաջին տիեզերագնացը, որովհետև մեր Գաղափրիկներն իմ հետևից եկան...»:

Իսկ Երևանի պետական համալսարանում նրա հիմնադիր դասախոսներից մեկի՝ բանաստեղծ ու փիլիսոփա և Հոմերոսի «Իլիական» ու «Ոդիսական» պոեմները հին հունարեն բնագրից թարգմանած Համագաղափար Համարձույցների ծնեղյան 100-ամյակի տոնակատարությունից օրը, որին ներկա էր և հորեկույրի որդին՝ դժգոհին ժամանակներում պոեմը բարձր գնահատ

¹¹⁷ Գ. Շիրազը նրանց անունները չսփռեց, շայն ասաց. - էստեղ եստած եմ. եք անուններդ տամ, կնշանակի զարմանալիս այս պայման օրը բաց պատահաններից ազատվեմ ու զնշանակեմ նրա մտքն...

տած ու հեղինակին պաշտպան կանդիդատ աշխարհահռչակ աստղագետ Վրկյուրը Համարձույցանք, նա դարձյալ հիշեց տանեամյակների առաջ կատարված չարարատիկ այդ զեպքը:

«- Կարդացի և թերթը մեղքիս լացակումած գնացի Ավետիք Իսահակյանի մոտ, - ասաց Շիրազը և լեկուցեցուն դահլիճի առաջ բացեց մի փակագրիժ.

- Վարպե՛տ, տե՛ս՝ ի՛նչ են գրել և ստորագրել 26 հոգով:
Կարդաց Իսահակյանը, դառը ժպտաց և ինձ հանդարտեցնելու համար ասաց.

- Մի՛ նեղվիր, Օննիկ, գրանք ոչ միայն 26 հոգի են, այլև 26 ատամանի:

Ես էլ ապուշ-ապուշ հարցրի.
- Բայց Վարպե՛տ, չէ՞ որ մարդը 32 ատամ ունի:

- Այո՛, 32 ատամ ունի մարդը, - հաստ-հաստ ու հաստակ ասաց Իսահակյանը, - իսկ գրանք մարդ չեն, չուն են. իմացիր, չենքը 26 ատամ ունենա:

Այս է եղել «Բիրլիականի» գառնացած հեղինակի միակ սփոփանքը: Վ. Համարձույցյանը տեղյակ էր այդ պատմությանը և հաստատեց բանաստեղծի խոսքը:

Ստեղծագործական Հզոր վերելք ապրող Հ. Շիրազի հանձարի Հզոր բռնկումներից էին աստվածաշնչյան թեմաների վերարժանումներով ստեղծված այն պոեմները, որոնք նա վերջին հրատարակությունից 2-րդ հատորի մեկ բաժնում ներկայացրեց «Բիրլիականներ» ընդհանուր խորագրով: Ինչպես բանաստեղծական շարքում, պատմվածաշարում կամ վիպաշարում միավորվում են ինքնուրույն գեղարվեստական արժեք ունեցող, բայց բովանդակային ու գեղարվեստական որոշակի ընդհանրություններով օժտված միավորներ, այդպես էլ Հ. Շիրազը նպատակահարմար է գտել իր ութ պոեմները գետեղել մեկ ժբերի մեջ: Ահա դրանց ցանկը՝ «Բիրլիական», ««Բիրլիական»-ի վերջարանը», ««Բիրլիական-ի» երկրորդ արարչականը», «Աստուծո գլխուկործոցը», «Ինքննրդանք համարձույցային», «Ջևախ մաղիկը», «Սիրո և իմաստություն սրինգը», «Շղթայված մեղեգիկներ»:

Հեղինակն այս պոեմները մի բաժնում Համախմբելու իրա-
վունքը պատճառ է նպատակ անշո՛ւշտ ունեցել է: Ամենից ա-
ռաջ այդ պոեմները կարող էին միտարթել թեմատիկ — զագա-
փարական և զեղարգիտատկան այլ Հատկանիշների ընդհան-
րության հիմքով, և Հովհ. Երրազը պնդում էր, թե կրանք
բոլորն էլ «Բիրլիականի» զարմից են: Եթե Հեղինակային այս
պնդումն անվերապահ չընդունենք էլ, նրանում կա ճշմար-
տության մեծ բաժին: Թեև այդ պոեմներին ոչ բոլորն են անմի-
ջաբար առնչվում աստվածաշնչյան թեմատիկային, ինչպես, ա-
սենք, «Ջևեի ծաղիկը», «Սիրո և իմաստության սրինգը» կամ
«Շղթվալիմ մեղեդիները», սակայն դրանք բոլորն էլ, ի վերջո,
մարդու բնույթի և Հուժեղան, մարդկային և աստվածայինի,
ազգերի և ցեղերի կրթարեքսպոնության, մարդու և բնության,
մարդու և կենդանական աշխարհի, մարդու և տիեզերական ա-
ռեղծվածների բազմատեսակ առնչությունների շուրջ բանա-
ստեղծական ու փիլիսոփայական խոհերի՝ միմիայն Հովհ. Եր-
րազի պատկերավոր մատածրվյալը բնորոշ գեղարվեստական
բացատրիկ դրսևորումներ են:

Նախ՝ 1942 թ. զրգիլ է պայմանական ասած, «մայր» «Բիր-
լիականը» (այգիլը 1944-ին), մյուս՝ անանցյալ պոեմները, հնտո
են զրգիլը: Սակայն Հեղինակը, ըստ երևույթին, մի որոշ ժամա-
նակ է Համակերպվելով *Библейская — Бирлиական* վերնագրին¹²⁵,
որոշ հրատարակություններ վերադարձել էր «Պոեմ անխորա-
գիր» (1954), իսկ արդեն «Քնար Հայաստանի» I-ին գրքում
(1958) և հետագա հատորներում վերականգնել է նախկին
վերնագիրը: Ի զեպ, մայր «Բիրլիական» պոեմը Հ. Երրազի այն
ստեղծագործություններից է, որ զրգիլ է մեկ թափով ու շնչով
և հետագայում Հեղինակային փոփոխությունների գրեթե չի
ենթարկվել:

¹²⁵ Այդ բանը արժեստական նկատմանով արգելված էր: Նույն պատճառով էր, որ 1946
թ. գրված «Սատու զլիպորոնց» պոեմը երկար ժամանակ թի տպագրվում: Այն որչափ
փոփոխությունները հետո առաքել անցան հրատարակվեց «Քնար Հայաստանի» գրքի 2-րդ
հատորում «Բնության գլուխորոնց» խորագրով — Ս. Ս.:

«Բիրլիականի» թեմայի առնչությամբ Հեղինակն իրականում
ուներ պոեմում չգրեկորված բազմաչեքտ առեկիք, և նա, բարե-
բախտաբար, մայր պոեմի կառույցը չի խախտել՝ նրա վրա Հա-
վելումներ անելով, այլ Հավելյալ առեկիքն արտահայտել է մայր
«Բիրլիականին» անանցյալ, բայց նրան պորտապարով կապված
մյուս պոեմներում:

«Բիրլիականները» կարող էին ստեղծվել միայն այն Հեղի-
նակի գրչով, որը Աստվածաշնչի, Անտիկ աշխարհի իմաստա-
սերների Լուկրեցիոս Կարի «Իրերի բնությունը» փիլիսոփա-
յական հայտնի պոեմի Հեղինակի, Հերակլիտի, Թալեսի, Պյա-
տոնի, Արիստոտելի, միջնադարի Երբակացու, Ջորգանո Բրու-
նայի, Գալիլեյի ու Կոպերնիկոսի, նոր ժամանակների փիլիսո-
փայական ուսմունքների, բանաստեղծական նվաճումների՝
Նարեկացու, Գյոթիեի, Հայնեի, Բայրոնի, Պուշկինի, Թոմանյա-
նի ստեղծագործական փորձի յուրացմամբ հանդերձ ուներ խոր
կենսազգացողություն, ստեղծագործական հզոր երևակայու-
թյուն, մտքի անկասելի թռիչքներ, բնական երևույթների ան-
փրեպ հանաչողություն, զբանց անձնավորման ու իմաստա-
վորման բացատրիկ ձիրք: Նրա ձիրքի այս առանձնահատկու-
թյունները խորապես բերումում ու գնահատում էր ավագ գրչեղ-
բայրը Ավ. Իսահայանը. «Երբազը Հոյակապ գեմք է մեր
պոեզիայի Պառնասում, հորգարտի ու ճշմարիտ բանաստեղծ:
Նրա ամեն մի բանաստեղծությունը մի անըրկնելի գլուխ է՝
զարմանալի պատկերներով: Բնությունը նրան օժտել է փիլի-
սոփայական խոր ինտուիցիայով: Համաշխարհային զբաղան
գոհարներ կեն կազմվեին, նա մեծ սիրով տեղ կտայի «Էքսպո-
րումպոին», «Բիրլիականին» և այլ բանաստեղծու-
թյունների: «Բիրլիականը» փիլիսոփայական մեծ տաղանդի գործ է:

Յորթմաստ «Բիրլիականի», ծաղկարտ «Ենկզարեի» և
մյուս պոեմների կախարղ Հեղինակը հետհոկաներբյան ամե-
նամեծ հայ լիրիկն է: Հ. Երրազը հայ ժողովրդի վշտի գարավոր
մատախուղից ծաղած ասուղն է (Եներ չմազած ասուղ էիր
ճառախուսում երազի): «Բիրլիական» պոեմը զրգված է
վայրենի տաղանդով:

Վարդանի այս գնահատականը բնավ էլ չափազանցություն կամ պատահական ոգևորություն արդյունք չէր: Սա, ինչպես նաև Հայրենի և օտար զորքների ու մտավորականների (Առի Արազոն, Բողզան Գեմբարակի, Գիեռ Պարաֆ, Նիկոլայ Տիխոնով, ԱՀճնդ Շամյուն, Նիգոր Խալիլ, Գուրգեն Մահարի, Վիկտոր Համբարձումյան, Մահմուդ Ալի Սալիդ, Մորիս Փոցխիշվիլի, Մարիտա Շահինյան, Վիլյամ Սարոյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Յանա Շարոբլ, Ս. Փայլած, Լևոն – Ջավին Սյուրենյան, Սուրեն Ազարարյան, Հրանտ Փամբազյան, Համո Սահյան, Վահագն Դավթյան Մ. Օչին և շատ ուրիշներ) բազմաթիվ չհացական գնահատականները, տարագրի մտավորականների ու մեր ժողովրդի իր հանդեպ պաշտամունքի հասնող սերը Հովհ. Շիրազը նվաճել է իր ինքնատիպ ու բարձրարժեք, համաժողովային հարուստ բովանդակությամբ առիցուն ստեղծագործությամբ, որը խորհրդային տասնամյակներում մեր ժողովրդի ստեղծած ամենաբարձր և անգնահատելի ազգային ու համամարդկային արժեքներից է: Եվ եթե նրանց գնահատումների մեջ չափազանցություն կ'ուր, ապա, կրկնենք Գ. Մահարուն, իրենք մեղավոր չեն, Շիրազի ստեղծագործությունն է այդպիսին:

Ընդ որում, առաջին «Բիրյուխական» մասին հասարակագետների, գրողների և այլ արվեստագետների, ստեղծ. Ավ. Խահակյանի, Մարիտա Շահինյանի, Սերո Խանդազյանի, Բողզան Գեմբարակու, Մորիս Փոցխիշվիլու և այլոց բարձր արժեքումների կողքին առկա էր նաև բնագետների անվերապահ հեացական գնահատությունը: «Բիրյուխական» Ավ. Խահակյանը կարող էր որակել որպես «կոսմոսական տարերք ունեցող» և «փիլիսոփայական մեծ տաղանդի գործ»՝ զրված «վայրի տաղանդով», պարսիկ բնագառ ԱՀճնդ Շամյունը՝ «Հայ ժողովրդի Հոգու ճիչը, մուռնը», պոեմի լեհ թարգմանիչ Բողզան Գեմբարակին էլ Հայաստե՛ր, թե «Միայն մեծ վշտից հառնած ազգի զավակը կարող էր երկնել «Բիրյուխական», կամ Ֆրանսիացի բնագառ Գիեռ Պարաֆը, նրանցից բուրբուրվի անկախ, բարձրամայնել, թե «Հ. Շիրազի «Բիրյուխական» պոեմի

մեջ վերածնվում, շքեղանում է հայ ժողովրդի հանճարը իր անբողջական արեղերական գործությամբ: Հոգին շնչավորվում է: Նշմարվում և հայտնվում է երգի ընթացքի սուկ թելը, որ «Բիրյուխական» պոեմը միացնում է Վիկտոր Հյուգոյի «Հնդկական մոգեր» պոեմին և Գյուլթագրի «Լուսերեցիտան», մեծ խորհրդագետներին: Ջնոսանամ նշել այդ պոեմի հունական փիլիսոփայական արժեքը»:

Այսպես մտածել է Ֆրանսիացին, որը քիչ տեղեկություններ է ունեցել հայության ու Հայաստանի մասին: Բայց Հայրենական պատերազմից հաղթանակով նոր վերազարթած, զածանություններ ու փորձություններ հաղթահարած զինվոր Սերո Խանդազյանը վկայել է, թե ինչ ներգործություն է ունեցել Հովհ. Շիրազի «Բիրյուխական» իր և սերնդակիցների վրա.

««Բիրյուխական» զարագուրի կազմող գործ է: Համաշխարհային պոեզիայի մեջ, իմ համոզմամբ, այդ գործը շատ քիչ համարժեքներ ունի: Հայրենական պատերազմից վերադառնալով հանդիպեցի բանաստեղծական փոթորկի. հանճարեղի հանճարեղ գործը տպագրվել էր 1944 թվականին: Եվ երբ կարգացի զինվորիս կրակված, նաև հաղթանակած սրտով, վերազարձա դեպի լիարժեք կյանքը՝ անձուն բերկրանք զգալով: Դա հանդիպում էր նոր նարեկացու, նոր Արոյանի, նոր Դանթեի, նոր Լերմոնտովի, նոր Գյոթեի ոգու հետ: «Բիրյուխական» աշխարհաստեղծման նոր Ատոմածառուն է: Տեսված էր: Շիրազը աներևույթ աստուծո՛ւ երևույթ է՝ գործնել, իլեցրել երկնքի խորթ հնուններից... Այստեղ պիտանին ու հարկավորը մարդ է, մարդու հաղթանակը «անհայտ ոգու» նկատմամբ»¹⁷⁹:

Այս կարգի գնահատումներն ինքնին հասկանալի են. հայ թե այլազգի՝ նրանք գրողներ են, գրական մարդիկ ու մտավորականներ, որոնց խոսքերը, ինչպես և Ս. Սողոմոնյանի՛րը, Ս. Ազարարյանի՛նն ու Հ. Քամբազյանի՛նը, բոլոր դեպքերում մասնազրկական գնահատականներ են:

¹⁷⁹ Յ. Դովնաքոսի «Շիրազը երևանյան պարզ և ճրագիլի մեծ պոեզիայի բազմազրկ Սերո Խանդազյանի հետ. Չոլուցներ, Եր., 1992, էջ 94:

Բայց այդ պահումում ի՞նչ պիտի տեսած ու զգացած լինեն աշխարհահանգուսակ աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը՝ գեղարվեստական այդ երկի մասին այսպես արտահայտվելու համար: «Շիրազի «Բիրլիական» պոեմը Հայ գրականության մեջ անսովոր երևույթ է, մատերիալիստական փիլիսոփայական իմաստով չափազանց խորը, նա միաժամանակ ունի բարձր գեղարվեստական գրվածքի բոլոր արժանիքները: Շիրազին բնորոշ պատկերների թարմությունը և օրիգինալությունը պահպանվում են այս պոեմում, այդպիսի զուգակցում են նաև Համբարձումյանների, անսպասելի հակադրությունների Հետ: Շիրազը մեր սրտից է խոսում, ինչքան ազգային, այնքան Համարդկային է նա: «Բիրլիականից» ես գեղազիտական մեծ հանույք ստացա»¹²⁰ (ընդգծ. — Ս. Մ.), — գրել է նա:

Հետագայում «Հարցազրույց իմ և իմ մեջև» գրվածքում Հ. Շիրազը վերահաստատել է ոչ միայն ժամանակի երկու մեծությունների՝ Ավ. Իսահակյանի և Վ. Համբարձումյանի խաղացած փնտրական դերը պոեմի տպագրության հարցում, այլև այն, որ նրանք խոսեն ու փոսնդավոր ժամանակներում եղել են Հեղինակի և նրա պոեմի ջերմ պաշտպանները ընդդեմ միտումնազոր ու շարժման քննադատության: Իր իսկ առաջադրած «Ի՞նչ աչքով էր նայում Իսահակյանը, երբ «Բիրլիական» պոեմը կրակի տակ էր առնելու այն օրերին» հարցին Հովհ. Շիրազն ինքն էլ պատասխանել է. « — Լավ Հարց տվիր: Այն աչքով, ինչ վարպետ մարդու աչքն է լինում: Այժմ մի տեղ չէի կարող տպագրել, նույնիսկ գրական ամսագրում: Խոյի բերանում վազրի ժանիք էին որոնում, երևի, աչքի սպիտակուցը սպիտակ ժանիք էր թվում, վասնզի չէին խորանում պոեմի սրտի մեջ:

Բայց վարպետը պաշտպան կանգնեց: Խղճիս բերանը չեմ կարող գոցել: Վիկտոր Համբարձումյանն էլ պոեմիս ամպ ու թուխվել մեջ աստղեր տեսավ և միացավ Իսահակյանին: Եվ զույգ հակաների ուսերի սանդուղքով պոեմը բարձրացավ դեպի

ժողովուրդը: Այսպիսով, Հեղինակի վրա գերան զգվեց, և պոեմն անցավ հույսի ափը:

— Եվ զարմանալիս այն է, որ ինչ երկի Փարիզում («Լեկթր ֆրանսեզ» շարաթարգմանում) հայտնի գրականագետ Պիեռ Պարսֆը գրեց, նույն կարծիքն է, ինչ Իսահակյանը գրեց քսան տարի առաջ:

Իսկապես, մեծերի հաշվը դժվար է խոստովանել ժամանակի այլերևիք վայրիկերումների մեջ: Որքան Հիշում եմ նույնիսկ պատկերային միախոսք անմանություն կա...»¹²¹ (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Այսօր հազիվ թե գտնվի մի շարժման, որ այս կարծիքների մեջ փորձի կողմնակալության հետքեր որոնելու Հովհ. Շիրազի պոեմն իսկապես ունի մատենաչափ գեղարվեստական արժանավորությունները: Դեռ ավելին, բանաստեղծն իր այս պոեմում համարել է գիտաանալոգիական ու գեղարվեստականը, ստեղծել բնութային օրենքների, ինքնակա նյութի շարժման ու զարգացման դիալեկտիկայի, Աստուծոց հզոր չեղած հրաշքներ սրարող մարդու վերընթացի գեղարվեստական պատուժը, դրանով իսկ դարձել իմացական բանաստեղծության ամբողջի վարպետը Հայ գրականության մեջ՝ զբոսորդով մտքի տիեզերական անկասելի թռիչքներն ու զգացմունքային անհատակ խորությունները գեղարվեստական պատկերում ներդաշնակ արտահայտելու միայն իրեն յուրահատուկ քայտախի հմտություն: Դա Հինց այդ բնատրուկ բանաստեղծի ոճի գլխավոր յուրահատուկությունն է, նրա ինքնատիպության և հզոր անհատականության գլխավոր հայտանիշը:

Պոեմը ժամանակին իսկապես արժանացել է բուռն քննադատության: «Ես այսօրվա պես Հիշում եմ այն արտասովոր ընդունելությունը, որին արժանացավ պոեմը, — գրել է Հր. Թամբազյանը: — Արտաբուստ կարող էր տարօրինակ թվալ ընթերցողներին և գրական մարդկանց ոչևորությունը: «Բիրլիականը» իր նյութով և տարազով կարծես մի ժամանակվորեց երևույթ էր այն օրերին, երբ ժողովուրդը արշույն էր առաջնապատերազմի

¹²⁰ Տես այս կարծիքները Գ. Շիրազ, Երկեր, հ. 2, եր., 1962, էջ 341 — 349:

¹²¹ Գ. Շիրազ, Սի փետուր իմ սրտի կանգնեց, եր., 1984, էջ 52:

զաշտում, անհուն տառապանքով պահում Հոգի ու Հայրենիքը: Այստեղ, — շարունակում է նա, — մենք կրկին դեմ ենք առնում մի գաղտնիքի: Ի՞նչն էր կապում «Բիրլինականը» ժամանակից Հոգեբանություն հետ: Կա մի քանակ արհեստի շեղում էր, թե՛ ժամանակի օրինաչափ ծնունդ: Ընթերցողը այս անգամ ավելի նրբանկատ էր, քան ինտելեկտը, նա թափանցում էր բիրլինական տարալից ներս՝ կապվելով պոեմի տարբերքի և բուն փիլիսոփայության հետ»¹²² (ընդդժ. — Ս. Մ.):

Հովհ. Շիրազի ստեղծագործությանն անդրադարձած բարձրացական գրականագետներն ու քննադատները՝ Ս. Սողոմոնյան, Հր. Թամրազյան, Ս. Աղաբաբյան և ուրիշներ, ջանացել են մտանանշել նաև պոեմի գեղարվեստական արժանավորությունները, կատարել են ուղեւնշային դիտումներ, սակայն, ցածր, «Բիրլինականին» Հայանցիկ են անդրադարձել. փորձել են Հովհ. Շիրազի գրական ժառանգության հանապապանքում այդ պոեմն ընդհանուր գծերով արժևորել որպես ստեղծագործական բարձրագույն նվաճում: Նրանք բոլորն էլ արդարացի գծող-հույսեր են հայտնել պոեմի հանդեպ ժամանակի քննադատության միտողական վերաբերմունքից, անգամ ուշացումով գերինդիք են համարել արդարացին Հովհ. Շիրազին և դատապարտել պոեմում նրա Հայեցակետը իդեալիստական ու կրոնամիստիկական համարած քննադատներին: Ահա ինչպես է Ս. Սողոմոնյանը հարկադրված եղել գիտական անխելագամի և գիտական կոմունիզմի հաղթարշավի ժամանակներում փորձել պաշտպանել քանաստեղծին: «Բիրլինականը» ժամանակին սուր վեճերի առարկա էր դարձել. փիլիսոփայության մարզի աշխատողները նույնպես կրթատ ելույթներ են ունեցել: Կարելի է ասել սա Շիրազի ամենից շատ քննադատված և, զժամատարար, ամենից քիչ գնահատված գրվածքն է: Բննադատողները «Բիրլինականում» միստիկական գծեր են տեսել, ուրիշ լուրջ թիրու-թյուններ են նշել: Ամենից աններկի մեղքը համարել են իդեալիստական կոնցեպցիան, երևի նկատի ունենալով պոեմի

սկզբը... Դասել են, որ սյուժեառային զարգացման հիմքում ընկած աշխարհն արարող անհայտ ոգին այլ բան չէ, քան եթե իդեալիստական մտածողության եղանակ, ըստ որի առարկայական աշխարհը զուրկ է ինքնուրույն գոյությունից, հիմնականն ու նախապայմանականն ոգին է»: Շարունակելով այս «գաղտնապաշտպանական» մի քիչ էլ վարածուստ փաստարանությունը՝ գրականագետն այնուհետև եզրակացրել է. «...կարելի է աներկայություն ասել, որ սա Շիրազի, եթե կարելի է այսպես ասել, ամենամատերիալիստական գրվածքն է: Աշխարհն արարող անհայտ ոգին, որով սկսվում է պոեմը, նախնական շրջանի պրիմիտիվ գիտակցության պոետական պատկերն է և ոչ թե հեղինակի տեսակետը»¹²³ (ընդդժ. — Ս. Մ., ամենամատերիալիստական բառի ընդգծումը Ս. Սողոմոնյանին է):

Հիշյալ գրականագետների ընդունելի այդ բնութագրումները, սակայն, չեն դարձել երկի էությունը համակողմանիորեն արժեքող գիտարկումներ և քիչ են տարբերվում վերը հիշված Հայ և օտար մյուս մտախորհակներին ընդհանուր հիացական կարծիքներից: Մինչդեռ խիտ ու բազմաշերտ «Բիրլինականը», որ իրականում մեր բանաստեղծական մարի Հոգր թուխքներից մեկն է, ինչպես նաև շարքում ընդգրկված մյուս պոեմները, կարտո են հանգամանակից խորքային քննության ու գիտական արժեքման այստեղ գիտանելուց:

«Բիրլինականները» պոեմաշարի սկզբում Հովհ. Շիրազը Հերի գիտակրիտիկական հակադրամիտանությունն ու շարունակականությունը հաստատող մի քառատող քանաստեղծություն է գրել, որը չենք գտնում նախորդ հրատարակություններից և ոչ մեկում:

Հերվա մեռած մանուշակի

Ուտի վրա՝ նոր մանուշակ,—

Բարդ է խորհուրդն այս պարզ կյանքի՝

Առանց Հերի չկա նոր կյանք:

¹²² Գր. Թամրազյան, Երկեր, Գ, Լափրի հրատ., եր. 2010, էջ 717:

¹²³ Սես Ս. Սողոմոնյան, Եվ գիրք, էջ 125-126:

Սա իսկապես բնորոշ է Հովհ. Շիրազի բանաստեղծական մտածողությանն ու ողջ կենսափրկափառությանը, առաջելիս՝ «Բիրլիականները» շարքին, ուր պոեմները գեղեցկամ են գերազանցապես այս միավորիչ հատկանիշով: Այս քառատողք թեև հղացվել է Երևանի ժողովածուի երկրորդ հատորում հիշյալ պոեմները միավորելու առիթով, այսինքն՝ գրական ուղու գրեթե վերջում՝ 1982 թ. սակայն նրա գեղարվեստական մտածողության զարգացման նախորդ շրջափուլերում ժողովրդական կենսափրկափառությունից, առօրյա ողջախոհությունից բխող նույն զարգաբարի մարմնավորման այլ օրինակներ, կյանքի և մահվան, մարդու անցողիկության և բնության հավերժության հակադրությունից ծնված խորհրդածությունների բազմաթիվ դրսևորումներ կան: Ահա, օրինակ, դրանցից մեկը.

Թե չթափվեին տերևները Հին՝
Մասն ինչպե՛ս տեղ սար նոր տերևներին...

Հնի ու նորի շուրջ քնարական-փրկափառական պատկերափոր այս խորհրդածությունը արտաբուսա թվում է առօրյա ողջախոհության բանաստեղծականացում, սակայն, ինչպես քիչ հնուս պոետի տեսնենք, այն յուրահատուկ տեղ ունի Հ. Շիրազի ողջ գեղագիտական համակարգում և, որ այս պարագայում առավել կարևորվում է, հատկապես «Բիրլիականներ» շարքի պոեմներում:

Մայր «Բիրլիականի» համար որպես բնաբան նա սկզբից ևևթ՝ օգտագործել է ժողովրդական հայտերի սուտյթը՝

Յալը տվեց սարերին՝ Մաքիը չարանս,
Յալը տվեց մարդուն՝ Մաղը տարավ: (Մորս խոսքերից)

Փակագծերի նշագրման մեջ մայր ասելով, անշուշտ, բանաստեղծը նկատի է ունեցել ոչ միայն իր մորը, այլև հայ ժողովրդին՝ առհասարակ:

¹²⁸ Սա իր 7փվանեն Հիրազի հնդիսականից բացառությամբ է այն բանից հետո, երբ զի լարամիս գրախոսել էր, քե «Հիրազը ժողովրդի խոսքն է իր ձորն է վերադրել»: «Սևորո

Աշխարհաստեղծման աստվածաշնչյա աստապելը նորագույն ժամանակների՝ 20-րդ դարի հայ բանաստեղծի համար չէր կարող լինել ճանաչողության ու իմացության անքննելի և անվերապահ ընդունելի աղբյուր: Գիտության զարգացումն ու քաղաքակրթության նվաճումները շատ բան էին փոխել մարդու աշխարհայացքում, սկզբնապատճառի բացահայտման և աստվածային բնկալման պարտում, և ավանդադրույցներին ու աստապելականին նկատմամբ վաղուց ի վեր գրեղորվում էր դիտական վերաբերմունք: Սակայն արարչագործության հանդեպ դիտական մտեցումներն ու բացատրությունները, որքան էլ ճշգրիտ ու առարկայորեն համոզիչ, բանաստեղծի տեսանկյունից անբավարար էին, որովհետև պատկերավոր մասնադրությունը թելադրում էր աշխարհն արարող անհայտ ուժով՝ Աստուծու, և նրա ստեղծագործության, լայն առումով՝ Մաղը — Աստված հարարելության միանգամայն այլ ընկալում ու մեկնություն: Ահա ինչու բանաստեղծը, նախքան

Որ ոչ թե Աստված ստեղծեց մարդուն,
Այլ մարդն իր աճից ստեղծեց Աստուծուն

Հայտնի դիտական-փրկափառական բանաձևումը, պետք է ստեղծվեր նրա նախադրյալները գեղարվեստական այնպիսի Հիմնավորմամբ, որ չհակասեր մի կողմից աստվածաշնչյան լեզվին ու նրա ժողովրդական ըմբռնումներին, մյուս կողմից՝ գիտության արդի մտեցումներին: Ի վերջո, բիրլիական — աստվածաշնչյանն այստեղ, ինչպես նկատվել է, արտաքին տարբեր է միայն, միջոց է և ոչ թե նպատակ կամ գիտությունն ու կրօնը հայտնեցնելու փորձ:

«Բիրլիականը» Հովհ. Շիրազի այն ստեղծագործություններից է, որի ստեղծումն ու պատկերներում ակնարկ անգամ չկա Հայաստանի և Հայության մասին, սակայն հենց դրանով

խոսքից»-ն է ծիշող. այդ չարամանին ո՞վ պիտի հասկանցի, որ նա զի գազանն եմ հայ ժողովրդի, ուրե՞նք ժողովրդն է իմ մայրը, և նա գազանի իրականը ունեմ մորս խոսքն օգտագործելու»,- դասնացած ասում էր բանաստեղծը - Ս. Ս.:

էլ այն դասունս է Հայկական Համամարդկայնութեան բարձրագույն գրեթորումներէց մեկը: Այս զգացողութեամբ ու Համոզմունքով էլ պոեմի լիճ թարգմանիչ Բողոզան Գեմբարսեկին գրել է: «Միայն մեծ վշտով Հասնած ազգի զավակը կարող էր երկնել «Քիրլիական»: Գոեմի սրանչելի երեսը Համամարդկային խոհն է, աստարը՝ խորունկ ազգային ցավը...»:

Քնարական— փրկութեամբական խորհրդածութեաններէ Համամարդկային Համապատկերը Հայտնում է պոեմին էպիկական շունչ Հողորդող մի փորձիչ Համբաւայտ զիպաշարի Հենքով:

Աշխարհն արարող Անհայտ ոգին, որ զար ու զարեք Աստված է հոշգծել, ստեղծել երկինք, արեւ, ծով ու Հող, ստեղծել «Համայն տիեզերքը մեր» և «բիրտ Հողից» աշխարհ է բերել մարդուն», նրանց է բաժանել է իր աստվածային անհուն բարիքները, իր ուրախութեան բոլոր վարդերը շուշուրեն շող տվել «նորաստեղծ երկրին»:

Այստեղից սկսած՝ քնարական պարզ պատումն արդեն վերածում է բանաստեղծական կատարյալ հրաշքի. Հողում են իմաստավորված փոխաբերութեաններն ու մակդիրները, Համեմատութեաններն ու Հակադրութեանները, բնական երևույթների անսովոր անմեղավորումները, որոնք գեղարվեստական իրար անակնկալ գոյուտեր են ու զարմանալի պատկերավորութեան են ստեղծում.

...Լույսի հրճմանը տվեց երկնքին,
Կապույտ ծիծաղը ծովին ծավալեց,
Ճերմակ մպիտը սուտեղ ձյուներին,
Վեհութեան խնկող լեռներին տվեց,
Դաշտերին՝ կանաչ մպիտը գարնան,
Դաշտայր տվեց Համբ ու Հովերին,
Հողին բերկրանքը տվեց մայրութեան,
Մերո խայտանքը տվեց ամենքին
Ու բոլոր վարդերն իր ուրախութեան
Շող տվեց այսպես նորաստեղծ երկրին...

Կարելի է ասել՝ Հովհ. Շիրազը նարեկացուց Հեռու Համեմատութեան ու Հակադրութեան խոշորագույն վարդերն է Հայ քնարերգութեան մեջ: Հաճախ է նա պատկերավորման — արտահայտական այդ միջոցները զարժնել Համեմատող կամ Հակադրող առարկաներն ու երևույթները Հատկանշանքի բնդհանրութեամբ կամ Հակառակ զիտանկյունից մեկը մյուսով բնութագրելու միջոց: Նրա ոճին բնորոշ յուրահատկութեաններէց այս մեկն, ինչ խոսք, ավելի տեսանելի է «Ինքնիդրանք» Համամարդկային պոեմում, սակայն կիրառված է նաև մյուս գրեթե բոլոր գործերում:

«Քիրլիականում» բարիքն ու «ուրախութեան վարդերը», որոնք արդեն շուշուրով են աստվածաստեղծ երկրին ու երկրային գոյութեաններին, մի Հակակշիտ ունեն միայն աճավոր ու ստեղծելի ցավը, վշտի խայթը, որ «Աստված ինքն էլ չէր կարող տանել» և ջանում էր ամեն կերպ ու ամեն գնով ազատվել նրանից:

Աստվածային գույթը Բարձրային պարտավորեցնում էր վիշաբ տալ արարածներէց նրան, ով կարող էր այն «գեթ մի գիշեր անխոսով տանել»: Ծափն անտեղյակ էին Աստու շրջալոր ու անշունչ արարածները՝ ծաղիկներն ու Հովերը, թռչուններն ու գազանները, լեռներն ու գաշտերը, ծովը, երկինքն ու աստղերը. ուստի բոլորը իրազող գոյակցում էին «երջանիկ անգիտութեամբ»: Երկրում անասունն թափառող Աստված վիշաբ նախ փորձում է տալ նուր արարածների ծաղիկներին ու Հովերին, ապա և՛ երջանկութեանից իրար խնեթորեն Համբուրող գազաններին: Սակայն ցավն ազարտում է տիեզերքի նախաստեղծ գաշտութեանը, ծաղիկները սզում են, թռչնում աշնան տերևների պես, վայրի գազանները ցավից ոռնում, կորցնում են լեզուն ու գոյութեան կոճում իրար են Տոչառում.

Եվ իսույն աշնան տերևների պես
Ցավից սզպին Համբ ու ծաղիկներ,
Եվ կակուչների սիրտը սեպակով —
Այն օրից իրենց լեզուն կորցրին

Այս գիտ նետում են կապկանձով անբառ
Փայտաններն իրենց անձեքը լուսնին:

Արարիչն ինքն է նկատում, որ ծաղիկների, թռչունների ու գաղանների համար անասանելի է ցավը, որ այդ արարքով ինքը խախտում է տիեզերքի և իր իսկ ստեղծած բնության ներդաշնակությունը: Աստվածային գույթը Հորիազորում է արարչին շտկել ողբալի կացությունը և «ահաբի պարզեն» ուրիշի սուլ: Բայց անասանելի ոգին աստվածորեն գթում է նաև ցավին չզիմացող լեռներին, ծափն ու գաշտերին, երկնքին ու աստղերին: Նրանց յուրօրինակ իմաստալիցություններից, փոխարենիան անձնավորումներից յուրաքանչյուրը շիրազյան խոսքի ուժը հավաստող մի-մի բանաստեղծական Հայտնազորություն է, պատկերավոր խոսքի բացառիկ ու անմրցելի գլուխգործոց:

Խորասիկ է երկրային աննից ակնառու երևույթներից մեկին՝ Հպարտորեն կանգնած լեռների «գոռոց կնցվածքը»: արտաբուսա փտահույժություն ներշնչող «խրոխտ ու վեա» լեռների նարարիչը ցավը տալիս է այն պարզ նպատակով, որ «քիչ խոնարհվեն ու խորհեն իր պես»: Սակայն լեռները նույնպես անկարող էին ցավը տանել:

Եվ հատուկն լեռները դափեր:
Ցավից լանջերին խոցեր բացվեցին,
Անուկները դարձան ու խորանուզով՝
Այն սեղ լեռների տունքանքն են լայիս,
Իսկ գագաթներին՝ ձյուն հավերժացած՝
Աստած արցունքն է, որ ցած չի պալիս...

Ցավն անկարող են տանել նույնիսկ ամեն ինչ հանդուրժող անասնաման ու անհող գաշտերը, որոնց կրճրին, ցավն ստանալուց հետո, բացվում են աննկողախոր վերքեր, իսկ դրանց հնարքներն էլ մեռնում են «անառաղստաները որպես սպիներ»: Հողը ծարավից առչորվում է այնպես,

Որ անապատում օձն էլ իր ձափը
Աչքի արցունքը ծարավից խմեց...

Ճանապարհի պատկերների այս համանվագը համարվում է նոր հայտնազորությունների: Իր կապույտ խաղաղության մեջ ծփացող ծափը նույնպես անկարող է զիմանալ ցավին. «մառ կենդանիներով» եղծվում է նրա երեսը, ցավն ընդունելով՝ ծափն անդնդից կատաղի էլնում, մինչև աստղերը ծառն է լինում ցավից:

...Այնպես ծառն եղավ, որ կոհակների
Մտաները կարծես աստղերն էանցին՝
Որպես սչբերը անգույն Աստուծու,
Որ նույնպես լային...

Դար ու դարեր ցավը մեռն է երկնքում, բայց երկինքն էլ էր անզոր, իրար ծպտացող աստղերն ու ողջ տիեզերքն էլ:

Իսկ Հավերժական ցավից Հայտնված
Աստղերն, այն որից ասուպներ դարձան,
Թունն ու մեռան իրար գրկի մեջ,
Եվ դարեր ցավը երկնքում մնաց՝
Ցրեց աստղերի դաշնությունը պերն:

Աստվածաստեղծ գոյություններից տիեզերքում չկար Ցավին զիմանալուց մի երևույթ: Ահավոր ցավը սարսափ էր ազդում նույնիսկ իրեն՝ Արարչին, որի պատճառով էլ նա արդեն երկյուզում էր:

Ու ցավն ստեղծով՝ արարողն էլի
Խորհում էր՝ ո՞ւմ տար, որ գեթ մի գիշեր
Անխուով ամաներ պարզեն ահալի,
Որ, ավաղ, ինքն էլ չէր կարող տանել:
Մոտեց, թե ցավը կմտա իրեն...

Բայց ահա մի որ երկրային մի Հովտում Աստված տեսնում է վազրի ճանկերում ծպտացող մարդուն, անասանելիորեն նրան է տալիս ցավը, և ինքը թեթև «այանում եթեր»:

Գարեկի է ասել՝ Հենց այստեղից, այս պահից էլ սկսվում է մարդու արարչագործ ուժի շիրազյան փառաբանումը: Մարդու

գարգացման տեական ու շարունակական ուղին ձգվում է միևնույն քարայրի մանուկ ուղեղից մինչև նրա «Լուսնի վրա մաշեք» և «աստղերի վրա կյանք նշմարելն» ու «մտքի ձեռքը» աստղերին մեկնելը:

Ենդադավում է Արարչի «Ինտոյլյալ Հոգին» սկսած այն պահից, երբ զգում է, որ միայն մարդը կարող է տանել իրեն սարսափեցնող երկրային վիշտը, ու Հնուտում է նրա ընթացքին որոտոցից մինչև գերեզման: Վիշտն է բացում մարդու աչքերը, դառնում նրա մտքի դայակն ու ճանապարհի Հավիտենական ուղեկիցը:

Մարդկության «ճանկության շրջանի» զեղարվեստական այս պատկերում Հատակ տեսանելի է, թե ինչպես է զեռես քարայրարեանկ նախամարդը քայլ առ քայլ իմաստանունում և Հայտնաբերում իր ցավերը դարձանելու միջոցները: Մանուկ մարդն աստիճանաբար ձեռք է բերում կենսափորձ, ընդլայնում տեսողաշուն ու իմացության շրջանակները, Հասկանում է կյանքի գաղտնիքներն ու անեղծվածները, զգում, որ «երկու անգամ չի կարող անցնել մինևսյն գետի նույն ջրով անցնող», զգում, որ «մահն է վիշտն ամենամեծ» և կովի է կլնում «ճահվան գեմ մաշով»:

Գերեզմանի գեմ զննելով մանկան
Ոսկի օրացք էր Հույսն օրերի,
Իր մաշը գարձրեց դոյի Հոլովում՝
Ու սերնդաչար սպրեց վերստին՝
Տանելով գժնի վիշտը մոր մաշված,
Դիմացավ որդոց անՀես կորստին,
Տարավ դառնանուչ տանձաքը սիրո,
Տոկաց բնության խոլ սղեսներին,
Ու լցված կյանքի ծարավուտ սիրով՝
Դիմացավ այրող վերքերի ցավին:

Սակայն Աստված մարդուն տալիս է նաև գոյության կովի ցավերը: Մարդն իր նորարդորձ իմաստանությանը ողորում է բուրբ ցավերի գեմ, տինգերբը լցնում «իր վշտի ձիով», մայ-

ուրից լույս ու կրակ է կոխում, Հույսի մեջ խեղզում բուրբ ցավերը, Հաղթում այն վշտին, «որից խղական մամուտը կուրավ»: Այս տեսնելով էլ՝ անՀայտ ոգին մարդու մեջ «պղտոր գետերով» քանում է ողջ տինգերքի բուրբ ցավերը, որոնք Հաղթահարելու նոր միջոցներ պիտի փնտրեր ու գտներ նա:

Իր մտքի լույսով, խաճականությանը ու ձեռներեցությանը գազաններից աստիճանաբար տարբերվող մարդը, սակայն, անմիջական աննշույթյուն շուններ անտեսանելի Աստծու Հես, որին ազգվինել էր ինքը գտրեր շարունակ: Իմացության ընթացքը աստիճանականության էր ենթարկում: Ինքնագո նյութի ներքին շարժման, նրա մեռնելու և ծնվելու անեղծվածը չի մանաչով մարդն ինքը երկնեց ոգի, որին վերագրեց իր դեռևս Հնամաշած երևույթների, Հակադրությաների պայքարի և միասնության գաղտնիքները: Վայրի քարայրից, գազանի ճանկից մինչ աստղերն Հասած մարդը ողջ այդ ընթացքում որոնել է ցավն իրեն լայված անտեսանելի Աստծուն, որը Հրամայել էր բնությանը՝ մարդու ստղն բարիք չփուլ, որ մարդը անզուլ տրուկյամբ ու ճակատի քրտինքով վատակի Հանապազորյա Հացը: Գոյության կովի Հոլովույթում վշտին Հաղթելով իմաստանացած մարդը, սակայն, գտնում էր աշխատանքով իր ցավերը դարձանելու, արարուձով վշտին դիմակայելու նորա-նոր միջոցներ ու Հնարներ:

Այդ աշխատանքն էր, որ ինչպես գարրին
Կեց ու կովեց Հողերի սալին
Բիրա անբանից մարդ և մարդուց Աստված՝
Փաղանի ճանկից մինչ աստղերն Հասած:

Կատարելույթյան ձգտող մարդն այլևս բնության տարե-րային ուժերի ստրուկը չէր, արդեն նա ինքն էր իշխում բնույթյանը և աշխատանքով ստեղծուձ բարիքներ, Աստծուց էլ Հզոր ինքն էլ արարում «չեղած Հրաչքներ աշխարհի վրա»:

... Ու մարդը խորՀեց և մտ գաղտերից
Փսխած գետերը ձորերից Հանց
Եվ անապատված գաղտերում սփռեց՝

Եվ զինի բամեց դաման դաշտերից,
Եվ մեղրապետեր բրանքով բամեց:
Եվ դժնաստեխի Հոգեւորով կլավ,
Գեղեց ծովերը, լեռները սեղեց,
Աստու թաքցրած գանձերը գտավ
Ու մարի մեռքը աստղերին մեկնեց՝
Եվ լուսնի վրա մահեր նշմարեց
Ու կյանք նշմարեց աստղերի վրա,
Եվ մահվան աճից իմաստանաւազով՝
Գտավ Հյուսիսի Հողովումն անմահ:

Բոյոր փորձու թյուններին դիմադրամ մարդու զարգացման ընկացքը հսկող ոգին, որ նախապես թերահավատ էր մարդու կարողութունների հանդեպ ու արահուում էր՝ կարող է նա արդյոք դիմանալ ցավին, երբեմն էլ զգալի է զարձրել իր ներկայությունը, և մարդն ունեցել է նաև աստվածահայտնության պահեր: Վերջին հայտնության ժամանակ նա ուղղակի դիմում է մարդուն.

— Դու,— ասաց մարդուն,— վշտին Հալթեցիր.
Փառանգիր ասա տիեզերքն իմ մեծ,
Քո մտքի թաղով իր սրբան զարձիր,
Վշտին Հալթողը իշխանն է խնկոյի,
Իշխիր զսղանապից տիեզերքն Համայն,
Ի՛նքզ ստեղծիր Հողը զրամտի
Եվ սնիր, որ Հար վառիկ նրան...

Մարդուն աստվածային կամեցողությամբ տրված է անզուլ արնությամբ երկնելու և «սրբյունից մինչև աստղերը» իշխելու իրավունք: Դա մարդուն ի վերուստ արված աստվածային շնորհն է: Դարերի Հողովումյթում իմացության սանդուղքով անզուգար բարձրացող մարդը իր Հնարագիտությամբ և մտքի արտանական ուժով հզորանում է բոյոր արարածներից, ունակ է շլջված ու շտեմեված հրաշքերի գործելու և անգամ իր արարչազորությամբ Աստու Հետ չափվելու, բայց նա դեռևս կատարյալ չէ. քանի դեռ ինքը չի բարձրացել «կատարը

կատարելության» և չի կատարել աստվածային վերջին պատգամը.

Դարերի անտես սանդուղքով կեկնես
Դեպի կատարը կատարելության,
Որ միջօրի սովի նման
Փայտան սովերն Հողուչ շարության
Եվ սղավնանա քո նմանի դեմ,—
Որ քո նմանի վիշտն էլ ճաշակես
Ու նոր լինես մարդ ու ծաղիկն որպես
Ազնիվ խառցվածքն աճող բնության՝
Հասնելով ողու ներզալնակության:

Ազնիվ խառցվածքն աճող բնության. այսինքն՝ «բնության ամենամաքուր ասրերից Հյուսված վեճ ու վանճ», բարոյապես կատարյալ, անսահման բարությամբ, մտքի և ուժի ներզալնակությամբ չարի դեմ մաքառող, կյանքը գեղեցկացնող այն մարդը, որ նաև նարեկացու, Շերապիրի, Թուամայանի, աշխարհի բոյոր մեծ մարդանրների նվիրական երազանքն էր: Մարդու կատարելության չափն արտահայտվում է իմաստնալից անձնավորումներով. բնությունն ապշում է զարժանահրաշ մարդու արարչազորությամբ, այդ ապշանքի Հավաստումն են քացաչք ծովերը, իսկ

Երկնավամարն էլ Հունքն է՝ վեր բաշված՝
Հալթիսյան սաղած մայր տիեզերքի
Արեգակնարքի կապուտակ աչքի...

Անկանց որոնումների ընթացքում վայրի անելզու զագանից մինչև աստղային բարձունքներն Հասած մարդն ինքն էլ է հրանում իրենով ու իր ստեղծածով, սակայն նրա կատարելության ձգտումն անկանց է ու անվերջ: «Տիրեցրախույզ մըտքով» ու կրքով զար ու զարեր թափառելով մարդը որոնում է իրեն ստեղծողին՝ գտնելու և նրա Հետ չափվելու անկասելի նպատակադրմամբ: Ու թեև ամենատեսեղծ ու ամենակալ Աստուն իր անզուգար որոնումներում նա ոչ մի անգ ու ոչ մի

անցած չի գտնում, սակայն որոնումներն անպատշաճ ու պարզյուն չեն անցնում. նրա «վշտի սափոր» սիրտը երկնային բարձունքներում լույսով է լցվում ու անընդհատ մղում նոր որոնումներին.

Ու երբ չգտավ՝

Այն բիրթիական

Հարդպողը արած իր մտքի ճամփան,—

Ու երբ չգտավ՝ ելավ նորախոհ,

էլ չսպավիճեց նա ո՞ր մի ասածու

Ու ոչ մի ոպու, որ իրր ասի

Տեսիլն է անդու այս տիեզերքում.—

.....
Այնինչ ներհում է Աստված իր Հոգում:

* * *

«Բիրթիականի» աննախընթաց Հաջողությունը, խորհրդային և աշխարհի ուրիշ ժողովուրդների լեզուներով թարգմանությունների առթիվ հնչած հիացական գնահատականները Հովհ. Շիրազի համար զարժան ստեղծագործական նոր ողևորության սղբյուր, մանավանդ բազմախորհուրդ ու բազմաշերտ այդ թեման՝ բնության գիպեկտիկայի իր տիեզերական ու Համամարդկային խոր ընդգրումներով, բանաստեղծը մի պոեմում չէր սպասել: Որքան էլ կառուցվածքով կուռ, փխրափայլական բովանդակությանը խիտ ու հարուստ, զեղարվեստական անառարկելի արժանիքներով հազեցած՝ մինևուչն է, արժարժող թեման ուներ բացահայտության և զեղարվեստական մեկնություն արժանի բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնց արժարժույթը բանաստեղծը պիտի իրականացնե՞ր Հետագա տարիներին գրված նոր պոեմներում, որոնք մայր «Բիրթիականի» Հեռ միասին կազմեցին մի ամբողջ պոեմաչաք՝ «Բիրթիականի վերբարձր», «Բիրթիականի երկրորդ արարչականը», «Ասածու գլուխգործոցը», «Ինքներգանք՝ Համամարդկային», «Ջևար ծաղիկը», «Սիրո և իմաստության սրիցը», «Շղթայված մեղեդիներ»: Թեև Հեղինակը նշել է զբանջից ոմանց գրություն տա-

րեթիվներ, սակայն, մեր կարծիքով, պարզարանման անհրաժեշտություն, այնուամենայնիվ, կա¹²²: Սակայն կա և պարզարանման արժանի ավելի կարևոր ու բարդ հիմնախնդիր. եթե ճշմարտություն է, որ բանաստեղծը աշխարհի զեղարվեստական ճանաչման ու պատկերավոր խոսքով ներկայացման նպատակադրում ունի, իսկ գիտական ճանաչողությունը գիտականների սեպուհ պարտքն է, ապա իրողությունն է և այն, որ «Բիրթիականները» խորագրով պոեմների Հեղինակը Հանդես է բերել բնական, կենսական ու Հասարակական երևույթների զեղարվեստական յուրացման ընդհանուր նպատակադրում, որն իրականացրել է պատկերավոր Հզոր մտածողություն:

Այս պարագայում էլ, սակայն, ծագում է նոր հիմնախնդիր. Հետագայում գրված հիշյալ պոեմները, զեղարվեստական ինքնուրույն միավորներ լինելով, թեմայի, բովանդակության, զազափարական ու զեղարվեստական Հարցադրումների Հարադասությունից ֆեչ աստիճանով են կապված մայր «Բիրթիականին» և միմյանց:

¹²² «Մայր «Բիրթիականի» գրության տարբերիչը 1942, ստույգ է. ժխտ է և այն, որ «Բիրթիականի» վերբարձրը գրվել է 1947-ին, քայք պահ «Աստուծու գլուխգործոցը» թվագրված է 1970 - 1980, որը կատարել և ճողողմանի տեղիք է տալիս: Լախ այդ պոեմի մեքենագիր մի տարբերակը տողերիս գրողը «1946 թ.» հեղինակաճեմ նշումով կարգացել է 1962 թ., երկրորդ նույն այդ պոեմի մի տարբերակը «Բնության գլուխգործոցը» խորագրով, տպվել է 1964 թ. «Մնար Գայասամի» երկրորդ գրքում: Դեռ «Բիրթիականի» աջով աղծուկ շորշոփները չլին վերացել, և այն ժամանակների գրական մթնոլորտի և կուսակցական ժառանգների արեխտական տրամաբանության գլուխոյուն չունեցող Աստված չէր էլ կարող գլուխգործոց ունենալ, ուստի հնարավոր համարվեց պոեմի տպագրությունը «Բնության գլուխգործոցը» խորագրով: Այդ եղևու տարբերակների պաղը համաձայնությունը կեանք է քերում ոչ միայն վերնազորի, այլև տեքստային որոշ տարբերություններ, որոնք լրամշակման արդյունք են: Ինքնուրույն համամարդկային» գրության 1950 տարբերակ էլ ժխտ է այնքանով, որ գուցե գրության սկսման թիվն էլ, քայք Գ. Շիրազի մտերմներն ու հարազատները գիտեն, որ քանակազոյն այդ պոեմի «Մնար Գայասամի» երկրորդ գրքում տպված տարբերակի վրա բուն ոգևորությանը աշխատել է 1962 - 63 թթ., իսկ 1974 թ. «Մնար Գայասամի» երկրորդ գրքում է 1982 թ. Երկրի ժողովուրդի 2-րդ հատորով լույս են տեսել նրա լրամշակված վերջին տարբերակները այն էլ ոչ անբողջականությամբ — Ս. Ս.:

Շարքում պոեմների հեղինակային գասափորությունից և ուշադիր պարզ ընթերցումից էլ հասկանալի են դառնում այդ երկերի հարազատության, առնչության անմիջականության և ուժգնության տարրեր աստիճանները: ԱնհՀայտ է, որ անհամեմատ ուժեղ է մյուս պոեմների՝ մայր «Բիրլիականին» անհշակցությունը: Թվում է՝ հեղինակն ինքն էլ այդ հղացքները միավորելիս ավելի շանացել է այդ ուղղությամբ: Այսպես, համեմատաբար համառոտ «Բիրլիականի վերջաբանը» մայր «Բիրլիականում» սկսված Աստուծո - Մարդ երկխոսության շարունակությունն է կարծես: Մի բուն վայրի Հողից ծնված նախկին քարայրարձակը ցամաք իրեն տված Անհայտ ոգուն անզազար փնտրելու ճանապարհներին բացահայտել է տիեզերքի իրեն հասու գազանիքները, դուռ է «Աստուծո թաքցրած գանձերը», բախվել է մահվան վշտին, գերեզմանի դեմ մանկան օրոցք է գրել, ճանաչել կյանքի գեղեցկություններն ու դառնությունները, կատարելության սանդուղքով մագլցել է վեր՝ Բարձրային գտնելու և նրա հետ չափվելու համար, Հավերժի տեղանքով «մտքի ձևաբջջ» մեկնել է աստղերին ու արևին, բայց դեռ Աստուծո հորդորով անզամ չի նեջում կամ հանգստանում:

« - Ինչո՞ւ ես մինչև աստղերը հանել
Մտքիդ գլուխը, Ի՞նչ վիշտ կա նորից,
Երբ մի բուն Հողից վայրի բնության
Գու թեղ հասցրիր կատարելության...
Ինչո՞ւ չես նեջում?»:

— Ձեռ նեջի երբեք,

Քանի գաղտնալից տիեզերքն այս սեղձի
Քի բացել իմ դեմ ծալբերն իր բուրբ,
Քանի դեռ մուլեն է ու խորհրդավոր,
Քանի դեռ անզուռ առեղծված մնա,
Գոյության գաղտնիքն ու բերս մահվան,
Քանի չեն դարձրել Հավերժ պատանի
Իմ հայտնություններն իմ իմաստության...

Հավերժի դեմ մի թիթեռնիկի կյանքով ապրող մարդու գլխավոր կոբիմ, այնուամենայնիվ, մահվան դեմ է, որքան գեղեցկանում է կյանքը, այնքան ազնվանում է մահը: Անմահություն տեղացող մարդն իր արագաթևիչ կյանքում ձգտում է իմացության առավելալույսին, նպատակադասությամբ համախմբում է իր հոգեմտավոր ու ֆիզիկական ուժերը իմաստավորելու ապրած յուրաքանչյուր պահը: Այս գաղափարը բանաստեղծը մարմնավորել է ոչ միայն այս պոեմներում, այլև բազմաթիվ խոհարարական բանաստեղծություններում ու քառյակներում:

«ԲԻՐԼԻԱՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐՉԱԿԱՆԸ»

Այս պոեմի գրությունն տարեթիվը նշված չէ. սողերիս գրողն այն հիշում է 1962 թ. հայ գրերի գյուտարար Մներսող Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի տոնակատարության օրերից «Մաղիկների ծնունդը», ապա և «Լեզուների ծնունդը» խորագրերով «Հայոց հրաշքը» պոեմին գրեթե զուգահեռ: Հավանաբար վաղուց սկսված այս պոեմն էլ լրամշակվում էր այդ օրերին, երբ պետական շուքով ու հանդիսավորությամբ ընթացող մաշտոցյան տոնակատարությունը Ափյուռքում հայերի ծուլման ստույգ վստահի և Հայաստանում վտանգավոր չափեր ընդունած օտարալեզու դպրոցների գերաւատության պայմաններում ստեղծել էր Հայոց լեզվի շուքը համազգային տաղանակների մասին բացախոսությամբ կամ այնխոսությամբ արտահայտվելու միտդորս: Հովհ. Շիրազն իր բանաստեղծություններում ու պոեմներում օգտագործում էր արտահայտման բոլոր հնարավորություններն էլ:

Աշակերտության և ուսուցչության, բուհերի ուսանողության ու գիտահետազոտական ինստիտուտների, բանվորական կոլեկտիվների ու գյուղական համայնքների հետ գրեթե ամենօրյա բազմամարդ հանդիպումները, որոնք սովորաբար վերանում էին զրական սոնահանդեսի, Հայ դատի պաշտպանության և Հայապահպանության քարոզչության, ավարտվում

էին Հովհ. Ներսիսի կրակոտ ելույթներով: Դրանք բարության և ազնվության, գեղեցկի գնահատության, հայրենագիտության ու Հայրենասիրության բացառիկ դասեր էին իրենց հոգեկերտիչ, ազգային մտածողություն, նկարագիր ու բնագործությունն ձևափոխող անդնահատելի ու վիթխարի նշանակությունը: Այսպես էր Հովհ. Ներսիսը նպատակն մեր ազգային զարթոնքին, գառնում նոր սերունդներին գաղափարական առաջնորդը: Վերագրանելով այս պոնտին ասե՛նք, որ բանաստեղծըը Հմտորեն էր կիրառում իր պատկերավոր խոսքի գործիչները բոլոր լեզուների գոյությունն իրավունքի պաշտպանությունը Հիմնավորում հայոց լեզվի հարատևությունն իրավունքը:

Բանահյուսական նյութի՝ արդիականությունը համահունչ տարրերի գեղարվեստականացումն այս դեպքում էլ էր արդարացնում իրեն: Ըստ բիրյանական ավանդապատմաններից մեկի՝ բոլոր գոյությունների պես՝ ծաղիկներն էլ Աստուծո ստեղծածն են, և ծաղկացեղերն էլ նախապես հաղորդակցվում էին իրենց լեզուներով: Ամեն ծաղիկ ինքնատիպ ու գեղեցիկ էր ոչ միայն իր տեսքով ու գույնով, այլև իր լեզվով, և բնությունն էլ գեղեցիկ է իր բազմբանեզությունը ու ճոխ լեզվահամերգով: Միապույն ու միաձև բնությունը գեղեցիկ էլ, միապույն ծիսձան չի լինում, միալեզու և միացեղ մարդկությունն էլ աղետ կիրենք Հենց իր համար ազգային ու մարդկային Հարստությունների համակշիռ ներդաշնությունն իրատեման իմաստով: «Կամուհիզմի նպատակը ազգերի ձուլումն է՝ կարգախոսը, որ 1960-ականներին անխաբույց հնչեցնում էին գիտական կոսմոսիզմի խորհրդային սեսարանիկները, գարձել էր փոքր ժողովուրդների հարատևության համար խիստ փոսանգամոր սպառնալիք: Ավարացի հայտնի բանաստեղծը՝ «Դադառանի աստղը» գրքի հեղինակ Ռասուլ Համզաթովը, հենց այդ օրերին գրեց.

Քե պիտի մեռնի փայր իմ լեզուն՝

Ավելի լավ է՝ ես այսօր մեռնեմ:

Հովհ. Ներսիսը՝ որպես հայ ժողովրդի բանաստեղծ, իր ստեղծագործություններով ու հատկապես այս պոնտով ընդգզվում էր

այդ գաղափարների ու կարգախոսների դեմ, և արտահայտման թույլատրելի համեմատաբար «անվտանգ» միջոցը բանահյուսական ավանդապատմիչի գեղարվեստական մեկնությունն էր այլարանորեն: Ըստ այդ մեկնությունն Աստուծո հետադաշում ստեղծած գլուխգործոցը մարդը, դեռ լեզու չունե՛ր, մարդացեղները գուրկ էին իրենց ցավերն ու ավախանքները, իրենց գրգռմունքներն ու երազանքներն արտահայտելու հնարավորությունից, հաղորդակցվում էին «ձևը լեզվով» կամ խուլ ու համբերի պես: Մինչդեռ բույրերի, գույների, տարածություններից բավարար էին անցավ ծաղկաշխարհի հաղորդակցության համար: Բնության այս անարդար աններդաշնակությունը պետք է կարգաբերվեր, այլապես երկոտանին չէր մարդանալու, միայն չէր ձևավորվի, և մտածողությունը չէր զարգանա.

Երբ Առավոտն տեսավ իր հաղարավիշտ, բայց համր մարդուն,

Ասաց. «Իմ լեզվին պետք չունեն անվիշտ ծաղուներն հաղարան,

Այս հաղարացավ մարդոց են վաշի լեզուներն համայն,

Իմ նուրբ ծաղկանցը պետք չէ հուր լեզուն,

Անլեզու վիշտն է լեզու երազում երկրի քառուսն:

Մարդն համակ վիշտ է, և թող գարնուն, երբ վիշտը սեղմի,

Թող խոտ մարդը, թող ցավը պատմե՛, որ վիշտը մեկմի,

Թող լեզվավորվի, երբ ապա խոսի՝ նոր իմաստանամ,

Իմաստանալով ողջ տիեզերքի զապուկիքը բանս,

Բացի գաղանիքից իմ ասավանային...»:

Աստվածային իմաստությունն էր պետք որոշելու համար, թե որ մարդացեղը ո՞ր ծաղկաշխարհով պիտի խոսի: Ենդիրը լուծվում է Աստուծո հայրական իրավունքով: Նախ հրամայում է, որ ծաղկամխորը լուր, համարան, ապա ծաղիկների լեզուն մեկնիկ-մեկնիկ պոկելով ու նշխարելով պատմաասում է տարացեղ մարդկանց պատգամելով, որ հավերժանան իրենց լեզուներով ու պահպանեն տիեզերքի գեղեցկությունը.

- Թեկուզ աշխարհում այս իրարամերձ
Հավերժ են բուրբ լեզուներն Հավերժ.

Իրենց նախաձայր ծաղիկների պես այն Հագարպուլույն,-
Հավերժ է խոսուն կազաչանունը իմ Հայոց լեզուն,
Հավերժ է, քանի կակաչները կան:

Հավերժ է խոսուն ճնճաղիկամին ուսուց լեզուն՝
Ձնճաղիկները քանի աշխարհ զան:

Հավերժ է իմ նուրբ նարգիկից ծնված իմ Հունաց լեզուն,
Հավերժ է, քանի նարգիկները կան:

Հավերժ է Քարսի՝ նու.ու.Քարսածին լեզուն էլ խոսուն՝
Հավերժ է, քանի նու.ու.Քար քաղվի:

Հավերժ է խոսուն մանուշակամին լեզուն արարի՝
Քանի մանուշակն արցունքը թափի...

Հավերժ է լեզուն այս մարգարեկված արևածաղիկ՝
Քանի իր գուշնով արևը ծաղիկ:

Հավերժ է մեխակ ծաղիկից էլ ծնված լեզուն լիռնազուն,
Քանի զեռ Համր մեխակները կան:

Հավերժ են բույր սպ գույնից քանի կրպակ ու լեզուն,
Քանի կան Հողը, արև ու օվկիան...

...Ծաղիկներին Հեռ Հավիտյան պիտի ցեղերն աշխարհ զան,
Ու ցեղավորված՝ ծխածանակերպ պաշտելի մեան,-
Այս է զեղեցիկն աստվածախորհուրդ՝
Հավիտենություն ծառային անհագուրդ:

Աշխարհաստեղծման ու արարչագործության թեման, որքան էլ հարուստ ու բազմաշերտ, արդիական մեկնակետից մարմնավորելու համար ունեն նաև գաղափարական ու գեղագիտական ընդհանուր հարցադրումներ. այդպիսիք առկա են անգամ տարրեր հեղինակների՝ միևնույն բնաշխարհը կամ միջավայրը պատկերող ստեղծագործություններում. ասենք՝ Լոռու բնաշխարհի ու մարդկանց պատկերումները Թուփանյանի ու Հր. Մաթևոսյանի արձակում կամ միևնույն Արագածի պատկերները Ավ. Բառհանյանի և Հովհ. Շիրազի բանաստեղծություններում: Առաջինը ընթերցելու գեղարվեստի հնարավոր է նկատել բնական ու Հասարակական երևույթների, զարգացման օրինակաբանությունների՝ Ինձ մայրս ծնեց, օրհնություն նրան, Բայց ո՞վ է եղել մայրը մարդության, Ի՞նչ է շարժումը կամ

Ի՞նչ է Հյուլիի Հյուլիի Հյուլեն, «Ինչո՞ւ, ինչպե՞ս» փրկափայլական Հարցադրումների պատճառահետևանքային Հարաբերությունների տարբեր բանաձևումները, երբեմն էլ Համանման պատկերներով մարմնավորումը Հովհ. Շիրազի արարքն ստեղծագործություններում: Նյույթի թելադրանքով Համանման պատկերները ստեղծվում են ո՞չ այնքան ասածը կրկնելու, որքան պարզապես սակիբը կրկնապատկելու համար:

«ԱՍՏՈՒ ՂԱՌԻԿՈՒԾՈՆԸ»

Բնական է, որ մայր թեմայից սկիզբ առած կամ նրան անձնցված ստեղծագործությունները, որքան էլ ինքնուրույն գեղարվեստական միավորներ, ունենում են Հարազատության ոչ թե հավասար, այլ ուժեղ կամ թույլ զրահորումներ: Ուժեղ կապի զրահորման բնորոշ օրինակը, թերևս, Հովհ. Շիրազի «Աստու զլուխորոնցը» պոեմն է, որը արարչագործության գեղարվեստական մարմնավորման իմաստով անմիջականորեն առնչվում է մայր «Բիրլիականին», իսկ նրա «Վերջին գլխի» երկրորդ հատվածը նախորդ «Բիրլիականի երկրորդ արարչականը» պոեմի թվացյալ կրկնությունն է, որտեղ վերստին Հանգրպում ենք ծաղիկների բազմաբանությունն և նրանց լեզուներով մարդկային ցեղերի Հարատևման արգեն Հայտնի պատկերին¹²⁶:

Այս դեպքում բնական Հարց է ծագում. մայր «Բիրլիականին» Հետո ինչո՞ւ զրվեցին մյուս «Բիրլիականներն» ու «Աստու զլուխորոնցը», և ի՞նչ են դրանք Հավելում նախորդին:

Առաջինը պատկերում է «գարեր ու զարեր» Աստված կոչված անհայտ ոգու արարչագործության արդյունքները՝ առանցքում ունենալով վշտի թելադրանքով ցավի դեմ մաքառող և աստիճանաբար իմաստասցույց մարդու կատարյալ

¹²⁶ Յճմ. Նախորդ պոեմից վերոթեյալ հատվածն է Գ. Շիրազ, Երկրի մուղակում, հ. 2, Եր., 1962, էջ 87-88:

Հաղթանակը բնության տարերային ուժերի նկատմամբ: Բանական մարզու ամենազոր ուժի փառաբանումը մայր «Իբրիականում» իրոք որ գեղարվեստորեն կատարյալ է. սակայն բանաստեղծին չի բավարարել մարդու էություն՝ ինչու, ինչպիսի հարցադրումների գեղարվեստական մեկնությունը, որը թեև փրկստփայլայիցն պատմության գիտական հիմնախնդիրն է, սակայն միևնույն ժամանակ գեղարվեստական գրականության Հավիտենական, մշտապես արձարժող ու անսպառ թեմաներից է պատկերավոր մարմնավորման հին ու նոր դրսևորումներով:

Արև, երկիրք, ծով ու Հող, կենդանական ու բուսական աշխարհներ ստեղծած Աստված ի՞նչ նախանյութից և ինչպե՞ս պետք է արարեր իր գլուխգործոցին՝ մարդուն, որն արժանավորապես կատարյալ ու Հզոր լինելով, «ողջ արարածոց իշխանը դառնար», իր իմաստնությունը պեղեր, բացահայտեր երկրի ու տիեզերքի անեղծվածներն ու զագանիրենքը, իր մտքի գերազանց ու անմրցելի ուժով Հսկեր «մըջյունեց մինչև մամոնան ամենի»:

Արարչի ստեղծագործական գերագույն ոգևորության ու ներշնչումի պահն է՝ Հորիզոնի Հայելում իրեն նայելով՝ աշխարհից փերացած և միայն իր Հանճարեղ զաղափարի իրազորման վրա կենտրոնացած՝ բոլոր մյուս արարածների ներկայությունը Աստված

Յոթերորդ օրը կերտում էր մարդուն՝

Իրեն պատկերի և իրեն Հանգույն:

Որպեսզի մարդը երկիրն ու տիեզերքը ժառանգել կարողանալու Համար ոգով ու մտքով զորեղ և կատարյալ լիներ, Աստված նրան կերտում է մի շաղախից, օրը Հուճեցված էր «լույսի մարմնով Հուճ ստեղծանյութով, մամոնտի արտով, առյուծի կաթով, բարու բնազդով, սիրո ցանկություն ցավով, երազանքների փուլզուսից՝ ծնունտով նորից, ոգու խոյանքից ու անկուսից, լուսն ավայտաբերից, քնքուշ սամճանքից ու սուրբ մրմնջանքից, նուրբ Հառաչանքից, մութ կասկածանքից, անուսու Հովատքից», լավագույն այլ Հատկություններից, ան-

գամ նրան էր խառնել իր աստվածային կամքը, բարությունն ու իր ազնիվ սրտից մի պատառ: Սակայն «մի նոր աստծով Հղի» Արարչին աստանայի Հետ միասին չըՖապասել են տաղնապաՀար ու ակնդես նայող մյուս արարածները՝ զիպուկ մակդիրներով բնութագրված: Նրանցից ամեն մեկն էլ «անույշ զույգ նախանձով» ուղուճ էր իրեն տեսնել կամ իր մասն ունենալ նոր ստեղծվելիք Աստու գլուխգործոցի՝ իր ապագա իշխան մարդու մեջ:

Խոր իմաստ կա պոեմի այն պատկերում, որտեղ արարիչ Աստված մարդուն կերտում էր երկնային բարձունքներում, ստեղծում էր ինքնամոռաց ոգևորությունը, բայց և ծանր տքնանքով: Ողջ տիեզերքն ստեղծելիս նա ընդամենը բրտիքի գես էր Հոսեցրել, իսկ մարդուն երկնելիս՝ ծով: Եվ քրտնքի կայախները, նրա ճակատից Հոսելով, ոչ միայն մարդացուժի շաղախին են խառնվում, այլև ամպե թաշկինակով սրբվելով իջնում են երկիր՝ ծնունդ տալով Արաքսին ու Տիգրիսին, որոնք «նորածին Մատիան առան իրենց մեջ»:

Ներշնչումի պահին իր արարումով Հիացած՝ ինքնամոռաց Արարիչը չէր էլ նկատում, թե ինչպես մարդու աստվածային շաղախին իր սրտի տիզմից մի ճանկ է խառնում՝ նենդամիս աստանան, նրա «զազա Հրամանով»՝ օճք սև թույն է խառնում շաղախին, ասես իրար Հետ մրցելով՝ ծաղիկները գեղեցկություն ու քնքրություն են խառնում, արմավենիները՝ քաղցրություն, անզդին Հակընդդեմ՝ արժիվն իր սրտից է խառնում, վազրին Հակընդդեմ առյուծն իր սրտից... Սրանք, զես սաղմնային փճակում, մարդու քաղձաշնորտ քնափորության նախահիմքն են այլարանորեն խորհրդանշում: Սակայն Աստված, որ մարդուն երկնում էր իր տեսքով ու պատկերով Համոզված էր ինքը կատարելություն է ստեղծել: «Աստանան չար է, բայց միտքն իմաստուն», — խորհում է Աստված ու Հենց աստանայի Հետ է քննարկում մարդու կատարելության խնդիրը՝ էլ ի՞նչն է թերի: Նենդամիս աստանան չարսխոզորեն «որպես բարիք» է Հուշում նոր շնչավորվող մարդու բոլոր թերությունների՝ նախանձի, չարության, ազաՀության, դավաճանություն, քի-

նահանգրութեան, որկրամտութեան, անբարոյականութեան և աշխարհային հետ միասին նաև սպանութեան արատը: Ու երբ Աստուծոյ լեզու տվեց մարդուն ու պահանջեց, որ նա ինքն ընտրի իր արատը:

Մարդն սասց՝ «Որկոր»,— ու դեռ անհրազ
Մարդու ստաջին երազն եղավ այս
Ու մինչև օրս դեռ նույնն է կյանքում:
Սատանի սիրտը ծախ տվեց կրթում,
Որ Հենց գոյութեան ստաջին օրից
Դուրս նայեց ինքը մարդու որկորից:

Այսպես էր Արարիչն ստեղծել իր գլուխգործոցին՝ մարդուն, և սպասել էր ամբողջ շաղախը: Բայց միայնակ մարդը չէր կարող մարդկություն ծնել և «լցնել ամայի երկիրը կյանքով»: Ու երբ եկավ նույն սատանայի խորհրդով կնոջն ստեղծելու և մարդուն մի «նուրբ ընկեր տալու» գաղափարն իրականացնելու պահը, պետք էր նոր շաղախ ու նոր նախանյութ՝ «կնոջ մեջ մարդու կեանք կրկնելով», բայց ի՞նչ տարբերից:

Ինչպես մարդուն արարելու, այնպես էլ կնոջն ստեղծելու դրվագներում զրևեղովել էր քնածիքի բանաստեղծի պատկերավոր մտածողության բացասակի ձևերը: Իբրևաշարժող բանաստեղծական ինքնեկ գյուտերն ստեղծվել են զարմանք Հարուցող բնազդացողության և կենսաճանաչողության, պատկերավորման արտահայտչամիջոցների այնպիսի կիրառմամբ, որ սովորովի կամ ձեռքբերովի չէ: Հինց դա էլ Երկազ բանաստեղծի գեղարվեստական մտածողության գլխավոր շարժիչ ուժն է:

Նա արամախտանելու, փկիխտախելու Հատուկ ճիգ չի անում, այլ ստեղծում է պատկերավոր խոսքի արամարանական այնպիսի կառույց, որում բնական ու կենսական երևույթներն ստանում են լիարժեք բնութագրում ու մեկնություն: Անձնագործը, մակդիրը, փոխաբերությունը, փոխաբերական համեմատությունը, Հակադրությունը, Համընթացումը, ներքարանությունը, զուգադրությունը, աստիճանագրումը երբեմն առանձին-առանձին գործածվելով, իսկ երբեմն էլ Համադրվելով

ուժգնացնում են խոսքի ներգործունեությունը: Ահա անսովոր պատկերներից մեկը.

Ու գտավ կախարհն ամենակարող.
Քնուցը վիթխարի մի բրուտի պես
Երեց արևի սիրտը Հրակեց
Եվ սպա խրեց Հողի սիրտը մեծ,—
Կնոջ անհազուրդ զգվանքի Համար
Հող ու արևի կիրքը վերցրեց,
Ամենաստեղծ կիրքն ամենամայր,
Անձար կիրքը մեծ, և, ի սեր կնոջ՝
Քամեց արևի Չեմությունը ողջ,—
Բայց գիտց մարդուն ու իսկույն գտավ
Մեզմությունն ստավ ամոթխած լուսնի,
Լուսնի ձյունասիրտ ստուտությունն ստավ,—
Աղա շըճողիկ զեփյուտից, Հովից
Ու մարդստաղուրի փրփուրից բերեց
Թեթևությունը բնույթը կնոջ:

Կնոջ արարման գործընթացը նույնպես սատանայի և մյուս արարածների ներկայությամբ էր կատարվում: Աստված ապագա կնոջն օժտում էր քնավորություն և էություն ձևավորող անհրաժեշտ բոլոր տարրերով և ամենից առաջ՝ ծնելու կարողությամբ և Հանուն զավակի մայրական անձնվեր սիրով (Այնի երկիրը կինը երկունքով,— Կյանքն ինչքան ծնի՝ մահն այնքան սունի, Որ դայակ Հողն էլ զլուխ չհանի): Սակայն հաշվի առնելով կնոջ զուգընկեր մարդու Հանգամանքը և նրան զՔայով վերցնում է այնպիսի բազադատարրեր, որ «Կինը կրքի մազնիսը լինի»: Ըստ անհրաժեշտության Համադրելով վերջ նշված պատկերավորման — արտահայտչական միջոցները բանաստեղծին իր խոսքը դարձրել է ստավել տպավորիչ ու ներգործող, կենսականորեն Համատեղ և գեղագիտորեն Համոզիչ:

Արարիչը կուս աղամանդից կնոջ կամքն է վերցնում, դողողը եղեգնից՝ նրա թույությունը, խաղողից՝ գինի և օժից՝

թույն, կեղորդիւսից՝ նրա արցունքը և «անձեղ աստղերից՝
ժպտանալու» թը, ծաղիկներից ու շաքարեղեգից՝ մեղր ու քաղց-
բություն, բայց և քինաքինայի դառնությունը, աղվեսից՝ խո-
րամանկություն և շնից՝ մի մաղ Համադարմություն, իր գե-
ղեցիկությամբ Հպարտացող փեհաշուք սիրամարդից՝ սնափա-
նություն, բայց քնքշարույր մանուշակից՝ Հեզություն ու
նրբություն: Վերջնում է վաղորդ անգթությունն ու նպագա-
սակի փախկոտությունը, գրախարհ Նոդից մի բուռ և նույնքան
էլ զժոխքի տիգից, մի բուռ՝ ժպտացող աստանայի սրտից,
բայց նույնքան էլ իր աստվածային սրտից:

եվ այսպես քսմնց
Ողջ նախանալու թը Հոծ տիեզերքի
եվ այս ամենով կեռ զարմնց՝
ժխորեց չաղափն իր Հուսկ հրաշքի:
Այս նուրբ քսառով կեռ ըր կրկնից՝
Քամկով նրան ողջ տիեզերքից
(Ի՞նչ կին... Տիեզերքն ասես նա կրկնից
Մի բուռ կեռ զ...):

Ստեղծվել էր մարդուն արժանի գուգընկեր, որն իր մարմ-
նական Համաշարփությունների ներզառնականությամբ ոչ միայն
Համապատասխանում էր գեղեցիկի աստվածային ըմբռնումնե-
րին, այլև գերազանցում էր դրանց՝ թե՛ Աստծուն, թե՛ Աս-
տանային իրապես գայթակղելու աստիճան:

Բայց կինն այնքան էր մարմնակիր ու Հեղ,
Այնքան ամոթխոծ, նազելի ու վառ,
Այնքան մարմնամոխ, մարմնափրփրաղեղ,
Այնքան էր կիևը չընտղ ու վարաք,
...Որ քիչ էր մտում
Մի վեճ վայրկյանում
Աստուծո Հայացքից կինն Հղիանար...

Աստված իրականացնում է իր գլուխգործոց մարդու և նրա
գուգընկեր կեռ արարածը, նրանց տալիս շունչ ու Հոգի և

աստանայի ուղեկցությամբ երկնային գրախարհ ասարուծ
երկիր, որակց որկորի խավարի մեջ «կորցրեց մարդը սան-
դուղքն աստղերի»: Վայրի բնության մեջ սկսվում են երկ-
բարենակ մարդու մաքառումները, աստապանքի ու բերկրանե-
րի, սերնդափոխության շրջանները: Իրար են Հաջորդում մար-
դու զարգացման աստիճանները խորհրդանշող վայրենաության,
քարե, բրոնզե, երկաթե դարերը: Ճիշտ ու ճիշտ մայր «Բիբ-
լիականի» նման անկասելի են վայրենամարդու բնազդային
վերելքն ու առաջընթացը ժթին քարայրից, գոյության ան-
զիջում կսվում վայրի արգանքների Հեռ բախումներից, Համայ-
նակցության նախնական զրևեորումներից մինչև Հանրային
կացության բարձրագույն մեները, Համաբարի նախնական մե-
րից կուսպարտությունից ու բազմաստված Հեթանոսությունից
մինչև քրիստոնեական միաստվածություն ու մյուս Համաշ-
խարհային կրոնները, վայրենական բնազդից ու մանկամտութ-
յունից մինչև Խալիսարհի գիտական մանաշողություն ու վերին
իմացականություն, մինչև Հասարակական կյանքի ու մտածո-
գության բարձրագույն մեներ:

Հազարամյակների ընթացքում մարդը կամ Աստուծո գլուխ-
գործոցը զրևեորում է իր բնույթի՝ միմյանց Հակասող աստվա-
ծային ու աստանայական կողմերը, դառնում գարմոնայի Հա-
կազարմիանություն՝ աստվածայինի գերակայությամբ: Մա-
հակից ու քարե կացնից նա Հասնում է նեւ ու աղեղի, բրոնզե
զենքերից ու զործիքներից՝ երկաթե սրորի ու այլ պարագա-
ների, արտոգության Հեռ միասին սկսում է երկրագործութ-
յուն, մայրիշխանությունից անցնում Հայրիշխանություն:

Չարագացման այս բնական ընթացքի գեղարվեստական Հա-
մոդիչ պատկերն ստեղծվել է ոչ միայն մատերիալիզմի և
իդեալիզմի պայթարի, այսինքն՝ փիլիսոփայության ողջ պատ-
մության, իմացության տեսության, Հեռադատության ու ազգա-
գրության, գեղարվեստի պատմության, լայն առումով Հասար-
ակագիտության խոր իմացության, այլև բացառիկ կենսա-
գզացողության ու ստեղծագործական Հոգի երևակայության ու
աշխարհամանաշողության շնորհիվ:

Գիտական Հասկացությունների ու տրամաբանությունների փոխարեն Հովհ. Շիրազի պոետում տեսնում ենք մարդու ինքնաճանաչման ու զարգացման աստիճանական ընթացքի տարբեր դրվագների գեղարվեստական շքեղ ու տարողունակ պատկերներ, որոնք դուրսում են իրենց անկրկնելի գուճազգույթյամբ ու կենսական Հավաստիությամբ:

Թերևս զրական ուրիշ ոչ մի երկում Աստված – Մարդ – Աստանա – Կին Հարարերությունը չի ստացել գեղարվեստական այնպիսի խոր ու բազմերանգ մարմնավորում, ինչպես դիտարկվող պոետում ու մյուս «Բիբլիականներում»: Այս իմաստով Հովհ. Շիրազը արժանավոր ծառանդորդն է միջնադարյան «զրական Հակայի» Գր. Նարեկացու, որի անմրցելի Մատանում պարզապես Հանճարեղ են աստանայի և զանազան «չբրտիներեք» զրգվամբ երկրային մեղքերի մեջ Թաթարիված, ներքին Հակասություններով լի, բայց աստվածային կատարելության ձգտող ու չհասնող մարդու ողբերգական տառապանքի պատկերները: Անզաղար խոստովանություններով ապաշխարող, մեղքերից ազատագրվելու ձգտող մարդու վերելքը կաշկանդում են «օտար չարի խմբերը», զոչանում մարդու օրտի ու մտքի ողջ ունեցվածքը, ավելացնում նրա անբարի ցանկությունները, որոնց պատճառով մարդը երկնային ուղուց նորից անդունդներն է գլորվում, բարձրագույններին Հասնելու փոխարեն գաճակիծում է իր իսկ նվաճած բարձունքներից, «չնչին բաների Հետեից ընկած անզարմ գրկվում է կարևորներից»:

«Ասածու գլուխգործոցում» կերպավորված մարդուն, սակայն, մոլորեցնում, խանդարում, Աստուծոց ու աստվածայինից Հեռացնում են ոչ միայն նրա որևորում ընակվող անտես սատանան, այլև նրա իսկ եղձած գաղտնի զայնակիցը՝ զժոխք ու զբախտ իր մեջ կրող գեղամարմին և «օձամեջք» կինը: Աստված նրան երկնելիս օժտել էր Հազար ու մի ցանկալի և աստանայի կամքով Հազար ու մի անցանկալի Հատկություններով: Իր Ժայտով ու Համրույթով մարդուն թողելու, նրան տիրելու, «մեղքի մթին քարայրում» նրան իր և աստանայի

կամքին ենթարկելու անեղծվածային կարողության Հես միասին՝ ի սեր մարդկություն՝ նրան տալիս է նաև գերազույն արժանիքը՝ մայրական սերը՝ ճնելու և ի սեր զավակի զօհարեղելու պատրաստակամությունը: Մարդուն նախապես թվում էր, թե «գիշերային մեղրավայրիցանուձ» կնոջ գրկի մեջ ինքը Հասնում է կատարելություն, որովհետև

Մեր սիրող սրտում և նրակնոջ մեղուչ ազանդում

Քաղցրաչավ կինը աչքբան, որ կարծես քաղցրը դառնացավ:

Գրականագիտությունը շատ է խոսել Նարեկացու «Մեղկյան տաղում» Տիրամորը երկրային չքնաղ կնոջ տեսքով ու արտաքին բարեմասնություններով պատկերված լինելու մասին: Ամանք ասանց պատկառելու նույնիսկ Նարեկացուն իրականից ավելի աշխարհիկ ներկայացնելու միտումով Հայտարարելին, թե նա Տիրամորը ներկայացրել է «լանջարաց կնոջ» գեղեցկությամբ:

Սակայն միջնադարականության պայմաններում Հասկանայի պատճաններով Նարեկացու տաղերում, բացի կնոջ պատկերով ստեղծված Աստվածամոր վեհությունն արժանի փառաբանություններից, չկա և չէր էլ կարող լինել կնոջ էություն Համակողմանի ու լիարժեք պատկեր: Իր բանաստեղծություններում «Ի՛նչ կինը», «Ամեն ինչ ես զու, ով կին», «Ինչ որ չունեն ծաղիկները նրբների», «Կինը գրբբ է», «Կինն Հավերժական», «Միայն սերը» և այլն, Հովհ. Շիրազը Հաճախ է արժարժել է Աստված – Կին Հարարերությունը: «Միայն սերը» բանաստեղծության մեջ նա որոշակիորեն բանաձևել է.

Կնոջ մի բուռ սրտից տիեզերքն է Հյուսվել,

Կնոջ սիրան է արմատն այս աշխարհի կանաչ,

Անզամ Նարեկացին կնոջն է երազել

Աչքերի մտն Հազել Աստվածամոր առաջ...

Բայց թե տեսած լինեք կյանքում զեթ նա մի կին՝

Կին չէք թվա երբեք Աստվածամայրն աչքին:

Մեկ մեկու համար մեռնում են վշտից՝
եթերից նայում, ժպտում է Աստված:

Յամու՜մ անմեղին մեղավորն Հայթու՜մ,
Ահէր պաշտվում է սատանան ստված.—
Յամու՜մ ծաղկունքն էլ իբրս են խեղդում՝
Կապույտից նայում՝ տիրում է Աստված:

Յամու՜մ բախվում են օրոցս ու շիրժ,
Յամու՜մ կյանք ու մահ իբր շաղախված՝
Բախվում են Հավիթը Հաշտ ու Ռեյհիմ.—
Անհայտից հսկում՝ աղում է Աստված:

Ինչո՞ւ է ժպտում և ինչի՞ց է ողորմ կամ սգում Աստված:

Այս հարցադրուձների պատասխաններն ինքեին հասկանալի են, սակայն դրանք առափնի ցայտուն են դրսևորվում «Աստու՜ զուխգործոցը» պոեմում, որը, մեր խորին համոզմամբ, մյուսներից ավելի խոր ու անմիջական աւնչություններ ունի մայր «Իբրլիականին»: Աստված իր հոգում ամենուր իր ստեղծողին փնտրող մարդու կերպար կրթեա նախորդի շարունակությունն ու մեկնությունն է միաթամանակ: Տարածություն բափղենքում ու ժամանակի հարահասում մարդկային հասարակության և իրարահաշորդ ու տարբեր կացութիւնների զարգացման հետևանքն այն եղավ, որ

Մեղքին մարդիկ վերեն Աստուձն,
Բայց դեռ ապրում է սատանան ստված:

Սակայն մարդուց ունեցած բոլոր զօգհուձություններով հանդերձ՝ նրան ուղղված ծանրածանր նզովքից հետո էլ Աստված սիրահարվել էր իր ստեղծածին, մարդուց էլ զազանի ինքնասպան լինելով նույնիսկ ինքն էր ուղում ձուլվել իր պատկերակցին, զուրս մղել նրանից սատանային, կանխել մարդու միջոցով սատանայի իրազորմելիք շարամտությունների, կործանարար ահավոր աղետների վտանգը.

... Որ թե մարդուցն իրավ մարդանա՜
Նրա մեջ նորից ինքն ստավանա,

Ինքն՝ աշխարհաստեղծ սարսրը մեծ,
Որ մարդու մեջ էլ սատանան դժեք
Գոյություն կուլում, մարդու խղճի մեջ
Աստու՜ հայացքից այնպես սասանի,
Որ սրևանա խղճի աչքն անշեջ,
Որ մարդն իր մեջ էլ սատանին Հայթի,
Որ խիղճը գտնա զուրս գրախօի,
Որ մարդն այտուհետ՝ Աստված իր հոգում՝
Աստված չփնտրե ողջ տիեզերքում...

Նարեկացու զարաշրջանից ամբողջով՝ զեպի ստավածային կատարելություն մարդու ձգտումն անվերջ է, Հայթիտե՜ նական, քանի որ ժամանակների շուրջությունում մարդկային մարի և իմացություն զարգացմանը համապատասխան թե՛ Աստու՜ և թե՛ կատարելության ըմբռնումներն ու պատկերացումներն փն՝անդազար փոփոխվում: 10-րդ դարի և 20-րդ դարի մարդու ոչ միայն ստավածայինի, այլև բնապաշտական ըմբռնումների, աշխարհընկալման ու աշխարհաճանաչության տարբերությունն ակնհայտ է. «Մատայնի» քնարական Հերոսի համար մարդու «ընտիր շնորհներով ստաված լինելու» դիտակցության «ասելն իսկ ահավոր էր»: Շուրջ մեկ հազարամյակ հետո նրա ժառանգորդ Հովհ. Շիրազի համար բնության հետ ձուլված, արևի, հողի, շոգի ու ցոլի հետ նյութականացած Աստու՜ ողեղեն բնակավայրը ոչ թե երկինքն է, այլ մարդու հողին, ուր նա, իրարանեմք ու հակառակյա տարրերի հետ մաքառելով, շարունակում է իրազորել սատանային ստահանարար զուրս մեղու և մարդուն կատարյալ զարմենելու իր ստավածային առաքելությունը: Երկու բանաստեղծներն էլ մարդու և մարդկայինի խնդիրը քննել են բարձրագույն մարդասիրության դիրքերից: Մինչև 20-րդ դար մարդու զարգացման ընթացքի շրթադյան ցեղագիտական ընկալումն ու լավատեսությունը և՛ նման են նարեկացուն, և՛ տարբեր են նրանից: Եթե Նարեկացու քնարական Հերոսը հուսալով հավատում էր մարդու ստավածանալու հնարավորությանը և ծանրագույն ողբերգությունն էր ապրում մեղքերի խոստա-

վանությամբ և թողությամբ մարտահրժմելով Բարձրալին ձգտելու և չհասնելու իրողությունից, ապա Հովհ. Շիրազի Հերոսի նպատակն արտաբուսա ավելի «համեստ» է երևում: Մայր «Բիրյիակունում» նա արգեն բանաձևել էր՝

Որ ոչ թե Աստված ստեղծեց մարդուն,
Այլ մարդն իր ահից ստեղծեց Աստուծո:

«Աստու զլուսագործոցը» պոեմի առանցքային Հերոսը Աստու զտակերտով ստեղծված, աստվածային բոլոր առարկե-նություններով օժտված, բայց և աստանային դեռևս չհաղթա-հարած մարդն է, որը, սակայն, Հաղարամյակների ահառու զարգացմամբ էլ ակնհայտ անկատարություններ ունի: Բայց նա տինգերքի և հավերժության առջև կանգնած բանաստեղծի, նաև Աստու և մարդկության իդեալն է, որին վիճակված է մինչև աստվածանայը «բյուր հաղար դարեր» անվերջ ճանա-պարհների իր մտքի և խղճի ուժով դժվարությունների հաղթահարումով: «մարդուց վեր բանի» հավատարմով ու անվերջ նրան ձգտելով, իր մեջ եղած աստանային ընկճելով կատարելապես մարդանայը:

Ինչն ապարանում,

Բայց բարայրն Հողում,

Եվ Հաստում էր գարթելով խիզը պարզ:

— Ով մարդ, մի բանի պիտի Հավատաս,

Մարդուց վեր բանի, որ Հասնել ձգտես,

Թե աստանանոց չես ուզում նորից

Մի լույս ցնորքի պիտի խնդրելից

Որ ձգտես Հասնել անհատին անրիժ:

Ողորես այնքան, մինչև կարելիք

Փան ու չբռնան բյուր Հաղար դարիք

(Ինչքան դարիք են տեղի քո զլիսով),

Որ ոչ թե մինչև մարդն աստվածանու,

Այլ այս թվացյալն այնպես մարդանու,

Այնպես վեհանա քնքշությամբ համակ,

Որ մենք էլ աչքին գազաններ թվանք:

Վայրի գազաններ թվանք գալիքին,

.....
Մենք, որ աստված ենք թվում մեր աչքին:

«ԻՆՔՆԵՐԳՈՒՆԷ՝ ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՑԻՆ»

Հովհ. Շիրազն իր մեծ ուսուցչին՝ Գր. Նարեկացուն, բնու-թագրում էր աստվածապետ մակդիրով¹⁷⁷: Իրականում Նարե-կացին, կարելի է ասել, նույնքան էլ մարդապետ էր: Ավելի քան մեկ հազարամյակ հետո նրա ավանդները շարունակողն ու զարգացնողն ինքն էլ այդպիսին է: Նորագույն ժամանակների մարդու էությունը գերազանցապես բացահայտումը նա իրա-կանացից «Ինքներգանք Համամարդկային» պոեմում: Այն ունի նաև «Էպոս քնարական» ենթախորագիրը, որի մեջ այդ երկու բաների պարագործային համադրումը պարզապես նշա-նակում է էպիկականի և քնարականի համաձուլում մեկ ստեղ-ծագործության մեջ: Սակայն Հովհ. Շիրազն ուներ էպիկականի և քնարականի յուրօրինակ ըմբռնում. գերազանցապես քնա-րերգակ էր նա օժտված նաև էպիկական մտածողության Հզոր ու արդասարիք միրքերով: Այս պոեմը, սակայն, իր բնույթով քնարական — խոհանակ է՝ գրեթե զուրկ պատմողական տարրե-րից: Թեև երկերի 2-րդ հատորում նրա գրությունն թիվը նշված է 1950, և մեր գրույցներում հանախ մանկական հրձգանքով ասում էր՝ Ջահել ժամանակս եմ գրել, սակայն հեղինակն այն գրեթե ավարտուն տեսքով ներկայացրեց 1962-63 թթ., երբ հանդիսավորությամբ նշվում էր Մայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակը: Այդ ժամանակներում բնորոշված էր ուշ միջ-նադարի վերջի հանճարի ծննդյան թիվը 1712-ը համարելը, և նոր-նոր էր Գ. Սևակը բանավիճելով ճշգրտում ու հիմնա-

¹⁷⁷ «Գայոց դանթականը» պոեմում աշխարհի մեծերի ոգիներին հրավիրելու այսպես է դիմել Նարեկացուն.

Պայտեմք և դու, մեծ Նարեկացի,

Ով աստվածապետ, զո՞նք և դու...:

գորում 1722-ը: Դեռևս նախորդ տասնամյակներից հայտնի էր և Հովհ. Շիրազի բուսն վերաբերմունքը մեծ աշուղ-բանաստեղծի նկատմամբ: Արդեն «Երգ Հայաստանի» գրքում նա ամբողջ մի բաժին վերնագրել էր «Աշուղ Շիրազ», ուր զետեղված էին աշուղական, Հատկապես սայաթնոյան շափերով գրված բանաստեղծություններ: Հորքինական այդ օրերի միջնուրրում էլ ձեռագիրն ոչ միայն Սայաթ-Նովային նվիրված նոր ձեռնագրերն ու աշուղական շափով գրված մի շարք բանաստեղծություններ, այլև գտնվեց «Ինքնեբրգանք Համամարդկային» պոեմի Սայաթ-Նովայից վերցված բնարանը՝ «Ամեն մարդ չի կանա կարգա. իմ գիրքն ուրիշ գրեն է...»:

Հովհ. Շիրազի գիրն էլ էր «ուրիշ գրեն»:

Գոեմի քնարական տարբեր, ինքնատիպ մեկ ու կառույցը թելադրված են նրա բովանդակությունում: Հեղինակի հետ նույնացած քնարական հերոսը երկխոսության մեջ է հանրություն հետ, որը թեև, ինչպես աննիթական նախադասություններում, կասկեղի է արգես գործողություն իրականացնող սուբյեկտ, սակայն վերականգնելի է: Այդ չվերականգնվող ենթական է իր իրարահաջորդ Հոնտորական Հարցադրումներով բացահայտում քնարական հերոսի էությունը: Իսկ այդ հերոսը ոչ թե «Քիրիթականի» կամ «Աստու զլուխըրծոցը» պոեմների զարգացման ճանապարհ է բռնած, բնություն տարերային ուժերի դեմ գոյություն կապում մարտուղ և դարերի ստեղծողով բարձրացող արարածն է, այլ քաղաքակրթության բարձրագույն նվաճումների հասած նորագույն մամանակների մարդն է՝ իր բարդ ներաշխարհով, Համամարդկային խոհերով ու Համազգային անընթաց, ուժի և ակարություն, արատները և առաքինությունների զրսևորումներով, մարդկության բախտի և ազգային ճակատագրի շուրջ խոր տաղանպներով ու մտահոգություններով:

Կեղադրատական ընդհանրացման «Նա եմ Համայնը, և ամենքինն է պարփակված իմ մեջ» նաբեկացիական բանաձևն այս պոեմում ստացել է նոր շիրազյան մեկնություն: Մաքերի և զգացմունքների կանոնակարգված, բայց և անշափակչի

հեղեղ է այս պոեմը, որի մեջ ամբողջ ուժով արտահայտվել է Հենց միայն Հովհ. Շիրազին բնորոշ պատկերավոր մտածողությունը:

Գրականագետներից քչերն են պոեմին անդրադարձել. միայն Սերգեյ Ախարեյանը՝ Շիրազ-Նաբեկացի աննչությունները գիտարկելիս, և Սուրեն Աղաբաբյանը, որը դեռ ձեռագիրը վիճակում նկատել էր այդ ստեղծագործություն բացառիկ ուժը. «Անկրկնելի է՝ բացառիկ թափի, մեծ զգացմունքի և մեծ մաքերի հեղեղ է:— Հայկական պոեմի սուր էջերից մեկն է, գրված է հրեղեն զգացմունքներով և կրակված սրտով: Գոեմը պատարանում է մարդու բանականությունը և Հզորությունը, պոետական մեծ թափի և արվեստի արտահայտություն է»:

Հովհ. Շիրազի բանաստեղծական աշխարհում այս պոեմի հայտնությունն անակնկալ չէ, ունի իր ստեղծագործական նախապատմությունը, որը թաքնված է այդ հեղինակի ստեղծագործական փառանջների, մտածողության յուրահատկությունների և մինչ այդ գրված պոեմների ու բանաստեղծությունների մեջ: Իոյոր ուսմանտիկներն էլ նախընտրել են կենսական հակադրի հանդամանքների, հերոսի և միջավայրի ներհակությունների, հակադրվող հերոսների կամ միևնույն հերոսի ներքին հակասությունների պատկերում: Հովհ. Շիրազին նույնպես հարազատ են ուսմանտիկական տարերքն ու նրա գեղագիտությունը բնորոշ գրանորումները: Իսկ Հզորը երևակայությունն ու սուր կենսազգացողությունն առավել տեսանելի են դարձնում իրականության մեծ ու փոքր, սեռանելի և անտեսանելի հակասությունները նույնիսկ այնքան, որ նրան կենսանձևեր թույլ երզվյալ ռեալիտետները: Հենց այս պատճառով էլ Հովհ. Շիրազի որոշ ստեղծագործություններում ու մանավանդ «Ինքնեբրգանք Համամարդկային» պոեմում նրա պատկերավորման-արտահայտչական գինանոցից առավել լայն կիրառում ունի **Հակադրությունը**: Ավելին՝ «Ինքնեբրգանք»-ում հակադրությունը մյուս արտահայտչամիջոցների նկատմամբ ունի այնպիսի գերակշռություն, որ վերջինները հարակրկնություն մեջ «անհրամսելու շեղումների» սպափորություն են թող-

նում: Արտաքուստ միտքի՞նակ, զերազանցապես նույնասիկզբ տողերով Հյուսիսյան բանաստեղծներում հեղինակի հետ նույնացած քերական հերոսի հակասական խոհերի ու զգացմունքների բարձրարժեք մարմնավորմամբ Հովհ. Շիրազը հասել է կենսական ճշմարտությունների խոր բացահայտման ու գեղարվեստական լայն ընդհանրացումների:

Առավել հզոր ընդհանրացման բանաստեղծը հասել է «Ինքնեքրանք համամարդկային» պոեմում: Կնո՞ւք Աստուծո ստեղծած «Հոգու կանխիկ» համարելն, անշուշտ, նրա էությունը բացահայտող հասարակ պատկեր չէ և սովորական բանաստեղծական մտածողության արգասիք չէ, այլ Հենց շիրազյան պատկերավորությունը ստեղծված բանածե: Շեքսպիրյան Հանրահայտ «Թույլություն, անունդ կին է» մաֆորիզմի՝ «Ո՞վ սև գործություն, անունդ կին է» հայկական տարբերակն ստեղծած բանաստեղծը գրել է.

Մերթ առում ես, թե կինն Հոգու կանխիկն է մարդարտյա,

Ով կանխիկին շատ յուզ լցնի՝ նրան նա լույս կտա.

Այն կանխիկն է, որ կերտված է Աստուծո սրտի դողով,

Բայց վառվում է Ստաստայի ուղեղի մտի թուլով:

Գրողի գլխավոր առաքելությունը մարդ ճանաչելն է, — հաճախ առում էր բանաստեղծը, առանց դրա նա չի կարող կերպար ստեղծել: Ինքնանձանջման և ինքնարտահայտման բարձրագույն աստիճանի հասած գրողը միայն կարող էր համաներկականն ու ռեալիստականը միավորելով՝ սեփական կերպարի ստեղծումով հասնել մարդկային էության լիարժեք և անկողմնակալ բացահայտման մասնավոր անձի նկարագրի և քննադատության ծայրերում նկատելով հանուր մարդկության առավել բնորոշ հատկանիշները.

Այսպես, ո՞վ մարդ, զու քո զգասնի ծայրերի մեջ համուս,

Ո՞վ բանաստեղծ, քեզ բացելով՝ մարդկությանն ես բացում:

Արդ, զեղարվեստական ի՞նչ հատկանիշներով է այս պոեմն առնչվում մայր «Բիրլիականին» և շարքի մյուս պոեմներին:

Գլխավորն, անշուշտ, մարդու և մարդկայինի արժեքման խնդիրն է, որն այս պոեմը կապում է մայր «Բիրլիականին», «Աստուծո գլուխգործոցին» և այս շարքում հեղինակային կամքով զետեղված մյուս պոեմներին:

Գիտություն գազաթնների ու քաղաքակրթության բարձրագույն նվաճումներին հասած մարդը զնոս կրում է վաղնեղական ժամանակների ընդդային այնպիսի հատկանիշներ, որոնք նա զսպում ու քողարկում է մտքի և բանականության ուժով: Եվ որքան մեծ ու տիրական է ինքնատիրապետման այդ ուժը, այնքան էլ բարձր է մարդու զարգացածության ու քարեկրթության աստիճանը: Բայց ահա զսպումն և ինքնատիրապետման արտաքին թվացյալ խաղաղությանը վարագործված են ներքին բուռն ընդդիմաները, դրսից հազարաքարզ կյանքի թվեզորած հակասական մտքերի ու զգացմունքների՝ ուրիշներին անտեսանելի այերախումները, ներհակ ուժերի հակադրամիասնությունն այն հավասարակշիռ ու «խաղաղ գոյակցությունը», որը Հենց մարդու՝ Աստուծո գլուխգործոցի բուն էությունն է: Այդ համակշռության ու ներգաշնակության ամեն մի խախտում կարող է ստեղծել անբնական դիմադ: Հենց այդպիսին է պոեմի քերական հերոսը, որն իր ժամանակակից, խառնվածքով ու նկարագրով, իր նյարդային համակարգով, հազար ու մի տեսանելի և անտեսանելի թվերով շողկաղված է այն ժամանակին ու միջավայրին, կենսական այն հանդամանքներին, որոնց արդյունքն է ինքը: Սա սեպի՞ղմ է թե ուժանտիզմ, բայց սա «Բիրլիականում» և «Աստուծո գլուխգործոցում» կերպավորված մարդու նոր սրահն է՝ հասած զարգացման բարձրագույն մակարդակին: Այս պոեմի հերոսը բարդ հարաբերություններ հանդուցակետում Հայտնված, աստվածանալու ճանապարհով բնթացող, վեհությունն ու սրանչիքների ընդունակ մարդն է՝ աստվածային լույսի, արարչագործ ուժի և տիեզերախույզ կամքի կրողը, որի մեջ, սակայն, զնոս պահպանվում են նախաստեղծ ժամանակների ստատանայական տիղմի շհաղթահարված մնացուկները, որոնք կրքեմն գլուխ են

բարձրացնում և որոշակի իրավիճակներում դառնում զգալի ու նկատելի:

«Ինքներգանք՝ Համամարդկային» պոեմն ունի Հրատարակված երեք տարբերակ. մեկը խմբագիր Կ. Հալլջյանի կրճատումներով լույս է տեսել «Քնար Հայաստանի» երկրորդ գրքում 1964 թ., մյուսը՝ Վ. Բալայանի խմբագրությունը՝ 1974 թ. «Քնար Հայաստանի» երրորդ գրքում և երրորդը՝ Երկերի ժողովածուի 1982 թ. Հ. Գեղեքյանի խմբագրությամբ լույս տեսած Երկերի 2-րդ հատորում:

Եվ ոչ մեկն էլ ամբողջական չէ:

Այդ Հրատարակությունների պարզ Համեմատությունը երևան է բերում ակնառու տարբերություններ, որոնք Հե-տևանք են թե՛ խորհրդային ժամանակների խմբագրական ու գլխավորման կրճատումների և թե՛ Հեղինակային Հավիումների: Լրամշակված Համեմատաբար ամբողջական տարբերակը պիտի լույս տեսներ 1974 թ. երրորդ հատորում:¹²⁹

Վերջին տարբերակներում էական կրճատումները մասամբ վերականգնված են, իսկ Համարակալված Հատվածների սկզբում Հեղինակային երկտող լրացումներն այնքան էլ էական չեն, որովհետև կրում են բնղամներ պարզաբանող, Հեղինակային տակիբը ընթերցողին առավել մատչելի դարձնելու

¹²⁹ 1978 թ. 7. Շիրազը իրատարակության էր պատրաստել մի հատըմտիր, որը պետի լույս տեսնել ու Ալյարայանի հեղաշախ առաջաբանով և խմբագրությամբ: Սեղ առայում անհայտ պատճառներով այն չի իրատարակվել, բայց բարեբախտաբար պահպանվել է զբոյ տեղատը այն ժամանակների համար ընտրող նախորդ իրատարակություններից կտրված ու ստանդարտ թղթերի վրա փակցված, հոնեմակային ուղղումներով: Բոլոր էջերն ունեն իրատարակության կնիք: Այստեղ էլ փակցված է «Ինքներգանքի» ամբողջական տարբերակի չարվածքային ցուցիչ (տտտիսեղ), որի նախալեզրին էրի վրա է գրել վերնագիրը. Ժամուլը և էջը 6-րդ հետևյալ դասանիշը (արճատուրան). «32 թմար 7-այատանի, գիրք 3, 497»: Իսկ սա Եշանակում է եթ նույնիսկ պոեմը զբոյ վերջին անղեղաբերությունն է, ապա այդ գեղեր պետի լույս տեսնել անվավաճ 32 Ժամուլ Ժակայում և 500 էջը ավելի: Մինչդեռ գիրքը լույս է տեսել 416 էջով, և պոեմն էլ դրված է «խաղը երգեր» բաժնի 357 - 369 էջերում: Ուրեմն գրքից կրճատվել է շուրջ 100 էջ, և պոեմից էլ կրճատվել են այն մասերը, որոնք բարեբախտաբար պահպանվել են փորձանուշի այդ փակցված էջերում:

սծանդակ բնույթ: Դրանով նաև Հավատվում ու ընդգծվում է նարեկացուց ու Առայախ-Նովայից ժառանգած Հեղինակային մի կարևոր միտումը՝ իրենով ողջ մարդկությունը ներկայացնելու անբարդ ձգտումը: Ահա դրանցից մի երկու օրինակ.

Այսպես, սիրտ իմ, դու՛ բացելով քո գոտանիքը մուրճ՝
Դու բացում ես ողջ մարդկության գաղանիքները բուրջ:

Դեռ բաց, դեռ բաց, սիրտ իմ, դու՛ քեզ, դեռ բաց, որ խոր բացվի
Ողջ մարդկության մեծ կյանքը ողջ մուլբը լույսով ցլիկ:

Առավել կարևոր են վերականգնված Հատվածները, որոնց բացակայությամբ պարզապես աղավաղվում, աղճատվում էր պոեմի առաջին Հրատարակությունը: Այն ավարտվում էր

Հազար տարի Հետո էլ դեռ - դու գալիք ես անուռ,
Տիեզերքում, ո՛վ բանաստեղծ, տիեզերք ես մի բուռ

սողերով: Այնինքն՝ ամբողջությամբ կրճատված էր վերջին ներկա 13-րդ հատվածը՝ հանրության Հետ երկխոսության մասն Հեղինակի խոսքը, առանց որի ամբողջ պոեմը մնում էր որպես երկխոսության հիմնականում մի կողմի արտահայտություն, այսինքն՝ քնարական Հերոսը, թեև կողմ իր խոսքով, ներկայացվում էր գերազանցապես հանրության կարծիքով. Հեղինակին ասում են (ովքե՛ր), թե նա մերթ այս է, մերթ այն, մերթ այսպիսին է, մերթ այնպիսին, սակայն Հեղինակային պատասխան խոսքը, որով ասվում է, թե իրականում ո՛վ է ինքը և ի՛նչ իրավիճակում չի ապագրվել: Նկատի ունենք այն, որ երկրորդ տարբերակում էլ ինչ-ինչ պատճառներով 13-րդ հատվածի

Գիշեր կյանքս կարոտ մնաց զեթ սեր մի դիշերի,

Ներսից ես իմ աչքն եմ Հանում, գրեցի ուրիշների,-

սողերից առաջ «Ճարտար» ու «Բարխիդզ» խմբագրման Հե-տևանքով բացակայում է երկու մասերի սահուն անցումը և կապն ապահովող բնագրային երկու սող.

Ա՛յ չէ, ասեք՝ զանդակն ընկած արժվից անգոր ես դու,

Բախան Հետամուտ Հազար որսկան, իսկ դու՛ մի լսր ես դու:

եվ սա արվել է իբր «չափության» կարգով պոեմի տպագրութեան արտոնութիւնն ստանալու և Հովհ. Շիրազիին աստիճանով գիտի ի՛նչ պատիժներէք փրկելու համար:

Սակայն դատեանք բուն պոեմին:

Ըստ էութեան՝ Հովհ. Շիրազն իր պոեմում ստեղծել է Հեղինակի հետ նույնացած, հայկական համամարդկայնութիւնը մարմնավորող մեկ քնարական հերոս՝ Հանրութեան և իր իսկ կողմից բնութագրվող **բանաստեղծ** — **մարդը**: Այդ հերոսը, որ խոսքովածքն է իր սաղի և ողջ մարդկութեան, ժամանակի զգայնաչափն է՝ անցյալի, ներկայի և դալիքի ցուցիչներով: Այդ հերոսի որևէ գործողութիւն պոեմում չի պատկերվում, սակայն նրա էութեանը բնութագրող նույնասակիքը տողերով ամեն պատկեր մարմնավորում է կենսական շարժական իրա տարածք, ավելի ճիշտ՝ յուրաքանչյուր պատկեր մի մեծ կյանքի խոսքովածք է՝ ստեղծված հզոր երևակայութեամբ ու խոր կենսազգացողութեամբ:

Բուն իրականութիւնն այնքան կենսաառաջ է լինում, որքան գերազանցապես Հակադրութեամբ կազմված, մտքի հզոր ճարտարներով ու կրակված, իրոք հրեղեն զգացումներով ստեղծված այդ շքեղ պատկերահանգաններում:

Պոեմն սկսվում է նարտասանական հարցադրումներ պարունակող տողերով, որոնց պատասխանները պետք է փնտրել 13 հատվածներում ընդգրկված դարձյալ նարտասանական տողերում: Ահա այդ սկիզբը.

Ինձ ասում են՝ ինչո՞ւ անվերջ զլխավոր ես, պոե՛տ,
Այնինչ երգով դու ամենքից բախտավոր ես, պոե՛տ:
Ինչո՞ւ դու մերթ մահկամպետ, մերց արցունք ես թվում,
Մերթ ծովանդունդ մարգարիտ ես, մերթ փրփուր ես ծովում,
Մերթ ճակատող կենսութում է, ինչպիս փանքի խաչքար,
Մերթ բարձունք ես մշտաձուլուի, մերթ անդունդից էլ վար...

Մերթ — ով սկսվող տողերի քանակը քառասյութիկ գերազանցում է մյուսներին, և եթէ նկատի ունենանք, որ Հակադրութեան մյուս եզրը կազմող տողակետերն էլ են սկսվում **մերթ**

ով, դրա կիրառութեան քանակը կմտտենա մի քանի հարյուրի: Ընդամենը 500 տող կազմող մեկ պոեմում այդքան **մերթ** — շատ չէ՞: Բա ո՞ր մնացին բառի գեղագիտութիւնն ու շափի զգացումը:

Բնական այս հարցադրումը կպարզարանվի և կարգարանա միայն պոեմն անուշադիր կարդալու զեպրում: «Հազար ու մի մերթ ես, պոե՛տ, քո ո՞ր մի մերթն ստե՛մ»: Գրել է բանաստեղծը՝ կարծես հուշելով, որ յուրաքանչյուր **մերթ** «հազարապարզ, հազարարարդ ու բազմարարդ» կյանքի բնորոշ մի իրադրութեան, մարդկային մի հոգեվիճակի պատկերավոր արտահայտութիւնն է, և իրավիճակները շատ ավելին են, քան ներկայացնում է բանաստեղծն ինքը, սակայն ես իրականում Հենց ամբողջն է ներկայացնում գեղարվեստական ընդհանրացման շնորհիվ:

Քնարական Հերոս բանաստեղծը Համաշխարհային երկու պատերազմներով, դաժանագույն ցեղասպանութիւններով, Հեղափոխութիւններով, փոքր ազգերի մեծ ողբերգութիւններով, ստեղծվող ու փլուզվող մեծ ու փոքր կայսրապետութիւններով, սպառազինութիւնների մրցավազքով ու միջուկային պատերազմի սպառնալիքներով բնորոշվող 20-րդ դարի մարդն է, որը տաղանպում է մարդկութեան բախտով, տառապում է անկասար երազներին, մեծ հույսերի ու զրանցից ավելի ծանր հուսախաբարութիւնների ոլորտում: Իրարմեր զգացմունքների, հոգին պատակտող ավայտասերների պատկերման իմաստով 20-րդ դարի բանաստեղծն ավելի անբարենպաստ վիճակում է: «Տեսքով միշտ ժպտուն, բայց մարդ խոցված, Դեմքը ծիծաղկոտ, աչքը ողբի մեջ» նարեկացիական Հերոսը նորագույն ժամանակներում պիտի ունենար ավելի ծանր ու կողկողազին մորմարումներ: Ահա ինչու է Հովհ. Շիրազը երբեմն զիմում նարեկացու փորձին՝ նորագույն ժամանակների մարդու ներաշխարհը, նրա երկվութիւնները, ինքնակեղեքումները, կյանքի ու տիեզերքի հետ ունեցած տարաբնույթ ընդհանրութիւններն ու Հակասութիւնները պատկերելիս.

Այսպիս՝ դու բաց ողջ մեղքերդ, ինչպիս նարեկացին.

Ով մարդ, իրավ, և՛ արծիվ ես, և՛ ազավնի, և՛ ցին:
Մերթ Հուստանեղզ վշտապիչնե՛ր՝ անՀատակ ես մութով,
Մերթ անեմքի Հրարուխ ես, մերթ մայր՝ ներող զութով:
...Մերթ ստու՛ւ ես լուսինն ինչո՛ւ բափտա վրա խնայց,
Մերթ մի նորող նարեկացի, մերթ թիվում ես ցնգամ:
Մերթ մարմնական, մերթ ոգի ես, մերթ կրակ ես, մերթ ջուր,
Մերթ Հույզիքի պառուտաճողմ, մերթ ճըշնաշուշ պուճուր:
Մերթ Հայ մանկա՛լ ոգի Հերկող, մերթ վե՛հ ոլիմպացի,,
Մերթ խղճի խիղճն ստազմանաթոր, մերթ բիրտ մի լեռնցի:
Մերթ մարդկության ճակատագրով մըջնի մահն ես ողբում,
Աստմային անեղծվածով աստծու պես ես թխալում...

Անասճաման են իր մեջ բնության ոգին և մարդկության ոգին խտացրած բանաստեղծի մտահորիզոնը, տեսողաշուն ու ընդգրկման Հնարավորությունները, բնական տեսողության ու արվեստագետի զիտողականության Հետ միասին նա ըստ անհրաժեշտության կիրառել է ստողազրիտակ ու մանրազրիտակ, և կարծես ոչինչ դուրս չի մնացել նրա ամենատես Հայացքից: Բնարուխ բանաստեղծի խոչոր առաջնությունն է սա արվեստավարժ բանաստեղծից. նա իմաստուն երևալու Հատուկ ջանքեր չի գործադրել, ստեղծած պատկերներով զարմացնելու նպատակ չի Հետապնդել, այլ իր խո՛հերն ու զգացմունքներն է Հանճարալայի պատկերավորությամբ արտահայտել:

Անկ ենք, որ պատկերավորման միջոցներից Հանարաղեպն այս պոեմում Հակազրություն է, սակայն Հովհ. Շիրազն առատորեն ստեղծել է նաև Համազրական այնպիսի պատկերներ, որոնց մեջ իրենց տեղն ու գերն ունեն Համեմատությունն ու փոխարևրությունը, մակերթն ու նրբարանությունը, Համըմբու՛ւմն ու պարազորը, նույնակերպն ու աստիճանավորումը, չափազանցությունն ու նվազարևրությունը: Այս ամենի ճըմուռ զործածությամբ են ստեղծվել ընդգրկուն ու տարրու՛նակ այն պատկերները, որոնք պարզապես շնչում ու բարխում են կյանքով: Այդ պատկերներում բանաստեղծի անձնական կյանքը միահյուսված է անձնավորված բնությանը, Հայության պատմական բախտին ու Համայն մարդկու-

թյան ճակատագրին: Նրա մեջ միասնամանակ «բարախում են»՝ օճի սիրտն ու փոյի սիրտը, նրա սկանչին Հասանելի է նույնիսկ «բացցած մըջնի Հուսաշանքը», նա փառքից փախչող աստու՛ւ չափ Համես է և բրբջացող սասանայի պես մեծամիտ.

Մերթ մարդուկն ես, մերթ գերմարդը, մերթ նոր, մերթ Հուրյա, ետացվածքն ես որչը մարդկության, ոլջ բամու՛կ ես նրա-ԱՀա մարդը ողջ քո մեջ, ողջը քո մեջ մեկված,
Իրաքաներձ ու ներդաշնակ բյուր Հույզերով բեկված,
Այս խանուրդով բացմաշաղափ այս խանուրդով Հուսթի՛ Տիղերբում, ով մարդ, մի բուռ տիեզերք ես սրտի,
Թեկուզ մի բուռ քո ուղեղով Աստծու Հետ ես չափվում,
Մերթ իր ա՛հլը մշտամուռու՛ց քո լեզու՛ն է կապվում:
Մերթ Հողում ես զու սարկու՛ց, մերթ տեղնում ես գարի,
Որ ժամն Հանի՛ր՝ զու էլ սուբա նոյան սարերն ի վեր,
Մերթ ծիծաղում մահվան վրա, մերթ մահից ես ստակում,
Մերթ ոգեկե՛հ մախավիլով՝ Հայ ոգին ես Հսկում...

«Գահընկեց անձեան մեջ էլ զահավոր» և «Աբարաուր ճակատագրով վերավոր» բանաստեղծը՝ ազգային ժանրային կուրուստների կսկիծը սրտում գաղտնապարտում էր անՀույս ու անսփոփ մենակություն: Իր պատկերավոր մտածողության Հրդոր լուսարձակով նա էր զիտում ու տեսնում խորՀրդային իրականության վարագուրված ու անտեսանելի կողմերը, ուստի խիստ զժգո՛ւ էր զարից, զժգո՛ւ էր մարդուց, գերՀոր տերությունների շահամո բողաքախախտությունից, Հայոց մեծ եղևունի Հաղեպ աշխարհի անամոթ լուսթյունից, եղևնագործին չգաղտնապարտուց, պատմական արգարությունյան վերականգնման Հույսերի փյուղումից՝ Ազգային այնդեմներից ու մայրենի լեզվից նահանջող Սփյուռք ձուլման վտանգի մեջ էր, և Հայրենի Հողերի վրա Հայության ազգահավաքի երազանքը չէր իրականանում... Նախիջնանն ու Ղարաբաղը Հայաթափվում էին, նրանց վերադարձի Հույսերն ի գերև էին կելում, խորՀրդա-թուրքական բարեկամությունը սերտացել էր, իսկ խորՀրդային ղեկավարները Թուրքիային նրա բուճա-

զավթած ու իր նվիրած հայկական հողերի պահանջը չներկայացնելու պաշտոնական հայտարարություններ էին անում: Մրանք ընկնում, դառնացնում, հուսահատեցնում էին բանաստեղծին, բայց այս իրավիճակում անզամե եւ ջանում էր հավատալ խղճին ու արդարություն հաղթանակին և լավատեսորեն փայտալուծ էր հայտնիան ապագայի հույսի շողը:

Մերթ թո գարի զորավիզն ես, մերթ ընդզեմ ես գարի,
Մերթ ապստամբ Արապան ես, մերթ Մամիսն ես զերի,
Մերթ մի դուչն ես դու թո սղզով, մերթ ծիածանն Հանուր,
Մերթ Հիշելով կտորածներն Հայոց Հաղար ու բյուր՝
Քիչ է մտում պոկն մահելին հանց պլշախի եղջուր¹²⁹:

*Կուզեմ նեռել Հոգազուեզն էլ անզուեզները մահվան,
Մերթ աստղերից ես Հարցնում Հայոց հույսի ճամփան...
Մերթ վախում ես, թե հայ լեզուդ զողացվում է գաղանի,
Մերթ ծիծաղում վախից վրա, մերթ լալիս ես Հայանի:*

...Մերթ լուռն ես անողահազ, մերթ աղահապց զողում՝
Թն ախ, ո՞վ է հիմա Մշո շուշաններս քաղում,
Ո՞վ է բռնում Վան տառիսն հիմա Վանս ծովից,
Արդյոք պիտի Համբույք չառնեմ իմ մանան Հովից:
Տեսնես մեկ էլ պիտի խե՞մ աղբրից Աղարանջան,
Արդարությունս արդ...ք պիտի բռնի խղճն ճամփան:
Ելնե՞ք պիտի Սասնա տարերն Հաղար ու մի օրսի, -
Մերթ հույսերի ծիավոր ես, մերթ ուսովոր հույսի:

Ազգային գործունեի գանդահար բանաստեղծն իր ստեղծագործություններով սերունդների գիտակցության մեջ աստիճանաբար նյութականացրել էր կորուսյալ հայրենի եզրերի՝ Հայոց պատմական բնօրրանի վերագարծի գաղափարը: Եւ հայտնիանալով Հեռանդականորեն գաստրիպանկե էր հայրենի հողերի վրա ազգահավաքի, «իր գլխի տերը լինելու», «Հայոց

¹²⁹ Այս տողից հետո գլավիտը 1982 թ., անշուշտ, ասանց հեղինակի համաձայնությամբ, հիմնովով հանել է 1974 թ. աղբյուր տպագրված հայրերով 4 շղատա ստղբը: Սենսարաբուրյունը բողոսում ենք ընթացողին - Ա. Ա.:

զրոյակի՞» անկախ պետականության անհրաժեշտության գիտակցությամբ, սակայն ինքն էր զգո՞ւ՞հ իրենից:

Որքան էլ «մերթ խելագար, մերթ հանճարեղ խոհերում կորած», «անհույսից խելագարվելով՝ ինքն իրեն կորցրած ու զստած» բարձրագույն պատասխանատվություն էր զգում իրեն Հավատացող մայր ժողովրդի հանդեպ, որը, իրեն մասնաճոզ հարցերին ուրիշ ոչ մի սեղից պատասխան չսակնկալելով, իր իղձերի արտահայտիչ բանաստեղծին էր աղավիճում, նրան էր համարում իր գաղափարական առաջնորդը, սպասում էր նրա սիրտին ու հուսալից խոսքին:

Ժողովրդի հանդեպ պարտքի գիտակցությունն էր հարկադրում հայրենաշունչ բանաստեղծին խոստովանելու:

Ա՛ր, ես արժիվ պիտի տայի իմ երգերի ճակոթով,
Հալիվ մի խեղճ գիտուր տփի - էլ իմ ի՛նչն է բախտով:
Ես ծով պիտի տայի ձեզ, ծով, Հալիվ տփի մի դեռ,
Զեզ ծիածան պիտի տայի, բայց ցեղեցի անհետ:
Հաղար Բիկնյալ պիտի տայի ծաղախներին Հայոց,
Հալիվ հույսի մի թաս տփի այն էլ արցունք ու բոց:
Ես ձեզ արև պիտի տայի, երկինք մի աստղալից,
Ավ՛ղ, Հալիվ մի աստղ տփի բախտով իմ թավալից:-
Թե հանճարի հանք էր վերուստն իր անմարմին ոսկով՝
Վարուստն Հալիվ ցնորք հանեց փրփրամարմին խոսքով:
Կո՛ւ մշտապես մի հանրավոր, հանքս՝ Մասիս զերի,
Հալիվ հույսի մի շող տփի ոսկուց իմ հանքերի:
Ասե՛ք՝ Արարատի նման մենավոր ես այնքան,
Որ թվում է՝ դու ես Հայոց աստվածն անողնավան...
*Դու աստվածը՝ աստանախար այս անասնաված դարում,
Որ մասնաված իմ գլխին էլ դու սե յուսն են դարում,
Թողք փակեմ ճարգարեի աչքերն իմ Արզուրի, -
Վարենում եմ՝ տիեզերափորձան սե զալբերից խոսք...¹³⁰*

Ստուճասիրությունը բերում է այն Հանողման, որ մարդու էությունն բացահայտման, նրա բանականության, մտքի և ստեղծագործ ուժի փառարանության տունում մայր «Բիրքիա-

¹³⁰ Ընդգծված վերջին յոթ տողերն էլ որևէ իրատարակությամբ մեջ չենք գտնում - Ա. Ա.:

կանին» անմիջաբար աննշվում և կամ նրա գրեթե օրգանական
շարունակությունն են զիտարկված պոեմները:

Շարքում միագործած մյուս պոեմները՝ «Զևսի ծագիկը»,
«Շղթայված մեղեդիները», «Սիրո և խմաստության սրինդը» ևս
իրենց փոխափայտական ու զեղազիտական հարցադրումներով
ընդհանրություններ ունեն մայր «Քիրլիականի» հետ: Այդ պո-
եմները նույնպես կարող են արժևորման և միմյանց ու շարքի
մյուս պոեմների հետ ունեցած ընդհանրությունների բացա-
հայտման:

ՄԱՆ ԱԵՏԵՐՈՂ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԾԻՉԸ

«ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՎԻՇՏԸ ԵՎ
ՀԱՎԵՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Հին աշխարհի մեծ տիրակալներից մեկը՝ Հայոց Մեծն Տիգրան արքան, դարերի հոլովությամբ արժանացել է Հայ և օտար ազգազավեսների, պատմիչների, պատմագետների ու ժողովրդի գնահատությանը: Հին աշխարհի հզոր տերությունների՝ Հռոմի, Իրանի և Ասորիքի հարևանությամբ, նրանց հետ մրցակցող մեծ Հայաստան ստեղծած այդ հզոր պետական ու սոցիալաքաղաքական գործիչը առասպելական Հերոս է դարձել, արժևորվել դեռևս իր ու Հետագա ժամանակներում ստեղծված ժողովրդական անգիր գրությունում: Պատմահոր գրածաման շնորհիվ փրկված մեր Հին գիպագրի «Տիգրան և Աժդահակ» ճյուղն էլ նրան է նվիրված, թեև այնտեղ կերտված էպիկական հզոր կերպարը միավորում է երկու՝ Երվանդյան և Արտաշեսյան Տիգրաններին: Իհարկե, Պատմահոր «Պատմություն Հայոց» աշխատությունում քարեխճճորեն հիշված են նաև Հայոց Հնագարի մյուս Տիգրանները, սակայն Հայոց կենտրոնամիջ հզոր պետականության ֆատաղով նույն Խորենացին առավել կենտրոնացել է Ք. ա. վեցերորդ դարի Երվանդյան Տիգրանի վրա և 95 - 55 թթ. զահակալած Տիգրան Երկրորդի սխրանքներն էլ նրան վերագրելով՝ ստեղծել միավորյալ Տիգրան Մեծ: Տիգրանին իր կարևորությամբ և ազգանպաստ գործունեությամբ Համարելով երրորդը՝ Հայկից և Արամից հետո, և Հայոց թագավորների մեջ իններորդը՝ նրան կերպավորել է որպես սոցիալաքաղաքական հզոր գործիչ և մարդու՝ որինսակելի բնավորությամբ ու վարքագծով, փառարանելով նրա աշխարհաշին գործունեությունն ու սխրանքները, որոնց շնորհիվ Հայաստանն ապրել է իր պետականության, փառքի ու հզորության անկրկնելի ժամանակները: «Անցյեներք այսուհետև գրելու Տիգրանի և նրա զործերի մասին, - գրել է Պատմահայրը: - Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենազգորն ու ամենախոհեմն էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, Հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ

նվաճելով իրեն Հնագանդեցից, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով Հասցրեց մինչև Հին բնակության սահմանների ծայրերը: Բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձիկ եղավ, իսկ Հնառ եկողներին ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը»¹³¹:

Պատմահայրն, այսպիսով, պատմական իրողությունը ճշմարտացիորեն ներկայացնելով՝ ստեղծել է նաև զբաղված Հնաքերքի մի ավանդույթ, որն իր զարգացումն է ունեցել թե՛ միջնադարում, թե՛ նոր ու նորագույն ժամանակներում:

Տիգրան Մեծը, Հայ և օտար պատմագետների, տարարույթի Հնաքերքությունների կենտրոն լինելով, գարձել է նաև արվեստագետների ներշնչանքի աղբյուր, ազգային հպարտության Հնարան, երգերի, բանաստեղծությունների, նաև վեպերի հերոս: Խ. Արովյանի, Թ. Պատկանյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ս. Շահազիզի ստեղծագործություններում նա ներկայացված է որպես Հայոց պետականության ու սոցիալական հզորության խորհրդանիշ, նրա կերպարով են ոգևնչվել Հնադար ժամանակների, այդ թվում և 19-րդ դարերից, 20-րդ դարակիզրի ու դարավերջի ազգային ազատագրական պայքարի ու մանավանդ արցախյան Հերոսամարտի Հայ Հերոսները:

Խ. Արովյանն իր երկերում տարբեր առիթներով հիշել է Տիգրան Մեծին, սակայն մեր նոր բանաստեղծության մեջ Տիգրան Մեծի կերպավորման առաջին փորձերից մեկը պատկանում է Ամրատ Շահազիզին. «Միջին Տիգրան» խորագրով նրա բանաստեղծությունը գրվել է 1864 թ. Հունիսի 2-ին: Այստեղ քնարերգու բանաստեղծի ճարտասանական - գեղումնային հարցադրումներին հաջորդում են Տիգրանի մեծությունն արժևորող մի շարք արտահայտություններ, որոնք նպատակազգում էին Հայության փառաշուք անցյալ ու անմխիթար ներկան Հակազրելու և հատկապես ժամանակի երկ-

¹³¹ Մովսես Խորենացի, Չայոց պատմություն, Եր. 1981, էջ 85:

տասարդութիանն ուղղված աղիքի հորդոր էին՝ իրենց անցյալի փառքերը և մեծագործ նախնիների հանաչելու:

Տիգրան, փառահեղ Հայոց թագավոր
Եվ աշխարհակալ անթիվ ազգերի,
Ո՛ր է կազմածքը թո Հանդիսավոր,
Ո՛ր է պետություն թո Հրապալի,
Ո՛ր Տիգրանակերտ, մեղ պատասխանիր,-
Այդ ճոխ բաղաբը՝ աղյուքը գանձով,
Որ Հափշտակեց բազուկը Հաղթակիր
Եվ մի Հաղվաղյուտ դարդարեց Հրաչքով:
Ո՛ր գնաց, տաս, թո կարողություն:
Գու մի՞ր կաց, կանգնիր, - Ի՞նչ ենք տեսանում-
Այստեղ փլատակ, այնտեղ պղծություն,
Միայն բուերի ձա՛յն ենք մենք լուսմ:

Հարուստ պատմություն ու մշակույթ ունեցող ժողովուրդների անցյալը թաղաբական որոշակի նկրտումներով դատապարտող խորհրդային կոյսերնապետությունը Հայրենական մեծ պատերազմի շրջանում ֆաշիզմի դեմ մարտնչող խորհրդային ժողովուրդների Հայրենասիրական ու մարտական ոգին բարձրացնելու նպատակով ազգային գրականություններին արտոննեց վերապատկերել անցյալի Հերոսական զբոսագները, պատմությունեց վերցնել քաջություն օրինակներ, կերտել Հայրենիքի ազատության Համար թշնամու դեմ մարտնչած Հերոսների օգնուելը կերպարներ՝ անկախ ազգային պատկանելությունեց: Հայրենասիրական ուղղվածություն ունեցող պատմագիտությունական շատ երկերի հետ միասին այդ մեթոդորակ մուռնեց էր նաև Հովհ. Շիրազի «Տիգրան Մեծի վիշտը» պոեմը, որը 1942 թ. Հրատարակվելուց հետո 1960-70-ական թթ. ենթամրկվեց ներկայի ու գալիքի Համար անհրաժեշտ Հեղինակային լուրջ լրամշակման, ու երկերի 1982 թ. երկրորդ հատորում ապագրվեց «Տիգրան Մեծի վիշտը և Հավերժությունը» խոսուեն վերնագրով:

Թող զարմանալի չլիճա, եթե ասենք, որ բանաստեղծ Հովհ. Շիրազը Հայոց պատմության լավագույն գիտականերից մեկն էր. ընդ որում այդ պատմությունը նրա Համար զեպքերի և իրադարձությունների պատճառահետևանքային շարակարգություն էլք միայն, այլ ներկայի ու գալիքի Համար անհրաժեշտ կենդանի գոյություն, մեր Հայրենիքի ու ժողովրդի ուսանելի կենսագրությունը՝ կազմավորման օրերից մինչև նորագույն ժամանակները: Հպարտանում էր նրա Հերոսական էկերով ու մեր ժողովրդի մեծագործ որդիներով՝ անվանագրի նախնի (Հպոնիմ) Հայկով ու Հայոց պետականությունը Հզորացրած Արամով, Արտաշես Աշխարհակալով ու Տիգրան Մեծով, Մաշտոցով ու Խորենացիով, Նարեկացիով ու Արսիյանով, Անդրանիկով ու Թումանյանով: Գտտահական էլք, որ նրա տան նեշարան - աշխատասենյակի պատերը զարդարված էին պատմական Հայաստանի տարտեսնակ քարտեզներով՝ կենտրոնում, իհարկե, «Հայաստանը Տիգրան Մեծի ժամանակներում» քարտեզն էր՝ եզերված ազգային հիշյալ սրբությունների նկարներով:

Իր այս պոեմը գրելիս Հովհ. Շիրազը չի բավարարվել միայն բանաստեղծական երևակայությամբ և չի գրել սովորական ձևերգ. նրա ներշնչանքի աղբյուրը Հենց Տիգրան Մեծի կենսագրության քաջիմացությունն էր հիմնված Խորենացու, Մ. Չամչյանի, Լեոնի, Ստ. Մալխասյանցի, Հ. Մանանդյանի երկերի ու պատմագիտական այլ աշխատությունների վրա: Որ Հովհ. Շիրազը տեղյակ էր Տիգրան Մեծի Քարտեղյալ նաև օտար աղբյուրների վկայություններին ու բնութագրումներին, երևում է նրանից, որ իր այս պոեմի Համար որպես բնարան վերցրել է Փրանսիացի արեխագետ Ուրեն Գրուսեի բնութագրական խոսքը. «Տիգրան թագավորը՝ այս զեռես չճանաչված Հզոր սիրակալը, շատ ավելի մեծ արմանիքներ ունի, քան նրա ժամանակակից Միհրդատը, որով հրացած է պատմությունը, մասնավորեց եթե նկատի ունենանք, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «Ինքնասպանության մեղի իր պետությունը», մինչդեռ

Տիգրանն իր ժողովրդի ապրելու իրավունքն ապահովեց Հափթուժյան Համար»:

Ի՞նչպե՞ր է համոզվել, որ Հովհ. Շիրազը հրաշայի իմացել է Տիգրան Մեծի դարաշրջանը, իր իսկ բնորոշմամբ «Հայոց ապարտա, բայց անհաղթ արքայի» Հետ կապված բոլոր մանրամասները, բայց նա պատմապես էլ էր և Տիգրան արքայի կենսագրությունը բոլոր մանրամասներով չափածո շարադրելու մտադրություն էլ չուներ:

Նա իրագործում էր գաղափարազեղադիտական ուրույն ըրազիք, ուստի ընտրություն արեց պիտի գործածեր իմացած բազմաթիվ փաստերից միայն նրանք, որոնք Հնարավորություն կտային իրեն՝ իրագործելու իր նպատակադրումը: Ահա ինչու նա Ս. Շահադիզի նման չի օգտագործել Պոմպեոսի, Լուկուլուսի, Գրատոսի, Բադրափանի և ուրիշ գործիչների անունները, չի պատկերազարդել Տիգրան Մեծի՝ Հռոմի և Պարսկաստանի դեմ տարած դիվանագիտական ու ռազմական մեծ հաղթանակները, մզած բոլոր Հերոսական նահատամարտերը, այլ իր մտաւեւունքը կենտրոնացրել է արքայի կյանքի մի կարևոր դրվագի վրա և դա Հիմք է դարձրել գեղարվեստորեն բացահայտելու նրա ուժը պայմանավորող գաղտնիքը, որն էլ, նրա Համոզմամբ, Տիգրան արքայի պատմական մեծ դասն էր ներկայի ու գալիքի հայ սերունդներին:

Այս մտտեղումով են թելադրված պոեմի թե՛ կառույցը, թե՛ գաղափարական ու գեղարվեստական շարքադրումները, որոնք ստացել են գեղարվեստական համապատասխան լուծումներ:¹³²

¹³² Չովի. Շիրազը առանձնաի կարևորություն էր տալիս իր այս պոեմին: Երկերի երկրորդ հատորի՝ մեզ միտած օրինակում մա, որպես հավանության նշան, բովերձներ է դրել այն պոեմների վրա, որոնք պիտի ընթացվեին առանձնահատուկ ուշադրությամբ: Այս պոեմի առաջին էրի վերնամասում բողբոջի տակ մաս երկու գծով է դրել, բողբոջներ է դրել մաս իր հավանած մի շարք տողերի ու պատկերների վրա, որոնք կազմում են պոեմի գաղափարազեղադրվեստական հենքը: Պոեմներ պարունակող այդ հատորի անվանաթերթին էլ գրել է ռուսերազ ընծայականը, «Սուրբն զսուր պես անցածքերի մնա, Սամվել Մուղալան: Սիրելի — իսկև հայրենասիր ուղեցի ընկերք» Ասմվելին, իմ ստեղծագործության զետեղին, ազնիվ, քանիքուն հային: Գ. Շիրազ Ե - Ս. Մ.:

Մին էր Տիգրան Մեծի զորավարական Հանձնարի այդ խորհրդավոր գաղտնիքը. դա նախ և առաջ գերագույն նպատակադրումն էր՝ թշնամուռն դիմած Հայկական Հողերի վերադարձը, իր նախնիների սկսած՝ հայկական Հողերի միավորման գործընթացը և այդ՝ այդ նպատակը իսկամիտ ու նպատակալից իրագործելու Հետևողականությունը:

Մինչև այստեղ, մինչև այս պահը պատմազեղան ու զրոյը բալլում են Համբնթաց, բայց Հենց այստեղից էլ սկսվում է մամփարածանը, այսինքն գիտնականի և բրդո - արվեստագետի տարբերությունը: Այսինքն պատմազեղան գիտականորեն է բնութագրել անջայտի նշանավոր ուսումնարանական գործչին, իսկ զրոյը ներկայի գիտնականից կենտրոնացել է նրա մարդկային որակների վրա, կերտել մարդկային կենդանի բնավորությունը, որը գործում է որոշակի պատմաբաղաբական Հանգամանքներում: Գրողը բացահայտում է նրա արարքների և գործողությունների Հոգեբանական զրգապատճառները:

Մեկի նպատակը նյութի ուսումնասիրությունը Տիգրան արքայի գործունեության մասին գիտական ճշմարտության բացահայտումն է, մյուսի գերխնդիրը՝ նույն այդ Հիմքի վրա Հերոսի մարդկային էություն, նրա բնավորության ու Հոգեբանության, զգացմունքների ու արամադրությունների պատկերումը:

Պոեմի նախըզանքում արդեն իսկ առկա են այն թափանցիկ ակնարկները, որոնք «Հուշում» են Հեղինակային ասելիքը, պարզում նոր սերունդների համար անհրաժեշտ՝ Հեռավոր գաբերի ու ներկայի ուսանելի առնչությունները: Սկզբից ևեթ Հայոց աշխարհի մյուս լիանազագաթների և Մասիսի Հանձնատուժյամբ կարծես մասնանշվում է Տիգրան Մեծի գերբակայությունը, ընդգծվում նրա գործի վեհությունն ու նրա ժամանակների Հայաստանն ու ներկայի Հակադրությունը: Անձնավորված Մասիսը պոեմի թե՛ սկզբնամասում և թե՛ վերջերգում ներկայացվում է որպես զերված ու չլքված Տիգրան Մեծ:

Արքաների արքան է վեհ,
Թաղն է Հայոց լեռները,
Բայց Առաված իմ, այս ինչ սե է

Եղիան օտ ու ձեռների...

Նայում է ինձ՝ կարծես զերված
Տիգրան Մեծն է ինձ նայում,
Մերթ ամպում է ու մերթ քայված՝
Ինչ-որ հույս է փայփայում...

Աս Հենց այն միջուկն է, որի շուրջ Հյուսիսը էր Հեղինա-
կային ասելիքը՝ Հնագույն հզոր արքայի գրամատիկ Հոգեկի-
ճակի, նրա խորագետ ներքին ու արտաքին քաղաքականու-
թյան և սխրանքների պատկերումով:

Նախերգանքին հաջորդում են կտիկական գործողություններ-
ը՝ Հայոց պատմության մի կարևոր դրվագի չափառն պա-
տում, որտեղ պատմական իրադարձությունը ներկայացվում է
պատկերավոր գեղարվեստական խոսքով: Կարծես բացվում է
պատմության վարագույրը, և թատերարժեքում՝ գործողու-
թյունների կենտրոնում, հայտնվում է իր իշխաններով շրջա-
պատված Տիգրան արքան, որը ծանր վշտի մեջ է: Նախ՝ Հեղի-
նակային պատումով, այդպե՛ս՝ Հերոսի ներքին մենախոսությամբ
ու նրկխոսություններով ներկայացվում է Հայաստանի քաղա-
քական անելանելի կացությունը և Հենց այդ պատճառով
մտատանջությունների մեջ և Հոգեբանական բարդ իրադի-
ճակում հայտնված Հերոսը՝ իր մի ճակատագրական խորհրդա-
ծությամբ:

Պատմության մտաշունհ հաղթիմ է դառնում,

Երբ սերունդներն են ավանդում իրար,

Եվ ահա իմ զեմ հարուժյուն ատնում,

Ելնում է աղնիվ արքան ու մթաթ՝

Կանչում է զբոված իր իշխաններին՝

Որսի զնապու: Բայց պահ մի լռին

Նստում գետափին, զինի է խնդրում:

Ելնում է իր մայր Արարսն ասիերին,

Ասես արքային զինի է բերում,

Բայց մուժն է զեմբը, ու զինին քանում,

Կարծում է՝ իր մոր արյունն է խմում,
Նստելով հեռվում գերի Մատիոն՝
Այսպես է խորհում իր վշտի մասին.
— Դեռ իմ մայր ազգին մի բան չափած՝
Պրուխ է պատճառն իր Հոգի իվված:
Երկի ես էի պատանդն Իրանի,
Այսօր՝ մեծապույն մասն Հայաստանի:
Հայրս գլուխս պատանդ էր թողել
Իրանի վաղրին Հոգի տեղ, սակայն,
Ահա վանդակից զլուխս ազատվել
Վանդակ եմ ձգել Հոգերն իմ Հայկյան,
Ազա՛ղ, զրեթի կոպից եմ քափել,—
Ես եմ այս կտորած Անուրպա թողել
Իմ ազգի գանձերն ազգին ոստիխ...
Է՛լ այս դաշտերի Հայն հարամ է ինձ,
Քանի չեմ ցանել այս Հայն այն Հոգին...

Գերագանցապես քնարերգու բանաստեղծն այս պոեմում
էպիկական հզոր շեշտով է կերպի պատմական Տիգրանի կերպա-
րը՝ նրան ներկայացնելով որպես մեծ Հայրենասերի, հանճարեղ
ուսպմազետի ու քաղաքագետի ներդաշնակ միասնություն, որն
ասելիք ունի ներկայի և գալիքի սերունդներին:

Չափածու և պատկերավոր վերելու շիրազյան արփեսան,
անշուշտ, որտեղից աղերսներ ունի ինչպես մեր ժողովրդական
էպոսի ու Արտյանի Ազատու, այնպես էլ Թուսմանյանի Թա-
թուլի և Չարենցի խմբապետ Շավարշի Հեա: Իսկ Հոգեբանա-
կան դրամայի առումով Տիգրան Մեծը՝ որպես զբաղական կեր-
պար, առաջին Հարազատ է վերջինին: Հարրած խմբապետ Շա-
վարշը՝ «մի հաղթի տղամարդ», որն իրեն համարում էր «մի
հրաշք ծնված հայ ցեղի արզանդից», Հյուրանոցում Ղաչազի
երգի ուղեկցությամբ «բնում էր, խմում ու մուսուլ լցվում»: Իր
ազգակիրցների կյանքի ու պատվի համար թշնամու զեմ
հերոսաբար կռված խմբապետի Հիշողություններում արթնա-
նում են ջարդի ու գազթի ծանր պատկերները, որտեղ շուրջ

խորհրդանուն է նա ամբողջ զիշերը՝ «առավոտ մեզին» Դրոյի Հետ ճակատագրական Հանդիպման դեպուստ առաջ:

Շիրազյան Տիգրան Մեծը նույնպես ազավիճում է գինոււն ու երգին Համատացած, որ «գինով ու երգով սիրան է անխաթր գախ»: Ընդհանուր այս նմանութիւնները միայն արտաքին են, որովհետեւ այդ Հերոսները հակառոտն տարբեր են թե՛ իրենց ժամանակով ու Հանգամանքներով, թե՛ բնավորութեամբ ու վարքագծով, թե՛ նպատակներով ու գործողութիւններով:

Գառմարաններն իրենց գիտական ուսումնասիրութիւններում գերազանցապես կենտրոնացել են փաստերի, զեպերի ներքին առնչութիւններին վրա և չեն թափանցել պատմական անձնավորութեան մարդկային խոհերի ու զգացմունքների աշխարհը: Իրողութիւն է, որ որքա՞ր պատմութեան Հպատակը չէ և չենց պատմականութեան զորեղագման նպատակով է փաստերի ընտրութիւն կատարում: Մակայն սա ամենին էլ չի նշանակում, թե նա կարող էր Հանոււն գեղարվեստի բնական վերաբերմունք գրեւորել փաստերի նկատմամբ: Ընդհակառակը, Հենց պատմական փաստերի Հավաստութեան, Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի, իշխանական անձերի և պետութեան, երկրի աշխարհագրութեան, Հարեան երկրների Հնա Հարաբերութիւնների պատկերման առումով պատմական պոեան այնքան է ճգրիտ, որ նրանով կարելի է Տիգրան Մեծի դարաշրջանի Հայաստանի ու սահմանակից երկրների Ֆիզիկական ու վարչական Համաստի քարտեզներ կազմել: Իսկ սա նշանակում է պոեմը գեղարվեստական Համոզչութեան Հետ միասին ունի և գրտական Համաստրութիւն:¹³³

Հայոց յոթանասուն Հոփաններն իրեն փրկագին թշնամոււն վճարող պատանդից աղաավմա Տիգրանին Հանդիպա չեն տալիս ներքին տպայամանները: Անտիոփ վիճակում նա ելք է որոնում, խորհում իր ճակատագրական սխաղը շտկելու մասին: Կրտս տանջում է Հայրենի Հողերն իր աննի պատուութեամբ իրխարիրները գիտակցութեւնը, բարդագույն մի իրավիճակ, որը զեթին չի տարբերում կովից փտիած, իր «կտորան մեռողով» իր ազգի զանններ սուրին թողած զավաճանի կարգավիճակից: Սեփական մեղքի գիտակցութեան Համեմատ այնքան խիտ է ինքնադատափեսունք, որ մարդկային ներքին դրաման Հասն է բացատրի լարվածութեան:

Տիգրան արքան պոեմի սկզբում ներկայացվում է մարդկային ծանր վշտի մեջ՝ իր գլուխն աղատելու գիտաց թշնամոււն զիշաւ Հողերի Համար մարդկային տպայամանով, կորուստը վերագործնելու աներկրա վճառականութեամբ: Ողջամիտ ու Հեռատես պետական գործի խոհերն ու զգացմունքները կենտրոնացած են իր սեփական մեղքը բազկելու, Հայաստանն ամբողջ-

---

աշխարհակո - պատմագետ, կանցեց ինձ և ասաց անխաղաղ - զիտան քո մտերմութեւն բանաստեղծ Շիրազի հետ. Երանի քեզ, հաղալ է, Ինչպէս Ասում էր» շիրքի հավաքում: Միջև թելն ման կարծում էինք, քե Մ. Շիրազը միայն բանաստեղծ է, այն էլ անլուր: Երև այնպեցեց նա հայոց պատմութեան ու աշխարհագրութեան իր թմայութեամբ: Մեր բարձրական վերջ յետի՜ մտնեցավ, բարեկն ու սարքցումն է:

- Գիտնականներն Բ. Կո ինչի՜ մասին կ'իմեց:
- Իս տղայըը (Տ. Բարեպետն ու Ստ Միչը-Բախչյանը - Ա. Ա.) կատակով ասացին, քս մեք զիտնական ենք, բաւարան ենք գրում, վիճում ենք տեղանունների մասին երեքով տարեր լքրա ենք հոբում, քե Խորենացին այսին տեղանունն մասին ինչ է ասել, որ քանաստեղծ մարդ աս, քեզ ի՜նչ է հետաքրքրի է մեր լոք վեց:
- Վաստեցինք՝ Ի՞նչ կ'ուզուի կիտեսա: Սակայն նա, երեքս համար էլ անպատելի հարցոց՝ որ տեղանական մասին է թը վեց: Մասինքն և ասացանք չճննելու պատահման.
- Գն մեկ է միշտ չեք իշել: այդ տեղանական մասին Խորենացին այսին գէտում գրաբարով այսան է ասել. Ստ. Մակեայսանն էլ բարձրանել է այսպես, ընդ որում քնագրի և բարձրագույնան միջև, մի փոքր անհամաձայնություն կա:
- Այնքան կոճոց ու ամբիւսյալ արուստանցը Խորենացոց մի մակարան հասնական քե՛ գրաբարով, քե՛ աշխարհաբար բարձրագույնում ու «եղը՜» ասելով մեզ Իրա՛ծըս տպեց: Մյս՜ը վաղ ատակոտյան ենան համակարան, քարտարածով ու քնաղով ստուգեցինք, հանով կեցանք, որ բանաստեղծը ճշգրիտ ու բաճայի էր իշելու Խորենացու վկայությունը: Բեզ է հետևի կանգեցինք՝ մեր ինչպեւունը հայտնելու, որ հարդրոյես իրեն - Ա. Ա.:

¹³³ Եղև են պրեմ. պոեմի Թ. Քանդրյանի, Ստ. Միչը-Բախչյանի և Ք. Բարեպետի կազմած «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի» Ա հատրի (Եր., 1966) Իրատարակչական խմբագրողը: Մինչ լույս տեսնելը՝ 1980-ական քթ. սկզբներին, երեք հեղինակների տարբեր ոճերով շարագրանքների միասնականացման, քառասողմաների կատուցմանի սկզբունքների մշակման փուլում՝ հեղինակային կազմի հետ հափոց. պատճառով համակալի էին: Երեքով՝ սովորույթում ունենե երևույնը քննարկումները շարունակել Օրայանն զբոսայգում շրջելով՝ 1983 թ. Երանց բարձրական գրուցմեցին մեկի մասնակցի պատահարաբար հանդիպում է Մ. Շիրազը: Դրա հաղորդ օրը Բաւարանի աշխատանքները զիտվողով Թ. Գուրբայանը, որ շատ անմիջական մարդ էր ու երտես

Հայեցելու և ժողովրդի ապագան իր ու իր իշխանների միացյալ Հանրերով կերտելու սրբազան նպատակի շուրջ:

Այս իրողությունը Հոգեբանորեն Հիմնավորելու և զեղարկմանորեն մարմնավորելու գործընթացը պետևում իրականացվել է բացառիկ Հաղոթություն, որովհետև իրենց նպատակապես դերն են ունեցել պատմության զեղարկության սուբ ընկալման ու արդիականության գիրքերից պատկերավոր վերարտադրման բանաստեղծ – արվեստագետի բացառիկ միջբերը:

Ինչպես Հ. Շիրազի ուրիշ ստեղծագործություններում (բանաստեղծություններում, քառյակներում, «Մամիկոնյան սուրբ», «Հայոց դանիթեականը» պոեմներում և այլն), այստեղ ևս նպատակապես գրեկորվել է Պատմական Հայաստանն իր բոլոր բնակավայրերով, լեռներով ու հովիտներով, ձորերով ու գաղտերով, լճերով ու գետերով, վանքերով ու բերդերով ներկա և դալիք սերունդներին ճանաչելի դարձնելու և Հարազատացնելու խորենացիական – արտյանական – ալիշանյան – բաֆֆիական – թուամանյանական – սիամանթոյական – չարենցյան ավանդույթը: Սա Հենց գրական ազգակցության լավագույն զրևորումներից մեկն է, որ իրականացրել են Հայ գրողները Հեռավոր 5-րդ դարից մինչև նորագույն ժամանակները: Սակայն սրանով ստեղծվում է նաև պատմական Հեռավոր գաղափարական և Հերոսի գործողության միջավայրի անուագեղ պատկեր, որտեղ Հերոսը գործում է ոչ թե Հեղինակի կամքով, այլ միջավայրի, ժամանակի ու հանգամանքների թելադրանքով:

Հայության կենսատարածք – բնօրրանում Հայրենի Հողերի վրա, Հայ ժողովրդի ցանուցիբ Հատվածների միավորում, միացյալ ուժով Հարևան և այլ թշնամիների նվաճողական նկրտումների չեղզոցացում, ազգային Համախումբ միասնություն, աճա Շիրազի գաղափարական ու զեղարկության արդիական Հարցադրումները, որ խարսխված են Հենց Տիգրան Մեծի քաղաքական ու ուղղմական գործունեության պատմական փորձի վրա, անկախ դրանց՝ նոր ժամանակներում կենսազործվելու Հավանականությունից կամ Հնարավորությունից:

Այս պատգամներն ունեն իրենց որոշակի հասցեատերերը նորագույն ժամանակներում: Հայության նոր սերունդները զգացել և զգում են այդ գաղափարների արդիականությունն ու հրատապ անհրաժեշտությունը: Հայրենական պատերազմի և Արցախյան ազատամարտի օրինակով վերստին Համոզվում ենք, որ երբ գաղափարները ներկայացվում են զեղարկության և պատշաճ մակարդակով ու Համոզությունով, ձեռք են բերում ներգործության վիթխարի և անկասելի ուժ:

Տիգրան Մեծը թշնամու դեմ վճռական կռվի ելնելուց առաջ Հաղթանակ է ստանում նախ իր երկրի կենտրոնախույս ուժերի նկատմամբ: Կորցրած Հայրենիքի վիշտը նրան մղում է ծանր մտորումների, բայց և վճռական գործողությունների: Իրատես ու Հեռատես էր նա, Համոզված, որ ինքը Հեռապնդում էր իրագործելի նպատակ: Ինքն իր արքայական մի բուռ բանակով չէր կորցրել այդ նպատակն իրագործել, իսկ ի՞նչ նրան միավորվին Հայ իշխանների գորարանակները, Հաղթանակը կդառներ Հավաստի:

«- Թե միարանվեն սոքա... իմ ազգով՝
ես կարող էի լուսինն էլ զկեղել,
Բայց ամեն իշխան՝ ինքնիշխան բազկով՝
Իբար դեմ դառանի ժանիք են սրել,
Իբար դեմ լարվում՝
Ձեռն միարանվում,
Մեջտեղ Հայ թավաթի աչքերն են Հանվում...»:

Հայ իշխանները, ցավօք, չուներին միասնական Հայրենիքի և Հայոց պետականության արժեքի գիտակցություն, չէին համարժեցվում Համացգային ու Համապետական նպատակների շուրջ, իսկ ստանց միարանություն, առանց միացյալ դիրուժի անկարելի պիտի լինեք կորցրած Հողերի վերադարձը: Հույսը Հայ իշխանների միացյալ կամքն ու զորքն են, բայց իշխանները ոչ միայն արքայի Հետ Համերաջու են, այլև թշնամարար են արամադրված մեկը մյուսի հանդեպ: Հայրենի մեծ Հողատարածքները թշնամուն թողած՝ ներքին եղբայրասպան պատե-

բազմներով ջանում են ընդարձակել իրենց պատկանող հայրենիները: Թշնամու՝ «Իրանի փաղիք» գեմ կոխվել շատ ավելի գլուխքին պիտի լիներ, քան արքայի ներքին բարոյական պատերազմն ու իրար հոշոտող իշխաններին խաղաղեցնելով նրանց «բազմացրիվ զորքերը» հայոց պետության շահերին ծառայեցնելը: «Ի՞նչ գահն է տենչում ամեն հայ իշխան»,- տխուր խորհում է արքան, և զրանից ավելի են սաստկանում նրա գառնությունն ու ցավը:

Ահա թե ինչու խմում էր այնքան՝

Հայոց սպարափոտ, բայց անհաղթ արքան:

Որտեղ պատրվակով իշխանների հավաքը, հատուկ նպատակով հենց Մասիսի դիմաց՝ մայր Արարիքի ափին կազմակերպված խնջույքը, երեք գուսանների (Ներքից մեկը հայրն էր երկուսի, Թափառիկ ու կույր մի գուսան էր նա՝ Հանց հազարերորդ թուն Հոմերուսի) հայանությունն ու նրանց անբարբառ նվազը դառնում են հայրենասեր արքայի գլուխ պատճառը հիանալիորեն բացահայտող միջոց: Մակայն դրանով բացահայտվում է նաև պետական մտածողությունից զուրկ հայ իշխանների ու իշխանիկների անձնասպառ ձգտումների էությունը: Այս դրվագում էլ արքան զնուռն է իր անելիքը:

Ինչպես Հ. Թումանյանը «Հաղարան բլրույ»՝ անավարտ հեքիաթում՝ Հ. Շիրազն էլ իր պոեմում կարևորում է երգի գերը՝ էպիկական գործողությունների մեջ հանդես բերելով երեք գուսաններին: Սրանց սափիղիների հնչեցրած անբառ երգի ներգործությունից կարող էր նույնիսկ գետը կանգնել, վայրագ փաղը՝ կանգնել ու ականջ դնել, այն հնչում էր ինչպես «համբ մոր մրմուն մեղեդին, ինչպես սոխակի արտունջը վարդին»: Ինչպես ողբացող առյուծ, որ վայրենի մոռունջով «կորած ձագին իր զիրկն է կանչում»:

Իմաստուն երգչի մուսյլ մեղեդին բոլորին գցում է խոր մտորումների մեջ, և արքան «բաժակակից քաջից» պահանջում է մեկնել նրա խորհուրդը՝ «Ի՞նչ էր սուրբ խորհուրդն այս անբառ երգին»: Մեղեդու սպափորությունից ազլահար իշ-

խանները մեկ-մեկ խոստովանում են իրենց անմիջարար զգացածը, մեկը իր սիրած աղջկա կարոտը՝ սիրո վիշտն էր տեսնում նրա մեջ, մյուսը՝ Թշնամի իշխանի թաղումը կամ նրա հանդեպ իր վրեժխնդրության իրադրությունը:

- Թաղումն էր այս երգն իշխան Արշամի,

Նա, որ իմ որդու արյունը խնեց,

Բայց իր արյունն է իմ գինին հեծի

Մինչև իսկական արյունը խոնմ: -

Իր օրոցներն էլ իմ հուր միերի

Հաղարանակ քերանով ծամեմ,

Որ հոգին սարսի դոմբի հոգում...

Ու դիրու թաք մեսքի մեջ փռեց,

Ասես Արշամի կոկորդն էր սեղմում,

Ու մտքում... նրա արյունը խնեց:

Այսպիսիք էին ու համանման՝ հարբած իշխանների «զլխահակ ցնորքները», որոնց հայոց արքան հակադրում է մեղեդու բովանդակության իր բնորոշումը, պատմական պահի սուր զգացողությունը արքային համախմբման կենսական անհրաժեշտությունը:

Գեոմի այս դրվագում կերպավորված է պետական բացառիկ մտածողության օժտված, հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ հզոր քաղաքագետը: Դժվար է համոզել պատակաված նախաբաններին, որոնցից «Ամեն մեկը իր ամբողջում Թաղավոր է իրեն կարծում»:

Վճռական դեր է խաղում գուսանների անբառ երգի՝ արքայի մեկնությունը, որը նա կատարում է «խոսքի թրերով».

- Մառյլ մեղեդին այս իմաստունի՝

Չուներ կարոտը սիրած աղջկա,

Մտայուն էր հայոց ճակատագրի:

Ու ես նրա մեջ տեսք՝ ի՞նչ տեսա,-

- Տեսա երգի մեջ ես հրաշք մի բան,

Տեսա, իրեք թե, իշխաններն հայոց

Խելքի են եկել, դարձել միարան,

Դարձեկ միափրտ ու միամտոց,
Խելքի են եկել ի սեր Հայրենյաց,
Ի սեր այն Հոգի, որ զերգված է գեռ:
Հանց ցրված աստղեր՝ եկեք դիրկի զրկի՝
Հյուսելու արևն Հայոց տերութեան,-
Այս էր սուրբ խորհուրդն այս անբառ երգի...

Իսկ անտառից ընրած քառասունն ճյուղերի զատ-զատ ջարդելու և նորից բերված քառասունն ճյուղերի Համախուժմբ ջարդել չկարողանալու օրինակը կարծես Հայ իշխաններին ի սեր Հայրենյաց խելքի բերելու լավագույն ճնարն էր, որովհետև նույն այդ երգի մեջ Տիգրան արքան տեսնում էր Հայ իշխանների ու նրանց ցաքուցրիվ զորքերի Համախմբումը, միացյալ ուժերով թշնամուց Հայրենին ետ խլելու միակ միջոցը: Ակելին արքան իշխանների առջև պարզում է միասնական Հայրենիքի գաղափարը, որն իշխանների վրա ունենում է սթափեցնող ներգործություն.

« - Պիտի խմբեմ զորքերն Հայկյան.

Չկա՛ Սյուների, կա Հայաստան,

Չկա՛ Սյուների, չի՞ք Սիլուների,

Կա բյուրաբերդ մի Հայկունների,

Չկա՛ Սյուների, չկա՛ Վանուղ,

Կա ողջ մի Հոգ Հայրենավանդ,

Չկան Գողթան, Գեղարքունիք,

Չկան Սյուների, Բաղրատունների,

Չկա՛ Երբակ, չկա՛ Գուգարք,

Չկա՛ Թուսարք, չկա՛ Ոստան,

Չի՞ք Վայկունիք, կա Հայաստան:

Չկան Չյուների ու Ռշտունիք,

Չկան Արցախ, Արշարունիք,

Չկա՛ Տարուն, չկա՛ Սասուն,

Կա Հայաստան մի գահադուռն,

Կա միաթաղ, միակերպ

Հաղարարեղ մի Հայրենիք...»:

Գուսանների երգի՝ արքայի մեկնությունն ըմբռնած իշխաններն իրոք իրենց զորքերով Համախմբվում են արքայի շուրջը:

Հայ բազմացրիվ զորքերը կան,

Դարձան զորք թաղերեն իր արքայական...

Արքան ցնծում է այդ ճակատագրական հրաշք միասնութեամբ. այդպիսի ուժով, այդ բազմահազարանոց զորքով Տիգրան Մեծը կարող էր իրազործել իր բոլոր նպատակներն ու ազգային երազանքները: Ի սեր Հայրենյաց խելքի կեանք, Հաշտված ու եղբայրացած իշխանները Համոզվում են, Հավատում արքայի այն խոսքին, որով Հավաստվում էր՝

« - Հյաստանն ստանց կենտրոնապահ՝

Առանց ինձ ու ձեզ՝ ճանկում է մահի:

Քաղաքազետ արքան իրականացրել էր դժվարին Հաղթանակը յուրայինների և իր վշտի նկատմամբ: (Վշտին Հաղթողը իշխանն է խելքի): մնում էր ուղղմական Հաղթանակը, որն արգեն երաշխավորվում էր արքայի, իշխանների և Համայն Հայության Համախուժմբ միաբանութեամբ: Դրանից ցնծում էր արքան, որովհետև Հասել էր պատմական պահը, իշխանները, արքայի սրի վրա երդվում էին թեկուզ մահով փրկել Հայրենին: Հրաշք միասնությունից ցնծում էր նաև զերված Մասիսը, որի անձնավորումով կերտվել է Հոյակապ պատեր.

եվ քառասուն թուր խաչաբառվեցին՝

Արքայի սրի վրա երդվեցին՝

Մեծ Հայաստանի երազով գերված,

Թվաց թե՛ իրենց առջև չափազած

Հեռվում էլ ծայռն Մասիսն էլ Հուզվեց,

Չյունն՝ իբրև ճերմակ թաղկենակ պարզեց...

Իսկ ազգամարտական Հատուցմամբ փայտղ արքան, որ վաղուց էր սպասում միարանության այդ երանելի պատմական պահին, արգեն իր տարերքի մեջ էր.

... Ու զորավարեց զեպի մարտն այնպես՝
Վաթսուն բյուր հազարն այն հեղեղամին,
Որ նիզակավոր վաշտերով կարծես
Սոսյաց անտառներն իր հետ դնացին:
Ու քանի զնաց, այնքան ամբոխով
Աղեղվոր արքան իր իող բանակով,
Հայոց սուրխին սրառչավ բախվեց,
Իր ձին թրոցրեց բերդերի գլխով,
Կանչեց. — Հայ հողն է Հայ ձեռքի մարավ,
Տվե՛ք հովիտներն իմ յոթանասուն.
Իմ հողն ի նձ ավեք՝ արշուն չե՛մ ուզում,
Չե՛մ կտրի գլուխն անզամ մի ծաղկի,—
Թե խաթրով շատք կտաք ինձ զոտով...
Ու խուժեց զաշտերն իր Հայրենիքի:

Նա ուրիշի հոգատարածքները չէր բռնազավթում, այլ ազատագրում և վերադարձնում էր հայոց կորցրածը: Ու երբ իրազործվում է գերագույն նպատակը, չքվում է վիշտը, արքան իր թագը դնում է Մասիսի գլխին, թագադրում նրան ու նրա հետ հավերժանում: Սա պոեմի՝ «Տիգրան Մեծի վիշտը և հավերժությունը» երկմաս վերնագրի խորհրդի հեղինակային մեկնությունն է:

Իր պատմական սիրաներով արքան հաղթել է վշտին, հավերժացրել Հայաստան աշխարհն ու ինքն էլ հավերժացել է նրա հետ: Բանաստեղծը Հայկական լեռնաշխարհի, ողջ Հայաստան աշխարհի հավիտենականության մեջ էր տեսնում Տիգրան Մեծի հավերժությունը, ավելին՝ Տիգրանին ինքն է վերանվաճել այդ լեռնաշխարհն ու հանձնել Հայ սերունդներին:

Բացառիկ է շիրազյան այն փոխաբերական Համեմատությունը, որով Հայկական լեռնաշխարհն ու նրա սարերն քնկալվում են որպես Տիգրան Մեծի խիտած հավերժական վրանների շղթա.

Երբ նայում եմ լեռնապարին՝
Սեզ սարերին մեր հայկական,
Թվում է, թե Տիգրան Մեծի
Վրաններն են Հավերժական:

Աշխարհացույց կռվեց դարձել՝
Ա սա է Հավերժ նա բանակել,—
Դարե՛ր անցան, բայց ոչ մի հողմ
Ոչ մի վրան դեռ չի պոկել:

Դեռ չի պոկել ու չի պոկի,
Ու Սեանը թվում է, թե
Լույս վաճանն է հաղթանակի,
Տիգրան Մեծի վաճանն է վեճ:

Եվ Հրազդանն արծաթախալ
Սուրն է անձաճ զորավարի,
Որ մերկացած՝ զուրս է դալիս
Մով պատյանից լեռնապարի...

Ու Մասին է գլխին պահում
Ոսկե թագը Տիգրան Մեծի,
Որ շողում է՝ ինչպես պահին
Աշխարհակալ վերադարձի:

Մեծ է խորհուրդը այս պատկերաշարի, որով Սեանը բնորոշվում է որպես Տիգրան Մեծի վեճ վաճան՝ Հայ ժողովրդի նոր սերունդների մեքսում, Հրազդանը որպես անձաճ զորավարի արծաթախալ սուրբ, և Մասիսը, որ գլխին պահում է Տիգրան Մեծի ոսկե թագը, նրա հաղթական ու աշխարհակալ վերադարձի հույսն է ու առհավատյան:

Այսպես է Հովհ. Երրազը հաղաբաժնակների վրայով ծիածանի կամուրջ նետել դեպի Հայոց փառքի հեռավոր դարերը՝ նորագույն ժամանակներում սերունդների պատմական հիշողությունն արթնացնելու և Տիգրան արքայի հաղթական վերադարձի հույսը անմար պահելու նպատակով:

Տիգրան Մեծի մոնոմենտալ կերպարի կերտումով, պատմության փորձի՝ արդիականության համար անհրաժեշտ վկայակոչումով՝ Հովհ. Երրազը խորհրդային ժամանակներում վերաբարձրում էր ազգային միասնության ու այդ միջոցով Հայոց կորուստների վերականգնման գաղափարները: Այդ գաղափարների արդիականությունն ու կենսունակությունը հասկանալի դարձավ նաև վերջին տարիների մեր հաղթական Հերոսամարտերում, ուր Արցախի ազատագրման և մեր միասնական Հայրենիքի սահմանների ամրապնդման համար մարտնչող և հաղթանակող զորամասերից մեկը կոչվում էր «Տիգրան Մեծ»:

Նորօրյա հերոսների այդ մարտախմբերը գաղափարապես դաստիարակված էին և՛ Հայոց պատմության ու Տիգրան Մեծ արքայի գործունեության փորձով, և՛ Հովհ. Երրազի պոեմում կերտված Տիգրան Մեծի վեճ կերպարի Հայրենասիրության ոգով և օրինակով:

«ԱՆԻ» ՊՈԵՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

1.

Լայն մտահորիզոն ու ընդգրկուն տեսադաշտ, կյանքի խոր ճանաչողություն և ժողովրդի հանդեպ պարտքի բարձրագույն գիտակցություն ունեցող բանաստեղծը միայն ներկայով էի ապրում: Հանուն գալիքի նա երբեմն էլ պեղում է անցյալը՝ նրա մոխրի մեջ գտնելով նարեկայի ու գալիքի համար անհրաժեշտ կրակներն ու խորհուրդները:

Իր շուրջ կենդարյա ստեղծագործական կյանքի ընթացքում՝ Հովհ. Երրազը հաճախ է գիմել Հայոց պատմական անցյալին, գեղարվեստականացրել նրա ողբերգական ու Հերոսական մի շարք զրվապներ: Ծիշտ է, որ բանաստեղծը պատմագետ չէ, բայց նա, ի տարբերություն պատմագետների, ունի պատմության գեղագիտական ընկալում, ամբողջ խորությամբ է կցում և ճանաչում ոչ միայն պատմական իրադարձությունների պատճառահետևանքային առնչությունները, այլև նույն այդ պատմությունը կերտողներին, նրանց մարդկային բնավորությունն ու հոգեբանությունը:

Այդպես են Հայ գրողները, անդրադառնալով 4, 5, 10, 14, 18, 19, 20-րդ դարերի դրամատիկ անցքերին, պատմության խորքերից Հայաստանի իրենց հերոսներին: Այս իմաստով էլ Հովհ. Երրազը Հայ դասականների աչքիվ ժառանգորդ էր և մեր պատմագեղարվեստական գրականության լավագույն ափանդների կենսագործող խորհրդային հետաշարենցյան ժամանակներում:

Բայց նա հեռացավ պատմական թեմատիկայով իր գլխավոր գործերից մի քանիսը՝ «Հայոց դանթեականը», «Անի», «Թոնդրակեցիները» ծավալուն պոեմների տպագրությունը չտեսած: Առաջինը լույս տեսավ նրա մահից վեց տարի հետո խորհրդային պետության մայրամուտին՝ 1990 թ., երկրորդը հիմա

է սպազորվում, իսկ վերջինի սպազորութեան խնդիրը զեռես լուծված է:

Արցախ կատարած մեր ուղևորութիւններից մեկի ժամանակ, երբ խոսք բացվեց Հովհ. Երրազ բանաստեղծի, նրա «Ղարարագի ողբի» և այլ ստեղծագործութիւնների մասին, Երևանի պետական Համալսարանի ուսկուռ Արամ Միսոնյանը Հետաքրքրվեց նրա մեղադրելով ու անտիպ երկերով և անկեղծորեն զարմացավ, որ մեր վերջին Հզոր դասակարգներից մեկի այցքան արժեքավոր ստեղծագործութիւններ զեռես մեծ են անտիպ: Դրանց կարևորութեան, մեր ժողովրդի Համար անհրաժեշտութեան գիտակցումով էլ ես նախաձեռնեց երկու երկերի՝ «Անի» և «Թոնդրակցիներ» պոեմների՝ Երևանի պետական Համալսարանի Հրատարակչութեամբ լույսընծայելու Հայրենանվեր զորքը: Բանաստեղծի զավակները, առանց նյութական անկախութեան, մեզ բարենշուքար տրամադրեցին «Անի» պոեմի մերենագիր այն տարբերակը, որը բանաստեղծը տասնամյակներ առաջ Հես էր վերցրել Հրատարակչութիւններից չՀամաձայնելով այն ահագոր կրճատումներին ու աղճատումներին, որ նրան պարտադրում էին խորհրդային դավախոս ու խորագիրները:

Հովհ. Երրազը բանաստեղծ մեզի էր և իր կոչումը Համարում էր ժողովրդին անմնացորդ ծառայել: Նրա Համար գրելը, ստեղծագործելը միշտ էլ եղել է զերբազույն բավականութիւն (Նոզեղեան եմ առանց երգ, ես երգով եմ Հրեղեն), բայց իր ստեղծագործութիւնները դավախոսի զաղափարական մանրագիտակից ու խորագրական մկրտաբեր փրկելով անխաթար սպազորել՝ ծանրագույն տառապանք: Երբեմն Համաձայնում էր փոխզեղումների և ամբողջը Հրատարակել կարողանալու Համար ու Հատարելում էր իր բանաստեղծական իսկական գլուխների ու ճատնագործութիւնների մի մասը, բայց Համար դա էլ չէր փրկում, և Հիշյալ պոեմներն այդ պատճառով են մնացել անտիպ: Ե՛վ ահա իր զրգիւցից վեց տասնամյակ Հետո «Անի» պոեմն արժանացավ առանց կրճատման ու աղավաղումների սպազորվելու բախտին՝ ինչպես Հեղինակը կուզենար:

«Անի» պոեմը զրգիւ է ստալինյան ժամանակներում 1950 - 51 թթ. և սկզբից էլ Հանդիպել լուրջ զիմադրութեան: Բայց եթե բեղավոր մեծ ոճագործի կենդանութեան օրերին բանաստեղծի որոշ զրվակիցներ ու քննադատներ, զրական նաժանձի կամ իրենց ներքին վախի թելադրանքով, բաղաբական ծանր մեղադրանքներ առաջադրեցին նրան պնդելով, թե «Երրազն իրավունք չուներ գրելու «Տեսնեմ Անին ու նոր մեռնեմ», սպա խուշուրվան «ձեռնալի» և խորհրդային Հետագա տարիներին ու մահավանդ Հայաստանի անկախութեան ժամանակներում Հովհ. Երրազի այս և մյուս գործերը չսպազորելու ու անտարբերութեան մատենը որևէ արդարացում չունեն:

1954 թ. «Հատընտիր», 1958, 1964, 1974 թթ. «Բնար Հայաստանի» զրբերում Հ. Երրազն «Անի» պոեմից որոշ Հատվածներ սպազորել է, որիչ Հատվածներ մեղագիր չըլի են ժողովրդի մեջ, արտասանվել բեմերից, տարածվել Սփյուռքում, բայց պոեմի ամբողջական Հրատարակչութեան իրականանում է առջին անգամ:

Խորհրդային տարիներին պոեմն ընդգրկվում էր Հրատարակչական պլաններում ու տեղափոխվում արուց տարի: Բանաստեղծը Հույսով սպասում էր, նույնիսկ ոգևորվում Հրատարակիչների խոստումներով: Այդ ոգևորութիւնը երբեմն այնքան մեծ էր լինում, որ բանաստեղծը պետՀրատի 1-ին սպարանի տացան թղթի դրանափաթեթների վրա աղնիվ միամտութեամբ մատիտով գրում էր «Անի»-խա Համար է», ու ստորագրում էր: Բայց զավելի մեծ էին Հուսատարութիւնն ու խոստումութիւնը, որովհետև նրան Հրատարակչութիւնից ուղարկում էին Հրատպետում, այնտեղից Կենտկոմ, և այս կարուստիլ մեջ ժողոված բանաստեղծը չգտնար ինչ աներ:

Հրատարակչական բեղավախի որոշ պաշտոնյաներ էլ որդեգրել էին յուրօրինակ այսպանելի վաբքգրիմ կարծելով, թե Հանձնար իրենք են ու ոչ թե Երրազը իրենց գլուխն աղատելու Համար վերինները բանաստեղծի զրավոր զիմումները մակագրում էին ներքիններին, ներքիններն էլ, դուցն Հատուկ Հանձնարարութեամբ, այնքան էին տանում-բերում, որ բանաստեղծը

տեղձը հրասթափում էր բոլորից: Կամ նրան մատուցում էին անտարբերության, կամ էլ, լավագույն դեպքում, կուստորեն ոտնաՀարելով Հեղինակային ու մարդկային իրավունքները՝ բանաստեղծին առաջարկում էին այսինչ պոեմի կամ այնինչ գրքի կարևոր հատվածների այնպիսի անհնթեթ կրճատումներ, որոնց բնականաբար ու զմարար դեմ պիտի լիներ բանաստեղծը: Դասանցած, վիրավորված Հովհ. Շիրազը, մտածելով ավելի լավ է չապփի, քան այդ վիճակով ու տեսքով ապփի, հրատարակչություններից հետ էր վերցնում մեռալիքը: Քանի՞ ցա հնչել է նրա բարձրածայն ազազակոզ և բոլորին լսելի պատկերավոր դժգոհությունը.

— Գրե՛ք՝ ինչի կնճանին էսոնց կրճատումները. տանք թե՛ մեր խորհրդային մեծ պետությունը որչե՛ղ է Հեղհաստան կամ աֆրիկյան հեռավոր սոփաՀար մի երկիր, որպես մարդասիրական շտապ օգնություն, հարյուր վազոնանոց շարժակազմով ցորեն ուզարկել: Բայց կատարող ողորմելիներն ու սահմանապահները կրսն, թե թե՛ր շատ ծանր է, զնացքր տեղ չի Հասնի: Հատկապես ծանրացնում են «նացիոնալիստական խորուկով» բեռնված մի քանի մտանդավոր վազոններ, դրանք պարտադիր պիտի Հանենք, ինչպե՛ս կարելի է...

Ես էլ սառւմ եմ համաձայն եմ, բերե՛ք դրանք Հանենք. չէ՞ որ միլիոնավոր սոփաՀարներ մեր օգնությունը՝ այդ ցորենին կուպանեն: Բայց իմ Համաձայնելուց հետո՝ երբ խճադարելու, կրճատելու ժամանակը կուգա, էտոնք Հենց առջևից շոգեքարչը կՀանեն: Էլ է՞ղ զնացքր ի՛նչպիսի շարժի, ցորենը ո՞նց տեղ Հասնի: Հա՛ թող սոփյալներն օպտանան: Եղպես էլ սպասողական վիճակի է մատնված մեր ողջ ժողովուրդը»:

Հովհ. Շիրազի շուրջ ստեղծված անբարեհաճ մթնոլորտի ու բարդ իրավիճակի մասին կատարյալ պատկերացում կարող է տալ հետևյալ վավերագիրը՝ կազմված «ԱՆի» պոեմի ազգագրության հետ: Բանաստեղծը դիմել էր բոլորին՝ վերևից ներքև և ներքևից վերև: Տեսնելով, որ հրատարակման պայմանագիրն ստորագրել են, բայց Հոնորար տալու մտադրություն չուենն, 1968-ին ես մի գրավոր դիմում էի գրել՝ փոխելով Հասցեա-

տերերի անուն-ազգանունները. մեկի անունը՝ մյուսի ազգանունով կամ հակառակը. դրանով կամեցել է ասել, թե բոլոր պաշտոնյաներից ես այն մարդիկ եմ: Մամուլի պետական կոմիտեի նախագահն այն ժամանակ Հայկարամ Ութմաղյանն էր. «Նախի» հրատարակչության անօրենք՝ երկար Բարսեղյանը, նրա գլխավոր խմբագիրը Մկրտիչ Մարգոսյանը, զեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչը և գրքի խմբագիրը՝ Լևոն Միրիջանյանը: Ահա Հովհ. Շիրազի դիմումը նրանց խոստած անուն-ազգանուններով.

«Արիել»
Խիկար Ութմաղյան – ին,
Հայկարամ Բարսեղյան–ին,
Մկրտիչ Միրիջանյան–ին,
էլի վերևների ... ոճանց

Հ. Շիրազից

Ի՞նչ է՛ք ամաչում, որ ինձ թողնում եք կարոտության ու կարիքի մեջ, մինչդեռ իմ մեռողները ծովանում են... և սակայն չեք թողնում, որ իմ իրավունքի տերը լինեմ, արդար իրավունքի ստանա՞մ ինձ Հասանելիք Հոնորարը «ԱՆի»-ից...

Ի՞նչք խի՞ղճ, խի՞ղճ, խի՞ղճ, խի՞ղճ ունե՛ք, թե՛ ոչ: Ի՛հարկե՛ս, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ»¹³⁴.

Տասնամյակներ շարունակ այս իրավիճակը բանաստեղծի համար ստեղծել էր մզձովանջային գրամա, որի բնորոշ արտահայտություններից է հետևյալ բանաստեղծությունը.

Ոչ մի քաջի կուպարճ
Այնքան ետ չի տեսել,
Ինչքան իմ սիրուր քաջ,
Ա՛խ, կտրիճ եմ ե՛ս էլ:
Ա՛խ, կտրիճ եմ, կտրիճ,

¹³⁴ Տես Մ. Մանուկյան, Գովաճճես Շիրազ. Տրտախալ ստեղծագործություններ, էք 278-279, նաև ամբողջ «Շիրազի արիթմիկային ճանաչանք» բաժինը:

Որ նետերով այսքան
Պոզվում, մպուում եմ Քին՝
Ինձ խոցողին անդամ...

Նույն այդ հրատարակչներն էլ Հորինել էին ինքնադա-
րացնող կեղծ մի առասպել, թե իբր իրենք շա՛տ-շա՛տ են ու-
զում Երրազի ստեղծագործությունները տպագրել, սակայն բա-
նաստեղծն ինքն է իր թշնամին, «ինքն է խանգարում իր գրքե-
րի տպագրությունը, ձեռագրերը հետ է վերցնում ու չի բերում,
որ տպենք»:

Եվ այս ոչ պարզեկա «արդարացումն» էլ Չանցել են Հիմ-
նավորել իրենց Հորինած գրավոր ստեղծում: Կարգացե՛ք Խ. Բաբ-
սեղյանի հուշագրերը և կտեսնեք, թե բանի՞ անդամ է նա Եր-
րազին գրավոր «խնդրել», որ հետ ընթի «Անի» պոեմի ձեռա-
գիրը, իսկ Երրազն էլ, իբր, այդպիսի ազնեիվ Հորդորին չի ա-
ձագանքել... էլ չի ասում ինչո՞ւ է բանաստեղծը հետ վերցրել
ձեռագիրը և ինչո՞ւ հետ չի բերում: Բայց Հենց նրա տնօրեն
կեղծ ժամանակ էր՝ 1969-ի զարմանք, որ հրատարակչություն-
նում, ուր տողերին գրողը նախադրվածային արտադրական
պրակտիկա էր անցնում որպես ԵԳՀ հայ բանասիրության
ֆուկուստեռի ավարտական կուրսի ուսանող, պատահեց Հե-
մակայ հետաքրքիր միջադեպը:

Հովհ. Երրազը համախ էր հրատարակչություն զայիս ու երբ
նա հայտնվում էր այդ աշխատավայրի երկար միջանցքում,
գրեթե բոլոր ավագ ու կրտսեր խմբագրիչները, սրբագրիչները
զուտա ին թափվում իրենց աշխատասենյակներից ու բա-
նաստեղծին շրջապատում նրա սրամտի կատակները լսելու:
Մի օր էլ նրանցով շրջապատված Երրազին մտանցավ մի ըս-
փյուռքահայ, որը նրեի գրող էր և ինչ-որ գործով եկել էր հրա-
տարակչություն³⁵: Ակնածանքով ու վախվորած՝ նա մտանցավ

հրատարակչության աշխատակիցներով շրջապատված, զվարթ
կատակող բանաստեղծին ու հարցրեց.

— Գու՞ք իրական չովհաննես Երրազն եք...

— Ի՞նչ է, նման չե՞մ... Ե՛ս եմ չովհաննես Երրազը, ուրիշ
Երրազ չկա:— եղավ անմիջական պատասխանը, — ինձեից ի՞նչ
կուզեա:

Մարդը անակնկալ ծուկ շոքեց, բռնեց Երրազի բանկոնի
փնջը և սկսեց երկյուղածորեն համբուրել, ինչպես երազյալ
սրբի քղանցքները համբուրելին:

— Ա՛րք էլ, այ մարդ, ի՞նչ կուզես ինձեից:

— Պարտի՞ բանաստեղծին կրեւոր հարցում մը ունիմ մի-
այն, — կանգնելով ասաց մարդը: — Սփյուռքի մեջ շատ եմ լսած
Ձեք «Անի» պոեմի մասին. Բնյութ թե Հայկա՛յ միայն ձեռք-
ձեռք խլվող սքանչելի պատարկիներ են հայտնի. ե՛րբ պիտի
պոեմը ամբողջությամբ տպվի, Սփյուռքի հայությունը ան-
համբեր աղաք կպատես:

Բանաստեղծն այդ սփյուռքահային հավաքվածների ներկա-
յությունը բարձր ասաց.

— Խաթիրս համար, եղբայր Չան, արի հարցը հասե՛ղ տուր:

Նրա թեից բռնած՝ Հովհ. Երրազը բուրբիս ուղեկցությամբ
տարավ հրատարակչության տնօրենի ընդունարան, քարտու-
ղարուհուց ճշտելով, որ տնօրենն իբրք տեղում է, դուռը բացեց
և այնպես ասաց, որ հատկապես նա՛ լսի.

— Դե՛ հիմա հարցը կստեղ բա՛րձր կրկնի՞ր, որ դիրկնադրը
լսե. չնայած «Հուշարձան մայրիկին» գրքին տպագրությանն
օդնկ է, բայց «Անիին», «Հայոց զանթեակներին», «Թոնոգրակե-
ցիներին» գնալքում նրա սրտի մի սկանչը խուլ է, հոգու մի
աչքն է՛լ կույր...

Մարդը հարցը կրկնեց, և բոլորը լսեցին Հովհ. Երրազի
խկապես անօրինակ պատասխանը.

— Իմ «Անի» պոեմն երկա՛ր ժամանակ վերևների սառցա-
փրա արձիկի, առյուծների, բորենիների, գայլերի, շնագայլերի,
աղվանների ժանիքների, գիշանդղների կտուցների ու ճիրան-
ների մեջ էր: Բրիտանիա շարժարանքով ինձ մի կերպ հաշտողվել

³⁵ Այս դեպքը հետագայում պատճուճ էր նաև ներկաներից մեկը համալսարանի ուսուցիչական կենտրոնի տեղանուցների բառարանի աշխատակից, բանաստեղծ Բագրատ Տալալը - Ս. Մ.:

է պոետն նրանցից պոկել: Բայց հիմա էլ նրա, ինչպես և «Հա-
յոց զանթեակներ» պոետն ճակատագրիբը վստահվել է այս-
անցի այս հրատարակչության բռներին ու գոռեհներին, մո-
ճակներին ու մշակներին, մթշուկներին ու ճիճուներին, ճան-
ճերին ու շեանճներին, որոնց աննորայ մահացու խայթոցնե-
րից պոետներս փրկելու ոչ մի հույս չուներ... եթե Աստված
հաղթի, «Անի» պոետն Հովանաբար պիտի տպագրվի Բագրա-
տունյայ ազատագրված ու փերաշինված Անի մայրաքաղաքի
ապարանում...

- Հիմն տեսն' ո՞վ որ պետք էր լսից, բայց փիլիսոփայորեն
լսեց ու չպատասխանեց, իսկ դու և Սփյուռքը զոտն հասկա-
ցաք ինձ... Գոտն զուք հասկացաք- դիմեց նաև հրատարակ-
չության աշխատողներին:

Սփյուռքահայի հարցմանը Հովհ. Շիրազի պատասխանը,
տներենի հասկանալի լուսթյունն ու բանաստեղծի ճարտասա-
նական հարցն այնքան տպտիչ էին ու տպագործիչ, որ բոլորն
էլ, իհարկե, հուզվեցին, անգոր ու անխորհուրդ լսեցին ու
ցրվեցին:

Իսկ շիրազյան բնութագրական և ընդհանրացնող պատ-
կերավոր խոսքը միայն իրեն ու իր ստեղծագործություններին
չէր վերաբերում, այլ սահասարակ դրական այն մթնոլորտին
ու հանգստանքներին, որոնցում արդեն տասնամյակներ առաջ
վճռվել էր Ե. Զարենցի «Կիրք ճանապարհի»-ի և հենց այդ
պահին էլ վճռվում էին Պ. Սևակի «Եղիցի լույս»-ի ու իր՝ Շի-
րազի պոետների բախտը: Եվ ճակատագրի ի՛նչ հեղանք. Պ.
Սևակի արդեն տպագրված «Եղիցի լույս» գրքը կայանալու-
թողն ու նրան հնոթարվից զրկողը, Հովհ. Շիրազի «Հայոց զան-
թեակներ», «Անի», «Թոնդրակեցիներ» պոետները չապագործը
հորջորջվում էր «մե՛ծ հրատարակիչ»...

Այսպես են մթնոլորտի ու իրենցից փախցած մարդիկ ի-
րենց մեղքը բարձրի բանաստեղծի վրա և տասնամյակներ
չարուտակ «մարբարեմ-լինինիզմի դրոշով» հայածել նրան,
խանդակել նրա հնչյալ պոետների ու բանաստեղծական մո-
ղովածուների տպագրությունը: Բայց հենց նրանք էլ, հետմա-

հու բարեկամ ու մտերմ ձեռնաշուք, շտապել են արագորեն
տպել իրենց հուշագրքերը, իրենց կապել Հ. Շիրազի և Պ.
Սևակի անունների հետ և «սեփականաշնորհել» այդ բանա-
ստեղծներին,

Քանզի սիրուն էլ տվալակի՝

Մարմա՞ն ունի հիշատակի...

Նույնիսկ մասնույում փատարանվեցին որոշ գրքեր, ոմանք
էլ մրցանակներ ստացան: Դրանցից մեկի մասին «Ավանդա-
րը» տպել էր մի զավեշտական գրախոսություն, որի մեջ ընդ-
գծվում էր այն միտքը, թե «ճակատագրի բերումով իրար էին
հանդիպել մեծ բանաստեղծն ու մեծ հրատարակիչը» այն դեպ-
քում, երբ մինչև հիմա չտեսանք այդ «մեծ հրատարակիչնե-
րին»: Որքան էլ փորձենք նրանց արգարացնել՝ թե նրանք չէին
մեղավորը, այլ «վերևներն» ու ժամանակները, մինևույն է
նրանք ունե՞ն մեղքի ներկեց բաժինը: Դրանց պատճառով չե՞ն
մինչև այսօր ձգձգվել մեծ բանաստեղծի երկերի հրատարա-
կությունները, իսկ շատ գործեր էլ լույս են տեսել ցավալի կըր-
ճատումներով ու աղճատումներով, դրանց պատճառով են
զոհես անտիպ մնացել բանաստեղծի մի շարք պոետները, բազ-
մաթիվ բանաստեղծություններ, 1978 թ. հենց իր՝ Հովհ. Շի-
րազի մեռնող կազմած և Ս. Աղարաբյանի խմբագրած, տպագրու-
թյան պատրաստ բացառիկ «Հատընտիրը», չուրջ 4 000 նա-
մակները...

Դեռևս ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտը չի էլ նա-
խաձեռնել բանաստեղծի ամբողջական երկերի գիտական-
ակադեմիական հրատարակությունը, բայց այսբանից հետո էլ
ստում ենք «մե՛ծ հրատարակիչ»: Իսկ բանաստեղծի մաս-
կություն ընկերներից մեկը Ն. Գալստյան-Մշեցին էլ աղերիվ
միասնությունը կարծել է, թե իրեն իրենց տներում այդքան
«խավ ընդունած», հարգալից վերաբերմունքի արժանացրած
երբեմնի մանկություն ու գժժյալ օրերի ընկերները՝ արդեն
խորհրդային բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են. Բարեկցանն
ու Հ. Բաղդասարյանը, այն ժամանակներում պիտի հարգեին

իր միջնորդությունը և տպագրելն Հովհ. Շիրազի բոլոր գործերը, եթե բանաստեղծն ինքը նրանց չխանդարիր իր տարօրինակ վարքագծով, կամայականություններով ու քմահաճույքներով...¹³⁶

Նրանի՞ հավատացնո՞ւյ...

1968 - 1982 թվականների միջև 14 տարի կա: Որն է մեկը պատկերացնում է այդ տասնչորս տարին մի Հեղինակի համար, որը դեռ 1951 թվից, այսինքն՝ երեսուն տարի արդեն սպասում էր իր պոեմի տպագրությանը: Բանաստեղծ Գևորգ Օճանյանը, որ մամուլի պետական կոմիտեի պատասխանատու աշխատողներից էր այն տարիներին, Մ. Մանուկյանին է արձանագրել Հովհ. Շիրազի 1982 թ. մի նամակը՝ դարձյալ «Անի» պոեմի տպագրության գերարհրչյալ:

«Հայաստանի մամուլի կոմիտենին

Ավելի քան տարիներ որ մարդը կարող է կես վայրկյանում (լուծել), պետհրատը տարիներ տպարան չի ուղարկել այս գրքույկս... Եվ ահա դեռ անտիպ է:

Ես բողոքում եմ այս լուսնայան դեմ և սպասում եմ մի բարի մարդու հայտնությունը, ինչպես կայծը բարից: Բայց չէ՞ որ կայծն ստանց բարի հարգամի չի ծնվում: Ուրեմն՝ ո՞ւմ գաբկեմ, որ ձեռքս չկտրվի, ինչպես այս գիրքս են ուղիւ... կտրել...

Հ. Շիրազ:

Մամուլի կոմիտեի նախագահի տեղակալ Բակունց Անանկյանն էլ, որ մի ընկերական միջավայրում մի լավ գործ արած մարդու նման հպարտացավ, թե ինքն արդեն ընթացք է տվել Հովհ. Շիրազի «Անի» պոեմին, ընդամենը մակագրել էր.

«Ընկեր Գ. Օճանյանին

Ենդրում եմ պարզել գործի էությունը և գեկուցել»: Ստորագրություն և ամսաթիվ 15.03. 1982 թ.¹³⁷:

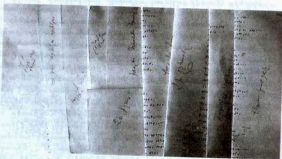
Մրանից Հետո էլ դարձյալ ոչինչ չի փոխվել:

Ձի կարելի տակ, թե բանաստեղծի պոեմը լիակատար անտարության են մասնել: Ջրազղել են, խմբագրել, գիրքներին գաղտնի...գեկուցել: Բայց ի՞նչ: Նրան աննպաստ բաներ, քանի որ Հեռուները Հայտնի իրողությունն է՝ պոեմի ցայտար անտիպ մնալը: Իսկ եթե նայենք «Անի» պոեմի՝ հրատարակչության Հանձնված և արդեն խմբագրված մեքենագիր տարբերակին, կրացվի բուն նշմարությունը: Իսկպես կատարվել են այնպիսի կրճատումներ, որոնց կապակցությամբ Հնարավոր է լսել Հեղինակի զայրույթի նիշը նրա զրավոր դժգոհություններից: Խմբագիրն ունեցել է անսահման իրավունքներ, Հեղինակը՝ ոչ մի: Հովհ. Շիրազի Հանձնարեց տողերն ու պատկերները էջերով կրճատելիս խմբագիրը չի բավարարել սովորական Հանձնան նշանով և նրա կողքին գրել է նաև «Հանել» բառը: Հ. Շիրազն էլ այդ բառի վրա հարցական է գրել «Հանել» և կողքին ավելացրել «Աչքդ»: Բազմաթիվ էջերում պահպանվել են «Մնա: Հ. Շիր», «Վերականգնել», «Ինչո՞ւ, ես Հանել, ի՞նչ ու ձագ», «Ով է Քնջի ինքը Քնջի...», «Ինչո՞ւ, Հանել, Հանվելի՛», «Սրբիկա Լեռն...», «Ախր ինչո՞ւ, ինչո՞ւ», «Վա՛յ ես բու...», «Մամուլի սրկիս, Հանող» և այլ մակագրություններ: Ստորև ընթերցողին ենք ներկայացնում լուսանկարը բազմաթիվ այդպիսի Հանված էջերից միայն մի քանիսի, որոնց վրա շիրազյան մակագրություններն են: Ի՞նչ կարող է մտածել այս լուսանկարում կողք կողքի զրված այդ էջերին Հովհ. Շիրազի մակագրությունների ընթերցողը: Պիտի մտածի, որ բանաստեղծն ստիպված է ետ վերցրել իր ձեռագրերը: Սա արդյո՞ք նշանակում է, թե Հ. Շիրազն ինքն էր խանդարում «Անի» պոեմի տպագրությանը... Շիրազյան այս մակագրությունները հակախառն են դարձ-

¹³⁶ Ես ոչ ոք, Բայրեշյանն էլ կազմակերպել է նրա գրքի տպագրությունը, անգամ ինքն է գրքի խմբագիրը, որովհետև ընկերություն այդպես օգնելով նրա մեքով «վավերաբեր» է ստեղծել իր շիրազափրության և Շիրազի գրքերի տպագրության խանձարող լինելու օգնությունը - Ա. Ս.:

¹³⁷ Տես Ա. Մանուկյան, Եղվ. գիրք, էջ 279:

նում, թե ինչու էր բանաստեղծն իր պոեմը Հնա վերջրել և ինչպե՞ս է իրականում խափանվել պոեմի սպազբուժյունը:

2.

Անիի պատմության վերաբերյալ կա հարուստ գիտական ու գեղարվեստական գրականություն: Հայոց պատմության այս ցավալի գրքագիր՝ Անի մայրաքաղաքի կրթմանն պատմության գեղարվեստականացման փորձեր եղել են զեռեսա ներսես ԵնորՀայու ժամանակներից: Հայկական, բյուզանդական, վրացական աղբյուրներում առկա սեղանկությունների, վիճազրական արձանագրությունների, հատկապես Ն. Մառի, Հ. Օրբելու կողմից կատարված Անիի ավերակների հնագիտական պեղումների նյութերի, կիսավեր ու կանգուն տաճարների հորինվածքների շափաղբուժյունների, միջնադարյան քաղաքաշինության, Անիի ճարտարապետական բացառիկ արվեստի ուսումնասիրությանը Հայ և օտար գիտնականներն ստեղծել են պատմագրիտական, հնագիտական ու արվեստագիտական բազմաթիվ աշխատություններ: Իրանց մեջ առանձնանում է Լեոյի «Անի» մենագրությունը: Բիշ չեն նաև Անիին նվիրված տար-

բեր ժանրերի գեղարվեստական գործերը¹²⁸: Իր Հերոսական ու սղերգական պատմություններ, ճարտարարվեստի իր գլուխղործողներով Անին Հովհ. Շիրազից առաջ էլ Հաճախ էլ գարձնի աշուղների, բանաստեղծների, արձակագիրների ու թատերագիրների ոգեշնչման աղբյուր: Խ. Արովյանն իր բայաթիկներից մեկում սղբում էր Անիի քանդված լինելու համար՝ կրկնելով վիճազիր արձանագրություններից մեկի «Քանդողից տունը քանդվի» արտահայտությունը, իսկ «Վերք Հայաստանի», «Ազկոթուխուն զեպի Անիի ավերակները» երկերում Հիացմունքով է խոսել Բագրատունյաց երբեմնի չեն ու ծաղկուն մայրաքաղաքի մասին՝ երազելով այն գարձնիլ քրիստոնյա Թուսաստանի հովանու ներքո վերականգնվելիք Հայոց նորոգ պետության մայրաքաղաք:

Անիից ստացած ներշնչումի արտահայտություններ են Ա. Աբարադյանի «Անի քաղաք նստեր կուլա», Թ. Գառնիկյանը «Անիի առումը», Ջիվանու հանրահայտ «Անի» երգը, Գ. Վարուժանի «Անիի ավերակներուն մեջ», Ավ Իսահակյանի «Եմ քարանք», «Անի», «Ա՛խ ինչքա՛ն, ինչքա՛ն կուզեի լինել», բանաստեղծություններն ու պոեմները, Բ. Այվազյանի «Անիի կործանումը» վեպը, Լ. Ծանթի «Շղթայվածը», Գ. Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենի», Հր. Նազդալյանի «Անին ծախված է, աղա» գրամաները և բազմաթիվ այլ գործեր: Անշուշտ, Հովհ. Շիրազը գրանցից շատերին էր ծանոթ, մանավանդ Արովյանի, Ջիվանու, Լարուժանի, Դեմիրճյանի, Իսահակյանի, Լեոյի երկերին և երանցից էլ ստացել էր «Անի» պոեմի ստեղծման գրական ազդակները, բայց նա, չիրակացի լինելով, մեղավորան գիտնականի պես ուսումնասիրել էր նաև պատկերվող դարաշրջանի վերաբերյալ հսկայական գիտական գրականություն, նույն դարաշրջանի ժողովրդական քերականությունն ու ժամպանդ խաղիկներն ու Հայրենները:

¹²⁸ Գանձամարտն տես Շիր «Անի» հայ բանաստեղծության մեջ՝ ուսումնասիրությունը, Գրական հանդեսներ, զիդր Ա, եր. 1, 2003:

Հովհ. Շիրազի «Անի» պոեմն, անշուշտ, առաջինկայում կու-
նենա իր մեկնարաններն ու արժեքորոշները, և գրականագի-
տությունը կասի իր խոսքը նրա մասին: Բայց դա պահանջելու
է տեղական ու հանգամանային ուսումնասիրություն՝ հատկա-
պես պատմական փաստերի շրջադաս զեղարվեստական բն-
կայման ու բանաստեղծականացման արժեքների բնութագրման
առումով: Այն առատ նյութի կարող է մատակարարել և լեզ-
վարեն-ոճագետներին՝ գործածված բառապաշարի տարրեր
շերտերի՝ հնարանությունների, նորարանությունների և նո-
րակազմությունների և պատկերավորման-արտահայտչական
բազմազան միջոցների ուսումնասիրության համար:

Հեղինակն իր երկին տվել է Հարմարագույն ժանրային բը-
նութագրի՝ պատմափիլիսոփայական պոեմ: Որքան էլ գե-
ղարվեստական երկ ու ստեղծագործական հոգր երեակայու-
թյան արդյունք՝ շուրջ 10 000 տող կազմող այդ պոեմը Հեն-
ված է պատմական իրողությունների պատկերման և պատ-
մական անձնավորությունների կերպավորման վրա: Ուշադիր
ընթերցողն այս երկում կտեսնի 11-րդ դ. առաջին կեսի Հայ
իրականություն ամենից բարդ ու լարված զրվագներից մեկի
գեղարվեստական լայնակողով պատկերը:

Բազրատունիների՝ շուրջ 100 000 բնակիչ ունեցող շքեղ ու
վանառաշահ մայրաքաղաքն ապրում էր բուսն կյանքով: Առ-
ևտրական ճանապարհների հանգուցակետում գտնվելով այդ
քաղաքը քարափամային լայն կապեր ուներ Արևելքի ու Արև-
մուտքի, Հյուսիսի ու Հարավի՝ այն ժամանակներում Հայտնի
գրեթե բոլոր երկրների հետ, ուներ բարձրագույն նարտարա-
պետություն, զարգացած արհեստագործություն, գիտակրթա-
կան ու մշակութային կարևորագույն կենտրոն էր, թե՛ ներ-
մուծում էր, թե՛ արտահանում: Արևելքի այդ մարզաբնան իր
Հարստությունը ու նոխարությունը, աննկարագրելի գեղեցկու-
թյամբ դարձել էր Հարևան գիշատիչ տերությունների՝ Գար-
կաստանի ու Բյուզանդիայի, ինչպես նաև արարների ու սեյ-
ջուկ թուրքերի նախանձի առարկան, որոնք էլ Անիին տրեղու-

Համար հաճախակի հարձակվում էին՝ Հայոց պետությունը ներ-
կայացնելով անկարելի պահանջներ:

Գագրիկ Ա թագավորի մահից հետո թուլացավ Բագրատու-
նիների պետությունը, սաստկացան ներքին երկպառակույթ-
յունները՝ հատկապես նրա որդիների՝ Հովհաննես-Ամրատի և
Աշոտ Դ-ի միջև: Հովհաննես-Ամրատ արքան այնքան թուլա-
կամ գտնվեց, որ գաղտնի կտակով հետկարով, Անին Հանձնեց
բյուզանդացիներին: Սակայն զրան ընդդիմացավ մայրաքա-
ղաքի պատվախնդիր ազնվականությունն ու Հայրենասեր բը-
նկչությունը և սպարապետ Վահրամ Պահլավունու զխա-
վորությունը ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց Հայոց մայ-
րաքաղաքը պաշարած բյուզանդական ու տարսկական զոր-
քերին:

Ահա այս դրամատիկ անցքերն է պոեմում պատկերել Հովհ.
Շիրազը՝ պատմական միջավայրի խորապատկերում ստեղծելով
հիշյալ անձնավորությունների բարդ կերպարները և, որպես
մարդկային կենդանի բնավորությունների, նրանց ներկայաց-
րել Հարուստ ու խաղաչկուն գործողությունների համապատ-
կերում:

Իր ստեղծումից շուրջ վեց տասնամյակ հետո տպագրվող
այս պոեմն այդ ժանրի դասական նմուշներից է: Թե՛ իր ընդ-
գրկումով ու ծավալով, թե՛ իր բովանդակությամբ ու անցյալի
գեղարվեստականացման բարձր արվեստով մի սքանչելի կոթող
է այն, որի էջերում քառուս բուն իմաստով ներկայացել է Հայոց
պատմական անցյալի մի կարևոր գրվաղը: Բազրատունիների
փարած ներքին և արտաքին քաղաքակրթության, թագավորա-
կան և իշխանական տների ներքին հակասությունների, քա-
ղաքական ու հոգևոր կյանքի, աղանդավորական ազգապա-
ռակալի խմորումների, զսասային ու սուևտրական Հարստերու-
թյունների, բանաստեղծության, նարտարապետության, մյուս
արվեստների և ու արհեստագործության հրաշալի իմացույթ-
յամբ է Հովհ. Շիրազը կերտել միջնադարի Հայ իրականության
գեղարվեստական պատկերը:

Պեճնով բանաստեղծը վարպետորեն է իրականացրել պատմությունը ներկային ծառայեցնելու մեծ արվեստագետի իր ստաբիլությունը: Ժանրով պատմափիլիսոփայական՝ բայց այն հեռավոր ժամանակներից հայտնիանող հուշագրող զոյրաբանական, ազգաբանական կարեորագույն խնդիրների գեղարվեստական արժարժույթն է՝ որքան պատմական, նույնքան էլ արդիական շեշտազրույթն է: Բայց Հովհ. Շիրազը ոչ թե արդիականացրել է պատմությունը, այլ, նրան հաղորդելով գեղարվեստական հավատարմություն, հեռավոր է կեղծ պատմական բուն ճշմարտության բացահայտմանը, որն էլ արդիական արժեք ունի:

Պեճնի հաջողվածության գաղափարներից մեկն էլ զարարչական բնորոշ մարդկային բնավորությունների ու կերպարների ստեղծման բարձր արվեստն է:

Հեղինակի իդեալը մարմնավորված է Վահրամ Պահլավունու կերպարում. նա հայոց պետականությանն ու հայրենի սրբությունների պահպան հրեշտակն է, որ չի խնայում ոչ մի դավաճանի, թեև ուզում էր լինել Հովհաննես-Ամրաս արքան: Իսկ վերջինս կերպավորված է Հզոր արվեստով: Նա ուղղապահ դավաճանն է: Մարդկայնորեն հասկանալի են, սակայն բնավ չեն արդարացվում նրա մարդկային թուլությունները, պարսկուհի հարձի հետ հարաբերությունները, բյուզանդացիների հարկադրմամբ Անին հանձնելու զայտնի կտակի՝ հետևորդ ստորագրումը, իր արարքից ներքին խոր ամոթ զգայն ու զղջման դրսևորումները, ապաշխարության համար Հռոմոսի վանքի կառուցումը, բյուզանդական կողմի շքեղ նվերները շքեղություններ, նախնիների ուրվականների հետ առերեսվելն ու, ի վերջո, ինքնապաշտն լինելը:

Պատմականորեն ու գեղարվեստորեն հավաստի, լիարյուն կերպարներ են նաև Պետրոս Գեոպապոսը, Տրդատ ճարտարագետը, Այծյամը կամ Այծնիկը, ծերունի որսորդն ու նրա որդի Վարպիկը, պարսկուհի հարձի ու ուրիշներ:

Անշուշտ, Անիի կյանքի լայնակետով պատկերվածը, նրա կործանման պատճառների բացահայտումն ու վերաթմարումը ինքնանպատակ չէր: Այն Հզոր արվեստագետն էր Հ. Շիրազը,

որը խորապես գիտակցում էր պատմությանն ու նորագույն ժամանակների կապը, հազարամյա անցյալը վերակերտում էր ներկայի ու գալիքի տեսանկյունից:

Հեղինակն ինքն էլ մի յուրօրինակ գործող Հերոս է, որ ներկայանում է ոչ միայն հայոց պետականության, հայտնիության տալանապալի ճակատագրի մասին քնարական, խոհանոցային-փայտե խորհրդածություններով ու ազնիվ մտորումներով, այլև տարբայով՝ միայն էլ իր նախընտրելի Հերոսների գրական կերպարներով:

Ներքին ու արտաքին թշնամիների պատակահիշ գործողությունները, Հայաստանին ու մեր ազգային անվտանգությանն սպառնացող շարիքները չեզոքացնելու, հայոց լեզուն ու մշակույթը, հայ ընտանիքը, ազգային մյուս արժեքները միաբանված պահպանելով ու զարգացնելով մեր հայրենիքը հզորացնելու ու թշնամուն գիմագրացնելու կարգախոսները, ինչ խոսք, Հեղինակային մտահղացման՝ արդիական հնչողությունն ու բանական արժեքն ունեցող գեղարվեստական գրսևորումներ են:

Պեճնի հաջողվածությունը պայմանավորված են ոչ միայն կերպարների, մանավանդ զավաճանների հոգեբանության, նրանց ներքին հակասությունների, Հերոսների սիրո Ռոզիբանության խորաթմայանց բացահայտումները, այլև Անիի մարտապետական հրաշալիքների, նրանց «կույսի հոբերի նման» կամարների ու զարդաբանականների, բազաբային աշխույժ կյանքի, աշխարհի բարեբերով լեցուն շուկայի ու առևտրի, ինչպես և ինքնապաշտպանական կոլովներում անցյալների անօրինակ խիզախության ու հայրենասիրության, բազմամարդ անաբանների, պատմական զարարչականի ոգու ու բովանդակության հարազատորեն ներկայացնելը:

Շիրազյան պատկերավոր մտածությունն այստեղ էլ հրաշքներ է գործել: Հաճախ նրա պատկերները մրցում են «հայ արվեստի փրկված Մասիս» Անիի զարդաբանականների հետ վերստին ցուցադրելով Հեղինակի բանաստեղծական Հզորությունը, մեր ոսկեդարի մայրենիի ճոխությունն ու գեղեցկությունը:

«Դանթեականի» երկու ըմբռնում. Չարենց – Երբազ: Վաղուց նկատվել է, որ Հայոց մեծ եղևուճը միջազգային չափանիշներով գնահատելու առաջին փորձերը և 13-րդ դարի իտալացի բանաստեղծ Դանտե Ալիգիերիի «Աստվածային կատակերգությունը» պոեմի առաջին «Իծոխթ» մասի հետ համեմատությունները մեզանում կատարվել են շուրջ մեկ դար առաջ, և դրական այդ ավանդույթը մեր նոր բնարհիզության մեջ սկզբնավորել է Միամանթին: Ա. Աղաբաբյանը Հովհ. Երբազի «Հայոց գանթեականը» պոեմի հրատարակության առիթով գրած համառոտ Հոդվածում ակնհայտորեն վրթպել է՝ գրելով. «Արդեն Միամանթոյի «Ելուցազնորեն» շարքում Հայոց ճակատագիրը համեմատվեց գանթեական ճանապարհի հետ»¹³⁹: Այնինչ ականավոր գրականագետը պիտի վկայակոչեր ոչ թե նույն Հեղինակի «Ելուցազնորեն» կամ նույնիսկ «Հողմվարքի և Հույսի ջանքեր» շարքերը, որոնց բազազդիչ – բանաստեղծություններում առկա են դեռևս Մեծ եղևուճից առաջ Հայոց ազնավոր իրականությունը ներկայացնող սարսափազգուս և սահմրակեցուցիչ պատկերներ, այլև Կիլիկիայի ավելի քան երեսունհինգ հազար Հայերի շարքի առիթով գրված «Կարմիր լուրեր բարեկաման» ժողովածուն և մասնավորաբար նրա «Թթեներն» բանաստեղծությունը, որի մեջ «արյան մզձափանջի և ըմբոստություն երգիչ»¹⁴⁰ Միամանթին իսկապես էլ վկայակոչել է Դանտեին ու եղևուճի իրողությունն անվանել «մահերու և մոխիրներիու գանթեական ճանապարհ»:

Մինչ՝ մահերու և մոխիրներիու մեր գանթեական

¹³⁹ Ա. Աղաբաբյան, Գովհ.Երբազի «Հայոց գանթեականը»: Պոեմի 1990 թ. հրատարակություն, էջ 338:

¹⁴⁰ Բանաստեղծին տրված այս դիպուկ քննադատը 1910 թ. Միամանթոյի Քոստանոյ հրատարակած «Ամբողջաբան երկեր» գրքի առթիվ ջնմայառ Գալուսյոյն Աուրխայանի գովախոսության վերնագրին է. Ա. Ս.:

Ինձ ուղեկցող ընկերուհին մանկան մը պես սկսավ լալ...

Քուրբբայում 1909 թ. գարնանը՝ ապրիլ ամսին, իշխանափոխության օրերի հեղափոխական կարգախոսներն ու Հայ-թուրք եղբայրության կոչընք, Քուրբբերի բանկամանալու Հայ-կական պատրանքներն ու խանդավառությունը գեռ չմարած՝ անհնկեալ սրայիւում է Կիլիկիայի Հայկական բանկավարքերի ավերման և Հայերի շարքի բռնը: Այն Հանձնաժողովը, որ մեկնում էր Կիլիկիա կատարված ողբերգությունը տեսնելու և աղետալիների համար օգնություն կազմակերպելու նպատակով, միայն մեկ կին անդամ ուներ՝ արիասիրտ Զատիկ Ետայանը, որը նավով, կառքով, միով, ոտքով՝ համափորոզելով, իր ազգակիցներին օգտակար լինելու գիտակցությամբ մի կողմ էր դրել անձնական կյանքը, հանձն էր առել այդ Հոգեմտչ ճանապարհի Քուրբբ գովաբանությունները հողթմահարելու զոհողությունն ու պատրաստակամությունը: Իսկ Մերսինում, Ազանաբայում, Հալըբում, Չորթ Մարզպանում կատարված դեպքերը իրար որ ցնցող սպաժորություն են գործում զգայուն Հայունուս վրա: Ամուսնուն նկարիչ Տրդան Ետայանին, Մերսինից 1909 թ. Հունիսի 18 թվակիր նամակում գրել է. «...ոչ մեկ Հույս, ոչ մեկ ապագայի նշույլ ... մահ, ավերակ, անթույնություն, հիվանդություն և բանա...երկիր մտած միջոցնիս առաջին տպավորությունն այն է, որ մեռելի տուն կը մտնամ կոր, այն ալ դեռ թրաղված, քարձ մեռելի տուն»¹⁴¹ (ընդգծ. - Ա. Մ.):

Իսկ ինչպե՞ս է նա ճանաչել ու բնորոշել իր երկի իրազործած ցնցատպանությունից այսօր դեռևս Հոխոտայով հրամարդող սոբազօրծ Քուրբբին. «Վերջապես ահա մասին, սոբապարտ և թշնամի, անկուշտ թշնամի ցեղ մը մեզ փչացնել ծրագրած և զործադրած է. ներքակայալ պիտի գտնես պատկեր մը, որ առևժված է Ճաֳրասեն. Հորիզոնին վրա գտնված դիւը մշակութուններն են այդ տեղերուն, իսկ առգին գտնված կմարքերը՝ մշակներուն կմարքերը. մարգակիրներն իսկ վեր են այս ճի-

¹⁴¹ Ձ. Ետայան, Լանսլեթ, եր., 1977, էջ 93:

վաղներին. գոն անոնք իրենց անոթաթյուրը Հազիցնելու Համար զիրար կուտեն»¹⁴² (ընդգծ. – Ա. Մ.):

Ե. Չարենցը, որ Դանտեին զիմել է տարբեր առիթներով, 1915 – 16 թթ. ազգամանակատային անմիջական տպագրություններով գրած իր պոեմը վերնագրեց «Դանթեական առասպել», իսկ 1933 թ. գրած «Մահվան տեսիլ» պոեմում՝ Եղեռնի դժոխերով երևակայությամբ պատկերած անզրչիրմյան տեսլային, «մասամուրի նազով» Համափորզության ընթացքում, իրեն առաջնորդ էր ընտրել Դանտեին:

Հովհ. Թումանյանն էլ 1916 թ. գրեց «Դժոխքի Հանդես» բանաստեղծությունը, ուր զարծյալ ակնհայտ է Դանտեի պատկերած դժոխքի Հես անմիջական զուգահեռը:

Ընդամենն այն է եղել մինչև Լ. Նիրազը եղած դանթեական վկայակոչումների պատկերը Հայ գրականության մեջ: Այս ամենը, սակայն, անգամ Չարենցի «Դանթեական առասպելն» ու «Մահվան տեսիլը», որոնց էջերում անմիջականորեն պատկերված են Հայկական Եղեռնի տեսարաններ, ակնհայտորեն չեն բավարարել բանաստեղծին, թեև Նյութի գեղարվեստական մարմնավորման համար նախորդները ստեղծել էին ավանդներ ու մասնանշել իտալացի հանճարի Հայոց ողբերգություն պատկերման միջոց զարձակելու հնարավորությունը: Այս հիմքի վրա էլ Հովհ. Նիրազը գիմել է «Դժոխքի» Վարպետ Դանտեին, պոզատելով նրան բերել է Հայ իրականություն՝ աշխարհի ուրիշ մեծերի ողբերկը Հես ցեղասպանության դժոխքի իրական պատկերը ցույց տալու և ոճրագործին զատի կանչելու ազնիվ նպատակազրույցով:

Վաղ չրջանի Չարենցը թե՛ ազգակցություն, թե՛ ազգեցություն կապված էր Հայրենի գրականությանը, իր մերձավոր նախորդներին ու ուսուցիչներին Թումանյան, Մեծարենց, Տերչյան, Սիամանթո, և միայն անմիջական կամ միջնորդավորված ազգակցությամբ՝ Համաշխարհային գրականությունը, ուսու

և եվրոպական սիմվոլիստներին, հինարևելյան դասական բանաստեղծներին:

Առաջներում մեզ առիթ ունեցել ենք բնութագրելու Սիամանթո-Չարենց գրական ազգակցությունը¹⁴³ իր Համակողմանի դրսևորումներով: Այժմ Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Հայոց մեծ եղևոնը Դանտեի «Դժոխքի» Հես զուգահեռելու խնդրում Սիամանթոն ուսուցիչ էր թե՛ Ե. Չարենցի, թե՛ Լ. Նիրազի համար: Վերջինս, իհարկե, իր գրական ներշնչումներն ստացել է իտալացի «բարբարոս Վիրգիլից» ու Դանտեից և անմիջաբար՝ Թումանյանից, Սիամանթոյից ու Չարենցից և զխավորապես վերջինիս «Դանթեական առասպել» ու «Մահվան տեսիլ» պոեմներից: Այս ամենով Հանդերձ գրական ազգակցությամբ ու արմատներով նա կապված էր ինչպես Թումանյանին ու Սիամանթոյին, այնպես էլ միջնադարյան մեր ողջ տեսիլային գրականությանը:

Տասնութամյա Չարենցը 1915 թ. օգոստոսին կամավոր մեկնել էր ազգամահատ՝ Հայրենիքը փրկելու Հույսով խանդավառ ու ազնիվ մտահոգությամբ, և պատերազմի անմիջական տպագրությունները զրկելով «գանթեյան սողերն իր հրե»: Այսպես էլ իր պոեմը որակել Հեղինակը «Չարենց - նամե» պոեմում: Իսկ այդ «հրե սողերը» նա նվիրել էր Սուլդուզի գաշտում կայացած մարտում 1915 թ. դեկտեմբերի 25-ին «Սրբազան ու սիրատուն Հայրենիքի» համար նահատակված իր մարտական ընկերներին՝ Միհրան Մարգարյանին, Ստեփան Ղազարյանին և Աշոտ Միրինոչյանին:

Չարենցյան մի կարևոր վկայության, սակայն, ցույց կարողություն էի տրվել. պոեմի 1916 թ. թիֆլիսյան առաջին հրատարակության ընծայակետում վերը բերված հիշատակությունների կողքին կա նաև Հեստեյլ գրությունը՝ «Տանկատան – Գարսիաստան, ազգամանակատ»: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ գեղեցիկ ընթացքում և անզամ պոեմը զրկելու

¹⁴² Լույս տեսելով, էջ 94:

¹⁴³ Տե՛ս մանրամասն մեր «Սիամանթո – Չարենց գրական ազգակցությունը» ուսումնասիրությունը, գրական հանդիսանք, գիրք Ա. երևան, 2003:

չընտնում Չարենցը եղեանի մասին չի ունեցել այնպիսի խոր ու համապարփակ իմացություն, այնքան ամբողջական ու բնորոշություն պատկերացում, ինչպես հետագայում՝ «Ողջակերպից կրտիկ» շարքը, «Երկիր Կարիք» վեպը, «Յեմբապետ Շափարը», «Մահվան տեսիլ» պոեմները և մինչև իր բանտարկությունն ու մահը մյուս ստեղծագործությունները գրելիս: Եվ սա միանգամայն բնական է հետագայում պիտի հասկանալի դառնար, որ կատարվածը եղեան է ու Յեղատպանություն:

Հայտնի են գեներալ Պանոսյանի հրամանատարությունում Արևմտյան Հայաստանում կուգամ յոթներորդ կամավորական բանակի երթուղին ու կուգի վայրերը: Բայց դրանք զանգվածաբար տեղահանված Հայության բնաջնջման բուն գաղտնիք՝ Գոնիան, Ալաշը, սիրիական անապատները՝ Դեր-Ջորը, Մարազղեն, Խաչնիեն, էլ Բուսերան, Ռարան, Սեպիրը, Մեսքենեն, Հոմար, Համամը, Համան չէին, որ Չարենցը տեսներ իրական եղեանագծոբարը: Իսկապես, ի՞նչ պիտի տեսած լիներ գինգոր Չարենցը Արևմտյան Հայաստանում 1915-16 թթ. մի քանի ամիսներին՝ առանց ծրագրված երթուղուց դուրս գալու: Գուցե ուսու զորահրամանատարը իրավունք էլ չուներ թուրքերի գեմ լայնածավալ ուղղմական գործողությունների, ինչպես գեներալ Վեդենսկին և մյուսները, որոնց հրամայված էր կազմակերպել ուսուական զորքերի զիվանագիտական նահանջը՝ անդեն Հայ բնակչությանը թողնելով թուրք մարդակերների բնագանցական ախորժակին: Մի իրավիճակ էր դա, որում, ըստ Վեդենսկու ուսու ցարին ուղղված նամակի՝ անգամ գեներալ-մայոր Անդրանիկը, Վանից ընդամենը երկու ժամ հեռավորության վրա գտնվելով, իրավունք չի ունեցել օգնության հասնելու Վանի ինքնապաշտպաններին: Անշուշտ, այդպիսի բանակում, այդպիսի իրավիճակում Հայտնված Չարենցը չէր կարող տեսնել իրագործվող Հայոց եղեանի զարհուրելի ողբերգություն ամբողջ Համապատկերը: Ինքը հետո պիտի ասեր՝ «նա տեսնում է լոկ այն, ինչ տեսնում է»:

Եւրջը չորս տարի շարունակ եղեանի զարհուրանքները տեսած էր. Օտյանն էլ հետո պիտի խոստովաներ, թե «իր սկզբնա-

գորություն մեջ չէի պատկերացնեք աղետին ահռելի մեծությունը» և այն գրեթե ամբողջությամբ տեսնելուց հետո պիտի ըմբռներ թուրքերի կողմից անմեղ Հայերի անասելի տանջանքների գերացանցությունը Դանտեի «Դժոխքի» երևակայական պատկերներից: Բավական է Ե. Օտյանի «Անիծյալ տարիներ» հուշագրությունն էլ չի միայն Օտյանին Խաչնի կառքով ճանապարհվելիս նրա տեսածն ու նկարագրելու և պատկերը պարզ կդասնա. «Այս ճամբուն վրա տեսածը տարադիրներու քարավաններուն աննկարագրելի խեղճությունը: Հաղարավոր կիններ, աղջիկներ, տղաք, իրենց բեռներուն տակ կբառ ողեսպառ ու ցավառանջ կը բարձրանային ու ցնիտու ճամբաների, ողբ ու կոծի աղաղակներ բարձրացնելով: Գիակներ հու ու հոն, գիշատիչ թռչուններ, շուներ ու բորենիներն հռչակով: Հիվանդներ, որոնք ծանրու տակ կը հեծեծեն անողնական: Նորածիններ լքված, որոնք կը ճվան անոթի: Ափհափո, գեղ թաղված մեռյալներ որոնց սրունքը կամ թևը դուրս մնացած է... դժոխային ահռելի տեսարան զոր ո՛չ մեկ Դանթե կըցած է երևակայել»¹⁴⁴ (ընդգծ. մերն են - Ա. Մ.):

Սա էլ «դանթեականն» մյուս կարևոր զուգահեռը, որ դարձյալ նպատակամիտված է Հայոց ողբերգությունը Համախարհային շափանիչներով քննորոշելու և մասնավոր մանտեի հետ զուգահեռելու: Բայց սրանք գեուես չեն դառնում ցեղապանության ողբերգության ամբողջական գեղարվեստական պատկերը, որ պիտի ստեղծեն Չարենցն իր հետագա բանաստեղծություններում ու պոեմներում և Հովհ. Երրորդը իր բանաստեղծություններում և չուրջ չորս ասանածյալների տըրանսքով ստեղծած «Հայոց դանթեականը» պոեմում:

Փաստորեն եղեանի և հեռագիտության շրջանում Հայ գրականության մեջ ձևավորվել է «դանթեականների» երկու հիմնական ըմբռնում՝ չարենցյան և շիրազյան, որոնք, էական շատ ընդհանրություններով հանդերձ, ունեն այդ երկու հեղինակների խառնվածքով, գեղարվեստական մտածողության յուրահատ-

¹⁴⁴ Եր. Օտյան, Անիծյալ տարիներ, «Լափր», Երևան, 2004, էջ 193-194:

կուժյուններով և դադափորական ու գեղադիտական նպատակաբույծներով պայմանավորված տարբերություններ:

Չարենցը վաղ շրջանում իր տեսածը մարմնավորելու համար մեկը ու արտահայտչամիջոցներ փնտրելիս Միամանթոյի միջոցով հայտնաբերել է Դանտեին և նրա «Աստվածային կատակերգություն» կառույցը: «Դժոխք» մասի բովանդակությունն ու պատկերավորման մեկեր պատանի բանաստեղծին հարմար են թվացել, ընդգծում ենք, պատերազմի դաշտից առաջացած իր տպավորություններն ուրվագծելու համար: Իսկ Չարենցի թեկուզ և ստեմանափակ շրջագծով տեսածը շատ է հիշեցնում գանձեմանական «Դժոխք» պարունակները: Դանթեն իր պոեմը կառուցել էր նուստոզ աներով կամ տերքիներով և ապագովել 3 և 9 խորհրդանշական թվերի անխաթարությունը. տունը 3 տող, գլուխը 99 նուստոզ, 9 պարունակ, 9 երկիրք և այլն: Չարենցը մասամբ է սցոտագործել թվային այս խորհրդանշակաբազը երկու նուստոզ տուն միավորելով մեկ վեցաստոզ տան մեկ և ստեղծելով 9 գլուխ (հետագա հրատարակություններում նա զուտ գեղադիտական նկատառումներով կրճատել է ամբողջ 7-րդ գլուխը), Դանտեի «Դժոխք» պարունակներին նմաներել է խաղողի տունկերի տակ դիակներ թաքցնող այգին, ջրհորը, Մեամս բաղաբը իր «ժող սարսափահար աչքերի նման» բաց պատուհաններով, անգամ ստան շեմքին զարկված կատվով» և այլն:

Չարենցի համար թեև հասկանալի էին պատերազմական ազդեթի իր բնորոշումով «չար հողմերի» ողբերգական անձնախաղակ ու անհավատալի հեռուանրերը, սակայն, այնուամենայնիվ, նա զենու մնացել է հանտորական հարցի շրջանակներում և ամբողջ պոեմում ոչ մի անգամ չի գործածել եղևուն կամ ցեղասպանություն բառերը և զբանցով չի որակել կատարվածն ու իր աչքով տեսածը: Այդպիսի համոզման նա հանգել է հետագայում «Ողջակերպող կրակ» շարքի մի քանի բանաստեղծություններում («Հուրը լափում է հիմա սուրբ մարմինը բո», «Ինչպես երկիրս անսփոփ», «Հրափթիթ վարդերի սուկնազ, մաքուր», «Բրունդե քույր իմ» և այլն), ողջ Արև-

մտյան Հայաստանը, Արևելյան Հայաստանի մի գգալի մասը և իր ծննդավայր կարծր կորցնելուց հետո: Ահռելի ցավի այդ կակիծը զգալի են նաև նրա «Վահագնում», «Հարգազգայի համփորդներում», «Ամենապոեմում» ու «Չարենց - նամակ» - ում, «Երկիր նախր»: պոեմանման վեպում, «Խմբապես նավարը» պոեմում և այլուր:

Համաշխարհային հեղափոխության կոչերից, հեղափոխական բանակներով իր ազիբ ու արնաներկ երկրին փրկելու ջրերի և խարուսիկ հույաներից, ազգերի եղբայրության ու իրապաշտարության քարոզների թմբկերից արթնացող Չարենցն աստիճանաբար հասկացավ կատարվածի ամբողջ ողբերգականությունը:

Ողջույն մեկ, ողջույն, Լենին, Մարքս,
ու զո՛րծ, ու փորձություն, ու երկիր նոր:—
էլ չես վերադառնա երբեք զու կարս՝
Տերյանի, Մահարու կամ քո երգի հունով:
Ողջույն մեկ, ողջույն, Լենին, Մարքս,
ու Ենթասիբ, ու Դա՛ նա, ու վհուկություն: ...

«Ars poetica» շարքի այս առաջին միավորում, որը զբովել է 1926 թ., և մյուս միավորներում՝ զբոված 1928 թ., Ե. Չարենցը թեև բարձրաբերել ու դիտարկել է նոր արվեստի ու գրականության հիմնախնդիրները, դասական արվեստի հետ ունեցած և ունենալիք հարաբերությունները շարքի (նորի ստեղծման ճանապարհին «հինը համար հանձնարելի անցքեր է ճարում»), սակայն, մեր խորին համոզմամբ, պակաս կարևոր էլ առանձնացող մի էական ու բնորոշ արտահայտություն:

էլ չես վերադառնա երբեք զու կարս՝
Տերյանի, Մահարու կամ քո երգի հունով:

Հենց այս երկտողն էլ հասկանալի է դարձնում 1-ին և 5-րդ տողերում կրկնված դիմումամանի հեղձական ենթիմաստը, քանի որ կարսը սուսկ մենդավայր էլք Չարենցի համար, այլ ամբողջ կորուսյալ հայրենիքի խորհրդանշան՝ ամբողջ աշխարհը

խորհրդայնացնելու և «միջազգային ցեկայութի» (Ն. Չարյան) զեկազգայնացնելու հրատարակելու ժամանակներում: Հայության և նրա հայրենիքի մասին որևէ խոսք արտահայտելու հնարավորություն ըստ պատմական պայմաններում բարձրագույն այդ եղապատկաններն, սակայն, Չարենցի համոզմամբ հնարավոր չէ հասնել միայն ազգային միջոցներով ու մեթոդներով, Մահաբու կամ Հենց իր Չարենցի «եթրի հուճուկ»:

«Դեպի սրբազան նպատակը» ասանող այդ ճանապարհը պետք է բնութագրվի, խորանար, հարստանար ու լուսավորվի որ միայն Հոմերոսի, Ֆիրգուսու, Եկրատիլի, Դանտեի, Հայնեի, Էլզգար Պոյի, Բողբերի ու Վեդլենի, այսինքն՝ մարդկային հույզերի ճանաչման համաշխարհային գեղարվեստական մտածողության նվաճումներով, այլև պետք է յուրացվեն նաև մարդկային գիտական մասի Հին ու նոր մեթոդները: Իսկ սա նշանակում էր ոչ միայն գեղարվեստական մտածողության, այլև առհասարակ հայ հասարակական մասի համակողմանի զարգացում ու հզորացում, ինչպես մասի հեղանակները իրենց բնագավառներում՝ Չարենցի համոզմամբ՝ Լենինը՝ ապստամբություն, Ալեքսանդր Քյուրի, տարածություն, չափի ու հարաբերականության տեսություն, կամ «արքան ձեռքի մկանը ծանոթ էր Չարքին»: Ահա ինչու հայրենի գեղարվեստական խոսքի կշիռը բարձրացնելու և նրան համասարկային արժեք հաղորդելու համար Չարենցը յուրացնում էր օտար մեծերի տեսլամագործական փորձը և հաստի եր հայրենի մեծերի Հեա միասին վկայակոչում նրանց ատուելու:

Երբեմնի դադարակարգական համոզմունքներից շրջադարձը նույնքան ցավալին ու ողբերգական պիտի լինի, որքան նրանցից խոր հրասխափությունը, որովհետև թե՛ ժողովրդի ողբերգությունը միլիոնավոր ազգակիցների կորուստն էր իրական, թե՛ սիրելի ծննդավայրի ու պատմական հայրենիքի կորուստը: Այս զգացողությունն էր նրան թելադրում գրել «Ապստամբություն» եռամաս պոեմը, որի առաջին մասն էր «Նմարապետ Ըսփարը»: Նա համոզված մասերը չգրեց, որովհետև չէր հանդուրժում կեղծիքը, անգամ Հեղափոխական ողբերգու-

թյամբ գրված երկերում ու նրանց զուգահեռ՝ «չէր մտացել» հայրենացալին ու ազգային ողբերգությունը, բնորոշական կերպարավորությունը Հովհաննիսյանը հովատացել ու գիտփորազրկել էր հասուն հայրենիքի փրկությունը, հովատացել էր՝ անկեղծորեն, հիասթափվել էր՝ անկեղծորեն, և բուն իրողությունը խորությունը բերնակույց Հեսո ոչ թե նոր կեղծիքներ պիտի հորիներ, ինչպես իր ժամանակի ուրիշ գրողներ, այլ Հենց պատմական ճշմարտությունը գեղարվեստի լեզվով բացահայտելու համար պիտի գրեր «Գիրք ճանապարհին» և նրա մեջ գետեղեր 1933 թ. «Մահվան տեսիլ»:

Այս երկում արդեն Չարենցը եղեռնի մասին խոսում է բարձրաձայն, անկարելի ժամանակներում ու պայմաններում հանդգնորեն ասում հայոց մեծ ողբերգություն մասին գրեթե ողջ ճշմարտությունը, որ արգելված էր պետականորեն: Այստեղ արդեն «Դանթեական առասպելի» մահվան տարափի հատուկ կենտ ռեզիմենտ պատկերները, «Ողջակիզվող կրակ» շարքի, «Ամենապոեմի»՝ Հեղափոխական ողբերգության բնորոշված պեղծարկային պատկերները չեն, այլ մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջումը ներկայացնող ցայտուն պատկեր՝ կերպարված այդ ողբերգությունում արդեն իր ողջ խորությունը բերնակում հանճարեղ բանաստեղծի գրչով: Այստեղ արդեն տեսնում ենք դանթեականի ուրիշ ըմբռնում, որը ոչ թե նախորդի հակադրությունն է, այլ նրա խորացված, բնորոշված պատկերացումը՝ «ժամանակի նավով» գեղել տնցյալ նամբորդելու, «աչքերը անցյալին հասած», բայց և «սպառյալի նմուշը նստած» բանաստեղծի ներկայի համար անհրաժեշտ պեղումներ կատարելու նպատակադրումով: Այստեղ արդեն առարկայանում է Դանտեի Վերգիլիոսի ու Ֆիրգուսու Հեսո միասին: Հասնում ազգային նրանց գեղելի անցյալ երևալայական ճամփորդության, հայ ազատագրական շարժման գաղափարական պաշտպանների ու պայծառ քերթողների, հայ արյունով դաշուձար ոտով և հայ գանգերից երկնահաս թուրքեր կառուցած սուլթան Համիդի ու նրան համարած Հրեյների հպանցիկ կերպավորումների, հայոց եղեռնի, գեպի մահ ընթացող բռնա-

գաթողների քարամանների դանթեական պատկերումներով Չարենցը նոր սկիզբ էր դնում, ստեղծում այնպիսի նախադրյալներ, որոնք նրա անմիջական Հաջորդ Հովհ. Շիրազցի պիտի տային ստեղծագործական նոր լիցքեր, Հայոց եղեռնը պատկերող լայնակազմ չափածո երկ ստեղծելու նոր հնարավորություններ:

Արդեն «բերթություն ոլորապատու ճանապարհներով» Դանտեի և «անցյալի վանձ քերթազանչյալերի, Մարի ու Հանճարի գազաթաների, Գերթության պեաների» իբրև թե «մանկական Հերթաթի պես» Հերոսների մաչը երգած «անհույզ, մարմարյա Հաներոսի», լատինական փառքի Հռչակը ալիսող, «Հելլեն Հանճարների Հնարով ընթացած գյուցազնական ու բարբարոս Վերդիլի», «արեզակնական Հանճար, շալլարեն փարթամ» Ծիրզուսու ուղեկցությամբ «մտածուժի նալսով» ճամփորդության գյուտը Չարենցին էր: Նրանց ստեղծագործությունը Չարենցն արժևորել է որպես «Հանճարափայլ պարզ և մեջ տրված Հին դարերի արձությունից աղնիվ»: Սա մի լուրջ ալմանզ էր, որ ընդամենը տարիներ հետո պիտի կիրառեր Հովհ. Շիրազը «Հայոց դանթեականը» պոեմում:

Երկու հայ բանաստեղծներն էլ թե՛ Չարենցը, թե՛ Շիրազը, գրմել են իտալացի Դանտեի՝ որպես Հորապառի իրենց ծանրագույն վշտի մեջ «ճնանակ ու անօգնական» զգալով: Սակայն Չարենցը, որ Դանտեի հետ «Հավասարի իրավունքով» ներկայանում էր որպես մարդկության «երկու տարրեր հասակ» և այդպիսով կամրժում էր Հին գաբերը նորագույն մամանակներին, Հենց սկզբից իր նպատակը չի բացահայտել. Դանտեի հասցնագրված դիմումն է մեջ իրեն համակած ցավն ու Հանճարգային մտահոգությունն արտահայտել է ընդամենը Հանճարել ու բնորոշ մի արտահայտություն:

Լեզվիս վրա կսկիծ, կ' ջերմություն, կ' վաչր՝

Աչքերս հատի եմ սեցյալին՝ սպառաչի նօույզը նստած...

Բայց մենք երբևէ Հարցրե՞լ ենք ի՞նչ է նշանակում Լեզվիս վրա կսկիծ, կ' ջերմություն, կ' վաչր արտահայտությունը.

այդ կսկիծը, ջերմությունը, վաչրը ինչի՞ հետևանք էին «ըզձայ ապագայի» երգիչ Չարենցի համար:

Հիշյալ երևույթների մասին նա նույն երկի մեջ արտահայտվել է փոքր ավելի ուշ՝ որոշակի նախադրյալներ ու հիմքեր ստեղծելուց հետո, և **եղեռն** հասկացությունը կամուրջաա Չարենցն արգեն չի թարցնում, ընդհակառակը, ընդգծում է այդ սուկալի ողբերգության ահավորությունը՝ սերունդներին ու մարդկության մեծերի միջոցով՝ նաև աշխարհին ճանաչելի ու հասկանալի դարձնելու համար նրա բուն էությունը.

Մեր դեմից անցնում էին արդ մանուկներ մեռյալ և ձերբը, Հաշմոնյա մեռունդներ անրող՝ Եղեռնի հեծանին ընծա...
Եվ անցնում էին գորքերից ուսուկոնք արված պարսեղներ, Հրդեհից մոխրացած Հյուզեր, քաղաքներ մեռյալ և շներ, ...Մրածված սերունդներ էին արդ անցնում, քաղաքներ քանդած,

Լեզղէ՞ պես պրծած գնում էր տեղաւան երկիր մի անրող...
Անցնում էր արմատից պոփած, անխնա կորած մի անտառ...

Սարսափած նախիրի նման՝ սպանդից փութած մի անրող...¹⁴⁰

«Եղեռնի Հեծանին ընծա» մեռյալ մանուկներն ու ձերբեր, սրածված Հաշմոնյան սերունդների, մոխրացած հյուզերի ու քանդած քաղաքների, արմատից անխնա կորած անտառի այս ողբերգական պատկերների, իհարկե, չկան «Դանթեական առասպելում», ուր Դանտեի ինքն էլ գեռնա չկա: Չարենցի ներկայացրած «մենքը» ինքն ու իր զինվոր ընկերներն են միայն: Եվ այդ հայտնիում Չարենցի պատկերած ողբերգությունն էլ կարծես Հայտնիան ողբերգությունը չէ, այլ մարդկային ողբերգություն է առհասարակ: Այս պարտառով չէ՞ր արդյոք, որ խոչընդոյալին մամանակների լավագույն շարենցապետներն անգամ (Հ. Սուրբաթյան, Ս. Աղաբաբյան և ուրիշներ)

Ինչու՞ է երազն այս աշխարհավերջ

¹⁴⁰ Ընդոմ, մտքն են. — Ս. Ա.:

Կախիկ մեր գլխին այսպես կուրորեն,
Ինչո՞ւ են սփռում այսքան մահ, ավեր,-
Հողմերը այս չար ե՞րբ պիտի լռեն,
եվ ո՞վ է լարում այսպիսի դավեր
ու զարձնում կյանքը նոզո՞վյալ զհենն

սողերը ներկայացնում էին որպես բողոք «Իմպերիալիստական սերտությունների արյունոտ քաղաքականության ու ընդհանրապես պատերազմների դեմ» և զեռ բանաստեղծին էլ էանում էին «արդարացե՛նք!» «ակամա կամավոր» դառնալու և ազգային – ազատագրական շարժմանը «էհաս ասպարի պես» իրեն թե «անգիտակցաբար» մասնակցելու համար:

«Մահվան տեսիլ» պոեմում եղեանք պատկերը ավելի բան որոշակի է և չի կարող այլ մեկնարանուծությունների արժանանալ: Այստեղ, սակայն, այլարանական մշուշի մեջ են ներկայացված բոլոր հերոսները, որոնք ծածկանուններով են, և նրանց հնարավոր է ճանաչել միայն նրանց գործունեություն հնդինակային դիպուկ բնորոշումներով: Այլգլխին Դանտեն զրեթն չի խոսում փոխարենը արտահայտվում են այլարանական մշուշով պարուրված հայագրի մյուս հերոսները և ասում դաժանագույն ճշմարտություններ: «Դժոխքի» հնդինակ Դանտեմ «Մահվան աշխարհի Վարպետը», սակայն, Չարենցի պոեմում հայոց ողբերգություն նկատմամբ, թվում է, անտարբեր դիտորդ է և անմեջական փերաթերմունք չի արտահայտում, սակայն այդ թվացյալ անտարբերությունը հերքվում է, երբ Վարպետը ամբողջ երթի ընթացքում միայն արեմտաօհայ նահատակ բանաստեղծների առիթով է արտահայտվում «առաջին ու վերջին անգամ».

« – Ի՞վ տխուր ու խեղճ դուստաններ, նսիպներ կյանքի

բարբառու,-

Բարբառեց Վարպետը Հանկար՝ դառնալով նոցա սովերին.

– Դուք կու՞վիս եկե լինելու Լույսի ու ներուժյան փառու.

Բայց սրտերը մեր բոցավառ – այն Ստի՛ն ողջակից բերիք».

...եվ սպա, գառնալով կրկին բարբառու հորձանքով տարվող

Այնքին այն՝ առջ իր սրտի բովանդակ տերությունը ու թափով. « – Դուք կարո՞ղ եկե Քերթնության ու Մոցի լուսն պարսեղում ճաշակել Ողու խեղու՞թյուն սեվելով խո՛հով ու բանով,-
եվ երթում այս մութ ու դաժան կա՛ արդյոք ավելի՛՛ մեծ զոհ,
Քան Հանճարը մեր բոցավառ՝ մատուցած այս պիղծ սեղանին»...
եվ լոցե Վարպետը մուսյ, առաջին ու վերջին սևգալ
Մեր ամբողջ երթի ընթացքում շրթունքները իր բանավով,-
Մինչ մուսյ թափոթին մուսվան, ուսերով բորիկ, արմարամ
Հեռացան գուսաններն այն զտե՛մ՝ խելապար խեղազով ու լալով...

Բայց 1930-ական թթ. մթնոլորտում Ե. Չարենցը հայոց իրական գծիցը որպես «մտածուծի նավով» երևակայական ճամփորդություն ներկայացնելուց հետո պարտավոր էր նաև հնարավոր էլ քցույց տալ, առանց որի անկարելի պիտի լիներ նախ խոսքը տպագրելը, իսկ տպագրելուց հետո էլ թշնամական հարձակումներից պաշտպանվելը: Հեղինակային ակնարկներից երևում է, որ պոեմում պատկերված այդ ելքը Լենինն էր (ուրիշ էլ ո՞վ)՝ այն ժամանակների ըմբռնումով մարդկությանը զնայի լուսավոր ապագան առաջնորդող և բոլոր իրական ու երևակայական աղեաններից փրկողը:

«Մահվան տեսիլ» պոեմը թվագրված է «1933, 5-րդ 4», որ նշանակում է նաև, թե այդ օրերին Չարենցը զեռես «հավատում» էր Լենինին, այդ պատճառով էլ «ղեկին Արքայի» հաջորդները՝ Եղեանը կազմակերպած և իրազդորմած արյունաքրու թալիսիթը, էնվիբը, Ջեմալը, Ջևղեթը, Նազմը, Բնհաէղզիկն Եսքիրը, Բենալը և մյուսները Չարենցի պոեմում անդամ հրաշտակված ու կերպագրված չեն, և Եղեանի ու «գանձեակականի» այս ընկալումն էլ զեռես պատմական ու զեղարգրեսական լիարժեք ճշմարտությունը չէ:

Սակայն Չարենցն իր երկերով ու «գանձեակականի» իր ըմբռնումով արդեն ստեղծել էր զբական մի ավանդույթ, մի նոր սկիզբ, որն իր զբսերումն ու զարգացումը պիտի ունենար զբական հաջորդ սերունդներին և առաջին հերթին հո՞վ՜ էր բազի ստեղծագործության մեջ:

Դանձիակների մյուս և առայժմ վերջին ըմբռնումը կապված է Հովհ. Շիրազի անվան Հետ: Բայց այդ երկու ըմբռնումները թեև չեն Հակադրվում, սակայն որոշակի ընդհանրություններով հանդերձ ունեն երկու Հեղինակների նպատակադրումներով և գեղարվեստական մտածողությունն յուրահասկություններով պայմանավորված էական տարբերություններ: Չարենցն ու Շիրազը, թեև որոշ իմաստով ժամանակակիցներ (մեկի կյանքի որբերգական ավարտը գրեթե համընկնում էր մյուսի գրական ուղու սկզբին), սակայն նույնպես «մարդկության տարբեր Հասակներ»: Են: Արտաբուսա կարող է թվալ, թե Չարենցի դանձիակներից Հետո Շիրազին աննչու շատ բան չէր մնում, բայց զա խարուսին սովորություն է, որ կարող է թյուրբնացությունների տեղիք տալ: Ընդհակառակը, որքան էլ Շիրազը մեծ սանկիք ունենար, Չարենցից Հետո չափազանց զգվար էր լինելու Դանտեի կերպարին անգրագարժը այն էլ միևնույն եղևունի թեմայի շրջանակներում:

Կատարված ողբերգությունից դառնացած, վերավորված Չարենցի բուն նպատակը զուցե և եղևունի պատկերումն էր, բայց նա այդ խնդրին անգրագարժն էլ է ճշմարտ: 19-րդ դ. վերջերի և 20-րդ դարասկզբի Հայ ազատագրական մտքի մի խումբ ներկայացուցիչներին՝ Ղ. Ալիշանի, Ռ. Գառականյանի, Լաֆֆու, կրթության Հարկի, Բրիտատիոն Միքայելյանի և ուրիշների կերպարները (իսկ ծավալային իմաստով զրանք կազմում են պոեմի մեծագույն մասը) կերտելիս նա չէր էլ կարող անգրագարժանալ եղևունին. զա կարող էր և արել է միայն եղևունի նահատակ գրողների Միամանթոյի ու Վարուժանի ստիժով:

Բոլոր զնպգերում, թեմայի մարմնավորման մեջ առաջնության գափնին Ե. Չարենցին է պատկանում, և Հ. Շիրազի Համար մեծազույն վտանգը Հնարավոր կրկնությունը կամ նմանությունն էր, քանի որ արգեն կար չարենցյան նախորդների:

Սակայն Չարենցը 1937-ից մինչև 1954 թ.՝ այսինքն՝ Հ. Շիրազի «Հայոց դանձիակները» պոեմը գրելու շրջանում, պետականորեն արգելված Հեղինակ էր, և բացի այդ, Չարենցի՝ մասնավաճը «Մահվան տեսիլ» պոեմում գրևերած գեղարվեստական բարդ մտածողությունն ու այլաբանական պատկերների Համակարգը մասշտիբ չէին ընթերցող լայն շրջաններին, նույնիսկ գրականագիտական բազմաթիվ վեճերի առիթ են դարձել: Չար բացախսություն, և չարենցյան երկերը չէին դասնում հրատարակային քննությունն առարկա: Նրա այս ստեղծագործություններով «Դանձիական առասպելով», անգամ «Մահվան տեսիլ» պոեմով եղևունի իրողությունը դեռևս Հնարավոր չէր ճանաչելի դարձնել Հայության նոր սերունդներին և ամբողջ մարդկությունը: Բարձր է Չարենցի անկրկնելի արվեստը, մեծ ու հզոր՝ նրա գեղարվեստական երևակայությունը, և Հենց զրանով էլ մեծաբծեց նրա ստեղծագործությունը: Սակայն, ցավոք, շատ բշերին են Հատու Չարենցի բազմաշերտ մտածողության բնկալումն ու այլաբանական պատկերների բուն էությունը:

Ուրեմն, իսկապես, եղևունի էությունը Համակողմանիորեն և բացասացությունը պատկերող մեծակամով երկի անհրամշտությունը Հատուանցել էր, բայց նոր ժամանակ ու Հնարավորություններ, նոր Հանգամանքներ ու նոր խոսք տեսիլու ունակ Հեղինակ էր պետք՝ նախ՝ սիամանթոյական, թուժանյանական, չարենցյան ավանդները յուրացնելու և ապա՝ նույն թեմայով նոր որակի գեղարվեստական խոսք տակ կարողանալու Համար:

Դրանք չուտով ներկայացան:

1918 թ. նոյեմբերի զինադադարից ընդամենը երկու տասնամյակ Հետո մարդկությունը նոր աղետների մասնվեց, նոր ողբերգությունների ստղև կանգնեց սկսված երկրորդ Համաշխարհային պատերազմով: Հիտլերյան Գերմանիան կրկնեց իր զաշնակից Թուրքիի կատարած սերագործությունը՝ բնզարձակելով զանգվածային մարդասպանությունն ու ցեղասպանության ծավալներն ու աշխարհագրությունը: 1941 թ. աշնանն

արդեն զերամանական զորքերը Հասեղ էին Ռւսսիայիս, Ռուսաստան և Հյուսիսային Կովկաս: Հիտլերի հրամանները Հար և նման էին Համիդի, Թալեմի, էնզլերի, Ջեմալի ու Քեմալի հրամաններին և զործադրվում էին նույն հետևողականությամբ: Կիևին մտա գտնվող Բարի Յար կոչված քարածայրից, ճիշտ ու ճիշտ թուրքերի նման, Ֆաշիստները անզուսուղ էին գլորել տասնյակ Հազարավոր խորհրդային մարդկանց՝ առանց ազգությամբ, սեռի ու տարիքի խտրականությունների: Իսկ նոր Նախիջևանի Մեծ Սալա հայաբնակ գյուղում ճգի մոր որովայնը պատուել էին և երեխային սրածնելով նետել վառվող թոփերը: Ճաշխոտների այս և մյուս բարբարոտությունները Հովհ. Շիրազին հիշեցրին թուրքերի վայրագություններն ու մտրիկ անցյալի հայոց կոտորածները, և նա այդ ժամանակներից սկսած, գրեթե մինչև իր կյանքի վերջը, «զանթևականի» նոր բերմունցով սկսեց գրել իր պոեմը՝ ձգտելով իր նպատակը բերել Հայոց եղեռնի համաշխարհային ճանաչման զործնթացին, ավելի ճիշտ՝ ինքը խորհրդային իրականության մեջ սկսեց այդ զործընթացը:

Վերը տեսանք, որ Չարենցի կերպավորած Դանթեն ողբ ուղևորությանը ընթացքում միայն մեկ է անգամ և՛ շուրթերը շարժում և խոսում իր արտի «բովանդակ տրություններն ու թափով»: Հովհ. Շիրազն իր պոեմում «Դո՛խքի» վարպետին Հասկացրել է բուլբուլին այլ զերականություններով:

Չարենցի օրինակով գրվելով «Դո՛խքի» վարպետին՝ Հենց սկզբից է՛. Շիրազը նրա առևճ բացում է հայ կոտորածների դժոխք հրավիրելու բուն նպատակը: Առաջին իսկ գլխի արժակ առանջաբանում նա գրել է. «Թե չզորանային մտացած Հայ մայրերի ու որբ մանկանց արցունքները՝ այժմ արցունքատույզ կանիբերի Հայոց վշտի դեմ մշտապես այս ճողալունդը: Եվ ի՛նչ մեծ ազդ կարող է իր մեծ վշտերով շարվել այս փոքրիկ մեծ վշտերի Հեռ. ի՛նչ դժոխք կարող է շարվել Հայ կոտորածների արնածովի Հեռ. ո՛ր էր ևս, ո՛վ մուսլ Դանտե, զու, որ Վերգիլիոսի Հեռ այցիլեցիդ դժոխքի կարել ու կրակն մշուշները, դու, որ տեսար աստվածային պատժով պատժվածների Հավիտենական

տանջանքները և սուսկայիր, ի՛նչ կասես, թե ի՛մը տեսնես, ի՛մ ազգի՛նը: Հայտնվիր, Հայր իմ, անիրավանից իրականը տանն քեզ, ո՛վ այժմ զրախտի մենակյացդ, բե՛ր գեթ աչքերդ, որ ի՛մ հայոց վշտի կշեռքը զարժենս»:

Իսկ չափածո մասերում էլ՝ ավելի է հետակցեցում նրան դժնելու պահանջն ու անհրաժեշտությունը.

« - Ո՛վ աստվածային դժոխքի Դանթեն, թե թախառում ես զու գեղ և զժոխքում, թե հիանում ես զեռ մահով կամ թե Բավարանն ի վեր քո մեղքն ես քափում, Կամ թե լուսամբն քո Ռևաորիդեն Դեպի դրփաս է քեզ աստաջնորդում,- Ուր էլ որ ի՛րեն Նորս ողու պես, Ուր էլ որ այժմ զու ճախրես անհոգ իշխի՛ր մի վայրկյան, պաղատում եմ քեզ, ի՛շխի՛ր՝ քեզ տաննե՛մ այնպիսի դժոխք, Որ զու մոռանա դժոխքը երգիք, Որ Աստուծո՛ ճակտին անեմք խաբանես Եվ մահից խեղդես բազանս վերքից»:

«Դանթենականի» չարենցյան ու շիրազյան բերմունցների առաջին էական տարբերությունն այն է, որ Հովհ Շիրազը Հենց սկզբից Դանթենի հրավիրում է Հայոց եղեռնադժոխք նրան ճանիբականից գեպի իրականը՝ տանելով և ցույց տալով «կոտորածների եղեռնադատարեն Հազարամուսլ», ուր «մեղքն՝ անպատիժ, ու վիշտն է գեղ ծով»:

Հ. Շիրազի համար էլ Դանթեն Հայր է, Ռուսուցիք ու վարպետ, բայց մեծ իտալացու կերպարում խոսացված են իտալական ժողովուրդն ու ողջ Եվրոպան, որով էլ ստեղծվել է մեր վշտի դեմ մշտապես Դանթեն - Եվրոպա փոխարերական համեմատությունը:

Դանթեն իր մտքի ծնունդ «Դո՛խքում», Վերգիլիոսի Հեռ ճամփորդելով, պատկերել էր աստվածային պատժով պատժվածների Հավիտենական տանջանքները: Հիմա անհրաժեշտ էր

նույն Դանթեին ու նրա Հետ միասին Հայ և Համաշխարհային մեծութունների ողբերգին բերել Հայոց մեծ եղեռնի իրական գոխը, որ տեսնեն ու գատապարտեն մարդկութեան զիմ գործած առաջին ցեղասպանական սնիրը և ԱՀեղ գատաստանն աշխարհ բերեն:

Զարեհի արհեստի Լովհ. Շիրազն էլ դիմում է Վերածննդի գարաշխանի նախադրած բանաստեղծական ձևերին: Պոեմի առաջին տարբերակը հյուսված էր Պետրարկայի ու Շեքսպիրի կիրառած երեք բառապատկեր և մեկ երկտող կառույց ունեցող սոնետներով, բնո որում բոլոր տները միավորված մեկ տասն-չորստողանի կառույցի մեջ և պահպանած դասական Հանգափորումը (երեք բառատող տները զուգահեռ, իսկ երկտող վերջին տուներ կից Հանգափորումով): Հետագա վերաձևակումների ընթացքում, սակայն, այդ կարգը խախտվել է, որովհետև դասական սոնետի ձևը այնուամենայնիվ կաշկանդում էր նրա մտքի թռիչքներն ու հորդարելու հույզումները: Այնուամենայնիվ, հրատարակված տարբերակում էլ պահպանվել են անխափար մնացած ամբողջական սոնետներ:

Հեանողական պարզապաշտ Լովհ. Շիրազն իր պոեմի բոլոր զույգերի սկսել է արձակ ստաշարաններով, որոնք, շիրազյան բանաստեղծական արձակի բացառիկ հետաքրքիր նմուշներ լինելով, իրականացնում են բազմակի զեր-զրանք երկիր մայրաքաղաքի բոլոր ժողովուրդներին, աշխարհի մեծ մարդասերներին ուղղված դիմումներ լինելով, ուղղորդում են պոեմի երևակայական գործողությունների ընթացքը և Հայոց ծանրագույն ողբերգությունը Հեղինակի իսկ մանրային բնորոշմամբ **ողբամուռն գատաստանամայանում** զեանաստում որպես Համաշխարհային երևույթ:

Այս երկում կերպագործված ոգիների խմբում են Հոմերոսն ու Մալտոքը, Շեքսպիրն ու Նոթենայցին, Դանտեն ու Նարեկացին, Գյոթեն ու Հայնեն, Այվազովսկի Մեծ Լովհանեսն ու Անդրանիկը, Բայրոնն ու Փոքր Լովհանեսն Հեղինակը:

Վերջինիս պաղատանքով Հայանվում են բոլոր ողբիները և ճամփորդում եղեռնի դիչերմա մեջ: Նպաստակային այս օու-

ղեորությունը՝ մի գերագույն նպասակով է իրագործված, աշխարհի հին ու նոր մեծերի առջև բացվում է Հայոց վշտի վարագույլը, պատկերվում է Տեղասպանության եղեռնաղբ-ժոխքը:

Պատկերների հիմքում Համիդյան, երեսմուրթական ու բն-մալաներ շրջանների Հայ իրականությունն է, որոնց սկանա-տես ուրվակահները սկզբում թերահավատ են, բայց տեսնելով իրողությունը՝ գատապարտում են սծրագործներին:

Դանթեի կապակցությունը պետք է նկատենք, որ Նարեկա-ցու հետ Համաբայլ շրջող «Դոխբրի» Վարպետը սկզբում կարծես անտարբեր էր իր երկրի ու ողջ եվրոպայի նման, բայց Հայոց «կոտորածների լարիբինթոսում» նա աստիճանաբար ճանաչում է իրողությունը, ըմբռնում բուն ճշմարտությունը եղեռնի մասին: Իր «Դոխբրում» մեղափորներն էին տանջվում, այստեղ՝ անմեղները, և այն էլ այնպիսի դարհուրատեսիլ ձևերով, որ իրականացություններից վեր էր: Լուսն ու անխոս ողբն Հայոց զոխքի պարունակներով անցնելիս ու սծրագործների աներևակայելի պատժածները տեսնելիս աստիճանաբար շուրթ-թերև է շարժում, ցավից մեջքն է ծովում, աչքերը շաղվում են, խելանդվում է և զարհուրած փափշում դեպի բավարան, որովհետև տեսնելն անգամ մեղք էր, ուր մնաց գործիչը: Փոքր Լովհանեսն-Հեղինակի

— Օ՛ր, կանգների Վարդե՛տ, զեպի ո՛ր այգյան

Հարցին հեռացող Դանտեն իր միակ ու վերջին խոսքով գատա-պարտում է իր ազգի ու ողջ աշխարհի լուսվյալներ.

«— Դեպի բավարան...

Քանզի մարդ էի, և ինչ որ տեսա՝
Իմ գոխքից էլ ժամտ է ու դիմեմ,
Տեսնելն էլ մեղք էր, դորսն մի՛ Հուսա,
Մեղքից են շտղվում աչքերս, գիտեմ:
Օ՛ր, տեսնելն անգամ մեղք է աչքերիս,
Ես նդովում եմ նրանց, որ այդպես
Գործով են մքցել զրս՝ դոխբրի՛

Ինչով ազդի դժոխքն աղևտը,
 Եշտակում եմ քո լուսթյունը,
 Իմ սուրբ Խաղիս, բանզի լուսիցը,
 Երբ կուտրվում էր սուրբ Հայությունը,
 Անիծում եմ քեզ, Գերման իմա, լսիք,
 Որ թուրը գարձար վայրենի ցեղի,
 Որով մորթվեց ստովամային ազնւ Հայոց այս Հողի:
 Եղովում եմ քեզ, ո՛վ գու Ծրանսխա, լուսիցը դու էլ,
 Դու էլ Անզլիտ, ո՛վ սրմովաւուր,
 Եշտակում եմ գժոխարթուհը մեր լուսթյունը,
 Ձեր ժանա լուսթյամբ ստանանյաջավ սաստմությունը:
 Ծ՝ թե ունենար թնկուզ և մի չիթ
 Ազգա խլամի ուղեզի տիզմից
 Այս ողջ աշխարհը՝ որպես մի խրճիթ,
 Ես Հանդիսս խղճով կայրեի Հինքից...»:

Եվրոպա – Դանթեն, ինչպես նկատելի է, նոր-նոր է Հար-
 յութեան ներհնից արթնանում՝ իմանալով բուն ճշմարտութ-
 յունը եզերենի մասին: Ակավել է ու նպատակասլաց շարունակ-
 վում է Տեղասպանությունը ճանաչելու և այն որպես մարդ-
 կության դեմ գործած ծանրագույն Հանցանք դատապարտելու
 Համաշխարհային գործընթացը: Բայց հիմա էլ Համաշխարհ-
 Հային կարծիքը բուն խնդրից շեղելու և մարդկությանն ապա-
 կողմնորոշելու Համար թուրքիան իր եղբայրակից Ազգրեջանի
 Հես միասին Հայության դեմ ծավալել է տեղեկատվական
 անամոթ պատերազմ՝ Համաշխարհային ՁԼՄ-ները և ինտեր-
 նետային կայքէջերը լցնելով բացարձակ ստերով ու կեղծիք-
 ներով, այնքան անամոթ, որ, մտանում են 1994-ին իրենց իր
 խնդրանքով և Ռուսաստանի ու մյուս պետությունների միջ-
 նորդությամբ կնքված զինադադարը (որն արդեն Հայերի կող-
 մից ամենամեծ դիժուսն էր Ազգրեջանին, ալլապես Հայկական
 ուժերն արդեն զրամբելու էին ալեյի մեծ տարածքներ, անգամ
 մայրաքաղաք Բաքուն), այդ պարտված պետության անազն
 դեմքը, հիշողությունը կորցրած և լպիբջ կնցվածքով սպառ-
 նում է նոր պատերազմով, Համացանցով ներկայացված ֆրիմ-

բում Հայտարարում է, թե իրենք են տարածաշրջանի Հնագույն
 մոզովորաբը, որ ստեղծել են մուսուլմանական մեծ քաղաքա-
 կրթություն, իսկ Հայերը վերջին դարերում են միայն թուր-
 քիայից ու Գարսկաստանից Հայտնվել այստեղ, բունազավթել
 «ազգրեջանական երևանը, Ջանգեզուրն ու Դարարաբը» և
 իբր նրանք են ցեղասպանություն իրականացրել տեղաբնիկ
 թուրք – ազգրեջանցիների նկատմամբ: Այնքան են լկտի, որ
 նույնիսկ Եվրոպայում, Գաղեստիներում, Թուրքիայում և ալլուր
 տեղի ունեցած բնական աղետի երկրաշարժի, և թուրք – թըր-
 զական ընդհարումների զոհերին անամոթաբար ներկայացնում
 են որպես Խոջալուում Հայերի կազմակերպած ցեղասպա-
 նություն զոհերի: Իսկ սա բացահայտվեց Համոթ ազգրեջանցի
 կեղծարարների, որոնք հիմա էլ ջանում են կտորել ինտերնե-
 տային Հայկական կայքերը, որպեսզի իրենց կեղծիքը չտա-
 րածվի:

Տեղեկատվական այս պատերազմում էլ Լ. Շիրազի պոեմը
 կարող է լինել ամենաարդիական զենքը թուրք – ազգրեջանա-
 կան Հակահայ քարոզչության դեմ: Ուրեմն՝ բանաստեղծի՝ աշ-
 խարհի սֆինքսային լուսթյունը գառապարտող հրեղին խոսքն
 այսօր էլ է արդիական և ունի մեծ կշիռ ու արժեք.

Ով լիբբ լուսթյուն... Աւ լուսն են, տնս,
 Հյուսիսն իր Հավերժ ստույցների պես,
 Արևելքն՝ ինչպես մուսն իր գլխանի,
 Արևմուտքն՝ ինչպես պտուղիկ անասճան...
 Այնինչ, ո՛վ աշխարհ, թե քո լրբերի
 Այս շորս բերանով գոռայիք մի Հեղ
 Գառայն կըտվիք թուրք սուլթանի,
 Ձեր Հորդի զժոխքն այսքան խեղճեղ,
 Մի բուս չէր մնա ծովից ազդը մեր...
 Ով ծանա մարդկություն, վիշտոլ օմարխա,
 Դահնճ լուսթյուն, բած գու անտարբեր,
 Ո՞նց էիր Հացի կուլ տայի Հանդիստ,
 Երբ մի ողջ ազգ էր գլխատվում անտեր,
 Ու մահելի պես նայում էիր վար
 Թե ոնց են ճանում մեզ կախաղանին:

Նայում էր աշխարհն, սահն Հիմուն՝

Թե՛ սոց էր անգույնյ մի ազգ չքանում:

Մեր մեծ ողբերգություն (որը միայն մերը չէ) հանդեպ աշխարհի լուսնյան գեմ է ուղղված չարենցյան ներշնչումներով գրված «Հայոց գանձակահանք»: «Դանձակահանք» գիտարկվող երկու բժրունումները՝ Չարենցի և մանավանդ Շիրազի միջոցով Դանձակի և աշխարհի մեծերի գառապարտոջ խոսքը կարող էր մեծագույն խթան դառնալ մայն լուսնյան ապուռած շարժելու, եղեռնը ճանաչելու և ցեղասպանին գառապարտելու համար: Չժողանանք, որ Չարենցի «Մահվան տեսիլ» պոեմը և Հ. Շիրազի «Հայոց գանձակահանք» ողբամուռն զատատանաձայանը գրքելու ժամանակներում գեռ սչ մի ազգ ու պետություն չէր ճանաչել Ցեղասպանությունը: Չարենցն սկսել է Շիրազը շարունակել:

Հիմա՛ է Ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչումը մեծ թափ առել, և այն ավելի շուտ կիրականանաք, եթե պոեմը վազուց, նախքան թուրք-աղերբական հիստերիան, ժամանակին թարգմանվեր ու որպես գեղարվեստավավերական ապացույց գրված լիներ մարդկություն սեղանին:

Գոնի ստեղծման պատմաքաղաքական նախադրյալները:

Զլինեք մեր ազգային մեծ ողբերգությունը՝ Հայոց եղեռնը, որ իրագործեցին թուրքերը իրենց այս տարածաշրջան ներխուժելուց հետո և մանավանդ 19-րդ դ. վերջերին ու 20-րդ դ. սառչելն առանձնակներին, չէր ստեղծվի նաև գեղարվեստական, հուշավավերագրական, պատմագիտական այն մեծ գրականությունը, որ, հայ մարդու ազգային արժանապատվության ընդգրգումներին հակառակ, մի ընդհանուր որակումով կարելի է կոչել Հայոց եղեռնապատումի գրականություն: Այդ ողբերգությունը ցայսօր համաշխարհային հանրությունը ներկայացվում է չափազանց մեղծ չափերով, և մարդկության ուշադրությունը բեռնացվում, կենտրոնացվում է հիմնականում միայն 1915 թ. Մեծ եղեռնին զու՛ղ դնացած մեկուկես միլիոն Հայերի վրա: Մինչդեռ իրականում թուրքերի Չարդարությունը՝ հա-

յությունն իսպառ բնաջնջելու նպատակով՝ տեղի է ունեցել թուրքերի այս տարածաշրջան գաղուց ի վեր և իր բարձրակետին է հասել սուլթան Համիդ - երիսթուրքեր - Բեմալ իշխանավարության շրջանում՝ մոլորեցնելով մի ամբողջ երեսնամյակ՝ 1894 - 1904, 1909, 1915 - 1918, 1920 - 1923 թթ., ընդհուպ մինչև Չեյուսեհյանում և Պոլսում հայկական ու հունական թաղամասերի վերջին հրգեհուններն ու հայերի և հույների նոր զանգվածային Չարդերը: Երո՛հրդային տարիներին Նախընտանի իսպառ հայաթափումն ու հայ պատմահարտարագեթական ու հոգեկոր մշակութային արժեքների ոչնչացումը, սպա և՛ 1988 - 93 թթ. Սու՛մգայիթից, Բարձից, Դանձակից, Խանլարից, Եհ՛ու՛մյանից, Գեռաչենից և Աղբրե՛նյանին բռնակցված հայկական մյուս տարածքներից հայերի կտորումը, մահվան սպառնալիքով արտաբու՛ւմը, կտորածը և նրանց անշարժ ու շարժական դուշրի, հազարամյակների ընթացքում ստեղծած մյուսական ու մշակութային արժեքների անապոխձ յուրացումն էլ իրենց երկու պետությունը (Թուրքիա և Աղբրե՛նյան) մեկ ազգ հորջորջող թուրքերի հին քաղաքականության նորագույն դրսևորումներն են: Թուրքերի կողմից ողջ պատմական Արևմտյան Հայաստանի և Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասի բռնագավթումը՝ չու՛րժ երեք միլիոն հայերի բնաջնջումով ու տեղահանումով, Հայոց ողբերգության իրական պատկերն է. դրա հետևանքն են այսօր աշխարհի լայնքով ու երկայնքով տարածված հայ գաղթաբազայերը, որոնց բնակիչները սփյուռքահայերը, ողջ Հայ մողոլթրի հետ միասին Հայ գաթի, իրենց մարդկային ու ազգային իրավունքների օրինական պահանջատերերն են այսօր: Աշխարհի առաջագեծ մարդիկ, լուսամիտ անհատները սկզբից եեթ գառապարտել են թուրքերի վայրագությունները, բայց դու, ցարդ, մինչև վերջերս չէր կրում պետական ու միջազգային ճանաչման րույժի: Ավելին, մինչև 1960-ական թթ. կեսերը՝ այսինքն՝ եղեռնի 50-ամյակի առթիվով հայաստանցի հայության հզոր ընդգրգումը, խորհրդային պետությունը, որ 1921 - 23 թթ. ստանց Հայաստանի մասնակցություն կապցած թուրք - քուլեհիկյան համա-

ձայնագրերով ողջ Արևմտյան Հայաստանն ու Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասը նվիրարհեց Թուրքիային, իսկ Հայոց պատմական Գողթան գավառ Նախիջևանն ու Հայոց Արևելից կողմ Արցախը նոր-նոր ձևավորված ու Ազրբեջան հորըրըզված թուրք-թաթարական պետությանը, նույնիսկ Հայաստանի Հայությունից էր հանուղականորեն թարցնում նրա մասիկ անցյալի մեծ ողբերգությունը, անգամ իստորեն արգելում էր միլիտանավոր անձեղ նահատակների հիշատումներն ու Հայության կորցրած պատմական Հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի խնդրի հրապարակային արժարծումները: Արջագոյային հանրությունը, գերտիրությունները սփիքսային լուսնայան քիչին ճանաչում ու դատապարտում Օսմանյան կայսրության մեջ սուլթան Համիդի, երիտթուրքերի ու քեմալականների կողմից Հայերի՝ պետականորեն կազմակերպված սպանելը որպես 20-րդ դարի առաջին զեղասպանություն և մարդկության դեմ իրականացված արհարհույ ձեռնարկություն: Այդ ահալոր նախագիտը արհարհույ ձեռն չզատապարտելու և նպատակազրգված մոռացության մատնելու հետևանքով նաև հորդեց երկրորդ Համաշխարհային պատերազմը, և ֆաշիստները, դամաթիայի ու վարջալուսնայան գծով իրենց նախահայրեր և ուսուցիչներ Համիդի, էնվերի, Թալիսի, Ջեմալի, Նազըմի, Քեմալի, Բեհհեզդդին Նաքիրի, Կարբերի և մյուսների օրինակով, իրենց անպատճելուությանը վստահ, իրականացրին տասնյակ միլիտանավոր մարդկանց ոչնչացումն ու շուրջ վեց միլիոն հրեաների ողջակիցում — հոյր քոստը:

Աշխարհի մարդկությունը, ի վերջո, Նյուրնբերգյան հանրահայտ վճռով դատապարտեց երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի Հանցագործներին, Բայց նույն այդ մարդկությունը ի՛նչ սիրալիր ներողամտությամբ է փայփայում թուրք ռեպրեզենտներին, որոնց պարագայում առայսոք չի կայացել Նյուրնբերգյան դատալարություն: Հայոց մեծ եղեռնը միջազգայնորեն դեռևս լիարժեք չի ճանաչվել, Հանցագործ թուրքիան չի կանգնել մարդկության ու պատմության դատաստանի առջև,

ու հենց այդ պատճառով էլ, օգտվելով իր համար նպատակալոր վիճակից, ռեպրեզենտներ սերունդներն առայժմ սառնասիրտ ցնիլիզմով ուրանում են նախնիների գործած հին ու իրենց նոր Հանցանքները...

Ո՛չ Համաշխարհային դատապարտում կա, ո՛չ էլ թուրքերի կողմից զղջում ու Հատուցում:

Այս իրողության զեղարվեստավերական պատկերն է Լույճանես Երրազի «Հայոց գանթեանկանք» պոեմը:

Տեղասպանություն-եղեռնը՝ իր պատճառահետևանքային առնչությունների ողջ Համանկարգով, միլիտանավոր Հայերի՝ իրենց բնորոտն պատմական Հայրենիքում թուրք պետության հատուկ ծրագրով տոնասարտորեն բնաջնջելու կամ այնտեղից արտասրելու և սիրիական անպատաներում աննախադեպ դամանությունը ոչնչացնելու, Հայերի պատմական Հայրենիքը բունակավիթելու ողբերգական իրողությունը, անուշտ, վկայված է Հայ ու Քրիստոսի սկանատեսների հուշագրության հայրենիքը բունակավիթելու և լուսանկարներում, պատմագիտական ուսումնասիրություններում, զեղարվեստական պատումներում ու շարժանկարներում: Այս ամենի մեջ ու բոլորի հետ միասին առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերում Հայոց ցեղասպանությունը Համայն մարդկությանը ճանթթացնելու և դատապարտելու նպատակալորումով զրգված շիրալայան այս պոեմը, որը հեղինակն ինքն անվանել է ողբամատյան կամ դատաստանամատյան:

Ողբի ժանրը Հայ գրականության մեջ արմատավորվել է զեռ վաղ միջնադարից և իր արձակ ու շափածո մարմնավորումն է ստացել նորննացու երկում, Դավթակ Քերթոզի «Ողբ ի մահ մեծին Ջեանշիրի իշխանին», Նարեկացու «Մատյան ողբերգության», Ներսես Շնորհալու «Ողբ եղեմի» երկերում, Հայկական կյանքիցմի բանաստեղծություններում, Արույանի «Վերքն» էլ ունի «Ողբ Հայրենասիրի» ենթախորագրեր, իրենց բնույթով այդպիսիք են Ալիշանի «Նահապետի երգերը» մի զգալի մասը և մանավանդ «Ողբամ գրեզ Հայոց աշխարհ»-ը:

Գոլի. Երբազ և Ա. Ստրալադը 1966 թ. սեպտեմբեր 6. Չարենցի անվան դպրոցում կայացած հանդիպման ժամանակ: Այս լուսանկարը դարձրեցին ուժի շիրջան հեռույզի մակարտությունը: «Այս պոեմն (Վլադիմիր Էրբազի «Չայոց դանթեականը») աստիճան աստիճանով ազդել է և հետո հերոս Սրբաբաբայանի վրա»:

Ի. Պատկանյանի «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմն ու «Ազատ երգեր» շարքի որոշ բանաստեղծություններ, Գեղիկ-Քաջյանի նշանավոր ղեկավարության երգաշարը, Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Միստանթոյի, Դ. Վարուժանի, Վ. Տերյանի,

Ե. Չարենցի բազմաթիվ բանաստեղծություններն ու պոեմները:

Վերջին ժամանակներում Հայոց անկախ պետականության և սփյուռքահայության համառ ջանքերով Հայ դատի խնդիրը բարձրացվեց միջազգային առաջնությունում, և արդեն ավելի բան երկու տասնյակ պետություններ 20-րդ դարասկզբին արևմտահայությանն իր բնորոշ տեղահանելու և բնաջնջելու թուրքական պետության հանցավոր գործողությունները ճանաչելու որակել են որպես անհրաժեշտ ցեղասպանություն:

Անշուշտ, պատմական նշանաբանության բացահայտման ուղղությամբ Հայ պատմագիտությունն ու գիվանագիտությունն էլ մեծ ջանքեր են ներդրել: Իսկ փաստերն այնքան են ակնառու, որ միտումնավոր քաղաքական ծրագիր իրականացնելու կամ կամավոր կուրության ու խլությունից դեպքերում միայն կարող են անտեսվել ու չընդունվել, ինչն էլ այսօր Հեռուստատեսությունն ընդունել է թուրքական պատմագիտության համակիրները միջազգային բարձրագույն առաջնությունում գիտելով բացարձակ կեղծիքների ու նենգափոխման, անզամ պատմական Հայտնի փաստերի գլխիվայր շրջման:

Համաշխարհային սփրապետության ձգտող, Մեծ Թուրանի ստեղծելու պանթյուրքական անպակասով ու պատմական արտոճակով ոգևորված Թուրքիան համառորեն ջանում է աշխարհին ազատուցել, թե Արևմտյան Հայաստանի տեղաբնիկ միլիոնավոր Հայերին ինքը չի կոտորել, նրանց Հայրենիքն ինքը չի բռնազավթել, այսօրվա սփյուռքահայերի նախնիներին ինքը չի բնաջնջել կամ վնասել նրանց պատմական բնորոշանքն ու պատկանական Հողերից: Իսկ պատմության ու ողբերգության լուռ վկաները՝ այնպեղ զանվող ավերված, կրակահեղուցն ու զեն կանգուն պատմապատկան Մայրի Հաղարավոր Հուշարձաններն էլ իրենց՝ Թուրքերի ու նրանց նախնիների ստեղծման են, և միակ ապացույցը Հայ քրիստոնեական կառույցների վրա եղած «ճանտիչ» պատկերաբանականները, խաչերն ու մետաղապատ Հայրենի վիճակները ջնջել - քերել - վերացնելն է ու նրանց վրա կիսաբուսական դրոշմելը կամ Թուրքական դրոշմա-

ժանեղ կամ այսօր իր սահմաններում գտնվող Հայ պատմաշակութային հուշարձանները թուրքավարի վերանորոգելն ու նրանց թուրքական տեսք տալը և, որ առավել բնորոշ է, նախիջևնի խաչքարերի նման իսպառ ոչնչացնելը:

Տեղատեղանությունը համառոտն ու բացող թուրքիան, միանգամայն նպատակադրված, չի էլ պատասխանում հետևյալ հիմնահարցերին՝

ա) ի՞նչ եղանակով են նախապես եղևուր օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրած միլիոնավոր Հայերը,

բ) ո՞ր պետության տարածքում են այսօր գտնվում Աստվածաշնչի ու Հայոց սրբազան Արարատ լեռը, պատմական Մեծ Հայքն ու ողջ Արևմտյան Հայաստանը,

գ) որտե՞ղ են այսօր Տարոն գավառն ու նրա Հացեկաց ու Խորոնք կամ Խորնի գյուղերը, ուր ծնվել են Հայ գրերի Հանճարեղ գյուտարար Մեսրոպ Մաշտոցն ու պատմահայր Մովսես Խորենացին, ո՞ր է Վասպուրական աշխարհն իր Վանա ծովով, Աղթամարով, Վարազդանքով, Նարեկավանքով, Նարեկ ու Խատակոնիս գյուղերով, ուր ծնվել են Հանճարեղ Գրիգոր Նարեկացին, Գրիգորիս Աղթամարցին ու Նահապետ Քուչակը, և ուր միջնադարում թուրքերի՝ այս տարածաշրջան մուտքից առաջ, գործել է նարեկյան Հռչակավոր գրական-փիլիսոփայական դպրոցը,

դ) ո՞ր է Կիլիկիան՝ միջնադարյան Հայ տաղերգության, մանրանկարչության, գիտական ու Հոգևոր կյանքի խոշոր կենտրոններից մեկը,

ե) ո՞ր են Սեբաստիայի նահանգն իր Բրզնիքով, որտեղ Դանիել Վարուժանն է ծնվել, Խարբերդն իր Ռինկյանով, որ Մեծարևելքի ծննդավայրն է, որտե՞ղ է Ակն-էփեղը Հայ ժողովրդական անտունիների ու Սիմանթոսի ծննդավայրը, ո՞ր են Նիղիզ Չարնեցի ծննդավայր Կարսը, մեր Հանճարեղ էպոսը ստեղծած ժողովրդի բնօրրան Սասունը՝ Խաչիկ Դաշուհյոսի ծննդավայր Դաշուաղեմ գյուղով, ո՞ր են Մեծուրու Արմատը, Ավետիս ԱՀարոնյանի Իգզիբմական...

Եվ, վերջապես, ո՞ր է այսօր Արևելյան Հայաստանում ապագան և Երկրագնդի լայնքով ու երկայնքով տարածված Հայրենազուրկ ախյուճաֆանության պատմական բնօրրանը:

Բոլորը, այսինքն՝ ողջ Արևմտյան Հայաստանն ու Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասը՝ այսօրվա թուրքիայում: Հայության պատմական կենտարածքի, նրա հայրենիքի լեռների, սարահարթերի, հովիտների ու գաղտավայրերի, մեծ ու փոքր լճերի, գետերի, ժոռավոր Հաջովմաներով՝ շուրջ 3 000 բնակավայրերի և ավելի քան 10 000 պատմամշակութային հոգևոր ու աշխարհիկ հուշարձանների բռնազավթում, յուրացում կամ ոչնչացում...

Մի՞թե սա կատարված ու այսօր էլ շարունակվող մշակութաբանական, ազգաբանական, մարդաբանական, ժողովրդաբանական ստուգանքով իրական եղևուն չէ և մի՞թե զեռ ապացույցման կարիք ունի:

Այս ամենը միայն իրեն հատուկ անօրինակ ցինիզմով ջանում է Հերքել մեր և մյուս քրիստոնյաների ունեցածը Հաֆիշտակած թուրքը և իր բռնազավթումներն ու յուրացումներն արգրացնել միայն ու միայն իրեն բնորոշ ուրացումով:

Եվ այս իրողությունն է զեզարվեցատական պատկերով արտահայտել Է. Շիրազը.

Ու զեռ քրքջում է ոտիս տմբարիշտ.
«— Էլ ի՞նչ Արարատ, ի՞նչ Մասիս, հայեր,
Իմ լեռան անունն Ազրի-գաղ էր միշտ,
Դու՛ք էիք լույս իմ լյառը դարել,
Աբարատ կնիք անունն անիմյալ,
Բացյ ի՞մն է աճա իմ լեռը գարձյալ...
Թուրք են գաղտերն էլ Մշո, Տարսնի,
Որ գավթել էիք տիրաճառորքով Հայոց Բարսնի,
Ի՛մն է Ավարայրն, ի՛մն են Սիփանա սարերը բոլոր,—
Դու՛ք էիք լույս, երբ մանուկ էիք ու զլիտանդոր:
Ի՛մն է Մովսեսը, ի՛մն են Վանա ծովն ու Վանը նրա,
Ի՛մն է Վանանդն էլ ... Հայ ցեղն Հող չու՛նի աշխարհի վրա
Քող Լուսնի վրա իր փայլ փետրի

Կամ թե Մարտն իրեն Հայրենիք բնօրհն...
Ի՞նչ է Հայաստանն իմ սրի բերեով...
Եվ թե խելի եմ խելի եմ ... արևով,
Հողը՝ խլամն էլ՝ արևով են սպախ,
Մինչ Հայ վերջին էլ արցունք է գալիս...
Թե Հայն անգոր է կրնի Մարտն ի վեր՝
Ե՛ն կթոցենեմ իմ երպն է ի վեր՝
Մինչև Մարս անգամ կամ մինչև Լուսին,
Ե՛ն կթոցենեմ ամենավարդ
Այն Հրթիռներով, որ կան ... Մասիսին:
Էլ ի՞նչ Վանս ծով, ի՞նչ Մասիս, ի՞նչ Հող...
Ե՛րբ է Հայ ցեղին Հող տվի Աստված...
Որ Հող ետ կուզես, ի՞նչ վերածված...
Եկվոր էր Հայը այս լիբանց Հովտում,
Ահա թե ինչու՝ դուրս եմ գնդուում
Այս Հող ու Հրից իմ տոտենական,
Մի՞թ է բելապան աղեղն էլ Հայկյան,
Ցնորք է ցնդած ինքն էլ ցեղն Հայոց,
Լուսնո ձորերն են միակ տեղն Հայոց
Մեկ էլ Դեր Զորը՝ ինձնից մեղ ի ձեռ՝
Որպես Հայ մուշու ազդի պանթոն...»¹⁶⁶

Իրականում սա՛ է մեծ տերությունների, բուլշեիկների Հրեա, թաթար ու վրացի առաջնորդների մեծաքանակ ազգական ու անտեսական օգնությունը, զիվտնագիտական աջակցությունը Հաղթանակներ տարած, մեր պատմական բնօրհան - Հայրենիքը բանապայթած ու Սեբի դաշնազգրից էլ մինչև որս անամոխարք հրամարտող Հին ու նոր Թուրքիայի իրական զենքը, որն այժմ էանում է քողարկվիլ մոզգովադարություն ու մարդասիրության կեղծ կարգախոսներով: Այս իրողությունը ինչպե՛ս պիտի բնութագրվի, և որան ի՞նչ անուն պիտի արվի: Բայց ահա նույն Թուրքիան չի վարանել Հայաստանի սահ-

մանի վրա՝ Արաբիի Հանդիպակաց ափին՝ պատմական երվանդաշատի դիմաց 5-րդ դարի մեծ փլիխոսիա եզնիկ Կողբացու ծննդավայր Կողբի սարերի՝ Հայոց Համար այս կողմից տեսանելի լանջերից մեկին Հսկա տառերով դիտմամբ գրել: «Յուրաքանչյուր թուրք զիվանագետ է», մերժում է եզնուների մասին նույնիսկ կասկած արտահայտող Հենց թուրք գիտնականների նախաձեռնած գիտատեղեկները, իսկ այսօրվա թուրք պետական այրերը, միայն իրենց Հասկանալի պատճառ-ներով, աշխարհով մեկ ծավալում են ամենահարձակողական Հակահայ քարոզություն, և ցավոք այն է, որ նրանց գեռ լսող, Հավատացող ու կարևորող կա:

ԻՀարկե, պատմական ճշմարտությունը երբևէ Հաղթանակելու է, և թուրքական սերագործությունն ու կեղծիքը արդեն իսկ դատապարտվում են ու դատապարտվելու են ոչ միայն քաղաքակիրթ մարդկության, այլև ողջամիտ թուրքերի կողմից, և դրա՛ն նախանշաններն արդեն կան: Սակայն Թուրքիան զենուս ապավինում է իր շահանյութածող գործի Հովանավորներին ու պաշտպաններին, որոնք բանականություն, արդարամտություն ու ճշմարտության փոխարեն առաջնորդվում են մի՛միայն իրենց աշխարհաքաղաքական ու անտեսական շահերով: Թուրքերի՛ նա՛յն այդ անդլուսամբերիկյան, Հրեական, գերմանական և իսլամական աշխարհի մյուս պաշտպանները շատ էլ լավ գիտեն իրողությունն ու պատմական ճշմարտությունը, բայց այնքանով են անբարոյական, որ դա պահում են իրենց մեռքին որպես Հաղթամուղթ՝ միայն սառնածնահատուկ զեպքերի համար, սանեք, երբ Թուրքիան, իր ներքին շահերից ելնելով, Հանկարծ հանդգնում է չՀոգատակվիլ իր սուս, եմբողական ու ամերիկյան տերերին կամ իր գաղնակից որևէ մեկին, սանեք՝ Իսրայելին կամ Միքիային, անհանձն որևէ բան կատարել, միայն այդ զեպքերում են նրանք հանում իրենց այդ Հաղթամուղթը և Թուրքիային սպանում անցյալ դարակեզրին նրա իսկ իրագործած Հայոց եղեռնի ճանաչումով ու դատապարտումով: Դա երբևէ գրեևորվում էր խորհրդաթուրքական Հարաբերությունների լարման պահերին, իսկ վեր-

¹⁶⁶ Գուլի. Հրրազ, Գայոց գանբակալը, «Լաբրի» հրատ., Երևան, 1991, էջ 232 - 233: Այս հրատարակությունը են արված մեքերումները: Ընթող. մերն են - Ս. Ս.:

Ջերս առաջին Հասակ երևաց թուրք - իսրայելական Հարաբերություններում, ԱՄՆ-ի Իրաքի դեմ պատերազմն սկսելուց առաջ, երբ Թուրքիան մի պահ վարանեց ու Հանդգնեց իր տարածքներն ու օդանավակայանները չտրամադրել ԱՄՆ-ին՝ Իրաքի դեմ ազգամական գործողություններ ծավալելու նպատակով: Արևմտե գերտերություններն իրականում խկապե՛ս

ինչո՞ւ այս պահին Արևելքի
 այս անվերջ երկրամասով թուրքերը
 Ե՛ւրոպայում ցայտնաբերեցին իր
 գեղեցիկ և հարուստ օդերում շատ
 մեծ կոնցրետային շատյալ
 նվաճում պատճառով շատյալ
 դարձրեցին իր...
 չեն փախչում իր ստանդարտից գեղեցիկ
 գրանցումները շատ շատյալ և շատ
 Կոնցրետային շատյալ
 Շ. Կոնցրետային

«Արևմտյան և արևելյան» պոետի 1979 թ. որսապարտության ընթացքի լուսանկար

ամեն ինչ գիտեն, պարզապես չիմանալու են ապրիս ամեն բան, եթե իրենց ձեռնառու չէ: Այս է աշխարհի գերտերների բարոյականությունը:

Հայաստանի Հանրապետության և սփյուռքահայերի Հեռուստատեսության հարաբերումը այսօր, այո՛, տեղաշարժ է նկատվում. կարծես արթնանում են մարզկուսության բնած խիզճն ու բանականությունը, անդամ Թուրքական անասան թվազող ամբարկուս Հայաստան պատանեք ճեղքեր է ապրիս: Կա նաև ազգա-

ամիս թուրք մտափորականություն, որը, պետական կաշկանդումներից ու Հայաստանըներից անկար, Հետամուտ է պատմական ողբերգության բացահայտմանն ու ճշմարտության գերհանձանը:

Բայց ի՞նչ չափով, ի՞նչ զիրքերից ու ի՞նչ նպատակով:

Կոչա գրքորոշմամբ Հանդգնեմ, անշուշտ, Համաշխարհային կարմիր ճնշման ներքո, այսօր Թուրքիան մասնացույց է անում Թուրքական Հատուկ մշակմամբ կեղծված ու մարգրված արխիվները և Հայաստանում, թե անհրաժեշտության դեպքում ինքը «պատրաստ է առեկտվել իր անցյալի հետ»: Այդպիսով նա դիվանագիտորեն շրջանցում է Թուրքական դեպատաներով չմշակված արխիվները այն երկրների, որոնք, ունենալով լուրջ հիմքեր ու զորավոր ապացույցներ, պետականորեն ճանաչել և զատապարտում են անցյալ դարավերջին Թուրքիայի իրականացրած անորակի սերտագործությունը:

Հայոց ցեղասպանության Համաշխարհային ճանաչմանն ու զատապարտմանն առեկտ, սակայն, գեոսևս կան զորեղ խոչընդոտներ. Թուրքիայի ու նրանց Համակիրների ապաստեղծկառավարական զորեղ քարոզչությունը գեոսևս կարողանում է որոշ ուղղություններում ճողթող զուրս գալ և ապահովմանորոշել միջազգային բարձր առյաններին ու Համաշխարհային Հանրությունը: Իսկ սա նշանակում է մեր կողմից գեոսևս ամեն ինչ արված չէ, և մենք իրավունք չունենք մեղքերնք ծայած նստելու:

Հայերս, չունենք զրամ մարդկային խղճի ու բանականության, ակնհայտ ու անհերքելի իրողություններին՝ նորորչա քաղաքակիրթ մարդկության կողմից անկերպացահ ճանաչմանն ու ընդունման վրա, միամտարար կարծում ենք. թե երեկվա զազանարար, կեղծավոր ու երեսպաշա թուրքն արդեն քաղաքակիրթվել ու մարդացել է. մինչդեռ վերջին տարիների դեպքերը ցույց են ապրիս, որ անզոտամերիկյան ճոզանափորություններից ու իր անպատմելիություններից ոգևորված Թուրք պետությունն ու Հանրությունը գեոսևս քաջություն չունեն պատմական ճշմարտությունից երեսին չիտակ նայելու: 1973 թ. նրանք անն նեչից Բեքիմ Դեմիր թրքուհու միջոցով Հայաստանում էին. թեթ

հաշվի չառնեմ համաշխարհային հասարակական կարծիքը՝ ես իմ կողմից երկու հայ կմորթեմ»¹⁴⁷:

Անժնատեր է, որ արտաքենային զարգացում կա, բայց դրանից թուրքի էությունը չի փոխվել, նա եվրոպացի ու քաղաքակիրթ է զարմել, ընդհանրապես, քաղաքակիրթության դիմակի տակ նա այսօր էլ մարդկության համար առաջին վտանգավոր պատուհան է՝ ընդունակ նորանոր բռնագավթումների ու սեքսագործությունների:

Աշխարհում իր բռնակողմ, զինվածությունը ու ռազմատենչությունը չորրորդ բռնակին ունեցող թուրքիան հենց վերջերս օրը ցերեկով զավթեց կիպրոսի հյուսիսային կեսն ու էլի մնաց անպատիվ: Համաշխարհային հանրությունն այսօր դեռևս չի կարողանում թուրքիային ճանաչել տալ կիպրոսի վրաժեք հունական պետությունը: Նա այսօր էլ հոխորատում է միայն կիպրոսում ունեցած իր 40 000-անոց բռնակողմ: Եվ եթե կաշկանդված չլինի իր ներքին պայթյունավտանգ իրազրությունը ու աշխարհաքաղաքական այլևայլ հանգամանքներով, նա հաճույքով կշարունակի կատարել իր արիստոկրատիայի տակ եղած և հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների բռնաճնջման, Հայաստանի ավելի քան երկու տասնամյակ թշնամական շրջափակման ու նրա հանդեպ գերտերություններից քաջալերվող անկախությանի դահճի իր ստոր պարտականությունը:

Եթե այս է ժամանակակից թուրքերի քաղաքակիրթվածությունը, ուրեմն մեր ազգային մեծ բռնատեղծ Նովհ. Քուսմանյանը, որ 1915 թ. անձամբ էր այցելել Արևմտահայաստան ու տեսել սմարդակեր դազան մարզու՝ անորակելի արարքները, անհուսալի ու տնուկողնի լավատես է եղել 1918 թ. նոյեմբերին կարծելով, թե այդ բերանն արևոտ անբան մարդակերը, հազար դարում մարդակերությունից անկողմ, գործել է ձեռքերն արևոտ մարդասպան, այսինքն զարգացման ու քաղաքակիրթման

ճանապարհով մարդակերությունից հաղթված քաղաքացի է... մարդասպանության աստիճանի...

Բերանն արևոտ մարդակեր էն անբան
Հազար դարում հաղթվ դատավ մարդասպան:
Ձեռքերն արևոտ՝ դեռն է դեռ նա կամկար,
Ու հեռու է մինչև մարդը իր ճամփան:

Մականյան դրանից 50 տարի հետո էլ թուրքերը ցույց տվին բռնաճնջման մարդակերի իրենց դժմար և հեշտ ու հանգիստ հերքեցին Նովհ. Քուսմանյանի լավատեսությունը: Եվ եթե 1988 և հետագա տարիներին Արցախի և Հայաստանի հայությունը Աղբյուրջանի սանձաղեքած ու պարտադրած պատերազմում չլինեք ինքնապաշտպանության ու ազատագրական պայքարի և շտաներ ճակատագրական հաղթանակ կրկնվելու էր անորակելի 1915 թվականը իր բոլոր ողբերգական հետևանքներով, և դարձյալ գերտերություններն ընդամենը պիտի ողջ մնացածներին ցավակցին, քաղաքավարություններն արիստոկրատիան կամ Գորրաշովի պես լիտորաք ասեին՝ Սուսմայիթում ընդամենը մի քիչ ուշացանք: Որ այսօր 21-րդ դ. սկզբին անգամ, դեպի եվրոպա ձգաող, եվրոպականացած կնքվածք ընդունող թուրքը, չնայած իր արտաքին քաղաքակիրթ տեսիլն, նույն ցեղապանն ու մարդակերն է, վկայում է դարձյալ անպատիվ մնացած սուսմայիթյան 1988-ի փետրվարի սեքսագործությունը, որի ընթացքում թուրք խառնարտից ո՛չ միայն մարդակեր մի միայն հայ լինելու հանգամանքով կողոպտեց, սպանեց, արտաքսեց, բռնաբարեց, այլև բառացիորեն, ուղղակիորեն... կեթով (Իրինա Մելքունյանի բնորոշ օրինակը): Իսկ սուսմայիթյան ողբերգությունը ո՛չ միայն չդատապարտվեց իր հողակարքն ապրող խորհրդային կայսերապետության մյուս գերտերությունների կողմից, այլև 1988-1992 թթ. ավելի մեծ շափերով կրկնվեց Բաքվում և Աղբյուրջանի մյուս հայաստ վայրերում: Այսօր անդհանրված անտուն և անօթեան ականատեսների վկայությունները և խորհրդային ռուս սպաների օրագրային նշումները ցույց են տալիս, որ Աղբյուրջանում կա-

¹⁴⁷ Սեբեթուճու ըստ գրքի հշված հրատարակության, էջ 254:

տարված այդ ողբերգական զեպոսները ուղղակի և անմիջական շարունակությունն ու կրկնությունն են նախանցյալ դարի վերջին և անցյալ դարի առաջին տասնամյակների սամանյան թուրքերի և աղբրիների Հետևողականորեն իրագործած ցեղասպանություն:

Մտվային սպա եղգենի Սաֆարովի Հնչողություն-վկայությունները սահմակեցուցիչ փաստեր են պարունակում արդեն 20-րդ դարավերջին աղբրի թուրքերի զաղանությունների մասին: Սպիտակյան երկրաշարժի առիթով Բարփի փողոցներում վերջիններս սարքած Համաժողովրդական տնտեսություններն ու խրախմանքները, երգ ու պարը, «Փա՛ռք ալլահին» բացականչություններն ու ցնծություն ճրչերը դեռ չստացած բարձրանում է Հայերի նոր կատարանների այլքն, ու սկսվում է աղբրիների գեղատաշային խրախմանքը: Սա էլ Հո պատմական անցյալը է, որ մտածելիք ամենակարգ ժամանակը Հայտեցրել է մեզ, քնե ՄԱԿ-ի Հայտնի բանաձևը նման մեծ ոճրագործությունների զեպոսում վաղնությունն էի ճանաչում: Մե՛ր օրերում կատարվեց ոճրագործությունը, և Հանցագործն էլի անհավատալիորեն մնաց անպատիժ:

Ահա ինչ է գրում 1990 թ. Բարփի Հունվարյան զեպոսների ակնատեսն ռուս սպան իր «Ան Հունվար» գրքում. «Ճանաչապահին մենք տեսանք՝ ինչպես էին զործում շարքարարները: 20 - 30 մարդուց կազմված երիտասարդ աղբրեջանների զինված խմբերը խուժում էին Հայերի բնակարանները, գազանաբար ծեծում էին տանտերերին՝ Հաշվի չառնելով սեռ ու տարիք, այնուհետև սկսում էին թալանն ու կողոպուտը: Ներանց միանում էին զոհերի խանդավառ Հարևանները, տեղուտեղը դավթում ազատված բնակարանները, ծեծկոտում էին միմյանց՝ իրար չգիջելով կողոպուտից որևէ բան: Հայերի դեպիները շարժում էին պատուհաններից և փողոցում շարունակում էին ծանակել նրանց: Կանանց ու երիտաներին սպանելուց առաջ Հերթով բռնաբարում էին բոլորի աչքի առաջ: Երիտաները Հես չէին մնում մեծերից, իրենց ժողովների խրախուսող ճրչերի ներքո քաշում էին ամենը, ինչ կարողանում

էին տանել: Ուկրաինայի Հրապարակում մոտ Հարյուրը այդ զաղաններից, իրար փոխարինելով, բռնաբարում էին տասնհինգամյա մի Հայ աղջկա իրենց իսկ կանանց ու երիտանների Հրահրող Հիացական ժաղրուժանակի ներքո:...«Շաֆազ» կինո-Մատրոնի մոտ խաղալիքի վրա ողջ-ողջ այրում էին կենդանի մարդկանց»¹⁴⁶(ընդգծ. - Ա. Մ.): Ահա այս է 20-րդ դարավերջին աղբրի-թուրքերի մարդկային ու ցեղային նկարագիրը, եթե կուզեք բուն ազգային մասնագիտությունը: Ինչո՞վ է սա տարբեր սամանյան թուրքերի 1890 - 1920-ական թթ. գործած վայրագություններից, շուրջ մեկ դար Հետո՛ այսօր, նկատվում է արդյոք նրանց ցեղային բնավորության դուրս-ինչ բարեջրում, մարդկայնացում կամ քաղաքակրթության զբըսնորում: Բոլորովին: Ընդհակառակը, Հայերիս Հանդիպ տերեղնառ ու աներգմիջ բորբոքվող նպատակալուց ստեղծությունն այնքան է զորեղ, որ Բուզասկանում 2004 թ. Հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանին քնած տեղում կացնահարելով սատնարտորեն սպանած ոմն Թամիլ Սաֆարովի (որն, անշուշտ, սեփական կենդանական բնազգածին մղուժներից ու խաղախմ մարդասպանի իր ազգային մասնագիտությունից բացի պետական Հանձնարարություն էր կատարել) Ազրբեջանում այսօր Հռչակում են Հայրենասեր ու ազգային Հերոս և իրենց նորածին լամուկների կոչում նրա անունով, որ մեծանան ու նոր ռաբիտաֆարսիներ դառնան... Նաև այս է այսօրվա թուրքը, որ իրքերինով աներեղնառ վերարտադրվող մշտավտանդ պատուհաս է լինելու քաղաքակրթ մարդկության Համար:

Պոլսում լույս տեսնող «Ակրո» թերթի ղլխավոր խմբագիր Հրանտ Դիրքը թուրք մարդասպանների մեղքով 2007 թ. Հունվարի 19-ին սպանվեց ո՛չ պատահաբար. դարձյալ «Փա՛ռք Ալլահին» բացականչություններով, և մարդասպանին թուրքերիս յուժ գործյալ «Հերոսացնելու» փորձեր արվեցին, և ի վերջո դատապարտեցին 23 տարվա ազատազրկման: Հրանտ Դիրքը

¹⁴⁶ ՏՄՍ Երեմի Կաթրոս. Черный япарт. Воспоминания русского морского офицера о бакинской резне 1911 года, Продолжение Геноцида армян, Азербайджан: Копия 20-ого века, Ереван, 2006, 19 29.

վաղուց աչքի էր ընկել իր ազատամտությանը և ոչ միայն Հայոց մեծ եղևոսի իրողության մասին հրապարակային ելույթներով, այլև այսօրվա թուրք պետության մեղադրանքներին, թուրք ծայրահեղականների մահվան պառնալիքներին հակառակ, ժողովրդավարության առաջամարտիկն էր իրեն ժողովրդավար Հորթորթոզ թուրքիայում: Երբ իմաստ կար, անշուշտ, Դինքի թագման ժամանակ շուրջ Հայուրհազարանոց թափորի՝ «Մենք բոլորս հայ ենք, մենք բոլորս Հրամա Դինք ենք» բացականչություններում և «1, 500 000 + 1» կարգախոսում:

Հին կամ նոր թուրքերին ցեղասպան որակելու Համար ուրիշ էլ ի՞նչ հատկանիշներ ու Հանցանշաններ են պակասում:

Մի՞թե չի նկատվում, որ մարդասպանությունն ու մարդակերությունը հնուց ի վեր թուրք ցեղին բնորոշ ոչ միայն բնազդային, այլև ազգային զլխավոր մասնագիտություն է, և Հայոց մեծ եղևոսից հետո ու այսօր այլ ժողովուրդների նկատմամբ ցեղասպանություն իրագործածներն ու զեռ իրագործողները թուրքերի ժառանգներն են կամ ծագումնաբանորեն, կամ դաստիարակությանը:

Եղևոսը շարունակվում է: Ուրեմն իսկապես արդիական է Հովհ. Երրազի «Հայոց դանթիսականք»:

Մեծ տերություններն առաջնորդվում են միայն իրենց քաղաքական ու անտեսական շահերով: ամերիկյան, անգլիական պաշտոնյաների ու քաղաքագետների վերջին Հայտարարությունները վկա: Այդ ինչի՞ց է, որ թուրքիայի ու Ադրբեջանի Հակամարդկային ոճրագործություններն ու ուրիշների տարածքների բռնազավթումներն արդարացվում են, իսկ Ադրբեջանի անձազերծած պատերազմին Հայերի Հակադրած ազգային-սամազարական պատերազմով փրկված ու նույն Ադրբեջանի բռնատիրական ուժը թոթափած Արցախի ինքնուրույնությունը չեն ճանաչում:

Ոչ Մեծ եղևոսի, ոչ էլ արցախյան ազատամարտի մասին միջազգային Հանրությունը բավարար չափով իրազեկված չէ, ավելին պակասորդնորոշված է: Այդ պատճառով էլ լրատվական

պատերազմում մենք հաճախ տանուլ ենք տալիս: Օրինակներ՝ որքան ուզեք: Հենց վերջերս Հայեղում Հեարափոր եղավ գիտել «Այ Զաղիրա» հեռուստակայանի Հաղորդումը այսպես կոչված Ադրբեջան-Հայաստան Հակամարտության մասին, ուր արտաբուստ «չեզոք» լրատվության խոստումով ադրբեջանցի գաղթականներին թվեց, բազմապատիկ ուժացվելով, ներկայացվեց ավելի քան մեկ միլիոն, իսկ իրականում ավելի քան կես միլիոն Հայ գաղթականներին թիփը, միտամնափոր նվազեցվելով, իջեցվեց ընդամենը ... 70 հազարի:

Մեր խորին համոզմամբ մի կարևոր հարցում մենք թերանում ենք. թուրքական հակահայ քարոզչությանը, թուրքերի իսկ գործած եղևոսի՝ նրանց կողմից անմտոթ ու բացումներին արժանի հակահարված չենք տալիս ու վաշելում ենք մեր իսկ անտարբերության սխուր պատեղները. հույներն զրկ ենք մարդկային բանականության, խղճի, անհերքելի թվացող պատմական՝ ակնհայտ փաստերի ճանաչման և աշխարհի կողմից Հեարափոր ընդունման վրա ու չենք օգտագործել օպոզիտարական այն զորավոր զենքը, որ չունի և չէր էլ կարող ունենալ մեր խարզախ ու ցինիկ թշնամին. դա Հայոց եղևոսապատմի հուշարական-վավերական ու զեղարվեստական գրականությունն է և մանավանդ Հովհ. Երրազի «Հայոց դանթիսականք» պոեմը, մի ճշմարիտ դատաստանատալան, որի Հիմքը Հային այդ որբերությունն է՝ իր պատմաիրավական, աշխարհաքաղաքական, ազգագրական, մարդաբանական, մշակութաբանական, Հոգեբանական ու Հայոց պահանջատիրության բոլոր Հիմնավորումներով:

Ճավ ի սիրտ պետք է ասել, որ վերջին ժամանակներս հաճախ ենք մոռանում, որ արվեստը, մանավանդ պատկերավոր խոսքը միշտ էլ շատ ավելի ներգործուն միջոց է, քան նույնիսկ իրական փաստն ինքն ու նրա վկայությունը, անզամ փաստերի վրա Հիմնված գիտական ծանրակշիռ խոսքը: Այս իրողությունը լավ են գիտակցել բռնատիրական պետությունները և զաղափարական ճակատում կամ օգտագործել են իրենց մեռնուտ գեղարվեստական երկերի ներգործուն ուժը, կամ կարակա-

նապես արգելել են ոչ-ձեռնառու գեղարվեստական երկերի տպագրումն ու տարածումը:

Ինչո՞ւ Ֆրանց Վերֆելի 1934 թ. գրած «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով ճարտարակվելուց հետո միայն 1964 թ. թարգմանվեց ու տպագրվեց Խորհրդային Հայաստանում, որովհետև ակնհայտորեն կային խորհրդային կայսերապետության թուրքերայի հետ ունեցած քաղաքական շահեր:

Ինչո՞ւ ԼուիՇ. Երբադի «Հայոց դանթեականը» պոեմը բանաստեղծի կենդանության օրոք լույս չտեսավ, այլ միայն հեռանալու տպագրվեց զգուշավոր խմբագրումներով ու աճավոր կրճատումներով: Մինչդեռ հենց այս գործն էր պետք առաջնահերթ հրատարակել ու թարգմանել աշխարհի հնարավոր բոլոր լեզուներով ու դեռևի համաշխարհային քննիչների սեղանին: Եվ առաջին հերթին հենց թուրքերենով էր պետք թարգմանել, որովհետև այսօրվա թուրք պետական գործիչները, փոխանակ իրենց նախորդների հակամարդկային արարքները արգարամտորեն արժեքեղև ու դասապարտելու, խնդիրն իրենցից հեռացնելու համար պատմական իրողությունների գնահատականը միայն պատմագետներին վստահելու փուլը կարգախոսներով խուսանավում են բուն ճշմարտությունից և իրենց սեփական թուրք ժողովրդից էլ են թաքցնում մեծ ոճբագործությունը: Ավելին, հեանողականորեն հայածուծ են նաև այն հասուհեմա թուրք մտավորականներին, որոնք Եղեռնի իրողությունը ամբողջությամբ կամ մասնակի ընդունելու քաղաքական ունեն: Թաներ Աբջանին, Օրհան Փամուկին, Զարբաբյուրին ու արանց նմաններին հենց վերջերս պետականորեն հայածուծ ու դատապարտելու օրինակը, թերևս, ամենախոսուն փաստերից մեկն է: Թուրք գրող Օրհան Փամուկին տրված նորմայն մրցանակն անդամ թուրքերայում, մեզմտ սաստ, բարհան հեն ընդունում մի արամարանուությամբ. ինչո՞ւ հենց նա Հայոց ցեղասպանության մասին բարձրաձայն արտահայտվողը, և ոչ թե մի ուրիշ թուրք գրող:

Ահա և մի ուրիշ թուրք մտավորական՝ «Սիրոս քեզմով կը խայտա» գրքի հեղինակ Քեմալ Յալչըքը, որը կարծես ազնիվ է հայերես նկատմամբ իր վերաբերմունքով, հայտնության, սիրո ու բարեկամության կողմնակից է: Վերջինս Ամասիայի շրջանում թուրքերի հետ ամուսնացած ու զրա շնորհիվ միայն ողջ մնացած պտույտ էր կանանց է փնտրել՝ նրանց հետ անձամբ զրուցելու և ճշմարտությունն անմիջական աղբյուրից իմանալու համար: Եվ այս որոնումներն ընթացքում պարզվել է, որ նրա հարազատները, անզամ համալսարանական կրթություն ստացած ժողովի, ոչ միայն անտեղյակ են հայերի մեծ ողբերգությանը, այլև նրա հակառակը դիտեն, այսինքն՝ հայերն են կոտորել թուրքերին, ոչ միայն չգիտեն, որ այսօրվա թուրքերայի մի զգալի մասը եղել է հայերի պատմական հայրենիքը, այլև այդ մասին բարձրաձայն խոսելն անզամ համարում են խիստ վտանգավոր:

- Սուլեյման քեռակինս:
- Քեմալ, ըսել է նախապես թուրքիո մեջ Հա՞յ կար: Համալսարանի երկրագործական բաժնի վերջին դասարանի ուսանող Յոզգյուր:
- Հորեղբայր, Հայերն են որ թուրքեր սպաններ են, ցեղասպանություն կատարեր են, Թուսերուն այ օգններ են: Անասուլու լիսնի վերջին դասարանի ուսանող Նեվրու-
- Քեռոլ, դուև արձակուրդի եկար...նրբանք ծովեղբրք, լավ մը հանգստանաք: Գլխուլ փորձանք մի՛ բերեր»¹⁰⁹(ընդգծ. Ս. Մ.): Այսպիսի վայել ու սարսափի մեջ է ապրում մամուսակակից թուրք գրագետ սերունդը: Բոլոր դեպքերում գրողի՝ խոսք է սա, որ գրեթե լիարժեք պատկերացում է տալիս հայերի և ցեղասպանության առթիվ այսօրվա թուրքերայի հանրային կարծիքի մասին: Քեհհատելի է ճշմարտությունն անմիջական աղբյուրից՝ անձամբ հայերից իմանալու թուրք գրագետի շանքը: Ուզում ես հավատալ նրա անկեղծությանը, որ բերում է

¹⁰⁹ Քեմալ Յալչըք, Դոզնա քեզմով կը խայտա, Երևան, 2004, էջ 37:

Քրեքերեն առածը՝ «Արևը ցեխով կարելի է ծեփել», այսինքն՝ պետական պաշտոնական տեսախոսքի հակառակ՝ նա Համադ-ված է, որ անիմաստ է ցեղապարտությունն ուրանալը: Նա նաև ներդրություն է խնդրում կատարվածի համար և քաջա-թյան ու եղբայրության խոսք է ուղղում մեզ.

«Արիւիլ՝ Հայ եղբայրներս,

Մեր հայուրամայի միմադույն ցավը մարդկության ճակտի սև մուրը եղող ջարդերուն, «աքսորի ընթացքին ծրարված կերպով սպաննված», կյանքը կորսնցուցած բոլոր Հայերու և Ասորիներու Հիշատակին առջև կը խոնարհիմ, մեր ցավերը կընդունենմ որպես իմ ցավը: Որպես թուրք զբաղես, իմ ա նուևով մեղմն և մարդկութենն ներդուլթյուն կը խնդրեմ... մարդկության ճակտին մուրը՝ այս մեծ աղետին պատճառ եղող-ները, ծրարող և իրականացնողները անիծյալ թող Ըլ-լան»¹⁵⁰(ընդգծ.— Ս. Մ.):

Բայց նույն այս թուրք մտավորականը, որ խորապես հա-վատացած է, թե ամեն ժողովրդի մեջ լալն էլ կա, վատն էլ, «եղբայրության կողմնակիցներ ալ կան, եղբոր արյան ծարավ-ներ ալ»: Նոկում—առանձնացում է, իր կարծիքով, ամենից հանրահայտ լավագույն Հայերին ու լավագույն թուրքերին նրանց օրինակը ի ցույց դնելով սերունդների առջև.

«Հայ ազգի պատմության մեջ սրբազան գիտնական մը Մեսրոպ Մաշտոցի նման, սերը Հաշտությանը, բարեկամու-թյունը, գիտությունը պաշտպանող մեծ մարդիկ կան: Թուրք ազգի պատմության մեջն ալ, Յուևուս Էմբիի նման Հաշտու-թյունը, եղբայրությունը, սերը ամեն բանն վեր Համարող մար-դիկ ապրած են: Մեսրոպ Մաշտոցիներն ու Յուևուս Էմբիները նույն հողերը, նույն աշխարհագրությունը կը բամնեն: Ես ալ ան Հողերուն մեկ զավակն եմ: Հեռուարք, Հաշտության, եղբայրության, սիրո և գիտության սենյց Հարթած ճանապար-

հին որպես մեկ ճամփորդը, որպես մեկ գրագետը ըլլայնն Հպարտ եմ»¹⁵¹(ընդգծ.— Ս. Մ.):

Այսպես և սրանով Հպարտանալը ժամանակակից թուրք մը-տավորականն իր ընտանի իրավունքն է Համարում: Այս զեպքում անհասկանալի կմնա, թե ի՞նչն էր ստիպել առանձին-ներորդ զարավերջի և քսաներորդ զարասկրթի թուրք պետու-թյանը, զինվորականին, մտավորականին, Նովիվ—անասնապա-հին, հողագործին, առևտրականին և, վերջապես, խառնաճյուղի խումբանն մինչև թեղանքները թաթախվել Հայոց արյան մեջ: Միլիոնավոր անմեղ Հայերի Հեռ Գր. Զոհրապ ու Դ Վար-ուճան, Սիամանթո ու Ռ. Սևակ, Երուխան ու Թլկատինցի, Խամակ ու Ակնուհի, Ռուբեն Զարգարյան Հոշոտելով սպանած, տանջամահ արած, մեր հողերն ու աշխարհագրությունը ոչ թե քրտնած, ինչպես ինքն է առում, այլ բռնազավթած պետու-թյան ու ժողովրդի զավակ թուրք գրագետի 2002 թ. նոյեմբերի 3-ին ստորագրած խոսքն է սա, որը պարզապես նշանակում է երկու՝ Հայ և թուրք ժողովուրդների Հավասարեցում, եղևուս-գործ դաՀնի և նրա դուհի Հավասարեցում, մեզ կոտորած ու մեր երկիրը բռնությամբ հախրուակած թուրքի ու նրա մեղքով Հայրենասուղի զարձած աշխարհացիք ու սփյուռքված Հայ սերունդների Հավասարեցում, կախողի ու կախվածի, սպանողի և սպանվածի Հավասարեցում...

Ուրեմն՝ ողջամի՞, բարեխի՞րտ, եղբայրասն՝ ու Հայասն՝ թուրք գրագետն անցած այսօր հարցը թուրքալարի է պատկե-րացնում՝ առաջարկելով միայն խոսքով սեր ու Հաշտություն՝ առանց զղջման ու Հատուցման:

Հայոց ցեղասպանությունը աշխարհի մարդկությանը տեսա-նելի և ճանաչելի դարձնելու, պատերազմներն ու նման աղետ-ները զատապարտելով կանխելու նպատակով ու մարդկությու-նից մեր ողբերգության նկատմամբ վերաբրմունք ակնկալելով է իր պոեմը գրել Հ. Երևալը՝ կանխազգույն, որ այդ աղետը, միջազգայնորեն չճանաչվելու ու չդատապարտվելու զեպքում,

¹⁵⁰ Լույն տեղում:

¹⁵¹ Լույն տեղում, էջ 12:

կրճական ու աշխարհաքաղաքական պատճառներով, մեծ կամ փոքր չափերով Հետո կրկնվելու է Վիտնամում ու Աֆղանստանում, Կամպուչիայում ու Ռուանդայում, Ազրբեջանում՝ Սումգայիթում, Նախիջևանում, Կիրովաքաղում ու Բարբոլում, Ջիբութում ու Հարավսլավիայում, Ջենիբայում, Ինդոնեզիայում, Իրաքում, Գրոզնիում ու Բուլղարիայում, Մոսկվայում ու Բնալանում, վերջերս՝ նաև Վաշինգտոնում ու Լոնդոնում: Բոլոր այս աղետները չճանաչված ու չդատապարտված Հայոց մեծ եղեռնի, աշխարհի մեծ չարագործների անպատժելիության տխուր Հետևանքներն են.

Երբ դեռ Հիտլերված գծորաշուռը.

Հիշելով Թբթի խժած արյունը՝

Հեղ լիճաց վրա խոլ արշավելու վայրկյանից ստա՛ր՝

Հրաման Հանեց գերման զորքերին իր գինաշառաչ.

- Վեր անդժացե՛ք՝ բորենուց էլ վեր,

Թրա՛հար արեք օրոցքներ ձձկեր,

Ճեղքե՛ք օրովայնն Հզի Հարսների՝

Թուրքին ներող մեղ էլ կենրի...՝

Բոլոր վագրերից, օձերից էլ վեր՝ դերմագու՞թ եղեք,

Ինչպես Թուրքն արավ՝ մանուկներն Թաղեք,

Անդթու՞թյան դեմ ծուռնկի են զալիս,

Ականջ չղնեք, որ մայր է լալիս...՝

Ետս վախեցվածը շուտ է Հանձնվում,

Ուժեղ մեղավորն անմեղ է թվում...՝

Հայ կոտորածներն Հիշե՛ք և ի դե՛ն՝

Թուրքին ի՛նչ արին, որ մեղ ինչ անեն...

Ամերիկան, Ռուսաստանն ու եվրոպական մյուս տերությունները Ֆրանսիան, Գերմանիան ու Անգլիան, աչքները փակած Հայոց ցեղասպանության դեմ, իրենց ծոցում կամավոր ընդունել են Թուրք-մուսուլմանական օրեցօր ընդլայնվող ու զորեղացող քաղցկեղը: Եվրոպայում ու Ամերիկայում դեռ նոր են ճաշակելու իրենց թրջախրու՞թյան, նրանց նկատմամբ ցուցաբերած անհնաաես ճովանավորչության դառը պտուղները և

դեռ չա՛տ են տառապելու միջազգային ահաբեկչության սպառնալիքներից ու անակնկալ մահարեր Հարձակումներից:

Անընդհատ ահուղողի, վախի ու տագնապի մեջ ապրող մարդկությունը, աշխարհի դերհզոր տերութուններից անզամ այսօր ունեն չլուծված և դեռ ապագայում էլ կունենան անլուծելի խնդիրներ, քանի դեռ Համաշխարհայնորեն չի ճանաչվել ու վճռականորեն չի դատապարտվել Հայոց ցեղասպանությունը: Եղեռնի մոռացումն ու սեբազործի ներումը ամենամեծ անբարոյականությունն են և միշտ էլ Համաշխարհային նոր չարիքների պատճառ կդառնան:

Հովհ. Շիրազի այս ողբամատյան - դատաստանամատյան պոեմը զրբելու ժամանակներում կային միայն մեծ մարդասերների կարեկցական ու հուսադրող խոսքեր, ինչպես Անտոնյ Ծրանսի «Հայերի դատը մարդկության դատն է» արտահայտությունը: Ուստի այս ամենը կուահող ու կանխատեսող բանաստեղծը, բնականաբար, իր դատաստանամատյանում պիտի դիտարկեր Հայաստան - աշխարհ և Հայություն - աշխարհի ծովուլորդներ Հարաբերությունը.

... Տեսավ աշխարհը Հայոց եղեռնը անհղաքարհուր՝
Տեսավ քարայրա, մի ձայն չհանեց Սֆինքսի պես լուռ,
Թնդանոթալուտ մի խոսք էլ չստավ ու լուռն է դեռ
Աշխարհ Սֆինքսը՝ քարե աչքերով անմտառեւեռ,
Քարե շուրթերով, քար ականջներով, քարե Հայացքով,
Վիշտո չկիսեց թեկուզ կես կաթիլ քարե արցունքով,
Քարե Աֆրիկան, քարե Եվրոպան, քար Ամերիկան,
Քարե Ֆրանսիան, քարե Իրանը, քարե Իսպանիան,
Քարե ձապոնը, քար Ջինմաչինը, քարե Հյուսիսը,
Քարե Հնդկիք, քարե արաբը, քարե Հիտուսը,
Քարե խաչապաշտն ու ողջը քարե -
էլ ի՛նչ ես գոռում, ո՛վ Հայ մարգարե...

Սֆինքսի աչք են երկու օվկիանոսներն այս մի աշխարհի,
Նայում չեն տեսնում. ինչպե՛ս չհանեմ աչքերը քարի, -
Ո՛ւմ են պետք, երբ որ վշտեր չեն կիսում այս կյանք-քառում,

Վիշտ չկիսածի վիշտը չեն կիսում, վշտով եմ սասում, -

Այսօր մեկ հասավ մեզ՝ զով սնանի,

Վաղը, իմացի՛ք, մեկ պիտի հասնի...

Առաջին համաշխարհային պատերազմին ու Հայոց ցեղասպանությանը հաջորդած Նրկորդ համաշխարհային ու մյուս պատերազմները և այսօր աշխարհով մեկ ծավալված ու մեծաքանակ մարդկային զոհեր խլող ահարեկական զործողություններին, Համիդից ու Էնվերին, Քալեմից ու Ջեմալից, Պետրից ու Բեհանջդին Շարիֆից, Մուսթաֆա Բենալից ու Քյադի Կարարքերից, Լեհիտին ու Կորա - Սապիին, Բերեայից ու Ետովից, Հիտլերից, Հերսոլից ու Գյոլդերից, Պինտչեովից ու Պոլ Պոտցի, Շամել Բասանկից ու Բեն Լազենից, իրենց սեփական և ուրիշ ժողովուրդների հանդեպ մյուս համաշխարհային դահիճների ոճրագործություններից հետո ոչ ոք չի կարող կասկածել Հովհ. Շիրազի հարցադրումների և կանխատեսումների արդարացիությանն ու իրավացիությանը:

Իսկ օտար ընթերցողը, անգամ թուրքը, որի խղճի կույր աչքերն այնուամենայնիվ ականջներ ունեն (սա նույն Շիրազից ենք խոս ասում), գեղարվեստի լեզվով ազնի անմիջաբար Հաղորդակից կլինի պատմական ճշմարտությանը: Ասկայի արզնե կշտամբանքների արժանացող ու համաշխարհային դատապարտման յուրև գտանգ զգացող թուրքիան ոչ միայն շարունակում է ուրացման ու հերքման մարտավարությունը, այլև անցել է առավել հարձակողական ինքնապաշտպանության: Նրբեմնի Արևմտյան Հայաստանի՝ այժմյան իր տարածքում եղեռնապարկ եղած Հայերի զանգվածային հավաքական գերեզմաններ հայտնաբերելով՝ ինքնարդարացման համար գրանք որակում է իրեն Հայերի կողմից սպանված թուրքերի գերեզմաններ և որպես հակախիտ անցած տասնամյակներում ընդամենը կարողացել է «հայտնադործել» ու հրովարտակել, թե տես՛ք, Հայերն են թուրքերին տեղահանել ու կոտորել... Այդ գնալքում դարձյալ թրատարանական հարց է ծագում, որի էությունը նույնիսկ թուրքերի կարող է հասկանալի լինել: Ո՛վ, ո՛ւմ և ո՛րտեղ է կոտորել, և ինչո՞ւ նույն

այդ «տեղահանող» ու «կոտորող» Հայերի զավակներն ու թուներն այսօր իրենց բուն Հայրենիքում չեն ու հիմա սպյուռքված՝ Թափառում են աշխարհով մեկ, և ինչո՞ւ, են այսօր թուրքերը դարձի Արևմտյան Հայաստանի՝ հայության պատմական բնօրրանի տերը...

Ինչպես անցյալում՝ թուրքը այսօր էլ, ի գեմա իր ներկա կառավարողների, իր համար անցանկալի այս հարցերին ի պատրաստի նոր կեղծիքներ կհորինի ու կհրամայի համաշխարհային հանրությանը նրան վերջնականապես ապակողմնորոշելու և ներկայումս ու գալիքում արդարանալու համար:

Այլ է Արցախի խնդիրը: Իրենց երկու պետությունները մեկ ազգ համարող թուրք - ազերիներն այնքան են «ազնիվ», որ իրենց կամ սանձազերծած պատերազմում սեփական պարտությունն արդարացնելու և ուրիշ մեղավոր գտնելու համար աշխարհով մեկ հայտարարում են, թե ազերները հայերը գրավել են իրենց տարածքների 20 %-ը, քայլ «մոտանում» են ասի, որ զա Հայերի առաջներում իրենց զավթած պատմական հայրենիքն է, որը նրանք վերանվանել են պատառաբանական պաշարով: Ի զեղ, խնդիրը հենց այսպես էլ պատկերացնում էր ավարացի Հոչակավոր բանաստեղծ Ռասուլ Համզաթալը: Հենց այդ պատճառով էլ նրա գրքերը հանդիսավորություն գտնելուց իրավիճակի հրապարակներում:

Ինչպես Հայ և օտար գրողների արարած Հայոց եղեռնապատմի ողջ մեծամասնաբազմ զրավանությունը, այնպես էլ Հ. Շիրազի «Հայոց գանձակներ» պոեմն ասան հիմքի և պատմական իրողության չի ստեղծվել: Այդ զրավանությունն ստեղծողները կամ եղեռնը տեսածներն ու վերապրածներն են, կամ նրանց ժառանգները, կամ օտարազգի Հայ գրողներն ու այն ալլազգի գրողները, որոնց միջավայրում հայտնվել են ցեղապանական շարդից փրկված Հայեր:

Եր. Օտյանը, Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահայանը, Զ. Եսայանը 1894 - 1923 թթ. շարդերը տեսել էին գրեթե ամբողջ տեղություններ, Գր. Հոհրապետ, Միամանթոն ու Վարուժանը տեսել էին միայն Մեծ եղեռնին նախորդած ջարդերը, Վ. Տերյանը, Ե.

Չարենցը գրեթե ամբողջ ողբերգություն ակամատեսներ էին կամ ժամանակակիցներ, Հ. Երազը ծնվել էր Հնչյ 1915-ին¹⁵², իսկ 1920-ին Գյումրի ներխուժած Թուրքերն սպանել են նրա հորը: Նույն այդ ժամանակներում 1920 թ. սեպտեմբերից 1921 թ. ապրիլը Թուրք սակյարների կողմից Ալեքսանդրապոլում և շրջակա գյուղերում բռնաբարվել է շուրջ 100 հազար կին, որոնցից 60 հազարը՝ 8-12 տարեկան¹⁵³: Գաղթականներով ու որբերով լեցուն սովի ու տառապանքի այդ միջավայրում է իր որբությունն ու վաղ մանկությունն ապրել Օնիկ Կարապետյանը—Հովհ. Երազը, ցավը ներծծվել է նրա էություն, արյան ու ոսկորների մեջ, և այդ միջոցառում իր անջնջելի կնիքն է դրել նրա որպես բանաստեղծի ու մտածողի ձևավորման վրա:

Հովհ. Երազին նախորդած մեր գեղարվեստական շափածո գրականության մեջ Միամանթոյի «Դյուցազնորեն», «Հալոթր-դիներ», «Հողեվարքի և Հույսի ջահեր», «Կարծիր լուրեր բարեկամն» գրքերից, Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» գրքի «Բագինին վրա» շարքից, Ռ. Սևակի մի շարք գործերից, Թումանյանի, Իսահակյանի, Տերյանի հզոր բանաստեղծություններից, Չարենցի «Դանթեսական առասպելից», «Վահագնից», «Հարդազորի ճամփորդներից», «Ողջակիզվող կրակ» շարքի որոշ գործերից, «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունների, «Նրիկի նախիր» պոեմանման վեպից, «Խնձրապետ Շավարշից» ու «Մահվան տեսիլ» պոեմի մի հատվածից բացի ուրիշ ոչինչ գրեթե Հունենք: Մեր շափածո գրականության մեջ Հովհ. Երազի այս նամադրական պոեմ-դատաստանատյանը, փաստորեն, գրական որոշակի ավանդելով ստեղծված առաջին և ամենածավալուն երկն է, որը գրվել է հատուկ եղևուր պատկերելու և դատապարտելու, հայության ողբամուռն արտահայտելու

¹⁵² Արդեն անել ենք, որ 1965 թ. Սեծ եղեռնի 50- ամյակի դեպքերից հետո Գ. Երազը հասուն կամարտաստեղծությամբ շնչեղ իր Սեծ եղեռնի տարում 1915 թ. ապրիլի 27-ին ծնված լինելը — Ս. Մ. :
¹⁵³ Այս փաստը Օնյունիկ հիշում է «Երևույթ» ֆիլմում՝ որպես Ալեքսանդր Մյասնիճյանի անունից ավաղ խոսք:

Հատակ նպատակագրումով¹⁵⁴: Բայց այն, Հակոտակ պետական գրաքննության, գրվել է որոշակի փաստական հիմքով, իրիքի-հատի կառավարության գաղտնի հրահանգների, ժամառում եղած հրապարակումների, կանանատեսների վկայությունների, ցեղասպանության երևույթը Նշավակոզ աշխարհի մեծ մարդասերների կարծիքների հիման վրա՝ որպես եղևուրազոր կեղծ և աշխարհով մեկ ցրված հայության բողոք և պատմական հիշողության ճիշտ մարդկության քնած խղճի արթնացման, արդար հատուցման և ցեղասպանի զատապարտելու պահանջով: Եվ ամեն մի գեղարվեստական պատկեր այդ դատաստանատյանում ու երկն ամբողջությամբ մեղասպանության խտացված, համակողմանի ու կենդանի արտացոլումն է:

Հայ և օտար Հեղինակների գեղարվեստավարկական ստեղծագործությունները պակաս կարևոր դեր չունեն ցեղասպանության էությունը բացահայտելու հարցում: Եվ մենք, պատմափետական լալիստությունների կողքին ու դրանք Հեռ մեկտեղ, աններելիորեն չենք արժևուրում, չենք փարզմանում ու միջազգային հանրությանը համառորեն չենք ներկայացնում Հ. Երազի «Հայոց դանթեսականը» դատաստանատյան — պոեմը, ուր վավերական, ողբերգական իրողությունները անմրցելի պատկերավորությամբ ներկայացված են ոչ միայն որպես

¹⁵⁴ Գ. Սևակի «Անկեղծի գանգալատուն» պոեմում, որը գրվել է 1957-58 թթ. և լույս է տեսել 1959-ին, հիմնախնդիր էր կոմիտասի գեղարվեստական կերպարի մարմնավորումը: Պոեմում եղեռնի տեսարաններ պատկերվել են կոմիտասի «վերջին հայրենասրբական մեր պատմությանը» միախուլված կյանքը և մամուլում նրա հազնված խանգարումն ու ուղեղի մթազումը գեղարվեստորեն հիմնավորելուց հետո բանաստեղծի ինքնահաստատման սխրամքն էր, հոգի մերշնչանցով գրված մեր քաղաքի գործ, որով նա միամտամակ կատարեց պատմական շատ կարևոր դեր՝ նոր սերունդներին եղեռնի իրողությունը մամուլի տակու իմաստով: Թեև «Չանգակատան» 1966 թ. հրատարակությունն արժանիորեն փոխ գնահատվել էր «Չանգակատան» 1966 թ. հրատարակությանը արժանիորեն փոխարարված չէր իր այդ գործում, որովհետև գիտակցում էր, որ «Չանգակատանով» ինքը եղեռնի մասին դեռևս ամենակարևորը չի ասել և 1965-ին գրեց եղեռնի ընծայով իր լավագույն գործը «Եռամայն պատարագ» պոեմը — Ս. Մ. :

զուտ Հայութիանը պատահած ազգային ու մարդկային ող-
բերգություն, այլև որպես Հանուր մարդկութիանը պատահած
համաշխարհային աղետ, որպես բոլոր փոքրամիթի ժողովուրդ-
ների անվտանգութիանն սպառնացող մեծադուռն չարիք:

Հայ ժողովուրդը և աշխարհ Հարթարեութիւնը քննարկելիս
Հովհ. Շիրազը աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին համարում է
երկիր մոլորակի՝ միջանց Հարեանտաթյամբ ասարելու բնական
իրավունքով Հարատեղ Համասարազոր տեքեր, ինքը Հայ ժո-
ղովրդի անունից դիմում է նրա երկրարեանկ բոլոր Հարեան-
ներին, որոնք մեծ վտանգի պահին միասինակ էին թողել իրենց
Հարեան Հայերին.

... Ով ազգեր, արդյոք դուք էլ ստեղծե՞ք,
Ով Հյուսիսուհիք, լսեցի՞ք արդյոք,
Տեսա՞ք Հայ գոթիքն, անհոգ հնդկուհիք,
Ինչո՞ւ թողնեիք իմ ազգին անոգ,
Պարսիուհիք, տեսա՞ք դո՞ւքն Հայկական,
Նեղուհիք, տեսա՞ք, թե ինչքան խորն է,
Թրքուհիք, տեսա՞ք ձեր գեմքն իսկական,
Նուրբ ճաղոնուհիք, ճշացի՞ք դո՞ւն...
Չիմուհիք, Հայ ցավն զզացի՞ք արդյոք,
Ով աֆրիկուհիք, դո՞ւք էլ եք անհոգ,
Վերուհիք, ո՞ւր եր գութը ձեր բազկի,
Ով իսպանուհիք, լսեցի՞ք դուք էլ
Մեղասխալու՞մք իմ անմեղ ազգի,
Ա՛խ, տեսա՞ք, թե ինչ ակ ձյուն է բուքել
Մասիված գլխին իմ Հայրենիքի...
...Ով գերմանուհիք, ո՞նց էիք ներում,
Երբ ձեր լուխն էլ մեղ մահ էր բերում...

Սա զեղարգիտական ճշմարտությունն է, որը, սակայն, ոչ
միայն ամենեին չի հակասում պատմական բուն ճշմարտու-
թյանը, այլև պարզապես խտացվածքն է նույն այդ իրողութիան
ու ճշմարտության: Այս ճշմարտության գիտակցությունն է
այսօր երևկիմ մոլորեցնող ներհնից արթնացող աշխարհին պար-

տավորեցնում միջազգայնորեն ճանաչելու Հայոց ցեղասպա-
նությունն ու զատապարտելու եղեմնազոր թուրքիային: Այս
նույն ճշմարտության խոր գիտակցումով, Հայոց մարդա-
սիրութիան ու խղճի, Հայկական համամարդկայնութիան թեյա-
զրանքով էլ զատաստանամատյան-պոնմում Փոքր Հովհան-
նեսը (նույն ինքը՝ Շիրազը) և նրա հետ միասին Լարեկացին ու
Խորենացին դիմում են աշխարհի բոլոր ազգերին.

— Ազգեր, թե Հայոց այս եղեմը մեծ
Ձեր մեկնումեկին խոշտանգեր Հանկած՝
Իմ սիրաը՝ որպես Հայոց բանաստեղծ՝
Ձեր լուի մեղ պես, պիտի մուհար այսպես ահազնած,
Ես կդառնայի սուրբ ահազանդի զանգահար մի նոր՝
Կահազանգի իմ խղճի գանգով, աղանաղով իմ Հոր...
... Ես կզանգի բոլոր բյուր զանգերն Հայոց վանքերի,
Թե որ տեսնեի բուրվիլն այսպես ձեր խեղճ զանգերի:
Թե մեկնումեկի՞ իմ ազգի նման եղեմնահարվի՞ր
Ես չէի լուի՞ Համավլած ձեր սուրբ վշտով կարնկիւր,
Թե ձեր ժողովուրդն Հաղաբարբաբական արվեր տեղահան՝
Ես կզոռայի՞ «Գառայնդ քաշվիր, ո՞վ ժանն յաթաղան»...
... Եվ Լարեկացին խոսքս Համեմեց,
Նա, որի Հովտան տեսն կարկանդից...
Երես դարերից արուում կրկնեից
Փրկելի շանաղով ազգին ... դո՞ւքիցից:
— Թե ձեր մերուկներն իմունցի նման թաղվին կենդան՝
Ես թաղողներին պիտի թաղեի, ո՞վ մահազնողան:
Թե ձեր մայրեր՝ իմունցի նման՝ կախաղանվին:
Կկայծակի՞ մանա ոտներն անմայր աչքերին:
Թե ձեր քույրերն էլ իմունցի նման՝ պղծվին մահով՝
Ես ըմբոստացած կուլի կելնեի զենք ու զրահով:
Թե եղբայրներ՝ իմունցի պես անգին խեղճվին այսպես՝
Ես պատերազմի կելնեի իսկույն, կբրկի ձեզ...
...Եվ խոսքը խելց մեծ Լարեկացուց
Մեծ Խորենացին՝ որպես Աստուույց:
— Թե մեկնումեկիկ զենցիդ բերե ոտիսը մթաը՝

Ես նույնը նրան պիտի բերեի՝ խղճով իմ արդար:
 Ես այնպիսի խուճ կասեի, որ ծով գործը խաղաղվեր,
 Օձի գլխում էլ թուշը մեղքանար, ժանիքը փլվեր,
 Խոսքն ի՛նչ... Ո՛վ ազգեր, ես կոտալի բազկիս բերանով,
 Ձեր քարն իրիզը խմոր կանեի խղճիս մերանով,
 Իմ կողոսկերն էլ թուր կդարձնեի՝ ձեռքին իմ արդար,
 Օրացքի բնդոճն հլետղ գործի գեժ գործ կհանեի՝
 Տեղասպանին ողջ Հողագեղեցից դուրս կվանեի,
 Ես չեի լու՛ր մզկիթ կպոկեր վրեժիս քամին,
 Այնպես որ խելքի կզար մարդկության այս թուր թշնամին,
 Թեկուզ մինչև վեր՝ մահաժոռս լուսնի ծոցը արնաքամ,
 Որ ոչ մի ազգի ոչ մի մասն անդամ
 Ոչ մի թրով էլ չընկներ Հայոց պես:
 .....
 Ո՛վ լուսն մեծեր, եղովում եմ ձեզ... :¹⁵⁵

Այս է հայկական Համամարդկայնությունը: Ահա ինչու
 Հովհ. Շիրազի այս պոեմն ունի ոչ միայն տղգային, այլև Հա-
 մամարդկային հնչեղություն. նրա միայն նյութն է կոնկրետ
 տեղական ու ազգային մտտիկ անցյալի Հայոց ողբերգու-
 յունը, իսկ հեղինակի Հարցադրումներն ու բնդհանրացումները
 իրոք Համամարդկային են ու արգելական: Պատահական չէ, որ
 պոեմում պատկերված Հայոց եղևոճի դժոխքում հեղինակի ա-
 ուջնորդությունը չբնդող ողևոճի կազմում «Հայոց մեծերի
 անմեռ սգիներին» հետ միասին, նրա իսկ հրավերով, որպես
 խղճի ու բարձրագույն բարոյականության մարմնացում, «Ներ-
 կա» են նաև աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մեծությունե-
 ները: Իրականում դաստանամասայան – պոեմը, Հայոց ցեղա-
 սպանությունը պատկերելով, ուղղված է առհասարակ պատե-
 րազմների ու կրկնվող Համամարդկային մեծ ու փոքր ողբեր-
 գությունների դեմ:

¹⁵⁵ Ընդգծ. մերն են – Ա.Ս.:

կառուցվածքը և նպատակադրումը: «Հայոց գանձեականը»
 պոեմն ունի անսովոր կառույց. նրա քսաներկու գլուխները
 կրում են իրենց բովանդակությանն ու Հարցադրումներին բն-
 բոլջ վերնագրեր՝ «Գիշեր այգահատաչ», «Գիշեր վշտահուշի»,
 «Գողգոթայի գիշեր», «Գիշեր խաչելության», «Գիշեր գետա-
 մուռնչ», «Անեծքի գիշեր», «Պանոսասխեղզ գիշեր», «ԼԻճ

Դուի. Շիրազը Օրծոնավարերում եղևոճի գոհոր հույսամալիքում
 մուռնչի գիշեր» և այլն: Այս գլուխների սկզբում աշխարհի
 մարդկությունն ուղղված առաջաբան – դիմումները հետաքրքիր
 են ոչ միայն որպես շիրազյան արձակի բացառիկ նմուշներ,
 այլև դրանք այժի են ընկնում իրենց Հզոր պատկերավո-
 րությունը, բովանդակային բացառիկ Հարստությունը, որ զըր-
 սևերվում է երբեմն նպատակալաց շիտակությունը, երբեմն՝
 փոխաբերական ու այլարանական դիպուկ բանաձևումներով:

Եվ դրանց մեջ, անշուշտ, անկարևոր չէ հին հոսմեական վրեժի
 և արդարության աստուծո՛ նեմեսիսի արդարություն կշեռքը
 ձեռքին բանաստեղծի՝ Եղևոճի հանդեպ Համաշխարհային
 լուսության այգանումը, բայց առավել կարևոր է մարդկության
 վերքը, Հայության ցավը ճանաչելու և ցեղասպանությունը

դատապարտելու հորդորը. «Արթնացիք, մարդիկ, որտեղ քնամ մի խիղճ կա՝ զարթնեցրե՛ք, արթնացրե՛ք խցի խիղճը, մարդկային մեծ քանականությունը. դուռ էլ, եղուն չտեսած երկրքներ, տեսածների հուշերը թող դատապարտ լինեն ձեզ... Թուխի՝ նստիք, ո՛վ խաղաղության անմահ թռչուն, դառն հուշերը թող բաղլը բուռն լինեն քեզ» (էջ 236, ընդգծ.—Ս. Մ.):

Բազմաբազմեր թեկուզ միայն գերման ու չին ժողովուրդների ուղղված չիբազյան դիմումներից հասվածներ վերընթրեցիլով.

«Դու էլ հատեր, ո՛վ դու երեկ խարված, այսօր գլխի ընկած՝ մղձավանջից ելեող գերման ժողովուրդ, որ մերթ ազդես իմաստուն, մերթ խելացեղութիւն՝ դառնում ես ժողովուրդ, որ կիսով չափ կարծես գլխի ես ընկնում, թե ում համար թախեցիր է՛ք քո, է՛ք բազմալոյց արյունը երեկ... Դու էլ եկ իմ հառապանքների քառուղիով, որը տանում է՝ գեպի խղճի լայն դաշտերը՝ ազգերի գուռը նեղսրտության մարդավեղով ձորերից: Եվ արթնացող գեմտի ոգովդ դու էլ աննշույթ թքիր խելացեղոր անցյալիդ աչքի մեջ, համբույրս՝ ուրբեր իրենց սրտերի ուսերին աղամին ունեն ե ոչ թե ամբիլլյան անդր. է՛կ, ե թող հավիտյան հնչեն գոյթեկական վարդի երգերը, թող փոքրիկ տղան մեծերից ձեռքով ոչ մի վարդ չբաղի այլևս... Քեզ այլևս սուրբ չի փրկի, այլ վարդի բույրը, ե չիմանաս, թե չգիտեմ, որ մեղսակիր ես հայ կոտորածներում՝ անդր յաթաղանի հետ, քեզ կեղբայրանամ միայն այն ժամին ու դարերում, երբ դու թիկունք չկանգնես այլևս թուրք մուրթային ե Մատիններս ես սալ տաս...» (էջ 149, ընդգծ.— Ս. Մ.):

Իսկ չին ժողովուրդին ուղղված դիմում — հորդորում հնչում է՝ գիրտախչ մեծերի արյունոտ քաղաքական խարդավանքների ենթակա փոքր ժողովուրդների պաշտպանության մարդասիրական ազնիվ կոչը. «Ո՛վ իմ եղբայրիկ չին ժողովուրդ, ի՛նչ է, չլինի՞» ծովի ավազների հետ ես ուզում մրցել, որ այդքան իմաստանանման խեղճությամբ ես ծնում ու ծնում, — բայց ինձ ի՛նչ քո անհամարից. ի՛նչ է կալտին, որ իր պողպատե տերևների սուռ էի պատապարտում մանուշակին՝ կայծակից... Բայց

չէ՞ որ դու էլ բաղմատանջ սիրտ ունես, ե հայոց թշնամին քո էլ թշնամին էր. — բայց էլի չիմալայիդ պատամների նման ժայռաշուրթ լուսթյամբ ես լուծ հառապանքները դեռ վշտալեռ Արարատիս, ինձ ի՛նչ, իմ Արարատներին ի՛նչ քո նորափետուր արժվաթին պաշտությունը, երբ խղճի աստվածընծա բերանով չես մոռնում դու էլ, որ մոռուչ գեպիուռղ հողմի փոխվի ե հասնի՛ ցրե Արարատս բանտը, յաթաղան ջրեղող սմպերը: Ինձ ի՛նչ օվկիանք, երբ նախ ախ չի հասնում...» (էջ 203, ընդգծ.— Ս. Մ.):

Թերևս միակ բացառութիւնը Հ. Նիրազն արել է՝ արար ժողովրդի համար, ժողովուրդ, որն իսկապէս հայության համար ամենաարհեստական պահին զրստորել է զարթալույն մարդասիրութիւն՝ ապաստան տայով իրենց պատմական հայրենիքից բունի տեղահանված ու սիրիական անապատների մահանամարերնրում սառչող մահվան դատապարտված հայ զանգվածների կարծեսայդպիսով մասնւոք քաղվելով հայության հանդեպ իր իսկ անցյալի ե նորագույն ժամանակների անտարրեր մարդկության մեղքը: Բռնադատված հայերի մի ստվար զանգված միմիայն արար ժողովրդի բազայնակամության ու մարդասիրության չնորհիվ է փրկվել, ու այսօր նրանց ծառանդները Սիրիայի Արարական Հանրապետութեան արժանապատիվ քաղաքացիներն են: «Ո՛վ դու արար ժողովուրդ, որ ապառաջական սթևան ես տվել այժմ իմ հայ հատվածներին, — գրել է բանաստղծը երաստացեա հայության անունից ու նաև վերհիշել, — չեմ մտահանել, սոհայն, զարթ եսալ քո նախահայրերի յաթաղանը ես, որ գալիս էին հորդաններից ահեղատեսիլ ե ավերում եմ մանուշիկ Հայաստանը... Բայց, ընդգծում է նա, — ես հիշում եմ նաև քո ազգի մարդասեր երեկվա ոգին, երբ թուրքերն ու քրդերը տեղահանում էին իմ հայ ազգին, երբ բազմաբարձական քշում էին քո հողը՝ Բաղդադի, Դեր — Չորի ե Շամի անապատները — ոսկի էին տալիս արար գինյորների, որ տանն հայ հաղարաւորներին ու բլուրավորներին անապատի խորքը, բայց որդիքդ մտածում էին ե հրածարվում հայ մանուկ սպանելուց, հայ ծերուկ սպանելուց ե նույնիսկ հայ

Հրեշտակագիտ կույսերին կին էին վերցնում ու թեև մեղսնում էին Հայ կնոջ ու Հայ կնոջից ծնվածի բերանում Հայ լեզուն, բայց չկա չարիք առանց բարիքի...» (էջ 170—171, ընդզձ.Ա.Մ.):

Այս և աշխարհի մյուս մոլորություններին ուղղված շիրազյան դիմումները վկայում են, որ Հայոց եղեռնը Համալսարան Հայնացնելու գործընթացը բանաստեղծին այս պոեմով սկսել էր աստնատյակներ առաջ, ու եթե նրա այս երկը ժամանակին թարգմանված ու տպագրված լիներ նրանց լեզուներով, ապա ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացն ավելի վաղ սկիզբ ու մեծ թափ կտաներ, ավելի շուտ կհանաչվեր, ու եղեռնագործը կդատապարտվեր Համայն մարդկության կողմից և կհանդներ պատմության ու սերունդների դատաստանի առաջ:

Բայց այս գործընթացը վաղեմություն չուներ, ինչպես Հայոց եղեռնն ինքը, և Հովհ. Շիրազի «Հայոց դանթեականը» դատաստանամատայանը դեռ կարևոր դեր է կատարելու նրա Համալսարանային ճանաչման ու սերտագործությունը դատապարտելու, պատմական արդարությունը վերականգնելու ճանապարհին:

Ստեղծագործման ու հրատարակման պատմությունը: Հովհ. Շիրազի այս պոեմին ծանոթ եմ 1962 թվականից՝ չհաշված նրա «Ելնչեզա» Հատվածը, որ տպագրվել էր 1958 թ. «Քնար Հայաստանի» առաջին զրբում: Գառկերացիից 16-17 տարեկան մի պատանու, որ դեռ նոր-նոր Հովհաննես Շիրազի Հեռ անձամբ ծանոթ լինելու երջանկությունն ուներ, բանաստեղծից հանկարծ ստանում է հանձնարարություն մի գիշերում կարդալ «Հայոց դանթեականը» պոեմի մերենագիր տարբերակն ու Գեորգ Հայրյանին ուղղված նամակն և առաջուրյան երկուսը միասին հանձնել նրան, որն այն ժամանակ Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտեի նախագահն էր և պոեմի հնարավոր հրատարակիչն ու խմբագիրը: Կես դար է անցել, սակայն նամակի մոտավոր բովանդակությունը մերթս է: Հավատացած եմ, որ այդ նամակն այժմ պահվում է Գ. Հայրյանի անձնական արխիվում: Նամակում է. Շիրազը Գ. Հայրյանին մոտավորապես գրել էր, թե

մինչ այդ (այսինքն՝ «Հայոց դանթեականը» պոեմը) եղած իր գրական ժառանգությունը մի կողմ, իսկ այս մեկը՝ մի կողմ: Հատկապես հիշում եմ բառացի մի ձևակերպում այդ նամակից, որ խիստ տպավորիչ էր. «Սիրելի՛ Գեորգ, միայն մեղսները ավելի մեծ ոճիր է, քան մարդ սպանելը: Միայն մեղսները դժոխքին չան շունն արա, որ գիրքս լույս աշխարհ պահե և ինքնապահունության մտքի աղաղակները վրիպյա դուրս թռչեն...»¹⁶⁶: 1962 թիվն էր դա, փետրվար ամիսը: Մի շնչով կարդացի պոեմը, կարդացի ու հասկացա հիշածս նամակի բովանդակությունը: Իսկ հե՛նչա էր կարգալը ուսանողական հանրակացարանում, հսկող աչքերի ներքո, այն էլ գիշերը: Ինձ համար Հայոց մեծ եղեռնը նորություն չէր. իմ սրբան էր ինչպես մեջ էր այն, և նրա սարսափների վկան նախ իր ողջ գերդաստանն ու ծննդավայրը կորցրած ու երկու այլ արժեքների հետ Վանա լճի վրա մի փոքրիկ նավակում 28 որ առանց Հայ և ջրի մնացած և հրաշքով փրկված պապս էր. ցեղեկները նրանք ամերից անտեսանելիության չափ հեռացնել էին լճի խորքը, իսկ գիշերները մոտեցել էին Հայրենի թաղանձ գյուղերին, թուրքերի կողմապառ ջորենի հորերի շրջակայքից թափթիփված հատիկներ հավաքել, մարդկային դիակներով խցված արյուրակներից ու սուռներից վիճակահանության արևաշուր վերցրել ու այդպես դիմացել... քաջից ու ծարավի ծանր փորձությանը: Մյուս վկանները Վասպուրականից կորուսաններով Արեւիլյան Հայաստան հասած մարտապարհ գերդաստանն էր ու Արևմտյան Հայաստանի մյուս վայրերը հեռոց մահվան գերանդուց հրաշքով փրկված՝ գյուղի բոլոր վերապրող տարեցները, որոնք եղեռնի անմիջական ականատեսներ էին, Հայրենիք, տուն-տեղ ու Հարազատներ կորցրած, մահվան անհնազանդ ու զարհուրելի ձևեր տեսած ու զաղտանի զբառնց մասին ստսկումով պատմող վարխորած մարդիկ:

¹⁶⁶ Այս նամակը պետք է փնտրել Գեորգ Գալստյանի հարազատների մոտ Շրա արխիվում – Ա. Ա.:

Ես կարգացել էի Դանթեի «Աստվածային կատակերգութ-
յունը», մանավանդ նրա «Իմորթ» մասը լավ գիտեի, 1957 թ.
լուս առանց գրքով գիտեի Միամանկություն, որ 1895 – 1909 թթ.
Եղիշեի մեծ գանգաճարն էր, գրեթե անգիր գիտեի Զարնեցի
«Դանթեական առասպելն» ու Եղիշեի մասին մյուս գործերը,
Պարույր Ասախի «Անլուելի գանգախառուներ», «Էլեգիա» հաս-
վածը և Շիրազի նույն այս պոեմից, բայց միանգամայն այլ էր
պոեմի ամբողջական ընթերցումով թողած տպավորությունը:

Առաջին իսկ ընթերցումով Հովհ. Շիրազի անսխալ ստեղ-
ծագործությունն այնքան ծանոթ ու հարազատ էր ինձ, որքան
համազուգացրեցիք իմ լսած տարբեր պատմամեները: Մակայն
մի դեպքում դրանք ճշգրտորեն, պարզ ու անպաճույճ պատ-
մում էին ծննդավայր ու հայրենիք կորցրած իմ տեսած մար-
գրիկ ողբերգության անմիջական կրող սկանտաստները՝ Իս-
կանդար պապս, մորս ծնողներ Արսենն ու Ռոկհնատը, Նախ-
յաններն ու Ախոյանները, մեծ Հորեղբորիկն առտա Գուշեն,
Հարևան Բաղդասարը, Եսայան Մանուկը, Քոթուկ Գուշեն, Կո-
ճերջի Սեթեն, Ալբրե Գոլոսը, Խոտակներիցի Փանոսը, Դեմիշի
Աբշահը և ուրիշ համազուգացիներ, որոնք սպրում էին այդ
մայր կսկիծը և թաքուն փայփայտում էին վերագարձի հույսը,
մյուս ղեկքում՝ Հզոր երևակայության ու պատկերավոր մտա-
ձողություն օժտված, որչափե՛ր և հստակ զազափարական ու
գեղազարտական նպատակադրում ունեցող հանձարեղ բանաս-
տեղծը: Այնպես որ, բանաստեղծն ինքն էլ զարմացավ, որ
ըզգամենը մեկ անգամ կարգալավ գրեթե ամբողջությամբ ան-
գրը հիշում էր մեծածավալ պոեմի այդ տարբերակը:

Հովհ. Շիրազի իսկ պատմելով Ավ. Իսահակյանը Հենց 1942
թվից ծանոթ է եղել պոեմի առաջին տարբերակին: Երբ նա պո-
եմը թիւղարկելու է եղել գրողների միության մեքենագրու-
հիներից մեկին, չի նկատել, որ քիչ հեռու կանգնած լսում է
Վարդևուրը: Նա էլ պահանջել է պոեմի մեքենագիր առաջին
օրինակը, որի ընթերցումից ստացած տպավորությամբ էլ գրել
է իր խիստ նպաստավոր կարծիքը: Այնուհետև այդ օրինակը
Վարդևուրը ավան է եղել արվեստարան Ռուբեն Զարյանին

կարգալու և կարծիք հայտնելու, նաև մտածելու տպագրու-
թյան հնարավորության մասին: Վերջինս, սակայն, նկատի
ունենալով Կենտրոնի վերաբերմունքը և այլ հանգամանքներ,
հասպաղել, ձգձգել և տարիներով ուշացրել է իր վերաբեր-
մունքը գրավոր կամ բանավոր արտահայտելու: Ըստ երևույթին
հսկան դեր են խաղացել պոեմի հանդուգն, այն ժամանակ-
ներում տպագրելու համար անկարելի թվացող շիրազյան
բուռն ու պոսիվուն բանաձևումները, Թուրքիայի նկատմամբ
պետության քաղաքականությունից ու վերաբերմունքից բխող
խորհրդային զրավիրտային արգելքները:

«- Այդ բանը նզովեցի մի բանաստեղծությամբ. - սաել է
Հովհ. Շիրազը: - Մի օր, երբ Վարդևուրը հայտնվեց խմբագրա-
սանը, ավելի կարծիքն իմանալու: Կարգեց, սաստիկ տրեքն,
ձեռքն ու թուզիքն նույն գոգն ունենին: Մերունին ավելի կակա-
զեց վախը»:

- Թուրք-ցեղերն են աշակերտում...
Նախասերմ գրվածքս պոեմվից, վերջակետովից «Բիրլիակա-
նից» ճիշտ յոթ շարաթ հետո:¹⁵⁷

Բանի որ դեռ մանուկ գրվածքիս մեծանպաստ կարծիք էր
հայտնել Իսահակյանը, ուղիքը, որ պոեմվածքին էլ ծանոթա-
նար: Եվ ծանոթացավ: Երկար ժամանակ պոեմն մնացել էր
մտալ: Եվ ի՛նչ, արցունքներս քիչ մնաց ինդզիին ինձ այնքան
մեծ խոսք գրեց պոեմիս ճակատին: Թե առա. թե երկու թևա-
վոր էի, հազարվեցի: Բայց երբ պատահականորեն «Բաջ Նա-
զարի» Դեմիրճյանին ավի Իսահակյանին խոսքը, զարմանալի-
բուն հայրաբար ասաց. «Ավիտիքի այս կարծիքը ցույց տվիր
ինձ, էլ ոչ մեկին ցույց չտաս, նախանձ կշարժե, և պոեմդ
տեղից չի շարժվի»: Եվ սակայն Դեմիրճյանի այդ խոսքը քաջ-
նազարական մարգարեություն համարելով՝ չհամբերեցի («
թուլություն...»), այս կողմ, այն կողմ, այն կողմ շաղ տվի Իսահակյանի

¹⁵⁷ Գովհ. Շիրազի այս արտահայտությունը մի անգամ ես հիշատակում էի որ «Դայրց
դանթեական» առաջին տարբերակը գրվել է մեկ շվեյլ 1942 թ. և «Բիրլիականից» յոթ շարաթ հետո:

մեծանպաստ կարծիքը¹⁵⁶, և իրազ նախանը ժայթքեց այնպես, որ քիչ մնաց պոեմի թղթերն էլ այրվեին սրտիս հետ: Քիչ առ քիչ խառցող ամպն ու թուխար կայծակեց հրաբխով չարութունից¹⁵⁷ (ընդդժ.— Ա. Մ.):

Պոեմը շուտով դառնում է Կենտրոնի քննություն առարկա. ՍաՀակ Կարապետյանի մտտ գառախառնի են կանչում Հեղինակին: Խառաշունչ մեկնություն նախատրամադրված խոստապահ մարդիկ նույնիսկ բանաստեղծի ողջունին էլ չեն պատասխանում: «Ողջունյա կարծես խեղդվեց պատում, ստես կապարի կտոր սուզվեց ծովը. ոչ մի պատասխան չայտա:

— Այս ինչն էր եք գրել, — հենցեց ՍաՀակ Կարապետյանի սատար:

Նրա կայծակին միացան Արտիկ, Քոչարի, երկու նմանակ Ջարյանների, պեռհրատի դիրեկտոր ժենյա Մելիքովայի և նրա մարմնավազից Հր. Գրիգորյանի և այլոց ոչ միայն աչքերի, այլ և լեզուների շանթերը: Չարենցի ճակատագրերն հիշող միտքը սասանեց, բայց սիրտս ազնիվ ապստամբի գրահենք հազամբ վայրկյանի զոդացող ձեռքերով, վասնզի գլխիս էին կայծակում հետևյալ խոսքերը.

- Ումն է հարկավոր այս ողբն ու կոծը:
- Թուրքը մեր եղբայրն է այսօր:
- Մեր զորքերը նահանջում են, և սա կարող է ընկճել թիկունքի ոգին (կոտորած, նախճիր, կոտորած...):
- Եվ բոլոր ազգերն են մեղավոր Հայոց եղեռնի մեջ:
- Այո, պոեմն այդ է հրահրում...

¹⁵⁶ Դուր. Շիրազի ինքն անվան 1975 թ. տված այս հարցազույցում էլ քննակնարկում է պոեմի 1942 թ. վարպետի տված «մեծանպաստ» կարծիքը, բայց կարծես խառախարհն արձն կատարվածից, միայն վաստեղծի մտերմների շրջանում էր շրջակա ունեցողները գնահատականը կարևոր մտքը. «Լարսնը հազար տարի հայ ժողովրդին քրիստոսյա է պանել. Շիրազի «Գայ դանթեսանե» հարցազույցը հազար տարի հայ կյանի...»:

¹⁵⁷ Տես «Իստական» — Շիրազի հարցազույցը, Գրույցներ, վաղեմ Գ. Դովնարսը, քանոց Գ. Շիրազը, էջ 39-40:

Ինձ թվաց՝ շրջապատված եմ ոչ թե ինձ ծանոթ (երեսանց) աչքերով, այլ այն սպիներներով ու սրբերով, որոնք երկու միլիոն 800 հազար հայ բնաջնջեցին...»¹⁶⁰:

Հովհ. Շիրազը հարկազրված է եղել ճակատամարտ սառ: Նա նախ այդ քննարկում-գառախառնը որակել է որպես չարամիտների սողորանք և դատապարտողների՝ պոեմը կարգացած չլինելու հետեւանք և ազա ինքն է արտասանում պոեմից հասկաններ՝ բերելով իրենհատակների լիզըզ պալատում Հայոց եղեռնի գաղտնագրված հրամանները որպես ապացույց: Մըլնությունը կարծես փոխվում է, նույնիսկ Վերջուսից մեկը նույնիսկ շուտով նման բարեբույր խոսք սառց (կարծես Արտիկ էր)», — շարունակել է բանաստեղծը և եզրափակել. «Պոեմն արգելախոսող գլխավոր դերակատարներն էին Ն. Ջարյանը, Քոչարը, Թափչյանը, Հր. Գրիգորյանը և ժ. Մելիքովան»¹⁶¹:

Գրողը, Հովհ. Շիրազի Համոզմամբ, մարդասեր, արդարություն, խղճի ու բարության բարոյիչ պիտի լինի անկասկածազային պատկանելությունից, այլապես Համոզմարդկային արժեքներ չեն ստեղծվի: Հենց այս չափանիշներով էր Հայ բանաստեղծը մտանում նաև թուրք գրողներին: Իր պոեմում անզգամ նա հստակ գրել էր՝

Վաղվա թուրքն այս ծով մեղքը չի ների...—

բայց իրենց Շիրազից ավելի հեռատես ու խելոք կարծողներն այս սողն էլ են հանել:

Հովհ. Շիրազն իր ծրագրերը կազմում էր ազգերի փոքրամեծան ու եղբայրության վրա, և քանի որ ամեն գրող իր ժողովրդի խղճի ձայնն է, ինչպես ինքը՝ Հայոց, մեծ կարևորություն էր տալիս զրոյի խոսքին: Թուրք գրողներից էլ անկեղծ զգչում կամ գոնե մարդկային վերաբերմունք էր ակնկալում, իսկ նրանց լուսնությունը, առավել ևս անամոթ ուրացումն ու

¹⁶⁰ Լույն տեղում, էջ 40:

¹⁶¹ Լույն տեղում, էջ 42:

Հարձակողականությունը ավելի էր զստանցնում բանաստեղծին: Այս կապակցությունը արժե հիշել մի բնորոշ դեպք:

Արդեն գրված էր պոեմի առաջին տարբերակը, կայացել Կենտրոնի վերջ հիշած բննորոշումը, և հայտնի էր նրա Հանդեպ խորհրդային պետության վերաբերմունքը, երբ 1954 թ. Մոսկվայում փորձում են ծանոթացնել ուսու բանաստեղծուհիներով շրջապատված թուրք բանաստեղծ Նազիմ Հիքմեթին: Հովհ. Երրազը գիտակցաբար չի բռնում, օգուտ կախված է թողնում վերջինիս՝ ծանոթանալու Համար իրեն պարզած ձևերը: Այս մասին բարեբախտաբար պահպանվել է կատարվածին ակնանատես, Հովհ. Երրազի կողքին կանգնած գրականագետ Սուրեն Աղաբաբյանի մի կտրուկ վկայությունը: «Հիշեմ մի գեղեցիկ-գրել է նա. — 1954 թվականին, գրողների Համամիութենական 2-րդ համագումարի ընդմիջման ժամին Մոսկվայի Սյունազարգ գահլիճում Հովհաննես Երրազին (ևս նրա կողքին էի) մտակցով ուսու բանաստեղծուհիներով շրջապատված թուրք նշանավոր բանաստեղծ Նազիմ Հիքմեթին: Առաջարկեցին ծանոթանալ Հիքմեթի հետ: Առաջինը ևս սեղմեցի նրա ձեռքը, իսկ երբ Հերթը Հասալ Երրազին, Հիքմեթի ձեռքը մեզ օգուտ կախված: Մինչ ուղևեցուհիները աչքերով նախատում էին Երրազին՝ «անբարեկրթություն» համար, Հիքմեթը վրա բերեց. «ես նրան գիտեմ, նա իրավացի է» (Я его знаю — он прав)»¹⁶² (ընդգծ. — Ս. Մ.):

Գործովում է՝ այս հանդիպումից էլ զեն տարիներ առաջ՝ 1948 թ.¹⁶³, Հովհ. Երրազը գրել և 1961 թ. վերամշակել էր

Նազիմ Հիքմեթին ուղղված մի բանաստեղծություն, որով հիշեցնում էր նրան թուրքերի ոճաբարձրություններն ու պատմական Հայաստանի հողերի բանազավթումը: Բանաստեղծությունը շարվել էր «Բնար Հայաստանի» 3-րդ հատորում տպագրվելու համար, բայց չի տպվել ո՛չ այնտեղ, ո՛չ էլ այլ գրքում: Ընթերցողին առանց մեկնաբանություն հրամայում ենք Հ. Երրազի 1977 թ. կազմած ու զետեւ անտիպ «Հատընտրից» վերջավոր:

ՎԵՐԵ ՎՅՅԱՍՏԱՆԻ

Բայ նամակ ամենայն հայոց Հովհաննես Երրազից մի թուրք... գոտեի

Դու էլ, իբր, բանաստեղծ ես,
ես էլ մի քիչ,
Գառմությունը դու լավ գիտես,
ես էլ մի քիչ,
Բայց հիշում ես, թե ինչ արին
Թուրք սուլթաններն Հայ աշխարհին,
Գեթ մի երգով Հուռաչիր,
Մի բաղասան վերքիս տայիր,
Մի բաղասան, որ կրունի
Այն հողերում իմ հայրենի:
Մի բաղասան հողից վանա,
Հող ու ջրից իմ Սիփանա,—
Հոմ Բիճկայի ցողը վրան,—
Հայոց զերված հողը վրան...
Մի բաղասան, որ գուրս վանի
Վերջին վերքը Հայաստանի,
Որ մուրադիս լրիվ հունեմ՝
Հայաստանս լրիվ սեսուն՝
Առած հողերն իմ բովանդակ

— Թուրքերեն լավ բարձունի գունեմ կուլարվեմ,— պատասխանել էր Հ. Երրազը: Մեզ այնպես է բնում, քե և, Գրքերը Գոթի, Երրազին ծանալել է նաև այս բանաստեղծությամբ — Ս. Մ.:

¹⁶² Ս. Աղաբաբյան, Գովհաննես Երրազի «Գայոց դանթեականը», տես պոեմի նշվ. հրատարակությունը: էջ 340:
¹⁶³ Տես Ս. Մանուկյան, Գովհաննես Երրազ, ճորտախյալ ստեղծագործություններ, էջ 271-273: Ս. Մանուկյանի բացատրություններից վարդավում է, որ և, Գրքերին ուղղված այս բանաստեղծության առաջին տարբերակը «Հայիրանան» վերնագրով, Գովհ. Երրազը գրել է 1948 թ. ամռանը «Սովետական դարոց» քերթի խմբագրությունում և մերժեցա՛ղ 1-ին օրինակը տվել Գրքեր Դավթյանին. «Էսին իրի յի տպագրեմ»- ասել է նրան բանաստեղծը: լավ պատե քուլի, երբ ժամանակը զա կուտաս իննի: Ես մեկ օրեման էլ յոլ մնա իմեմ մտա:

— 25-ն ուղղում եմ Հիքմեթին ուղևեցել — հարցել է Գր. Դավթյանը:

Արարատիս վրանի տակ,
Որ դողանքն զանգն իմ սրտի
Գմբեթի տակ Արարատի,—
Այնպես ցնծուն ես դողանքն,
Որ քեզ անգամ գիրկս կանչեմ:
Քն չէ՛ բազ չէ՛ դուք՝ անտրեն,
Մենք սե պանենք Հավեթոսրեն,
Սուրբ է Հայոց սիր, ո՛վ ցին,
Երկու միլիոն եզեւնվեցին,
Երկու միլիոն Հայեր կորին
Անզերեզման ու անխորան...

.....
Քն չէ՛նիր դու բանասանգ՝
կըկիտիր Հայ վիշտը մեծ,
Գնթ կես սրտով կզազվիր
Կամ թե վշտից կկախվիր...

1961 թ.

«Հայոց դանթեականը» պոեմի ձևագիրը Ռ. Զարյանը վերագրածն էր շուրջ քսան տարի Հետո՝ 1961 թ.¹⁶⁴, և Հեղինակն անմիջապես սկսել էր նրա լրամշակումը՝ այն գունե Մեծ եղեւնի 50-ամյակի առթիվ տպագրել կարողանալու հույսով: Փաստորեն 1962 թ. արդեն տպագրության պատրաստ էր «Հայոց դանթեականը» երկրորդ տարբերակը, որը տողերիս զբոզն անձամբ է հանձնել Ք. Հայրյանին: Հենց այն իրողությունը, որ պոեմի առաջին տարբերակը գրվել է Հայրենական մեծ պատերազմի սկզբներին՝ 1941–42 թթ., և 1962-ից տպագրության պատրաստ երկը խորհրդային երկրում Հեղինակի ողջության օրոք՝ մինչև 1984 թիվը, լույս չտեսավ, այլ հետմահու՝ 1990-ին, արդեն շատ բան է ասում:

¹⁶⁴ Արվեստագետ Ռ. Չալոյանը պոեմ վերադարձնելիս Դուի. Շիրազին բացատրել էր, քե բրդապանակը դրված է եղել մեծ պատերազմի գլխին՝ պատի կողմը, այդ պատճառով էլ եղելը ժամանակ մնացել էր յնչպեղած ու մոռացվել և հայտնաբերվել է տունը և պատրանի գուլից մաքրելու ժամանակ:

Պոեմն, իհարկե, լայն արձագանք ունեցավ, այն գեռ չտպագրված՝ արտասանվում էր բեմերից՝ Հուլուսմնայից պահեր պարզեկելով հանրությանը, և ողջ խորությանը բացահայտան պեմականորեն թաքցվող եղեւնի էությունը, նրա մեռագիրն արտագրվելով փոխանցվեց ձեռքից ձեռք, արժանացավ բանագիր ու գրագիր բարձր գնահատականների: Տողերիս զբոզի և Սիրվարդ Մեռոսյանի կոմպոզիցիաների ասունների ձայնագրությունները Հայտնվեցին մարդկային տներում: Սակայն նրա համառոտված տարբերակն անգամ, որ «Սովետական գրականությունը» պատրաստել էր 1965-ի սպրիլյան համարում տպագրելու, չարժանացավ լույսընծայման բախտին: Ամառըր սպալված համարը հրատարակվեց եղեւնի մասին մի ուրիշ Հեղինակի պոեմով, իսկ Հովհ. Երազդի պոեմի համառոտություն մեռագիրը Հեղինակից բոլորովին անկասկ (Հովհ. Երազդի գրությունը պոեմն ամբողջությամբ կանցներ արտասահման) Հայտնվեց թեկզմանի «Ալիք» թերթի խմբագրությունում, որից հետո ամբողջական պոեմի տեղ թարգմանվեց, տպագրվեց՝ արտասահմանում ունենալով մի քանի պատկերազարդ հրատարակություն¹⁶⁵: Հայաստանում, սակայն, այդ պոեմը եղեւնի ո՛չ 50-ամյակի, ո՛չ 60-ամյակի, ո՛չ 70-ամյակի առիվ այդպես էլ լույս չտեսավ:

Հրատարակչության բնագավառի խորհրդային իրարահաջորդ զեկավարներից ոմանք խոստանում էին ամեն գնով տպագրել: Նրանցից մեկը՝ Վ. Բալայանը, նույնիսկ անկեղծորեն երգվում էր իր երեխաների արևով, թե անպատման կապագրի, և որպեսզի բանաստեղծը հավատար իր խորին, խոստովանեց, թե նույնիսկ իր կնոջ ներկայությամբ հանձն էր առել իր անասպի մի մեղքը, գերազատել էր մեղագիրը մատաչվեց և հրատարակել էր երեխաներով երգվելուց, բայց հենց երեխաների արևով երգվում էր, թե ամեն գնով կտպագրի, սակայն խոստումը չկատարեմ՝ պաշտոնանկ եղավ:

¹⁶⁵ Պշարժման են հառնալու պոեմի բնույթյան հրատարակությունները եղեւնիտի-չառակ Մինոն Մինոնյանի շանքերով – Ա. Ս.:

«Ավանդաբոյ» այն ժամանակվա խմբագիր Լորիս Կրոյանն էլ խոստացած թերթում մի ամբողջ էջ տպագրել և ընտրութեան համար պահանջեց պոետի մեքենագիր մի օրինակ: Այդ պահին Լովհ. Շիրազն ուրախացած խոստացած ուղարկել, բայց բանի որ մեքերի տակ մեքենագրված օրինակ չկար, ինձ հորդորելով պարտադրեց, թե՛ «Պոետի լրամշակված մեքագիրը գիտես որ մեքենագրուհու մոտ է: Ուրիշ հնար չունիք»: պիտի երթաս «Ավանդաբոյ» խմբագրութեան և Լորիս Կրոյանի մոտ պոետն արտասանես. եթե իսկպեսն հուզեմ տպել, իր հավանած Հասվածները թող բռն, հետո մեքենագրել կուտանք, հուշարկենք»:

Փնացի «Ավանդաբոյ» խմբագրութեան: Լ. Կրոյանն իսկպեսն սպասու՞մ էր: Ասացի՝

— Լովհաննես Շիրազն է ինձ ուղարկել:

— Լավ է արել, — ասաց: — Իսկ ո՞ւր է պոետը:

— Շիրագի տանը մեքենագիր օրինակ չկար, ավել է մեքենագրելու, — ասացի, — բանաստեղծն ինձ ուղարկել է, որ պոետն արտասանեմ լսեք, ընտրեք, հետո Ձեր հավանած Հասվածները մեքենագրված կրերեմ:

Թեև շտապում էր, բայց մեկ ժամից ավելի համերթութեամբ, հուզմունքով լսեց: Նշումներ էր անում: Ափսոսում էր ընդհատել, բայց և... շատ էր շտապում:

— Հանձնարե՛ղ պոետն է, — ասաց ի վերջո, — ավելի պատկերավոր ու հուզիչ գեղարվեստական խոսք Հայոց եղեռնի մասին երբևէ չեմ լսել ու կարդացել: Իրեն ասա՛ շատ հավանեցի: Տպագրութեան մասին կայանաճամբորդվեք:

Եղածը պատմեցի Լովհ. Շիրազին.

— Պայմանագրովել էիք, բայց պիտո՞ւ, չպիտի տպել: Ճիշտ կրեմին, թե էնիկ կուզեմ «Սովետական Հայաստանի» խմբագիրը գրանալ, հենց քիչ առաջ իմացա, որ Կենտկոմ են կանչել հաստատելու: Եղոր համար է շտապել...

Ասաց ու մտալլվեց:

Խորհրդային իրականության մեջ թերևս ամենից դժման խմբագրման ու կրճատումների ենթարկվել է Լովհ. Շիրազի ստեղծագործությունը: Կրճատումն իրոք նրա համար ցանկալի

չէր, բայց և անհրաժեշտ որոշ գեղարվեստ նա էլ պատրաստ էր դիմումներին, որպեսզի ազդել հրատարակիչները շտուժեն: Նույնիսկ ասում էր՝ եկեք միասին, խեղճ խելքի տալով կրճատենք: Ասկայն զլավիան ու հրատարակիչները մի վերջի գաղտնի հրամանով Լովհ. Շիրազի գրքերը երբեմն տպագրում էին՝ առանց իրենց կրճատում-հոշոտումները հեղինակին ցույց տալու: Լավագույն դեպքում առաջարկում էին այնպիսի անխելոճ ու անհեթեթ կրճատումներ, որ Լովհ. Շիրազն իրեք հրամարվի: Այդպես էլ պոետը անկապիտալում էր տարեկան հրատարակչական մի տարվա պլանից հանրոգ տարվա պլան, մի տնօրենից, գեղարվեստական գրականության բաժնի մի ժարելից, մի խմբագրի վախից ու կամայականությունից՝ մի ուրիշինը:

Կամայականության կամ ներքին վախի արտահայտություն չէ՞ր արդյոք, որ Գ. Դերիկյանը, պոետի մասին հիացմունքով արտահայտվելով Հանդերձ, առավել ինտերնացիոնալիստ երևալու ցուցադրանքով առաջարկել էր Հանել (և իսկպեսն էլ արդեն կրճատել — Հանել էին՝ դիտմամբ կորցնելով) պոետի գլուխների բոլոր արձակ առաջաբանները (գրանցից մի երկուսից հասվածներ վերևում տեսանք), ուր Լովհ. Շիրազը 20 - րդ դարի առաջին ցեղասպանությանն իրագործած թուրքիայի հետ միասին մեղադրում էր նաև նրան գաղանակից, նրան քաջալերած, ազատական մասնագետներով աջակցած կամ լուսնայամբ մեղասուցած մեծ սերնդի կայաններին, իսկ հրատարակչության գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչներին մեկը, որը, գաղթական արևմտահայ շտապիլով լինելով, ինքն էլ էր գրում եղեռնի, կրուսյալ Հայրենի եղբրքի թեմայով բավական հաջող պատմվածքներ ու վիպակներ, գուցե և իր կամքին հակառակ, «Հայոց գանձակահանք» պոետի տիտղոսաթերթի վրա եղած մի բանի մակագրութուններին ավելացրել էր. «Հավաստվածական հուղվանք է», և նույնիսկ... ստորագրել էր: Եվ Լովհ. Շիրազն արգարացիորեն դժգոհում էր այդ վերաբերմունքից.

— Էջ ինչպիսի է՝ եղեռնի ու կորցրած Հայրենիքի մասին իրենց ուղածը գրել ու տպել կարելի է, Հենց միայն ի՞նչ չի կարելի. թեման Հօ իրենց մասնավոր սեփականությունը չէ, մասնավորը որ է՛ս եմ Զարենցից ու Բակուցից Հետո նրա սկզբնավորողներին մեկը: Երևի գրական նախանձն էլ կա. թե չէ՛ ի՛նչպես է գրանց մեզը բռնում կրճատել Հետևյալ տողերս.

Թուրքն Հայի արեղ ձեռքերը Հանում,
Աստու սրբունքի մեջ է լվանում,
Սրբում սրբիչով ազգերի աված,
Սրբիչ լուսթյամբ նրանց սևասաված ...

— Իրենք էլ պես չեն կրնա գրել, գրա Համար էլ, պետական ներքին Հրահանգով ոչևորված, Հայտնի ու թաքուն ընդդիմանում են:

Բնականաբար. Հարցը քննարկվում ու վճռվում էր ավելի բարձր տալաններում և Գեներալում, ուր արդեն չարախոսություններն ու գրոգարությունները իրենց սև գեղը վաղուց կատարել էին: Եվ ինչքան փոքր էր Հարցը քննող ու վճռող պաշտոնյան, այնքան մեծ էր նրա ներքին վախը:

Բայց այնտեղ Կենտրոնում, բարեբախտաբար, միայն միակողմանի կուսակցամոլերն չէին. ազգային մտածողություն ու նկարագիր ունեցող կոմունիստ պաշտոնատարներ էլ կային, որոնք պոեմը տպագրելու ելքեր էին որոնում:

Հայտնի էր, որ Կ. Դեմիրճյանն ու Կ. Գալլաբյանը սկզբունքորեն դեմ են եղել պոեմից գլուխների արձակ առաջաբանները Հանելուճ և պահանջել էին մասնագիտական ու գաղափարական գրավոր հիմնավորում: Հեղինակի պահանջով Կենտրոնի Համար տյուրպիսի հիմնավորումներ 1977 թ. գրեցին տղերիս Հեղինակն ու գրավանապետ Ս. Աղաբաբյանը: Սակայն գրանք էլ արդյունք չտվին, ու պոեմը մնաց անտպ:

Ու թեև Հեղինակի կենդանության ընթացքում «Հայոց գանձեականը» գաղափարախոսական — պոեմն այդպես էլ չտպագրվեց, սակայն արդեն Հանձնարարովի էր «Սովետական զրոգ» Հրատարակչության անօրեն պրոֆ. Զ. Ֆելեքյանին՝ խմբագրել և

Հրատարակել այն: Սակայն Զ. Ֆելեքյանին Հասել էր պոեմի կրճատված մի այնպիսի տարբերակ, որը շատ զեղեքյեկ Հասվածների Հետ միասին չունեք գույնների արձակ առաջաբանները: Դրանք Հեղինակի Հետ գտանք տանք պահպող հին տարբերակներին, մի մասն էլ վերականգնվեց իմ և նրա միացյալ հիշողությամբ: Բայց ա՛հա տպագրվելուց Հետո էլ պարզվեց, որ նվազագույն Հաշվումներով Հովհ. Միրազի մեղքը գրված չուրջ երեք Հարյուր տող, այնուամենայնիվ պակասում է. գրեթե մի ամբողջ պոեմ. շա՛տ է, թե քիչ... Գործ Հանձնատվությունը պարզեց, թե ինչպիսի է Հրատարակվել պոեմը:

«Հայոց գանձեականը» պոեմի առաջին ընթերցողներից մեկը լինելով՝ պատանի տարիքում յուրացրել էի գրեթե ամբողջությամբ և գրեթե 1960 — 70-ական թթ. լրամշակված բոլոր տարբերակները: Գոեմն անընդհատ հրատարակչական պլանինց անջափոխվում էր Հաշորդ տարվա պլան: Հեղինակը կուսակց էր մի բան, որը հիմա է ներկայանում որպես արդեն կատարված ցավալի իրողություն: Ասում էր՝ դիմամբ պոեմիս տպագրությունը կհաճեց. և այնքան պիտի ձգձգեց, մինչև մեռնեմ, որ Հետո իրենց ուղած կրճատումներով տպեց:

Աղաչես էլ եղավ: Գոեմը լույս ստեղծվեց Հեղինակի մահից 6 տարի Հետո՝ 1990 թվին: Իսկ մինչ այդ պոեմն արդեն իր զգալի մասով ծանոթ էր Հանրությունը, որովհետև ինչպիսիս Հովհ. Միրազն իր «կենդանի տպարանների» ասունբողների միջոցով տարածել էր իր բազմաթիվ գրական Հանդիպումների ընթացքում: Դրանք երբեմն տեւում էին ժամեր, բայց ժողովուրդն անձանձիր լուսւմ էր և ընդունում որոտընդոտ ծափահարություններով: 1963 թ. Արտաշատի գյուղերից մեկի մշակույթի նաև զահչիւնում, ուր գրական միջոցառմանը մասնակցում էին նաև այն ժամանակ երիտասարդ բանաստեղծներ Լյուդվիգ Դուրյանը, Սարգիս Խարադյանը, Նանսե Միրաբյանյանն ու Արամայիս Սահակյանը, պոեմն առաջին անգամ էր ընդարձակ տարբերակով ներկայացվում Հանրությանը: Լեհի-լեցուն զահչիւնի Հոտեկայս զղրգալի ծափահարություններից չփոխված

Հովհ. Երրազը, չիմանալով ինչ անել, դիմեց կողքին նստած Ասրգիս Խարազյանին.

— Ասրո՛, ել դո՛ւ էլ գլուխ տուր, բա ես մեզք չե՛մ ...

Այդ պոնեմի ուժը չափվեց ժողովրդի կարծիքով ու գնահատակմամբ: Արդեն տարածվել էր, և այնուհետև ամենուր բոլոր գրական միջոցառումներին պահանջում էին «Հայոց դանթեական»: Իսկ այդ ժանրությունը միայնակ հաղթահարելը դժվար էր, ուստի բանաստեղծը մի անգամ էլ հրավիրեց ամուսնըրդ, վաստակավոր արտիստուհի Սիրվարդ Մեսրոպյանին: Լսելով պոեմը՝ նա խոստացավ հնարավոր կարճ ժամանակում պարաստել մի նոր կոմպոզիցիա մոտ երկու ժամ տևողությամբ, և իսկապես էլ բավական անական ժամանակ տարբեր վայրերում հնչեցրեց: Բայց իշխանությունները դա էլ շատ համարեցին. տեսնելով պոեմի հակայական ներգործուն ուժը՝ մանավանդ կենդանի բարձրարժեատ ասուներով փորձեցին մեկուսացնել Հովհ. Երրազին՝ տարբեր եղանակներով գրելով նրան կենդանի քարոզչության հնարավորությունից:

Ի վերջո պոեմը տպագրեցին: Թե՛ հրատարակչության տնօրենը, Թե՛ խմբագիրը հիացած էին պոեմով: Բայց ստալինի հրատարակչությունն ընթերցելիս պարզ դարձավ, որ որոշ հատվածներ «արհեստավորա՞ծ խմբագրությանը հանձնած են պոեմից, սակայն չուզեցի տպավորել միայն հիշողությանս, սպասում էի հարմար առիթի, որ կարողանամ համեմատել շիրազյան մեուզդերի հետ: Իսկ 2005 թ. Դեբ – Զորից վերադարձին՝ Հայելյում Հովհ. Երրազի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ հրատարակային բանախոսության ընթացքում, պարզվեց, լեփ-լեցուն զահլեմին ներկայացրել ու խոսել եմ պոեմի այնպիսի հատվածների մասին, որոնք կրճատված են եղել ու տպագրվածում չկան. դա հարուցեց Հայելյի գիտակ ունկնդիրների բնական զարմանքը.

— Գարո՛ն, մեր գիտած «Հայոց դանթեականին» մե՛կ աղ կտորները չկան...

Բանաստեղծի ծառանգները, որ իրենք էլ կատարել էին նման համեմատություն, սիրահոմար տրամադրեցին մեքենագիր օրինակներից մեկը. որը վերստին ընթերցելով և տպագրվածին համեմատելով՝ սեռ այն, ինչ կուհում էր Հեղինակը: Խորհրդային վերջին տարիներին անգամ կատարվել են անխիղճ կրճատումներ, որոնք այլ կերպ չես որակի, քան այդի մասնակում, որն ազերում, արմատախիլ է անում մատ ու ծաղիկ՝ որոշ խտրություններ: Եվ սա դեռ բարյացակամ մարդկանց մեարքով:

«Հայոց դանթեականը» գրելու տարիներին Հովհ. Երրազն իր մտածողությանը ստա՞ղ էր անցել ժամանակից ու հրատարակիչներից և արտահայտում էր այնպիսի մտքեր, որոնք դժվար էին անցնում գրարձնության մաղով կամ բնավ չէին անցնում: Անկաշկանդ գործում էր գլավլիտային միբատը, որը կրճատում-հանում էր ազատասուհուության ամեն գրեւորում, ամեն շեղում, որ նահարիր էր Թույլատրելի գաղափարախոսությանը: Դրան գումարվում էր նաև գաղափարական ոլորտի աշխատողների ներքին վախն ու չափից ավելի զգուշավորությունը: Որպես ասվածի հիմնավորում՝ դիտարկեցր այդ կրճատումներից մի քանի նմուշ միայն: Ամբողջը չենք կարող, որովհետև դրանք լրբիություն հայտնաբերելու և արժեարելու տեսկան ուսումնասիրության անհրաժեշտություն կա:

Իսկ ի՞նչ բնույթի են կրճատումները: կրճատված են Թե՛ անդրազական ընդարձակ հատվածներ, Թե՛ կամթելով ստղեր այստեղից - այնտեղից: Հասկանալի է, որ Թեկուզ խորհրդային կույսերապետության փլուզման նախաշնմին անվերջ գործում էր գլավլիտը, որն էլ «քաղաքականապես չսխալվելու» սպասնալիքով հրատարակիչներին պարտադրում էր այդ կրճատումները: Ի՛նչ կարող էին անել. մամուլի վրա գլավլիտի Թույլատրող «Разрешено» (Թույլատրում եմ) կնիքը չիինք՝ ոչ մի տպարան իրավունք չուներ տպագրության ընդունելու օրեկ գործ: Եվ սրա տխուր հետեանքն այն է, որ ընթերցողը, ի Թիվի այլ բաների, հեղինակին կարող է մեղադրել մտքի անհետե-

զականություն, պոեմի կառուցվածքային ու բովանդակային թերությունների և այլ «մեղքերի» համար:

Տրամաբանորեն Հովհ. Շիրազի «Հայոց զանթեաներ», ինչպես Չարենցի «Դանթեական առասպել» և «Մահվան առևտր» պոեմները, ունի և պետք է ունենար Դանտեի «Դժոխքի» հետ արտաքին որոշ նմանություններ ու կառուցվածքային ընդհանրություններ: Բայց քանի որ այդ տեսանկյան նմանությունները «հասուկ խնամքով ու հոգացողությամբ» կրճատվել են դավլիտի հրամանով ու խմբագրի մեղքով, ապա ընթերցողը հեղինակին մեղադրել չի կարող:

Որտեղո՞վ էին «Աստվածային կատակերգություն» միջնագրային իտալացի հեղինակն ու անտիկ աշխարհի Վերգիլիտը մանուկ դժոխք իրականացնելու իրենց երեսակյախան համփորցությունը: — Դժոխքի դճով, որի վրա մի խորհրդավոր մակագրություն կար.

«Իմ դճով անցնողն հույս թող չփնտրե...»

Որտեղո՞վ պիտի Հայոց եղևանի դժոխք մտնի «պառնասպան Մասիս առջև» հավաքված հայ և աշխարհի մեծերի ու բովանդաներից կազմված ողբիտուսը: — Հենց այս հարցի պատասխանն է կրճատված պոեմից, և ընթերցողը քանկություն զեպրուս էլ չի կարող այն գտնել, քանի զեռ չուներք պոեմի ամբողջական հրատարակություն: Այդ զեպրուս միայն հնարավոր էլինի տեսնել արտաքին կարևոր նմանությունը:

Հովհ. Շիրազի պոեմում դատավոր — ուխտավորների ողբիտուսը եղևնադժոխք է մանուկ Հայաստանից բուն իրված և Ազրեիջանին նվիրված պատմական երբեմնի Գողթան գավառով նախիջևանով Գալլադրուսը (Волыбе горота) կոչված դարպասով, որը չուներ Դանտեի պատկերած դժոխքի դռան մակագրությունը.

Եվ ուխտի էինք ելնու՞մ դատ - ուխտի՝

Օճելու Համար թաղվածներն անճար.

Մեր յոթնամիլիոն զոհերին բախտ,

Մի ողջ սուրբ աղբի նահատակն անճառ:

Եվ այսպես հասանք իմ ձյունակուռքին,

Որ չլիթայված էր զոհերիս նճան,

Եվ ահա հասանք Գալլի դրուսերին,

Ինչպես հեղ Դանթեին՝ դժոխքի դռան.

— Օ՞ հայր ի՞մ, առի, դիրք մի՛ փնտրե,

«Ի՞մ դճով անցնողն հույս թող չփնտրե»...

Այս Գալլի դրուսը այն դալլերը չեն¹⁶⁶.

Որ ճամփաղլխին այն էլ թեղ խաչին:

Այլ խաչող դալլերն այն կողմում են զեռ.

Կողմանին պիտի, որ թեղ կանչեցի մեր գառին անմեղ.

Քեան Աստուծան խոսվե՞ք պիտի դժոխքով այս նոր.

Այս դարավուկ մեղսամահիճով զեռ խեղանող:

Եվ ահա անցանք մենք զանթեանու Գալլադրուսըով.

Եվ ճամփու գրեց մեր խզբի ծովին լուսինը խուսնով:

Կրճատված է նաև հեռույալ չբնաղ հատվածը, որը հենց Շիրազին բերորոշ գեղանկարչական հարցեցվածություն թացարիկ պատկեր լինելով թացահայտում է նաև ողբիտուսի Հայոց եղևնադժոխքով ճամփորդելու բուն նպատակը.

Եվ լուռ ծովափին մտայլ գիշերվա

Լուսին մահվին էլ որպես նավաստի,

Բացել է ամպի ստապուսն ահա,

Որ ծով գցի նավն ու մեղ ուղեկցի:

Ուզում է ասես փորձու թյան մութից

Մեղ իր լուսավոր ափերը հանել. —

Բայց ի՞նչ իմանար, որ ինքը՝ մահն իսկ

Ձի կարող մեր սուրբ երկր խափանել՝

Ձի կարող ոչ մի ժանիքն էլ չարի:

Գնում ենք քանանք աչքերն աշխարհի՝

Իր չորս աչքերը՝ Արևելք, Հյուսիս.

¹⁶⁶ Դուլի Շիրազն անխարուս էր նորոշանում և քն թուրքական զորքով «գող զայլ» կազմակերպություն: Տարբերակումը միտումնային է, այն «գիրման» նպատակն այն է, քն իրը խորհրդային Արևելքում Գող զայլուն ու Թուրքիայի Գող զայլուն նույնը չեն վերջիններս նե խաչողները, և իր թողող նրանց քն է վնջուլտ. սա պղծել է խորհրդային երկրում արժուի հնարավոր ստապուսյանը լիանգարելու նպատակով - Ս. Ս.:

Հարավ, Արեճուտք, որ գոցված են դեռ...
Որ չորսն էլ Հուլիսի աչք չեն, ո՞վ Մասիս...

Գեև սպանող է Հայտնվել, ով ձեռ,
Ջրանա մեղ էլ կանի սեղմնամեռ,
Չեր մանկանց ոչոքն Հուլիսի շուրթին սրինգներ կանի,
Ինչպես անում է մասուղ ոչոքներն իմ Հայաստանի:
Օ՛, գնանք, Գանթե, Հայր Կարկաղի,
Գու էլ Հայտնվիր, Հայր Խորհանցի,
Դուք էլ, մեծամեծ ոգիներդ սուրբ,
Իզնի ապեաններ՝ աստղեր անասույլ,
Տե՛ն, Հայտնվից արքան մեր անդույլ կրդի,
Սուրբ Կոմիտասը՝ վկան այն զիբրի,
Որ դեռ գաղու է աչքը մեղ վրա,
Արտով դեռ զրեճավ, մտքով անդրահ...—

«Այս նոր Կայենի ցեղը վայրենիք՝ տողից Հետո Հանգել է Հե-
տեյալ ամբողջական Հատվածը, որը Թուրքի էության բանա-
ձեային բնորոշում է և բոլոր ազգերին ուղղված մարդասիրա-
կան պատգամաբանություն՝ Հուլիս արդիական Հեղուկությունը»

Որ թե կարենա, ո՞վ ազգեր, մեր էլ աչքը կհանի,
Չեր դիերն անգամ մինչև ամայի լուսին կվանի...
Ով դուք մեծ թվի, Լուսին չէ, Թեկույ և Համներ Մարտի,
Գայլ ու վաղրեր եք՝ քանի դեռ Հույս չեք Նոյան Մասիսն,
Այն սրբաբուսան՝ ուժ վեճ դադարը ստապանով Նոյի
Երբորդ մայր եվան կեղավ մարդկություն փրկության, գոյի,
Տապանով Հայոց նահապետ Նոյյան, որ վեր մատրված՝
ՎՀատ նայում էր երկրին իր կիսված:
Բայց Հինա Մասիս մեր փրկիչն ինքը դեր է, ազգեր,
Մինչ գուք լուսն եք դասած նոր Հազկերտ
Ու Հայ լեզուն եք կլանել ուղուժ,
Բայց տեսե՛ք, թե Նոյն էլ ինչ է ասում

— Չեր խզի անխիզն ու սպամփայուկ շարժիկներսում
Եղեռնից խեղված ուղեղին ողորդ, երգով իմ ոգու
Ինչպես էլ շանթեն անունն Աստու՜, անունն Արարչի՝
Իմացե՛ք՝ նա կա, ու վաղն էլ շանթով, խզնով ահարկու
Ահեղ դատաստան աշխարհ է դալու, Հայր չի կորչի...

Նա, ով մեղ փրկեց տապանով Հայոց նահապետ Նոյան՝
Կալատվի, ինչպես ապառից Գոյան:
Կալատվի՛ արգեն մի նոր Երևան, նոր Երուսաղեմ,
Եվ մեր լուսնունն այն լսին Լուսնի վրա կթաղեն:
Այն Լուսնին, որին ձգտում եք Հասնել,
Այնտեղից ոչ թե Աստու՜ն տեսնել,
Այլ գեհն Թափել աշխարհիս վրա,
Ով անասովաներ՝ Հին ու նորոյա...

Երբեմն Հարկազրված էինք լսել նորոյա խիկար-իմաստուն-
ների բամբասանք արտունջներ, թե իբր Միտան արխայիկ է,
Հնացած: Բայց այդ «Հնացած» Միտան այսօր այնքան է նոր
ու արդիական, որ կարծես Արարատի գագաթին թաղված իր
սրբի աչքերով տեսնում է ամբողջ աշխարհում և Թուրքիա-
յում կատարվող մերոյա իրադարձությունները, խաբված
քրդերի ու Թուրքիայի խոզուկությունները: Տա-
նամյակներ առաջ նա կուսնել է այն, ինչ այսօր տեղի է ունե-
նում ազգային փոքրամասնությունների ու մանավանդ Հա-
յերի դահն Թուրքիայում

Բայց Հինա, քույր իմ, Հայոց մեղքի ու Հայի են կարոտ
Այնտեղ Միփանա բոլոր մուրթով գազաններն արնոտ՝
Խաբված քրդի նիզակը սուր...
Թուրքի սիրտը կերվի սուր...
Այս կքաչե դեռ յոթնամեղ,
Որ Հայտնվեն Հայերս այնտեղ,
Որ փեթակվեն՝ ընդդեմ վայոյ՝
Անպատված այն Հույն Հայոց,
Որ չստտկեն մեղրակարոտ
Ձույլ մեղամոր ցեղն արյունոտ:
.....
Խաբված քրդի նիզակն էլ — որ
Թուրքի սիրտ կերվի խոր...

Ճեղատապանության Հետեանքով Սփյուռք ունեցող ժողովրդի
բանաստեղծը, Հայոց Հոլերի վրա Հայության ազգահավաքի

պատգամախոսը չէր կարող անտարբեր մնալ հազար փոր-
ձությունների ենթակա աշխարհացիք հայության ճակատագրի
նկատմամբ: Մանավանդ հեռավոր Միջուգում դրսի հայու-
թյանն սպանում էր ձուլման վտանգը (վերացնել է արդյոք
այն) Հովհ. Նիրազն այդ ահազանգը հնչեցրել է զրեմիե ողջ
ստեղծագործական կյանքում ու մանավանդ սփյուռքահայու-
թյանն ուղղված «Երեւանն է կանչում» (1946) պոեմում: «Հա-
յոց դանթիականն» էլ զրգված է այդ տաղանայի սուր զգացողու-
թյանը, և եթե ընթերցողը պոեմում չգտնի հեռեխալ տողերը,
թող հեղինակին շնորհակալի:

Կարմիր ջարդն անգամ եղեռնով պն-պն,
Հիմա էլ ներմալ ջարդն է ջնջում մեզ
Եվ ատա և թե անդ, և՛ անդ և թե ատա,
Այս էլ եղեռն է մի նոր, գաղտնասատա:

Հանգամ են հատկապես այն հատվածները, որոնք վերաբե-
րում են գերված ողջ Արեւմտյան Հայաստանին և անզեն ու
անպաշտպան հայությանը, թեկուզ այն արանորեն տազանայ ու
վտանգ են արտահայտում նրա բնաջնջման կամ ձուլման առ-
թիվ, մեծ ոճիբը չկանխելու համար կշտամբում են նաև աշ-
խարհի քրիստոնյա ժողովուրդներին, սկեւարհում են ներմալ
ջարդն ու մեծ տերությունների խարդախանքները, «Երկու
զլխանի արծվի արնոտ կտուցը» կամ նրա երկզգիմի խաղերը,
որոնք նույնպես մեզ պատճառեցին ազգային անդառնալի կո-
րուստներ ու դժբախտություններ: Թեթե որն է լեզվաբան —ոճա-
գետ ուղեւնա փնտրել փոխանունության կամ համըճանման
օրինակներ, լավագույնները կհամարի չիրազյան այս հանճա-
րել փայլատակումները, որոնք հանվել են խորհրդային հրա-
տարակիչների ձեռքով:

Նխաղարայի հաղարանմույզ, կամակնանման
ձերմալ միտի բաշից մի մաղ էլ չեկավ ողնության,
երկու պլխանի արծվի էլ զինված՝ նայում էր դահից՝
Տեսնում եղեռնը չէր տխրում փոքրիկ մի ազգի մահից...

Փորձում ենք արդարացում գտնել այս տեսակ կրճատու-
մների համար: Կարելի է մի պահ մտածել, թե խորհրդային հրա-
տարակիչն այլ կերպ չէր էլ կարող վարվել: ուղեր-չուզեր՝ այս
հատվածը պիտի կրճատեր, որովհետեւ նրազարայով Ամերիկա
պիտի հասկացվեր, իսկ երկու զլխանի արծվով՝ թեկուզ ցա-
րական Ռուսաստան, չկրճատեր, բա ի՞նչ աներ: Սակայն ոչ մի
արդարացում չունեն այն կրճատումները, որոնք հեռու են
«քաղաքական վտանգավորությունից» և հեղինակի քերական
մեծախոսությունն են՝ զեղարգիստական ընդհանրացման ահ-
ճելի ուժով, ինչպես այս մեկը:

Ելավ լուսինը ամպի զնգանից,
Ինչպես բանաստեղծն իր դերեզմանից,
Ու մենք բարձրացանք այն բլուրն ի վեր
Ու տեսանք շիրիմն իմ սեւամարտը,
Որ, ախ, փշրված ու պղծված էր,
Ու սպիտերեի մեջ դանդա շխար...
Բայց շիրմաբարիս թեկորի ճակտին
Գրված էր. «Քանի լուսին կա՛ նս կամ»:
Օ՛րբանաստեղծ էր, դո՛ւ կանգնիք, լուսին,
Անճած այս ոպուն որպես մահարձան,
Եվ թող հտառչե մեր ոտխը պի՛ն:
Անճած են հայը, երգն ու լուսանկան:
Հայի նահապետն է Մախիթ լուին,
Իսկ Սիւր՝ որպես նիպակն իր մտխին...

Շա՛տ են գրվել այսպիսի զլուխորոծոցներ, որ հանվել են
մեկի ջմահանույթով ու գրչի մի հարվածով: Բայց չէ՞ որ բա-
նաստեղծն այս պատկերում նկատի ունի իր մեջ մարմնացած
Վարսեմանին ու Սրամանթոյին, Գրիգոր Զոհրապին ու Ռուբեն
Աեակին, անգերեզման Չարենցին ու Բակուցյանին...

Իսկ ի՞նչ պիտի մտածենք պոեմի «Մի բուռ մայրիք կան, որ
ծով են ձնում» տողից հետո քայտակալող հեռեխալ հատվածն
ընթերցելիս լավ, հանողները նարեկացո՛ւ զմ ինչ ունեին.

...Ինչքան մեծ՝ այնքան ամուլ էր մտում

Բայց Հայն առյուծ է, թե այժմ նրան
Իր զորքն իրեն տաք... Ինչ էք առչանում,—
Ո՛վ կույր թրջու՛հի՛ րացա՛յք վազրու՛հիք,
Թե խզճի՛ ձայնը մի թուր էլ դառնա,
Ձեր սրտի՛ կեղևն Հալիվ թե մանի,—
Մտնի՛ էլ այնտեղ վիշապ կզանի,—
Ա՛խ, կերան որպես մու՛թ ՀոտնՆոտոնն,
ՀոտնՆոտոննի՛ր, ձեր ալքը վկա՛
Ցեղատպանի՛ մեջ կես մարդ էլ չկա...
Կերան, կշտպան և այժմ, անշուշտ,
Ողջ Հայաստանն են խռում անկուշտ,
Ո՛ր մեղքի՛ Համար մեծ սուրբ Նաբիկի,
Ձեր սուրբ Նաբիկի՛ ո՛ր մեղքի՛ Համար,
Հուռ պատարագվեց Հայ գեներ իմ աղբի՛
Մեր յոթնամարտի՛ աղբի սիրաբար:
Ո՛վ Հարավու՛հիք,
Մո՛վ Հյուսիսու՛հիք,
Գոնն նզովքի՛ շանթով խոտիք...
Ա՛խ, կկտորվի խզճի թուրը խեղճ
Ձեր քարն, ծայռն, ծայռն կրճի մեջ...

Ինչպես Համոզվում ենք, «Հայոց դանթեականը» պոեմից
զատված — Հանված այս և դեռ անծանոթ մյուս Հատվածները
պետք է վերականգնվեն իրենց տեղերում և նախքան Հովհ.
Շիրազի երկերի լիակատար ժողովածուի գիտական հրատարա-
կությունը պետք է ունենանք ամբողջական «Հայոց դանթեա-
կանը» իր տեքստային տարբերակներով ու անհրճեշտ մեկ-
նություններով:

Եզեռը մինչև օրս որևէ այլ ստեղծագործության մեջ չի
արտացոլված այնքան խոր ու Համակողմանի, այնքան պատ-
կերավոր ու հիմնավոր, որքան շիրազյան այս պոեմում, որը,
զեղարվեստականի հետ մեկտեղ, ունի նաև պատմաճանաչողա-
կան անգնահատելի արժեք և այն էլ ոչ միայն Հայության Հա-
մար: Իսկ ողջ պոեմը՝ որպես մարդասիրության քարոզ ու հրո-
վարտակ, բանաստեղծը Հասցնազրկ է Համաշխարհային ըն-
թերցողին, բոլոր մեծ ու փոքր ազգերին՝ ամերիկացիներին ու

անգլիացիներին, գերմանացիներին ու իտալացիներին, սուան-
րին ու ֆրանսիացիներին, արաբներին ու պարսիկներին, չին-
ացիներին ու Հնդիկներին, սևերին ու սպիտակներին, «աշխարհի
բազում ազգերի երջանիկ բանաստեղծներին», որոնք պիտի
գտանան «գառապօրն աճափոր դահճի»:

Փանրային յուրահատուկություները: Դարավոր Հայ գրակա-
նության պատմության մեջ գրական տարբեր տեսակների
տարբեր Համադրությամբ ստեղծված գործեր, անշուշտ, կան
առավել Հայտնի են արձակի ու չափածոյի տարբեր Համա-
մասնություններով Համադրումներ, ինչպես Արսլյանի «Վերք
Հայաստանին», վեպ, որ ունի չափածո կարճ ու ծավալուն
Հատվածներ, բանաստեղծություններ, որոնք պիտի երգվեն
Հայտնի պուլսական մեղեդիներով (Արսլյան կասեր՝ Բեշի
օղյու դուռով), Հովհ. Թումանյանի «Հաջարան բլրուրը» և
«Անբուն կկուն», Լ. Շանթի «Հին աստվածները», ուր Հանրա-
հայտ «Իջևք, իջևք, երազներ»-ից բացի կան չափածո երկխո-
սություններ (մասնավորապես՝ վերջին գործողությունում Մի-
գանուշներն և Ալեհուշների երկխոսությունը) և այլն:

«Հայոց դանթեականը»՝ որպես արձակի և չափածոյի Համա-
դրությամբ ստեղծված պոեմ, նպաստ տարբերվում է գրականու-
թյան պատմությանն ու տեսությունը Հայտնի դասական—ա-
վանդական ձևերից: Այս ողբամատյան — զատաստանամատյա-
նում Համառուված են ո՛չ միայն արձակի ու բանաստեղծու-
թյունը, այլև ռոմանտիկականն ու ռեալիստականը, զգայապաշ-
տականն ու տպավորապաշտականը, էպիկականն ու քնարա-
կանը, պատմականն ու սրբիականը, իրականն ու տեսլային-
երևակալականը, ողբերգականն ու հերոսականը:

Գոեմի առաջին տարբերակը Հյուսիսում է եղել տոնաներով,
որոնցից յուրաքանչյուրը, զեղարվեստական ուրույն և ավար-
տուն միավոր լինելով, շարահյուսված էր մի մեծ զեղարվես-
տական անբողջի մեջ՝ իբրև նրա բաղադրատարր: Հետևելով
Հոմերոսի, Վերգիլիոսի, Նաբեկացու, եվրոպական Վերածննդի
մեծ վարպետների՝ Դանթեի, Գետարդայի, Ենթապիլի, սպա և

Բայրոնի, Գուշկինի, Լերմոնտովի, Թուսնյանի, Իսահայանի, Մեծարենցի, Տերյանի, Զարենցի, Թեքեյանի կողմից գործածված ավանդական տաղաչափական ձևերին՝ պոեմի նախնական տարբերակը գրելիս Է. Շիրազն օգտագործել էր մանավանդ իտալական գրականության մեջ լայն տարածում ստացած բանաստեղծական տեսակներից մեկը՝ 14 տողանի սոնետը կամ հնչյակը՝ տողերի հիմնականում 12 + 2 դասավորությամբ, 12 տողերի զուգահեռ կամ խառը, վերջին երկտողի պարտադիր կից հանգավորմամբ: Այդպիսով, պոեմի ամեն զլուխ առաջին տարբերակում ներկայանում էր որպես սոնետների յուրասեռակ շարք: Այսօր էլ, պոեմի արժանատիան վերամշակումից հետո անգամ, Հրատարակված վերջին տարբերակում անգլեն աչքով իսկ նկատվում են «անխաթար» պահպանված ամբողջական սոնետներ: Ահա օրինակ՝

Օ՛, Դանթե, մի՛թե դու լուռ ես դեռ,
Դու՛, որ ամեն մի մեղքից ես նողկում,
Դու՛, որ Աստծո դժոխքում անմեղ
Մեծ Վերգիլի հետ անմեղ դժոխքում
Միծաղում էիր փառվողների դեմ,
Հիմա ինչու՞ ես լուռ՝ չգիտեմ,
Անմեղների դեմ և այն էլ այսքան,
Մուրր անմեղություն՝ հավերժ կուտական,
Ձե՛ որ կորչում է շաշխարհ մի ցեղ,
Հողից էլ բերրի, հասկից էլ անմեղ,
Հողված գաբերից նմուշվող մի սող,
Գերանդու բերանն բնկած հեղ մի հասկ՝
Ընկած ոտքի տակ Իրան-Թուրանի,
Ինքը՛ մոռ, շուրջը՛ բոցը Դուրանի:

Նման սոնետներ կան պոեմի գրեթե բոլոր զլուխներում: Սակայն լրամշակման ընթացքում էնպես փոխվել է պոեմի ձևն ու կառույցը, նյութի թեկզգանքով՝ այն զուրս է եկել

ավանդական կաղապարներից, դարձել Հեղինակի անսանձ երևակալության, հաննարային մտքերի ու զգացմունքների հեղեղի հորձանքին ենթակա մի յուրօրինակ կերտվածք, որը հայտնի միջոցներով ու նշանակներով հնարավոր չէր էլ լինի չափակուել: Ոչ միայն սոնետների մեջ տողեր ու նոր հատվածներ ներմուծվելով փոխվել է նրանց տասնչորստողյա կանոնի կառույցը, այլև գրանց դարձել են երբեմն մի քանի էջ կազմող ամբողջական հատվածներ, տառը վանկանի տողերի կողքին հայտնվել են «խաղաղ» պատում ապահովող տասնհինգվանկանի երկարաշունչ տողեր: Իսկ 304 – 324-րդ էջերում, ուր էպիկական հզոր շեղով պատկերված են Անդրանիկի, Ամրատի, Քեռու և մյուս հայ թալամարտիկների հերոսական կռիվները, առանց որի թուրքերի ստեղծած մահազժոխքից հաղիվ թե փրկվեր որևէ հայ, փոխվել է տաղաչափական ձևը, կիրառվել են ութմասնակ կարճ տողեր, որով քնարականի կողքին հզորանում է էպիկական տարբերը, ավելի տպավորիչ ու տեսանելի են դառնում Հերոսների արագասլաց գործողություններն ու ռազմի տեսարանները՝²⁶⁷:

Այնպես որ, շիրազյան այս դատաստանամատյան-պոեմը ժանրի իմաստով համադրական բնույթ ունի և ներառում է քնարականի, էպիկականի ու զրամատիկականի, շափածոյի և արձակի ժանրերին բնորոշ տարատեսակ տարբեր, որոնք ընդելուզված, համառուլված են ամբողջ Հյուսվածքին:

Պոեմի քաննչորսերորդ՝ «Մեծ մուռնչի գեղեր» գլխի արձակ առաջարանն այս իրողության թերեզ լավագույն հեղինակային բացատրությունն է, որը կարող է կողմնորոշել երկի ժանրային բնութագրերը տպուկ հարցում: Բերում ենք այդ առաջարանի մի հատվածը. «...Ես չեմ կաղապարում իմ ողբերգա-

²⁶⁷ Այն, որ Գ. Հիրազը քնարականի հետ միասին օժտված իր նաև նախնական եզր կատարողությունով, վկայում են նաև քնարակական պոեմները «Ախանանը և Խրեզդան», «Մամբրկյան սուրը», «Տրարս Անծի վիշտը», «Սիրանան» և այլն: Իսկ 1958 թ. լույս տեսած «Ձմար Դայասանի» գրքի մի ամբողջ բաժին վերնազված է «Եպիկոս», ուր գետնված են համապատասխան գործը:

տողերի՝ թաղման տիրաբնատորի նմանվող արցունքների գո-
բակմբերը: Ես երգ չեմ հեկեկում, ոչ էլ պոեմ է կշռույթավոր,
վեպի առասպելապոետներ էլ չեն ստքա, որոնցով բացվում է
ամեն մի Հայի սիրտը մեր առջև, ես չգիտեմ՝ ինչ են այս իմ
հառաչանքների մթնալույս, հուշափորհրդափոր, զարհուրա-
տեսիլ անտառները, այստեղ դուք մեզք մի՛ փնտրեք, ո՛վ դուք
միջասյաներ, որ մըշտ մի կողմն եք տեսնում՝ ձեր չարափոս
բերանը պատռա խոթողի կողմը: Այս իմ մրմունքների մարգա-
տաարտերում մի՛ք փնտրի չափն ու ձևը ձեր կարծեցյալ մո-
ղեհնականի՝ թի՛թեհնաց և... Այստեղ խոցված ու խաչված ծո-
ղովրդի սիրան է, այստեղ եղեռնապուրծ ազգի մնացյալ
փրկվածների անեծքն է անչափելի, տրտունջն է, շշուռն է,
հառաչն է, մոռունքն է, խոյանքն է, պահունջն է աննահանջելի...
Ես ահեղ դատաստանամատյանն եմ արցունքաշարով որմնա-
շարում, որին դիպչելով պիտի փշրեն իրենց բուժ ճակատները
լուսթյան օրերն ու դարերը: Ես այն եմ գրի առնում Հայոց
արցունքի և ծովացյալ արյան մեղանով ... Սա Հրաբուխն է այն
զոհարտերի, որոնք չկարողացան լուսթյանն ընդդեմ ժայթքել՝
աշխարհի լուսթյան հողը ծանր լինելու ժայռն պատճառով...

Ես լուսթյան բերանը աստվածային ծանիքներ եմ ուղում
դեռև, խարանել եմ ուղում վարանողների լուսթյան պղծաճա-
կատը... Չափ, ձև եղիկի են աստ, սևաթույր արյան հեղեղն
ի՛նչ պոեմ կարող էր կաղապարել, ո՛վ կաղապարված դավաճան
լուսթյուններ, մրմունջն է անչափելի, տրտունջն է անչափելի,
հառաչն է անչափելի, տվայտաշունչն է անչափելի, անե՛ծքն է
անչափելի, խարանման մոռունջն է անչափելի, բողոքն է անչա-
փելի, աղաղակն է անչափելի, մոլուցքն է անչափելի, հուսահա-
տությունն է անչափելի, խլվածներն են անչափելի, ցավն է
անչափելի, լացն ու ո՛ղբն են անչափելի, գայրույթն է անչա-
փելի, ատամնավրճու՛ումն է անչափելի, վշտի կշի՛ռն է անչա-
փելի, դիպեղներն են Հայոց անչափելի, Հայոց եղե՛ռնն է ան-
չափելի, — Մատիս Հրաբուխն են իմ այս ողբամատյանի բյու-
բավոր շարված բերանների շրթուճերները Աստծո կույր աչքի

մեջ շարվանում ... քանզի անարգալուսթյուններն են անչա-
փելի» (289-290, բնագծ — Ս. Մ):

Անշուշտ, Հովհ. Նիրազը չպիտի մնար սոսկ իր գրական
ներշնչանքների ոլորտում և չպիտի կրկներ իր նախորդներին,
այլ Հայոց ողբերգուսթյունը պիտի դիտարկեր սեփական զգա-
ցողուսթյամբ ու ընկալմամբ և զազափարական ու զեղազի-
տական նոր նպատակադրմամբ, նոր իրադարձուսթյունների
լույսի տակ՝ հեկեկելով նախորդների ստեղծագործական փորձի
վրա, պատճական փաստերի և իրողուսթյունների զեղարժեքա-
կանացման սեփական սկզբունքներով:

Դրանք եղեռնը իրագործող մարդասպան և ավարտու կա-
ռավարողների արդին հայտնի, բացահայտված կամ գաղտնի
հրամաններն են, մահափոխիքից հրաշքով փրկված ականատես-
ների վկայուսթյունները, օտարերկրյա զինվանադիտական աշ-
խատողների, գերմանացի, ռուս սպաների բազմաթիվ լուսա-
նկարներ և այլ վավերական նյութեր: Հաճախ է նա մամուլից,
գրքերից բերում փաստը, այս կամ այն վկայուսթյունը և մեկ-
կարանում իր իմացական, զգայական ու պատկերավոր մտածո-
վում բանաստեղծ — զեղազեպի խոշոր ստավիլուսթյունը նույն
փաստը ներկայացնող ու մեկնաբանող ականատեսի, այլա
լրագրողի, Հրապարակախոսի, անգամ դիտմականի նկատմամբ:

Այն, որ թուրքական գերիշխանուսթյան տակ ապրող Հայու-
սթյան վիճակը միշտ էլ եղել է օրհասական, վկայում են պատ-
մական աղբյուրները: Բայց զեռ 1870 թ. Վանում և նրա շրջա-
կայքում թուրքերի ու քրդերի խոցմուսթյունների առթիվ Գեո-
րգու Դուրյանի գրած «Նոր սև օրեր» բանաստեղծուսթյան մի
տողը կամ պատկերն ավելի խոսուն է, քան մամուլում եղած
տեղեկուսթյունը.

Ինչպես որ Հավ մը ծորիկն,

Աշտկես ալ Հայ մը ծորիկն...

Ի. Գասկանյանի «Մշեցու հեկեկաբեր», «Վանեցու մոր եր-
գը» հայուսթյան նույն անապահով գրուսթյունն են պատկերում,
նույն Հարստահարուսթյունների, սպանուսթյունների պատկերն

ենք տեսնում Բաֆֆու ծրագրային-քաղաքական վեպերում, Վրթ. Փափազյանի «Պատկերներ թուրքահայերի կյանքից» շարքում, Եր. Օսյանի վաղ շրջանի պատմվածքներում, «Տառներկու տարի Պոլսի դուրս», «Արյունա հիշատակներ», «Անիծյալ տարիներ» հուշագրական երկերում, Մեծ եղևոնը պատկերող «Թիվ 17 խաֆինն» վեպում, Առանձաբի նորավեպերում («Բուրդի վաճառականությունը», «Երկու պատկեր» «Առուբին սանդրը» և այլն)։ Իսկ Միսանթիո րանաստեղծն արգեն ուներ որոշակի մտասևեռում։ 1896-900-ական թթ. շարգերը նրան գեղեցկության, սիրո երգչի փոխարեն դարձրին «արջան մզմովաններ և բնրատուության երգիչ»։

Իրական և գեղարվեստականի Հարաբերակցությունը։ Ծննդ է, որ Հովհ. Շիրազի ստեղծագործական հզոր, կարելի է ասել անսահման երևակայությունն էր ի վիճակի այդքան պատկերավոր ու սպասվորի ներկայացնելու մեր մեծ ողբերգությունը։ Բայց Հայոց եղևոնը իրողություն է, թե ինչպես Դանթեի «Գոթիքը» րանաստեղծի երևակայության արգյունը, ավելի պարզ ինչպե՞ս են Հարաբերակցվում իրականն ու երևակայականը քննարկվող ստեղծագործության մեջ։

Բովանդակային խեղրում րանաստեղծը Հավատարմի է մնացել պատմական ճշմարտությանը, և բազմաթիվ փաստերով կարելի է հիմնավորել, որ պոետնու պատկերված եղևոնի զբրվաղները բացարձակ իրողություն են։ Այսօր, իհարկե, գծվար է լայնահուն Եփրատի ջրերի հայելում խեղդամահ Հարյուր Հազարավոր հայերի դիակներ ու կմախքներ տեսնել, բայց շուրջ Հարյուր տարի հետո էլ թուրքերի ստեղծած մահաճամբարներում, Միրիայի անապատներում, մանավանդ Դեր-Ջորում ու նրա շրջրըրը, մոտ 80 կմ հեռու գտնվող Մարքապի քաղաքում ու նրա շրջակայքում այսօր էլ Հնարավոր է առանց զրծվարության արևերես հանել ոճրագործության հետքերը։ Այդ մահաճամբարներով անցած ու միայն հրաշքով ողջ մնացած անհաստես եր. Օսյանի՝ Մեծ եղևոնը պատկերող «Թիվ 17 խաֆինն» վեպում, միջին ու մերձավորարևելյան անապատ-

ներում հայության սպանող պատկերող «Արյունա հիշատակներ» և մանավանդ «Անիծյալ տարիներ» հուշագրական երկերի էջերում տեսնում ենք այն սահմանկցուցիչ իրողությունները, որոնք գերազանցում են դանթեական երևակայական գծուրքի պարունակներում, նրա կրակն ու կպրն մշուշներում տանջվող մեղավորների շարձարարներին, և որոնք Հովհ. Շիրազը վրձնել է որպես գեղարվեստական պատկեր։ Իսկ շուրջ չորս երկարունիկ տարիներ տարբեր մահաճամբարներում եղած, գծոխային աքսորից վերադարձած, ողջ արևմտահայության բնաջնջումն իր աչքով տեսած եր. Օսյանի «Վերապրող մը» ստորագրությանը «Ողջուն մեզ» ուղերձը, անվարան կարելի է ասել, Հովհ. Շիրազի պոետի յուրատեսակ մանրակերտն է։

« - Ողջուն քեզ, Հայ ժողովուրդ,- մեղա՛, ողջուն մեզ, հայության մնացորդներ, - Հեռվեն, չա՛տ Հեռվեն կուգամ։

Դեր - Ջորին կուգամ՝ որուն կամուրջն երեք Հարյուր Հազար հայեր անցած են և որոնցմն միմիայն Հազար Հիզ Հարյուր կինք ու որբ տղաք ողջ մնացած են։

Կուգամ Օսմանիներն, ուրկն տեղատարափ անձրևով մը վաթսուն Հազար հայեր խարազանի Հարվածներուն տակ քշվեցան լեռնկիտ։

Կուգամ Բուզանթինն դեպի Թարսուս տանող ճամբայն, ուր նորածին Հայ մանկիկներ եղևնիներուն ներքև, իրենց մայրերին լքված, մեր աչքերուն առջև չապալներու և շուկներու կեր կ'ըլլային։

Կուգամ Հալեպեն դեպի Դեր-Ջոր երկարող այն անիծյալ անապատեն, ուր տասնյակ Հազարավոր հայեր, երեք տարի վրաններուն տակ, կոտորվեցան տևողեն, թիֆուսան ու թանջքեն։

Կուգամ Սեպիլի վրաններեն, ուր անթի մնողքներ իրենց զավակներն անուրդի հանեցին, և տաք տարեկան աղջիկներ վաթսուն փառայի վաճառվեցան արարներու և հրեաներու։

Կուգամ Սուրիային, ուր Հարյուր Հազարն ավելի Հայեր, բնաջինջ ըլլալու սպառնալիքին տակ, իրենց աստվածը ուրացան:

Կուգամ Համայնն ու Հոմանն, Մեսքենենն ու Համամնն, Միտլինենն, էլ Բուսերայինն, Սուլթանիենն ու Գոնիայինն, ուր երեսուն—քառասուն Հազար Հայ որրուկներ «ճայրի՛կ, մայրի՛կ» կը ճվան թուրք բնակարաններու խափնանքուն ետեկն:

Կուգամ եղևուխ այն գոտիային վայրերն, ուր Ջոհրապետ, Ակնուհիներ, Խամակներ, Զարգարյաններ, Միամանթուներ, Վարուժաններ, Սևակներ, Տաղավարյաններ, վերջապես ամբողջ ազգի մը ըղիկը Զարգուփյուր եղա՞վ ձենկիկ Հաներու և Լենկ Թեմուրներու արժանապարհ Հարդղներու ձեռքով:

Ողջու՛յն ձեզ, Հայությանն իսլականք»¹⁰⁸ (բնգգժ. — Ս. Մ.):

Սա, անշուշտ, թուրքերի Համար ամենեկն էլ ձեռնուտ վկայությունն չէ. նրանք, իրենց ազգային ստախոս բնավորության Համաձայն, երբ ուզեն կարող են այս վկայությունն էլ Հերքել ու կեղծիք Համարել, վիթխարի զեղարկատեսական ու Հրապարակախոսական մտանգություն ստեղծած երգանդ Օտյանի գոյությունն էլ միտել կամ ուրանալ: Ինչպես այժմ Եղևուխ մյուս կարևոր ակնառեսն—վհանքերի ու մանավանդ Արամ Անտոնյանի վկայությունները, նրա անձնավորությունը կամ գոյությունն են առՀասարակ ուրանում:

Իսկ եր. Օտյանի «Անիծյալ տարիներ» Հուշագրությունը, որը 1919-ին տպվել է Գոլթի «Ժամանակ» օրաթերթում և ընդամենը նորերս՝ 2004-ին էլ առանձին զրբբով Հրատարակվել ու Հազիվ թե Հովհ. Շիրազին ծանոթ լիներ, կարելի է նախորդ ու բոլոր վկայությունների Հետ միասին քննարկիկող ողբամատայան—դատաւանամատայան պոեմի վավերական Հիմքերից մեկը Համարել: Եր. Օտյանն ինքն էլ, որ արտորի սկզբնական շրջանում չէր պատկերացնում Հայոց «աղետին աճուկի մեծությունը», ասե՛նում էր թուրքերի կողմից անմեղ Հայերի անասելի տանջանքների զերպանցությունը Դանտեի «Իժուբիք»

երևակայական պատկերներից: Բայց այն, ինչ «չէր կրցած երևակայել» Դանտեն, կարողացել և իրականացրել է Հովհ. Շիրազն իր չուրջ քառասուն ստեղծագործական տարիների արնությամբ: «Հայոց դանթեականը» ողբամատայան—դատաւանամատայան պոեմն այնպես է կատարված, որ Հայոց և աշխարհի մեծերի ոչիտումը, Փոքր Հովհաննես — Հեղինակի և Անդրանիկի ստեղծագործությունը, Գայլադուրեքով մտնում է Նախիջևանն ու Արևմտյան Հայաստան, շրջում է այն մահաճամբարներով, որ ստեղծել էր թուրք Զարգարաբը իր բնորոշ անդահանված Հայությանը բնաջինջելու նպատակով: Կարևորն այն է, որ պոեմի գլուխներում Համաշխարհային զարհուրատեսիլ աղետն ու աննխազույգ վայրագությունները պատկերված են այնպիսի ճշգրտությամբ ու ճշմարտացիությամբ, որ քացահայտվում է Զարնեցի ասած՝ «Հաճիտե՛նական հիվանդիք». Շիրազի ասած՝ «միտուղի խարված խամամուժիք» բուն էությունը: Զենց նա է Համիդ ու Թալեաթ, էնվեր ու Ջեմալ, Եղբղ ու իթթիհասա մեկ, զործարկել ոչնչացնելու, կողոպտելու, յուրացնելու, սպանության ու տանջանքների բազմապիսի մեկեր թուրքական Համակարգը: Ջենքի Հասակի Հայ տղամարդկանց գատիկուց ու նրանց ճանապարհաշինարարի անվան տակ առանձին բնաջինջելու ուղարկելուց Հետո խաղաղ Հայ քաղաքների և գյուղերի, անգնն ու անպաշտպան մեքերի, կանանց ու մանկանց վրա գերմանացին թուրքական զորքերն ու կողոպտիչ թուրք խուժանը անակնկալ Հարձակվում են գերազույն մուլուցքով:

Ու կես գիշերով երկրում ամայի
Երբ խոր քնած էր Հայաստանն անկեն,
Ինչպես թևերը կտրված բաղեն,
Երբ քնած էր ծերուկն Հայության,
Երբ խոր քնած էր մանուկն Հայության,
Երբ մոր ստիճարում կամի էլ էր քնած՝
Ջորջն օրոցի գեմ գրու՛հի գնաց:

¹⁰⁸ «Շանք» կիսամյա պարբերական, Պոլիս, 1918, թիվ 5, էջ 35:

Այսպես է մեր միջոցառումը նահատակներին ու բռնազաղթ-
վածներին ենեզորեն պատուհասել մահացու հարվածը, փրակա-
րող փրկվածներին ու մեր անբող ժողովրդին հասցվել հարա-
գատների ու պատմական հայրենիքի կորուստը, մարդկային ու
ազգային արժանապատվությանը երբևէ պատճառված ամե-
նածանր փրակորանքը:

Դատաւտանամատչյան – պեռնի վավերական Հիմքերը որևէ
կառավար չեն հարուցում: Իսկ իրական Հիմքով ստեղծված պատ-
կերափոր խտաբը բազմը աղվեսոյ չնորհիվ մեռք է բերում
ներգործող վիթխարի ուժ, քանի որ պատմական ճշմարտու-
թյունը վերածվում է գեղարվեստի ճշմարտության: Թեև նոր
վավերական Հիմքեր հայտնաբերելու և զրանցով սույն ուսում-
նախորությունը ծանրաբուհելու հարկ կարծես չկա, սակայն
արժե եղանին դուժարել ևս մի «դանթեական վկայակոչում»
դարձյալ ակնաստեսի պատմում:

Այս անգամ ակնաստես-պատմողը ոչ այլ որ է, քան մինչև
1915 թ. հայ քրիստոնյա, իսկ նրանից հետո երկար ժամանակ
որպես Անհեր անուժով նշանափոր մահմեդական թրքուհի Թա-
նաջված Հերանուշ Կատարյանը՝ այսօրվա Թուրքիայի նշանա-
փոր փաստարաններից մեկի՝ Փայթհիե Զեմլինի տասը: Կյանքի
վերջին տարիներին նա իր թուռանը պատմել է իր աչքով ան-
սամ բունի տեղահանության, աքսորի, զննվածային ապստու-
թյունների այն ողբերգական իրադարձությունները, որոնց գոհ
են գարձել Բալուխի և նրա շրջակայքի հայ բնակիչները: Ճառի
պատմածները վերջինս ներկայացրել է «Մեծ մայրս» հուշա-
գրական փրակում, որը Ստամբուլում փեց հրատարակութայն
Գեներալուց հետո միայն վերջերս է թարգմանվել հայերեն:
Պառլիի զրա թուրք ստիականական զորամիավորումների և
խուժանի հերթական հարձակման ժամանակ, երբ հրացանների
խզակոթներով ձեռնելով, մահվան սպանուղիքով աղամարդկանց
ստանձնացրել, տարել են Բալուխ ուղղությամբ, անդառնապես
մնացած կանանց ու երեխաների լացը զսպելու համար
Հերանուշի հայրական տասն տակ է.

« – Մի՛ խառնվեք, տանն ինչ կկարգավորվի, զնացածները
կվերադառնան, – այսպեւ շարունակելով պարզաբանել է, – դուք
այն ժամանակ երեխա էիք, շատերը չգիտեք, քան տարի առաջ
էլ մեր գյուղերը նման հարձակման ենթարկվեցին, գառարկվե-
ցին, թուրքուս արսոր քչեցին...»¹⁰⁹ (ընդգծ. – Մ. Մ.):

Ուշագրություն դարձնենք մեջբերման ընդգծված մասին.
քան տարի առաջ այսինքն 1895 – 96 թթ., նույն գյուղացի-
ներն արդեն տեսել էին առաջին շարքը. հիմա այն կրկնվում
էր ավելի մեծ վայրագությամբ ու չափերով՝ Համասարած
բնաջնջման սպանուղիքով: Այս անգամ պատմարդկանց ու
կանանց միտան են տարել Բալու, այնտեղ ստանձնացրել ու
իրականացրել իրենց գիշատչային խրախճանքը. «Բալուում կա-
նանց ու սողամարդկանց իրարից առանձնացրել են: Կանանց
հավաքել խցկել են եկեղեցու դպրիթը, իսկ սողամարդիկ մնա-
ցել են դրսում: Որոշ ժամանակ անց՝ դրսից սկսել են Հողեկե-
ղք ճիչեր լսվել: Քանի որ գավիթի պատերը բարձր էին, ներ-
սում գտնվող կանայք ու երեխաները չեն կարողացել տեսնել
դրսում տեղի ունեցածը, միայն ահուսարսափից ակնախո-
ռոչներից դուրս պրծած աչքերով իրար են նայել ու միմյանց
հանդիպած հայացքները զամված են մնացել: Մայրեր, ա-
ստիկներ, երեխաներ իրար կպած գոռացել են: Գավիթը գողդո-
ղացող կծիկ է եղել... Ընկերուհու ուսին բարձրացած և դուրս
նայող աղջիկը ցած իջնելուց բավական հետո է միայն կարող-
ացել պատմել դրսում տեսածները: Այդ աղջկա շուրթերից
լսածները Հերանուշն ամբողջ կյանքում չէր մոռանալու.

– Տղամարդկանց կոկորդները կտրում են և հետո էլ գետն են
են տում: Չայն ու աղամուկ գողարկուց որչա՞ ժամանակ անց
երկու փեղկանի մեծ դուռը բացվել է, և գավիթում եղած
բազմությանը երկու շարք ստիկանների միջից անցկացնելով՝
Բալուից դուրս են հանել»¹¹⁰ (ընդգծ. մերն են – Մ. Մ.):

¹⁰⁹ Չաքիլիե Զեքիե, Սեծ մայրս, բողբոջից հայտնե թարգմանությունը և ստղատակ
ժամոպագությունները Ռ. Սեթրեյանի, «Պարուր Անակ» հրատ., եր., 2006, էջ 50:

¹¹⁰ Սույն տեղում, էջ 51 – 52:

Հովհ. Երբագի «Հայոց զանձնակներ» Հյուսիսում է Հենց այսպիսի կատարված ողբերգական իրողությունների պատկերմամբ, որոնք, սակայն, Հանդերձաժողոված են գեղարվեստորեն:

Գրական ավանդույթներ և ազգակցություն: Բունզադվիված Արևմտյան Հայաստանի պատմության ու աշխարհագրության զեղարվեստականացումը Հովհ. Երբագը Հեռեկողականորեն իրագործել է իր շուրջ Հիսուսեմայ գրական գործունեության ընթացքում և փոքր ու մեծ ամենատարբեր գործերում: Անշուշտ, Հայ ժողովրդական բանահյուսության, գրականության ու պատմագրության մեջ զեռեկ հեռավոր ժամանակներից մեաժողովել էին հայրենագիտության ու նրա գեղարվեստականացման որոշակի ավանդներ, որոնք յուրացրել էր Հովհ. Երբագը: Մոգեսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» գրեթե ամբողջությամբ ու մասնավոր «Ջանգի» հավելումը, Ալիշանի «Հրազդանը», «Հայոց աշխարհիկը», «Ողբած գրքը, Հայոց աշխարհը», Գատկեյանի «Արարի արտասուք» ու «Ազատ երգեր» շարքի բանաստեղծությունները, Բաֆիու «Չայն տուր, ո՛վ ծովակ»-ը, Ժրագրային-բաղաբական ու պատմական վեպերը, Թումանյանի «Հայոց լեռներումը», «Հոգեհանգիստը», «Հայրենիքի հետ»-ը, «Դժոխքի հանդեպ»-ը, Վարուժանի ամբողջ «Բագինի մյուս» շարքը, Սիամանթոյի գրեթե ողջ քնարերգությունը, Տերչյանի «Երկիր Խարիրն» ու մասնավոր Չարենցի «Ես իմ անուշ»-ը չէին իջնում նրա շուրթերից: Անկարելի ժամանակներում 1935 թ. լույս տեսած, Հեռո մեկուկես տասնյակ լրամշակումներով հրատարակած «Սիամանթո և Խիզարեն», 1942 թ. գրված ու 1960-ական թթ. լրամշակված «Տիրբան Մեծի վիշաք և հավերժությունը», ինչպես և իր գրական ուղու տարբեր շրջափուլերում գրած «Հրազդան (Հին ու նոր Ջանգուհ)», «Սիրանան (Շոթան և Թամարը)», «Մեր գյուղերի անունները», «Մամիկոնյան սուրբ», լայնակտավ ու փոքր պոեմներում, բազմաթիվ բանաստեղծություններում Հովհ. Երբագը Հեռեկողականորեն ջանացել է գեղարվեստականացնել Հայոց պատմությունն ու աշխարհագրությունը: Դա խորհրդ-

դային պետական ու գրական զեկավարները ժամանակին որոշակի Հանձնարարականով որակում էին որպես կեղծ կամ «տեղանվանական հայրենասիրություն» ու դատապարտում էին բանաստեղծին՝ իրը հայ երիտասարդությանը խորհրդային արդի լուսավոր կյանքից կտրելով ապակողմնորոշելու և անցյալը իրելակականացնելու Հնարովի մեղադրանքով:

Մինչդեռ նշմարաւթյունն այն է, որ, ինչպես տեսանք նախորդ էջերում ու մասնավոր «Դանձնակների երկու ըմբռնում» հատվածում, Հովհ. Երբագը, նորագույն ժամանակներում շարունակելով վերահիշյալ ավանդույթը, խիզախորեն իրականացնում էր գրական հոսակ ու նպատակայալ բաղաբականություն՝ Հայոց անցյալի պատմական նշանավոր գեպերի ու դեմքերի արքաների ու իշխանների, մտավորականների, Հին ու նոր Հերոսների սխրանքների ու անձնազոհ Հայրենասիրության, լեռների ու Հովիտների, լճերի ու գետերի, կորուսյալ նահանգների ու բնակավայրերի անունների վկայակոչումով ու Հիշեցումով որքան կարելի է բորբոք պահել ժողովրդի պատմական Հիշողությունը և նոր սերունդների գիտակցության մեջ աթեանցնել ու ամրապնդել կորուսյալ Հայրենիքի վերադարձի հույսը:

Այս առումով նա իր ներքին ու արտաքին Հեռեկողական բաղաբականությամբ, իր չրգված, բայց ողջ Հայության կողմից ընդունելի օրենքներով կառավարվող մի յուրտեսակ ատանձին ազգային պետություն էր խորհրդային պետության ներսում, ինքն էր ուղղորդում պետության գործունեության ազգային գիծը, ազգային-բաղաբական կուսակցություններից անկախ բորբոքում էր Հայոց պահանջատիրության կրտսը, դառնում էր խորհրդային վերելքի ասանձյակների երիտասարդ սերունդների ուսուցիչն ու դաստիարակը, ազատագրական նորագույն պայքարի գաղափարական առաջնորդը:

Արևմտյան Հայաստանի գեղարվեստական պատկերը «Հայոց զանձնակներ» ողբամասյան - դատաստանամասյանում, Հիշյալ խնդիրների հետ միասին, ունի նաև այլ խորհուրդ և նպատակագրում. դա մի կողմից ցեղասպանության իրագործ-

ման աշխարհադրուիթյունն ու պատմութիւնն է, այսինքն՝ որտեղ որքան հայ է ջարդվել, որտեղից որքան հայ է տեղա-հանվել և ուղարկվել մահաճամբարներ՝ ստույգ ոչնչացման, որտեղ է կազմակերպվել ինքնապաշտպանութիւն և զինա-զրական շարժում, մյուս կողմից՝ դա մեր ավերված ու բռնա-զավթված քաղաքների, ավանների, գյուղերի, գաղտցների, գի-տական, մշակութային կենտրոնների, վանքերի, բերդերի, լեռ-ների, ձորաձովտների, դեռերի, լճերի, դաշտավայրերի, արտ-տափայրերի, գյուղատնտեսական ու առևտրական կենտրոն-ների, մեր ողջ բնօրրան— Հայրենիքի բառարան - քարտեզն է՝ ուրվագծված նրա կորստի ողբերգութեան թանձր պատկերնե-րով, գույներով ու զգացումներով: Իրավարկվել, ունեցրկվել, խողխողվել, բնաջնջվել ու տեղահանվել — վտարվել է բնիկ Հայ ժողովուրդը, և բռնազավթվել է նրա բնօրրան Հայրենիքը. սա՞ էլ ցեղասպանութիւնն չէ կամ ենթակա է մոռացման ու թարցնելու...

Նոր Միամանկն էր պետք, որ այս դեպքում Հովհ. Շիրազն էլ, բացականչելու համար.

Բայց ո՞վ պիտի կարգա ըն բարոյականդ.

Ո՞վ խավարի և ավերի ժողովուրդ...

Հայոց եղևոքն «խավարի և ավերի ժողովուրդ» ձեռքով միայն միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացումը չէ կամ հայութեան բնօրրանի բռնազավթումը, այլ երկուսը միասին: Ընթերցողին թողնելով ողջ ողբամտայան—պոեմի՝ այս տեսանկյունով ըն-թերցումը՝ ստորև ներկայացնում ենք միայն մի պատասխի, որի մեջ կարծես խտցված է կործանված ու բռնազավթված Արև-մտյան Հայաստանի, նրա անմեղ բնակիչների անչուր ողբեր-գութեան ահադարձուր պատկերը.

— Հայոց երկիրն էլ նայում հայ երկիրն.

Նայում քղկտված անթիվ դահերին,

Նայում քաղաքիմ հայ կորիճների՝ կիրճերում քանդված,

Նայում մորս պես անմեղ աղոթող վանքերին քանդված,

Նայում Մատուհի ու ողջ Տարսիսի բերդերին բնկած,

Նայում Թուղրավիկի հայ թուփերներին՝ հայ արևով հանդած.

Նայում Խարբերդի բերդերին փլված՝ անկում էր, լայիս,

Նայում դեռ Վանա ծովերին խլված՝ զլլիին էր տալիս,

Նայում ժայռեծայր Հայոց ողջ ու ողջ երկրին խորաձաված,

Ապա Գեր — Ջորի անտպատով մեկ դիերին խարկված,

Նայում մանկանցը՝ օրոցքում մորթված, մոր պես տեքում էր.

Ապա մայրերին՝ կուրծքը ծվառված, խաչակնքում էր.

Նայում հինգ ու վեց ու յոթ տարեկան կույսերին պղծված,

Նայում հայ երկրին՝ Հայոց հեղ Աստու աշերտով եղծված,

Խաչակնքում էր փշա ու ցասուժով երկիրն անահման՝

Իր աչքի առջև մորթվող անհամար որդոց մոր նման՝

Հայոց եղևոքն սև ու սև սուլով անՀույս անհպում.

Խաչակնքում էր իր կայծակներով անկամ ճակատին,

Իր կայծակներով խաչակնքում էր երկիրը միին...

... Արարատ լիան էլ՝ քարացիկ վշտից մեր անսպեղան

Կնճուռն էր դեմքը մեծ աղեղնավոր իր Հայկի նման,

Տեսնելով աղգի բնաջնջումը՝ անպում էր, սուսում.

Արարատն անգամ կայծակներով էր լուռ խաչակնքում.

Տեսնելով ծովված սրյուններն Հայոց՝ բնկած Հայ թաղով՝

Արարատն անպում խաչակնքում էր ճակտին կայծակով...

... Խաչակնքում էր չանթ ու կայծակով երկիրն ահառած,

Բայց ողջ աշխարհը՝ մի անապոբույ չանթարդի դառած՝

Ընկնում էր անգամ Աստուուն չանթառա, հաթիում անշուկ.

Ու չէր Հայանվում ահեղ դատաստանի Հիտուսի մանուկ:

Գլխատվում էր ողջ մայր Հայաստանս, և ո՞ւմ սև ձեռքով,

Նրա՞, ում մեղքը կռվում է դեռ Մարիս լեռներով...

Կերպարային Համակարգը: «Հայոց դանթեանկանը» աննա-խաղեղ երևույթ է, կազապար, չափ ու ձև չհանգուրժող մի ստեղծագործություն, որում, ինչպես վերը տեսանք, զեղար-գնատական պատմանականությանը համաժողոված են իրականն ու տեսիլային— երևակայականը, քնարականն ու էպիկականը.

անախատականն ու սովանտիկականը, արձակն ու բանաստեղ-
ժականը՝ ստղաչափական տարրեր մեկտրով:

Անուշտ, Հեղինակի զաղափարական ու զեղազիտական
հարցադրումների հասցեստորը «Քժոխք» Հեղինակ Ալեգիե-
րի Դանթեն է, որի ստեղծագործությունը Հ. Շիրազից առաջ էլ
հայ գրողների կողմից եղել է հայոց եզրեանդժոխքին զուգա-
հեռման առարկա: Սակայն, ինչպես արդեն տեսանք, նրան չեն
զուհացրել անգամ Սիամանթոյի, Թուսմայանի, Օսյանի ու Զա-
րենցի զուգահեռումները, և նա մեռնամուտի է եղել զեղազի-
տական մի բարդ խնդրի լուծման, որն անկարելի պիտի լիներ
իրականացնել առանց հայ միջնադարյան ողբերի ու տեսի-
լային գրականության ավանդների, առանց զեղարվեստական
պայմանականության այն մեկերի, միջոցների ու հնարանքների,
որ կիրառել է Հովհ. Շիրազը: Դանտեի և նրա Հեռ միասին
աշխարհի մյուս մտափորական մեծերի ոգիներին «հրավիրել»
թուրք սճրագործների կազմակերպած ցեղասպանության իրա-
կան դժոխքը, որ իրենց աչքով տեսնեն կատարվածը, հայու-
թյան կրած դժոխային տառապանքներն ու կորուստները և
համեմատեն դարեր առաջ երևակայությամբ ստեղծված զան-
թեանական դժոխքի Հեռ, չափին անչափելին, կշռեն անկշռելին ու
վերաբերմունք դրսևորեն, պատռեն քաղաքական ու տեսեսա-
կան շահերով պայմանավորված լուծված զրահները, ճշմար-
տությունը հայտնի դարձնեն աշխարհին, արթնացնեն մարդ-
կության քնած խիղճը, որ եղեռնապոթը դատապարտվի, ու
արդեն կատարված ոճիրը երբևէ չկրկնվի ոչ մի ժողովրդի
հանդեպ:

Այս արտաբուռու պարզ թվացող զեղազիտական ու զաղա-
փարական խնդրի լուծումը, սակայն, ունի այլևայլ բարդու-
թյուններ, որոնք պիտի հաղթահարվեն զեղարվեստական հա-
մոզելի լուծումներով: Արդ, ի՞նչ հիմունքներով ու սկզբունք-
ներով, հատկանշային ի՞նչ ընդհանրություններով պետք է Հ.
Շիրազը ընտրեր ուրվաբայլ շրջող հայ և օտար մեծերի
ոգիներին, ինչպե՞ս պետք է կերպարները նրանց մինևույն
ոգևիմրում ու Հայոց եղեռնի գժմատեսիլ համապատկերում:

Սա Հեշտ լուծելի խնդիր չէր անգամ Հ. Շիրազի համար:
Տարրեր դարերի, տարրեր ազգերի ու պետությունների մեծու-
թյուններ, որ ստեղծել են համաշխարհային մեծ արվեստն ու
քաղաքակրթությունը, ինչպե՞ս էին զրվելու կողք կողքի և
իրականացնելու զաղափարական ու զեղազիտական մինևույն
նպատակադրումը, մանավանդ որ նրանց մեջ կային ժողո-
վաբանք ու պետություններ, որոնց՝ Հայերի նկատմամբ վե-
րաբերմունքից զժող էր բանաստեղծել և արժանացնում էր
սուր քննադատության, մանավանդ որ պետքի գրվելու ժամա-
նակներում գեռես ոչ մի պետություն չէր ճանաչել ցեղասպա-
նությունն ու դատապարտել այն: Այսպես, հակահայ դիրքո-
րոշման և թուրքազաչաչալան քաղաքականության համար բա-
նաստեղծը դատապարտում է Գերմանիային ու Անգլիային,
սակայն նրա պոեմում ակնածանքով ու մեծարումով կերպար-
վորված են Գյոթեն և Հայնեն, Շեքսպիրն ու Բայթոնը:

Ցեղասպանողթյան և առհասարակ հայոց մեծ ողբերգու-
թյան պատկերն ուրվազնելիս Հովհ. Շիրազը գրսևորել է լայն
աշխարհայացք ու խոր կենսազգացողություն, ընթել է ժամա-
նակատարածային, ժողովուրդների ազգային ու կրոնական
պատկանելության սահմանները՝ հոնորառյան հնազարդից հաս-
նելով մինչև 20-րդ դար, տեսազատում ունենալով հայ –
թուրքական հարաբերություններին առնչվող բոլոր պետու-
թյուններն ու ընդգրկելով երկրաբանակ ողջ մարդկությունը:

Նենց այստեղ էլ ծառանում է գլխավոր զմարտությունը՝
ինչպե՞ս ոգևորեն ընդգրկել այն ժողովուրդների մեծերին,
որոնց պետությունները թուրքիայի զանցակիրներն ու հովա-
նավորներն են եղել անցյալում կամ հիմա: Ձե՛ որ «մեծ մարդ-
կանց հայրենիքներում» և՛ Ամերիկայում, և՛ Անգլիայում, և՛
Գերմանիայում, և՛ Ֆրանսիայում, և՛ Իտալիայում, և՛ Թուրսա-
ստանում եղել են մեծ մարզասերներ, որոնք իրենց վճռական
բողոքի ձայնն են բարձրացրել ընդդեմ ցեղասպանության ու
Հայերի բնաջնջման: Մի Հենրի Մորգենթաու ու Ալիս Սթուուն
Բլեյբուել, և՛ Անտույ Ծրանս ու Պիեռ Քիյար, մի Հանրի Բար-
բիուս ու Ջեյմս Բրայս, մի Յուճանես Լեփսիուս ու Գարեն

Եփփեմ, մի Մաքսիմ Գորկի ու Վալերի Բրյուսով... Այո՛, գծրախա-
տարար՝ մի՛, և ո՛չ նրանց պետություններն ու ժողովուրդները՝
ժամանակին և Հետո:

Հովհ. Շիրազին հաջողվել է գտնել այդ իրոք գծվարին
խնդրի գեղարվեստական լուծումը:

Ինքնին հասկանալի է այդ ոգեխմբում Դանտեի ներկայու-
թյունը, որովհետև, ինչպես նշեցինք, նրանով են պայմանա-
վորված Հեղինակային մասհզացումն ու սյուժետային գոր-
ծողությունը զլխավոր գիծը: Նա՛ է ստեղծել «Ժոխքը», «Բավա-
րան», «Դրախտ» եռագրությունը՝ «Աստվածային կատակեր-
գություն» քնդհանուր խորագրով, անիրական գոխքի զազա-
փարը նա՛ է իր հզոր երևակայությամբ վերածել գեղարվես-
տական պատկերի, որ հրատարակվել ու աշխարհում տարածվել
է Գյուստավ Գորկի Հայտնի նկարազարդումներով:

Այս Դանտեին է Հեղինակը պաղատազին հրավերով անի-
րականից բերում դեպի իրականը, որ դար և իր աչքերը «Հայոց
վշտի կշեռքը գարձներ», տեսնող թուրքերի գործազրած «զար-
հուրատեսիլ ու ցատմնամեծ» մահվան ձևերը, որ չկային նրա
իսկ «մտքի ծնունդ» անմեղ գոխքում:

Եվրոպա—Դանտեին ու աշխարհի մեծերի ոգիներին Փոքր
Հովհաննես Հեղինակն Անդրանիկի Հետ միասին ցույց է տալիս
միլիոնավոր Հայեր կերած իրական գոխքը, որից ստրաժիմա՝
Հեռանում է Դանտեն՝ նզովելով նրանց, որ երկն «զործով են
մրցել» իր պատկերած գոխքերին, որը «թղթի վրա նկարված
հրդեհ» է Հայոց եղևոնի «ժամու հրաբուխ» ու «հրածով»
գոխքի համեմատ: Այնտեղ պատժվում էին իրավ մեղավոր-
ները, այստեղ՝ անմեղ մի ողջ ժողովուրդ: Եվ «զարհուրատեսիլ
ու ցատմնամեծ» միլիոնավոր մահեր տեսնելն անգամ մեղք էր
ստեղծել, ո՛ր մնաց գործելը: Եվ նզովելով եղևնազորքներին,
աշխարհի քար ու անտարրեր մարդկությունը, իր սուրբ
Իտալիան ու ողջ Եվրոպան՝ Դանթեն Հեռանում է քավարան:

Եվ յոթանասուն գիշերներն մեղ Հեռ

Չափելով երկիրն այս եղևնապետ,

Այս նոր գոխքին էլ չտոկաղով,

Աչքերի մեղքին չդիմանալով՝

Կրծքի մազերն էլ սոկելով, լալով՝

Քավարան իշավ իր խզերն Հյու

Դանթեն՝ իր աչքի մեղքը քավելու...

Տրոյական պատերազմի հանճարեղ աքաղաղումի Հեղինակ
կույր Համբրուսի մասնակցությունը այդ ոգեխմբի երթին նույն-
պես հասկանալի է. թուրքերը Հնագույն քաղաքակրթություն
ստեղծած Հույն ժողովրդին ևս ճակատագրական հարվածներ
են Հասցրել կործանելով բյուզանդական կայսրությունն ու
զավթելով նրա ծովային և ցամաքային պատմական տարածք-
ները՝ բռնազավթելով Համաշխարհային քաղաքակրթության
բնօրաններից մեկը:

Ու գնում էինք, վկայում անշեղ՝

Դառած դատավորն աճավոր դահճի-

Լուս էր շեմերը, կույր աչքերի տեղ՝

Բաց էին անթիվ աչքերն իր խզերի:

Եվ ինքը՝ Համբուս և Կեսմի¹⁷³ գեմ

Դեռ վրեժխնդիր ուրվականն իր Հոր,

Եվ նա, որ թի՛ Հոր, թի՛ որդու վսեմ

Հայրն է և Հայրը այրերիս բոլոր

Ինչպես վեճ լուսինն՝ աստղերում նսեմ,

Նարեկացու Հեռ զալիս էր մուրք,

Իր Նիդակակիր անուևով անգամ

Վարդապետուևում էր մեր Հույսն արևոքամ...

Եվ Նիդակակիրն իր աղբից լոկ ինքն ինձ Հույս բուրվառած՝

Նարեկացու Հեռ՝ երկու մարմերով մի գլուխ դառած՝

Հայտնվում էին մեր ողևհույլը զլխավորելով,

Եվ անցնում էինք գոխքից գոխք՝ Հույս բուրվառելով:

¹⁷³ Այստեղ ունի շքափորյան Դանթեի հորեղբայր Կլավդիոսին, որը բուժամուրելով սպա-
նել էր իր եղբորը, անուսանցել նրա կնոջ՝ Դերուտոի հետ և տիրել Դանթեարքայի գահին:
Իսկ Արգամակողը Երեսարն է Ա. Մ.:

Ուշագրավ են Հոմերոսին, Նարեկացուն, Շեքսպիրին տված չիրագյան գնահատականները, մանավանդ ողբհույժի երթը գլխավորող «Նարեկացու հետ» երկու մարմնով մեկ գլուխ գառած» գույշի պատկերը շատ է պերճախոս: Դեռ 1942 թ. Հովհ. Շիրազը շքեղ պատկերով բնորոշել է Շեքսպիրին՝ որպես մարդկային ցեղի երբեք ձեռած մեծագույն հանճարներից մեկին.

Շեքսպիրին

Ինչքան վեր նայեմ՝ ինձ թվում է, թե
Այս մոլորակից հավերժ հեռավոր
Լուսինն արձամի գաղաղղ է եղել
Ու լուս գիշերը քեզ հուզարկավոր,
Երկինքն էլ կապույտ գերեզմանն է քո,
Արևը՝ վրադ չիրիմ լուսավոր:¹⁷²

Անգլիացի հանճարի մեծությամբ աշտարակի տիեզերական ընկալումով ու մեծարումով չբավարարվելով՝ «Անձահ Շեքսպիրին» ձեռք իր մի բանաստեղծություն մեջ էլ Հովհ. Շիրազը մեծ անգլիացուն տվել է համեմատն բնորոշումներ հակադրելով նրան նույն Անգլիայի պետական թուրքամետ ու հայափնաս քաղաքականությանը.

Փո մատյանները՝ գրքերն իմաստուն,
Չէի տա անգամ ես իմ սիրածին,
Չէի տա նրան, որ նա համբուրեր,
Վախենում էի, թե ես չընրի:

Երկրպագել եմ հանճարդ փնձ,
Ինչպես Հայրենի իմ Նարեկացուն,
Բայց ներքի, թե իմ խոովքը խոհեմ –
Բարին չհասցնեց չարի ստածուն:

Ես քեզ եմ խելում, ոչ ազդիդ գառը,
Երբ մեր գոանը շոքեց սե մառը՝

Գառը բրբջաց թե՛ «նավերը մեր
Չեն կարող ելնել Արարատն ի վեր»:

Եվ մենակ մնաց իմ Հայոց ազգը,
Ինչպես փշերի ծովի մեջ Հասկը,
Եվ մեզ եղեռնեց յամպանը սե, –
Նիցեց մեր հողն էլ ստավամուպազե:

Նա ուղեց այրել և Նարեկն իմ հին,
Բայց ազդերի մեջ այս իբրամներ՝
Դու և Նարեկը մարդկության գառին՝
Երկու գլխամի Աստված եք հավերժ:

Եվ իմաստությունը կույր ու խելախեղ
Չգտում է կրգու հասնել մեր գառին,
Օ՛, ոսկի ցնորք, պատրանք իմ անշեղ,
Կհասնենք՝ թե որ չհասնենք մահին:¹⁷³

Եղեռնի դժոխք այցելող ողբհույժի մեջ Շեքսպիրի ընդգրկումն ունի թե՛ քաղաքական, թե՛ գեղագիտական լուրջ կոմպաններ: Ենթհրդային պետությունն իր ներքին ու արտաքին քաղաքականությամբ, Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից հրաժարումով, ինտերնացիոնալիզմի քարոզներով հենց Հայ ժողովրդից էր թաքցնում Եղեռնի իրողությունը, արգելում պատմական ճշմարտության բացահայտման բոլոր փորձերը գրեթե այնպես, ինչպես թուրք պետությունն էլ այսօր իր սեփական ժողովրդից թաքցնում և աշխարհի առջև ուրանում ցեղասպանությունն ու հայկական հոգերի բռնազավթումը:

Մինչև 1960-ական թթ. լույս տեսած Հայոց պատմության դասագրքերում որևէ արտահայտություն անգամ չկար այդ մասին: Եղեռնից վերապրողները, սակայն, մի-մի կենդանի Հավիտ էին՝ իրենց Հայրերի ու պապերի, միլիոնավոր անմեղ

¹⁷² Չ. Շիրազ, Երգերի գիրք, եր., 1942, էջ 37:

¹⁷³ Չ. Շիրազ, Թճար Նայաստանի, գիրք երրորդ, «Նայաստան» հրատ., եր., 1974, էջ 122:

գոհների վրեժխնդիր ուրվականների համառ պահանջին ենթակա, մի-մի թաքուն կենդանի դատապարտ էին նոր սերունդների համար, և միայն գեղարվեստական գրականությունն էր պատկերում համազգային ու համամարդկային ողբերգությունները ինչ-ինչ զրվագներ, և միայն մի քանի պատմաբաններ (Միքայել Լևոսիսյան, Երվանդ Մարգարյան, Զոն Կիրակոսյան և ուրիշներ) էին այդ համազգային խնդիրն արծարծում իրենց աշխատություններում: Դրա հետևանքով էլ Եղեռնից հետո նոր սերունդը մինչև խորշուղջյան «ձնհալը»՝ 1950-60-ական թթ. ցեղասպանության մասին ճշմարտությունը տեղյակ էլ չէր և ու ճիշտ այնպես, ինչպես Ենթադրելի Համլետը չգիտեր իր հոր եղբրական մահվան մասին բուն ճշմարտությունն ու հորեղբայր Կլավդիոսի ոճբազորությունը: Բացի նրանից, որ ակնհայտով գուզահեղձում են ոճբազոր Կլավդիոս - Թուրքն ու Համլետի հոր վրեժխնդիր ուրվական - Եղեռնի գոհները, որոնք միշտ իրենց «մորթված մարմին վրեժն են հուշում», մեծ անզվիացին բնութագրվում է որպես Թուրքի էություն և նրա ցեղային բուրբ ստոր որակների հրաշալի գիտակ ու ներկայացնող:

Գանեմաբաջյի ազնվասիրտ իշխանի անմրցելի կերպարն ստեղծած Ենթադրելի 1570 թ. պատահած դեպքեր պատկերող իր «Օթելլո»՝ ողբերգության մեջ «փաթեցողավոր թլփատված մի շուն տանիկի» կողքին կերտել է քսուկյան, խարդախության ու սրիկայության անմրցելի տիպար Յազոյին, որը կրկնվում է արգարանալ և մյուսների կասկածներն իրենից հեռու դանել, երկու զրվագներում Թուրքի ստորագույն էություն խոր իմացություն է կրգվում:

Մի զրվագում նա Դեզղեմոնայի կշտամբանքին հակադարձելու համար այսպես է արգարանում.

Դե.ԶԴԵՄՈՆԱ
Թուհ քեզ քամառող:
ՅԱԿՈ

Ճիշտ է, Թուրք դառնամ, թե սուտ եմ սառւմ¹⁷⁴:

Մի այլ զրվագում գերխաղախ Յագոն զարմայ է կրգվում, բայց Կասրիչի ներկայությունը.

ԿԱՍԻՈ
Ճիշտն սառ, ինչդեմ:
ՅԱԿՈ

Անազնիվ մարդ եմ, եթե սուտ սառւմ¹⁷⁵:

Ուրեմն՝ Ենթադրելի 16-րդ դարում հրաշալի գիտեր Թուրքերին: Թուրք դառնամ, թե սուտ եմ սառւմ և անազնիվ մարդ եմ, եթե սուտ սառւմ արտահայտությունները, այս դեպքում համարժեք լինելով, Յագոյի համար պարզ ինքնարժեքություններ են, որոնց համեմատությունից պարզվում է, որ Թուրք - ը և անազնիվ - ը նույնանիշ - համանիշներ են, գրությունը ստորեր, սակայն նույն կամ մոտ գեշ, վատ, ստոր, նեղ իմաստներն արտահայտող բառեր, որոնք Ենթադրելի զործածել է իր հերոսի էությունը բնութագրելու համար:

Ինչպես երևում է, սա նույնպես նկատի էր ունեցել «Հայոց դանձիկականի» հեղինակը Ենթադրելին կերպագործելիս¹⁷⁶:

Հասկանալի է նաև Բայրոնի ներկայությունը: Լորդ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը՝ սոմանախոյի հիմնադիրներից ու խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը, իմանալով Հայոց մշակույթը և հերոսական ու ողբերգական պատմությունը, այնքան էր տարվել զրանցով, որ այցելել էր Վենետիկ՝ Սուրբ Ղազար կրգու Մխիթարյաններին, Հարություն Ավգերյանի օգնությամբ Հայերեն գրարար էր սովորել, բնագրով կարգացել Հայոց

¹⁷⁴ Վ. Ենթադրելի. Ընտիր երկեր երկու հատրդով, հ. 1, եր. 1964, էջ 217:

¹⁷⁵ Սույն տեղում, էջ 288:

¹⁷⁶ Պեմը լրամշակելու ժամանակներում 1960-ական թթ. սկզբներին, 3. Հիրազի գրասեղանի անպակաս էր Վ. Ենթադրելի սևակազ հատրդակը: Ակտնու էի, որ այդ հատրդում և մանավանդ «Օթելլո»՝ ողբերգության տեղում ինչ-որ կարևոր բան էր գնաղում: Այս հիշողության քննադատով վերստին ողբերգությունը և հանդիպելի, որ Ենթադրելի «Ներկայությունը» պոեմում և նրա կերպագրումը եղել է միանգամայն մատասեղանակալ. - Ս. Ս.:

մատենագրությունը եւ, որպէսզի իր ժողովրդին ու աշխարհին
ծանոթացներ Հայոց գիտութեանն ու ծշակութիին, անդիբերնով
կազմել էր Հայերենի դասագիրքը ու Հայերեն – անգլիերեն բա-
սարան: «Բայրոնը և հայերը» գրքի հեղինակ Խաչիկ Գաշ-
տանցն ու Հովհ. Շիրազը մտերիմներ էին, և զրա շնորհով վեր-
ջինս նույնիսկ ամելի շատ մանրամասներ գիտեր Հայերի ու
Հայաստանի հանդեպ Բայրոնի վերաբերմունքի մասին, քան
կային եւ. Գաշտանցի «Բայրոնը և հայերը» գրքում: Ուստի
պատահական չէ, որ Հ. Շիրազն իր պոեմի բնարաններէց մեկը՝
առաջինը, վերցրել է Հենց Բայրոնից, որը Հայաստանի և
Հայերի մասին մեծ անգլիացու լավատեսական կոտհումներէց
է. «Ինչ ալ որ ըլլաւ Հայ ազգի բարտը (իսկ նա տիրապին էր),
ինչ ալ սպանաւ անոր ապագային մեջ – իրենց Հայերի երկիրն
ու ազգը կը մնան ամենեն հետաքրքրականը աշխարհիս
երեսին»: Բայց ահա Բայրոնը, Գոթթենն, Հայնեն ոգիւմբի Հայ
ու այլազգի ուրփակերպարներէի հետ միասին Վասպուրական-
եում Վանուս ու Արտամետում, տեսնում են դժոխքի վերած-
ված Հայոց երրեմնի դրախտը.

Եվ լուս ներս մտանք բազաբազունից՝
Կարծելով՝ իբրով դրախտ ենք մտնում,
Դեռ կաթ էր ընկնում Համերն իմ կունից՝
Աես կորցրած բախան էինք գտնում,
Բայրոնը Հարքեց խնձորի բուլբուլ,
Ձքնալ ճակատը խնձորվից-չիկնից...
– Այս է դրախտը. – Գոթթեն էլ կրկնեց, –
Եվ կրճքիս Հովից Բայրոն համբուլբուլ:
– Ահա ինչ արավ Թուրքն ինչի համար՝
Այս կես խնձորն էլ երկնից է գուհար...
– Թե՛ աղամանդ էլ, – շշնջաց Հայնեն, –
Այս բուլբուրն սանս Աստուս մայնն են...

Աշխարհահռչակ ժողովարարէ, աշխարհի բազմաթիւ ակա-
դեմիաների անդամ, շուրջ վեց հազար կտալ ստեղծած, այդ
թիւում ժողովարարական գլուխգործոցներ նաեւ Հայկական

Ջարդերի թեմաներով, Հովհաննէս Այվազովսկու Ներկայութ-
յունը նույնպէս բացատրելի է: Նա նույնիսկ Թուրք պետու-
թեան կողմէց էր պարզեատրովել շքանշաններով, սակայն 1894
– 96 թթ. համերկ կազմակերպած երեք հարյուր հազար հայեր
Ջարդից հետո ոչ միայն իր շան վզին կապելով ծովն էր նետել
սուլթանի պարզանքերը, այլև ստեղծել էր Ջարդերը պատկերող
հզոր նկարաշարք՝ «Հայերի Ջարդը Տրապիզոնում 1895 թ.»,
«Նավերի բեռնումը», «Թուրքական նավերը Հայերին նետում
են Մարմարա ծովը» և այլն: Մահման պատճառով անապարտ
է մնացել «Թուրքական նավի պայթիւնը» նկարը: Ահա ինչու
նա պոեմում պատկերվել է որպէս Մեծ Հովհաննէս:

Հայոց ցեղասպանութեան եղեռնադժոխք այցիլած ողե-
խումքը կազմողներն այնքան են միտանական ու Համամարդ-
կային, որ նրանց կերպարներն ազգային տարբերակումներ
իսկապես չունեն. բոլորը միասին թե՛ ողբում են, թե՛ գատա-
պարտում: Եթէնայդ մեծ ոգիների պէս Հայոց ողբերգութեանը
ժամանակին վերաբերվելին մեծ անբություններն ու մեծ ազ-
գերը, Թուրքը երբեք չէր հանդգնի դիմելու այդպիսի օճա-
գործութեան.

Ով լի՛ր լուս թյուն... Ու լուս էն, տես,
Հյուսիսն իր Համիրս սառույցների պես,
Հարսվի՛ իր լուսնի ծահիկի նման,
Արեւերն՝ ինչպէս ծուխն իր զեյլանի,
Արեւուտըն՝ ինչպէս պոռնիկն անասանան...
Այնինչ, ո՛վ աշխարհ, թե՛ քո լրբների
Այս չորս բերանով գոռայի՛ր մի Հեղ՝
Պատեյս կբաշվեր Թուրք սուլթանի,
Ձէ՛ր հորդի գծոխքն այսքան խեղանկ,
Մի՛ բուս չէր մնա ծովից՝ ազը մեր...

Մենքուլ Մաշտոցի, Խորենացու, Գրիգոր Նարեկացու, Կամբ-
տասի և Աղբարանիկի ուրփակերպարները Հայոց Մարքի, Ողու,
Խզնի և ռազմական ու մի մարմնացումները լինելով, առա-
ջնորդել են մեր ժողովրդին նրա ողջ գոյապայքարի ընթաց-

Այլ զորք՝ անբերդ, անթուր, անտեղ, անվերտ, աննետ ու աննիրակ, Բայց դուրս մեկն յաթ թշնամու բյուր զորքերին սրնակզակ...

«Հայոց դանձրեացանք» դատատանամատյան-պոեմում Մեսրոպ Մաշտոցի կերպարն ստեղծվել է սրան զուգահեռվոց, սակայն գեղարվեստական ու զաղարկարական միանգամայն այլ նպատակադրումով: Այստեղ նա պատկերված է որպես զարբեր Հոլովույթում Հայ ժողովրդի լուսավորութային շահը բացազատ, նրա մտքի և Հոգու զանձները մայրենի լեզվով Հրատկերտած ու աշխարհին ներկայացրած մեր ժողովրդի Հոգևոր Հայր, որը ծնողի իրավունքով, երբեմն լռելյայն, երբեմն մուռնեղով զատապարտում է մարդկութային լուռիթյունն ու իր սիրատուն զավակների Հանդեպ զործված աննախատեպ ոճիրը: Անշուշտ, նրա ոգևորուն կերպարն ստեղծվել է այն սկզբունքով, թե ողջ լինելու ղեկքում ի՛նչ կաններ և ի՛նչ կասեր տեսնելով Հայութային բարբարոսական եղանակներով բնաջնջումը, նրա ստեղծած՝ Համայն մարդկությանը պատկանող մշակութային ու գիտական արժեքների ոչնչացումը, տանյակ Հազարավոր ձեռագիր մատյանների այրումը, Հայոց քաղաքների, գյուղերի, վանքերի, իր իսկ ստեղծած զպրոցների վայրագ ավերումը, Հայութային պատմական բնօրրանի բունազավթումը: Եւ այն երևույթներն են տեսնում ոգևորների բոլոր այրերը, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է ընկալում տեսած ու մեկնաբանում, ու բոլորը զատապարտում են միասնաբար:

Բայլ առ քայլ բացվում են իրական գոտիքի պարունակները, և Հայ ու այլազգի ուրվականները աստիճանաբար Համբուժվում են՝ տեսնելով եղեռնագոթի ստրասիները: Աստվածային պատժով պատժված Հանցապարտ ոճրագործների տանջանքներով ու մահերով հրճված Դանտեն ևտաշին տեսարանները կարծես խաղաղ է ընդունում, լուռ է, ինչպես իր երկիրն ու սփինքսաչառը՝ Եվրոպան, «բար Ամերիկան, քարն Աֆրիկան, քարն Հյուսիսը, քարն Հարավը, քարն Ծալպունն ու քար Ջինմաշիրը», բայց երբ տեսնում է իր երեակայութային ստեղծած գոթիքից այնչի զարհուրելի պատկերներ, ինքնապաշտպանութային Հնարավորությունից նախապես զրկված մի

ողջ ժողովրդի բնաջնջելու թուրքերի ղեկային արարքները, լուռ է Անդրանիկի, Փոքր ու Մեծ Հովհաննեսների, Մաշտոցի, Խորենացու, Նարեկացու մեկնությունները, սսկում է տեսածից, իր դասինեպսակը նետում Արաբսը, ծագում է մեջքը, խելահեղձում է, ու ճակատին կեճեռներ են Հայտնվում, նա ինքն էլ զատապարտում ու նդովում է իր ու մյուս ազգերի եղեռնածին լուռիթյունը և զնում քավարան՝ «Իր աչքի մեզքը քավելու»:

Հայենն ու Գյոթինն իրենց երկրի Համար նորից «պատանք են գործում»: Նրանց միանում են նաև մյուս մեծերը, ու բազմազգ ոգևորումը միավորվում է ընդգեմ Հարազործների: Նրանց այս Համերաշխությունը, եղևնը միասնաբար զատապարտելու Համախումբ վճռականությունը դառնում է անկասելի ուժ, որի դեմ անգոր է Գոյսի «սեծ սճրաթըջի» Ելզրից, նրանց վրա Հարձակվող ցեղերբանաման թուրք զամփոը.

Եվ անցնում էինք մախտեզ ու լուռ
Ելզրիի ժողով այն գոթիպուռ,
Երբ զամբու մի շուն՝ գոթիքի շան պես՝
Ժախա Ցերբերի պե՝ վրա պրծավ մեղ-
Ժանիքը ձգեց Մաշտոցի ոտքին,
Որ Թաղեր անհետ Հայ գիրն ու ոգին,
Չկեց, բայց փչրեց ժանիքն ստաշին:
Ժանիքը ձգեց Սուրբ Նարեկացուն,
Որ մե՝ Նարեկով կրկրեց Աստուծուն,
Չկեց, բայց փչրեց ժանիքը երկրորդ:
Ժանիքը ձգեց նուրբ Կամխատին,
Որ երգով ծուռկի թերեց Փարիզին,
Չկեց, բայց փչրեց ժանիքը երրորդ:
Ժանիքը ձգեց Հոմերին ճյուղում,
Որ չազանձն Բասթորը Հունում,
Չկեց, բայց փչրեց ժանիքն էլ չորրորդ:
Ժանիքը ձգեց մեծ Խորենացուն,
Որ Թաղեր Հայոց մատյանաված ամուն,
Չկեց, բայց փչրեց ժանիքն Հիպոկրոտ...
... ժանիքը ձգեց Դանթենն սուրբ.

Որ չվկայեր՝ թե սեռան իրավ զժողոք է մի նոր;
 Եվ իսկույն ձգեց Փոքր Հովհաննեսին,
 Որ էլ չզուս «Փրկելի Մատիսի...»,
 Ազնի, բայց զմկեց վեր թռավ, ընկավ,
 Վերջին ժանիքը իր կողը խրեց և շնահանգավ...
Եվ մենք Հոմերի աչքով էլ մքին՝
Շան մի աչքի մեջ սեռանք Թայեաթին,
Մյուս աչքի մեջ սուլթանին ուսուներ...

Գտակերն, իրոք, ընդգրկույն է ու բազմաշերտ, թուրք աննանկեր գամփուր համախարհային բազդակիրթուության թշնամին է, բայց նրա բոլոր ժանիքները պիտի փչրվեն, եթե միավորվեն աշխարհի բարի կամքի տեր մարդիկ և պատասխան պահանջեն ոճրագործից, նրան կանգնեցնեն ահնդ զստաստանի առաջ:

Գունի առաջին գլուխներում այնիք ընդզոյված ներկայանում են Հեղինակ Փոքր Հովհաննեսը, Թորենացին ու Նարեկացին, մեր «անագորույն վշտի վկա» Անդրանիկը, նրանք են նախ Դանտեի, ապա և մյուս երևակայական «Հյուրերի» առջև բացում Հայոց մեծ ողբերգության վարագույրը, պարզում նրանց խորախորհուրդ այցելուիթյան նպատակը: Դրանցից մեկը «Հոտերիկի ազնից աչքերով գրնամ, մի աչքը՝ թրի նման շողացողը, մյուս աչքն արցունքի նման զողացող» Հայոց Գարիբալդի - Անդրանիկն է, որ

Լեզվի բռն Հանում օրտի Հնոցի՝
Բացում էր զժոխքն Հայ գանթնական:

Անդրանիկի կերպագրումը նույնպես արվել է որոշակի նպատակադրումով: Նրա հատուցման թուրն է կայծակել հեղեղովող ժողովրդին փրկելու գանթնաղժոխք ճանապարհներին: Ձիթինը Հայոց ազատագրական պայքարը, չլինեմի Անդրանիկն ու նրա զինակիցները, այդ շրջանի Հերոս ազատամարտիկները՝ մի Հայ անգամ չէր փրկվելու թուրք-գերմանահրեա ռազմագետների նախագիծած և դաժանազույն եռանդով իրականացված ցեղասպանությունից: Բայց ահա խորհրդային

իրականություն մեջ Եղեռնի զոհերի հետ միասին մտացութեան էին դատապարտված թե՛ Անդրանիկը, թե՛ բունագաղթի ենթարկվածների փրկարար մյուս ազգային Հերոսները: Գերմանացին թուրքական բանակների ու ռե պատել է միայնակըն Հայ ծների, մայրերի ու մանուկների վրա, բայց Անդրանիկի անունն անգամ սարսափ էր նրանց համար: Անարզար աշխարհի զեն այդ լեզնեղացած Հերոսի գայրույթը Հիմնավոր պատճառներ ուներ, Հայոց գանթնակների ողբամատյանը անպատենների մագաղաթներին զրվել է Սաղայնի զրչով, Հայոց արյան գետերով ու «գլանպն լեռների բազմակնտերով», ինքը ազգային Հերոսպետը, «Հայրենիքի տեր ու պաշտպան» Անդրանիկը, մահից հետո էլ Հայրենիքում չէր, որպես Հայրենակուրույս ու որդեկորույս Հայր լվիվում էր Հայոց նախծրների ողբերգական հուշերով, նրա ոսկորները ճեշվում էին օտար Հողի տակ, մի կարճատև պահ միայն նրան խաղաղեցնում են Նարեկացին ու Փոքր Հովհաննեսը՝ մարգարեանալով.

Ողբաց Անդրանիկն, ու օրտի զողով
 Ես մամուրայի: «- Ախ, Հայր իմ, գլանք,
 Բու սուրբ աճյունն էլ զեռ տուն կրեղենք
 Անյունի նման մեծ կոմիտասի,
 Բու անմահ թրին պատյան կղարձենք
 Միայն արմաթն էյուներ Մատիսի,
 Միակ պատյանը Հայոց թրերի,
 Գալթը աշտանակն Հայ գիր - մամերի...»:179

Նուրք քնարերգու Հ. Շիրազն օծոված էր նաև Լպիկական Հզոր ու արգաստարեր մթերքերով, օրտնք զբանջովել են նաև այս պոեմում: Իր «Ապիտակ միավոր Գարիբուս» պոեմից առաջ նա արղեն կերտել էր ժողովրդի սիրելի Հերոս Անդրանիկի իրոք մոնումենտալ Հզոր կերպարը «Հայոց գանթնական» պոեմում, որի տարրեր գլուխներում Հերոսը պատկերված է

179 Չորսվար Մնջանկի՝ անյունը Փարիզից Նայաստան տեղափոխվելու ու ետարդուն անժոպիլեց պոեմի զըվելուց ավելի քան կես դար հետո 2000 թվականին:

մարդկային վեհ նկարագրով ու ռազմական կենսազրույթյան բնորոշ գծերով: Ինչպես իր ժողովրդի բռնազաղթին էր հակն Արևմտահայաստանից Արևելահայաստան տեղափոխվելիս, այնպես էլ հիմա սպառազեն հսկում էր ցեղասպանության գծոխքում չըջող ուրվականների երթը: Նա ազնիվ է վարել իր կռիվը թշնամու դեմ, ապականարար է կարգվել երա կանանց ու երեխանների նկատմամբ: Սա՛ է բուն ճշմարտությունը Անդրանիկի մասին, և կենսական այդ իրողությունը Լ. Շիրազը հավաստել է գեղարվեստի ճշմարտությունում: Անդրանիկի աճից լեզապատառ փախած թուրքերն ու քրդերը թողնում էին ամեն ինչ, անգամ իրենց հարազատ երեխաներին:

Ու երբ դուրս ելանք եղեռնավորից՝
Մեծ Անդրանիկը Հայաստեց նորից,
Տխուր մալխուով, աչքերով սամուկ
Գրկած բերում էր բորի մի լամուկ,
— Թողեր փափեր են, ճամփու մեջ գտա,
Ա.ս. պահե՛, — սասց իր թիկնադահին, —
Գլխեն թե մեկ մազ պուփս՝ Հովաստա՛
Փլուխդ կերթա, — ու խթեց իր ձին:

Բայց ըկինք անցել կամուրջը Կարաի,
Երբ ձորում տեսանք զղուխ մի մանկան
Ու երկարամազ զղուխ մի հարսի,
Չկար մարմինը ոչ մեկի... սամպան
Մեկը Հայի էր, մյուսն՝ Հայուհու,
Եվ հուշում էին շուրթներն էլ մահու՛
— Սպանեց այդ հեզ մանկան Հայրը մեզ՝
Հայրը լամուկի, որ Անդրանիկի
Գրկի մեջ գտավ գպրիք իր կյանքի:

Քանեմներորդ զլիխ 9-17 հասփամեներում կպրկական Հոր շնչով պատկերված են Թուրքական կանոնավոր բորքերի կազմակերպած Հայ գաղթականների շարդն ու վերջիններիս օգնության հասած Անդրանիկի, Ամբաստի, Բեռու, Թորգոմի ու

մյուս վրիժառու ֆիզայինների հատուցման սրով մղած փրկարար հերոսական կռիվները:

Ողբամայան-դատաստանամայանում Հովհ. Շիրազը կերտել է հին ու նոր Հայաստանների խորհրդանշական պատկերը Գիշատիչ Թուրքիան ամեն ինչ կարծես արել էր հայությանն իսպառ ընկնջելու և Հայաստանը վերջնականապես բռնազավթելու համար: Թուրքը սպանել էր Հին Հայաստան մորը, բայց չէր կարողացել սպանել մեռած մոր արդանդոմ շարժվող մանկանը՝ նոր Հայաստաններին, որը, որպես «հայոց վաղգմ» հունգը, մահվան գերանուղուց փրկվել էր «սկզբում թաքնված հասկի նման»: Գեր Ռորի անապատում Հայ մայրը ա՛յս մանկանն է ավազի վրա գրելով սոփորեցնում մաշտոցյան գրերը, բայց Թուրք սամուճի պես գալիս է հողմածնուկը քամին, ջնջում գրերը: Հայ ժոր և անապատային վայրագ քամու պայքարը և՛ ուղղակիորեն, և՛ այլարանորեն Հայոց պատմությունն է, հայոց զոյամարտի գեղարվեստական պատկերը: Հաղթում է մայրը, փրկվում է որդին, քանի որ նրանց ուժ է տալիս Մնարոպ Մաշտոցի ազգապահ ռզին:

Ու երբ ստեղհար ելանք Բաղզաղից, Միջագետք հասանք՝
Հայոց օթևան մեծ անապատը, տեսեք ի՛նչ տեսանք.—
Տեսանք Հայ մի կին՝ զլուով իմաստուն՝
Հայոց օգին էր ցույց տալիս որդուն՝
Ավազի վրա գրելով գրերն Հայոց սուրբ ողով,
Գրում էր այքրենն ու որդուն այսպես ասում շշուկով.
— Այս - բնն - գիմ - գա- ե՛, մապ, լավ նայե, որ Թուրքը վայե,
Որ լավ սոփորես՝ մոր պես ընկ պիտի Աստված փառիայե.—
Ասում, գրում էր մայրը Հայ գրերն ավազի վրա,
Բայց քամին դալիս՝ ջնջում էր Հայոց գրերն հնորյա,
Ինչպես յաթղանն ինքն էր ջնջելով արել տեղահան,
Անապատ բշի Հայոց ողջ ազգին անդորք, անվահան,
Ջնջում էր քամին, բայց ջնջածները գրում էր տղան՝
Գրում էր նորից աստվածապարզև գրերը բուրս,
Բայց քամին էլի Թուր - սամուճի պես գալիս էր խույր,
Նստում, ջնջում էր, բայց նորեն գրում, գրում էր տպան

Իր կույր աչքերով կույրն էլ կուսնի՝
Թուրքի անցած տեղն էլ խոտ չի բուսնի:

*եվ այսբանը դեռ քիչ է թվում որջ Հայ ազգին մաշու ճա-
կատագրած թուրք բարբարոսին, որի Հոխորտալից նոր Հրա-
մանը արձակում ճիշտ և ճիշտ էնվեր - Թայեմաթ - Ջեմալ
եռասուլթանի Հրեշտոթ ծրագրերն է բովանդակում.*

« - Ջեջն ք... Մասիան էլ կարճի պիտի Հայոց արյունով,
- Գիչ է, մորթիցն ք, որջ ազուն ենք մաշի ճակատագրելու,
Որ Մասնա քաջերն իրենց զուրկը դեռ վայր չեն դրել,
Որ տանը մի մայր, ո՞ր օրոցքի մեջ դեռ մանուկ մի կա,
Որ Հոյ Հարսին չեք Հրել մաշվան օրոցքը ոսկյա,
Որ նշանածին իր մաշ-փեսայի Հես չեք պսակել,
Որ մի Հայուհու արգանդադուռը մաշով չեք փակել. -
Դազալ չն՞ք գրել օրոցք շինողին, Հարսով քնողին,
Մտուր կապողին, նոր տուն դնողին, Հայ սերմանողին. -
Հայոց արձատի արձառը գտե՞ք, վերջին թեկն Հասե՞ք,
Վերջին Հայն աչքիս առջը թրատե՞ք»:

Այս Հրամանն է գործադրվել 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ.
առաջին ցեղասպանությանն իրագործելիս և արևմտահայու-
թյանը բնաջնջելիս: Ողջ «Հայոց դանթեականը» դատաստա-
նամատյանը Թուրքերի կարծեցյալ ու այսօր իրեն իսկ կողմից
Թերկահարվող մարդասիրության Հերջումն է և Թուրքի իրա-
կան էության ու Թուրք Հավաքականության բնավորության
բացահայտումը: Այս պոեմն էլ նարեկացու «Մառյանի» պես
պետք է «ժողովուրդներին քարոզվի ի լուր, տպվի սեմերին
բանականության», որովհետև ցեղասպանության մասին բուն
ճշմարտությունն է՝ գեղարվեստի լեզվով, ցեղասպանության
էությունն է՝ բոլորին ըմբռնելի ու Հասկանալի Հոոր պատ-
կերավորությամբ ու ոչ միայն բնավ չի Հակասում պատմական
ճշմարտությանը, այլև այն դարձում է առավել տեսանելի ու
շոշափելի՝ իր ողջ Համամարդկային ու տիեզերքամալ ընդգրք-
կումով.

- Ո՞վ է Հանդուհ գիշերվա այս անասճան զազադում,
Որ անՀամար սառղերի բոլոր մոմերն են ողորում,
Ո՞ւմ ես թաղել, ո՞վ Աստված, որ զազալը գիշերվեց,
Այս ծով գիշերն անՀասում՝ ո՞ւմ զազալն է այսքան մեծ,
Որ այս անթիվ սառղերն են՝ մոմեր դառած Հառաչում,
Ո՞ւմ եք թաղում, ո՞վ սառղեր...

- Հայ կատորածն է Հանդուհ,
Հայոց վշտին, Հանց զազալ, քիչ է ծովն էլ գիշերի,
Նեղ է գիշերն անասճանն՝ իրն զազալ Հուշերի:
Դազալվի է Հավիտյան, ախ, Հավիտյան, սև Հուշեր՝
Հայոց վիշտն էլ Հայ դիտին՝ Հավերժական սև գիշեր:
Հայոց եղեռնն անդազալ ու անթալ է Հավիտյան,
Տիեզերքն է զազալը եղեռնամեծ Հայության:
Ինչպե՞ս պղծվեց մայր Հոյից ոտքն Հայ ողու Անթեյի,
Եղեռնի դեմ գոթք չէ գոթերն անգամ Դանթեի:
Որ արին էլ Հայքընես՝ Մեծ եղեռնին է վկա:
Որ մի ձորն էլ խոր պղծե՞ս՝ թաղվածներս կզան գուրս,
Որ մի Դեր ձորն էլ մանն՝ անթաղներն են մեր անՀույս,
Որ մի եփբառն էլ իջնո՞ւ՝ Հայ դիտին են ավազվել,
Որ մի Տիգրեսն արյուն չէր, անապատներն են կեղվել
Հայոց որբուկ աշխարհի արյան կարծիք - սև բոցով,
Մի ողջ ազգ է մորթբվել, կարծեցին Հոդ ու ծով:
Որ մի քար չիբի՞մ չէ այնտեղ՝ Հայոց աշխարհում,
Լուսնից անգամ Հոգիքը դիբի՞ Հոտ են քերում...
Լուսինն ինքն էլ ինձ գանգ է թվում՝ մի Հայ քերթողի,
Ձէ՛, գիշերը՝ ծով զազալ, իսկ իսկ լուսինը՝ զազալի,
Գիշերվաբոք զազալի վրա Աստծո աչքն է բաց
Սարսափահար աչքն է պիշ, մեր կույր բախտի աչքն ապշած...

.....
Լացող աչքն է, լաց, լուսին, մեղ ոչ մի ազգ չի ցավի. -
Լուսին, դիակն ես անթալ Հայոց մորթված արևի...
Քրիստոսյան աշխարհն էլ Հեթանոսվել, մաշմեղվել՝
Հազար անգամ էլ զավել,
Ոչ մի մեղքը չի քավել²⁸¹:

281

Գազար անգամ է գավել,
Ոչ մի մեղք չի քավել

ԲՈՒՍԼԴԱԿՈՒՅՅՈՒՆ

**Մասն առաջին
ՄՈՒՏՔ**

Հովհաննես Երբայ Կրեյսլիք 7

**Մասն երկրորդ
ՔԱՆԱՅՏՆԵՂՄԻ ՄԵՌՈՒՂԸ**

Մինչև «Գարեհամուսու» 69
«Գարեհամուսու» զորանիւնքը 98
Բանաստեղծը Համալսարանում 116
Բանաստեղծը և Ճեղքալայր Գյումրիին 126

**Մասն երրորդ
ՉՈՅԻ ՄԵՄ ԱՇԽԱՂԸ**

Քարերգության քարուկերներում 163
Եղանքը և Սփյուռքը բանաստեղծության երկրում 206

**Մասն չորրորդ
ՊՈՅՄԵՆԵՐԻ ԱՇԽԱՂԸ**

Վաղ շրջանի պոեմները 264
«Մահաց Միջրան» 270
«Մովսիսը կամ Սասունիցի Գալիթ» 285
«Սրտաներն և Խիչաքան» 294

Մասն հինգերորդ

ԲՈՒՍԼԱԿԱՆ ԵՆՁԱՅՈՒԹՅԱՄԻ

«Մայր» «Քրիչխակներ» 362
«Քրիչխակների երկրորդ արարչականը» 385
«Աստու զուխարհոցը» 389
«Ինքնըզանք Համանարգիային» 403

Մասն վեցերորդ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՃԻՉԸ

«Տիրան Մեծի գլուխը և Հովհաննիսյանը» 418
«Անի» գրեթե Հրատարակման առիթով 437
«Հայոց գանձակներ» 454

ՍԱՄՎԵԼ ՊԱՐԵՎԻՍ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Ծնվել է «Հ Արագածոտնի մարզի Աղջ գյուղում: 1969 թ. ավարտել է ԵՊՀ բանասիրական ֆակուլտետը և մշտապես աշխատել հայոց մայր քուհում (մինչև 2 տարի 1992 - 94 թթ. դասավանդել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում և Հնծնայարանում):

Մինչև 1972 թ. աշխատել է ԵՊՀ հայագիտական կենտրոնում, մինչև 1985 թ. եղել է «Բանքեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի պատասխանատու: Բարձրագույնը՝ համատեղելով դասախոսական աշխատանքը:

Նմբագրել է «Հայաստանի տեղաճանաչողի քառաբալլա» 1-ին հատորը, դպրոցական դասագրքեր ու մի շարք այլ գրքեր: Հեղինակակցությամբ կազմել և խմբագրել դպրոցի ավարտական և քուհի ընդունելության քննությունների՝ 2001-2006 թթ. «Չայոց լեզվի հարցաշարերի շտեմարանը», Իրանի հայկական դպրոցների 7-րդ դասարանի «Մայրենի» դասագիրքը (2007), մասնակցել 2011-2012 թթ. «Չայոց լեզվի և զրականության հարցերի շտեմարանի» հատորների կազմմանը:

1984-ին ստացել է քան. գիտ. թեկնածուի, 1995 թ. դոկտորի գիտական աստիճան, 2004-ին՝ պրոֆեսորի կոչում: 1985 - ից «Հայ զրականություն» է դասավանդում քաղաքավիճատում, «Ազգային մակատարադիրը և հայ պոեզիան», «Հայ պոեմի արվեստը» դասընթացները ճաշատարադարում: Եղել է հայ դասական և նորագույն զրականության, ինչպես և ժառանգախոսիչի գծով պաշտպանված քազմաքիվ թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսությունների պաշտոնական ընդդիմախոս, ղեկավարել տասնյակ առաջիկաների և հայդղոցների ատենախոսություններ: ԵՊՀ-ում գործող հայ գրականության և ժառանգախոսիչի գծով քանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճաններ չնորոգ մասնագիտական խորհրդի նախագահի տեղակալ է:

2001 թ. մրցույթով ընտրվել է ԵՊՀ հայ գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնում (չորրորդը՝ ակադ.ակադ Ս Տերտերյանից, Մ. Սկլյանից և Հր. Թանրազյանից հետո):

Հրատարակել է 100-ից ավելի գիտական հոդվածներ և հետևյալ մենագրություններ:

1. «Հարություն Սուրբաբյան», Ե., 1988, 232 էջ:
2. «Երվանդ Օսյան, կանցք և գործ», Ե., 1996, 280 էջ:
3. «Գրական հանգրվաններ», զիրք Ա, Ե., 2003, 488 էջ:
4. «Գրական հանգրվաններ», զիրք Բ, Ե., 2007, 336 էջ:
5. «Գրական հանգրվաններ», զիրք Գ, Ե., 2010, 389 էջ:
6. Հովհաննես Հիրազ, քանաստեղծ, մարտ, Ե., 2012, 576 էջ:

«Անդրոս» կենտրոնում տարիներ շարունակ իմ և Լոր Տուգաթյան ու Յեփրանում (2008 թ.) վարել է ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացները Մասնակցել է հանրասեռական ու միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներ:

ԳՊԱ անդամ է 2001 բվից: Գործուն մասնակցություն է ունենում հանրապետության գիտական, գրական ու մշակութային տարրեր միջոցառումներին, հեռուստատեսությանը վարել է հայ գրականության վերաբերյալ տարրեր հաղորդաշարեր, դասախոսություններով հանդես է եկել երուսաղեմում, Բեյրութում, Ֆալեյում, Ֆայաստանի և Արցախի բազմաթիվ դպրոցներում:

Պարգևատրվել է ԳՊԱ «Պողոս Լուսար Փաշա» մեդալով և շքերհավալագրով (Ղալեպ, 2006), «Ֆրիտոյժ Լանսեն» ոսկե հուշամեդալով (2007), Երևանի քաղաքապետարանի պատվոգրով (2008), ՀՀ ԿԳ նախարարության «Ոսկե հուշամեդալով» (2009), ՀՀ Ազգային ժողովի «Գատուլի մեդալով» (2012):

Դասցեն Երևանի պետական համալսարան, հայ բանասիրության ֆակուլտետ, հայ գրականության ամբիոն

Դեռ.՝ քրք. 055 – 52 – 29 – 36

բն. 52 – 29 – 36

աշխ. 54 – 43 – 91 + 1 – 18

muradyan.samvel45@gmail.com

«ՅՈՎԱԼՔ ԵՒ ԳԱՐՈՒԽՆ ԼԱՍԳԱՆՏԵԱՆ»
մասնակցարվ լրյա են տեսել՝

1. ՅՈՎԱԼՔ ԼԱՍԳԱՆՏԵԱՆ, «ԼՍ»։ Ընդհանուր գիտելիքներ, Թիւ 3 / եր., 2006, 320 էջ, տպագրանակ՝ 1100:
2. «ԼՍ»։ Հանրագիտակ, Թիւ 5/ Յովալիկ Նաղանտան, եր., 2009, 366 էջ, տպագրանակ՝ 3000:
3. ՅՈՎԱԼՔ ԼԱՍԳԱՆՏԵԱՆ, «ԼՍ»։ Հանրագիտակ, Թիւ 6 / եր., 2009, 366 էջ, տպագրանակ՝ 3000:
4. ՎԱԶՊԷՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Եփրազ-Նամե. չափածոյ վեպ, եր., 2009, 196 էջ, տպագրանակ՝ 500:
5. ԱՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՈՒԵԱՆ, Ութերորդ երկինք / բանաստեղծութիւններ, եր., 2009, 60 էջ, տպագրանակ՝ 500:
6. ՌՈՄԱՆՈՍ ՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ars Poetica // բանաստեղծութիւններ, եր., 2009, 208 էջ, տպագրանակ՝ 600:
7. ՎԱԶՊԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ, Ընտրանի, / կողմէն Սուրեն Դանիելան, եր., 2010, 400 էջ, տպագրանակ՝ 650:
8. ՅՈՎԱԼՔ ԼԱՍԳԱՆՏԵԱՆ, Ամերիկահայ գիրքի պատմութիւն. 1958-2011/ մասնակցառութիւն, Լոս Անճելէս, 2011, 178 էջ, տպագրանակ՝ 300:
9. ՅՈՎԱԼՔ ԼԱՍԳԱՆՏԵԱՆ, Հայկական բառարաններու Համառու պատմութիւն// մասնակցառութիւն, Լոս Անճելէս, 2011, 71 էջ, տպագրանակ՝ 300:
10. ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՔԱԳԵՏՅԱՆ, Արեւմտահայերէն – Արեւելահայերէն նոր բառարան, եր., 2011, 380 էջ, տպագրանակ՝ 1000:
11. ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՇԻՐԱԶ, Հայոց Տանգիականը, պոեմ/մանրագիր Յովալիկ Նաղանտան, Լոս Անճելէս, 2011, 162 էջ, տպագրանակ՝ 500:
12. ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Յովհաննէ՛ս Եփրազ. Բանաստեղծը, Մտքը, գիրք Ա, եր., 2011, 576 էջ, տպագրանակ՝ 1000:

ԳՊԱ անդամ պահու շարուն

Մուտքագրուողով «Սուրբ Գրիգոր»
ՅՏ 68-ՆՆ՝ օմն Ճ.Ապրետուհի Դ.Սարգիսյան

Տպագրությունը՝ օֆսեր: Զափսը՝ 60X84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեր: Ճավալը՝ 576էջ:

«Լեզալ Պլյուս» հրատարակչություն
ք. Երևան, Գ. Դակոբյան 3, հեռ.՝ 27-69-92